Põld-Lipp.

Oehningeri Riistikogudusle ajalugu.

Usupuhastami
Kaulbachi pil

amise ajajärk.
i pildi järele.

(Eeletus wiimsel leheküljel.)

Ristikoguduse ajalugu

Friedrich Oehninger

Ristikoguduse ajalugu

omas

käekäigus läbi aastasadade

ümber pannud

H. Põld
Kose õpetaja

19.009

Lisa: **Kodumaa kirik kristliku hariduse ja äratuse töös**

kirja pannud

M. Lipp
Nõo õpetaja

Tallinnas 1908
J. Ploompuu kirjartus.

Bibliotheca Universitatis Tartuensis
1932: 778
2/27916

„Ülks ainult on püha, Jeesus Kristus, Issand, kelle sees meie oleme Jumala Isa auuks."

A-8009

Trükitud: Ansbachis C. Brügel & Sohn juures.

Raamatu kirjutaja eessõnast.

Kui Jumala riigi sõber ennast meie päewil sagedasti tunneb üksi olewat keset põlwe, kellele ainult weel mateeria (asjade aine) ja loodus, inimeste kunst ja mõistus ja ainult töö midagi tähendawad, palwe ning jumalateenistus aga midagi ei maksa, siis wõib ta „ristikoguduse ajaloos“ kokku saada selle, suure hulga tunnistajatega“ kõigist aastasadadest, kes usust on elanud ja Jumalat teeninud oma elupäewadel ja põlwedel, kes oma töö wilja meile on pärandanud, Jumala tegusid ning sõna on tunnistanud ja oma tunnistust werega on kinnitanud. See on tõesti wägew tunnistus, mis algusest kunni tänapäewani on antud Kristuse ja tema riigi kohta. Ristiusku on meile ette usutud, ette elatud, ette kannatatud. Ükski asi maailmas ei ole niisuguse maailma ära wõitwa wägena inimese meeles ennast näidanud kui usk selle Jumala sisse, kes Jeesuses Kristuses õndsaks teeb, ja maailma ajalugu ei ole, nagu üks selle ilma tark seda õieti ära on näinud, muud midagi kui wõitlus usu ja uskmatuse wahel. Ikka on inimesi leidunud, kelle sees teadmine kõrgemast, pühamast maailmast on elanud, teadmine hääst Jumalast ning armastajast Isast on kindel olnud ja kes loomulikule, alla kiskuwale woolule otse wasta on astunud, ja ülespoole, kõrgemasse maailma on püüdnud. Ja need inimesed on oma kaasinimeste mõistusele, südametunnistusele ning südamele hääks olnud; mill mõõdul nad Jumalat teenisiwad, teenisiwad nad ka oma kaasinimesi.

Küll seab meile ajalugu ka kohutawaid näitusi usulisteest eksitusteest silmade ette. Need ei ole aga mitte püha asja wili, waid tema rikutud kuju, selle töe alandamine ja kurjasti tarwitamine, mis Kristuse sees on. Jumal on lasknud seda selle päraast nii tulla, et Tema töe wastu mitte sõnakuulelik ei ole oldud. Ajaloo tõsiseid hoiatusi ei ole selle raamatu kirjutaja mitte warjanud, waid ta on ka just seda, mis Jumala wastane ja ebajumalik on, sell mõõdul kirjeldanud, kui seesama tõsisele ristiusule kirikus ja igas üksikus hinges sõda kuulutab ja selle wõidule pääsmise wasta wõitleb. Kui meie püha asja ümbermoonutusi

ja Kristuse-wastalisi kiusamisi nende juures ning nende wiljas tähele paneme, siis peab ka see meid äralangemise ning kahtsipidimõtlemise eest kaitsma.

Õigusega on omal ajal suur kirikuloolane Karl Hase ütelnud: „Meie läheme ajale wastu, kus kirikulugu üleüldise hariduse osaks hakatakse pidama.“ Tõsiseks hariduseks tahab ka see raamat kaasa aidata. Inimese elu kõrgemad küsimused, inimese arenemise ja tegewuse kõige salajamad kihutajad, ajaloo põnewamad nähtused ning elawamad pildid, huwitawad iseloomude jooned, õpetlikud ütelused kristliku elu ning usu kohta lähewad siin lugeja silma eest mööda, nii et waim ning kujutuse wõim, tahtmine ning tundmine selle raamatu kaudu äratust ja toitu saawad. Igaüks, ka kirikuõpetaja ja usuõpetaja, wõib siit palju leida ja kõikidele wõib ristikoguduse ajaloo lugemine uueks tõukeks saada, seda paremini hindama hakata, mis senini talle nii wähe tuttaw, nii ümber moonutatud kujul teada oli olnud, mis nii wäga põlatud, aga siiski nii wäga imelik on, milles nii palju Jumala wäge warjul on, mis inimest üle enese ja kõigi asjade tõstawõib.

Laufenis, Rheini kose lähedal 1897.

Friedrich Oehninger.

Tõlkija eessõna.

Oehningeri „Ristikoguduse ajalugu“ (Geschichte des Christentums), mis siin Eesti keeles ilmub, on üks tähtsamatest raamatutest rahwaliku kristliku kirjanduse seast. Ta ei jutusta mitte ainult, waid ta püüab näidata, kuda Jumala riik, mis Jeesus maa pääle toonud, siin on edenenud, missuguste tormide ja tuulte kõigutada ta on olnud ja kuda jumalik tõde igalpool wõitjaks on jäänud. Raamat on teaduslikku laadi ja pakub igale ajaloo sõbrale palju huwitawat. Ta on aga ka usulist laadi ja saab selle tõttu iseäranis neile terwitatud olema, kes oma usku Jumala riigi ja tema wõidu sisse siin maailmas kaswatada ning kinnitada tahawad. Tõlkijal on raamatu tõlkimisel iseäranis raskusi olnud teaduslikkude sõnade ümberpanemise ja wõõra keeli nimede kirjutamise juures. Sellest küljest wõib temale arwustaja ehk mitmeti järjekindlusета olekut ette heita. Ka palju muid puudusi on raamatul, mis tõlkija küllalt tunneb. Mitmed neist on selle läbi tekkinud, et raamatu kallal pika aja jooksul hoo kaupa tööd on tehtud, teised küll tõlkija osawuse puudusest. Sellegipärast loodab tõlkija, et ka tema töö alguskirja kirjutaja sihti, usku „ühe püha ristikoguduse“ sisse kinnitada, omast kohast kätte saada aitama saab. — Et lisa jaoks kodumaa kiriku käekäigu kohta, mis Nõo õpetaja M. Lipp'i sulest on sündinud, aset teha, on tõlkija kirjastaja soowil Oehningeri tööd hää tüki lühendanud. Wälja jäetud on aga wähem tähtsad asjad ja ükſikute sündmuste kohta käiwad kirjaniku otsustamised, milledega tõlkija nõuus ei wõinud olla. Muidu on alguskirja wähe ümber jutustatud, waid enam ümber pandud. — Raamat on samas trükikojas trükitud kui saksakeelne alguskiri. — Jumala õnnistus algu temaga.

Kosel, mihklikuus 1907.

H. Põld,
Kose õpetaja.

Sisukord.

Leheküly

1. Apostlite aeg 1
2. Apostlikud isad 19
3. Teise ning kolmandama aastasaja tähtsamad kirikuisad 31
4. Ristiusk wõidab ning saab riigiusuks 43
5. Athanaasius ning Khrüsostomus 56
6. Ambroosius ning Augustiinus, Ohtumaa kuulsamad kirikuisad 65
7. Mungaseisuse ning paawsti-istme tekkimine 78
8. Muhamed ning islam 91
9. Usu käskjalad Jiri- ning Inglismaalt 100
10. Karl Suur 108
11. Klaudius Turiinist, üks ühekssandama aastasaja usumees 119
12. Alfred Suur Inglismaal 124
13. Karl Suure järeltulijad 129
14. Heinrich IV. ning Gregorius VII. ehk keiser ja paawst 133
15. Ristisõidud 142
16. Klärwoo Bernhard 154
17. Assisi Franz ja tema ordud 162
18. Waldenslased ja inkwisitsioni kohus 172
19. Skholastika ja müstika 183
20. Johannes Hus 192
21. Orleani neitsi 205
22. Sawonarola 211
23. Lutherus ja usupuhastamine Saksamaal 223
24. Filipp Melanhthon 245
25. Ulrich Zwingli 252
26. Ümberristijate riik 266
27. Johannes Kalwin ja usupuhastamine Prantsusmaal 278
28. Itaalia ja ewangelium usupuhastuse ajajärgul 296
29. Usupuhastus Inglis- ning Shottimaal 312
30. Gustaw Aadolf, Rootsi kuningas 328
31. Elu uuendamine Arndti, Speneri, Francke ja t. läbi 340

32. Krahw Zinzendorf ja Wennaste kogudus 355
33. John Wesley ja methodismus 366
34. Ewangeliline kirikulaul 376
35. Rewolutsiooni ajajärk 384
36. Ristiusu tunnistajad rewolutsiooni ajal 392
37. Kristliku usu uuesti ärkamine 399
38. Uuema aja katuliku kirik 408
39. Mission Jisraeli ja pagana rahwaste seas 416
40. Sisemine missionitöö 439

Lisa:

Kodumaa kirik kristliku hariduse ja äratuse töös, kirjutanud õpetaja Lipp . . 453—530

Sisu ülewaade.

1. Apostlite aeg.

Kirik ja ristiusk. Nelipühi. Armuõpetus Juuda ja Samaria maal. Peetrus Roomas ja Markuse ewangelium. Tagakiusamised Neero ajal. Apostel Paulus. Apostlite koosolek Jeruusalemmas. — Apostel Pauluse kirjad. — Luuka Apostlite tegude raamat ja tema ewangelium. — Ewangelist Mattäus. — Apostel Johannes. — Raamat Hebrea rahwale. — Jakobuse surm ja raamat. — Juuda sõda. Jeruusalemma häwitamine.

2. Apostlikud isad.

Barnaba kiri. — Rooma Kleemens. — Hermase kiri. — Kaheteistkümne apostli õpetus. — Kiri Diogneetile. — Hegesippus. — Keiser Trajaanuse kirjawahetus Pliiniusega ristiusu üle. — Ristirahwa tagakiusamiste põhjused. — Piiskopp Ignaatsius Antiokhiast. — Keiser Markus Aureelius. — Smürna piiskopp Polükarpus; tema õpilased Irenäus ja Floriinus.

3. Teise ning kolmandama aastasaja tähtsamad kirikuisad.

Ristiusu wasta waidlejad. Apologeedid. — Justiinus Märter ja tema kirjad. — Wäike-Aasia, Põhja Aafrika ja Aleksandria õpetuskoolid. — Gnostiline ekslõpetus. — Usutunnistus ja suusõnaline õpetus. Rooma kirik. Tertulliaanus. — Küpriaanus. — Oriigenes.

4. Ristiusk wõidab ning saab riigiusuks.

Tagakiusamine Septiimius Seweeruse ajal 202. — Weretunnistajad Potamiääna, Perpeetua, Feliitsitas. — Rahuaeg. Deetsius ja Waleriaanus. Sõelumise aeg 249—260. Neljakümne-aastane rahuaeg ja ristikoguduse kaswamine. Ristiusu jumalateenistus. Keiser Diokletsiaanus 284—305. — Uued tagakiusamised. — Konstantiinus Suur. Usuvallawuse eeskiri a. 313. Ristiusu riigiusuks saamine ja selle warjuküljed. Juliaanus Apostata. — Püüded paganausku uuele elule äratada. Paganausu kadumine Rooma riigis.

5. Athanaasius ning Khrüsoslomus.

Ariius ja tema ekslõpetus. Athanaasiuse ülesastumine Nikea kontsiiliumil. Nikea usutunnistus. — Athanaasiuse elukäik ja tema kirjad. — Johannes Khrüsostomus. Tema kõneand ja tõsidus. — Khrüsostomus Konstantinopoli piiskopp. Tema õpetuse wiis. Tema kukutamine ja surm. — Tema õigeksmõistmine.

6. Ambroosius ning Augustiinus.

Ambroosiuse noorpõli. Teda walitakse Mailandi piiskopiks. — Tema tööd jumalateenistuse korra ning jutluse põllul. — Kokkupõrkamine keisriproua Justiinaga. Ta manitseb keiser Theodoosiust. Ta surm. — Augustiinuse tähtsus kiriku ajaloos. — Tema ema Moonika.

Tema noorpõli. Manilaste ja uusplatoonlaste õpetuste kütkes. — Augustiinus Mailandis ja Roomas. Ümberpööramise tund. Ema lahkumine. -- Augustiinus Hippo piiskopp. — Wõitlus Pelaagiuse, Mani ja Donaatuse õpetuste wasta. — Eluots.

7. Mungaseisuse ning paawsti-isme tekkimine.

Algusristiusu lootuse, ühilduse ja puhtuse kadumine. Paganausu kestew mõju. Kahesugune ristiusk. Antoonius (251—356). Pahhoomius, kloostri elu alustaja. Basiilius Suur († 379) Mungaelu. — Nursia Benedikt (sünd. 480) Tema munga-seadused. — Piiskopid, metropoliidid, patriarkhid. — Rooma piiskopi eesõigus ja selle põhjused. — Pipiinuse kingitus. — Rooma mõju Saksamaal, Britannias, Spaanias. — Piibliline põhjendus. Leo Suur (444). — Gregoorius Suur (600).

8. Muhamed ning islam.

Wale-Idaorahwa seadusekogu. — Paawst Nikolaus I. (858 - 867). — Rooma paawstid 10. ning 11. aastasajal. — Ida-Rooma riigi langemine. — Araablased. — Muhamed. Tema õpetus. Tema iseloom. Tema elu ja ots. — Koraan. — Kaliifid. — Islami laiali lagunemine.

9. Usu käskjalad Iiri ning Inglismaalt.

Patrik, Iirimaa apostel. Iiri-Shotti kirik ja misjoni töö. Kolumban (550—615). Gallus. — Friidolin. Kiilian. Willibrord. — Bonifaatsius (680—755). Tema töö. Tema märtrisurm.

10. Karl Suur.

Euroopa seisukord. Karli noorpõli. Wõitlus langobardidega. — Sõjad sakside ga. — Waljud seadused. Alkuiini nõu sakside kohta. Karli usu-elu. Karli riik ja tema mõju. Karli kroonimine keisriks (800). Karli hoolitsemine kiriku ning koolide eest. Wõrdlus Aleksander Suurega. Karli eluwiis. Poja kroonimine. Surm.

11. Klaudius Turiinist, üks üheksandama aastasaja usumees.

Klaudius õpetaja keiserlikus ülikoolis. Tema seletuskirjad Püha kirja kohta. — Klaudius Turiini piiskopp. Ta wõitleb ebausu wasta. Klaudiuse õpetus pühade austamise, luude ja piltide kummardamise, usurändamise wasta.

12. Alfred Suur Inglismaal.

Normannide hädaoht Inglismaal. — Ella, Lodbrokk, Edmund. — Alfredi noorpõli. Tema haigus. Walitsemise alguse raskused. Wõit daanlaste üle (878). Daanlased wõtawad ristiusu wastu. Alfred hoolitseb rahwa eest. — Alfredi kirjatööd ja mõtted.

13. Karl Suure järeltulijad.

Ansgar, Põhjamaa apostel. — Heinrich I. ja Otto I. — Otto Suur ja tema wahekord emaga. Otto wõidud. — Otto laseb paawsti Johann XII. ammetist lahti.

14. Heinrich IV. ning Gregoorius VII. ehk keiser ja paawst.

Simoonia. Wool selle wasta. — Hildebrand saab paawstiks (1073). Preestrite abielukeeld. Wõitlus simoonia ja inwestituura wasta. — Ülempiiskopp Adelbert Breemenis. Wõitluse algus keisri ning paawsti wahel (1075). Alandamine Kanossas (1077). Schwaabi Ruudolf, Heinrichi wastakuningas. — Heinrichi wõit paawsti üle. Hildebrandi surm. — Heinrichi eluots. — Paawst Aleksander III. ja keiser Barbarossa.

15. Ristisõidud.

Ristisõidutude põhjused. Usurändamised Pühale maale. Usurändajate tagakiusamised Türgimaal. — Amiensi Peeter. Paawst Urban II. Üleüldine waimustus ja esimene ristisõit

1096. Gottfried Bouillonist. Jeruusalemma ärawõtmine (1099). — Kuningas Balduin. — Teine ristisõit (1147). Kolmas ristisõit (1189). Friedrich Barbarossa ja Richard Löwisüda. — Neljas (1202) ja wiies (1227) ristisõit. Friedrich II. — Kuues (1249) ja seitsmes (1270) ristisõit Ludwig X. all. — Ristisõitude tagajärjed. — Waimulikud rüütliordud. Johanniitide, Templi wendade ja Saksa ordu.

16. Kläwoo Bernhard.

Püha Bernhardi sündimine ja kaswamine. — Klärwoo kloostri kodukord. — Püha Bernhardi isik ja iseloom. — Ph. Bernhardi tegewus. Tema aegsed lahkususeltsid ja wõitlus nende wasta.

17. Assisi Franz ja tema ordud.

Franziskuse nooriga. Waesus ta mõrsja. Kerjuse elu. Järelkäijad. — Seadlused ja põhjusmõtted. — Franziskus paawsti juures. Ordu kaswamine ja tegewus. Franziskus sultani juures. — Imeteod. Haawade märgid. Eluots ja matmine. — Kerjajad ordud. — Klaara Stsissi ja klarissinnad. Tertsiaarlased. — Püha Eliisabeth.

18. Waldenslased ja inkwisitsiooni kohus.

Kiriku eksiteed. Usulahud. Segadused. — Katharid ehk albigenslased. Nende õpetus ja elu. — Waldenslased. Peeter Waldus (sünd. 1160). Ewangeliumi laiali laotamine. — Walduse eluots Böömimaal. — Waldenslaste kirik Piemontis ja Itaalias. Wastaste tunnistused waldenslaste kohta. — Ristisõit albigenslaste wasta. Inkwisitsiooni kohtute algus (1215 ja 1229). Auto-da-fé.

19. Skholastika ja müstika.

Skholastika õpetajad: Lombardus, Albertus Suur. Thoomas Akwiinost. Duns Skootus. Anselm Kenterbõrist. — Bonawentuura. — Müstiklased: Huugo († 1140), Eckhart (1260—1328), Tauler (sünd. 1290), Nikolaus Baaselist, Suuso. — Kempeni Thoomas.

20. Johannes Hus.

Ewangeliumi Böömimaal. Hus Praagas. Hieronümus. Hus õpetajana ja professorina. Tema ülesastumine paawsti indulgentsia wasta. Hus saab wande alla. Kirjatööd. — Konstanzi kiriklik koosolek. Hus wangis. Kaebtused. Paletz. Wiimased kirjad böömlastele. Wiimane elupäew. — Hieronümuse märtrisurm.

21. Orleani neitsi.

Jeanne d'Arc (sünd. 1412). Prantsusmaa seisukord. Neitsi kutsumine. Neitsi wägitööd Orleani juures. Kuninga kroonimine Rheimsis. — Johanna langemine. Kohtu ees. Surmanuhtlus Ruuenis (1431).

22. Sawonaroola.

Sawonaroola Ferraaras ja Bolonjas. Tema õpetus. Kirja lugemise kohta. Sawonaroola Florenzis. — Meeleparanduse jutlused. Ettekuulatused kiriku uuenduse kohta. Sawonaroola õpetus. Tema jutluse mõju. Medicid ja nende langemine. Riigi uuendamine. Pilwed. Paawsti Aleksander IV. wande all. Jumala kohus. Wangipõlw ja piinamised. Palwed. Wõll ning tuleriit.

23. Lutherus ja usupuhastamine Saksamaal.

Lutheruse noorpõli. — Lutherus kloostris. Dr. Staupitz. Lutherus saab preestriks ja professoriks. Teekond Rooma. Pattude andeksandmise müük. 95 lauset. Paawsti legaatid. Leipzigi waielus. Melanhthon. Hutten. Erasmus. Lutheruse esimesed kirjad, Paawsti wande bulla. Wormsi riigipäew. Wande all. Wartburgis. Tagasitulek Wittenberki. Wõitlus

märatsejatega. Usupuhastuse laialilagunemine Saksamaal. Augsburgi usutunnistus. Shmalkaldeni sõda. Piibli ümberpanek. Katekismus, kirikilaulud, lauaköned. Wiimsed aastad.

24. Filipp Melanhthon.

Hariduse käik. Melanhthon ja Lutherus. Õpetus koolikatsujatele (1527). Augsburgi riigipäew. Melanhthoni kotha. Kojuminek.

25. Ulrich Zwingli.

Zwingli edenemine. Zwingli jutlusepidaja Züürichis. Haigus. Indulgentsia müüja Samson. Usulised waidlused (1523). Piltide lõhkujad. Uus kirikukord. Haller. Ökolampaadius. Waidlus Lutherusega püha õhtusööma-aja pärast. Zwingli surm Kappeli juures (1531). — Zwingli ristiusk. — Heinrich Bullinger.

26. Ümberristijate riik.

Zwikkawi prohwetid Wittenbergis (1526). Nende õpetus. Waidlused ja wõitlemised ümberristijatega; Grebel. — Waleprohwetid. — Ümberristijate töötamise wili. — Thoomas Münzer. Talupoegade sõda. — Umberristijad Münsteris. Bernt Roothmann. Johann Bokkelson Leidenist. — Ümberristijate riigi langenime. Kuningas Johanni ots. — Mennoniidid.

27. Johannes Kalwin ja usupuhastamine Prantsusmaal.

Wilhelm Farel ja Wilhelm Briçonnet. — Peeter Viret. — Farel Genfis (1582). Erakonnad. Kalwini usklikuks saamine. Tema raamat: Ristiusu õpetus. Kalwini tegewus Genfis. Idelette. Genfi kiriku korraldamine. Kalwini seaduse andew tegewus Genfis. Kalwini waljus. Surmanuhtlused. Kalwini waenlased. Tema wead. Tema ots. — Usupuhastamine Prantsusmaal. Heinrich II. ja tema pojad. Prantsusmaa erakonnad ja ewangelium. Theodor Beeza. Usuwaielus Pöassiis. Wassi weresaun. Ususõda. Pärtli öö 1572. Heinrich IV. ja Nanti edikt.

28. Itaalia ja ewangelium usupuhastuse ajajärgul.

Usuelu langemine waimulikkude seas. Humanismus. Püha kirja uurimine. Rooma rüüstamine. Meeleparanduse kuulutajad: Sawonaroola, Okkhiino, Mirandola. Jumaliku armastuse oratoorium. Kontariini. Õpetatud naised. Weneedigu ewangeliumi mehed. Piiskopp Wergeerius. Ferraara hertsogi koda. Mollio. Peeter Martür Wermiiglio. Juan Waldez. Ignaatsius Loyola ja tema ordu. Trienti kontsiilium. Inkwisitsiooni kohus. Paul IV. Pius V. Protestantlaste äralangemised. Frantsesko Spieera. Lokarno asunikud. Weneedigo märtrid. Waldenslaste tagakiusamised Kalaabrias. Paskhali märtrisurm. Mollio ots.

29. Usupuhastus Inglis-ning Shottimaal.

Heinrich VIII. elu. Kardinal Wolsey ja Thoomas Kranmer. Kuninga abielu ja naised. Usupuhastuse tekkimine Inglismaal. Kranmeri tegewus. — Maria Werine. — Kuninganna Eliisabeth. Piiskopplik kirik ja tema kord. Puritaanlased ja independentid. Oliwer Kromwell. Fox ja kwääkerid. Robert Barclay. William Penn. Richard Baxter. John Bunyan. — John Knox ja Maria Stuart Shottimaal.

30. Gustaw Aadolf, Rootsi kuningas.

Kolmekümneaastase sõja algus. Böömlaste kaotused. Keisri wastased. 1629 a. edikt. Suure Gloogau pihtitunnistus. Wallenstein. Saksamaa hädas. — Gustaw Aadolf. Tema elukäik ja walitsus. Oxenstierna. Põhjused sõjakäiguks. Õnnelikud lahingid. Wõidukäik läbi Saksamaa. — Alandlik meel, kangelase surm Lützeni all (1632). Westfaalia rahu (1648).

31. Elu uuendamine Arndti, Speneri, Francke ja t. läbi.

Kristliku elu hooletusesse jätmine. Weigel. Böhme. Johann Arndt. Walentin Andreä. Georg Kalixt. Heinrich Müller. Kristjan Scriver. Fiilipp Jakob Spener (1635—1705). Tema käekäik Genfis, Straasburgis, Frankfurtis, Dreesdenis, Berliinis. — A. H. Francke (1663—1727) Halles. Halle waestelaste warjupaik. Wahepääliseд asjad.

32. Krahw Zinzendorf ja Wennaste kogudus.

Nooruspõli. Kaswatus Halles. Õpiaeg ja reisid. Herrnhuti algus. Böömi-Määri wennad. Komeenius. Uuendatud Wendade ühisus. Tagakiusamised. Kuulutusetöö ja maast wäljasaatmine. Preisi kuningas. Wennaste koguduse diasporaa. Missionitöö Ameerikas. Sõelumise aeg. Bengeli arwustus. Kodukord. Kaswatusasutused. Piiskopp Spangenberg.

33. John Wesley ja methodismus.

Kristliku elu langemine Inglismaal. Inglise deismus. Herberti († 1648) kõigi uskude tuum. Hobbes. Collins Woolston. Tindal. Bolingbroke. — John Wesley ja Georg Whitefield. Methodismus. Põhja-Ameerikas. Kokkupuutumised herrnhutlastega. Lehekuu 1738. Wesley jutlused ja nende wili. Tagakiusamised. Lahkuminek Zinzendorfist, Whitefieldist ja abikaasast. Kodukord. — Wanadus ja eluõhtu.

34. Ewangeliline kirikulaul.

Lutheruse laulud. Paul Gerhard; tema elu, tema laulud. Neumark ja teised laulikud.

35. Rewolutsiooni ajajärk.

Ludwig XIV walitsus ja elu. Nanti edikt. Kaotamine. Kamisardide sõda. Kõrbe kirik. Anton Court, Paul Rabaut. Paul Rochette. Jean Kalas. — Prantsuse waba-mõtlejad: Voltaire, Rousseau j. t. — Prantsuse rewolutsioon. Ristiusu ärakaotamine ja Natsionaalkonwent. Wabadus ja tapmised. Usuwabaduse maksmapanemine ja katuliku kiriku jalule seadmine Napooleoni läbi. Paawst Pius VII.

36. Ristiusu tunnistajad rewolutsiooni ajal.

Bengel, Stilling ja t. — Oberlin. — Albrecht von Haller. — Swedenborg. — Lavater. Tema noorpõli. Tema kaitsekirjad ja tunnistused. Tema kannatlik meel.

37. Kristliku usu uuesti ärkamine.

Napooleoni eluõhta. Tema arwamised Kristuse ja piibli kohta. Usu uuesti ärkamine. Kristlikud laulikud. Püha kolmikleging. Kristlik teadus. Schleiermacher. Vinet. Kristuse tunnistajad kantslitel ja õpetoolidel. Tholuck. Kierkegaard. Suurte looduse uurijate kristlikud tunnistused.

38. Uuema aja katuliku kirik.

Jesuiitide ordu. Paskali wõitleus tema wasta; tema häwitamine ja uuesti tärkamine. Ultramontanismus. Wana-katuliiklased; Döllinger. Möhler jesuiitide kohta. Piiskopp Sailer. Boos. Greeka katuliku kirik. Wene Lääremere-maad.

39. Mission Iisraeli ja pagana rahwaste seas.

Missionitöö esimestel aastasadadel. — Eliot (1649—1690) Põhja-Ameerikas. Hans Egede eskimode seas (1721). Herrnhutlaste missionitöö. Braamaismus ja buddhismus. Missionar Schwarz (1726—1798) Indias. — Mission Hiinas ja Jaapanis. — Austraalia ja Lõunamere saared. Missioniseltsid. Lõunamere apostel John Williams. Allen Gardiner. Darwini arwamised missioni kohta. — Liwingstone (1813—1873) töö Aafrikas. Missioni arwustik. Juudi-mission. Antisemitismus. Rabinowitz. Siionismus.

40. Sisemine missionitöö.

Materialismus ja sotsialismus. Waesus ja hukaläinud eluwiisid. — Sisemise otstarwe. Tema mitmesuguséd armastuse tööd ja asutaséd. Dr. Wichern. Elisabeth Fry Inglismaal (1780—845). Amalie Sieveking (1794—1859) Hamburgis. — Amalie Lasaulx. — Dr. Th. F. Fliedner. Õpetaja Bodelschwing. Friedrich Nietzsche mõttetarkus. Spiritismus. — Aja märgid.

Lisa:

Kodumaa kirik kristliku hariduse ja äratuse töös.

I. Katoliku kiriku aeg a. 1159—1521.

§ 1. Kodumaa missioni algus. — § 2. Sakslaste sisse tulemine. Meinhard esimene Liiwimaa piiskop, a. 1186—1196. — § 3. Sõna mission saab mõega missioniks. Berthold teine Liiwimaa piiskop, 1196—1198. — § 4. Albert von Buxhöwden, piiskop raudriides, apostel sõjamundris, kolmas Liiwimaa ülem karjane a. 1198—1229. — §. 5. Taanlaséd Eestimaal. — § 6. Nende sündmuste jäljed ja järjed. — § 7. Kodumaa kirik ordo-aja tormides a. 1229—1521. — § 8. Järg. Liiwimaa seisuséd kodumaa küsimusi harutamas. — § 9. Liiwi kiriku langemist ei jõua ta paremadki pojad keelda: pääpiiskop Henning von Scharffenberg, piiskop Johannes IV. Kiewel.

II. Usupuhastuse algusest kunni Rootsi aja lõpuni a. 1521—1710.

§ 10. Usupuhastuse Baltimaale tulemine. — § 11. Usupuhastuse edenemine ja ewangeliumi kiriku wiimne kinnitamine 1525—1561. — § 12. Balthasar Russow, tähtis tunnistaja kesk Wana-Liiwi õhtutormisid. Koguduse sisemine ja wäline elu. — § 13. Eesti, Saare- ja Kuramaa kirik pääle ordoriigi lõpu. — § 14. Liiwimaa Poola aeg: puhta usu tunnistajad kiusatuse tules. — § 15. Järg. Eesti rahwakooli ja kirjanduse koidikul. Koguduse sisemine ja wäline elu. — § 16. Kiriku olud Rootsi ajal a. 1625—1710. Hermann Samson, Liiwimaa esimene superdent, Joh. Rudbeck, Eestimaa kirikute katsuja, piiskop Joachim Ihering. — § 17. Järg. Karli XI. kiriku seadus a. 1694, Eesti kirjanduse esimene järk 1632—1715; rahwakool. — § 18. Järg. Pühakirja ümberpanemise eestööd. Adrian Virginius ja Johann Hornung. — § 19. Järg. Eesti rahwakool Rootsi ajal. Koguduse sisemine ja wäline elu.

III. Wene walitsuse aeg a. 1710 kunni meie ajani.

1. Esimeséd sada aastat Wene kotka warju all.

§ 20. Kiriku külw tuha hunnikusse pääle hirmsa sõja häda. Liiwimaa kindralsuperdent H. Brüningk, Saaremaa superdent J. Metzhold. — § 21. Wagalaste aeg kodumaa kirikus. Wendade koguduse siiatulemine. — § 22. Walgustuse aeg: „mõistuse usk“ tungib ka kodumaa kirikusse. Kindralsuperdent Christian David Lenz ja Karl Gottlob Sonntag. — 23. Eesti rahwa kirjandus ja rahwakool. — § 24. Koguduse sisemine ja wäline elu.

2. Möödaläinud aastasaja algusest meie päiwini.

§ 25. Usuelu ärkamine 19. aastasaja algusel. Johannes Gossner Peterburis. Piibliseltsid. Kiriku seadus aastalt 1832. — § 26. Weneriigi Ewangeliumi Lutheruse koguduste abikassa. Piiskop Karl Christian Ulmann. Kiriku esimene kosumine uue kiriku seaduse all. — § 27. Uuema aja tähtsamad tegelaséd: Dr. F. Walther ja Dr. Arnold Christiani Liiwimaal, A. F. Huhn ja Dr. Wold. Schultz Eestimaal, Konr. Ed. Hesse Saaremaal ja Korn. Laaland Peeterburis. — § 28. Eesti rahwakirjandus ja rahwakool. — § 29. Koguduse sisemine ja wäline elu. — § 30. Lõpusõna. — Usutalliwuse maniwest 17. aprilli kuu päewalt 1905.

Apostlite aeg.

Selle maailma ja aja keskel on üks ühendus olemas, mis kõrgemalt pärit on ning Pühas kirjas „elawa Jumala koguduseks," „Jumala kojaks" ehk „kirikuks" kutsutakse, „apostlite ja prohwetite raja pääle üles ehitatud, kus Jeesus Kristus ise nurgakiwi on" (1 Tim. 3, 15. Eew. 2, 20). Selle koguduse asutaja ja omandaja on Kristus ise. Tema, kes kui inimesepoeg maa pääl ise oma riigi seemet wälja külwas ja ka nüüd kui kõigewägewam taewatroonilt oma tööd edasi teeb, ehitab enesele koda elawatest kiwidest, keda Tema Isa Temale inimeste seast annab (1 Peetr. 2, 1—6. Joh. 17, 6—11). Selle ehituse juures tarwitab Ta abilisi, keda ta wälja walinud ja saatnud on, et nemad Püha Waimu annete wäel ja ewangeliumi jumalikkude saladuste ning pühade sakramentide abil wilja kaswatakswad, mis igawesti jääb (1 Kor. 3, 9, 4, 1. Joh. 15, 16). Ja selle ewangeliumi tuum ning üdi on Tema ise, igawese Isa ainusündinud Poeg, täis armu ja tõtt, kes Isa juures oli ja meile ilmus, et ükski, kes Teda usus wastu wõtab, hukka ei pea minema, waid Jumala lapseks ja igawese elu pärijaks peab saama (Joh. 1 ja 3). Kes Teda nägiwad ja kuulsiwad, waatlesiwad ja käega katsusiwad, need saiwad päraſt Tema tunnistajaiks ja kuulutasiwad Teda seks, et ka kuuljad nendega ühendusesse astuksiwad, — ühendusesse Isaga ning Tema poja Jeesuse Kristusega. — See ühendus tõusis elule esimesel Nelipüha päewal, kui Püha Waim, keda Isa ja Poeg saadawad, maha tuli ja Jeesuse jüngrite südametes aset wõttis. Langenud inimese soo uueksloomise algusel lehwis jällegi Jumala Waim pimeduse pääl, et südameid Kristuse näo järele ümber luua ja maailma needmise alt ning pimedusest päästa. Aga ehk küll walgus maailma sees oli, ei tahtnud pimedus temast aru saada, ja ainult aegapidi ning mitte ilma wõitlusета, pahandusteta ja kannatamiseta ei saanud see walgus omale ülewalt teed murda. Ja ka praegugi ei ole see Püha Waimu töö koguduses weel mitte lõppenud. Weel ägawad ja ootawad need, kes Waimu esimesed annid kätte saanud, kaduwa olemise ikke all Jumala laste auu wabadust, selle ihu ärapääſtmist, seda päewa, kus kogudus ilma mustuse märkideta ja kortsudeta Jumala Poja sarnaselt ning Tema auu kõrgusel üles astub, et „teise Aadama" abilisena tulewast

maailma walitseda ja õndsaks teha. Sest Kristusega ühes walitsema peawad kõik, kes Temaga kannatanud on, Temaga armastanud, uskunud, lootnud ja Temaga maailma ära salanud on. Ristikoguduse ajalugu on Kristuse tunnis tajate ning järelkäijate ajalugu, kes Tema risti all usku on pidanud, hääd wõitlemist on wõidelnud ja üht paremat krooni on kätte saada püüdnud, kui see, mis maailm neile annab, õiguse hukkaminemata krooni.

Mitte ennem ei wõinud Püha Waim maha tulla ja inimestes aset wõtta, kui Jeesus ära seletatud ja surmapiina ning ülestõusmise kaudu täieliseks saanud oli kui ära seletatud Inimese Poeg, wahemees ja uue loomise alustaja (Joh. 7). Ning mitte ennem ei wõinud Tema tunnistajad ning käskjalad wälja minna ja ilma sisse hüüda: „Laske ennast Jumalaga ära lepitada," kui nemad ise, kes Issanda ristisurma läbi mahalöödud ja laiali pillatud oliwad, Tema ülestõusmise läbi jälle julgeks tehtud ning kõigest kartusest ja kahtlemisest wabaks saanud oliwad. Jeesuse Kristuse ülestõusmise ja Püha Waimu wäljawalamise läbi, 50 päewa hiljem, oliwad senini kartlikud ja lootuseta apostlid rahwa kasuks tunnistajateks saanud, kelle ihust elawa wee jõed jookswad (Joh. 7, 38).

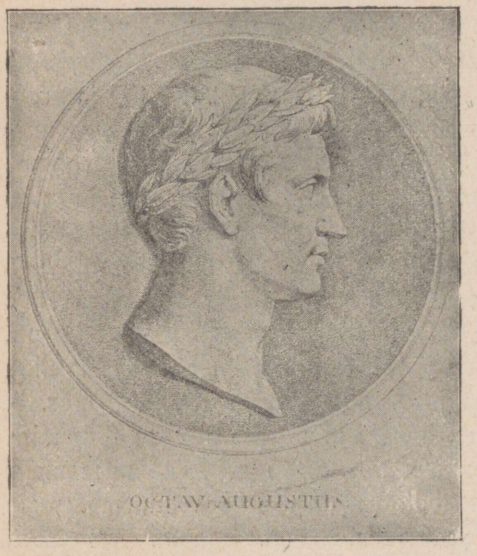

Keiser Augustus.

Juba kiriku asutamise päewal astusiwad 3000 uskujat hinge, kes endid Jeesuse pääle ristida lasksiwad, uude kogodusesse. Peetruse jutlus selleşt, keda juudid risti poonud, keda aga Jumal Issandaks ning Messiaks teinud, oli wägewasti nendesse mõjunud. Jumalik tuli andis ennast ka neile osaks ja sünnitas uue elu, täis rõõmu ning wenna-armastust. Jumala seadus mille mahatulemist Sinai mäelt Juuda nelipühil mälestati, kirjutati nüüd Püha Waimu läbi südamete sisse, ja ei jäänud mitte enam wäljaspidiseks, jõuetumaks kiwiseks käsuks ning suretawaks täheks. Püha Waimu wälja walatud armastus oli see, mis nüüd kõbluse seadust täitma kihutas, nii et ristirahwas ütelda wõis: Tema käsud ei ole rasked. —

See uus taewast saadud elu pidi selles külmas, troostita ning isekas maailmas igale ühele silma torkama, ja ta lagunes sõna kandjate tunnistajate kaudu ikka enam ja enam laiali. Aga ka waen tema wastu ei jäänud kauaks tulemata. Iseäranis hakkas wiha ristikoguduse wastu kaswama pärast seda, kui apostli-abide ehk waeste eest hoolekandjate ammeti sissesseadmise läbi apostlid päris waimulikule tööle wabaks saiwad, ning ainult jutluse ja jumalateenis-

tuſega tegemiſt tegiwad, ja kui hulk Juudi preeſtrid Jeeſuſe kui Meſſia ſiſſe uskuma oliwad hakanud. Wihawaenu tagajärjel wiſati diakonus Tehwanus aastal 36 kiwidega ſurnuks. (Ap. teod. 6 ja 7). Aga juba ſiis tuli nähtawale, et Tertulliaanuſe ſõna tõſi on: „Märtrite weri on kiriku ſeeme.“ Surija Tehwanus, kes oma waenlaste, iſeäranis küll wiſt turtſuja ristikoguduſe wihkaja Sauluſe eeſt palwet teinud oli, wõitis ſelle mehe Kristuſele, nagu me pärast kuulda ſaame. Need aga, keda Tehwanuſe aegus taga kiuſati, tõiwad ristiuſu ſinna, kuhu nad põgeneſiwad, ning kuulutaſiwad ſeda oſawõtlikkudele, nii et pea Samaria ja Juuda maal wäikſemaid ristirahwa ſalkaſid leida wõis. Samaria maal kuulutas diakonus Wilippus ewangeliumi, ja tema tööl oli hää tagajärg. Hulk mehi ja naiſi ristiti, keda pärastpoole Peetrus ja Johannes palwe ning kättepäälepanemiſega õnnistaſiwad ja kinnitaſiwad, kus juures Püha Waimu wägi ja ſäälolemine imeliſel ning üleloomuliſel wiiſil nähtawale tuli. Wilippus ristis ka idamaa ſuure iſanda, kellega ta Jumala ſaatmiſel tee pääl kokku oli puutunud, kui ſee parajasti omas tõllas Jeſaja raamatu 53. päätükki Meſſia kohta luges. See paganamaa wõõras oli Jeruuſalemmas Iſraeli Jumalat otſinud, ja õppis nüüd tagaſitulekul Iſa ja Tema oſaſaamiſt Poja ſees tundma, ning tõi ſelle kalli wara Ätioopiaſſe. — Ka Peetrus, kes ſenini, nagu kõik wagad ja ſeaduſe pidajad juudid, rojaſtawa läbikäimiſe eeſt paganatega pelglikult oli tagaſi kohkunud, ſai pea jumaliku nägemiſe tõttu Joppes nii kaugele wiidud, et ta pagana usku pääliku Korneliuſe kotta Keiſareas läks ja ſääl hulga kokku tulnud paganate ees Kristuſt kuulutas. Kui ta ſiin ſeda imeliſt nähtuſt tähele pannud oli, et paganaid tema jutluſe ajal niiſama Püha Waimu andidega täideti, kui

Nelipüha päew.

usklikka juutisid nelipühil, ei törkunud ta ka enam paganaid ristimast. Peetrus ja juutide apostlid oliwad nüüd ka walmis Pauluse missioni tööd makswaks lugema, ehk see mees küll kaheteistkümne hulgast ei olnud ega ka nende käest oma armuõpetuse ei olnud saanud. Niisama nagu need kaksteistkümmend juutide seas, asutas Paulus paganate seas samasuguse tagajärjega kristlikka kogudusi, ilma et neil paganatel, keda ta ristis, oleks tarwis olnud juutideks saada ning Moosese käskusid pidada. —

Peetrus pidi umbes aastal 44 oma tegewuse Jeruusalemmas pooleli jätma, sest et kuningas Herodes Agrippa I, kes juba wanema Jakobuse, Johannese wenna, surmanud oli, ka teda ära tappa lasta tahtis. Oma missioniteekondadel otsis tema laiali pillutud juutisid üles, ning käis Markuse saatusel Aasiamaa kunni Baabilonini läbi. Siit on tema wanade juttude järgi Wäike-Aasia kogudustele oma raamatud kirjutanud, et neid kogudusi tagakiusamiste puhkudel kindlusele kannatamises, kaswamisele pühaduses, alandlikule meelele ning elawale lootusele äratada. —

Et juutisid nende pääasupaikadel, Aleksandrias ning Roomas, üles otsida tuli, siis ei ole midagi ustawam, kui see kirikuisade teade, et Peetrus keiser Klaudiuse ajal Rooma tulnud ja säälse kiriku ehitanud, ja et Markus päraspoole kui Peetruse saadik Aleksandria kiriku on asutanud.

Aastal 63 enne Kristust oli Rooma päälik Pompeejus mitu tuhat sõjawangi Judäast Rooma toonud ning neid sääl wabaks lasknud. Nii sai juutide asundus teiselpool Tiiberi jõge oma alguse. See asundus kaswas aastate jooksul. Tema külge loeti ka paganaid, kes Moosese usu poole kaldusiwad ning keda wärawa-proseliitideks kutsuti. Rooma Juudi sinagoogis (Juudi kogudus, Juudi kirik) pidas Peetrus oma jutlused, mis pea suure liikumise sünnitasiwad. Rooma kirjanik Suetoonius tunnistab seda Klaudiuse eluloos, kui ta ütleb (25 pt.): „Juutisid, kes ühe Krestuse eestwõtmisel alalisi rahutusi sünnitasiwad, ajas Klaudius linnast wälja.“ Selle tähendusega käib Apost. teg. 18, 2 kokku. Sagedasti muudawad pagana aja kirjanikud neile wõõrast nime „Kristus“ tutwamaks Greeka orjade nimeks „Krestus“ ümber. Nii wõis kõrwalolija kergesti „Krestust“ üheks weel elawaks mässusünnitajaks pidada. Et Kristus surnud, seda ei teadnud Rooma kirjanik. Wägiwalla tööd, mis linnas juhtusiwad, andsiwad keiser Klaudiusele põhjust muidugi juba põlatud juutide asundust wälja ajada, ilma et kristlaste ning juutide wahel juba wahet oleks osatud teha. See wälja-ajamine sündis Klaudiuse walitsuse 9., meie aja-arwamise 49. aastal. Juba enne seda oli wist Peetrus Roomast lahkunud. Meie leiame teda jälle Jeruusalemmast apostlite koosolekult aastal 50, kus ta Pauluse kokku saab, kes seekord Korintuses asuwate, ka Roomast wälja aetud, Akwila ja Priskilla poolt siia oli tulnud.

Selle aja sisse, kus Peetrus Roomas tegew oli, langeb Markuse-Ewangeliumi sündimine. — Johannes Markus, Jeruusalemma koguduse noormees, oli juba paganate apostelt Paulust tema esimesel missioni reisil tüki maad saatnud, oli aga siis Jeruusalemma tagasi tulnud, ning heitis nüüd oma endise

lähedalt tutwa Peetruse abiks, keda ta Roomas leidis. „Päraſt ſeda, kui Peetrus Roomas awalikult jutluſi oli pidanud, — nii jutustab Aleksandria Klemens (Euſeebiuſe kirikuloos IV., 14.) — ja Pühas Waimus ewangeliumi kuulutanud, olla palju juuresolijaid Markuſt palunud, et ta ſeda, mis kuulutatud, üles kirjutaks. Tema olewat juba kaugelt Peetruſega ühes käinud ning wõida meelde tuletada, mis ſee ütelnud. Nii olla ſiis Markus oma ewangeliumi kirjutanud ja tema ſiſu ſoowijatele teada annud. Kui Peetrus ſelleſt teada ſaanud, ei ole ta teda ſeda tegemaſt keelanud ega ka ſelleks temale hoogu annud.“ — Selle ustawa jutu järgi on Markuſe ewangelium kõige wanem ja ühtlaſi ka ſee dokument, mida Matteus ja Luukas oma püha ajaloo kirjutamiſel tarwitanud ja mille nad oma töö põhjaks on pannud. Kus nendel mõlematel ewangelistidel Markus ees oli, lähewad mõlemate kirjeldused kokku, kus aga Markuſel teated puuduſiwad, nagu Jeeſuſe lapſepõlwe luguſes, Kristuſe kõnedes ja tema ilmutamistes päraſt ülestõusmiſt, ſääl käib kumbki oma teed. —

Neli ewangelisti.

Rooma näib õieti ristiuſk juba enne Peetruſt tulnud olema. Ka wäljamaalaſi Roomaſt oli nelipühi eſimeſel päewal Jeruuſalemmas olnud. Jſeäranis ſell teel, et palju juutiſid kõigeſt Rooma riigiſt iga aasta Jeruuſalemmas käis ja ſiin ristiusku tundma õppis ning ſeda paganate ſekka tõi, lagunes ewangelium laiali. — Nagu me juba nägime, ei jäänud Peetrus Rooma ega ole ka ſääl, nagu tõendatakſe, 24 aastat „piiskopp olnud. See tõendus ei wõi juba ſellepäraſt mitte tõſi olla, et Pauluſe kiri Rooma

rahwale ja Pauluse wangipõlwe kirjad Peetruseşt sõnagi ei lausu. Ka ei ole Peetrus iialgi tunnistanud, et tema Kristuse asemik ja kiriku pää on, ehk küll Rooma piiskopid ning paawstid ütlewad tema järeltulejatena tema käest selle ammeti pärinud olewat. Et asi nii on, näitab Apostlite tegude raamat ja pääle selle terwe Uus testament. Tõsi aga on, ja tunnistawad seda mitmed, et Peetrus oma elu lõpu poole jälle Rooma on tulnud ja sääl aastal 64 Neero tagakiusamiste ajal otsa on saanud. Ka Johannese ewangeliumi wiimane päätükk tunnistab, et Peetrus märtri surma ristipuul on surnud. Wististi on samal ajal ka Paulus Rooma linnas mõõga surma leidnud. Mõned arwawad, et Pauluse märtrisurm mõni aasta hiljem on olnud, ja nimelt päraşt seda, kui tema oma esimeseşt wangipõlweşt Roomas weel kord lahti saanud, weel mitu teekonda Rooma riigi ida ja lääne maakondadesse ette wõtnud ja selle aja jooksul ka oma karjase kirjad Timoteusele ning Tiitusele kirjutanud. — Kõigiti aga peab arwama, et Neero poolt toime pandud ristirahwa tagakiusamised paganausu wastulöök oliwad selle wõidu pääle, mis ristiusk Pauluse ja Peetruse Roomas olemise ajal sääl kätte saanud oli. Nii nagu Peetruse esimese Rooma tuleku pääle juutide wälja-ajamine Klaudiuse läbi järgnes, nii järgnes tema teise tuleku pääle ristirahwa tagakiusamine Neero läbi.

Sell ajal oli Rooma riik keiser Neero wõimu all. Neero oli rikutud, täis tühja auuahnust, meeletu, lihahimuline ja werejänuline inimene. Kuus päewa kestew kulekahju häwitas tema ajal Rooma linna. Ei ole täiesti selgeks saanud, kas mitte Neero ise tuleşüütaja ei olnud, et wanu majaşid häwitada ja uuemaid ning iluşamaid asemele ehitada. Kolm linnajagu şaiwad selle tulekahju läbi täiesti, şeitse paiguti tuhaks, ning hulk inimeşi şai hukka. Süütamise kahtluse aga tõmbas Neero selle läbi enda pääle, et tema mehed kustutamisega wiiwitaşiwad, ja et keisril kohe plaanid uute ehituste tarwis walmis oliwad. Tema pääle langes nüüd rahwa wiha. Et kahtluşt eneşe päält ära juhtida, ajas Neero tuleşüütamise şüü kriştlaste pääle. Pagana usku Rooma ajaloo kirjutaja Taatşitus (54—117) kirjutab selle kohta:

„Neero weeretas şüüd rahwa şeas nende hirmşate tegude päraşt põlatud kriştlaste pääle ja piinas neid kõige koledamate karistustega. Esmalt wõeti mõned kinni, kes (muidugi piinamise teel şunnitud) endid şüüdlasteks tunnistaşiwad, şiis aga, kinni wõetud inimeste ülesandmiste pääle weel suur hulk teişi, keda küll mitte tule şütitamises ei şüüdistatud, keda aga terwe inimeşeşoo põlgtuse päraşt surma wäärilisteks arwati. Surmale wiies teotati paljuşid weel sellega, et neid elajate nahkade şisse mässiti ja koertel şurnuks hammustada lasti, ehk et neid risti naelati, ehk jälle mõne põletisainega ülewaabati ja õhtul ööşiseks walgustamiseks põlema şüütati. Selle näituse jaoks oli Neero omad aiad awanud ja laskis şiin tşirkuse mänguşid etendada, kuna ta ise wankrijuhi riides wankril şeistes ennaşt rahwa hulka şegas.“ — Nii Taatşitus. — Peetruse ja Pauluse märtrisurma tõenduseks Neero all on kindlaid tunnistuşi olemas. Nii kaotaşiwad kiriku mõlemad pooled, nii hästi Hebrea, kui Greeka pool, apostli ammeti şambad.

Seſt Greeka ehk paganamaa ristikoguduste ſammas ja apostel oli Paulus olnud. Alguſes kutſuti teda Sauluſeks. Ta oli Tarſuſes Kilikia maal umbes aastal 10 Juudi wanemateſt kellel Rooma kodanikkude õigus oli, ſündinud, ſäälſamas hää hariduſe ſaanud ning oma aja Greeka kirjanduſt tundma õppinud. Pääle ſelle oli ta weel waibakuduja ammeti kätte õppinud. Nii tuli ta Jeruuſalemma, et Hebrea kirjateaduſt uurida, ja istus ſääl targa ja taſaſe, aga wariſeerimeelſe Gamaalieli jalgade ees. Warſi ſai noormees köigiſt oma wanusteſt iſade ſeaduſe tundmiſes köige ette. Taſt ſai „natſareenide“ ehk kriſtlaste waenlane, keda ta kui äraandjaid wihkas ja taga kiuſas. Kallimeelſe ja waimurikka Tehwanuſe ſurmas oli ta kaaſſüüdlane. Selle mehe uſukindel ja waikne ſurm ei annud talle ſüdame rahu. — Ta aga wõitles oma ſüdametunnistuſe aſtla wastu, mis temale ütlema näis, et kriſtlastel waheſt ommetigi õigus on, ja ei jätnud oma wihaſt ristirahwa tagakiuſamiſt mitte järele. Sääl ilmus temale häkisti Damaskuſe teel Kristus, ja muutis teda oma helde ning andeksandwa meele läbi ümber. Ülestõusnud Iſſand oli ſelle tulihinge eneſele wõitnud, ja ſeſt ſaadik elas Paulus ainult uſus Jumala Poja ſisſe, kes teda armastanud ja tema, kui „köige ſuurema patuſe“ kallal näidanud oli, kuda Ta tulnud on patuſeid õndſaks tegema. — Damaskuſeſt, kus Paulus juutidele Jeeſuſt kui tõotatud Meſſiat kuulutas, tuli ta Araabia maale ja tegi ſiin kolm aastat waikſesti tööd. Siis tegi ta leewiti Barnaba läbi Jeruuſalemmas ennaſt apoſtlitega tuttawaks. Siia ei jäänud ta aga mitte, ſeſt et ta juutide wiha päraſt, kes enne tema pääle nii ſuuri lootuſi oliwad pannud, oma elu mitte julge ei tunnud olewat, waid tuli oma kodumaale Tarſuſesſe tagaſi. Säält tõi teda Barnabas Antiokiaſſe Siiria maale, kus paganate ſeka ristikogudus tekkinud oli, mille liikmeid paganad „kriſtlasteks“ kutſuſiwad. Siin algas Pauluſele ühes tema abilistega ſuurepäraline töö. Antiokia on ristikoguduſe teine emakogudus. Nagu Jeruuſalemmaſt Peetruſe ja tema kaaſtööliſte läbi juutide ſeas kogudusi aſutati, niiſama laotaſiwad Antiokiaſt Paulus ja tema kaaſtööliſed ristikirikut pagana rahwa ſeas laiali.

Keiſer Neero.

Apoſtli ammeti täitjaks oli ümberpöördud Saulus alles pikkade ettewalmistamiste ja harjutuste järele ſaanud. Sihiandwaks ja tema apoſtli ammeti

alguse määrajaks oli temale Püha Waimu kutse saanud, kes Antiokias jumalateenistusel tema ja Barnaba kohta nõnda ütles (Apost. t. 13, 2): „Lahutage mulle Barnabas ja Saulus ära tööle, mis tarwis mina neid olen kutsunud." Nüüd algawad Pauluse kolm suurt misjioni teekonda, kus ta igalpool ühte ja sedasama jumalikku ewangeliumi, nagu kaksteistkümmendki, kuulutas, ilma et ta seda nende käest saanud oleks. Sest Issandalt oli ta selle saanud (Gal. 1). Mis aga iseäranis tema kätte antud oli ning tema iseäralduseks tuleb lugeda, on tema Jumala nõuu äramõistmine Israeli ning paganate kohta, tema sügaw arusaamine Kristuse elu, surma ja ülestõusmise suurtest sündmustest ja Kristuse kiriku warjatud auust ja selle tulewasest ilmumisest. Ta nimetas seda Kristuse salajaks asjaks, mida tema kuulutama peab. Selle sala-asja tuum aga on, et paganad selle Jumala tõotuse kaasosasaajad ja kaaspärijad on, mis Kristuse sees ilmunud, ning et isegi taewaste wägede ees Jumala mitmekesine tarkus ristikoguduse kohta peab ilmsiks saama.

Esimene misjioni teekond (45—48) wiis Saulust Barnaba saadetusel Küpruse saarele, kus ta saare päälinnas Pawuses prokonsuli (Rooma ammetnik, umbes kuberneri asetäitja) Sergius Pauluse risti usku pööras. Selle mehe auuks näib ta sest saadik Rooma nime Paulus, mis kõlawam oli kui ta endine Juudi nimi, kannud olewat. Pärast seda käis ta Wäike-Aasia linnad: Antiokia Pisiidia maal, Ikoonium Lükaonia maal, Lüstra ning Derbe läbi. Igalpool kuulutas Paulus oma armuõpetust enne juutide koguduselle, kelle jumalateenistustest ta osa wõttis. Igakord paluti teda ka mõni sõna loetud kirjatunnistuse kohta ütelda, ning see andis temale põhjust küllalt, sellest tunnistada, kellest Moses ja prohwetid kõnelewad. Pea igalpool suurema jäo juutide poolt wälja tõugatud, läks Paulus paganate juurde, kellede hulgast paremad ning wastuwõtlikumad juba sinagoogis wärawa-proseliitid olid. Nii kutsuti nimelt neid paganate seast, kes oma jumalatest tüdinenud, juutide juurest paremat otsisiwad ning seda ainult selle tingimisega kätte saiwad, et nad wähemalt nõndanimetatud Noa seadusi pidasiwad, nimelt endid hoidsiwad ebajumalate kummardamise, Jumala pilkamise, inimese were ärawalamise, porduelu ning weretoidu eest. Nendele proseliitidele, kes Juudi sinagoogis oma usunälja kustutamist oliwad otsinud, hakkas nüüd sääl, kus neile senini Wana testamendi usu hämarik oli koitnud, täieline päew paistma. Proseliitid saiwad nii uute koguduste tüweks, mis Pauluse tegewuse mõjul paganate linnades tekkisiwad, ja mida tema waatamas käis. Neile kogudustele seadis apostel waraselt wanemad wõi presbütrid, kes tema tahtmist täitsiwad, keda ta õpetas ja palwe ning kätepäälepanemisega waimulikusse ammetisse õnnistas. Nende hooleks jäi, Kristuse karja hoida ja teda saadud sõna ning sakramentidega toita.

Pauluse esimese ning teise misjionireisi wahele langeb apostlite koosolek Jeruusalemmas (50), mis Juuda sugust kristlaste päralt kokku kutsuti. Need oliwad nõudnud, et usklikud paganad esmalt ümberlõikamise ning Moosese seaduse pidamise läbi juutideks pidiwad saama, enne kui neid Jumalariigi pärisliikmeteks wastu wõis wõtta. Sellepärast saadeti Paulus ja Barnabas

Peetrus ning Paulus.

Antiokiast Jeruusalemma, et nad sääl teiste apostlitega asja läbi köneleks. Koosolekul tehti otsuseks, pagana soost kristlasi mitte rahutumaks teha, waid neilt ainult seda nõuda, et nad endid nende paganausu jälkuste eest hoiaksiwad, mis Noa käskudes (wõõraste jumalate rojastamine, porduelu, äraläkatud lojuste ja were söömine) nimetatud. Selleks oli ju küllalt nähtusi ning tõenduši, et Jumal paganate ja juutide wahel wahet ei tee, ja et Tema usu kaudu Kristuse sisse südameid puhastab ja neid õigeks teeb armu ja mitte käsu tegude läbi. — Jumal oli Pauluse kaudu paganate seas niisamasuguseid tegusid korda saatnud, kui Peetruse läbi juutide seas. —

Keset kõlbliselt langenud paganausu kõrbe oli uus elukord tärganud. Krist-

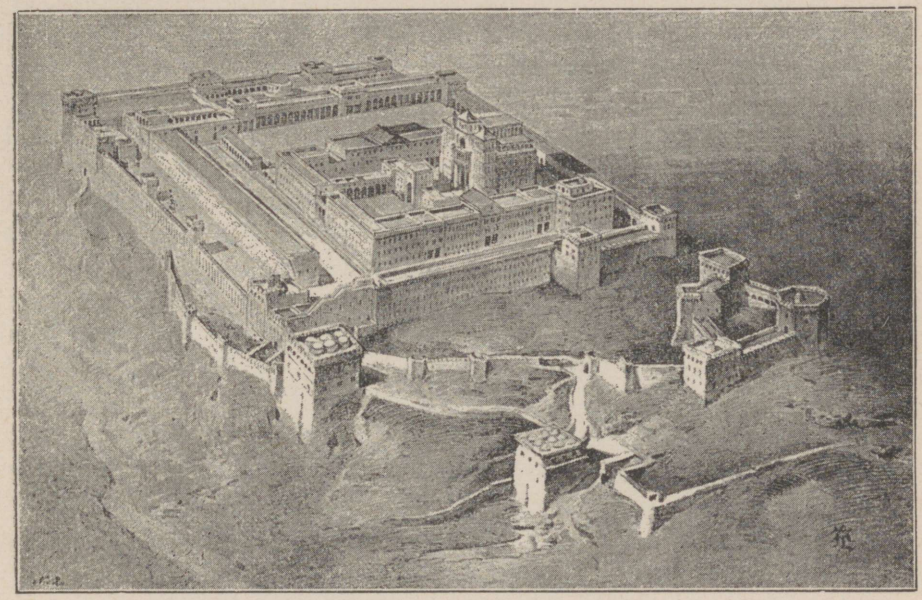

Jeruusalemma tempel Saalomoni ajal.

liku abielu pühadus, kui kõige kõrgema ning puhtama armastuse kuju, laste kaswatamine tõsiduses ning Kristuse lahkuses, orjaikke pehmendamine, abiandmine hädalistele, alamate auukartus, lugupidamine ülemateşt ja seaduseşt, mitte inimeste kartuse, waid südametunnistuse päraşt, need on selle elu pääjooned, mida Paulus mitte ainult ei nõudnud, waid ka elule äratas jumalikult elustatud ning jumalikult korraldatud kirikus.

Teisel teekonnal (51—54) saatsiwad Pauluşt Siilas, Luukas ja Timoteus. Need neli pidasiwad apostlite, prohwetite, armuõpetuse kuulutajate ning karjaste ammetit, mille läbi (Eewes. 4, 11.) Kristuse ihu üles ehitatakse ühesuguse usu ja Jumala Poja tundmise kätteşaamiseks. — Kõige enne käidi Wäike-Aasias esimesel reisil asutatud koguduši katsumas. Selle järele sai Paulus nägemise kaudu öösel Jumalalt kutse, Euroopasse minna. Ta läks Wilippi

linna, kus teda ühe lausuja waimuga tüdruku terweks tegemise pärast wangitorni heideti. Säält aga pääsis ta ime läbi, ja tuli Tessaloonikasse, Atheena, kus areopaaguse (Greeka pääkohtukoda) kohtunik Dioniisius kristlaseks sai, ning Korintusesse. Siin wõitis ta sinagoogi eestseisja Krispuse enese poole ja pidas proseliiti Justuse majas jutlusi. Küll tõstsiwad juudid ta pääle prokonsuli Gallioni, mõttetarga Seeneka wenna, ees kaebtust, aga et see teda kaitses, jäi Paulus $1^1/_2$ aastaks siia paigale. Siit kirjutas tema mõlemad raamatud Tessaloonika rahwale, oma esimesed apostlikirjad, milledes ta pääasjaliselt Issanda tulemise kohta oma lugejatele õpetust annab ning neid manitseb. — Korintuses, Greekamaa kõige tähtsamas kaubalinnas, mille kaudu kõik, läbikäimine ida ja lääne maade wahel sündis, tärkas suur ja elaw ristikogudus, rikas Püha Waimu andide poolest. — Ewesuse, Keisarea ning Jeruusalemma kaudu keeras apostel Antiokiasse tagasi. —

Kolmandama missioni teekonna (54—58) wõttis Paulus Tiituse ning Timoteuse saadetusel ette. Kõigepäält rändas ta läbi Kalatea ning Wriigia maa ja katsus oma ennem asutatud kogudusi. Oma tegewuse keskkohaks walis ta Ewesuse Wäike-Aasias, kus ta ebajumalate sepitseja Demeetriuse toimepandud mässust wõitu sai ja $2^1/_2$ aastat wiibis. Siit kirjutas apostel Kalatia rahwa raamatu ja esimese raamatu Korintuse rahwale, need ewangeliumi õpetuse ja apostliku elukorra kallimad pärlid. Kalatialastele, keda Juudi waleõpetajad seganud ja rahutumaks teinud olìwad, õpetab ta jälle seda usku, mis õigust Kristuse sees kui ainumast õndsuse teed tunneb. — Esimeses Korintuse raamatus, mille ta kõigisuguste sääl kogudustes nähtawale tulewate korratuste puhul kirjutas, laidab apostel kõigepäält korintlaste erakondlikku olekut; ristiinimesed ei tohiks endid ühegi inimese järele, ka mitte Pauluse ega Peetruse järele nimetada, sest et kirikus ainult üks põhi ja üks pää, Kristus olemas on (päät. 1—4). Et oma lugejaid, kes greeklased olìwad, nende tüli ja kohutkäimise hinnu pärast manitseda, ütleb ta neile, et ristiinimesed üleüldse mitte ei tohi kohut käia; kui aga keegi neist teisiti ära elada ei saa, siis peaksìwad nad wähemalt ristiinimese endile kohtunikuks wõtma (päät. 5 ja 6). Ebajumalate ohwri liha, mida preestrid odawalt müüsìwad, mille söömist aga paljud ristiinimesed pahaks paniwad, ei keela Paulus söömast, sest et kõik liha Jumala and on, aga armastusest nõtrade wastu wõiks seda nõtrade nähes ommeti puutumata jätta (päät. 8—10). — Püha Waimu armuandide kohta, millede hulgas armastus kõige suurem on, annab apostel 12—14 päät. tähtsaid seletusi. Naisi, kes Korintuses wabamalt liikuda tohtisìwad, kui juutide juures, manitseb ta, tagasihoidlikud olla ja kirikus mitte kaasa kõneleda. — Surnute ülestõusmise kohta, mille üle korintlased kahtlema olìwad hakanud, ütleb Paulus, et selle juures kahelda ei wõi, sest et apostlid ülestõusnud Õnnistegijat näinud on. Liha ning weri, nagu nad praegu on, ei wõìwat küll mitte Jumala riiki pärida; selle jaoks olla aga äraseletatud waimulik ihu olemas.

Et see esimene kiri korintlastesse küllalt ei mõjunud, saatis apostel weel teise kirja palju waljuma sisuga, kõwade laituste ning tõsiste ähwardustega

Korintusesse. See kiri, mis kahjkus kaduma läinud, ei jäänud mõjuta ning aitas palju korratusi koguduses parandada. Selle kohta teatust tõi Paulusele Tiitus, kellega tema Eewesusest tulles Makedoonias kokku sai. Pärast seda rõõmusõnumit kirjutas ta praeguse teise Korintuse raamatu, mille mahedad ja leplikud sõnad wana armsa wahekorra apostli ja kogoduse wahel uuesti elule äratasiwad. Selle kirja järele tuli ka apostel ise pea Korintusesse, kuhu ta kolm kuud jäi. Siit kirjutas ta selle kolme kuu jooksul oma raamatu Rooma rahwale ning saatis selle diakonissa (waeste eest hoolekandja naisterahwas) Wööbe läbi Rooma. — Rooma rahwa raamet langeb kahte jäkku, õpetawasse (pt. 1—11) ning manitsewasse (pt. 12—16). Esimese jao päämõtteks

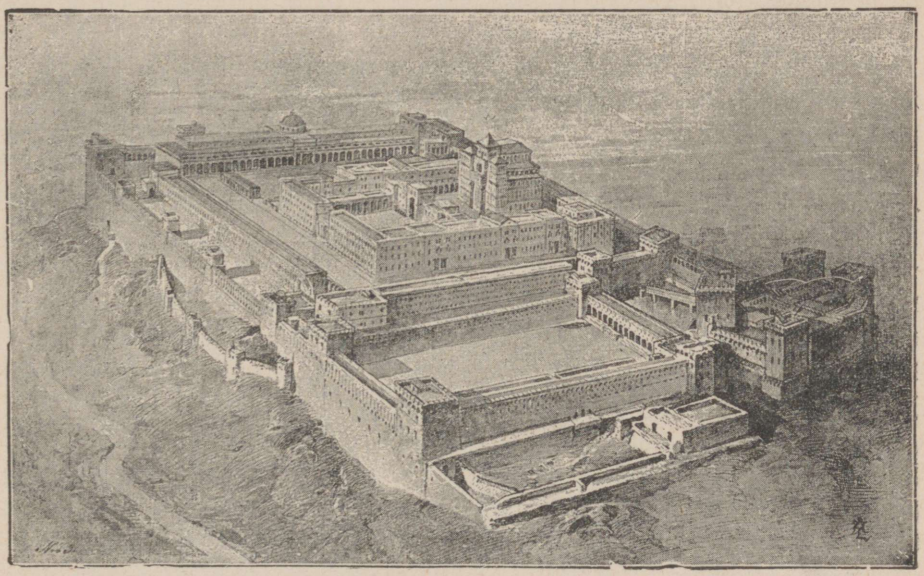

Jeruusalemma tempel Heroodese ajal.

on ewangeliumi suur põhjustõde: Inimene saab õigeks usu läbi ilma käsu tegudeta. Paulus näitab, et paganad oma südametunnistuse loomulikkude käskude waral niisama wähe Jumala ees wõiwad õigeks saada, kui juudid oma seaduse waral. Aadama langemisest saadik olla kõik inimesed, juudid ning paganad, patused ning surma wäärt. Wabast armust aga on Jumal äralunastamise saatnud Jeesuses. Oma surma läbi on Kristus patused Jumalaga ära lepitanud, ja usu läbi selle Jumala armuteo sisse saame meie uuteks loomadeks, kes mitte enam needmise all ei seisa, waid Kristuses elawaks tegewa Waimu seaduse põhjal wabaks on saanud patu ning surma seaduse alt. — Raamatu teises jäos kõneleb apostel uuest elust, mida ristiinimene usus kätte saab. —

Korintusest läks Paulus Makedoonia ning Mileetuse kaudu, kus ta Ewesuse koguduse wanematega jumalaga jättis, Jeruusalemma, et säälse koguduse

waestele ſeda armuannete korjanduſt ära anda, mis ta oma paganate ſeas aſutatud kogudustes kogunud oli. Siin andis ta ka Jakobuſele ning koguduſe wanematele oma missioni tegewuſeſt aru. Aruanne wõeti rõõmuga wastu. Aga waljum erakond (need, kes nõudſiwad, et paganad enne ristiinimeſeks ſaamiſt juutideks pidiwad ſaama) oli tema wastu. Uſklikud juudid, kes apoſtelt templis nägiwad, wõtſiwad ta koguni kinni. Pauluſt pekſeti piitſadega ja wiidi kõrge nõuukogu ette. Ka oliwad mõned juudid iſekeskes wande annud, tema elu wõtta. Nende eeſt päästis teda Rooma päälik Lüüſias, kes teda Keiſareaſſe ſaatis. Siin pidas teda prokuraator (Rooma kuberner) Feeliks, kes temalt meelehääd ootas, kaks aastat wangis. — Feeliksi järeltulija Festus aga läkitas Pauluſt, kes keisri kohut nõudis weeteed (merehäda Malta ſaarte juures) Luuka ſaadetuſel Puteoli kaudu Rooma linna (aastal 61). Siin peeti apoſtelt kaks aastat kergesti wangis, nii et ta wabalt armuõpetuſt kuulutada wõis. 64. wõi 67. aastal langes püha Paulus Neero ajal ſurma nuhtluſe alla.

Uleüldistes, aga ſelgetes joontes kujutab meile Uus testament ſuurt paganate apoſtelt. Kohad nagu 2. Kor. 4; 6, 3—10; 11, 23—30; 12, 1—10. 1. Tim. 1, 12—17. Apoſt. t. 20, 17—38. 1. Kor. 9, 20—27 näitawad meile tema ſiſemiſe ning wälimiſe elu wastuoluſid, tema tööd ja kannatamiſt, tema armaſtuſt ja alandlikku meelt, tema julguſt, tema mõiſtuſt ning tema usku. Kõige truuduſega rippus ta Iſſanda külles ja nende külles, kes tema kätte oliwad uſtud. Ta oli wiſt ſagedaſti haige ja palus, et wai ta liha ſeeſt ära wõetaks (2. Kor. 12, 7). Aga kõige ihuliku nõrkuſe wõitis ära tema püha tahtmiſewõim uſus armu ſiſſe, milleſt inimeſele küll ſaab. —

Pauluſe raamatuid Eeweſuſe, Wilippi ning Koloſſuſe rahwale (Wriigias) kutſutakſe wangi aja kirjadeks, ſeſt et apoſtel neid wangis kirjutas. Waleprohwetite ekſiõpetuſed nendes kogudustes andſiwad apoſtlile põhjuſt kallid õpetuſi Jumala lihaſſe ilmumiſe ja ristikoguduſe elu ning lõpuliku täienemiſe kohta üles kirjutada. — Mõlemaid raamatuid Timoteuſele ja raamatut Tiituſele nimetatakſe paſtoraal- ehk karjaſe kirjadeks, ſeſt et apoſtel nendes kirjades oma õpilaſi juhatab, kudas nad oma ammetit kui koguduſe õpetajad ehk karjaſed pidama peawad. Need kirjad kirjutas Paulus kas oma wangipõlwes Keiſareas ja Roomas, ehk ühel neljandamal miſſioni reiſil, mis Paulus Wäike-Aaſiaſſe ning Greekamaale peab ette wõtnud olema, kui teda tõesti pääle oma eſimeſt wangipõlwe Roomas weel kord peaks wabaks laſtud olema. Selleſt ei teadusta küll meile Luuka Apoſtlite tegude raamat enam midagi. See raamat lõppeb tähenduſega, et Paulus weel kaks aastat Roomas kerge wahi alla jäi ja keelmata Jumala riiki ja Iſſandat Jeeſuſt Kriſtuſt kuulutas. Ommeti on kerge arwata, et Luukas, kes Pauluſe truu ſaatja oli, oma raamatu juba ſell ajal kirjutas, kui apoſtli elukäik Roomas weel lõpule ei olnud jõudnud ning kohtu otſus weel teadmata oli. Muidu ei oleks Luukas wõinud oma lugejatele, keda Pauluſe töö ja iſik huwitaſiwad, tema pärastiſe eluſaatuſe üle teateid toomata jätta, kui ta neid teadis. — Tähelepanemiſe wäärt on Apoſtlite tegude raamatus weel ſee, et Luukas ſiin

häkisti 16 päätük. 10. salmis sõnaga „Meie“ oma jutustamist algab. Sellest võime otsustada, et igas kohas kus Luukas „meie“ tarwitab, tema seda jutustab, mis ta ise ühes apostliga näinud ja läbi elanud oli. Apost. teg. 1—12 pt. kõneleb Luukas Peetruse missioni tööst ja 12—28 pt. Pauluse missioni tööst. — Wäga tõenäitlik on, et Luukas, kes apostliga ühes teed käis ja temaga ühes wangipõlwe kannatas, oma ewangeliumi selle kahe aasta jooksul (58—60) kirjutas, kui Paulus Keisareas wangis oli. Selle aja sees kogus ta wist ka materjali Apostl. tegude raamatu tarwis, mille ta Roomas walmis kirjutas. Luukas oli Greeka soost, Antiokiast pärit ja, nagu arwatakse, ammeti poolest arst. Ta oli, muidugi mõista, Pauluse mõtlemise wiisi endale omandanud ja teadis ka, mis Juudi soost kristlased Paulusest arwasiwad. See kõik ajas teda

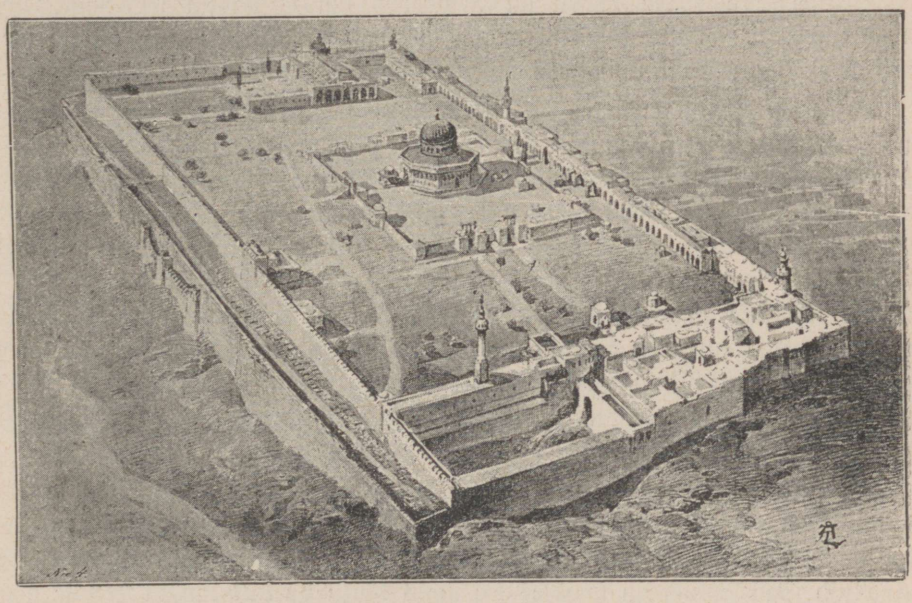

Jeruusalemma tempel praeguse ajal.

rahu sobitama. Tema kirjad toowad meile selget tõtt, aga niisuguses kujus, et see igapidi sünnis on, ühendust mõlema selleaegse kiriku poole wahel looma ja seda kinnitama. Luukas on oma ewangeliumi pagana soost ristiinimestele kirjutanud, kuna Matteus oma ewangeliumi Juudi soost kristlastele kirjutas. Kuna Matteus Kristuse sündimise raamatut (1. pt.) Israeli esiisa Abrahamiga alustab, loeb Luukas (3, 24) Kristuse esiisasid kunni Aadamini. kõige inimese soo esiisani, üles. — Kuna Matteus alatasa Wana testamendi ettekuulutuste ja eelkujude päale tähendab, et nende täideminemist Jeesuses näidata, jätab Luukas Wana testamendi eelkujud kõrwale. Tähendamise sõna halastajast Samaria mehest ja kadunud pojast leiame ainult Luukase juurest, ja wõib neid kergesti paganarahwa kohta seletada, kes ebausust ja teistest pattudest hoolimata ommeti mitte weel kadunud ei ole. — Kahtlemata on kolm

esimest nõnda nimetatud sünoptika*) ewangeliumi: Matteus, Markus ja Luukas, kõik weel enne Jeruusalemma ärahäwitamist, s. o. enne aastat 70 kirjutatud.

Teisiti on lugu Johannese ewangeliumiga. Selle raamatu peab, nagu seda kiriklikud tunnistused ja raamatu sisu näitab, apostel Johannes, Issanda armsam jünger, kes wäga wanaks elas, ise kirjutanud olema, ja nimelt 90. aasta ümber p. Kr. See ewangelist jätab palju wälja, mis kolm esimest ütelnud, toob aga meile selle ette palju uusi tähtsaid teateid, mis teistel puuduwad. Johannese siht näib olema, kõigepäält näidata, kudas Jeesuse sõnadest ning tegudest tema jumalik au on wälja paistnud, kudas tema see igawene Sõna on olnud, kes lihaks sai ja kelle täiusest nüüd meie kõik wõtame armu armu päralt.

Johannese kolm kirja on Eewesuses umbes aastal 91 kirjutatud. Nendes tuleb selle apostli kõige sügawam meelsus, tema armastus, nähtawale. Esimese kirja saatis wist Johannes oma ewangeliumiga ühes.

Palju warem kui ewangeliumi ja kirjad on püha Johannes oma „Ilmutamise raamatu" kirjutanud. See on üks prohweti raamat ja käib Wana testamendi prohwetite Taanieli ning Sakarja kujutuste ja jutustuste jälgedes. Need ilmutused, mis trööstiwalt ning manitsewalt meile Kristuse koguduse wõitlusi ja lõpulikku wõitu silmade ette seawad, sai püha nägija Jumalalt sell ajal, kui keiser Domitsiaanus tema Patmuse saarele ära saatnud oli. — Kristust ning Kristuse Wastast selle maailma lõpu päiwil kujutawad „Johannese ilmutused." Aga tulewiku kujutused ei takista püha nägijat oma ettekuulutustes tolleaegseid ajaloolisi isikuid (nagu Neero) eelkujuks wõtmast. Sest nii kui Kristusel, nii on ka tema wastasel oma eelkujud, kelle iseloomust ning saatusest tulewat asja ära näha wõib.

Mõni armas juhtumine püha Johannese elust on meile tallele pandud, mis nii hästi tema sügawat armastust, kui tema suurt tõsidust meelde tuletawad. — Johannese päämaenlaja oli Kerinth. Mitmesuguste Juudi ning pagana usu waleõpetustega waidles see mees kiriku õpetuse wasta Jeesuse olemisest, ega leidnud ristiusuliste elu küllalt püha ning tõsise olewat. Kui Johannes kord sauna minnes kuulda sai, et Kerinth parajasti sees olla, läks ta ruttu sellest hoonest eemale, kartes, et saun selle tõe waenlase kaela langeb. — Tuttaw on ka jutt päästetud noorest mehest, keda ta ristiusule äratanud ja siis ühe piiskopi waimuliku hoolekandmise alla annud oli, ja kes pärast jälle ära langes ning kergemeelselt koguni röövlite päälikuks hakkas. Mitu aastat juba oli see mees oma kaaslastega röövli elu elanud, kui apostel oma wangipõlwest tagasi jõudes piiskopilt tema järele küsis. „Ta on surnud," oli wastus. — Johannes, kes seda kallimeelset ja lootusrikast noortmeest wäga armastanud oli, palus nüüd piiskoppi, et see teda nooremehe haua juurde juhataks. „Ta on waimulikult surnud," seletas piiskopp, „ta on Kristusele surnud ja on nüüd

*) Sünoptikalik tähendab ülewaatlik, sest et meie kolmest esimesest ewangeliumist Jeesuse elu kohta selge pildi saame. Ümbp.

röövlisalga pää." — „Oh," õhkas Johannes, „ma arvasin teda ühe hää hoidja kätte annud olevat." — Piiskopp oli omal ajal noortmeest küll õpetanud ning ristinud, siis aga sakramendi väe pääle lootes teda natukene hooletusesse jätnud. Nii oli noormees paha seltskonda sattunud, sügavasti langenud ning viimati, oma hinge õndsust juba kadunuks pidades, röövliks saanud. Röövlina aga laskis ta kurjust taltsutamata enda sees möllata. Püha Johannes võttis hobuse ja juhi ning laskis ennast sinna paika juhatada, kus röövlid elutsesivad. Kui röövlid teda kinni võtsivad, nõudis ta, et teda pääliku ette viidaks. Nii pea kui päälik apostli ära tundis, pani ta häbi ja kahetsuse pärast jooksu. Aga rauk jooksis talle järele ning hüüdis talle tagant järele: „Mispärast põgened sa, laps, oma isa eest? Ära karda, veel on lootust olemas. Mina tahan, kui seda waja on, sinu eest surma minna. Pööra ommeti tagasi, usu seda, et Kristus mind on saatnud." — Noormees jäi seisma ja hakkas kibedasti nutma. Armastus oli tema teist korda ära võitnud. Püha Johannes ei jätnud nüüd noortmeest enne maha, kui see jälle palwe ja troosti teel kirikule oli tagasi võidetud.

Kui püha Johannes wanaks ja nõrgaks oli jäänud, laskis ta ennast koguduse koosolekutele kanda ehk talutada, ja et ta pikka kõnet enam pidada ei suutnud, siis kordas ta ainult neid sõnu: „Lapsed, armastage teineteist." Kui temalt küsiti, miks ta ikka sedasama kordab, ütles ta: „Sest et see Issanda käsk on, ning selleşt küll saab, kui meie teineteist armastame."

Kõrges wanaduses on Johannes Eewesuses hingama läinud. Temale oli see tähtjas ülesanne osaks saanud, Pauluse ning Peetruse surma järele mõlemat kiriku poolt, Juudi ja pagana soost kristlasi, kellede tugi kumbki apostel olnud oli, ikka enam ja enam ühendada ning juhatada. Ta rändas mööda Aasiat ümber, pani piiskoppisid ammetisse ja walwas selle kiriku jumalateenistuse ning elu üle, mille Issand tema kätte oli uskunud. Issandat näha ning temale ennast ja omaseid ette walmistada, see oli selle apostli ülem iha.

Raamat Ebrea rahwale on Juudi soost kristlastele määratud ning wist sell ajal kirjutatud, kus Palästiinas neid ikka enam ja enam tagakiusamise ning templikoguduseşt wäljatõukamise pilwed katma hakkasiwad. Nende karjane Jakobus oli neilt wägiwaldselt ära röövitud. Ebrea rahwa raamat on wäga sügawa sisuga. Ta katsub näidata, kudas ristikoguduses Juudi kogudus wast täielikeks saab ning kudas siin mitte enam Wana testamendi eelkujude ning warju pühalpaigal aset ei ole, waid Waimu pühapaik aset on võtnud, kus ülempreester Jeesus taewases pühaspaigas wahemehe ammetit peab. — Kes Ebrealaste raamatu kirjutanud on, ei ole kindlasti teada. Wanas kirikus pidasiwad seda kirja mõned Pauluse, teised Barnaba ehk Luuka ehk Kleemensi omaks. Kuulsal Oriigenesel on aga wist õigus, kui ta ütleb (Eusebiuse Kirikuloos VI, 25): „Iga asjatundja peab tunnistama, et selle kirja Greeka keel selgem on kui Pauluse oma, aga ka, et selle kirja mõtted imelised on ning apostli kirjutustele sugugi järele ei anna. Wist on sisu Pauluse, aga sõna

ja lause ehitus kellegi teise oma, kes seda, mis ta õpetaja köneles, üles kirjutas ja täiendas". — Tertulliaanus arwab, et üleskirjutaja Barnabas on olnud.

Jakobuse raamatut ei ole mitte Sebedeuse poeg Jakobus, waid wististi Issanda wend Jakobus, pärastine Jeruusalemma koguduse pää, kirjutanud. Ehk ta küll ristiinimene oli, pidas ta siiski Moosese usu käskudest ning pruukidest kõwasti kinni. Sellepärast pidasiwad ka temast juudid palju lugu. Nad andsiwad temale nime. „Õige". — 60-date aastate sees suri Jakobus Õige märtri surma. Jeruusalemma häwitamise päew oli ligi, ja töeks läksiwad sõnad: Õige koristatakse õnnetuse eest ära (Jes. 57, 1). Jutustatakse järgmist: Paasapüha ajal wiisiwad kirjatundjad, kes naatsaretlaste usu laiali lagunemise pärast mures oliwad, Jakobuse templi harja pääle, et ta säält rahwa ees ristiusu wasta köneleks. — Aga Jakobus tegi selle wasta. Siis saiwad waenlased wihaseks ning kukutasiwad tema harjalt maha. Ta ei surnud kohe, palus weel oma waenlaste eest, ning löödi siis ühe kangawanutaja poolt kurikaga surnuks. —

Püha Johannes wanas eas.

Kohus kangekaelse Juuda rahwa üle, kes Issanda ära tõuganud oli, kui Ta oma alanduses nende seas köndis, — kes Teda ka ära tõukas, kui Ta taewast oma Waimuga wõitud tunnistajate läbi neid uuesti kutsuda laskis, ei jäänud tulemata. „Wiinamäe isand tuleb ja hukkab wiinamäelised ära ning annab wiinamäe teiste kätte," nii oli Issand ütelnud, ja püha Johannes sai seda isanda tulemist weel näha. (Matt. 16, 28; 21, 41.) —

Roomlaste ike, mis juutisid koormas, läks päew päewalt raskemaks. Rooma maawalitsejad paniwad wäga wähe rahwa usulikka tundmusi tähele.

Jeruusalemma häwitamine. (Kaulbach.)

Ainult waewaga wõidi keiser Kaliigulat selleſt tagaſi hoida, et ta oma kuju templiſſe ei oleks üles panna laſknud. Nuhtluſeks Israelile, et ta õige Meſſia oli ära tõuganud, tõuſiwad walemeſſiad ning waleprohwetid üles, kes peadſet äralunastamiſt tõotaſiwad ning rahwaſt üles kutſuſiwad Rooma iket endaſt ära heitma. Põnewus ning wiha oma koormajate wasta läks ikka ſuuremaks. Wiimaſe Rooma maawalitſeja Geſſius Flooruſe ajal lõi mäſs lõkkele, ja wõitlus elu ja ſurma pääle algas. Floorus oli templi waranduſe ära wõtnud, 3000 juuti Jeruuſalemmas maha tappa ja palju kõrgeid iſikuid piitſutada ning risti puua laſknud. Ta pidi oma kaitſewäega taganema, niiſama ka temale appi ruttaw Siiria maawalitſeja. Terwe Juuda rahwas tõuſis kui üks mees üles. Jeruuſalem ja palju teiſi kindlustatud kohte tehti kaitſewõimuliſeks, ja kõikidele anti ſõjariistad kätte. Sääl ilmus Rooma keisri käſul ſõjapäälik Wespaſiaanus ühes oma poja ning oſawate wäeſalkadega ſõjawäljale, ja tungis aega mööda põhjaſt lõuna poole edaſi. — Jeſanda juhatuſt (Matt. 24, 15. 16) tähele pannes põgeneſiwad nüüd kõik kriſtlaſed maaſt wälja Pellaſſe. Jumala taſujad waimud lehwiſiwad õnnetuma maa üle. Meeletumaſt wastapanemiſeſt hoolimata kaotaſiwad juudid ühe linna ning kindluſe teiſe järele. Kaks ſuwe, 67. ja 69. a., pidas Wespaſiaanus ſõda ning wõttis pääle Jeruuſalemma kõik oma kätte. Jeruuſalemmas aga oli uſulik tuhin ning kole erakondade wõitlus oma kõrgemale tipule tõusnud. Sääl anti juutidele weel korraks lühikene armu tähtaeg. Sõda pidas wahet, ſeſt et Wespaſiaanus Neero ſurma järele oma leegionide juureſt keisritroonile oli kutſutud ning Itaaliaſſe ruttas, et ſääl oma wõiſtlejatega krooni eeſt wõidelda. Alles kewadel a. 70 jatkas Wespaſiaanuſe poeg Tiitus ſõda ning tungis kiirelt Keiſareaſt Jeruuſalemma poole. Korraline ümberpiiramine algas. Linnas algas nüüd hirmus aeg. Inimeſi oli ſiin liiaks. Tuli nälg, mis majadeſſe koledaid ſündmuſi tõi. Üks Maria nimeline ema, näituſeks, tappis oma poja ära ning keetis teda, ja ſõi ſiis poole iſe, kuna ta poole ſalgale ette wiskas, kes liha lõhna haitſedes tema tuppa oli kogunud. Hirmſas kodanlikus koduſõjas weristaſiwad juudid iſe teineteiſt. Surnuid oli wõimata matta, ja ſee ſünnitas ühes näljaga hirmuſt katku ja tõbeſid. Paljud jookſiwad waenlaſe poole, ſaiwad aga ka ſääl haledaſti hukka; ſeſt roomlaſed oliwad juutide kangekaelſuſe ning hirmſate tegude üle wihaſeks ſaanud ja laſkſiwad mitmeid neiſt risti puua. Joſeefus, ſelle ſõja ajaloo kirjutaja juut, ütleb iſe ſadaſid niiſuguſeid ristipooduid näinud olewat, kui ta kord Tiituſe ſeltſis ümber linna ratſutas. Siin läks ſõna tõeks, mis ſee sõge rahwas kord hüüdnud oli: Tema weri tulgu meie ning meie laſte pääle. — Ikka ei tahtnud juudid weel alla-andmiſeſt midagi teada. Wiimaks wõeti wälimine müür ning templi mägi tormiga ära, kuna Tiitus käſu andis, templi toredat ehituſt mitte rikkuda. — Aga ei pidanud kiwi kiwi pääle jääma, nagu Jeſand ütelnud: üks ſoldat wiskas tulelondi templi kõrwal ſeiswaiſſe hoonetesſe, ning tempel ſai tule roaks. See pidi hirmus olema: juutide hädakiſa, wõitjate rõõmuhüüd, rakſuwad leegid, millede oſaks pea terwe linn ſai, templiaſtmetelt woolaw inimeste weri! Juudid, kes

wiimase silmapilguni abi ülewalt, Messia tulemist, oliwad oodanud, kaotasiwad julguse täitsa. Kes wõis, põgenes. Teised rainti maha, wõi wõeti wangi ning tehti orjadeks, ehk wiidi loomade wõitluse ning muude weriste etenduste jaoks Rooma. Terwe million juuta olla selles sõjas otsa saanud ja 100,000 wangi wõetud. Wõidurongis läks Tiitus kui wõitja nendega ja kõigesuguse kalli sõjasaagiga oma wäe eesotsas Rooma linna wärawast sisse. Weel praegu seisab Roomas Tituse auuks ehitatud auuwäraw ja selle küljekujutused näitawad meile leegionisid, kudas nemad seaduse laegast ning seitsmeharulist kuldküünlajalga edasi kannawad. Nee warjukujud on ise kadunud, aga Moosese katte alt wabastatud lagunes Jeesuse armuõpetus laiali ühest maast teise kunni maailma otsani.

Apostlikud isad.

Kui wiimane apostel Johannes Eewesuses surnud oli, kaotasiwad üksikud kogudused, kes kõik wanemate (preestrite) ja diakonide (preestriabiliste), wõi piiskopi ja tema preestrite ning diakonide all seisiwad, selle ühendawa sideme, mis apostliammetil oli ja mis terwet üleüldist kirikut üheks kirikuks tegi. Seda suurema auu ja mõõduandwama hääle saiwad omale kirikus nüüd need auuwäärt mehed, kes ise weel apostlitega ühes oliwad olnud ning nende õpetust kuulnud. Neid mehi kutsutakse „apostlikuiks isadeks." Nemad on meile hulga tähtsaid ning huwitawaid kirju järele jätnud, mis mitte ainult oma sisu poolest tähtsad ei ole, waid ka selle poolest, et nad sagedasti apostlite kirjade juurde juhiwad ning selle tõttu tähtsaiks tunnistusteks on algusliku apostlite õpetuse ning kiriku korra kohta.

Apostlikkude isade hulka käib:

1. Barnabas.

Barnaba kirja kirjutaja on waewalt piiblis nimetatud Pauluse seltsiline, Juuda-kristlane Barnabas olnud. See kiri wõib umbes aastal 80 kirjutatud olla. Tema otstarwe on oma lugejates sügawamat arusaamist iseäranis Wana testamendi kohta äratada. Ta lahkub aga omas seletustes, et seadus juba algusest saadik tähelises mõttes mitte maksew ei ole olnud, apostel Pauluse õpetusest wäga kaugele ära. Ta hoiatab kergemeelse lootmise eest uue seaduse pääle ja käsib wana seaduse rahwa saatust tähele panna, kes selleşt hoolimata, et ta oma pühaduste pääle lootis, ommetigi kohtu alla langes, sest et ta ise püha ega sõnakuulelik ei olnud. — Silmatorkaw on selles kirjas tähendus, et apostlid üle määra suured patused on olnud. „Päraşt seda, kui Kristus armuõpetuse kuulutamiseks apostlid kes kõigi patuste hulgaşt kõige suuremad oliwad, wälja oli walinud, et näidata, kudas tema mitte ei ole tulnud õigeid patustpöörmisele kutsuma, waid patuseid, ilmutas ta ennaşt neile kui Jumala poeg." — Barnaba kirjas on ka järgmised laused leida: „Armasta seda, kes sind on teinud. Ülista seda, kes sind surmaşt on päästnud. Kohku selle eest tagasi, mis Jumalale ei meeldi. Põlga kõike, mis silmakirjaks tehakse. Ära ennaşt ülenda, waid ole alandlik. Ära ole mitte wankuw ega kahekeelne, sest kahekeelne

kõne on surma kõis. Anna ennast Issanda alla ning ka ajalikkude isandate alla, neid austades ja kartes kui Jumala sarnaseid walitsejaid. Anna oma sulasele ja ümmardajale käsku ilma kibedusета, sest nemad loodawad selleşama Issanda pääle, muidu põlgad sa seda, kes Jumal on mõlemate üle. Ära milleşti ütle, et see sinu oma on. Kui teil kadumata asjus osasaamine on, saadik siis weel kaduwais asjus. — Mõtle sagedasti kohtupäewa pääle. — Hoia õpetust, mis sa saanud, ja ära lisa midagi juurde ega ära jäta midagi maha."

2. Rooma Kleemens.

(Kleemens Romaanus.)

Rooma koguduse kolmandama piiskopi Kleemensi nime all (esimese nimi oli Liinus, teise nimi Anakletus) on üks armas ja täiesti Pauluse meeles kirjutatud kiri tuttaw. Ta on Rooma koguduse nimel Korintuse kogudusele wist 90. ning 100. aasta wahel kirjutatud. — Kas selle kirja kirjutaja oma-aegsete kristlaste poolt austatud piiskopp Kleemens on, kelleşt Paulus Wilippi r. raam. 4, 3 ütleb, et tema nimi eluraamatus olla, peab kahewahele jääma. — Mõned arwawad wiimast Kleemensi Tiitus Flaawius Kleemensiks, kes keiser Domitsiaanuse sugulane ning Rooma konsul (keisri asemik suuremas maajaos) oli ja kelleşt pagana-aegne ajaloo kirjutaja Dio Kassius ütleb: „Flaawius Kleemensi, kes konsul oli, laskis Domitsiaanus ära tappa selle pääle waatamata, et ta keisri onupoeg ja et tema abikaasa Flaawia Domitilla ka keisri sugulane oli. Mõlemate pääle oli kaewatud, et nad Jumala salgajad olla, Juudi wiisi elada ning oma ammetit põlata. Ka palju teisi, kes Juudi eluwiisidesse eksinud oliwad, pidiwad surema. Mõned riisuti paljaks; Domitilla aga saadeti Pandatooria saarele." — Sell ajal ei mõistnud roomlased weel Juudi-usuliste ning ristiusuliste wahel wahet teha. Kes isamaa jumalaid salgas, seda peeti jumalakartmataks; kes kristlaste poolt põlatud awalisteşt ammetiteşt tagasi astusiwad, et mitte awalikuil juhtumistel südametunnistuse wasta paganlikka kombeid kaasa teha, neid süüdistati laiskuses, mis roomlasele ei kõlba. Nii on wõimalik, et Domitsiaanuse läbi surma mõistetud Flaawius Kleemens kristlane oli, et aga tema Kleemensi kirja kirjutaja on, on kahtlane. — See kiri awaldab Pauluse waimu ja kiidab õigeksaamist usu läbi. Selles kirjas on ka öeldud: „Kõik Wana testamendi pühad ei ole mitte eneste läbi, ega oma tegude läbi, ei ka mitte oma õige elu läbi ülendatud saanud, waid Jumala tahtmise läbi. Nii ka meie, kes me Tema tahtmise läbi Jeesuses Kristuses kutsutud oleme, ei saa mitte eneste läbi õigeks, ei ka mitte oma tarkuse, mõistuse, wagaduse ja tegude läbi, waid usu läbi, mille läbi Kõigewägewam kõige maailma alguseşt saadik on õigeks teinud." — „Waadakem Kristuse were pääle ja pangem tähele, kui kallis see Jumala ees on: meie õndsuse päraşt ära walatud on see kõigele maailmale patustpöörmise armu toonud."

Korintuseşt oli kurwastaw teade Rooma tulnud, et säälses koguduses lõhe on sündinud ning paljud koguduse wanemaile wastu hakkawad. See sundis

Rooma wennaskoguduſt oma piiskopi läbi korintlastele kirjutama ja neid ühenduſele, alanduſele, ſõnakuulmiſele ning kannatuſele manitſema ning neile kohut ja ülestõusmiſe lootuſt ſilmade ette ſeadma. Kleemens paneb ſelles kirjas rõhku ſelle pääle, kui kange rikkuja kadedus juba wanasti olnud. Juba loodus nõuab, et meie Jumala ſeaduſi tähele paneme. „Liigub ommeti taewas igaweste ſeaduste järele. Päewad ning ööd otſa käiwad tähed oma määratud radaſid, ilma et nad teineteiſt takistaks. Päike, kuu ja kõik tähtede kari käiwad oma ſeatud piirides ringi, ilma et nad neiſt üle astukſiwad. Jumala tahtmiſe järele pakub maa omal ajal külluſes toitu inimeſele ja loomale, ilma wasta hakkamata, ilma wiiwitamata. Sügawuſe põhjas makſab ſeeſama ſeadus. Päratu meri hoitakſe Looja wõimu läbi koos, nii et öelda wõib: „Siit ſaadik ja mitte edaſi, ſiin peawad ſu uhked laened peatama.“ — „Iſeäranis on aga Kristus meile kõrge eesmärgi ſõnakuulmiſeſt ja alandlikuſt meeleſt annud. Kui aga Iſſand ennaſt nii alandanud on, mis peame meie tegema, kes me tema läbi tema armu pehme ikke alla ſaanud oleme!“ — Seda kauniſiſuliſt kirja peeti wanas kirikus nii suures auus, et teda mõnda aega ühes pühade kirjadega kogudustes ette loeti. — Kirja lõpus on ülikaunis palwe, mida wiſt Rooma koguduſe kiriklikuks palweks pidada tuleb. 1875. aastani puudus ſee lõpp, ſiis aga leiti ta ühes Konſtantinopoli käſikirjas üles (Bryennius on ta wäljaandja).

Paneme ſiia weel mõned lauſed Kleemenſi kirjaſt üles:

„Meie kuulſus olgu Jumalas ning Jumalaſt, mitte meiſt eneſteſt. Jumal wihkab neid, kes iſe endid kiidawad. Tunnistuſt meie tööde kohta peawad teiſed andma.“

„Wägew ärgu põlaku nõrka; nõrk auustagu wägewat; rikas andku waeſele. Waene tänagu Jumalat, et ta rikkale waranduſt on annud, tema puuduſt aidata. Tark näitku oma tarkuſt teos. Alandlik ärgu andku eneſeſt tunnistuſt, waid lasku teiſi ſeda anda.“

„Armastus on äraräägimata kõrge. Armastus ühendab meid Jumalaga. Armastus katab pattude hulga kinni. Armastus hoiab uhkuſe eeſt, ta ei too lõheſid, waid teeb kõik ühel meelel. Ilma armastuſeta ei meeldi Jumalale midagi. — Teie aga, kes te mäſſu tõſtjad olete, kuulge koguduſe wanemate ſõna, alandage endid ja kahetſege oma pattu põlwe nikutuſega. Õppige endid alla heitma ja jätke maha oma keelte auuahnus. Seſt ſee on parem, et teid wäikſeteks peetakſe ja teie Kriſtuſe lambalauta jääte, kui et teie endid teiste üle tõſtate ning oma lootuſeſt ilma jääte.“ —

3. Hermas.

Hermas, Rooma piiskopi Piiuſe wend on 140. aasta ümber ühe raamatu kirjutanud, mis päälkirja „Karjane“ kannab. — See on üks patuſtpöörmiſe jutlus ristirahwale. Ta tuletab Jakobuſe kirja meelde, nõuab Iſſanda käskude kanget täitmiſt ja tahab, et päraſt ristimiſt tehtud pattude andeksandmiſt raskendataks. — Prohwetlikka üteluſi ja nägemiſi on ſellesſe raamatuſſe risti-

inimestele hoiatuseks palju kokku põimitud. Ristirahwa hulgas leidus juba niisuguseid rikkaid, kes hääd teha unustasiwad, niisuguseid preestrid, kes rahwa andeid enese kasuks tarwitasiwad, koguduse liikmeid, kes ilma lõbu taga ajasiwad ehk kes tagakiusamise ajal eneste päästmiseks Kristuse nime teotasiwad. Sääl oli niisugune jutlus kohane. Hermas nägi tagakiusamisi tulewat ja tahtis kirikut prohweti häälte ning nägemiste kogu läbi selleks ette walmistada. Teiste nägemiste hulgas näeb Hermas häid waimusid kaheteistkümne neitsi näol, kes kristlikkude wooruste nimesid kannawad ja inimest taewariiki juhatawad. Seda inimest hoiawad aga kaksteistkümmend, niisama palju pattude nimelist, roojast waimu tagasi. Igale inimesele on kaks kaitsjat waimu antud; üks neist sünnitab temas häid, teine kurje mõtteid.

Nagu näha leiame Hermase „Karjasest" Uue testamendi prohweti kuulutamiste jätiseid. Seda kuulutamist leiame ka pärastpoole weel; õieti ei oleks ta pidanud koguduses iganes mitte waikima.

4. „Kaheteistkümne apostli õpetus".

See raamat oli senni tundmata, kunni ta 1883 a. Bryennius Konstantinopolis wälja andis. Ta on Greeka keeles kirjutatud, wististi 150. aasta ümber. Ta jutustab meile palju huwitawat ükſikute asjade kohta esimeste kristlaste elust, nagu näit., et nemad kolm korda päewas Meie Isa palwet lugenud olla. — Päät. 1—10 toowad meile lühikese õpetuse ristiinimese kõlblisest elust, kahte teed kirjeldades (elutee ning surmatee) ja eeskirju ristimise, palwe ja püha õhtusööma-aja kohta; päät. 11—15 annawad juhatust koguduse elu ja olu kohta; päät. 16 köneleb walwamisest, tähelepanemist Issanda tulemise pääle juhtides.

5. Kiri Diogneetile.

Kõlawate sõnadega kirjeldab meile tundmata kirjanik, kes ennast apostli õpilaseks nimetab ning seda ka kahtlemata on, ristikoguduse Jumala auustamise waimulist iseloomu, ristiinimeste puhast eluwiisi ja ristiusu tähendust maailma tulewiku kohta. Kiri on Greeka keeles kirjutatud ja ühele lugu peetud paganale määratud, keda ristikoguduses walitsew wenna-armastaja waim küll oma poole tõmbas, kes aga siiski ristiusu hilise ilmumise ja jumalate põlgamise pärast kahtlaseks oli saanud. Neid kahtlewaid mõtteid katsub kirja kirjutaja waimurikkalt kõrwale saata. Ta juhatab lugeja tähelepanemist selle pääle, kui suur wahe maailma elu ning ristiusu elu wahel on. „Mis hing ihule, seda on ristiinimesed maailmale. Hing on kõigis ihuliikmeis olemas; ristiinimesi leidub igas ilma riigis. Hing elab küll ihus, aga ta ei ole ihust pärit; nii elawad ristiinimesed maailmas, aga nad ei ole maailmast pärit. Nagu hing ihu sees kinni on, aga ihu koos hoiab, nii on ristiinimesed siin ilmas wangis, aga hoiwad ommeti seda ilma koos."

6. Hegesippus.

Hegesippus, kes umbes aastal 180 suri, oli sündimise poolest juut. Kui ta ristiinimeseks oli saanud, käis ta paljude piiskoppide juures, ja tuli ka Rooma ning Korintusesse, „et õige õpetuse juhtnööri tundma õppida Ta leidis kõigis kogudusis ühe ja selleşama usu, nii kui seadus, prohwetid ning Kristus seda kuulutawad. Seda usu ükşust seadis ta ekşiõpetajate (ehk häreetikuste) walemõtetele wasta wiies raamatus, milledest ükşikud tähtşad kohad Euşeebiuse kirikuloos (300. a. ümber) alal on hoitud. Hegesippus seletab ning kaitseb şiin seda, mis ta kõigis kogudustes kui ristiusu õpetuse şisu leidnud ning korjanud on ja teeb tähenduşi kõige waremate ekşiõpetuste ja usu kõwerduste kohta.

7. Ignaatsius, Antiokia piiskopp.

Ignaatsius oli apostli Johanneşe õpilane ja keiser Trajaanuşe ajal, kes 98—117 a. walitşes, Antiokia kogudusе eeştşeişja wõi piiskopp.

Teişe aastaşaja algusega oli Rooma riigi ja ristikogudusе wahekord kõigiti muutunud. Senini oli kristlaşi Juudi lahkşeltşiks peetud ning şelle tõttu şallitud. Aga Jeruusalemma ning templi häwitamişe järele şai aşi teişeks. Juudi kogudus kaotas ikka enam ja enam oma tähenduşe şeşt saadik, kui tall Palästiina templis ja preesterkonnas enam tuge ei olnud. Ristikogudus astus nüüd ette otşa. Wana testamendi Juudi usust şai aga Talmudi Juudi usk, mis Talmudişt (Mooşeşe şeaduşe şeletuşed ja täienduşed, tekkinud kristliku aja-arwamişe eşimestel aastaşadadel) oma waimulikku toitu otşis. Talmudi usk oli ristiusu wastaolus tekkinud ja õõtşus ristiusuwaenulişt waimu. Kolm korda päewas wannuti kristlaşi şinagoogides. Nii katkeşiwad kõik şidemed, mis weel juudalaşi ning kristlaşi ühendanud oliwad, ja şelle tagajärjel hakkas ka kõik, mis Juudi usku meelde tuletas, ristiusust kaduma, kuna kristlaşed nüüd oma usku peaaegu ainult paganate hulgas laiale laotaşiwad. Juudi şooşt kristlaşed aga şulaşiwad pagana şooşt kogudustega ühte, ehk neid heideti kui lahkusulişi koguduşeşt wälja. Nii nägiwad şiis paganad enda ees üht uut usku, mis şuurema elu- ning tõewõimuga, kui Juudi usk, paganauşuga wõitlema ja teda wõitma hakkas. Paganlikust usust lahutamata oli aga terwe Rooma riigikord ja keiserlik walitşus. Et şeda walitşust jumalik şära ümbritşes ja ta endale jumalikku auustust nõudis (Domitşiaanus näit. laskis ennaşt „issandaks jumalaks“ kutşuda), şiis leidis ta ristiusus wastaşe, kes şeda keişri jumaluşt şalgas. Nüüd algas põhjusmõtteline şeaduslik ristirahwa tagakiusamine. Küll oli ennegi tagakiusamişi olnud, aga neil ei olnud põhjusmõttelişt iseloomu. Alles keiser Trajaanuşe ajal tekkis keiserlik käsk, mis ristiusu ära keelas ja kristlaşi, kui ka neil muidu mingit süüdi ei olnud, nuhtluşe ja tagakiusamişega ähwardas.

Aastal 111 wõi 112 oli Wäike-Aşia Bithüünia maakonnas Pliinius Noorem Rooma maawalitşeja.“ Ta leidis igas şeişuses ja şoos nii palju kristlaşi, kes keiserlikku usuşeaduşt tähele ei pannud ega keişri pildi ees wiirukit ei şuitşutanud, et ta enam ei teadnud, kudas riigi ning keişri lugupidamişt ülewal

hoida. Sellepärast palus ta ühes kirjas, mis weel alal on, keiser Trajaanuselt nõuu, kudas niisuguste inimestega ümber käia. See keiserliku ametniku kiri on wäga huwitaw ja tähtis. Pliinius seletab, kudas ta senini asja pääle waadanud. „Ma küsisin süüdlasi," — kirjutab ta — „kas nad kristlased on. Kui nad seda tõeks tunnistasiwad, siis küsisin ma sedasama teist ja kolmat korda surma nuhtluse ähwardusega. Kes siis oma tunnistuse juurde jäi, neid lasksin ma ära tappa. Sest see oli mull selge, et nende paendumata kangekaelsus karistamata ei wõinud jääda. — Mulle pandi ka suure hulga nimekiri, kes kõik kristlased olla, ette, aga ilma allkirjata. Kõik, kes nimekirjas oliwad, salgasiwad seda ja hüüdsiwad jumalaid appi, nii kui mina neile ette ütlesin; ka ohwerdasiwad nad wiina ning wiirukit sinu pildile ja teotasiwad Kristust. Selleks kõigeks ei saawat aga tõsist kristlast mitte sundida, öeldakse mulle. Sellepärast lasksin ma need kaebealused lahti. Oli ka teisi, kes tunnistasiwad, et nad kristlased olla, kes aga warsi seda salgasiwad ja sinu ning jumalate kujusid kummardasiwad. — Piinapingil üle kuulatud ümmardajad (diakonissad) tõendasiwad, et kristlaste terwe süü ning eksitus ainult selles seista, et nad teatawal päewal enne päikese tõusu kokku tulla ja kiidulaule Kristuse kui Jumala auuks laulda. Selle juures tõotada nad, et nad midagi kurja teha ei taha, et nad warastada ega abielu ära rikkuda ei taha. Õhtul tulla nad jälle sööma-ajale (nõnda nimetatud armastuse sööma-ajale ehk agaapele kokku, mida hakatuses püha õhtusööma-ajaga ühtlasi peeti). Seda olewat nad aga sest saadik tegemata jätnud, kui keiserlik keeld öösiste kokkutulekute kohta tuttawaks sai. — „Ma ei leidnud midagi muud kui määrata pöörast ebausku, ning palun nüüd sinult nõuu. Seda ebausku on wäga laialiselt olemas, mitte ainult linnades, waid ka tasasel maal. Siiski loodan ma seda asja takistada wõida, nii et tühjaks jäänud jumalate templid jälle täis saawad."

Piiskopp Ignaatsius.

Trajaanus oli pehme loomuga ja õigust armastaja walitseja, aga ka tema pidas ristiusku riigile kardetawaks, ning tema wastus oma asemikule oli järgmine.

Weretunnistajate wiimne palwe. (Gèrôme järele.)

Trajaanus Pliiniusele.

„Sa oled nendega, keda uurimistel kui kristlasi üles anti, õiget teed käinud. Neid ei ole waja üles nuuskida. Keda aga üles antakse ja kelle süü selgeks saab, neid tuleb karistada, aga ommeti nii, et sellele, kes ristiusku salgab ja seda ka teoga, s. o. kummardamisega meie jumalate ees, tõeks teeb, andeks antakse, ka siis, kui tema minewik kahtluse all on ja ta nüüd alles ümber pööranud. Kaebtusi ilma ustawa allkirjata ei tohi millgi tingimisel wastu wõtta. Sest see annaks halba eeskuju ning ei oleks meie aja kohane."

Et nii hästi Pliiniuse kui keiser Trajaanuse kiri just nende eneste kirjutatud on, selle üle ei wõi kahelda. See keiserlik eeskiri sai nüüd kõiges riigis ristiusulistega ümber käimise kohta makswaks ja jäi selleks üle terwa aastasaja. Kui kaebajaid ei olnud, wõisiwad kristlased rahus elada. Aga ommeti peeti ristikogudust sest saadik surmanuhtluse wääriliseks ühisuseks, ja ainult salgamise teel oli kaebealusel wõimalik ennast päästa. Nii rippus mõõk paar aastasada ristiusuliste päade üle. Ei olnud muud waja, kui et keegi kas usutuhinas ehk kättemaksmise himus ehk ka ahnusest (kaebaja sai ühe weerandi kristlase omandusest endale) teist üles andis. Selleks oli siis tõesti usku, julgust ja surmapõlgawat armastust waja, et weel ristiusku heita. Aga niisugust armastust ja niisugust usku, mis maailma, surma ja kõik kartuse ära wõitis, oli maailmas olemas. Roomlastel aga ei olnud arusaamist selle usu wõimu kohta. Pliinius ja Trajaanus petsiwad endid, kui nad lootsiwad, et wägiwallaga ristiusule otsa saab teha.

Kuulus kirikuloolane K. Hase wõtab põhjused, mis 200 aasta jooksul ikka jälle ristiusu tagakiusamisi sünnitasiwad, järgmiselt kokku:

„Rahwaliikumised, mis Trajaanuse ajast alates ristiusuliste surma nõudsiwad, sünnitati nende läbi, kellele ebajumalate teenistus waralist kasu töi ehk kes paganalist kirjandust kui oma warandust ja kuulsuse toojat kaitsesiwad. Kogu wana maailma ühistundmus oma ajaliku elu ülistamisega tundis ennast haawatud olema ja arwas, et lõbusa elu asemele temale muud ei pakuta, kui walju, rõõmuta woorust. Wihkamine otsis oma õigust kahtlustamises. Waimulise jumala waimulikku austamist peeti jumalasalgamiseks (atheismuseks); Kristuse liha ja were maitsemist inimesetapjate söömaajaks; ristiusuliste kokkutulekute saladust tooreste kuritööde märgiks; üleüldist wenna-armastust loomuliku lihahimu äritamiseks ja tagajärjeks. Kõiki awalikka õnnetusi, millede pooleşt see ajajärk rikas oli, peeti ristiinimeste pääle pahaseks saanud jumalate nuhtlusteks. Suurt sugu ja wana maailma waimus haritud inimestele oli ristiusk hulluks tehtud rahwa sõge ebausk. — Walitsuse paikasid kihutati sagedasti rahwa poolt ristirahwa tagakiusamisele. Iseäranis ilmutas ennast see rahwa tuju suure mängupidude ja üleüldiste maa hädade puhul; ka walitsuseline tarkus ise sünnitas neid. Sõjamehe wannet wanduda, kogukonna ning riigiammetit enda kätte wõtta pidasiwad ristiusulised hingele hädaohtlikuks. Omakasu pärast, ehk ka kohusetundmusest saiwad küll mõned selle usulise eelarwamise üle wõitu, aga see ei tähendanud palju. Kui ka kristlased endid iga walitsuse ja ülemuse alla

heitsiwad, siiski oliwad nad oma hulga poolest ning oma wennastuse pärast riigiwalitsusele nii kardetawad, ütlesiwad ka oma arwamist riigi kadumise kohta nii awalikult wälja, et nende truuduse ning allaheitmise tõotused kahtlased näisiwad. Igatahes oli riik lõhestatud, ja nii kaua kui ähwardamistega wõitu saada loodeti, peeti ka weriseid abinõuusid kasulikuiks. Keisri käsud oliwad küll kogu riigis ristiinimeste saatuse määrajad, aga iga maakonna rahwa meel ja maawalitsejate ning riigiasutuste iseloom pehmendas ehk kõwendas neid."

Keiserliku otsuse põhjal tõusis Siirias ning Palästiinas raske ristiusuliste tagakiusamine. Jeruusalemma ja Antiokia piiskopid langesiwad selle ohwriks. Jeruusalemma piiskopp Siimeon, Issanda sugulane, poodi risti; ta oli 120 aastat wana. Antiokias oli koguduse ülem piiskopp Ignaatsius. See Seleukiidide (Aleksander Suure järeltulijate) kuningalinn oli suuruse poolest teine Rooma riigis. Tema elanikud oliwad enamasti Greeka keelelised. Antiokia oli omal ajal apostel Pauluse asupaik ja tema misioni töö keskkoht olnud. Ainult Jeruusalem, Juuda kristlaste emakogudus, ning Rooma, kus Peetrus ja Paulus töötanud ja tunnistaja surma surnud, oliwad sell ajal tähtsuse poolest Antiokia wääriliseb. Ignaatsiuse ajal oli Rooma piiskopiks Kleemens ja Jeruusalemma piiskopiks Siimeon. Kõik kolm apostlite õpilast pidiwad usu eest surema. Ignaatsius toodi ahelates Rooma ja heideti kiskjate elajate ette. See on ajalooline sündmus. Mis muidu weel tema surma kohta jutustatakse, on pärastised lisandused, ning jääwad meist tähele panemata. Ajaloo kirjutaja Euseebius, kes Konstantiinuse Suure aegu oma kirikuloo kirjutas, määrab Ignaatsiuse surma 107 a. pääle. Kui aga see tõsi peaks olema, et keiser Trajaanus ise Antiokias olles tema ette tootud Ignaatsiust Roomas lõwide ette wisata on otsustanud, siis on Ignaatsiuse surm hiljem olnud, ja langeb selle aja sisse, kus suur maawäriseemine (a. 115) kolmandama osa Antiokiast ära häwitas ja keiser ise sell puhul sinna oli tulnud.

Wäga tähtsad on Ignaatsiuse järele jäänud kirjad. Need on ristiusu wäga wanad mälestused ja ulatawad peaaegu Uue testamendi kirjade kirjutamise aja sisse. Neid kirju on surmale mõistetud piiskopp oma surmateekonnal roomlastele, eeweslastele, Polükarpusele ja teistele kirjutanud. Enam jagu Ignaatsiuse kirju on tema oma sulest. Mõned peawad neid küll hilisemateks ning ei taha Ignaatsiust mitte nende kirjutaja olla lasta, sellepärast, et nendes juba kindlast piiskopplikust koguduse ja kiriku korrast juttu on. Aga niisugune piiskopplik koguduste juhatus oli juba apostel Johannese ajal tekkinud. Seitsme koguduse (Joh. ilm. pt. 2 ja 3) saatekirjade „inglid" ei ole muud kui nende koguduste piiskopid. — Ignaatsius wõrdleb ükskiku koguduse korda kogukiriku korraga. Nii kui kirikut Kristus walitseb ja tema ümber apostlid abiks on, nii on ükskikoguduse pää piiskopp, ja tema all seisawad wanemad (presbütrid). „Ärge midagi piiskopita tehke; kuulge piiskoppi kui Kristust ja wanemate kogu kui apostlid."

Rooma kristlastele läkitas Ignaatsius sõnume, et nad temale sääl mitte armu ei paluks. — „Ma suren hää meelega Jumala eest," ütleb ta omas

kirjas Rooma rahwale," sellepärast ärge takistage mind. Laske mind kiskjate elajate saagiks saada, et ma nii Jumala juurde tuleks. Ma olen Jumala nisuiwa ja mind peab kiskjate loomade hammaste all purustatama, et mind kui puhast Kristuse leiba leitaks. — Ülendaw on, maailmale hukka minna, et Jumalas elule tõusta. — Tõsine sündimine seisab mull ees. — Minu armastus kaduwa asja wastu on risti löödud, minus ei ole enam maailma ihade tuld."

Oma sõbrale, Smirna piiskopile Polükarpusele, kes palju hiljem rauga eas märtrisurma pidi surema, kirjutab Ignaatsius: „Pea oma ammetit kõige ihuliku ja waimuliku hoolega. Kanna neid kõiki, nii kui Issand sind kannab. Olgu sull kannatust kõikidega armastuses. Kus palju tööd, sääl on palju tulu. Kõiki haawu ei wõi sama plaastriga arstida. — Seisa kõwasti, nagu alas, kuhu pääle taotakse. Wahwa wõitleja wääriline on, kes lööka kannatab. Ära unusta leski. Ära põlga orje; nemad ei tohi aga ka mitte wasta hakata, waid Jumala auuks peawad nemad seda usinamini teenima, ja ei pea mitte koguduse abiga wabaks saada katsuma, muidu langewad nad ehk lihalikkude himude orjaks. — Kes abielusse astuwad, peawad seda piiskopi hääkskiitmisel tegema. Kellel aga kasinuse andi on, see jäägu alandlikuks. Nii pea kui ta kiitleb, on ta rikutud. Hukas on, kes suuremat lugupidamist endale nõuab, kui piiskopil on. — Wõiksin ma kord teiega ühes igawesti rõõmustada."

Rõõmus meel ei lahkunud Ignaatsiusest ka surmas mitte. Kui ta Rooma sadamasse jõudnud oli, tuli temale kogudus nuttes wastu. Sõjamehed aga ruttasiwad temaga minema, ja juba järgmisel päewal wisati ta kiskjate elajate ette. Need kargasiwad nii suure tuhinaga ta pääle, et tema silmapilk nende wiha ohwriks sai. Mõned järele jäänud kondijätised pandi linade sisse ning wiidi Antiokiasse. — Suur ja tõsiselt apostliline on Ignaatsiuse wõitlemine täielise pühitsuse pärast, mis kõigis tema kirjades, iseäranis aga tema märtrisurmas nähtawale tuleb.

8. Polükarpus, Smirna piiskopp.

Polükarpus, Waike-Aasia Smirna koguduse kauaaegne eestseisja, kellest meile üks kiri Wilippi rahwale järele on jäänud, sai oma usu eest keiser Markus Aureeliuse all tuleriidal surma. — Kui me selle keisri waenu ristiusu wasta kõrwale jätame, siis oli tema (ta walitses 161—180) üks kõige paremaist Rooma keisritest. Markus Aureelius oli wali enese wasta, lahke teiste wasta. Ta oli keiser kohusetundmusest, et jumalad tema sellele kohale seadnud. Kõigis elumuutustes katsus ta hinge rahu alal hoida, kõigis asjus mõõtu pidada. Ta püüdis mõistuse ning südametunnistuse järele käia, ilma et ta inimeste kiitust ehk laitust tähele pani. Need olliwad waljud põhjusmõtted, nagu neid selleaegne paganaline mõttetarkus, mille auustaja tema oli, üles seadis. Kui mõttetark kirjutas Markus Aureelius 12 raamatut endawaatlemisest nime all „Ise enesele". Selles raamatus, mis päewaraamatu kombel

korraldatud, leidub palju hääd. Jumaliku tarkuse igawese sõna walgus on ka paganausu pimedusesse kiiresid heitnud, nii et selle usu tarkade, nagu Plaato, Sookratese, Seeneka j. n. e. raamatutes kõrgeid mõtteid leida wõib. Ommeti on nende paleuste „tõde", tõsidus ja täitmine ainult Kristuses ilmunud. Paganad petsiwad endid oma kõlbliste paleustega ning filosoofialiste õpetustega, nii kui juudid endid oma seadusega petsiwad, milles nad oma auu nägiwad, aga mida nad mitte ei pidanud. — Kuigi Markus Aureelius oma terwe eluaja enese kõlblise täiendamise kallal töötas, jäi ta siiski paganausu seisukohale. Temal ja tema mõttetarkusel puudus pääwoorus — alandlik meel. Stoalased — nii kutsuti seda mõttetarkade liiki, kelle hulgast keiser oli — oliwad woorusuhked inimesed. Jeesuse waimu walgus, mis meid Jumala ees waesiks patuseiks teeb, ei olnud nende südametesse mitte tunginud. Maksab ainult Pauluse sõna: „Oh mind wiletsat inimest! Kes peastab mind selleſinase surma ihust?" järgmiste ridadega wõrrelda, mis Markus Aureeliuse õpetatud sõber ja kooliõpetaja Fronto, kes ka stoalane oli, wanaks ja põduraks jäädes kirjutab: „Kui surm tuleb, siis wõin ma enesest tunnistada, et ma terwe oma elu aeg midagi ei ole teinud, mille üle ma punastama ehk endale etteheiteid tegema peaksin. Ühtegi truuduse puuduse märki ei olnud minu juuresi leida, waid ainult wabameelsuse, poolehoidmise ja julguse tegusid. Auu, mida ma taga ajasin, ei otsinud ma mitte halwult teedelt. Teaduse edendamist pidasin ma omakasu püüdmisest kõrgemaks. Ma otsisin tõtt taga. Ma olin ennemini waene, kui et ma teistelt abi paluma läksin. Ma tahtsin ennem unustatud olla, kui meelitada. Mull oli wähe nõudmisi, ehk küll mu hääd teod wäheſed ei olnud". — Nii kirjutas keisri sõber ja õpetaja Fronto, ja nii oli ka keiser ise. Tall ei olnud Õnnistegijat tarwis, ja ta ei saanud neist aru, kellel seda tarwis läks, waid wihkas neid. — Ristiusuliste kohta pani ta Trajaanuse seadused uuesti maksma. — Tema all suri ka Polükarpus, wiimane elatanud apostlite õpilane, märtrisurma aastal 167 p. Kr. — Polükarpus oli 80. aasta ümber sündinud ning oli weel noores eas apostli Johanneſe jalge ees istunud. Tema õpilane Irenäus, Lioni piiskopp († 202) tunnistab seda ühes kirjas sõbra Floriinusele järgmiste ridadega: „Ma nägin sind kui ma weel poisikene olin, Waike-Aasias Polükarpuse juures, kus ja oma kõrge seisuse pääle waatamata tema kiitust himustasid. — Ma wõiksin karwa päält seda kohakest kirjeldada, kus Polükarpus istuda armastas, kui ta meid õpetas; kudas ta sisse ja wälja käis; tema keha kuju ja tema wiisi, rahwale jutlust pidada;

Keiser Markus Aureelius.

tema jutustamisi oma läbikäimisest apostel Johannesega ning teistega, kes Issandat näinud olnud; kudas ta nende iseäralisi könekäänusid meile ette tõi ja meile ütles, mis need talle Issandast, Tema imetegudest ja Tema õpetusest jutustanud olla. Nii kudas ta kõik elawa sõna elawatelt tunnistajailt saanud oli, nii andis ta ka meile seda kõik, nagu me seda ka kirjas (Uue testamendi pühade raamatute kogu oli, nagu näha, juba olemas) leiame."

Arusaadaw on, et Polükarpusest kui ainukesest weel elawast apostlite õpilasest ja apostlite suusõnalise loo (traditsiooni) edasikandiast, Hommiku ja Õhtumaa kirikutes suurt lugu peeti. Aga arusaadaw on ka paganate waen, kes teda jumalat e põlgamise edendamises Wäike-Aasias süüdistasiwad. — Tema tegewus oli laialine. Oma kirjade läbi kinnitas ta koguduși. Nii on üks Polükarpuse kiri Wilippi kogudusele meie päiwini alale jäänud. Tema Smirna kogudus hoidis wäga tema poole; kõige kenama mälestuse samba seadis see kogudus oma õpetajale ja waimulikule isale ringkirja läbi tema märtrisurma kohta, millest järgmist siia üles paneme: Smirna amwiteatrisse kokku tulnud rahwas nõudis wiimaks, kui juba palju kristlasi tapetud oli, ka piiskopp Polükarpuse surma. Teda otsiti. Ristiusuliste palwe pääle oli Polükarpus ühte suwemajasse warjule läinud. Teda anti üles; ta oleks wõinud põgeneda, aga ta lükkas ettepaneku tagasi, öeldes: „Sest on küll! Issanda tahtmine sündigu!" — Kui ta siis üle tunni aja südamelisełt oma koguduse ning kõigi inimeste eest palunud oli, nii et ka isegi paganad liigutatud saiwad, laskis ta ennast linna wiia, kus Rooma prokonsul ühes rahwaga tsirkuses teda ootas. Prokonsul (keisri asewalitseja) oleks teda hää meelega päästnud ja andis temale kõwasti nõuu, Kristust teotada; siis jääwat ta elusse. Aga Polükarpus wastas: „86 aastat olen ma Kristust teeninud, ja ta ei ole minule millalgi paha teinud, kudas wõiksin ma teda oma kuningat ära needa!" — Ikkagi weel katsus prokonsul auuwäärt wanakest päästa ja tähendas talle, ta wõiwat rahwast meelitada, tema surma mitte nõuda. Aga Polükarpus lükkas kõik tagasi: „Ma pidin sulle wastust andma, sest et meid õpetatud on, ülemusele kohuslikku auu andma; rahwale aga ei ole mull waja sõnagi ütelda." Asjata ähwardas koh-

Piiskopp Polükarpus.

tunik kiskjate elajate ning tulega. Siis laskis prokonsul rahwale öelda: Polükarpus on ennast kristlaseks tunnistanud. Warsi kandsiwad paganad ning juudid, kes häämeelega ristiusuliste tagakiusamisel ülesandjate ja äsjitajate osa mängisiwad, töökodadest ning saunadest puid tuleriidaks kokku. Piiskopp aga ütles palwetades: „Issand, kõige wägewam Jumal, meie Issanda Jeesuse Kristuse Isa, ma kiidan sind, et sa mind wäärt oled arwanud sell päewal ja tunnil oma tunnistajate arwusse wastu wõtta ning sinu Kristuse karikast osa saada lasta.“ Pea oliwad leegid talle otsa teinud. — Ristiusulised korjasiwad tema jäänused ja matsiwad nad maha. Sellest Smirna koguduse aruandest näeme meie, kudas juba siis weretunnistajaid auustama ning iga aasta nende surma päewal nende mälestust pühitsema hakati. Ommeti ei peetud neid weel jumaliku auu wääriliseks ega ristirahwa abimeesteks. Ühes aruandes nimelt on öeldud: „Kristust kummardame meie kui Jumala Poega; märtrid aga, Issanda jüngrid ning järelkäijaid armastame meie nagu kohus nende iseäraliku truuduse pärast oma kuninga ja õpetaja wastu, ja nende seltsilisteks ning järelkäijateks soowime ka meie saada.“ — Pärast Polükarpuse surma näib tagakiusamine Aasias järel jääma.

Teise ning kolmandama aastasaja tähtsamad kirikuisad.

Tõle jutlus," mille läbi Jumal õndsaks tahab teha neid, kes usuwad, pahandas warsi maailma tarku, sest ristilöödud Kristus on, „Juuda rahwale üks pahandus, aga Greeka rahwale üks jõledus." Juba teise aastasaja keskpaigas on ristiusku teaduse sõjariistuga tagakiusatud ning waleks aetud. Päämastane kirjanduse põllul oli Kelsus. Markus Aureeliuse ajal kirjutas ta oma raamatu „Tõe sõna." Ehk see raamat ise küll kaduma on läinud siiski on tema sisu meile Origenese wastakirjast teada. „Tõe sõnas" seab Kelsus, kes ristiusku nii kaugelt ligemalt tunneb, kui seda üks waenlane üleüldse tunda wõib, nalja ja pilke kõnes kõik seda kokku, mis Juuda usulised ja haritud paganad talle „jõleda ja mässaja usu" kohta jutustada teadsiwad. — Issanda külles ei leia ta midagi hääd. Kristus olla soldati Pantera ning Maria sohilaps, olla Egiptuses nõidusi õppinud ja sellega alamat sugu rahwast, tõlnerid ja kalamehi, kokku meelitanud. Neile olla ta — ette luisanud, et tema Jumala poeg olewat, kes neitsist sündinud. Nendega ühes olla ta waewalist põgeneja elu elanud, kunni üks tema õpilastest teda ära annud ja teine teda ära salanud (nii wähe mõju oli temal oma poolehoidjate kohta!) ning ta wiimaks auutumalt ning armetumalt otsa saanud. Et ta üles tõusis, — kes on seda näinud? Üks pool hullu naine ja waheşt weel keegi selleştsamaşt petiste ühisusest, kes haiglases olekus und nägiwad, ehk oma rikutud meeles endile midagi ette kujutasiwad, nagu seda juba tuhandetega juhtunud. Kui Kristus tõesti üles tõusis, oleks ta pidanud kõikidele, pääasjaliselt ka oma kohtunikkudele ilmuma (nagu juba nüüd kõigi päewade õhtu oleks!) — Siin Kelsuse juures leiame meie juba seda, mis ka Jeesuse elu jumalinimliku olu salgajad Renan ning Strauss weel meie päiwil tõendawad: wiirastused, hullustaja naine ja muud. — Nendesuguste kui ka Kelsuse kohta ütleb üks uuem kirikuloolane: „Kui praegused ristiusu waenlased midagi muud ette tuua ei tea kui seda, mis esimene wastane juba 1700 aasta eest ütelnud, siis on nad löödud, enne kui nad kirjutada on jõudnud. Sest Kelsus on löödud mitte ükşi Origeneşe wastakirja läbi, waid just selle läbi, et see teotatud usk ommeti on wõitnud." —

See usk aga ei oleks mitte wõitnud, kui ristiusulised sellega oleks leppinud, mis Kelsus oma raamatu lõpus ette pani. Neid pidi sallitama, neile pidi wabadus antama, ainust kõrgemat Jumalat teenida, kui nad selle kõrwal ka alamaid jumalaid ja haldijaid, kes maailma üksikute asjade üle walitsewad, teenida tõotaksiwad ning keisert nii auustaksiwad, kudas tema seda nõuab. „Mis häbi asi see on, naisjumalale Atheenale kaunist laulu laulda wõi keisri kaitsewaimu juures wanduda? — Kui nemad seda mitte ei tee, siis peab neid täitsa ära häwitama. Waligu siis kristlased: sõda wõi rahu!“ —

Keiser Septiimius ning Aleksander Seweeruse all tuli aeg, kus uskusid segama hakati. Need keisrid olid walmis ka ristiusku selle segu sisse üles wõtma. Aga tõde ei wõinud walega ja tõe warjuga lepingut teha. Ristiusulised walisiwad sõja ja kannataksiwad mõõka, et kord tõsine ning igawene rahu rahukuningaga maailmasse asuda wõiks.

Kelsust, esimest ristiusu wasta waidlejat, oleme tundma õppinud. Paneme nüüd üht teist õpetatud sulega sõdijat, Kelsuse sõpra Lukiaanust tähele. Lukiaanus oli koguni pilkaja ning salgaja waim, kes omi jumalaid teotas ja sell teel nagu surma kuulutamisega usku nende kohta ära õõnestas, ning nii wasta tahtmist ristiusku edendas. Nimetada on weel Porhwüürius, kes sada aastat hiljem, aastal 270, 15 raamatut ristiusuliste wasta kirjutas. — Porhwüürius oli paganliku uusplaatonilise mõttetarkuse õpetaja Plotiinuse kooli poiss. Plotiinus õpetas, kudas inimene meelelise elu köidikutest lahti saab ning otsekohe jumalust nägema hakkab. Temast, kes Egiptuses sündinud oli, ütlesiwad ta poolehoidjad, et ta kuue aasta jooksul neli korda ekstaatiliselt (usujoowastuses) jumalaga ühte saanud. Uusplaatonlased pidasiwad kurja puudulikuks olemiseks, kõige nõrgemaks jumaluse läikeks mateerias (ilmaaines). Plotiinuse õpilane Porhwüürius waidles Wana testamendi wasta, nimetas selle piltlikku seletust Kristuse kohta ekslikuks ja juhtis tähelepanemist Peetruse ning Pauluse wastaolu pääle. Jeesuse õnnetus olla olnud, et märatsejad teda walesti mõistsiwad. Kristlaste kuritöö olla see, et nad esiisade jumalate auustamist, mis igale rahwale seatud, maha on jätnud.

Need kirjalikud ristiusu süüdistamised sünnitasiwad kristlaste leeris teaduslikka kaitsekirju, millede kirjutajaid apologeetideks (kaitsjateks) on hakatud nimetama. Teise ning kolmandama aastasaja jooksul tõusis palju apologeetisid üles. Nemad katsusiwad näidata, et ristiusk 1) tõsi on, sest et teda juba wanas seaduses ette kuulutatakse ning ette walmistatakse, 2) et see usk mõistlik on, sest et paganausu targad tema sisu juba osalt ette on ära aimanud, 3) et see usk kõlbluslik, ja koguni ainuke kõlbluse usk olla. Niisugused apologeedid olid:

Quadraatus (ütle Kwadraatus) Atheena piiskopp. Tema andis ühe kaitsekirja ristiuslaste eest keiser Hadriaanuse kätte, kes a. 125 Atheenas käis. Sedasama tegi ka kristlik filosoof Aristides. Quadraatus ütles weel niisugustega koos olnud olewat, keda Issand terweks teinud ja surnuist üles äratanud.

Meliito, Sardese piiskopp, kelleſt kogu Wäike-Aasias kui askeediſt*), prohwetiſt ning kirjanikuſt palju lugu peeti, pani keiſer Markus Aureeliuſele ette (161—180), et ristiuſk, ehk küll barbaaride (harimata rahwa) seas tekkinud, ommeti keisriwalitſuſega ühtlasi suureks saanud „möttetarkus“ olla ja keisri politikaliſe wõimu kõrwal kui uſu wägi riiki ülewal hoida. Wõtku keiſer ſiis oma eeskirjad, mis waga rahwa wasta on, tagaſi.

Athenaagoras, hästi haritud mees, andis ſelleſamale keisrile palwekirja, kus ta ristiinimeste wastu tõstetud kaebtuſi jumalaſalgamiſe ja loomuwastaliste häbitööde kohta tühjaks tunnistab. Ühes raamatus ülestõusmiſe kohta katſub ta seda kriſtlikku lootuſt Jumala tarkuſe, wäe ja õiguſe pääle põhjendada.

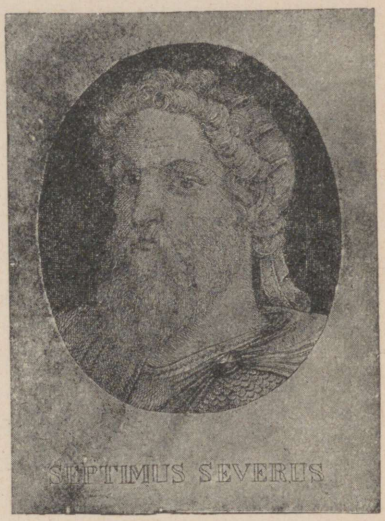

Keiſer Septiimius Seweerus.

Juſtiinus Märter, „ewangeliſt möttetarga kuues,“ kirjutas 150. aasta ümber „Juudalaſe Trühwo wasta“ ja kaks kaitſekirja keiſer Hadriaanuſele ning Markus Aureeliuſele. Juſtiinuſeſt ſaame meie weel all pool rohkem kuulda.

Suur uſukaitsja oli iſeäranis Tertulliaanus Karthaagos (160–230). Teda loetakſe eſimeſeks tähtſaks ladinakeeleliſeks kirikuiſaks Õhtumaal, kes mehe ea ſees ristiuſuliſeks ſaanud oli, ja nüüd kõige oma tuliſe waimujõuga ristiuſu tõe ning puhta eluwiiſi eeſt wäja astus.

Niiſama kuulus oli Oriigenes (185—254), uſuteaduſe õpetaja Aleksandrias ning Keiſereas. Tema kirjutas eſimeſe ſüstemaatiliſe uſuõpetuſe ja ilmatu hulga muid raamatuid, milledeſt iſeäranis tähelepanemiſe wäärt tema Kelſuſe „Tõe sõna“ wasta ſihitud kaheksa kirja on.

Apologeetide ülesanne oli kõigepäält ristiusku wale etteheidete eeſt kaitsta, ſiis aga ka hellenismuſe (= Greekameelſe hariduſe) ja ebajumalate auustamiſe wasta wõidelda. — Kaebtuſe wasta, et kriſtlaſed jumalaſalgajad olla, juhtiſiwad apologeedid tähelepanemiſt ristiuſuliſte wagaduſe ja waimuliku Jumala-auustamiſe wiiſi pääle, milles pilta ega looduſt ei kummardata. Süüdistuſte wasta, et kriſtlaſed oma õhtuſtel kokkutulekuil loomuwastaliſt häbitööd teha (werepatt, inimeſe liha ſöömine) näitaſiwad apologeedid ristirahwa wooruſliku ja kaſina eluwiiſi pääle. Kaebtuſe wasta, nagu olekſiwad kriſtlaſed keisri wastaſed, kiitſiwad nad kriſtlaſte allaheitmiſt tagakiuſamiſtes ning nende palweid keisri eeſt. Ristiuſuliſte kannatamiſed olla kurjade waimude töö, märtrite ſurm ei olla paha; et õige kannatama peab, ſeda teadwat juba Plaato; awali-

*) Askeet tähendab wagaduſes harjutajat ſ. o. niiſuguſt, kes maailmaſt põgenenud, et ainult wagaduſele elada. Ümberp. täh.

kud hädad olla nuhtlused ristiusu tagakiusamiste pärast. Et ristiusk uus asi on, ei näitawat mitte, et ta tõsi ei ole, päälegi kui ta juured Moosese ning Abrahamini ulatawad. — Waielustes Rooma-Greeka paganausu wasta tähendasiwad apologeedid iseäranis paganate kõlbmata eluwiisi pääle; ka seletasiwad nad, kui mõistuse wastane paljude jumalate uskumine ja kui tõe wastane jumalate waimuline seletus on. Mis filosoofias tõde on ning ewangeliumi õpetusega kokku käib, seda kiitsiwad apologeedid hääks; seda olla aga nii wähe, et selle pääle rahwa usku põhjendada ei saa. Kõik, mis pagana usus hääd leida, olla juba Jumala igawese Sõna and, kelle walgus wahete wahel ka paganate pimeduse sisse oma kiiri on saatnud. — Ristiusu tõtt ja tema jumalikku iseloomu näitawat iseäranis tema kõlbline wägi ning jumalik tarkus, mis langenuid ja waeseid harimata inimesi uueks teeb. Sedasama näitawat ka see usuline rahu ning õnnistus, mis tema toob. Tunnistuseks ristiusu tõe kohta olla ka tema kiire laiali lagunemine, mis kõigist määratumaist takistustest hoolimata kaswab, kui ka weretunnistajate surmarõõm, Jumala abiandmised ajaloos, Jeesuse imeteod, terweks saamised kirikus, Wana testamendi ettekuulutuste täide minekud j. m. tähtsad sündmused.

Justiinus Märter sündis teise aastasaja alguses Seekemis Pühal maal. Tema wanemad olliwad jõukad paganad, kes oma pojale hää hariduse jaksasiwad anda. Hariduse läbi ärkas tema sees põlew igatsus tõetundmise järele. Ta lootis seda, mis tall puudus, Greeka tarkadelt leida, ja käis otsides ühe juurest teise juure, aga asjata. Ehk oli kooliõpetaja, kellelt ta rahu otsis, raha-ahne ja hakkas tundide hinna pärast kauplema, ehk ta köneles ainult selleşt, kui kahtlane ning teadmata kõik asi on, ehk ta nõudis, et enne kui kõigekõrgemat tõde uurima hakatakse, kõiksugu muud tarkust, nagu muusikat, tähetundmist, arwuteadust õppima peab. Keegi Plaato poolehoidja mõttetark andis talle nõuu, ükſikuses iseennast uurida, seşt õige tarkuse hallikas peituda inimeses eneses. Justiinus läks ka inimeste hulgast ära ükſikusse paika mere äärde elama. Siin edasi tagasi kõndides, sai ta kord ühe auuwäärt wanakesega kokku, kellega ta juttu weştma hakkas. Justiinus ise jutustab selleşt juhtumiseşt nõnda: „Ma küsisin wanakeselt mis teda siia ajanud; see oli mure ära olewate sugulaste pärast, kellede tagasitulekut ta ootas. Ka mina pidin oma korda oma siinolemist põhjendama. Selle pääle sain ma kostuse: „Katsu ommeti ennem tegewas töös oma õnne, kui maailma tarkuses“. Algas pikem seletamine. — Justiinus kiitis mõttetarkust, see olla teadus kõige kõrgemast olewuseşt ja selle tulu olla õnnis elu. — Wanakene tähendas et niisugune teadus wõimata on, mis kõigekõrgemat, s. o. Jumalat, niisama seletab nagu muusikat, terwisõpetust ehk arwudeõpetust. Seda kõike olla wõimalik elus ära tunda, Jumalat aga wõida ainult sisemise waatlemise teel wõi teiste inimeste kaudu, kes teda näinud ja kuulnud, tundma õppida. Üksi Püha Waimu puhastatud wooruse läbi saawat inimene Jumalat tundma. „Kui ma ommeti õpetaja leiaks, keda ma usaldada wõiksin!“ ütles noormees. Wanakene, kes kristlane oli, kostis talle: „Ammu enne Greeka tarku elasiwad ilmas mehed, kes Jumala waimus köneleşiwad ja

tulewaſt asja ette kuulutaſiwad, prohwetid. Tänapäew on nende kirjad weel alles ja kes neid loeb, ſaab asjade alguste ja nende otstarbe tundmiſes hästi edaſi. Neid peab uskuma, ſeſt nemad ei katſu midagi tõdestada. Tõde tõdestab ennaſt iſe, nagu walgus ſilmale. Need prohwetid kuulutaſiwad kõige ilma loojat, Jumalat Iſa, ning tema ſaadetud Kristuſt, tema poega. Neid kirju loe. Palu aga ka ühtlaſi, et walguſe wärawad ſulle lahti läheks, ſeſt ſeda peab Jumal andma.“ — Nende ſõnadega lahkus rauk, ning Justiinus ei näinud teda enam. Aga kuulates oli tema ſüdames tuli põlema ſüttinud, mis mitte enam ei tahtnud kustuda. Justiinus muretſes omale ristiuſuliste pühad kirjad. Nendes walitſes hoopis teine waim, kui greeklaste kirjades. Ka tutwus ristiinimestega, keda ta üles otſis ning kes oma rõõmſa meele ja mehiſuſe läbi kannatamiſes tema imeſtuſt ärataſiwad, tegi teda ſelles kindlaks, et Kristuſes Jumal Iſa leida on. Ta laskis ennaſt ristida ja ſai ristiinimeſeks. — Nüüd wõttis Justiinus ette „tegewaſſe töösſe“ astuda ja ka teiſi ſelle walguſe poole juhatada, mis teda ennaſt walgustas ja õnnestas. Kui rändaja „ewangeliſt mõttetarga kuues“ käis ta palju linnu ja maid läbi, oli Egiptuſes, Wäike-Aaſias, Paläſtiinas, Roomas, ja kuulutas igalpool ſuuſõnal ning kirjalikult armuõpetuſt. Roomas aſutas ta ewangelistide kooli. Tema raamatuſt „Juudalaſe Trühwo wasta“, milles ta juutide päälekäimiſi tagaſi tõrjub, ning tema Apoloogiaſt (kaitſekirjaſt) Markus Aureeliuſele oli juba ülewal pool juttu. Wiimaſes kirjas näitab ta iſeäranis ewangeliumi kõlbliſe kõrguſe pääle ja nõuab tagakiuſatud ning ſüüta kriſtlastele õiguſt. Tähtjas on, et Justiinus 140. a. ümber ennaſt ewangeliumide kui apoſtlite ning apoſtli-õpilaste tööde pääle toetab. Ta nimetab ka, et neid jumalateenistuſil loetakſe. Muu ſeas ütleb ta: „Selle järele otſustades, nagu Teie uſu üle, mis kõiki inimeſi woorus-likuiks teeb, mõtlete, peaks arwatama, et Teil hirm on, kõik inimeſed wõikſiwad õiglasteks ſaada ja ſiis ei oleks Teil enam kedagi karistada. Niiſugune mõte on enam timuka kui targa walitſeja wääriline.“ — Mõttetark keiſer wastas ſelle Justiinuſe kirja pääle ſellega, et ta kriſtliku mõttetarga a. 167 mõõgaga ſurmata laſi.

Kui meie nüüd ristiuſu eſimeste apologeetide juureſt teiste tähtſamate teiſe ning kolmandama aastaſaja kirikuiſade juurde pöörame, ſiis peame kõige-päält tähendama, et paganauſu mõttetarkade päälekäimiſed ja ekſiõpetajate ristiuſu walesti ſeletamiſed teaduſeliſe uſuõpetuſe ſünnitajad olwad. Nimelt tekkiſiwad ſell ajal uſuteaduſe põllul kolm kriſtlikku kooli ehk õpetusliiki: 1. Wäike-Aaſia kool, mille pääaſupaik Antiokia ja mille kuulſam õpetaja Polükarpuſe õpilane Irenäus oli, kes a. 202 Prantſuſe maal Liooni linna piiskoppina ſuri. Selle kooli ſiht oli kõiki õpetuſt tegeliku piibli ſeletuſe pääle rajada. 2. Põhja-Aafrika kool Karthaagos, mille kuulſamad õpetajad waimujõuukas Tertulliaanus († 230) ning Karthaago piiskopp Küpriaanus († 258) olwad. Selle kooli ſiht oli rohkem kiriklik; ta katſub eneſeſt kõike wõõramaitſeliſt mõttetarkuſt ära tõrjuda ja kangesti ſelleſt kinni hoida, mis ristiuſus makſew on. — 3. Aleksandria kool, oma kuulſa ning õpetatud

eestseisja Origenesega († 254), kes kui uuriw waim enam ehk wähem Greeka mõttetarkuse poole kaldus.

Irenäus oli wististi umbes a. 140 Wäike-Aasias Greeka wanematest sündinud. Oma õpetuse sai ta weel apostliõpilase Polükarpuse käest, kes talle pühast Johannesest jutustas, nagu Irenäus seda ka ühes kirjas oma nooreaja sõbra Floriinusele tunnistab (wõrdle lhk. 28). Tööpõllu leidis ta endale Lõuna-Prantsusmaal, kust kogudused Wäike-Aasiia kogudustega alatises elawas kirjawahetuses seisiwad. Aastal 177 seati Irenäus Lioni piiskopiks. See oli warsi pääle seda, kui sääl ning Wiennis Markuse Aureeliuse ajal rasked ristirahwa tagakiusamised olnud, kus teiste seas ka Lioni piiskopp Pontikus, tema diakonus Sanktus, naisori Blandiina ning noor poiss Pontikus otsa olnud saanud. — Neid ja paljusid teisi oli piina teel sunnitud neid pattusid üles tunnistama, mis paganad oma aruaamata meeleest kristlastele püha õhtusööma-aja pidamises süüks andsiwad, et nimelt kristlased lapsi tapwat, lihahimudes aelewat, eesli pääd kummardawat j. m. Kõige suuremas piinas jäi Blandiina kindlaks ning tunnistas rõõmuga: „Mina olen ristiusuline ja meie keskes ei tehta midagi paha.“ Kui siis tema ihuliikmed ristati ühest ära kistud olnud, pandi ta keewa tuliraua pääle; tema aga waatas wälkuwa pilguga taewa poole, palwetas ning kannatas kõik waiksesti. — Selle järele topiti ta wõrgu sisse ning wisati wihale äritatud härja ette, kes teda oma sarwedega tõukas ja edasi tagasi wintsutas. Wiimati torgati ta mõõgaga läbi. — Et niisuguisel kurjal ajal piiskopi ammetit Lioonis enda pääle wõtta, selleks oli julgust ning suurt ustawust waja. Irenäus aga ei kohkunud tagasi. Tema oli, nagu ta Greeka keele nimigi seda tähendab, rahu mees, ja kõige waleõpetuse ning lahutuse weriwaenlane. Kõige oma elu aja ei wäsinud ta ära waimu mõõgaga nende wasta sõdimast, kes tühjade põhjuste pärast Issanda ihu, püha kirikut, lõhestasiwad. Tema sai wõidu „gnostitsismuse“ üle, ja seisis igatahes kiriku ühenduse eest.

Gnostitsismus oli üks selleaegseteist wägewamateist waleõpetusteist. — Kui selgeks oli saanud, et Jeesuse usku mitte wõimalik ei ole, ei wägiwallaga, ega ilmatarkuse põhjustega, ära wõita; kui paganad hulkadena Kristuse kirikusse hakkasiwad woolama, katsus waenlane waleõpetuse, Juudi ning paganliku ebausu ja lõhestamise läbi Jeesuse kirikut hukka saata. Keset ristiusulisi tekkis uus õpetus, mida „gnoosiseks“ (asjade sügawam teadmine) ja mille poolehoidjaid gnostiklasteks (teadjateks) kutsuti. See õpetus näis sügawamat tundmist pakkuwat, kui lihtne usk ewangeliumi sisse. — Tehakse wahet juudiliste ning paganaliste gnostiklaste (ka häreetiklasteks, waleõpetajateks kutsutakse neid) wahel. Juudilisi häreetiklasi nimetati ebioniitideks s. o. waesiks. Kristusest arusaamine oli neil wäga puudulik, aga Moosese seadusest hoidsiwad nad kõwasti kinni. Kristus oli nende silmas küll Messias, aga ainult Joosepi ning Maria poeg, kelle pääle ristimises jumalik wägi tuli. Paulust ei pidanud nad apostliks.

Paganalised gnostiklased (Basiilides, Walentiinus n. t.) langesiwad mitmesse liiki. Nende ühine põhi aga oli umbes järgmine:

1. Aine, milleſt maailm on tehtud (mateeria), ei ole Jumala loodud, waid igawene. Jumalaga ei wõida tall ka ühenduſt olla, ſeſt et Jumal waimlik olewus on. Mateeria on kurja aſupaik, niiſama nagu Jumal hääduſe aſupaik on.

2. Jumal olla eneſeſt terwe rea waimuſid laſknud wälja minna, kelledeſt järgmiſed ikka wähemad olnud, kui eelminewad. Kõige eſimestel olla kõige rohkem Jumala waimu, wiimastel aga õige wähe. Kõige wiimane ja alam waim olla maailma ilma-aineſt ning ka inimeſed loonud. Teda kutſutakſe Demiurgiks, ſ. o. ilmaſepaks.

3. Selle tõttu, et kõige alam waim maailma ilma-aineſt lõi, olla maailmas hää kurjaga ſegatud. Mis hää, on ilmategijaſt, mis kuri, ilma-aineſt. Nii olla ka inimene hää ja kurja ſegu; kurjus on ta lihas, hääbus ta waimus.

4. Inimeste lunaſtamine olla liha ſuretamine. Sellepäraſt peakſiwad inimeſed ennaſt lihalikkude ihade eeſt hoidma ja parajat elu elama. Seda lihaſuretamiſt kutſutakſe askeeſeks (wagaduſes harjutamiſeks).

5. Et inimeste lunaſtamiſt korda ſaata, olla ülem Jumal kõige ülema waimu maailma ſaatnud. See oli Jeeſus. Tema ihu olla ainult warjuihu olnud, ſeſt et täielikus ihus kurjus oleks peſitanud. Ristiſurmas olla ſee waim warjuihuſt jälle ülema Jumala juurde tagaſi pööranud.

Nende ja muude gnoſtitſismuſe õpetuſte wasta kirjutas Irenäus oma wiis raamatut „Häreetiklaſte wasta“. Kõigi ebakriſtlikkude õpetuſte wasta ſeab tema apoſtlitelt päritud õpetuſe, mis kõigis apoſtlite aſutatud kirikutes leida on. See päritud õpetus (ſuuſõnaliſed teated ſelle üle) ehk traditſioon käib igalpool ühte, kuna ekſiõpetus mitmepidine ja wasturääkiw on. Apoſtlitelt päritud õpetus (apoſtlite traditſioon) on lühidalt kokku wõetud uſutunnistuſes, apoſtlitelt ſaadud uſus Jumala Iſa, maailma Looja ſiſſe, ning tema ainuſündinud Poja, Jeeſuſe Kriſtuſe, ſiſſe, kes lihaks ſaanud neitſiſt Maarjaſt, kannatanud, ülestõusnud, taewa läinud ja nüüd Iſa auu ſees iſtub, et kõike hukkaminemiſeſt päästa, ja kohtuks üles äratada inimeſi ja waimuſid. Kus ſeda tunnistuſt kõigutada ehk muuta tahetakſe, ſääl leiab ſee toetuſt ja warju apoſtlite kirjadeſt, — ja kus ekſiõpetus ka neid walesti ſeletada katſuks, ſääl on tema mõte kindlaks tehtud ſuuſõnaliſes uſutunnistuſes, mis kõigis kirikutes olemas on. — Nii paneb Irenäus palju rõhku ſuuſõnaliſelt päritud õpetuſe ehk traditſiooni pääle, mille põhjale pärastine Rooma kirik oma õpetuſe rajanud on. Aga Irenäus ei tunne weel muud traditſiooni, kui ſeda, mis ka Uues testamendis kirjalikult üles on tähendatud. Tema ſõna „järele olla Uues testamendis Jumala nõu“, kudas me õndſaks ſaame, täielikult üles tähendatud. Selles mõttes heidame ka meie nüüd kõik traditſioonid kõrwale, mis püha kirja armuõpetuſeſt lahku lähewad ehk temale wasta käiwad.

Rooma kirikuſt, kui apoſtel Peetruſe ning Pauluſe aſupaigaſt ja apoſtlite traditſiooni hoidjaſt, pidas Irenäus palju lugu. Aga Rooma piiskoppi ei pidanud ta ſiiski mitte terwe kiriku pääks, waid niiſamaſuguſeks piiskopiks kui

teisigi. Rooma piiskopi Wiktorile, kes lihawõtte pühitsemise aja lahkumineku pärast Wäike-Aasia kogudustele kõrgi kirja saatis, annab ta kõwa laituse, ehk ta küll Rooma pruuki õigemaks peab. Kui Wiktor Wäike-Aasia kogudustega selle-pärast kirikliku ühenduse lõpetas, kirjutas talle Irenäus: „Apostlid on käskinud, et me söögiga ega joogiga ega pühiga kellegi südametunnistust ei koormaks, mis tarwis siis need waidlused ja lõhed! Peame meie oma pühi pühitsema kurjuse ja kawaluse haputaignas ja Jumala kirikut lõhki kiskuma? Peame meie wäljaspidiseid asju pidama ja kõrgema asja, usu ning armastuse, kõrwale heitma? — Kombed wõiwad küll kirikus mitmesugused olla, kui aga usk ning armastus üks on."

Irenäus oli wana eani kui kiriku tugi tegew. Ta olla 202. aastal weretunnistaja surma surnud.

Nüüd pöörame Tertulliaanuse poole. Wähe hiljem kui Irenäus, umbes a. 160, sündis ta Karthaago linnas, kus ta isa Rooma päälik oli. Kui ta kaua aega paganana adwokati ammetit pidanud, sai ta ristiusuliseks. Juutide ning paganate wasta kaitses ta nüüd agarasti seda usku. Presbütri (koguduse wanema) ammetis olles nõudis ta kõwasti puhtawooruselist elu. Ta astus ühendusesse montanistidega, kelle pää wriigialane Montaanus oli. Peputsa linnas oli see a. 160 üles astunud. Ta õpetas, et Püha Waimu imeandisid ja prohwetikuulutamise andi ka nüüd saada wõib, ning et Kristus pea jälle tulla. Sellepärast pidada kirikus wali kord walitsema. Teist korda abielusse heitmist, riiete uhkust ja ilmalikku lõbu pidasiwad montanistid patuks. Nad paastusiwad kõwasti, nõudsiwad, et neitsid näo katet kannaksiwad ja et iga ropp patune kogudusest wälja heidetaks. Oma kõlblise tõsiduse läbi on nad kirikule, mille liikmeks Tertulliaanus jäi, palju kasu saatnud. Ehk Õhtumaal montanismust küll, wähemalt nime pidi, hukka mõisteti, jäi siin ommeti palju nende põhjusmõtteid makswaks ja peeti Tertulliaanuse kirjadest palju lugu, nii et isegi Karthaago piiskopp Küpriaanus Tertulliaanust oma õpetajaks nimetas ning tema kirju uuris. — Ka kirik on Tertulliaanusest kui oma õpetajast palju lugu pidanud. Kõige põlewama armastusega on aga ka see mees kirikut teeninud, oma terwe isikuga teda kaitsnud. See ei ole mitte paljas õpetus, waid see on lihasse ja weresse üleläinud sügaw ja wõimukas elu, tema tuline waim, mis Tertulliaanuse waimurikkaist kirjust wälja woolab. Iseäranis suur on Tertulliaanus kui apologeet. Mitte ainult oma tähtsamas kirjatöös „Apologeetikus", mis ristiusu kaitsmiseks kirjutatud, waid kõigis tema arwurikkais töödes wõitleb ta õige ja wõltsimata ristiusu waenlaste wasta, olgu nad paganausu mõttetarkade, ristiusu waleõpetajate ehk kristliku elu wõltsijate killast. Tema oskas wana klassika haridust imetaolisel wiisil ristiusuga ühendada, nii et need teineteist mitte ei nõrgestanud. Tema on ristiusuline ja wana roomlane ühe korraga, ühtlasi taewariigi pärija ning oma aja mees, kes oma ajale sellepärast nii wägewalt kõneleda wõib, et ta tema haridusest ning waimust on läbi käinud ja neist aru saab. See on halb kaitsja, kes oma wastast ei tunne!

Mõtterikkas Ladina keeles on Tertulliaanus oma tööd kirjutanud. Tema kaks pääkirja on: juba nimetatud „Apologeetikus“ ja Loomu pooleſt kriſtliku hinge tunnistus. Waimustuſega kirjeldab ta wiimaſes töös ristiuſu üliſuurt mõju inimeſeſoo paremaks ſaamiſe kohta. Ta näitab, mis muudatuſed igaüks läbi teeb, kes paganaſt ristiinimeſeks ſaab, kudas roppu elu elaja kaſinaks ja puhtaks, kudas truuduſeta inimene truuks muutub. Kõik, ajalugu, mõttetarkus, mütholoogia (jumalatejutud), klaſſikalik kirjandus, annab temale materjali paganausku laita ning tühjaks mõista, nii et tema wastaſed päris hädaſſe jääwad.

Üht wäga tähtſat Tertulliaanuſe ſõna ei tohi ſiin nimetamata jätta, mille täitmine kirikule tõesti õnnistuſeks oleks olnud. See ſõna käib uſu waba-duſe kohta. Tertulliaanus ütleb: „See on uſkmatus, uſus ſunduſt tarwitada. Igaühe inimlik ja loomulik õigus on, ſeda auustada, mis ta hääks arwab; ka ei too teiſe uſk teiſele kahju ega kaſu. Lubage ühele, hüüab ta riigiwõimumees-tele, töe Jumalat kummardada, teiſele — Juupitrit; ühele palwekäſi taewa poole tõsta, teiſele Truuduſe altari poole, ühele oma elu, teiſele üht oinaſt Jumalale ohwriks tuua. — Kõigil rahwaſtel on oma iſeäraliſed uſukombed; ainult meile tahetakſe keelata, oma uſku walida.

Tertulliaanuſe õpilane oli Küpriaanus. Tema ſündis umbes a. 200 Põhja-Aafrika päälinnas Karthaagos. Tema wanemad oliwad jõuukad ning ſuureſt ſooſt, aga paganad. Nende poeg õppis õiguſeteaduſt, ſai pea kuulſaks kõnemeheks ja elas oma linna wiiſi ja kombe järele lõbuſat lihameeleliſt elu. Küll ſai ta ka ristiuſulisteſt kuulda, aga nende waljud elukombed ei meeldinud temale. Päälegi näis temale inimeſe täielik muutus wõimata olewat. Wana jutu järele olla teda kõigepäält armaſtus ühe kriſtliku tütarlapſe wastu, kelle waim wõimſalt temaſſe mõjus, ristiuſu poole pöörnud. Ka äratas kriſtlik preeſter Tſätſiilius, kes oma perega tema majas elas, temas auukartuſt ja lugupidamiſt enda wastu. Selle mehe õhutuſel hakkas ta pühi kirjaſid uurima ja laskis ennaſt katekhumeenide hulka, (nende hulka, keda ristimiſe wasta ette walmiſtatakſe) üles wõtta ja wiimaks ka ristida. See ſündis tema täies mehe eas, umbes a. 245.

Ristimine tegi Küpriaanuſe ueks inimeſeks. Ta nimetab ristimiſt „wal-gustamiſeks“ ja jutuſtab ſelleſt järgmiſt: „Kui ma õndſuſe-toowa uue elu weepeſemiſe ſaanud olin, ſiis oli mull, nagu oleks ma kõik oma endiſe elu-mustuſe ära pesnud; puhas walgus woolas ülewalt mu lepitatud rinda, ja minu wankuw waim ſai imeliſt jõudu; mis mulle enne wõimata näis olewat, oli nüüd kõik wõimalik.“ Ta luges nüüd agaraſti piibelt ja walgustatud kiri-kuiſaſid, iſeäranis Tertulliaanuſe kirju, elas kainet ja karſket elu ning jaotas ſuure oſa omaſt waranduſeſt waeſtele. Iſeäranis aitas ta leſki ning waeſeid lapſi, kõige päält aga kadunud preeſter Tſätſiiliuſe perekonda. Ka aſtus ta nüüd täieſti kiriku teenistuſeſſe, mida ta ſeda enam takiſtamata teha wõis, et ta poiſsmeheks jäi. Warſi tõuſis ta oma ammeti aſtmetes kõrgemale, ſai dia-koniks, preſbütriks (preeſtriks) ja mõne aaſta päraſt juba walis Karthaago

kogudus ta oma piiskopiks. — Sell ajal oli ristiusulistel Rooma riigis rahu aeg, ja Karthaago kogudus kaswis 20,000 hingeni. Sinodile, mis Küpriaanus kokku kutsus, ilmus Põhja-Aafrikast 87 piiskoppi. Osawa käega ja tõsise waimuliku meelega, karjase tarkuse ja karjase armastusega juhtis Küpriaanus oma suurt karja. Sellel karjal oli aga ka tugewat juhti waja; sest wälimise suurenemisega oli ka lihalik julgus kaswanud, ja palju ilmalikku elu oli kogudusesse tunginud. Seda kõike püüdis Küpriaanus tõsiselt eemale saata. Nii keelas ta muude seas naestele ära, riide-ehteid kanda ja wõitles südisti ülemeelse näitemängu wasta. Siis tuli nagu Jumala nuhtlus keiser Deetsiuse-aegne tagakiusamine. Paganausku elanikud kisendasiwad nüüd, et Küpriaanus lõukoerte ette peab heidetama. Küpriaanus aga, kes aru oli saanud, et tema tund weel mitte ei ole tulnud, häwis Karthaagost ja elas peidus. Oma pelgupaigast wahwastas ta oma kogudust kirja teel. Enam kui aasta jäi ta ära. Siis wõis ta korraldaw, walitsew ja abiandja käsi jälle tööle hakata. Koguduses oliwad lõhed tekkinud. Need, kes tagakiusamises ära langenud ning surma hirmus oma usu ära salanud oliwad ja keda kogudus selle tõttu wälja heitnud oli, palusiwad, et neid uuesti wastu wõetaks. Konfessorid, s. o. need, kes tagakiusamises kõik piinad ära kannatanud, aga siiski weel eluga pääsenud oliwad, wõtsiwad endile õiguse langenuid ilma piiskopi loata ja ilma, et nad patu kahetsemise korra täitmist olekssiwad nõudnud, jälle koguduesse wastu wõtta, neile lubatähti lauale minemiseks jagades. Küpriaanus kirjutas ette, et langenud enne tõsist meeleparandamist peawad näitnud olema ning sellepärast nende wastuwõtmisega weel ootama peab. — Kui aastal 251 kole katk maale tuli, nii et paganad kõik armastuse ja hoolekandmise teineteise kohta unustasiwad ja põgeneda katsusiwad, kutsus Küpriaanus koguduse kokku ning manitses neid, raha kokku panna ning haigeid rawitseda ja surnukehasid ära koristada selle pääle waatamata, mis usku keegi surnud oli. Ta ise oli mees hääd eesmärki andma. Paganad imetlesiwad selle armastuse ja surma põlgamise üle. — Kui metsik rahwas maale tungis ja suure hulga wangi wiis, kogus Küpriaanus 5000 taalert raha ja saatis selle ümberkaudsete waesemate kristlaste kätte, et need omad wangid lahti osta wõiksiwad.

Küpriaanus on ka raamatuid kirjutanud, ja nimelt Ladina keeles, nagu Tertulliaanuski. Need tekkisiwad üksikute sündmuste puhul ja mõjusiwad oma wägewa sõna läbi nende pihta tagasi. Küpriaanuse kirjade päämõte on see, et kirik Kristuse sees üks on ja et seda Tema poolt seatud piiskoppide läbi kui ühist riiki peab walitsetama. — Oma raamatus „Ühildaseist kirikust“ kirjutab Küpriaanus: „Kõiges ilmas peab üks kari ning üks karjane olema, ja sääl arwab mõni, et ühel kohal mitu karjast ehk mitu karja wõib olla! Keegi ärgu uskugu, et hääd liikmed karja seest wälja astuksiwad. Kui wälja astujad meie liigist olekssiwad olnud, olekssiwad nad meie juurde jäänud, ütleb p. Johannes.“ — Selle mõttega ühte lähewad Küpriaanuse koolitõpetaja Tertulliaanuse sõnad: „Ühildase usu pooleist ühe Jumala, ühe Kristuse sisse, ühe ja selleasama lootuse ning ühiste sakramentide pooleist oleme meie üks kirik.“ — See teadwus, mis

kirikul kõige wanemaist aeguſt oli, et ainult temas õndſus leida on, tuleb järgmistes Küpriaanuſe ſõnades ſelgesti nähtawale: „Wäljaspool kirikut ei ole õndſuſt“ ja: „Kellel kirik ei ole emaks, ſellele ei ole Jumal iſaks“. Neid lauſeid, mis omaſt kohaſt õiged on, hakati warſi walesti ſeletama. Seſt ſee on wale, kui õiget kirikut, ilma milleta õndſuſt ei ole, ainult üleüldiſe kiriku ühes oſas näha tahetakſe ja ſeda oſa „ükſiõndſakstegewaks“ peetakſe.

Keiſer Waleriaanuſe ajal (252—260) tõuſis uus ristiuſu tagakiuſamine. Prokonſul ſaatis Küpriaanuſe Kurbisſe wangi, lubas talle aga ſiis oma aedadesſe Karthaago lähedale tagaſi tulla. Ommeti aasta päraſt juba mõistis ta Küpriaanuſt kui Rooma jumalate waenlaſt ja ülekohtuſe ſeltskonna pääd ſurma nuhtluſele. Kui piiskopp ſeda otſuſt kuulis ütles ta: „Jumal olgu kiidetud!“ — Suure rahwahulga ſaadetuſel wiidi ta 14. mihkli k. p. 258 karistuſe kohale. Rahulikult õpetas ta weel omi, mis teha, tõmbas ſiis oma preeſtrikuue maha ning andis ſelle diakonite kätte, langes põlwili ja palwetas ärda ſilmaweega. Siis tõuſis ta jälle üles, ſidus iſe oma ſilmad kinni ja ſirutas oma kaela timuka ette wälja. — Ka tema weri oli elu ſeemneks. — Tema nuhtluſe paigale ehitatud jumalakojas kuulutas päraſt weel ſuurem kirikuiſa Augustiinus armuõpetuſt.

Aleksandria kooli tähtſam õpetaja oli Oriigenes (185—254). Tema oli kuulſa Aleksandria Kleemenſi, ſäälſe katekheetide (ristimiſele ettewalmistatawate) kooliõpetaja õpilane olnud. Tema iſa, Leonidas, waga ja haritud mees, pidas poja kaswatuſe ja hariduſe eeſt hääd hoolt. Poiſi ſügawad küſimiſed jumalikkude asjade kohta paniwad teda ſagedaſti imeſtama. Kui aastal 202 Aleksandrias kole ristiuſu tagakiuſamine möllas, ei olnud 17 aastaſel Oriigeneſel muud palawamat ſoowi, kui weretunnistaja ſurma ſurra. Ema peitis kord ta riidedki ära, kui poiſs kohtuſse tahtis minna, et ennaſt kui kriſtlaſt üles anda. Wangis istuwat iſa palus poeg kirjalikult, millgi tingimiſel mitte perekonna päraſt oma uſku ſalata. Iſa tapeti. Eratundide waral ja Rooma ning Greeka kirjanikkude ärakirjade läbi teenis poeg nüüd omale elu ülespidamiſt. Warſi kutſuti ta Aleksandria katekheetide kooli õpetajaks. Umbes a. 150 oli ſee kool juba tekkinud. Õpetaja ammetisſe kutſuti ſiia ainult kõige paremate annetega mehi; ſeſt ſiin ei õpetatud mitte alaealiſi leerilapſi, waid ſagedaſti oli ſiin õpetatud pagana mõttetarku ristimiſe eelõppuſt kuulamas ja palju kriſtlikka noorimehi ſügawamat teaduslikku ſelguſt ristiuſu kohta otſimas. Õpetuſt anti katekheetide eluhoonetes. Mehi ja naiſi woolas ſiia kokku, ja ſagedaſti wõeti ööd päewadele liſaks. Raudſe uſinuſega ja iſeennaſt äraſalgawa ſüdiduſega pühendas Oriigenes ennaſt oma ülesandele. Ta läks omas waljuſes koguni niikaugele, et ta Iſſanda ſõna Matt. 19, 12 enda külles kirjatähe mõttes tõeks tegi. Tall oli nimelt ka noori tütarlapſi ja naiſi õpetada, ja ta wõttis ette ennaſt ſell teel kõigi kiuſatuste ja tühjade juttude eeſt kaitſta. Päraſt kahetſes ta ſeda tegu. Ta oli hakatuſes tähele panemata jätnud, et himu ſüdameſt tõuſeb ja et maailma laimujuttude hallikat kuiwaks teha ei ſaa. Ommeti oli ſeda Oriigenes ſügawaſt armaſtuſeſt oma Iſſanda wasta teinud. — Imeks-

panemisewäärt on, kui palju Oriigenes on jõudnud tööd teha. Nagu Paulus greeklastele greeklane tahtis olla, nii püüdis Oriigenes, kellel paganate, uusplaatonlaste ja kõigisuguste inimestega tegemist oli, kõigis inimeste mõttekawades tõe jälgi leida. Ta uuris ka Greeka mõttetarkust ja katsus seda, mis selles tõde oli, ristiusu õpetusega ühendada. Ommeti oli Püha Kirja uurimine tema elu päätöö. Ta kirjutas terwe Uue testamendi ja suure osa Wana testamendi kohta teaduslikka seletusi (= kommentaarisid), ja waimulikka lugemisi ehk kõnesid, mida homiiliateks kutsutakse. Nagu inimesel keha, hing ja waim on, nii olla tema arwamise järele ka igal Kirja sõnal kolmekordne mõte. Esimene on grammatikalik-ajalooline, ehk kirjatähe mõte, teine on tema hingelik, ehk moraalilik (kõlbline) mõte, ja kolmas — tema waimulik, mõistatuslik, ehk prohwetlik mõte.

Omas püüdmistes, ristiusku kõigile sügawatele mõtlejatele selgitatud õpetuseks teha, wõib Oriigenes liiga kaugele läinud olla ja mõnda mõttetarkuse seletust asjade üle annud olla, mis meile mitte ilmutatud ei ole. Ta tarwitab lausseid, mis juba pagana mõttetark Plaato ülesseadnud oli ja seletab, et maailm igawene olla, et hing enne inimese ilmale sündimist igawesti olemas olnud j. n. e. Aga Oriigenese õpetuse põhi on ommeti piibli pääle rajatud, mille uurimise kallal ta terwe eluaeg waewa näinud. Tema õpetuse järele on Jumal rajamata waba olewus, maailma loomine Jumala rajamata wabaduse töö. Inimene olla wabatahtlikult langenud ja wabatahtlikult tagasi toodud. — Kallissisuline on Oriigenese kiri „Palwest“, tähelepanemise wäärt tema raamat „Kaitsekiri Kelsuse wasta“, millest ülewalpool juba jutt oli.

Oriigenes läks pärastpoole Aleksandriast Keisareasse Palästiina maale, kus ta ka kuulsa katekheetide kooli eestseisjaks sai. — Oma tarkuse, teaduse ja wagaduse poolest oli ta nii kuulus, et keiser Aleksander Seweerus teda Antiokiasse kutsus ja wäga suure auuga wastu wõttis. Siin andis ta keisri wagameelsele emale Juulia Mammäale õpetust risti usus. Nii hästi see keiser kui tema järeltulija Wilippus Arabs, kes Oriigenesega kirjawahetuses oli, (249) ei olnud enam Jumala riigist kaugel. Aga Arabs kukutati, ja Deetsius sai troonile. See tegi otsuseks üleüldise werise tagakiusamise teel ristiusule otsa pääle teha. Aastal 250 andis ta käsu, et kristlased surma nuhtluse uhal kõiki riigiusu pagana kombeid pidiwad täitma. Paljud tegiwad seda. Palju piiskoppa ning presbütrid aga, kes wastu hakkasiwad, wisati wangi, piinati ja tapeti ära. Tagakiusamise ohwriks langes ka Oriigenes. Teda pandi piinapingile, aga ta kannatas kõik mehiselt. Keiser suri, ja Oriigenes sai wabaks, suri aga ka pea piinamiste tagajärgede kätte aastal 254 Tiiruse linnas. — Ka tema oli Kristuse tunnistaja.

Ristiusk wõidab ning saab riigiusuks.

Pärast tagakiusamisi keiser Neero, Trajaanuseja Markus Aureeliuse all oli ristiusulistel kümmekond aastaid rahu. Aga kaebtused ja surmanuhtlused tuliwad uuesti, ja nende arw kaswis sest ajast saadik, kui Septiimius Seweerus a. 202 seaduse wälja andis, mille järele ristiusku=minemine ära keelati. — Iseäranis hirmsaks läks tagakiusamine Aafrikas (Karthaagos) ja Egiptuses. Aleksandrias tapeti Oriigenese isa Leonidas. Ka palju naisi suri siin oma usu eest, nende hulgas Potamiääna, kes kui neitsi oma elupuhtuse ning iluduse poolest kuulus oli. Soldat Basiilides, kes teda kohtujärje ette wedas, pidi teda rahwa teotamiste ja löökide eest kaitsma. Neiu oli temale selle eest wäga tänulik ja kuulutas talle, et ka tema kord märtri krooni kätte saab. Weretunnistajate kindel meel mõjus nii sõjamehesse, et ta tõesti ristiusuliseks sai, ja ise neile, keda ta surmale wiinud, warsi usklikus surmas järele läks.

Karthaagos oli katekhumeenide, s. o. ristimise eelõppusel olewate, hulgas kaks noort naist Perpeetua ja Feliitsitas. Ristiusu wastuwõtmise pärast oli nende pääle kaewatud, ja nüüd istusiwad nad wangis. Aga wast siin, kohtuliku uurimise ajal, lahkusiwad nad endid waimuliku mehe läbi, kes neid waatamas käis, ristida. Sest ajast saiwad kannatajad palju rõõmsamaks ning kindlamaks. Ei armastus praegu sündinud lapse wastu, ei rauga isa ärdad palwed ei suutnud Perpeetuat kõikuma panna. Küll palus isa, kes surmaohtu ees nägi, et tütar mitte oma ristiusku üles ei tunnistaks; aga tütar wastas: „Sa näed siin ühte kruusi; kes wõib teda teisiti nimetada kui selleks, mis ta on?“ Isa ütles: „Ei keegi.“ Siis ütles tütar: „Nii ei wõi ka mina ennast teisiti nimetada kui selleks, mis ma olen, ristiusuliseks.“ — Wangitornis, mille pimeduse eest ta alguses hirmu tundis, nägi ta troostiwas unenäos oma kannatuse lõpu ette ära. Ta nägi kuldset redelit taewasse ulatawat ja mõlemal pool mõõke, piika ning nuge rippuwat, redeli all aga ühte madu. Teda kästi redelit mööda üles ronida, ja julgelt astus ta jalaga mao pää pääle, öeldes: „Ta ei saa mulle kahju teha, ma lähen Issanda Jeesuse Kristuse nimel.“ Ta ronis ülesse. Ülewal tuli ta suurde aeda ja leidis siin hää karjase, kes teda jahutas.

Wiimasel ülekuulamisel tegi maawalitseja weel kord katset, Perpeetuat salgamisele meelitada. Isa juuresolekul hüüdis ta temale: „Halasta oma rauga isa pääle ja too jumalatele keisri terwiseks ohwrid.“ Isa ise palus: „Halasta oma lapse pääle.“ Aga tütar wastas: „Ma ei wõi, ma olen ristiusuline. Kõiki süüalusei mõisteti, keisri sünnipäewaks kiskjate loomade ette heita. Õhtul enne näitust pidasiwad nad weel armastuse sööma-aega palwe ja kiidulauludega. Üks weretunnistajatest, Satuurus, sai leopardi hammaste all silmapilk surma. Perpeetua ja Feliitsitas topiti wõrku ning heideti siis wihase lehma ette. Wiimaks löödi neid armu pooles surnuks. —

Ristiinimeste truudus, nende eluwiisid ja õpetus hakkasiwad paganatesse mõjuma, selle pääle waatamata, et awalik arwamine nende wastu oli. — Keiser Aleksander Seweeruse majakabelis seisis teiste kuulsate meeste piltide kõrwal ka Kristuse pilt. Sagedasti kordas keiser Kristuse sõnu: „Kõik, mis te tahate, et inimesed teile peawad tegema, seda tehke neile niisamuti.“ Ta laskis selle sõna riigi hoonete päälkirjaks panna. — Nii tuliwad ristiinimestele jälle rahuaastad, kunni Deetsius keisriks sai (249—251) ja temaga weel kord Rooma waim wõimust wõttis. See keiser nägi ristiusus, millel nüüd juba suur mõju oli, waenlast, kellega elu ja surma pääle wõitlema peab.

Katakomba.

Trajaanuse ajal oli kaebtust waja, enne kui ristiinimesi puudutada wõis. Deetsiusel ja tema järel tulewatel waljudel keisritel oli tahtmine riiki piirita korratusest päästa ja teda metsikute piiri-rahwaste sissetungimiste eest hoida, ning sellepärast wõtsiwad nad nõuuks wana Rooma wahwust ja waljust uuesti elule äratada ja ka wana Rooma usku jälle auu sisse tõsta. Pagana usku pidi maksma pandama ja ristiusu läbi haawatud jumalaid pidi ära lepitatama. Selle otstarbega ilmus (200) keiserlik käsk, kõiki kristlasi peab kutsutama, Rooma riigiusu kombeid täitma. Määrati tähtaeg, milleni ristiusulised walitsuse kohtadesse wõisiwad ilmuda ja jumalatele ohwrit tuua. Kes hiljaks jäiwad, tuliwad uurimise alla. Ähwarduste, piinamiste ja wangistuste waral katsuti kristlasi sundida, oma usku ära heitma. Surma nuhtlust tuli alguses harwa ette, ja mõisteti selle alla ainult piiskoppa. Aga piinamiste tagajärgede kätte suri palju inimesi. — Suuremale jaole ristiusulistele tuli see tagakiusamine

wäga häkitselt, mispäraſt ka nende kohmetus ſuur oli. Paljud oliwad wõiluſeſt ära wõõrdunud, paljud ka ainult ſilmakirjaks kriſtlaſed olnud. Ja nii tuli, et ſelle häda ajal palju nõrkuſt, argtuſt ning ebatruuduſt Issanda wasta walge ette pääſis. Mõned ruttaſiwad otſe altarite juurde, et ohwrid tuua, teiſed tõiwad keiſerlikkudele ammetnikkudele meelehääd, et neid ſiis puudutamata jäätaks. Kirik nimetas wiimaſeid „langenuiks“ ja heitis neid koguduſeſt ſeniks wälja, kunni nad meelt parandanud ja oma pattu kahetſenud oliwad. Mõned tõiwad wäriſedes ja kahwatades oma ohwrid. See andis rahwale põhjuſt niiſuguſeid pilgata, et neil ohwerdamiſeks ega ſuremiſeks, kummakski julguſt ei ole. Paljud langenud aga ſattuſiwad ära rääkimata ahaſtuſesſe ja meele äraheitmiſesſe. — See oli tuulamiſe aeg, kus haganad koguduſeſt wälja ſõeluti. Roomas ſuriwad ſell ajal kolm piiskoppi teine teiſe järele: Fabiaanus, tema järeltulija Korneelius ning ſelle järeltulija Luutſius. Nende hauakiwa wõib weel praegu katakombades näha. — Egiptuſes löödi üks kriſtlik abielupaar teine teiſe kõrwale risti. Päewad otſa elaſiwad nad ristidel ja julgustaſiwad teine teiſt. — Karthaagos pani üks koguduſeliige nimega Numiidikus kõiki imeſtama. Palju weretunnistajaid oli ta nende ſurmateel truuduſele julgustanud ja oma naiſt tuleriidal ſuremas näinud. Wiimati mõisteti ka teda ennaſt ſurma. Poolpõlenud, kiwide alla maetud lasti ta olla. Tütar otſis iſa ſurnukeha üles, et teda maha matta. Ta leidis tall weel elu ſees. Hoolſa rawitſemiſe waral läks tütrel korda iſa terweks teha. Piiskop Küpriaanus tegi ſelle mehe päraſt presbütriks. Inimeſi, kes nagu weretunnistajadki truudeks jäiwad, aga eluga pääſiwad, kutſuti konfeſſoriteks, ning peeti neiſt palju lugu.

Sell kurwal ajal tuliwad ristiuſulised ainult kõrbedes, metſades ja katakombades (maa-alustes käikudes, kuhu roomlaſed oma ſurnute tuha matſiwad) jumalateenistustele kokku. Sawelampide walgustuſel kuulaſiwad nad ſiin Jumala ſõna, lugeſiwad palweid ning pühitſeſiwad püha õhtuſööma-aega. — Kui pühalikkõſised pidiwad need jumalateenistuſed olema! Kui wennalikult hoidſiwad ſiin need, keda taga kiuſati, ühte! Kui palawalt paluti ſiin wendade eeſt, kes wangis ehk kohtu ees oliwad!

Waleriaanus (253—260) käis Deetſiuſe jälges. Aastal 258 andis ta käſu: piiskoppid, presbütrid ja diakonid (need ammetiaſtmed oliwad ſiis juba paganatelegi tuttawad) tulewad kohe mõõgaga ära tappa. Senaatorid ja rüütlid kaotawad oma waranduſe ja, kui nad wasta hakkawad, ka oma elu. — Sell ajal ſai Karthaagos ka Küpriaanus mõõga läbi ſurma (258). Roomas ſuri piiskopp Sikstus. Teda oli katakombas kinni wõetud, kui ta parajaſti jumalateeniſtuſt pidas. Sääl kohal, kus ta püha õhtuſööma-aega pühitſenud, tapſiwad tema timukad, nii et piiskopitool werepritſeid täis ſai. Piiskopile läks ſurmaſſe järele tema diakon Laurentſius. Tema oli nõudmiſe pääle, et ta kriſtlaſte waranduſed kätte juhataks, waeſeid ja jalutumaid ette toonud, mis pääle teda tuliraudade pääl elusalt küpſetati. Armastuſt Issanda wasta aga ei wõinud — nagu püha Leo ütleb — leegid mitte ära lämmatada; tema ſiſemine tuli põles kõwemini, kui ſee, mis ta ümber oli. Rahulikult päästis

ta hing ennast waewatud ihust lahti ja tõusis Issanda rõõmule. — Sest päewast saadik hakkas jumalate orjus kaduma; templid jäiwad tühjaks; kõik woolas kirikusse.

Jälle järgnes rahuaeg, mis peaaegu 40 aastat kestis. Kirikul oli seda toibumise aega waja, et ennast wiimasele kõige raskemale võitlusele ette walmistada. Nii nagu äikesemaru järele kõik loodus wärsket hoogu saab kaswamiseks, nii järgnes nüüd tagakiusamistele uus õnnistusrikas kaswuaeg. „Palju mustust on wälja heidetud, Jumala sõna on oma wäge näidanud, weretunnistajate tunnistus on mitmesse südamesse tunginud. Igalpool kaswab usklikkude arw. Ristiusuliste kooskäimise hooneid peab laiendatama ja uusi ehitatama. Linnadesse tekkiwad suured kirikud. Ristiinimesi leidub juba igalpool, igas seisuses, koguni keisri kojaski. Mõnele näis juba, et võit ristiusu käes on.“ Aga see näis alles nii. Keiser ning riik oliwad weel pagana usku ja see 1000 aastane Rooma riik, kes jumalate orjuses nii wägewaks oli saanud, võttis weel kord jõuu kokku, et Naatsaretlase riiki häwitada, mis maailma riikide asemele pidi astuma ning kord taewa ja maa täitma (Taaniel 2, 31—35).

„Wõidu sai kirik mitte ainult märtrite kindluse tõttu kätte, waid ka oma truu töö läbi rahu ajal.“ — See töö tehti aga suuremalt jaolt põlwili. Pühalik jumalateenistus altari ees, kus päewiti kolmainust Jumalat appi hüüti ning kiideti, kus tema sõna loeti ja manitsustes kuulajate südamesse istutati, kus pühapäewiti jutlust peeti ja püha õhtusööma-aega pühitseti — hoidis ristikoguduste elu ärkwel. — Juba wara ühendati altari sakramendi pühitsemine jutluse jumalateenistusega, mille lõpul neid kuulajaid ära paluti minna, kes weel ei olnud ristitud ja püha õhtusööma-ajale weel ei tohtinud tulla. Ristimisele walmistati tükk aega ette. Kui pagan ristiinimeseks tahtis saada, andis ta seda ühele tutwale ristiusulisele teada, ja see tõi teda ewangelisti ehk ühe diakoni ehk ka piiskopi enda juurde, ja kui pagan lühikese õppuse järele oma soowi juurde jäi, wõeti teda katekhumeenide ehk ristimise kandidaatide hulka wasta. Sellega sai ta õiguse ja wõttis enese pääle kohuse jutlusi kuulamas käia. Katekhumeeni õppuseaja lõpul wast seletati ristitawale ristiusu salajamad asjad ära ja õpetati temale usutunnistus ehk sümbolum (kui ristiusulise tundemärk) ning Meie Isa palwe kätte. — Alles siis, päälegi kui tema waba otsus, ristiusku wasta wõtta, mitte jahtunud ei olnud — tuli püha ristimine, mida harilikult lihawõtte ajal ette wõeti. — See ei olnud mitte inimlik meelitamine ehk kõmutegemine, mis inimesi ristiusku heitma sundis. Ei, pikk ja wali katseaeg kiriku poolt ja kõigiti waba otsuse tegemine ristitawa enese poolt käis wastuwõtmise eel.

Wiimane wõitlus wana Rooma paganausu ja uue ristiusu wahel algas, kui Diokletsiaanus keisritroonile sai. Tema walitses 284—395. — Sell ajal sai täielisemalt kui millalgi enne tõeks Issanda sõna: „Ja teid wihatakse kõigist minu nime pärast.“ Selle wihkamise pääpõhjust nimetab Kristus, kui ta ütleb: „Olekste teie maailmast, siis armastaks maailm oma; aga et teie maailmast ei olle, waid mina olen teid maailmast ära walitsenud, seepärast

wihkab teid maailm (Joh. 15, 19). Wiimase Diokletsiaanuse aegse tagakiusamise ajal tahtis paganaline usutuhin jumalatele kristlaste tapmise läbi meelehääd teha. See tuhin õhutas tagakiusamise tuld. Altilma Waim, kes oma walitsust käest ära anda ei tahtnud ja kes ülewast tööd hingede kallal ommeti mitte waimlikul teel ära wõita ei suutnud, katsus nüüd wäljaspidise jõuuga wõimust saada. Aga ka wäljaspidiselt wõideti ta ära, ja see wõit ei ole mitte ristiusu riigiusuks tõstmises keiser Konstantiinuse poolt otsida. Sest ristiusu wälimine tõusmine oli ainult selle usu sisemise, waimliku wõidu tagajärg: ristiusu jumaliku wäe awalduseb tema tõsiste tunnistajate elus ning surmas ja tema taewalik loomus oli erapooletumate paganate silma paistnud. —

Diokletsiaanus oli tubli ja tark keiser. Ta püüd oli langewat riiki uuendada. Oma walitsust katsus ta selle läbi kindlaks teha, et ta kõige paremad kindralid tsääsariteks (alamkeisriteks) pani, kelle üle kaks „augustust" seisiwad. Nii pidiwad edaspidi ikka kaks augustust (keisert), ja nende all kaks tsääsarit, kes augustuste ära-astumise järele nende asemele wõisiwad saada, riiki walitsema. — Ka paljudes teistes asjades löi Diokletsiaanus uue korra, aga muidugi wana Rooma paganausu alusel. Sellepärast pidi see mees warsi ristiusuliste waenlaseks ja tagakiusajaks hakkama. Ta ise oli täis paganlikku ebausku, ja elas selles arwamises, et jumalad ja nende naispreestrid teda keisritroonile on tõstnud.

Jumalateenistus katakombades.

Kristlasi oli sell ajal Rooma riigis weel wähe. Hommikumaal oli umbes $^1/_{12}$, Õhtumaal ainult $^1/_{15}$ kõigist elanikkudest ristiusulised. Elanikka kõiges riigis loeti umbes 60 miljoni. Kõigist usulalkadest oli aga ristiusu poolehoidja palk ommeti kõige arwurikkam. Päälegi elasiwad ristiusulised suuremalt jaolt linnades, kuna maa elanikud paganausku pidasiwad. Antiokias, mis oma suuruse poolest Rooma riigis teiseks linnaks loeti, elas toll ajal terwelt 50,000 ristiinimest. Kui me weel seda meeles peame, kui hästi ristikoguduseb korraldatud oliwad ja kui kõwasti nad nii hästi idas kui läänes kokku hoidsiwad, siis saame meie aru, miks Diokletsiaanuse aegne paranduse taga nõudja walitsus ristiusku nii suureks riigi waenlaseks ja wõistlejaks pidas. — Keisrit, kes omas riigiwalitseja tarkuses üht nii suurt erakonda, kui ristikogudus oli, kaua aega

ei olnud julgenud äritada, hakati fanaatiliſe (uſu ärewuſes põlewate) paganauſu preeſtrite ja filoſoofide erakonna poolt äſſitama, kus juures keiſri kaaskeiſer ning wäimees Galeerius iſeäranis agarasti tegew oli. Uusplaatoniliſed mõttetargad nimetaſiwad ristiuſuliste tõrkumiſt, kes puhastatud riigiusku wastu wõtta ei tahtnud, nuhtluſe wääriliſeks kangekaelſuſeks. Mis ristiuſk hääd pakkuda, ſeda wõida ka teiſteſt uskudeſt leida, päälegi olla Kriſtuſe ristiuſk kogunisti teine olnud, kui praegune; Kriſtus ei olla ennaſt mitte Jumalaks pidanud. Kui ristiusku tema algupäraliſe põhja pääle ſeada, ſiis ei olla mingiſuguſt wahet tema ja puhastatud uusplaatoniliſe riigiuſu wahel.

Küünlakuul a. 303 algas tagakiuſamine. Ühel ſuurel paganauſu pühal 23. küünla kuu päewal tehti hakatuſt. Koiduajal tuli kaardiwäe präfekt (ülem) ſalga ſoldatitega päälinna Nikomeedia toreda kiriku ette. Haiglane keiſer Diokletſiaanus, tema kaaskeiſer Galeerius ja hulk ſõjaülemaid ning riigiammetnikka, kes asjaſt teadſiwad ja ſeda õhutaſiwad, oliwad parajaſti linnas. — Kiriku ukſed löödi ſiſſe, pühad raamatud, mis leiti, põletati ära, kirik iſe rüüſtati paljaks ning tehti maaga taſa. Linna müüride külge löödi keiſri käſk üles: kõik ristiuſu kirikud peawad maha kiſtama ja kõik pühad kirjad ära põletatama. Kõik kokkutulekud keelatakſe ristiuſulistele ära. Suurtſugu inimeſed, kes ristiuſuſt lahti öelda ei taha, kaotawad oma õiguſed ja ſeiſuſe auu, kriſtlikud orjad ei wõi iial wabaks ſaada. Nii pidi keeld jumalateenistuſi pidada ja ristiuſu kirjade häwitamine ristiuſu eluhallikad umbe ajama. See kõik oli aga ainult tagakiuſamiſe algus. Keiſerlikus losſis pääſis tuli lahti. See aeti ristiuſuliſte süüks. Keiſri wiha löi lõkkele. Tema, keda keiſerlikus nõunkogus ſellega waigiſtatud oli, et tagakiuſamiſtel mitte werd ei pea walatama, oli nüüd iſe werewalamiſe poolt. Iſegi keiſrikojas tapeti kõik maha, kes jumalatele ei ohwerdanud. Keiſri proua ning tütar, kes ſüdameſt kriſtlaſed oliwad, pidiwad ohwrid tooma. — Mis aga Nikomeedias ſündis, lagunes ſäält teiſteſſe maajagudeſſe edaſi. Kes keiſri keeluſt hoolimata ristiuſu jumalateenistuſeſt oſa wõttis, pidi ſeda kallisti maksma. Nii mõiſteti Põhja-Aafrikas 49 kriſtlaſt, kes kokku oliwad tulnud, et püha kirja lugeda ja püha õhtuſööma-aega pühitſeda, Karthaagos surma nuhtluſe alla. —

Warſi ilmus teine ning kolmas eeskiri (edikt), mille põhjal kõik waimulikud mehed kinni pidiwad wõetama ja ohwrit tooma ſunnitama, ja ainult need lahti laſtama, kes ohwert toowad. — Paljud ſalgaſiwad ristiuſu ära, paljud jäiwad aga ka kindlaks ja kandſiwad weel kaua tagajärel neid piinamärkiſid oma ihu külles, mis nad tagakiuſamiſe puhul ſaanud. — Wiimati ilmus a. 304 neljas edikt, mis kõiki kriſtlaſi käskis ohwrit tooma ſundida. — Nüüd hakkas hirmus üleüldine tagakiuſamine, mille ſarnaſt weel ei olnud nähtud. Weri woolas Rooma riigis ojadena. Ainult põhjalääne pool riigis, Gallias ning Britaanias, kus Konſtantiinus Khloorus kui alamkeiſer ehk tſääſar walitſes, pandi Diokletſiaanuſe eeskirjade pääle wähem rõhku. Diokletſiaanus ſuri, nagu kõnelda teati, mürgi kätte, mis ta ſiſſe oli wõtnud. Kui Konſtantiinus Khloorus ſurnud oli, tõstis Gallias (Prantſusmaal) ſeiſew sõjawägi tema poja Konſtan-

tiinuse tsääsariks. Nüüd walitsesiwad järgmistel aastatel Galeerius ning Seweerus ülemkeisritena (augustustena) ja Maksimiinus ning Konstantiinus alamkeisritena (tsääsaritena). — Kuna Õhtumaal, kus Konstantiinus walitses, kristlased rahule jäeti, möllas Hommikumaal tagakiusamine weel terwe kuus aastat edasi; sest Galeerius, Seweerus ning Maksimiinus oliwad kõik ägedad paganad. Mõnes kohas tapeti kristlasi hulkade kaupa, ja mitte harwa ei saanud ühes paigas ühel ainsal päewal neist 10, 20 ja 100 inimest otsa. Tige Galeerius andis koguni käsu, kristlasi pikalises tules surmata. Ka liikmete wigastamisi wõeti wahel ette, ja peeti seda weel armuheitmiseks surmanuhtluse kõrwal. Tapetute kehasid ei tohitud maha matta; neid lasti maas olla, kunni koerad ning kaarnad nad ära sõiwad. See oli aeg, kus Rooma maawalitsejad (kubernerid) ristiusulisi tütarlapsi pääkattega, kui süütause märgiga ehitud, poolhalasti tänawasse widada ning piitsadega läbi peksta laksiwad, ja kus ette tuli, et suurtsugu naisi ning neidusid kohtu poolt hooramajasse mõisteti, et sääl paganate lihahimule saagiks olla. Just haritud ammetnikud ning oma tarkuse pääle uhked uusplaatonlased oliwad need, kes kõige wiletsamat osa mängisiwad. Sagedasti laksiwad endid naised ning neitsid ennem ära tappa kui häbistada. — Nii wäsisiwad ka timukadki ära, ja paganatel tuli tagakiusatud kristlastest hale meel. — Kõige toorem wägi ja tigedus jäi usu wäe wasta wõimetumaks. Otse nõrkuse tunnistuseks on see, et keiser Galeerius aastal 311 käsu andis, mis tagakiusamised järgmisel põhjusel ära keelas: „Keiser näha, et tema püüd, kristlasi wana seaduse ja jumalate kummardamisele tagasi pöörda, asjata on, ja sellepärast lubada ta neile jälle ristiusulised olla. Palugu nemad oma Jumalat keisri ning riigi hää käekäigu eest, et riik terweks jääks ja nemad ise rahulist elu elada wõiksiwad.“ — Kahtlemata oli tigedat keisert ära walatud were rohkus rahutumaks teinud. Haigena surmawoodil olles ärkas ta südametunnistus üles. Weel sellsamal aastal suri Galeerius oma ülekäte läinud elu tagajärgedel elusalt mädanedes suure walu kätte ära — hale ots, mida ka mitmed teisedki ristiusu tagakiusajad oliwad leidnud. —

Inimesed surewad, aga Jumala sõna ning töö ei sure mitte. Küllalt sai selleşt kõwast katsumisest ja tulisest puhastamisest ristikirikule; Issand tuli oma waewatud kogudusele appi. — Rooma keisrite walitsuse juhtmõtetesse tuli sell ajal suur muudatus. See muudatus oli kahekordne: selle mehe waim, keda taewalik tarkus wägewa Rooma riigi ainuwalitsejaks seadis, muutus sõbraliseks ristiusu wastu, ja imelise saatuse pööre läbi langesiwad kõik tema ristiusule wastased kaaswalitsejad, ja andsiwad Jumala nõuust seatud mehele aset. Mõlemad muutused, nii hästi wälimine, politiline sündmuste käik, kui ka sisemine, saatuse saadetud mehe hinges, oliwad kõrgema, jumaliku käe läbi korda saadetud! Issand juhib kuningate südant, mitte ainult nende eneste pärast, waid nende miljonite pärast, kes nende kätte ustud on. Küsimus, kas Konstantiinus siis juba, kui ta ristiusu poole lõi, tõsine ning elaw kristlane oli, või kas ta politilistel põhjustel oma mõtteid muutis, ei ole siin mitte pääküsimus. Püha ei ole Konstantiinus mitte olnud; „aga need, kes teda wastaolu pärast, mis

tema tegude ning tunnistuse wahel oli, kohe silmakirjateenriks teewad, ei tea, mis kõik ühe inimese südames teine teise kõrwal wõib pesiteleda." Tema iseloomu tähelepanemata jättes wõime selle pääle kindlad olla, et see, mis Konstantiinusega aastal 312 ja päraſtpoole kogu Rooma riigiga sündis, Jumala tegu ja ühes ka selle wõidu tagajärg oli, mida Kristuse asi neil tagakiusamiste aegadel oma tegewiisi ja kannatuse läbi terwe ilma ees saanud oli.

Aeg päraſt Galeeriuse surma oli Rooma riigis wäga põnew aeg. Igalühel oli see tundmus: Nii ei wõi asi jääda, suur pööre peab tulema. Osalised aga hoiawad tagasi; on nagu oleks waikus enne suurt tormi walitsemas. Kes astub esimese sammu? Idapool riigis walitsesiwad Litsiinius ning Maksimiinus, ja põhjaläänes Konstantiinus, Itaalias ning Aafrikas Maksentsius. Aga nende nelja ühisest walitsemisest, nagu see Diokletsiaanuse paleus oli olnud, ei wõinud juttugi olla. Igaüks walitses oma ette, oma piirkonnas; ükski ei usaldanud teist, igaüks walmistas tasahiljukesti sõja wasta, kindla nõuuga, teisi ära wõita ehk hukka minna. Iseäranis Maksentsiusest, Itaalia walitsejast, oli Konstantiinusel teada, et see tema waenlane on. Sellepäraſt wõttis ta nõuuks Maksentsiusest ette jõuda, ning tungis häkitselt 40,000 mehega Põhja-Itaaliasse. — Aga ka Maksentsius ei olnud ette walmistamata; ta tuli koguni kolm korda suurema wäega. Konstantiinuse häda oli suur, ta wõis ainult kõrgema abi pääle loota. Ta ise jutustab (Euseebius, Konstantiinuse aegne kirikuloo kirjutaja ütleb seda ise tema suust kuulnud olewat), ta olewat palju selle üle järele mõtelnud, missuguselt jumalalt abi paluda, ja päikese jumalalt, keda tema isa kui ülemat jumalat kummardanud, küsinud, kas ta tõesti see on. Sääl ilmunud temale ühel päewal imelik täht. Päikese loojaminekul nägi Konstantiinus helkiwat risti päikese pääl ning selle kõrwal walguse tähtedega sõnad kirjutatud: „Sellega wõida." Selle üle rahutumaks saades ning tähe tähenduse üle kahe wahel olles ilmunud temale öösel Kristus ning käskinud teda niisugust risti sõjawäe lipuks panna ning siis wõidujulgelt lahingusse minna. Selle juhatuse pääle laskis Konstantiinus enesele wäelipu ristiga ja Kristuse nimetähtedega (labarum) teha; oma kiiwri pääle seadis ta ka risti, ja tema sõjamehed maalisiwad risti oma kilpide pääle. — Selle märgi all sai Konstantiinuse wägi wõidu wõidu järele, kunni werises lahingus Tiiberi jõe ääres Maksentsiuse jõud täiesti nõrkes. Konstantiinus läks oma wäega Rooma, ja kogu Õhtumaa sai nüüd tema walitsuse alla. — Selle wõidu tänuks laskis keiser Roomas oma kuju üles seada, rist käes ja päälkiri all: „Selle õnnistusetooja tähega, mis wahwuse tõsine tundemärk on, olen mina teie linna walju walitseja ikke alt wabastanud ning pääſtnud." —

Paljud peawad seda jutustust luuleks. Aga neil on seks wähe põhjust. Kahtlejad juhatawad tähelepanemist Konstantiinuse pärastise ebakristliku elu pääle ja nimetawad tema ristiusule sõbralikka ettewõtteid politilise kawaluse tegudeks. Wõimata olla, et niisugune kahepaikne iseloom, kes oma elu wihatujude ning tigeduse tegude läbi pilanud oli, Jumalalt niisugust tähte ning armuawalduſt oleks saanud. Aga Jumal on ommeti Konstantiinust wäärt

arwanud, palju tähtsaid asju ristiusu ja riigi hääks korda saata lasta; miks ei wõinud Konstantiinus omas tähtsas ammetis ülewalt juhatust oma suure ülesande täitmiseks saada. Pidi ommeti kogu riik ja terwe ajalugu suure sammu edasi tõugatud saama. Ajaloolised isikud on sagedasti saatuse poolt imelikul teel juhatust saanud! — Päälegi on kindel, et aastal 312 ja 313 Konstantiinuse seisukohas ristiusu wastu suur muudatus tuli; sellel pidi ka oma põhjus olema. Mõteta oleks olnud kristlastele röömuks ja nende abi pääle lootes ristimärki wõtta. Sest kristlasi oli Rooma riigis ikka weel ainult $^1/_{10}$ kõigist elanikkudest. Wähemust wõita ei ole mitte politika tarkus. — Ka Konstantiinuse kuju Roomas ja Eusebiuse tõendused räägiwad selle wasta. Nii ei ole kahtlust, et Kristus ise, kiriku ülendatud pää, siin oma asja ajas. — Mitte juhus, waid Jumal juhatab ajalugu. Küll ei olnud Konstantiinus ka selle sündmuse järele ja pärast seda, kui ta ristiusu riigiusuks teinud oli, weel mitte ristiinimene sõna täielises mõttes. Aga õigusega ütleb keegi meiepäiwine kirikuloo kirjutaja: „Kus kiriku sisemine edenemine, tema sisemise elu edenemine hindamise all on, sääl tuleb isikuid tähele panna, kes seda edu eneses läbi elawad. Kus aga kiriku wälimise olukorra muutusest jutt on, sääl wõib see muutus küll ühe isiku läbi sünnitatud olla, kes ise oma hingega weel ristiusu osaline ei ole.“ Ei tohi ütlemata jätta, et isewalitseja a. 326 oma poja Krispuse esimesest abielust surma mõistis sellepärast, et ta oma wõõraema Fausta auu kallale kippunud oli. See halb tegu töi raske kahetsuse ühes; aga kahtlus ning walitsemise himu nõudsiwad uusi ohwrid; Fausta langes, niisama ka keisri üheteistkümne aastane õepoeg ja mitmed sõbrad. Konstantiinus sai alles elu lõpul (337) ristimise läbi kiriku liikmeks. — Ristitäht näis tall enam ehk wähem ebausu auustamise asi olewat, ja ta lootis ülemat Jumalat sellega meelitada, et ta ristiusku edendas, ilma et ta sisemise inimese poolest paganausust oleks täiesti lahti löönud. —

Keiser Konstantiinus ja tema abikaasa Fausta.

313 aasta algul tuliwad Konstantiinus ja Litsiinius Mailandis kokku ja awaldasiwad siit käsukirja, mille järele ristiusulistele, aga ka paganatele ning kõigile Rooma riigi elanikkudele usuwabadus anti. — Järgnewates seadustes saiwad ristiusulised ikka enam ja enam õigusi, ja ristlusu waimulikud tõsteti mitmes asjas pagana preestritega ühe pulga pääle. Hirmsad nuhtlused, nagu ristipoomine, kaotati ära, wangipõlwe kergendati, abielurikkumise ja naiste riisumise pääle määrati karistus, pühapäewa pühitsemine kirjutati ette; „päikese auuwäärilisel päewal“ (Ladina keeli kutsuti pühapäewa „päikese päewaks“ dies

solis, nagu Saska keeli Sonntag) ei tohitud pääle hädaliste põllutööde mingisugust tööd teha. Mitmed templid, kus häbieluga jumalaid teeniti, pandi kinni. Paganausu ja tema kombed jättis keiser puutumata. „Wana (pagana) usu kombeid ei keela meie mitte, aga neid peab päise päewa ajal täidetama." Keiser ise koguni täitis, nagu kõik endised keisrid, awalistel pidudel paganausu ülempreestri (pontifex maximus) kohuseid, ja pidas enese ümber nii hästi paganaid kui ristiusulisi. Oli ka raske paganausu pääle ehitatud ja paganausuga kokku kaswanud riigis ühtlasi keiser ning kristlane olla. Kui Konstantiinus oma surmawoodil ristimist nõudis, ütles ta: „Nüüd kadugu kõik kahepoolne olek!" — See oli üleminuku aeg nii hästi riigile kui keisrile, aga siiski üks ülemineku aeg pagana pimedusest ristiusu walgusele. —

Litsiinius, kes Hommikumaa üle walitses, sai ikka enam ja enam paganausu poolehoidjaks. Konstantiinuse kaswawa mõju wasta otsis ta arwurikaste paganate ning nende preestrite ja jumalate juurest tuge. Pea tekkis wõitlus mõlemate wahel, häge wõitlus elu ja surma pääle. Kõik ootasiwad põnewusega wõitluse lõppu kui Jumala otsust selle kohta, kas Rooma riik paganlikuks jääma wõi kristlikuks saama peab. Litsiinius ise ütles: „Sõda peab tema Jumala ja meie jumalate kohta otsuse andma." — Otsustawates lahingutes Adrianopoli ja Khalkedoni juures jäi Konstantiinus wõitjaks (aastal 324). Warsi pääle seda mõistis ta Litsiiniuse surma.

Nüüd oli Konstantiinus üksi peremees riigis. Suure tarkuse ja mõõduka meelega walitses tema. Oma eluotsani jäi ta usuwabaduse põhjusmõttele truuks; siiski teati, et keiser ristiusu poole hoiab ja kristlasteşt enam lugu peab. Paganaid woolas hulkade kaupa kirikusse. Ikka tühjemaks ning õudsemaks jäiwad templid. Ikka suuremaid ja ilusamaid kirikuid ehitati lisaks. Jeruusalemmas tärkas Issanda suremise ning ülestõusmise paigale Püha haua kirik; ka Õlimäge ja Bethlehemma linna ehtis keisri ema Helena kristlikkude pühadustega. Et wana Rooma wisasti wanast usust kinni hoidis, ehitas Konstantiinus enesele Bosporuse äärde uue päälinna, Konstantinopoli, mille ta jumalakujude asemel kristlikkude kirikutega ehtis. — Ajalugu on Konstantiinuse, kes Rooma riiki uuele kristlikule alusele seada püüdis ning ristiusule politiliselt tee lahti tegi, „Suureks" nimetanud. —

Politika abinõuudega ristiusule teed teha oli aga omast kohast ka ristiusule kahjulik. Kui keiser piiskoppidele rahaannete läbi wõimalikuks tegi, waeseid aidata, siis oli sellel oma hää mõte. Ta tahtis sell teel hulkasid ewangeliumi jaoks waimustada ja armuõpetuse tõe wastu lugupidamist äratada. Ja täiesti hukka mõistetawad ei olnud need abinõuud ka mitte. Sest ka Issand ise on leiba wälja jaganud ja haigeid terweks teinud, ja mitte ükski õpetanud. Aga pääabinõu armuõpetuse laiale laotamisel olgu ikka tõde ise ja sõnum ristist. Kus seda sõnumit wälimiste asjade, kas raha ehk wäewõimu ehk lubaduste, külge seotakse, sääl tõmbab ta palju walelikka enese külge. Need aga ei jää kiusatuses mitte seisma. Konstantiinuse käest saadud wälimine wõim tõi kirikule palju sisemist nõrgendust ühes. Kirik kaswas ikka enam ja enam riigiga

ja wiimaks ka maailmaga kokku. Õnnistegija tulemise ja tema riigi ootused jäeti aega mööda ikka enam kõrwale. Aja jooksul muutusiwad piiskopid suurteks, wõimsateks ilmalikuiks isandateks, ja ilmalikud würstid omalt poolt wõtsiwad jälle Jumala koja waimulikuis asjus ja usu küsimustes kohtu wõistmise ja eksiusuliste nuhtlemise oma kätte. Usuwabaduse kristlik põhjusmõte sai köikuwaks ja usk ise kippus silmakirjaliseks minema. „Sunnitud usk ei ole enam usk.“

Need waruküljed tuliwad juba Konstantiinuse ajal nähtawale. Konstantiinus ei olnud weel ristiusulinegi, aga juba segab ta ennast kiriku siisemistesse asjadesse. Ta kutsub Nikäa kontsiiliumi (üleüldise kirikukogu koosoleku) kokku, kus eksiõpetaja Ariiuse wasta Nikäa usutunnistus üles seatakse; tema wõtab selle koosoleku otsused wasta ja katsub riiklikkude abinõuudega neid maksma panna. — Siiski on Konstantiinus see, kelle läbi ristiusu õnnistus kodanlikkudesse ja ühiskonnalistesse oludesse on tunginud. —

Päraft Konstantiinuse surma (337) hakkasiwad tema kolm poega walitsema, kelledest kaks pea suriwad. Konstantsius üksi jäi walitsema. Pojad oliwad oma isalt wähem riigimehe tarkust, wähem häid, kui halbu omadusi pärinud. Küll edendasiwad ka nemadki ristiusku, aga paganausu wasta hakkasiwad nad wägiwalda tarwitama, ja see tegi nende ristiusu pimedaks, segaseks ja kitsarinnaliseks. Nii kaswatasiwad nad ka oma targa wõistusega lellepoega Juliaanust. Et Juliaanus neile mitte kardetawaks ei läheks, lasksiwad nad teda waimulikku ammetit õppida. Kuus aastat hoiti teda ühes Kapadokia keiserlikus lossis kinni, kus teda wiletsad kaswatajad ning orjad koolitasiwad. Seda aega tuletas Juliaanus päraftpoole kaebades meelde. Muidugi wõõrutas niisugune kaswatus teda ristiusust ära, kui ta ka wäljaspoolt seda mitte näidata ei tohtinud. Wana eluröömulise paganausu sõbrad, uusplaatonlikud mõttetargad leidsiwad elawa loomuga keisrikoja wastalise nooremehe juurde, kui ta Konstantinopolisse oli tagasi toodud, warsi teed. Keiser saatis Juliaanuse Nikomeediasse, kus ta mõttetarkust õppima pidi. Enne wõttis ta temalt aga sõna, et ta paganausu tarkade kuulsat päämeest ning Kristuse waenlast Libaaniust mitte kuulama ei lähe. Ta ei kuulanud teda ka mitte, aga ta luges tema kirju. Aastal 351 näib Juliaanus salaja, ristiusuliste teadmata, paganausku heitnud olewat. Selle sammu päraft kutsutakse teda ajaloos „Apostata“, s. o. (usust) ära langenud. Ka Atheenas käis Juliaanus õppimas, kus paganausu kuulsad targad oma waimustawate kõnedega teda meelitasiwad. Siin oli wana usu pesapaik, siin nägi ta enda ümber toredaid templid, ja kauni Greekamaa wana klassikalik elu astus siin weel oma täies toreduses tema silmade ette. See mõjus luulelise waimuga nooresse mehesse ja äratas temas põlgtust ristiusu wasta. Ristiusku aga ei olnud ta õieti weel kunagi sügawamalt tundma õppinud.

Aastal 356 nimetas teda keiser Konstantsius, kellel idas ja läänes waenlastega tegemist oli, oma abiliseks ja saatis teda Galliasse (Prantsusmaale). Siin tuli Juliaanuse sõjamehe osawus ning waprus pea nähtawale, ja sõjawägi hakkas teda warsi armastama. Ustawalt teenis ta salajas wanu jumalaid, ja

wõttis paganausu müsteeriumideſt (ſakramentideſt) oſa. Awalikult aga näitas ta ennaſt ikka weel kui kriſtlane. Et Juliaanus mitte liiga wägewaks ei läheks, kutſus Konſtantſius 360. aasta lõpul Juliaanuſe kõige paremad leegionid, kes germaanlaſed waprasti Rheini jõe taha oliwad kihutanud, tagaſi. Leegionid paniwad wasta ja kuulutaſiwad Juliaanuſe augustuſeks (pääkeisriks). Juliaanus wõttis ſelle auu wastu, ning hakkas oma wäega ida poole liikuma. Sääl tuli sõnum, et keiſer Konſtantſius Perſia sõjas ſurma ſaanud. Nüüd tuli Juliaanus pidulikus rongis ennaſt awalikult paganausuliſeks tunnistades Konſtantinopoli linna. See oli aastal 361.

Keisrina püüdis Juliaanus kõige jõuuga wana usku jälle maksma panna ja ristiusku maha rõhkuda, kuid mitte wäewõimuga, waid kawaluſega. Ajaratast tahtis ta tagaſi pöörata. Et kirikule kahju teha, edendas ta pääle paganausu ka Juudi usku ning kriſtlikka lahkuſuliſi. Jeruuſalemma tempelt uuesti üles ehitada ei läinud temal aga mitte korda. Paganausku tahtis Juliaanus ſelle läbi waimlikult tõsta, et ta preeſtritele walju eluwiiſi ette kirjutas, häätegewaid ſeltſiſid aſutas ja paganausu jumalateenistuſe ristiusu kombe järele ſiſſe ſeadis (jutlus, kogunduſe laul j. m.). Ta iſe käis agarasti templis, töi ohwrid, oli oma eluwiiſis lihtne, töökas, kaſin ja karske ning katſus kõikipidi näidata, et paganad niiſama laitmata elada oskawad, kui ristiuſuliſedki. Sõjawäes ja walitſuſe kojas pidas ta paganateſt enam lugu, kui kriſtlasteſt. Kui üks piirilinn perslaste wasta abi palus, laſi ta ütelda, nemad ſeadku enne jumalate teenistus jälle jalule, ſiis wõida nad abi ſaada. Ristiusku mõistis Juliaanus naeruwääriliſeks teha ning armastas kristlaſi igapidi haawata. Rikutud jumalate templid ehitati kirikute kulul ülesſe, millede kätte Konſtantiinuſe ajal paganausuliste warandus oli läinud. Kui Juliaanuſe tegewiiſi mõjul julgustatud rahwas kriſtlaſi wägiwaldſel wiiſil tülitas, pilkas Juliaanus ainult: „Galiläalaſed wõikſiwad rõõmſad olla, ſeſt nende ewangelium käſib ju kurja kannatada.“ — Üks keiſerlik eeskiri keelas kriſtlastele ära, wanaklaſſika rahwakirjanduſe õpetajad olla; tema ei wõiwat ſeda mitte kannatada, et wanu kirjanikke inimeſed ſeletawad, kes neid jumalaſalgajateks peawad. Nii läks õpetus ſuuremates koolides paganate kätte ja ristiuſulistele pandi tee hariduſe eeſt kinni. Kui keisrile ſeda kaebama tuldi, kostis ta: „Mis tarwis teil teaduſt waja, olge rahul, et teil uſk on!“ — Juliaanus heitis nalja „ſurnud juudi“ üle, „kes kolmekümne aastaga midagi korda ei olla ſaatnud, milleſt kõneleda makſaks“! —

Et aga Juliaanuſe püüdmine paganausule uut elu ſiſſe puhkuda mitte ei tahtnud õnnestada, ja templid ikka tühjaks jäiwad, läks ta ristiusu wasta warſi wihaſeks. Kui Antiokias üks tempel maha põles, aeti kohe ſüü kriſtlaſte kaela, ja Juliaanus laskis linna pääkiriku kinni panna ja ta waranduſe ära wõtta. — Ristiuſulistele keelas ta ära kohtunikuiks hakata, ſeſt et nende uſk tapmiſt keelawat. Kui mõnel pool paganad ristiuſuliſi tapſiwad, jättis ta mõrtſukad nuhtlemata öeldes: „Kas ſee nii ſuur kuritegu on, kui üks greeklane kümme galiläalaſt tapab?

Aga ka rahutumamaks ning tuſaſemaks läks ära langenud keiſer. Kui ta

ka üheſt templiſt teiſe ning ühe ohwri juureſt teiſe juurde jooksis, ei leidnud tema hing rahu. Seſt rahu wõib ainult Jumala meie Issanda Jeesuſe Kristuſe iſa juureſt leida, keda Poeg täieliſe ohwriga meie pattude eeſt lepitanud on. —

Juliaanuſe tegewuſe aeg oli õige lühikene. Juba aastal 363 kustus tema täht. Suurte ettewalmistuste järele läks Juliaanus sõtta perslaste wasta, ja kuulda oli, kui ta wõidurikalt tagaſi tuleb, hakkawat waſt wõitlus ristiuſu wasta õieti pääle. Jälle oodati põnewuſega, kuhu poole ſaatuſe liiſk langeb. Kui könemees Libaanius ühe kriſtliku waimuliku mehe käeſt pilgates küſis: „Mis ſiis õige teie puuſepa poeg nüüd teeb?“ — wastas ſee: „Ta teeb keisrile kirstu laudu.“ Ja nii ſee ka tuli. Juliaanus ei tulnud Perſia sõjaſt mitte enam tagaſi. Tema sõjakäik oli õnnetu. Päälahingus tabas teda 26. jaanikuu päewal 363 waenlaſe wiſkoda. Karjatades langes ta maha. Omas telgis kuhu teda toodi, elas ta weel mõne tunni ja jättis ſiis oma tegewursrikka, aga lühikeſe eluga jumalaga. Sõna, mis Juliaanuſe ſuuſt, kui ta langes, kuuldi, ei ole täiesti ſelge. Mõned ütlewad, ta hüüdnud: „Natſareenlane, ſa oled wõitnud!“ Teiſed: „Päike, (Juliaanus oli iſeäranis päikeſe jumaldaja) ſa oled mind petnud!“

Tõſi aga on, et natſareenlane wõitis, ja et ta ikka wõidab, kunni kõik ta waenlaſed ta jalge all on. Juliaanus oli piſukene pilwekene, mille kohta Athanaaſius õiguſega öelda wõis: „See läheb mööda!“

Juliaanuſe teiſe järeltulija Walentiinus I. (369—375) ajal oli paganauſk ſeda wõrd langenud, et teda „talupoegade (paganate; paganus tähendab Ladina keeli küla elanikku) uſuks“ kutſuma hakati. Gratſiaanus (375—379) pani pontifex maximus'e (Rooma ülempreeſtri) ammeti maha ja Theodoſius Suur (379—395) keelas paganauſu jumalateenistuſe ära. Paganauſu kogupaigaks jäiwad weel uusplaatonlaste koolid Atheenas ning Aleksandrias. Wiimaſe eesotſas ſeiſis tark ja lahke naisõpetlane Hüpaatia, kes ühes rahwa mäſſus otſa ſai. Aastal 529 keelas keiſer Juſtiniaanus I. paganauſu ettelugemiſed ära ja pani Atheena kooli kinni. See oli paganauſu lõpp Rooma riigis, mis nii mitu ſada aastat kõigiſuguste abinõuudega risti ja armastuſe uſu wasta wõidelnud oli. Ristiuſk, Jeeſuſe walitſus jäi wõitjaks. Tema riigil aga ei ole lõppu.

Athanaasius ning Khrüsostomus.

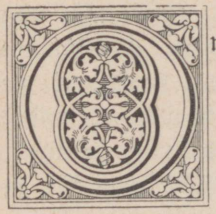

Oma wälimise waenlase, paganausu, oli kirik kahesaja aastases wõitluses wõitnud. Nüüd aga katsus waenlane kirikut waleõpetuse ja ilmliku elu kaudu seestpidi rikkuda. Kristlikud õpetajad ja walitsus saiwad nendeks rikkujateks. „Teie eneste seast saawad tõusma mehed, kes pööraseid kõnesid räägiwad, et nemad wõiksiwad jüngrid eneste järele haugutada.“ Nii oli lahkuja apostel kord hoiatades nende wastu ütelnud, keda Püha Waim piiskoppideks kiriku üle oli seadnud (Ap. teod 20, 28—30). Neid oli apostel käskinud walwata ja ennast ning kogu kirikut silmas pidada. Niisuguséd truud walwajad ning wahwad wõitlejad eksiõpetuse ja kõlblise elu langemise wasta oliwad neljandamal aastasajal kirikuisad Athanaasius ning Khrüsostomus. Athanaasius wõitles wahwasti Ariiuse eksiõpetuse wasta, mille kaudu seekord ristiusule nõrgestamise ning langemise hädaoht ähwardas, — ja Khrüsostomus katsus iseäranis ristiusu ilmaliseks saamist, ilmliku wõimu ning ilmlikkude himude all kirikust eemal hoida. — Mõlemad mehed on nii hästi oma õpetuse ja töö kui ka oma wooruste, oma kõlblise puhtuse, oma iseloomu ja oma rahulise meele poolest tagakiusamiste ning wangistamiste ajal suured.

Aastal 318 hakkas Aleksandrias üks waimurikas kristlik preester, nimega Ariius, awalikult õpetama, Kristus kui Poeg olla esimene ja ülem Jsa loom. Et ristiusk ainult ühte Jumalat tunneb, siis ei wõiwat tema arwates Kristus mitte Jumal olla, waid olewat nii kui kõik teised loomad Jsa loodud. Olla aeg olnud, kus Poega olemas ei olnud. Siiski seista Poeg kõrgemal kui teised inimesed, sest et Jumal teda mitte millestki ja enne ilma-aega loonud olewat. Ainult moraalilised (kõlblised) omadused olla temal Jumalaga ühed, nagu heldus ja arm; igawene aga ei olewat ta mitte, niisama ka mitte kõigewägewam ja kõiknägija, nagu Jsa. Ühe sõnaga: Poeg ei olla Jumal, ei olla Jsaga mitte ühes olemises.

Selle uue õpetuse päraft tõusis kirikus wali wõitlus, mis kirikut lõhestada ähwardas. Ariius leidis palju poolehoidjaid. Sääl hakkas Athanaasius, kes seekord Aleksandria kiriku diakonus oli oma piiskoppi sundima, et ta selle eksiõpetuse wasta üles astuks. Athanaasius sai Jumala ära walitsetud tööriistaks,

kes wõimsa waimutööga pikalises wõitluses ja palju kannatusega seda eksitust Jeesuse Kristuse kui Jumala Poja kohta õiendas, pimeduse ära wõitis ning Jumala Poja heleda walguse kirikus jälle põlema pani.

Et rahu ning ühtmeelt usus jalule seada, kutsus keiser Konstantiinus a. 325 üleüldise kiriku koosoleku Nikäa linna Wäike-Aasias kokku. — 318 piiskoppi olla kokku tulnud. Aleksandria piiskopp oli tõsise loomuga, terawmõttelise, usukindla ja targa Athanaasiuse ühes toonud. Siin koosolekul oli see, kus Athanaasius oma osawust eksiõpetuse tühjaks tegemises ning õige usu kaitsemises esimest korda näitas ja kiriku tähelepanemist ese pääle tõmbas. — Athanaasius seletas muu seas: Kui Poeg ainult loom oleks, siis ei oleks kuradi walitsus mitte täielikult murtud, inimene patust ja selle needmisest mitte õieti wabastatud, Jumalaga mitte õieti ühendatud ega jumaliku olemise ning igawese elu osaline. — Seda kõike ei wõi mitte üks loom, waid ainult Jumal saata. Kristus ei oleks meile elu anda wõinud, kui ta mitte ise elu ei oleks. Ka ei oleks ta Waimu saata wõinud, et meid uuteks luua. Nagu Jumal meid loonud, nii wõis ka Jumal ainult meid lunastada. — Paljud kontsiiliumi liikmed kartsiwad, et kui Poega Jsaga ühe olemise osaliseks pidada, siis kaks Jumalat tõusta. Aga Athanaasius näitas, kudas Jumalas küll mitu isikut on, aga mitte palju olemisi ei ole. Jumalik olemus ehk Jumalus on üks ainus; aga selles ainsuses on kolm isikut, just nagu ühel kolmnurgal kolm külge on, aga kolmnurk ikka kolmnurgaks jääb, ehk nagu walgus ning soojus ühes päikese kiires lahutamata koos käiwad. „Kui Jumal Jsa on," — ütles Athanaasius — „ei wõi tema Poega, ka mitte enne ilma-aega, wabast tahtmisest, nagu maailma, loonud olla, sest siis ei oleks ta sell ajal mitte Jsa olnud. Ta peab Poja igawesest ajast Oma olemisest sünnitanud olema. Kui aga Poeg Jsa olemisest sündinud on, siis on ta ka Jsaga ühes olemises. Poeg ei wõi aga ka sedasama olla, mis Jsa on; sest ta on Jumala ainusündinud poeg, ja kes sündinud on, peab ommeti teine olema kui see, kellest ta sündinud on; laps on ikka teine kui Jsa." —

Nikäa kontsiilium mõistis Ariiuse õpetuse hukka ning tema eneste ammetist lahti. Kristliku kiriku usuks tunnistati järgmine tunnistus, mis Konstantinopoli kontsiilium täiendas ja mis tänini kui Nikäa usutunnistus kõigis kristlikuis kirikutes maksew on.

„Mina usun ainu kõigewägewama Jumala, Jsa, taewa ja maa, kõige nähtawate ja nägemata asjade Looja sisse.

Ja ainu Jssanda Jeesuse Kristuse, Jumala ainusündinud Poja sisse, kes Jsast on sündinud enne kõike maailma aega: Jumal Jumalast, Walgus Walgusest, tõsine Jumal tõsisest Jumalast, sündinud, ei mitte loodud, Jsaga ühesegust olemist, kelle läbi kõik on loodud, kes inimeste pärast ja meie õndsuseks taewast on tulnud ja lihaks saanud Püha Waimu läbi neitsist Maarjast, ja inimeseks saanud, ka meie eest risti löödud Pontsiuse Pilatuse all; kannatanud ja maha maetud, ja kolmandamal päewal üles tõusnud kirjade järele, üles läinud taewa, ja istub Jsa paremal käel, ja tuleb kohut mõistma elawate ja surnute pääle; kelle riigile otsa ei tule.

Ja ma usun Issanda Püha Waimu sisse, kes elawaks teeb, kes Isast ja Pojast wälja läheb, keda Isaga ja Pojaga ühes kummardatakse ja auustatakse, kes prohwetite läbi on rääkinud. — Ma usun ühte ainust püha, kristlikku apostlikku kogudust — ma tunnistan ühte ainust ristimist pattude andeksandmiseks ja ootan surnute ülestõusmist ja tulewa ilma elu. Aamen."

Selle Nikäa usutunnistuse ülesseadmises, milles tolle aja suure eksituse wasta wana ewangeliumi, Jumala inimeseks-saamist Kristuse sees, uuesti ning selgesti tunnistatakse, on Athanaasius päätöötegija olnud. Sellepärast sihtisiwad ka selle usu wastased oma waenu pääasjaliselt Athanaasiuse pääle. Neile läks korda keiser Konstantiinust, kellesse Athanaasius esialgu sügawasti mõjunud, oli, teistele mõtetele pöörata, ja Athanaasius kutsuti 334 Tiirusesse uue sinodi ette. Ta oli waheajal Aleksandria piiskopiks saanud. Nüüd süüdistati teda, et ta selles ammetis mitmeti eksinud olla. Temale pandi koguni süüks, et ta piiskopp Arsaatsiuse tapnud olla, ja mitmedki pööraſiwad nüüd umbusalduses ning põlgtusega temale selja. Tema aga seisis rahulikult ja süüta julgusega oma kohtumõistjate ning kaebajate ees. „Kas on siin mõni," küsis ta wiimati, „kes Arsaatsiust tundsiwad?" — „Ja," kostsiwad mõned. Athanaasius läks ukse juurde, tegi ta lahti ja tõi ühe mehe sisse. See oli Arsaatsius ise. Wastased oliwad teda surnuks pidanud, aga Jumala saatusel oli ta hilja aja eest Tiirusesse tagasi jõudnud ning Athanaasiusega kokku saanud. Ehk küll wastased häbi sisse jäiwad, ei jätnud nad enne järele, kunni Athanaasius keisri poolt Triierisse wangi mõisteti. — See sündis aastal 336. — Ariiuse pidi aga Aleksandria kirik koguduses uuesti wastu wõtma ning temale ta ammeti tagasi andma. Rahwas, kes Athanaasiuse külles rippus, oli selle üle wäga pahane. Sellepärast laskis Konstantiinus Ariiust enne Konstantinopolisse tulla, et tema usulikku seisukohta läbi katsuda. Ariius andis kirjalikult kaunis päälisкaudse usutunnistuse sisse ja wandus, et tema usk kiriku usuga ühte läheb. Keiser oli sellega rahul ja saatis ta minema, temale öeldes: „On su usk tõesti õige, siis oled sa hääd wannet wandunud; oled sa aga jumalakartmata usus wandunud, siis mõistku Jumal sinu wande mööda sinu üle kohut." — Warsi pääle selle suri Ariius häkkiliſt surma. Paljud

Piiskopp Athanaasius.

nägiwad selles Jumala kohut ja töttasiwad wangis wiibiwa Athanaasiusele seda röömu sõnumit kuulutama. Athanaasius aga ütles: „Surm on kõikide inimeste ühesugune ots, ja ühegi inimese surma üle ei tohi röömustada, kui see inimene ka su waenlane on; sest sa ei tea ju mitte, kas sinule enne õhtut mitte sedasama ei wõi juhtuda.“ —

Ka Konstantiinus läks hingama, ja Athanaasius wõis jälle oma isamaale ning koguduesse tagasi tulla ja piiskoppkonna juhatust enese kätte wõtta. Suure austamise ja röömuga wõttis teda Aleksandria rahwas wastu, sest ta pidas tema pühast elust lugu. Kui aga Athanaasius endise südidusega eksiõpetuse wasta wälja astus, mõistis teda üks Antiokias ära peetud Ariiuse-meelne sinod teist korda ammetist lahti ja saatis teda Rooma elama (341). Sääl tegi Athanaasius puhta õpetuse mõttes tööd. Rooma piiskopp Juulius ja mitu sada teist piiskoppi lõiwad tema poole, ja Athanaasiusele tehti wõimalikuks, et ta uuesti oma piiskoppkonda tagasi tuli. Ommeti ei waikinud tuli. Sinodit peeti sinodi järele. Ariiuse-meelne keiser Konstantsius püüdis kõigest jõuust Athanaasiust ja Nikäa usutunnistust kirikus kukutada. Ta julgustas ariaanlaste piiskoppa ja toetas nende sinodid ja kokkutulekuid. Koguni riigi postitalituski sattus selle läbi korratusesse, et keiser piiskoppa alalisti ühelt sinodilt teisele küüditada laskis. Ariaanlastel läks ka mitmel Õhtumaa sinodilgi korda Athanaasiust hukka mõista. Kui aga Athanaasius ennast kõige selle pääle waatamata oma kohalt ei liigutanud, tungisiwad sõjamehed jumalateenistuse ajal tema kirikusse ja tahtsiwad piiskoppi wangi wõtta ehk ära tappa. Tõusis suur mäss. Soldatid kirusiwad ja otsisiwad Athanaasiust. Kogudus aga wõttis tema enese keskele, et teda kaitsta. Ka Athanaasius ei kaotanud julgust. Ta käskis kirikuwanemat, kes jumalateenistust juhatas, 136. Taaweti laulu rahulisti edasi laulda, ja jäi waiksesti oma järjele istuma. Otsijad soldatid pääsiwad ainult pikkamisi edasi. Wahe ajal lahkus suur osa kogudust jumalakojast. Kui piiskopp nägi, et suurem osa tema karjast warjul on ning tema eest mitte kannatada ei tarwitse, läks ta paljude waimulikkude, diakonuste ning munkade wahel nägemata kirikust wälja. Ehk kirik küll ümberpiiratud oli, pääsis ta siiski. Kolmat korda lahkus ta nüüd oma koguduseşt, ja läks Egiptuse kõrbe. — Näis, nagu oleks nüüd kirik ariaanlikuks saanud. Õige usu tunnistajad oliwad kadunud. Suurem jagu piiskopi paikadest nii hästi idas kui läänes läks keisri mõju all ariaanlaste kätte. Sääl suri Konstantsius, ja Juliaanus Apostata sai keisriks. Et kiriku segaduşi suurendada, laskis see usulgajaja kõiki wangis wiibiwaid piiskoppa tagasi tulla. Ka Athanaasius tuli tagasi. Kui aga Athanaasiuse läbi kiriku asi uut hoogu sai, saatis Juliaanus tema uuesti minema. Juliaanuse tagakiusamiste kohta aga ütles Athanaasius: „See on ainult pilwekene, mis pea mööda läheb (Nubicula est, transibit). Nii see ka oli. Aastal 336 langes Juliaanus, nagu juba ülewal pool öeldud, lahingus perslaste wasta. Athanaasius tuli jälle oma piiskoppkonda tagasi, ja wõis nüüd rahulisti oma koguduses tööd teha. Aastal 373 suri ta 75 aasta wanaduses. Oma 46 piiskopi ammeti aastast elas ta 20 wangis. Tema kirjatööd on eeskujulikud.

Juba enne tüli Ariiusega kirjutas ta mitu raamatut, nende hulgas „Püha Antooniuse elulugu“ (Athanaasius oli Antooniuse õpilane) ja „Jumala Poja inimeseks saamine.“ — Pärastisteſt töödeſt nimetame: „Neli raamatut ariaanlaste wasta,“ kaitſekirja Konstantſiuſele, Taaweti laulude ſeletuſi ja tema kirju. Kõik ta kirjatööd on ſelge mõttega ja kaunis keeles kirjutatud; pääaſi tema juures oli tõde, iſikuid jättis ta puutumata. — Sunduslikka ſeaduſi uſu asjus ei wõinud Athanaaſius iialgi kannatada; ta ütleb nende kohta: ‚Kes ſunduſt tarwitab, teiſi tõe juurde juhatades, tunnistab, et temal tõe wastu uſalduſt ei ole. Saadan tuleb kirwe ja mõõgaga ſinna, kus teda wastu wõetakſe, ſeſt tema ſees ei ole tõtt. Õnnistegija aga on taſane ja ütleb: „Kes minu järele käia tahab j. n. e.‘ ning: ‚Kes minu jünger olla tahab.‘ Tema ei ſunni kedagi. Ta koputab ainult ja ütleb hinge wastu: Tee mulle lahti, mu ſõber. Kui talle lahti tehakſe, läheb ta ſisſe, kui aga ſeda ei taheta, läheb ta ära. Tõtt ei istutata mitte mõõga ja sõjawäega, waid manitſuſe ning uſuga.“ — Nagu Athanaaſiuſt sõnakuulelik auukartus jumaliku tõe wasta täitis, nii äratas tema kõikides, kes teda tundſiwad, auukartuſt. Tema wankumata julgus, tema röömuline ja rahuline ning kaine püſiwus tõe teenistuſes, tema mõtterikas, aga ſiiski lihtne kõne, tema elaw uſk ja wali elamiſe wiis ei wõinud mõjuta jääda. Athanaaſius oli tõesti kiriku ja tõſiſe õige uſu iſa.

Athanaaſius.

Nagu Athanaaſiuſe juures, nii näeme ka Khrüsostomuſe juures, et tõſine ewangelium mitte ristita ja tagakiuſamiſeta ei jää.

Peaaegu 50 aastat hiljem Athanaaſiuſt ſündis Khrüsostomus Antiokias aastal 347. Tema iſa oli Rooma sõjapäälik nimega Sekundus. Tema ema Anthuuſa oli lugupeetud perekonnaſt pärit. — Iſa ſuri wara. Mehe haual tõotas 20 aastane leſk leſeks jääda ja armastuſeſt lahkunu wastu oma elu üksnes tema poja kaswatamiſele pühendada. Ema kaswatamiſe wili oli ſee ſiis ka, et pojaſt Johanneſeſt ſuur ja kuulus kirikuiſa Khrüsostomus (ſ. o. Kuldſuu) ſai.

Johanneſe kaswatus oli kriſtlik, aga ühtlaſi ka teaduslik. Noortmeeſt tutwuſtati wanade greeklaſte kirjatööde ning tolleaegſe teaduſega. Pagana-aja

ilmalikkude kirjanikkude kahjuliku mõju eest kaitses teda kristlik waim, mis juba warakult ema eeskuju ja palwe ning püha kirja õpetuste mõjul tema südamesse oli asunud. — Noore Johannese teaduslik edenemine ja kõneand oliwad nii suured ja hiilgawad, et ta õpetaja Libaanius, kes selle aja kõige kuulsam paganarahwa teaduse mees oli, oma sõprade wasta weel surma woodil ütles, et tema Johannest oma järeltulijaks oleks soowinud, kui teda kristlased mitte ära ei oleks rööwinud. — „Teda oliwad aga kristlased, ehk õigemini öelda Kristus tõesti rööwinud. Noor Johannes, kes ema walwsa silma all kõigi noore ea pattude eest warjatud oli, igatses ainult selle lunastuse ning rahu järele, mida maailm mitte anda ei wõi. Ta laskis ennast Antiokia piiskopil pikemat aega ristiusus õpetada ning siis ristida. Adwokati ammeti, mida ta õppinud, jättis ta täitsa kõrwale; ainult Issandat tahtis ta teenida. Nagu see juba noorest pääst tema ihkamine oli olnud, asus ta tõsiste munkade eeskujul Antiokia lähedale üksikusesse, et palwes, walwamises ja Jumala sõna uurimises ühes omameelsete meestega sõpruses elada. Nii walmis tema sisemine elu, ja wiimaks ei olnud temal piiskopi soowi wasta, kes teda oma walgust küünlajalale seada käskis, midagi ütelda. Ta laskis ennast Antiokias diakonuseks, pärast presbütriks õnnistada, ning töötas siis piiskopi abina oma kodulinnas kui jutluse pidaja ja kirjanik. Wäsimata hoolega püüdis ta Jumala riiki südametes seistutada, kuna ta kartmata südame wigade pääle tähelepanemist juhtis ja igal wiisil sinna teed sellele walmistada katsus, kes ise tee, tõde ning elu on. — Waimustusega kuulatas rahwas tema wägewat kõnet. Oma kõneosawuse pärast sai ta nime Kuldsuu ehk Khrüsostomus. Kuulajate waimustus läks wahel nii suureks, et nad kirikus kõnelajale käsi laksutasiwad. Khrüsostomuse kõned, mis ta Greeka keeles üles kirjutanud ja milledest suur osa meie ajani on alles hoitud, on tõesti nii suurepäralised ja sütitawad, et neid Greeka klassika-aja kõnedega kõrwu wõib seada. Weel tänapäew huwitawad ning ülendawad nad lugeja meelt ning mõjuwad wärskendawalt ja sütitawalt tema hingesse.

Kiituse awalduseд ja käte laksutuseд ei meelitanud aga Kuldsuud mitte oma kuulajatele magusaid sõnu ütlema. Kuulus kõnemees nuhtles kõwasti nende pattusid. Iseäranis wõitles ta ristirahwa seas laiali lagunewa kombe wasta alati teatris istuda ja manitses waljusti naisterahwaid, kes toredate ewangeliumi raamatutega oma laudasid ehtisiwad, aga neid raamatuid mitte ei lugenud.

Kui suure kõnemehe kuulsus ka Konstantinopolisse keisri kõrwu ulatas, kutsus see Kuldsuu päälinna wabaks saanud piiskopi istmele. Kuldsu täitis wastu tahtmist keisri soowi. Päälinnas algas tall raske töö. Siinne elu oli lihameelsem, kui Antiokias, siinsed waimulikud ilmalikumad; iseäranis rikkis oli keisri koda, keisrinna Eudoksiaga eesotsas.

Sõna ja teoga hakkas Khrüsostomus paranduse tööle. Kõigist keisrikoja toredusest, ahnusest, lõbudest hoidis ta eemale. Jällegi laksutati tema kõnede pääle käsi. Kartmata nuhtles aga tema siingi kõrgeid ja madalaid nende kergemeele, nende wälispidise wagaduse, nende ihnuse, nende uhkuse ning

riiete toreduse päraſt ja manitſes kõiki, ainult ſeda taga ajada, mis hää ja kaunis on. Paneme ſiia mõned tema õpetuſe ſõnad näituſeks üles:

Suurem oſa meie noorteſtmeesteſt elawad taltſutamata oma ihadele, ilma et nad midagi korralikku taga nõuakſiwad. Selles on iſad süüdi, kes oma hobuſeid hoolega õpetawad, aga oma poegi taltſutamata ümber jooksta laſewad, kunni need endid mängudega, prassimiſe ning häbieluga rojastanud. Nooremehe hingeſt peetakſe wähe lugu, ſellepäraſt on praegu kõik nii saſſis.

Ärgem õpetagem oma lastele, kui nad imetajate käte wahelt lahti ſaawad, wana naiste juttuſid, waid õpetagem neid eſimesteſt aastaiſt pääle Jumalat ning tema kohut tundma. Seſt hörn ſugu wõtab ſeda, mis ta kuuleb kergesti wastu ja ſee wajub nende hingesſe nii kui pitſer wahaſe. —

Piiskopp Johannes Khrüsostomus.

Kudas wõiwad teie ſulaſed teiſeks ſaada, kui neid keegi tähele ei pane, ja nad maaſt madalaſt halbade inimestega ümber käiwad, ilma et neid teaduſes ja Jumala ſõnas õpetataks.

Ainukene tõſine halbtus on patt. Aadam istus paradiſis, aga et ta eneſe üle ei walwanud, langes ta. Hiiob istus ſõnniku hunnikul, aga ta wõitis, ſeſt et ta walwſaks jäi.

Ka ſilmad on iluſad ja kaſulikud; aga kui nad ilma walguſeta näha tahawad, ſiis ei aita neid nende iludus ja oma jõud ſugugi, waid on neile koguni kahjuks. Nii on ka inimeſe mõistuſega lugu. Kui ta ilma Jumala waimuta näha tahab, on ta eneſelegi takistuſeks. —

Naine wõib, kui ta wokki weeretab, hingega taewa poole waadata ja ſüdameſt Jumalat paluda. Ori wõib ſõeturul ja kõögis kõigeſt hoolimata ſüdameſt ning elawalt paluda. Jumalal ei ole häbi palwekohaſt, ta otſib ainult elawat ſüdant ja walwſat hinge. —

Konstantinopolis pidas rahwas Khrüsostomuſeſt palju lugu. Sagedasti ſeiſis tema kantsli all kunni 10,000 kuulajat. Aga wägewa jutluſe ütleja püha tõſidus ja otſekoheſus äritaſiwad ſeda enam tema waenlaſi, mida ſuuremaks tema auustajate arw kaswis. Iſeäranis wasta meelt oliwad tema jutluſed kombeliſelt langenud keiſriprouale, kes teda ka pea wihkama ja temale auku kaewama hakkas. Waledega katſus ta Kuldſuud kukutada. Khrüsostomus olla

teda sellepärast, et ta eeslinnas ühe lese naise wiinamäe enda kätte kiskunud, Jsebeliks nimetanud. Kord, kui piiskopp jälle manitsuse jutlust pidas, käskis keisri proua oma teenert tema juurde minna ja teda keisrinna nimel ähwardada: kui piiskopp oma kõnet ei muuda, saawat keisrinna selle eest muretsema, et ta ammetist lahti tehakse ning wangi heidetakse, ehk koguni ära surmatakse. Teener wastas prouale: „Mis see niisuguse mehe juures aitab, kes muud ei karda, kui pattu?“

Põhjus piiskopi kukutamiseks leiti warsi. — Aleksandria piiskopp Theohwilus oli palju munke, kes Oriigenese õpetuse poole hoidsiwad, Egiptusest wälja ajanud. Khrüsostomus aga oli neid Konstantinopolis sõbralikult wastu wõtnud. Sellepärast mõtles Theohwilus, kellele Khrüsostomuse tõsidus südamesse lõikas ja keda selle mehe kuulsus ja wägewus warjas, kuidagi wiisi kätte maksta. Tema sai auuwäärt Epihwaaniuse, Küpruse piiskopi, nii kaugele meelitada, et see ühel sinodil Khrüsostomust Oriigenese ekslõpetuste poolehoidmise pärast hukka mõistis ja ise wandekirja päälinna wiima läks. Kui aga Epihwaanius seda waimustust nägi, mis rahwal oma piiskopi kohta oli, ja aru sai, et waenu põhjus prassiwas keisrikojas peitub, pööras ta ümber öeldes: „Ma jätan päälinna, keisrikoja ja silmakirjateenimise teie hooleks.“ —

Theohwilus aga ei jäänud rahule. Mitme teise piiskopiga ühtlasi tuli ta päälinna, pidas linna ees Tamme all sinodi, ja laskis Khrüsostomuse walekabtuse põhjal (salajas prassimine, rahwa ässitamine, waimulikkude meeste ning keisri proua teotamine) ammetist lahti teha. Keisrinna kawaluse abil kinnitati see otsus keisri poolt, ja Khrüsostomus pidi wangi minema. Rahwas oli selle otsuse üle wäga äritatud; Khrüsostomus aga ütles: „Laske merd möllata, seda kalju, mille pääl meie seisame, ei saa ta ära uhtuda! Tulgu laened laente järele, Kristuse laewuke, kus pääl meie seisame, ei waju alla!“ — Kui piiskopp juba linnast wäljas oli, ajas maawärisemine keisri prouat kartma: ta nägi selles Jumala sõrme. Keisri lwaga läkitas ta sõnumi Kuldsuule: „Mina olen Teie Pühaduse werest süüta, tulge wiibimata tagasi!“ —

Mõne päewa pärast oli piiskopp jälle oma koguduse keskel, pidas jälle jutlusi ja õnnistas rahwast. Aga kauaks ei jäänud ta enam Konstantinopolisse. Linna pääkiriku kõrwale oli keisrinna enesele hõbedase sambakuju üles seada ja pühalikult sisse õnnistada lasknud. Õnnistamise puhul oli suuri pidustusi kõigisugu paganlikkude lõbustustega peetud. Khrüsostomus laitis seda ühes jutluses. See äritas uuesti keisri proua wiha, ja nüüd ei jäänud ta enne rahule, kunni Khrüsostomus uuesti ammetist lahti lastud ning Kukususesse (Armeenia piiril) wangi wiidud oli. „Jumal olgu tänatud kõige eest,“ ütles piiskopp, kui ta wangiteele läks, tus ta palju raskusi kannatama pidi. Pärale jõudes leidis ta palju troosti ning armastust säälse piiskopi ja koguduse poolt. Ka saadeti temale Konstantinopoli koguduselt, kellele ta rõõmukirju kirjutas, rahalikku abi. Nii wõis ta oma wangi põlwes weel palju hääd teha. Näljahäda puhul aitas ta waeseid, ostis wangisid röowlite käest wabaks ja tegi misjoni tööd ümberkaudsete paganate seas. Jseäranis püüdis ta gootlasi,

kelledeſt paljud keisri wäes teeniſiwad, ewangeliumi poole pöörata. Juba Konstantinopolis oli ta ristiusku gootlastega, kelledele Ulfilas piibli ümber pannud, misſionipüha pidanud. (Ulfila piibli käſikirja hoitakſe Rootſis Upſala linna raamatukogus alal.)

Ikka weel kartſiwad waenlaſed ſelle õige mehe tagaſitulekut. Sellepäraſt paluſiwad nad keiſert, Khrüſostomuſt weel kaugemale riigi kõige äärmiſemale rajale metſiku rahwa hulka ära ſaata. Loodeti, et muidugi haiglane wanakene ſäälſe külma ilma kätte pea ära ſureb. Juba oligi waga mees kahe ſoldati wahel teel ſinna poole. Aga ta tundis juba enne ſurma lähenemiſt ja istus ühe kiriku ette maha jalgu puhkama. Siin tõmbas ta oma reiſiriided ſeljaſt ja pani puhtad ſelga, heitis palwetades ühe risti alla maha, ütles weel kord: „Tänu olgu Jumalale kõige eeſt"; ja heitis hinge (407). —

„Käesolew elu on ainult rändamine, ſääl on iſamaa," nii oli Khrüſostomus wangi minnes ütelnud. — Sääl, wõi õieti Jeſanda ilmumiſe päewal tuleb Kriſtuſe tunnistajate õigeksmõiſtmine. — See oli rahwale troostiks ning rahuſtuſeks, et 30-ne aasta päraſt Khrüſostomuſe luud Konstantinopolisſe toodi ja ſiia, kus ſee ſuur ewangeliſt töötanud oli, pidulikult maha maeti. Kui puuſärk linna ſadamaſſe jõudis, ſeiſis tolleaegne keiſer, Eudokſia poeg, kaldal, kummardas alandlikult ning palus oma wanemate nimel ſeda ülekohut andeks, mis nemad lahkunud Jumala mehele teinud. — Tõſine õigeksmõiſtmine aga on tulemas, milleſt laulja ütleb:

„Neid prohwetid ja püha wanemaid,
Kõik ristikogudust,
Kes ma pääl risti koormat kanda ſaid
Ja palju wiletſuſt,
Neid näen, auukroonid peas,
Ja walge riidega
Sääl taewaliste ſeas
Kui tähti hiilgama.

Ambroosius ning Augustiinus.

Ohtumaa kuulsamad kirikuisad.

Tõesti suur on kirikuisade Ambroosiuse ja Augustiinuse mõju kiriku edenemise kohta olnud. Meie seame nad siin teine teise kõrwu mitte ainult sellepärast, et nad peaaegu ühel ajal elasiwad, mõlemad Rooma wõi Ladina keeles jutlust pidasiwad ning kirjutasiwad, waid ka sellepärast, et mõlemad ka isiklikult teine teisega käsikäes käisiwad. Ambroosius on Augustiinuse kooliõpetaja ja Jumala tööriist, kes seda suurt meest kirikule wõitis. Üheşugune on nende elukäik selle pooleşt, et mõlemad esiteks riigimehed ja õigusetundjad oliwad ja pärast alles preestriteks ja piiskoppideks saiwad. Kummagi kohta on usulikult iseäranis nende emad mõjunud, ja mõlemad on ennast wast mehe eas ristida laşknud. — Siiski läheb Augustiinuse, kuulsama ja wägewama jumaliku armu töörista, elukäik oma kooliõpetaja elukäiguşt selle pooleşt lahku, et şee mees, enne kui ta kriştlaşeks şai, pika ja raske kõblişe ning waimulişe wõitluşe on läbi teinud, nii et ta otşekui tukk tuleşt on ära päästetud.

Ambroosius sündis umbes aastal 340 Triieri linnas, kus ta iş Gallia maawalitşejana elas. See oli suurtşugu perekond, kuşt Ambroosius pärit oli; palju tema eşiwanemaid oliwad Roomas şuure auu kandjad olnud. Juba 100 aastat oli şee perekond ristiusku olnud, ja kui Ambroosius ka noores põlwes ristimata jäi, mis şell ajal harilik nähtus oli, şiis şeişis ta ommeti ristiuşu mõju all. — Kümne aastaşelt kaotas ta iş. Ema tuli nüüd poja ja tema wanema õe Martşelliinaga, kes pühaliku neitşiks jäämiše tõotuşe oli annud, Rooma elama. Siin şai Ambroosius şeişuşe kohaşe kaswatuşe, ja walmistas ennaşt adwokatiks ning kõnekunsti (rhetoorika) õpetajaks ette. Ema ning õe walwşa şilma all jäi tema hing lihalikkudeşt kiuşatusteşt puutumata. — Omas ammetis oli ta nii oşaw, et Itaalia ülemmaawalitşeja Proobus teda tähtşaşşe Mailandi linna şaatis, et ta şääl enne kuberneri abi oleks ja pärast şelle järeltulijaks şaaks. Lahkudes ütles temale Proobus: „Mine ja walitşe şääl enam piiskopi kui kohtumõiştja wiişil.“ — See şõna näitab, kui hästi piiskopid toll ajal oma ammetit pidasiwad.

Ambroosius ei olnud weel kaua Mailandis olnud, kui şäälne piiskopp,

üks ariaanlane, ära suri, ja tema järeltulija päraſt ſuur ärewus tõuſis. Ariaanlaſed ja õigeuſuliſed ei ſaanud kokku leppida. — Maawalitſeja (kuberner), kes rahutuſi kartis, ilmus linnawahtidega kiriku juurde ja manitſes rahwaſt rahule jääda. Sääl hõikas teda nähes üks laps: „Ambroosius olgu meie piiskopp!“ See oli otſekui ſütitaw ſäde. Kõik kokku tulnud rahwas, nii hästi ariaanlaſed kui katoliiklaſed (õigeuſuliſed) hüüdſiwad nüüd: „Ja, Ambroosius olgu meie piiskopp!“ — Ambroosius ehmus ära. Ta arwas, et ſelleſt juttugi ei wõi olla, ſeſt et ta weel ristimata oli ning nii kõrge waimuliku ammeti pääle weel ei kõlba. Aga midagi ei aidanud. Kriſtlikud mailandlaſed jäiwad oma nõudmiſe juurde, et Ambroosius, kes maawalitſejana lühikeſe ajaga rahwa uſalduſe oma poole oli wõitnud, piiskopiks walitaks. Koguni keisrilt paluti toetuſt, ja see iſe ſoowitas Ambroosiuſele ammetit wastu wõtta. Ambroosius laskis ennaſt ristida ja waimulikuſſe ammetiſſe õnnistada. Harilikult ei tohtinud praegu ristitud inimeſed ühtegi waimulikuſſe ammetiſſe, ſaadik weel piiskopi ammetiſſe ſaada, aga ſell korral andſiwad ſiin ka teiſed piiskopid järele ning rõõmustaſiwad ſelle waliku üle. Piiskopp Baſiilius Suur kirjutas Ambroosiuſele: „Iſſand on ſind keſk maailma kohtunikkude ſeaſt wõtnud ning apoſtli iſtmele pannud!“ — Sellel iſtmel on Ambroosius tõesti õige kirikuwürstina oma ammetit pidanud. Ta oli rikas ilmaliku waranduſe pooleſt. Oma raha aga andis ta kirikule waeste hääks. Mõiſad ja maatükid pärandas ta kirikule. Nende walitſemine jäi ta wenna hooleks, nende ſiſſetulekud läkſiwad tema õe Martſelliina elu ajal ſelle kätte tema häätegewate aſutuste hääks.

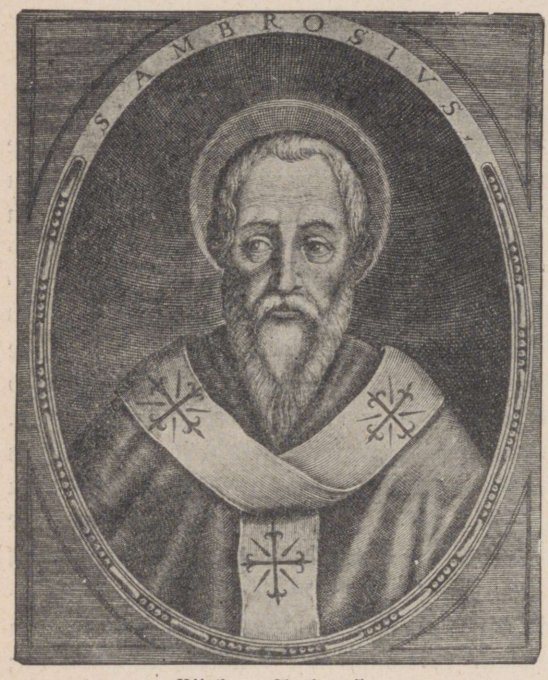

Piiskopp Ambroosius.

Ambroosius on kuulus kui jutluſemees, hingekarjane ning liturg, ſ. o. kui kriſtliku jumalateenistuſe juhataja ja korraldaja. — Augustiinus annab ſelleſt tunnistuſt, kui kaunid Ambroosiuſe jumalateenistuſed olnud. Kiriku laulu tõstis Ambroosius kõrgele järjele ja luuletas iſe Ladina keeli kirikulauluſid, mis praegu weel elawad. Ka koguduſe wastulaulu on tema ſiſſe ſeadnud, et rahwa oſawõtmiſt jumalateenistuſeſt elustada.

Jutluſt pidas Ambroosius, ſelleaegſe Itaalia piiskoppide wiiſi wasta, iga pühapäew. Et ta enne kõnekunſti õpetaja oli olnud, ſiis oskas ta Püha

kirja sisu, mida ta hoolega uuris, ka kaunide sõnadega seletada. Palju mehi, kes muidu ristiusust lugu ei pidanud, tuliwad teda tema toreda kõnewiisi ja põnewate ning mõjuwate sõnade pärast kuulama. Aga nii mõnegi südamesse, kes tema jutlusest ainult kõnekunsti õppima tuli, leidis ka tema sõnade tõde teed. Nii oli Augustiinusega lugu, kes ise tunnistab: „Kuna ma oma südant awasin, et kuulata, kui hästi tema rääkis, tõusis tahtmata mu sees see tundmine elule, et see tõsi on, mis ta rääkis.“ — Kõik, mis Ambroosius kantslil ette kandis, oli sügawasti läbi mõeldud. Usk ja usuwaimustus elas tema sõnade sees, ja sellepärast ei jäänud nad iialgi mõjata. Neitsipõlwe hääduse üle, näituseks, kõneles ta noore rahwa õnnistamisel sagedasti niisuguse waimustusega, et mõnigi ema oma tütart kirikusse kartis lasta. — Ehk Ambroosius küll mitte kitsarinnaline mees ei olnud, siis hoidis ta ommeti kõwasti õigest usust kinni ja tegi nii suure südidusega kiriku ühenduse ning puhta õpetuse eest tööd, et Põhja-Itaalias ja Illiirias üks piiskoppkond ja üks kirik teise järele ariaanlastest ennast lahti löi. Sellepärast olid ka ariaanlased Ambroosiuse kõige suuremad waenlased. Iseäranis wihane oli alaealise keisri ema Justiina. Tema toetusel katsusiwad ariaanlased ühte kirikut Mailandi lähedal enestele wõita. Ambroosiust kutsuti riigi nõuuniku ette ja nõuti temalt seda kirikut omale. Ambroosius ei lubanud seda millgi tingimisel. Siis wõtsiwad kroonuammetnikud oma woliga selle kiriku ära. Rahwast, kes selle üle wäga aritatud oli, manitses piiskopp rahule jääda ja mitte wägiwalda tarwitada. Soldatitele aga, kes kirikut ja linna walwama pidiwad ja jumalakoja ees seisiwad, kuulutas ta, et ta neid usklikkude koguduset wälja heidab, kui nad hoone külge, milles ta praegu jumalateenistust pidanud, oma käe panewad. Ja nii suur oli tema sõna mõju ja tema ammetist ja isikust lugupidamine, et sõjamehed, kes rahwa hirmuks ommeti kirikusse tuliwad, rahustades ütlesiwad: „Mitte wõitlema ei ole meie tulnud, waid teiega ühes Jumalat paluma.“ — Walitsus pidi järele andma, ja piiskopp ning kogudus saiwad oma kiriku tagasi. — Ommeti ei suutnud wisa meelega keisriproua mitte järele anda. Ta nägi, et ariaanlased Mailandis ainult siis walitseda saawad, kui õigeusuliste pää Ambroosius säält kaob. Sellepärast laskis ta temale öelda: „Mine linnast wälja kuhu sa ise tahad.“ Piiskopp aga kostis: „Wabatahtlikult ei lahku mina oma karja juurest.“ — Ambroosius jäi. Keisriproua suri mõne aja pärast, ja nüüd oli piiskopil sellelt poolt rahu. —

Ambroosiuse ustawus, tema kindel iseloom, tema tahtmise jõud tuli ka tema hingekarjase töös nähtawale. Et ta inimesi ei kartnud, näitas iseäranis tema ülesastumine keiser Theodoosius Suure wasta. Theodoosius, kes riigi gootlaste pääletungimiste käest päästnud ja Rooma ida ning lääne riigi oma walitsuse alla ühendanud oli, soowis kirikule kõige paremat. Aga ta oli häkilise meelega ja kui sõjamees järelandmata wali ning wägiwaldne. Selleşt see tuli, et ta nii mõneski asjas liiga walidaid abinõusid ning liiga hirmsaid karistusi tarwitas. Aastal 390 oli Tessaloonika rahwas mõne keisri ammetniku surmanud ja nende kehad uulitsale widanud. Keiser oli parajasti Mailandis,

kui temale selleſt sõnum toodi. Et ta mitte liiga waljusti süüdlaſi ei nuhtleks, tuliwad mitmed Mailandis wiibiwad piiskopid, Ambroosius eesotsas, keisri juurde ja paluſiwad süüdlastele armu. Keiſer wastas rahustawalt. Aga mõne nädala pärast tuli ommetigi sõnum, Tesſaloonika linna olla hirmſasti karistatud. Keiſerlikud ammetnikud oliwad rahwa, kes halba ei aimanud, üleüldiſele mängupaigale kokku tulla laſknud ning siis sõjawäel neid kõiki, süüdlaſi ja süütaid, maha nodida käskinud. Mitu tuhat inimeſt saiwad siin hukka. — Ehk küll aſi nii kole oli, ei julgenud waljule keisrile keegi asja kohta tõtt suu sisse ütelda.

Sääl tuli keiſer jälle Mailandisse. Ambroosiuſe piiskopplik kohus oli see nüüd, oma hingekarjaſe tööd ka ſelle suure riigimehe kallal teha. Ta hoidis ennaſt hakatuſes keisriſt eemale ja läks maale oma hädiſt terwiſt parandama. Säält kirjutas ta keisrile kirja, milles ta keisrile kibedat tõtt ütleb ja tarwiliſeſt kiriklikuſt karistuſeſt köneleb. Tähelepanemiſe wäärt on, kudas Ambroosius oma kirjas kindlaid nõudmiſi lahkel ja auuſal sõnal mõistab ette tuua. Tema kirjutab muu seas: „Ma ei saa ſalata, et Sa uſus agar oled ja Jumalat kardad. Aga Sull on loomu pooleſt häkiline meel, mida waigiſtamiſega warſi kaastundmuſeks muuta wõib. Kui seda aga keegi äritab, siis kaswab ta nii, et Sa eneſe üle enam wõitu ei saa.“ — Edaſi kirjeldab piiskopp keisrile tema pattu, mis ta Tesſaloonika werelahingu läbi teinud, ja tuletab temale siis Taaweti langemiſt ning alandamiſt meelde. „Sa oled kui Taawet pattu teinud, siis kahetſe ka seda kui Taawet. Pattu wõib ainult piſarate ja kahetſuſe läbi kustutada. Issand, kes üksi meie wasta ütelda wõib: „Mina olen teie juures,“ Tema annab ainult neile patu andeks, kes kahetſuſega tema juurde tulewad. Ära liſa tehtud patule weel seda pattu juurde, et Sa kõlbmata kombel armulauale julged tulla; see on paljudele hukatuſt toonud. Ma ei julge ſakramenti wälja jagada, kui Sina ka sääl tahad olla. Ma armastan Sind, ma palun Sinu eeſt; aga ära laida mind, kui mulle Jumal kõrgem on kui Sina.“ —

Nii oli piiskopp keisri ſellega, et ta teda armulaua oſaſaamiſeſt wälja heitis nõnda nimetatud „wäikeſe wande“ alla pannud. — Ambroosius julges seda teha, seſt et tall mitte oma au ega oma hää käekäik muret ei teinud, waid ainult nende hinge õndſus, kes tema kätte oliwad ustud. Ka oli ta iſe laituſi wastu wõtma õppinud. Igatühte, kes teda ühe wea pärast laitis, olla ta koguni tänanud. — Kiriklik karistus, mille ta Theodooſiuſe pääle Kristuſe nimel pani, ei jäänud ka õnnistuſeta. Theodooſius wõttis seda südamesse. Ambroosiuſe waenlaſil ei läinud korda, Theodooſiuſt truu piiskopi wasta üles äsſitada. Keiſer ſai eneſe üle wõitu. Selle wõidu kohta ütleb Ambroosius oma mälestuſe kõnes keisri ſurma puhul, mis warſi pääle ſelle tuli: „Tema heitis oma krooni läike eneſeſt ära, nuttis kirikus awalikult oma patu pärast, mida tegema teda teiſed awatelenud oliwad, ja palus piſar ſilmil ja südameſt ohates Jumala käeſt seda andeks. Pärast seda ei läinud päewa mööda, kus ta oma ekſituſt mitte kahetſenud ei oleks.“ Ambroosiuſe karistawa ülesastumiſe läbi oli keiſer temale weel ſuuremaks sõbraks ſaanud, kui enne. Kord ütles ta piiskopiſt: „Ma olen mehe leidnud, kes mulle tõtt on ütelnud. See on

Ambroosius. Keegi ei ole nii sünnis piiskopiks kui tema.“ — Weel oma surmawoodil nõudis keiser Ambroosiust oma juurde. —

Kewadel 397 jäi Ambroosius haigeks. Ta tundis oma otsa lähenewat. Sääl oli siis aeg kallis. Haigewoodil laskis ta weel oma etteütlemise järele 43. Taaweti laulu seletused üles kirjutada. Kui temale pääle käidi, et ta Jumalalt oma elupäewade pikendust paluks, ütles ta: „Ma olen teie seas nii elanud, et mull mitte häbi ei oleks teie seas weel kauemini elada. Aga ma ei karda surra, sest meil on hää Issand.“ — Waiksel nädalal suri ta rahulikult, ja lihawõtte ööse, mill ta ka ristitud oli, toodi tema surnuheka kirikusse ning maeti siia suurel leinamisel maha. —

Kiriku eluga ja wõitlustega weel enam kokku kaswanud, kui Ambroosius, oli Augustiinus, keda wana aja kiriku isade hulgast kõige suuremaks peetakse. Tema elu oli tolleaegse kiriku elu sarnane. Paganausu kammitsatest päästis kirik ennast lahti, ja edenes siis suurepäraliselt. Need sisemised kiusatused ja eksiõpetused, millega tolleaegsel kirikul wõitlemist oli, pidi Augustiinus oma elus ära wõitma, et selle läbi Jumala tööriistaks saada nendesamade eksiõpetuste ärawõitmiseks kirikus. — Aga mitte ükski kirikuloo uurijale ei paku Augustiinuse elukäik huwitust. Tema elukäik on ka iseäranis tähtis kristlikuile perekondadele. Ta näitab, missuguses ühenduses Augustiinuse pääsmine sisemisest hukatusest tema truu ja ustawa ema järelandmata palwetamisega oli. Sellepärast algame ka oma jutustust Augustiinusest Moonikaga, tema emaga.

Moonika sündis a. 332 kristlikuist wanemaist. Suurem, kui wanemate mõju tema kaswatuse kohta oli ühe waga, elatanud naisorja mõju olnud. See ümmardaja oli juba tema isa tema noores põlwes hoidnud, ja peeti teda majas enam sõbra kui orja asemel. Ta õpetas lapsi hääd korda pidama ja himusid talitsema. — Kahekümne aastaselt sai Moonika ühe Tagaste linna (Põhja Aafrikas) raeherrale Patriitsiusele mehele. Patriitsius oli weel pagan, nagu paljud temaaegsed mehed, ja häkilise loomuga. Anderikas ning tugew noorik teadis wäga hästi, mis kristliku abielunaise kohus on, ja pidas ennast oma mehe teenijaks. Mitte noomimiste ning etteheidete waral ei katsunud ta oma meest Jumala poole pöörda, waid ainult kauni kommete ja hää eesmärgi waral. Ehk ta küll mehe wiha ja teiste halbade omaduste all kannatama pidi, ei kaewanud ta tema üle iialgi, ega lasknud ka oma armastust ja ustawust tema wastu jahtuda, ja julges ainult häädel silmapilkudel, kui mees lahkel tujul oli, temale ühe ehk teise asja kohta tähendusi teha. Nii pidas Moonika oma targa waikimise ja tasase ning alandliku meele läbi maja rahu ülewal, ja tall ei olnud iial mehe lööka kannatada, mis teisi naisi päris imestama pani. Ka oma ämma, kes orjade keelekandmise tõttu, Moonikast paha mõtles, wõitis noorik oma lahkuse ning tähelepanewa oleku läbi ära, nii et see keelepeksjaid karistas ja ümmardajatele ära keelas oma minijast halba rääkida. — Armastus, rahu ning palwe oliwad sõjariistad, milledega Moonika wõitles ja wõidu sai. Sellepärast sai temale wiimati ka rõõm osaks, et mees weel enne surma ennast Kristuse ikke alla andis, Issanda poole pööras ja ennast ristida laskis.

Aastal 354 sündis Moonikale poeg Aureelius Augustiinus. Tundmuserikkuse ning wastuwõtliku meele pooleſt igaweſe asjade kohta oli Augustiinus ema sarnane, aga oma taltsutamata loomu ning lihalikkude ihade pooleſt isa loomuga. Küll õppis ta Õnnistegija nime juba ema piima imedes tundma, aga ristimiseſt jäi ta weel ilma. — Oma kooliaega mäletas Augustiinus mehe põlwes kurwastusega. Kooliõpetajate püüdmine oli pääd teadmistega täita, kui süda ka selle läbi kahju sai. Poisi taltsutamata loomus murdis pea need tõkked, mis ema kaswatus temale pannud oli. Isale aga, kes weel pagan oli, meeldisiwad poja wallatused ja kirglikud tembud; temale oliwad nad ettetähendusels, et pojaſt kord suur mees saab. — Wäga terawalt ja täielikult kirjeldab Augustiinus oma „Tunnistustes“ (Confessiones) oma nooreea pattusid ning südame kurjust, kudas see juba ta kooliajal nähtawale tuli. — Ehk tall küll hääd anded oliwad, ei wiitsinud ta alguses ommeti mitte õppida, ja wiitis ennem aega mängudega kui lugemise, kirjutamise ehk pühäõppimisega. Küll ajas teda, kui ta oma õppimisi õppinud ei olnud, hirm karistuse eeſt palwele, et Jumal karistust eemale hoiaks, aga sellepärast ei jätnud ta ommeti mitte seda tegemata, mis karistamise wäärt oli. Jumal ei wõinud ka ta palwet kuulda. „Jumal ei kuule patuseid“ ütleb Püha kiri: Ta ei kuule nimelt neid, kes karistuse ärawõtmist paluwad, aga selle pääle waatamata oma pattusid ei jäta. —

Aegamööda sai Augustiinusest siiski usin ja agar teaduse jünger. Aga see usinus kaswis tema auuahnusest wälja; ta tahtis esimene olla omasuguste seas ja enesele tähelepandawa seisukoha maailmas wõita. Auuahnus ei lasknud teda aga ka halbtuses oma seltsilisteſt taha jääda. Ta pettis kooliõpetajaid ja wanemaid, ja warastas raha wiimaste tagant, et maiusasju osta. Mängudes tarwitas ta kawalusi, et wõitjaks saada. Teistega ühes käis ta üleaedsete aedades ööſiti puuwilja warastamas. Warastatud wiljaſt ei maitsenud aga poisid suurt, waid heitsiwad seda sigade ette, ehk pildusiwad niisama laiali. „Kurjus ise oli see, mis mulle lõbu tegi; ma tegin seda sellepärast, et see keelatud oli ja et ma oma seltsist röömu tundsin“ — nii tunnistas pärastises elus Augustiinus. — Nii mõndagi lodewa sisuga Greeka ja Rooma kirjanikku õppis ta juba poisikese põlwes tundma, ja see tutwus kandis halba wilja. Kui ta uhkes ja kiusatuste pooleſt rikkas Karthaago linnas üliõplane oli, käis ta näitemängudel, saunades ja igalpool, kus lodewat elu näha oli. Ema lõi kohkuma, kui ta seda kuulis, noomis ning hoiatas poega selle eeſt ja palus teda pisar silmil, lodewuse paiku ja juhtumisi mitte üles otsida. Augustiinus pidas seda aga omas „uhkes meeles“ naiste hädaldamiseks, ja langes weel sügawamale. Kahekümnendamal eluaastal sündis temale seadusewastaliseſt ühenduseſt poeg, kellele ta wagaduse tuhinas Adeodatus (Jumala antud) nimeks pani. Oma armukese ja seltsiwendadega aga pidas ta oma halba elu edasi. — Küll tuliwad talle ka aegajalt paremad mõtted pähä, aga nendel mõtetel oli wähem jäädawat mõju tema kohta, seeſt et ta oma emaga ühtlasi selle aja eksiarwamiseſt kinni pidas, et ristimiſt kui uueſündimise weepeſemiſt edasi lükata wõib. — Augustiinus kirjutab ise selle kohta: „Kui keegi patus elab, siis öeldakse: ‚Jätke

teda ommeti rahule, ta ei ole ju weel ristitud.' Aga ommeti ei öelda ihuliku haiguſe puhul mitte: ‚Jätke ommeti ta haawad rahule, need ei ole ju weel terwed.' Kui palju parem oleks olnud, kui mina waremini terweks olekſin ſaanud ja mu omakſed ſelle eeſt hoolt olekſiwad kannud, et mind ristitaks." Kord noores eas, kui Augustiinus häkitſelt haigeks oli jäänud, oli ema waimuliku mehe kutſunud, et ſee poega pidi ristima. Aga poeg oli pea paremaks ſaanud ja ristimine lükati ſeekord edaſi, „nagu oleks ma pidanud weel mustemaks ſaama, enne kui puhastamiſe weepeſemine tuleb." — Et Augustiinus ristimiſe edaſilükkamiſe läbi palju kahju arwas kannatanud olema, ſiis ſoowitas ta ſeda enam oma pärastiſes elus laste ristimiſt kui apoſtlite ſeaduſt. —

Kõigi ilmalikkude püüdmiste pääle waatamata, milledega Augustiinus oma patuteed edaſi kõndis, näris tema ſüdant alaline ſügaw igatſus Jumala järele. Jſeäranis kihutas teda Tſitſero raamat „Hortensius", kõlbliſi ſihtiſid taga ajama. Selles raamatus ſeletab Rooma könemees, et jumalatawaliſe inimeſe hinge kohus ja pääülesanne olla, tarkuſt mitte ainult otſida ja armastada, waid ka teoks teha ja ſelle järele elada. Augustiinus wõttis ette, tõde oma eluſihiks ſeada ja ennaſt lihalikkudeſt ihadeſt lahti teha. Ta hakkas Püha kirja lugema, aga ſee ei meeldinud temale, ſeſt Tſitſero keel oli palju kõlawam, kui piibli kirjanikkude oma. — Siis otſis ta tarkuſt ning walguſt manilaste uſuſeltſiſt. Oma keeruliste küſimiste ning pilkawate ſeletustega kiriku uſu ja õpetuſe kohta wiis ſelle uſuſeltſi õpetus teda nii kaugele, et ta kirikuſt täiesti eemale jäi ja katekhumeenide (ristimiſe kandidaatide) hulgaſt wälja astus. Manilaſed lubaſiwad teda mõiſtuſe waral Jumala juurde juhatada ja ütleſiwad temale, et kui ta „päältkuulajate" liigiſt, „ärawalitſetute" liiki on wasta wõetud, tema mitte ainult hää ja kurja alguſt ära ei tunne, waid ka kurjaſt täiesti wabaks ſaab. — Oma uſuaſutaja Mani järele, kes Perſia, Buddha ning kriſtliku uſu ühte ſulatanud oli, õpetaſiwad manilaſed, et kaks algusolewuſt olemas on, üks hää ning teine kuri. Nende wõitluſeſt on ilma edenemine tekkinud. Ommeti ei jõudnud Mani järelkäijad Augustiinuſe teaduſe jänu kustutada, ja kui ta üheksa aasta päraſt „ärawalitute" ſalapattudeſt kuulis, astus ta ſelleſt uſuſeltſiſt wälja. Kõlbliſe aluſega kaotas Augustiinus wiimati ka kõik uſu tõe ſiſſe ja hakkas tõe äratundmiſt üleüldſe wõimatumaks pidama. Jnimeſe elu näis temale laewa ſarnane, mis ilma tüürita ja ilma tähe walguſeta mööda merd ſinna tänna liigub. Aegapidi jäi Augustiinuſe wäſimata waim uusplaatonliku mõttetarkuſe juurde peatama, milleſt ülewalpool jutt oli. See näis temale waimu ilmaſt kõige parema ſeletuſe andma. Selle mõttetarkuſe järele ſeletas ta nüüd ka Püha kirja ning Kriſtuſt. Kriſtuſt pidas ta ſuureks Jumala läkitatud õpetajaks, kes rahwale ſeda õpetama pidi, mis teiſed oma mõtlemiſe läbi leiawad. Aga ka filoſoofialiſed mõtted ning paleuſed ei toonud tema hingele rahu; nad ei annud talle jõudu, waimu wõitluſt liha wasta wõidurikkalt lõpetada. Ta jäi ikka oma himude ning ihade ſulaſeks. —

Kudas mõjus ſee tema emaſſe? Ema palus lõpmata Jumalat oma ärakadunud poja päraſt, kes ainſamale pääſtjale ſelja pööranud ja ſelle ilma ja

liha orjusesse astunud oli. Keegi waga ja usklik piiskopp, kes ennem ise manilani oli olnud ning kellele ema oma häda kurtis, trööstis teda oma elunähtustega ja ütles temale: „Ära kahtle; poeg, kes nii palju pisaraid ja palweid on maksnud, ei wõi kaduma minna.“ —

Sisemine kahewahel-olek ei annud aga Augustiinusele rahu. Ta oli Karthaagos kõnekunsti õpetajaks wõi, nagu meie ajal öeldakse, prohwessoriks saanud, ja oli palju üliõplasi oma juurde kogunud. Aga kodumaale ei püsinud ta jääda. Roomas, suures ilmariigi päälinnas, kuhu kõige ilma tarkus ning rikkus kokku woolas, lootis ta õnne leida. Moonika ehmatas ära, kui ta seda poja nõuu kuulis; ta kartis, et sääl wast poeg täiesti ilmaelu woolu sisse ära upub. Ta palus poega pisar silmil Aafrikasse jääda. Aga poeg kadus ühel hommikul salaja, kui ema weel magas, ära ja ei jätnud temaga mitte jumalagagi. Liiga hilja jõudis ema kaldale, kust laew poja ära wiis. Juba liikus see kaugel waatepiiril. Nuttes ning käsi ringutades wiskas ennast ema kaldale maha. Näis temale ommeti, et Jumal, keda ta nii härdasti poja kojujäämise pärast palunud oli, tema palwet mitte ei olnud kuulda wõtnud. Aga just see teekond, mille takistamises Jumal nähtawasti Moonika palweid mitte kuulda ei wõtnud, sai ema palwete täideminemise alguseks. Teekond Itaaliasse oli see tee, mille kaudu Issanda arm ekswa poja wiimati õigele sihile juhatas ning jäädawalt enese külge köitis. —

Itaalias hakkas Augustiinus uuesti kõnekunsti õpetajaks. Aastal 385 kutsuti ta Roomast Mailandi linna, kus meile juba tuttaw piiskopp Ambroosius tegew oli. Sinna tuli ka ta ema järele, kelle armastusele ükski tee liiga pikk ega ükski meri liiga lai ei olnud. — Mailandis hakkas Augustiinusele aegapidi uus walgus koitma. Selleks aitasiwad iseäranis Ambroosiuse jutlused kaasa. Hakatuses käis Augustiinus neid ainult nende kõlawa keele pärast kuulamas, aga aega mööda hakkas ka nende sisu temale tähtsaks saama. Uued waatekohad Püha kirja ja jumaliku ilmutuse arusaamiseks awasiwad end temale. Ta õppis Jumala riigi ja Kristuse kiriku käekäiku kui kõrgema ilma istandust tundma, mis selleks asutatud on, et wiimaks kõiki wastaolusid ära wõita ja maailma ning inimese sugu ära seletada ja teda õndsale sihile wiia. Ta nägi ära, et ta ristiusust walesti mõtelnud oli. Ta pani Ambroosiuse rahu, tema kindla ja rahulise usu õnnelikku selgust ja jõudu tähele, mille kõrwal waewaga saadud tarkus seista ei wõinud. Ühtlasi alandas teda weel enam tema kõlbline jõuetus. Emal oli nõu, poega kristliku abielu läbi puhastada ja ristimisele pöörata. Leiti ka neitsi, kellelt suure waewaga ja-sõna saadi. Laulatus ise lükati mõrsja nooruse pärast kaheks aastaks edasi. Adeodatuse ema, kes oma pojaga ka Mailandi asunud oli, töi Augustiinusele selle ohwri, et ta oma poja Augustiinuse juurde jättis ja ise Aafrikasse tagasi sõitis, päälegi weel lubadusega, iialgi abielusse astuda. Selleşt ohwrist hoolimata, wõttis Augustiinus omale uue armukese majasse, tema, see kõrgesti haritud ning waimurikas mees, kes ennast puhta neitsiga kihlanud oli, kuna ta endine patuseltsiline wabatahtliselt temale truudust wandus ja oma kasinuses truuks jäi.

Piiskopp Ambrooſius ja keisriproua Juſtiina.

Nüüd alles hakkas Augustiinus sügawa iseenesepõlgamisega ära tundma, kui suur inim se jõuetus, hääd teha, on. Ta õppis Rooma rahwa raamatu seitsmendat päätükki põhjani ära mõistma. Sagedasti hüüdis ta põlwili maas: „Oh Issand, kui kaua, kui kaua tahad Sa lõpmata wihane olla?“ — Suur tusk tuli ta pääle, mille all ta terwiski kõdunema hakkas. Ta ise kirjeldab oma seisukorda nii: „Ma ohkasin selle järele, kristlaste häädе eesmärkide järele teha. Aga raudne tahtmine pidas mind kammitsas. Sest minu tahtmist hoidis waenlane wangis ja oli mulle sellest ahela sepitsenud ning mind sidunud. Wõõriti tahtmisest tõuseb himu, ja tahtmisest, kui teda orjatakse, harjumise patt. Kaks tahtmist wõitlesiwad minu sees, teine wana, teine uus, esimine lihalik, teine waimulik. Ma olin inimese sarnane, kes sängist tõusta tahab, aga keda une wõim tagasi kisub ja maha wajutab. Kui ma häält kuulsin: ‚Ärka üles, kes sa magad ja tõuse üles surnuist, siis wõtab Kristus sind walgustada‘, siis ei suutnud ma muud wastata, kui seda, mis laisad ja unised ütlewad: ‚warsi, warsi, lase mind weel pisut aega olla.‘ See „pisut“ aga wenis pikale. Ma elasin harjunud wiisi edasi, ja minu hirm ning minu ohkamised kaswasiwad päew päewalt.“

Wiimati ommeti — Augustiinus oli juba 33 aastat wana — tuli päästmise tund. Üks tema sõber, Pontitsiaanus, kes ise waga ja agar ristiusuline oli, oli Augustiinuse ning tema seltsilise Alüüpiuse juures külas käinud ja neile mõnede ükſiklaste ning munkade imelisest ümberpöörmisteſt jutustanud. Nende ilma ärasalgamine ja Jumalale pühendatud eluwiis mõjus sügawasti Augustiinusesse. Kui Pontitsiaanus ära läinud oli, hüüdis ta ärewas olekus Alüüpiusele: „Õppimata mehed kisuwad taewariigi enese külge ja meie jääme maha.“ Ta jooksis rohuaeda, kuhu Alüüpius temale järele ruttas, waikides ja oma sõbra wõimsat meeleliigutust imestades. See aga jooksis weel kaugemale aeda, heitis siis ühe wiigipuu all pisarate woolamisel põlwili ja ohkas ning palus: Oh Issand, kui kaua tahad Sa lõpmata wihane olla? Ära mäleta minu pattusid! Kui kaua, kui kaua pean ma weel nende wangis olema! Homme? Miks mitte täna. Miks mitte praegu? Miks ei ole seesama tund minu häbi lõpp?“ — Sääl kuulsin ma korraga — nii jutustab ta ise oma „Tunnistustes“ — naabri maja poolt otsekui laulja poisi ehk tüdruku hääle, mis ikka neid sõnu kordas: Wõta ja loe, Wõta ja loe (Tolle, lege)! Ma imestasin selle üle ja mõtlesin järele, kas lapsed mitte mõne tuttawa mängu juures neid sõnu ei laula; mull ei tulnud aga midagi sellesarnast meelde. Ma hoidsin pisaraid tagasi, pidasin hääle Jumala käsuks, Püha kirjast seda kohta lahti wõtta ja lugeda, mis kõige ennem silmi puutub. Kiiresti jooksin ma sellele kohale tagasi, kuhu ma ühe Pauluse raamatute ärakirja maha olin jätnud, lõin raamatu lahti ja lugesin sõnad, millede pääle mu silmad kõigepäält peatama jäiwad: ‚Ei mitte abielu ärateotamises, ega kiimaluses, ei mitte riius ega kadeduses, waid ehitage endid Issanda Jeesuse Kristusega, ja ärge kandke oma liha eest hoolt nõnda, et himud sest tõusewad (Room. r. 13, 13, 14)‘. Edasi ei tahtnud ma enam lugeda, ja seda ei olnud ka wajagi. Selle sõna kaudu tuli rahu walgus mu südamesse, ja kõik kahtluse pilwed kadusiwad. Ma läksin ema juurde ja jutustasin temale, mis minuga

sündinud oli. Tema hõiskas ning oli rõõmus, kõik ta kurbtus oli rõõmuks muutunud."

See oli Augustiinuse ümberpööramise tund. Nüüd jättis ta oma õpetaja koha maha, läks omastega maale Mailandi lähedale elama ja valmistas siin ennast uurides, palvetades ja vagas juttuajamises ristimisele ette. Lihavõtte laupäeval 387 ristis Ambroosius Augustiinuse, tema poja Adeodatuse ning sõbra Alüüpiuse ning võttis neid nii kristlikusse kirikusse vasta. —

Aeg pärast ristimist oli Augustiinusele õnnelik aeg. Ta oli teadmisest täidetud, et ta Jumalalt suure armu saanud, ja sagedasti valas ta pisaraid, kui kirikulaulude viisid ta südant liigutasivad. Kõige valu pääle vaatamata, mis temale endise patuelu mälestused tegivad, olivad ta pisarad rahupisarad. Tänu ja rõõm Issandast ajasivad teda oma ilmalikust ammetist lahti ütlema. Tehti nüüd otsuseks Aafrikasse tagasi rännata, kus Augustiinus Tagaste linnas rahulist elu elada mõtles. Juba oli ta emaga, Adeodatusega Ostia sadamas, et koju minevale laevale astuda. Jäädi siia ainult veel mõneks päevaks peatama. Oma „Tunnistustes" jutustab Augustiinus väga liigutavalt sellest ajast. See aeg oli ta viimane koosolemise aeg oma kalli emaga, kes nüüd oma elu ülesannet lõpetades varsi selle ilmaga jumalaga jätma pidi. Ema ning poeg istusivad akna ääres ja vaatasivad välja rohuaeda, kuna nad tasast armsat juttu vestsivad. Nende mõlemate mõtted tõusivad sinna poole, kus pattu enam ei ole ega lahkumist; nad katsusivad enestele, kui ka tumedalt, seda auu ette kujutada, ‚mis ükski silm ei ole näinud ja ükski kõrv ei ole kuulnud, ja ühegi inimese südamesse ei ole tõusnud, mis Jumal on valmistanud neile, kes teda armastavad'. Ilm oma rõõmuga kaotas sell silmapilgul ka Augustiinuse silmas täielikult oma väärtuse, kui ta ema tema vasta ütles: „Poeg, mis minusse puutub, siis ei ole selles elus enam midagi huvitavat minu jaoks. Mis mull siin veel teha on ja mis tarvis mina veel siin viibin, ei tea ma, sest iga ajalik lootus on täide läinud. Üks asi oli mull, mispärast ma veel elada soovisin, et ma veel sind kui usklikku ristiinimest näha saaksin, enne kui ma suren. Ülemäära rikkalikult on Jumal mulle seda annud, kus ma nüüd sind maailma vara põlgavat ning Teda teenimas näen. Mis on veel mull siin teha?"

Waewalt viis või kuus päewa pärast seda kõnet jäi ema palawikku haigeks. Ühel päewal langes ta minestusesse ning kaotas meelemõistuse. „Meie ruttasime ligi; aga varsi sai ta oma mõistuse tagasi, vaatas oma ümberseisjate, minu ning mu wenna pääle nagu küsides: Kus ma olin? Kui ta meid kurvad nägi olema, ütles ta: ‚Teie matate oma ema siia maha.' Ma jäin vait ja hoidsin pisaraid tagasi. Mu vend aga awaldas soovi, et ema mitte võõral maal ei sureks, vaid kodus, kus parem on. Kui ema seda kuulis, vaatas ta tasase etteheitega tema poole, pööris siis minu poole ja ütles: ‚Näe, mis ta ei räägi.' Selle järele ütles ta veel meile mõlemile: ‚Matke mu keha siin kusagile maha ja ärge olge selle pärast mures. Ainult ühte palun ma, et te mind Issanda altari ees mäletate, kus te ka iganes juhtute olema.' Siis

jäi ta wait ja ägedamini sai haigus temast wõimust. Ühekssandamal haiguse päewal tema 56. eluaastas päästeti ta õnnis ja truu hing tema ihust.

Kui Augustiinus Aafrikasse jõudis, kinkis ta suurema osa oma pärandusest kirikule ning waesile, ja elas mitme seltsimehega koos ükskiklase munga elu. Ka Adeodatus elas selles ühisuses. Tema suri aga pea. Aastal 391 kutsuti Augustiinus Hippo koguduse presbütriks (preestriks), ja mõne aasta pärast sai ta Hippo piiskopiks. Sellesse ammetisse jäi ta palju aastaid, kunni oma elu õhtuni, ja pidas seda ammetit truuisti ning osawalt. Tema elunähtused ning wõitlused olewad teda nendele wõitlustele ette walmistanud, mida kirik toll ajal wõitles. Wõidelda oli tall aga Pelaagiuse õpetuse, Mani õpetuse ning donatismuse wasta.

Augustiinus ja tema ema Moonika.

Waidlused Pelaagiusega käisiwad patu ning armu kohta. — Kuna Hommikumaal Kolmainsuse ja Issanda isiku pärast waieldi, oli Õhtumaa kirikul õpetuse selgitamisega patu ja armu kohta tegemist. Briti munk Pelaagius, üks auuwäärt iseloomuga mees, õpetas:

Igat inimest loob Jumal nii kui Aadamat hääks inimeseks. Inimesel on waba tahtmine, omas elus hää ehk kurja poole ennast lüüa. Kui inimene ka korra pattu teeb, wõiwat ta pärast ommeti hääd walida. Sellepärast ei olla inimestel Ärapäästjat waja, nad wõiwad ise teine teist aidata ja kõlbliselt parandada. Ommeti olla hää, et Õnnistegija maailmasse tulnud on, sest tema olewat oma kõlbliselt hää elu eesmärgiga nõtradele kõige parema tee õndsuse poole kätte juhatanud. —

Selle õpetuse wasta oli Augustiinus. Tema seletas asja nii: Alguses

olla Jumal Aadama patuta inimeseks loonud ja temale waba tahmise annud pattu teha ehk tegemata jätta. Ta wõis pattu teha, ta wõis seda ka tegemata jätta, ta wõis surra, ta wõis ka suremata jääda." Kui Aadam iialgi pattu teinud ei oleks, siis oleks ta wiimati hääga nii harjunud, et ta mitte enam pattu teha ega surra ei oleks wõinud, ta oleks patuta ja suremata olnud. Ta aga tegi pattu ja kaotas selle läbi wõime, hääd ära walida, sellepärast peab pärast patulangemist temast ütlema: nüüd pidi ta ühtelugu pattu tegema ja ta pidi surema. — Aadam oli inimese soo isa. Et tema wõimetu oli selleks, et hääd teha, siis pidi terwe inimesesugu selle wõimetuse pärima. Iga inimene on loomu pooleşt hääle teole wõimetu. Tema tahtmine walib alati kurja. Seda sündimiseşt saadik inimeses pesitsewat tungi, pattu teha, nimetas Augustiinus pärispatuks. Wiimaseşt kaswawad kõik ükşikud patud wälja. Pärispatu pärast on kõik inimesed suur hukkamõistetute hulk; ainult mõned neist on Jumal oma igaweşe õndsuse nõuu järele õndsaksşaamiseks wälja walinud. Et neid ära päästa, on Jumal oma Poja maailma saatnud. Õpetust mõnede inimeste wäljawalimiseşt õndsuşele kutsutakse: Praedestination (loe: prädestinatsioon). —

Ewesuse kontsiiliumil a. 431 mõisteti Pelaagiuse õpetus hukka ja wõeti Augustiinuse õpetus kiriku õpetuseks wastu. Makswaks jäi, et inimene ei seaduşt täita ega armuõpetuse sisse uskuda ei wõi, ilma armutoeta, mis inimeşt ette walmistama, tema waba tahtmişt sünnitama, hääle teole kaasa aitama ning teda kõige selle sees hoidma peab. —

Manilaste wasta seletab Augustiinus, et kuri inimese tahtmises ja mitte mateerias, mitte lihalikus aines ei asu. Edasi näitab ta, kudas mõttetarkuse ja mõistuse uurimiste waral jumalikka asju mitte ära tunda ei saa. Nende tundmine peab şisemiseşt muutuseşt tulema, ja ainult usu läbi parandatud mõistus suudab Jumala tundmiseni edasi tungida. „Usk käib arusaamise ees: ma ei saa mitte aru, et uskuda, waid usun, et aru saada." —

Donatismuse nime kannab suur lõhe, mis wiimaste ristiusu tagakiusamiste järele Põhja-Aafrika kogudustes tekkinud oli. Ühe Karthaago piiskopi kõrwa, kes keiserlikku käsku, püha kirjasid käest ära anda, silmakirjaks sell teel täitnud oli, et ta ekşiõpetajate kirjad käest ära andis, walis koguduse rahutu, aga kõwem pool iseşiiskopi, nimega Donaatus. Selle läbi tekkis kaks erakonda, ja see lõhe lagunes üle terwe Põhja-Aafrika laiali. Donatistid tahtsiwad Kristuse kirikut Ew. r. 5, 26, 27 järele täiesti puhaste ja täielikkude wagade ühenduseks pidada, ega tahtnud riigi ja kiriku ühistegewuseşt kuuldagi. Nad lõiwad ennast üleüldiseşt kirikust täiesti lahku ja ristisiwad neid, kes nende hulka tuliwad, uuesti. Donatismus wõttis nii wõimust, et aastal 411 üheşt waieluse koosolekust Karthaagos 279 donatistlikku piiskoppi osa wõtsiwad, kuna katoliku kiriku piiskoppa sääl ainult 286 oli. Wiimaste eesotsas aga seisis Augustiinus. Tema nõudmine oli, et kirik üks peab olema. Tema seletas siin, mis tähendus sakramentidel, iseäranis laste ristimisel on, ning soowitas sõnal sõnal armastust ja kannatust ekşijate wasta. Sunduse

abinõuude tarwitamist usu asjus ei pidanud ta hakatuses mitte sündsaks. Päraſt aga wiisiwad teda tema wastaste meeletumad teod ning kangekaelus nii kaugele, et ta riigi poolt tarwitatawaid sundusabinõuusid donatistide wastu hääks kiitis ja nende tarwitamise õiguſt selle pääle toetas, et kirjutatud on: „Sunni (nii alguskeeles) neid sisse tulema“ (Luuk. 14, 23). Seda peame meie kahetsema, iseäranis sellepäraſt, et pärastised kiriklikud tagakiusajad endid Augustiinuse pääle toetasiwad. —

Me peame aga selleſt suureſt meheſt lahkuma. Augustiinuses ühinesiwad waga meel ja läbitungiw mõtlemise wõim. Tema waimu töö oli kõikipidi ärataw, õpetlik, teed murdew. Augustiinus on küll wist ph. Pauluse järele kõige mõjuwam õpetaja olnud. „Tema ihuſt on, nagu seda Issand oma ihu elawateſt liikmeteſt tõonud, elawa wee jõed igale poole wälja woolanud. Tema kestew mõju nooremate waimulikkude meeste kohta, keda ta üheks orduühisuseks enese ümber kogunud oli, walmistas kirikule häid teenrid ning piiskoppa. Oma õe kaudu, kes naisühisuse eesotsas seisis, tegi tema inimestele palju hääd. Kuna ta juba ennemini kõik oma wara waestele oli annud, jättis ta enesele oma sissetulekuiſt ainult kõige wäiksema, waewalt elu ülespidamiseks jätkuwa osa. Oma majapidamises oli ta kokkuhoidlik. Ta ei sallinud iialgi, et wana astja ehk riidetüki asemele uus muretseti, enne kui wana täiesti ära tarwitatud oli. Tema waeſt wõitu söömaaegadel oli toidu paremaks jätkuks waimurikas ning armas jutt. Tõsise päälkirjaga seinatahwel manitses igat külalist, teisteſt inimesteſt mitte halba rääkida. Kuna ta kiriklikuis õpetustes kindlat seisukohta nõudis, oli ta koguduse elu küsimuste otsustamises oma aja kohta wäga wabameelne. Et hääd teha, ei kohkunud ta tagasi ka kiriku riistu ära müümast. Kui kord keegi rikas mees kirikule suure kingituse teinud oli ja päraſt waeseks jäi, andis ta temale sõna lausumata kõige ta wara tagasi. Mõnedes tülides kohtumõistja olla, nagu see toll ajal walitsusehimulistel piiskoppidel wiisiks oli, ei meeldinud Augustiinusele mitte. Ta leidis, et see mitte selle ammeti kohane ei ole, mis lepitamiſt kuulutab. Arwamiſt, nagu maksaks palwe, mis teatawal kohal, nagu näituseks weretunnistajate haual, peetud, enam, kui muud palwed, nimetas Augustiinus sagedasti ebausuks, kuna ta seletas, et palwe jõud ükſi hinge pöörmises Jumala poole peitub. Kallid on ka sõnad, mis Augustiinus orja põlwe edendamise wasta ristirahwa seas on ütelnud, kui ta ristiinimesi hoiatab orje eneste omanduseks pidamaſt.

Augustiinuse elu õhtu oli kaunis pilwine. Wandaalide sissetungimisega Aafrikasse oli säälsel kirikul metsiku sõja koleduste all palju kannatada. Ka Hippo linn piirati ümber. Wäsinud wõitleja igatses rahu taga. Sääl tuli kolmandamal piiramise kuul palawik ning pani tema maha. Waga piiskopp laskis enesele Taaweti laulud tuua, ja luges neid ühtelugu. Lõikusekuu 28. päewal a. 430 lahkus Augustiinus 76 aasta wanaduses siit maailmaſt. — Tema kõige kaunim raamat on „Tunnistused“ ja kõige kaunim sõna selles raamatus on küll see, mis nii hästi tema kui meie kõikide elu kohta sünnib: „Sina, Jumal, oled meid enesele loonud, ja meie süda on rahutu senni, kui ta hingamiſt leiab Sinus.“ —

Mungaseisuse ning paawsti-istme tekkimine.

Kui kirik wälise laiali-lagunemise ning ajaliku auu maitsmise tõttu ikka enam ja enam ilmalikuks sai, hakkas ta aegapidi lootust tulewa auu ja Kristuse ilmumise pääle kaotama. Selle lootusega ühes, millel puhastaw jõud on (Joh. 3, 2. 3.), hakkas ka kiriku alguslik puhtus häwinema. Mis oli siis loomulikum, kui et ta ühise äraseletatud kirikupää asemele ajalikku asemikku otsima hakkas ja selle ka kui kiriku nähtawat pääd Rooma piiskoppides leidis. — Mis oli siis loomulikum, kui et kadunud puhtuse ja pühaduse asemele, mille waral Püha Waimu jõuu läbi liha ning maailma alatasa pidi ära wõidetama, iseäralist pühadust otsiti, mis endise pühaduse asemele wõis astuda ja mis selle tõttu, et ta kest seda „tigedat ja pöörast sugu“ (Wil. 2, 15) mitte seista ei wõinud, maailmast ära põgeneda armastas. — Nii tekkisiwad paawsti-iste ja mungaseisus. Mõlemad on tundemärgiks, et kiriku ihuterwis mitte enam kindel ei olnud. Mõlemaid on aga Jumal oma truuduse ja armu põhjal hääks otstarbeks tarwitanud, et oma riiki siin maa pääl edendada. Mõlemad asutused, paawsti-iste ja mugaseisus, on ristiusu suurte tõdede tunnistajad olnud. —

Mungaseisuse sündimise paik on Egiptuse maa. Mungaelu eelkäija on üksikuses elamine. Juba paganausu ajal oli niisugustes kohtades, kus kõrbelaan ja mahajäetud asupaigad ning koopad inimeste uuest elukohtadest mitte kaugel ei olnud, palju üksiklasi (anakhoreetisid) leida, kes lihaliku elu suretamise läbi kõrgemat waimulist elu kätte saada püüdsiwad. — Ristiusuga läks igatsus, sellest kurjast ilmast lahti pääseda, weel suuremaks ja kaswas aastasadade jooksul ikka enam ja enam. Mõjuwaks tõukeks oli siin iseäranis see, et Rooma riiki alatasa metsikud rahwad tülitamas käisiwad, mis korralikku elu takistas ja otsatumaid segadusi ususse ja eluwiisidesse tõi, ni et tuhanded kõlblise aluse jalge alt täiesti ära kaotasiwad. — „Kristlikkude keisrite“ troonile saamine ei jõudnud riiki igas tükis uueks muuta. Paganausk oma hukaste eluwiisidega ning rikutud kommetega oli nii sügawasti rahwaelusse ning inimeste südametesse juurdunud, et keiserlikud seadused neid mitte häwitada ei suutnud. Nii oliwad näit. aastast 325. pääle gladiaatorite mängude (orjade wõitlemise) pääle karistus määratud; aga see käsk ei suutnud

seda halbtust weel sugugi kõrwale saata. Seks oli weel teisi abinõuusid waja, kui riigi seadused. Sada aastat hiljem tuli keiser Honooriuse ajal üks Hommikumaa munk, nimega Telemakhus, tsirkusesse ja katsus wõitlejaid orje teine teisest lahutada. Päältwaatajad saiwad ta pääle selle päraft nii wihaseks, et nad tema kiwidega surnuks loopisiwad. Keiser Honorius, keda selle weretunnistaja inimese armastus wäga liigutas, keelas gladiaatorite wõitlused täiesti ära. Nende mängude asemele astusiwad aga nüüd kiskjate loomade wõitlus. — Kristlikud keisrid pidiwad ka wäga waljusid käskusid andma, et tüdrukute röövimine, meeste teotamine (paederastia), armukeste pidamine ja muud paganaaja kombed kaoksiwad. Riik oli küll kristlikuks saanud, aga tall puudus weel palju seks, et temas Jumala riigi nõudmisi oleks täidetud, ja weel kaua saadi seda tunda, kui raske ristiusulisel on soldat ehk ammetnik olla, wõi mõnes muus awalikus asutuses teenida. Sellepäraft hoidsiwad endid tõsisemad ristiinimesed weel kaua kõigest riigiteenistusest eemale. Kus aga ka kirik ise ilmalikuks muutumas ja märtrite aja waim häwinemas oli, sääl pöörasiwad paljud awalikult kirikule selja ja asusiwad üksikusesse elama. Nii sündisiwad *kaks elamise wiisi*, mida neljandama aastasaja kirikuloo kirjutaja Euseebius järgmiselt kirjeldab: „Üks neist läheb loodusest ja harilikust elust kõrgemale ja nõuab, et inimesel ei wara ega lapsi ei pea olema. See eluwiis ei wõta ka inimeste tawalisest töödest osa, waid pühendab ennast täitsa Jumala orjusele ning taewale. Ta püüab sisemise kogumise, häädе tegude ning sõnade läbi Jumalat lepitada ja enese ning ligimeste eest Jumala juures preesterlikuks wahemeheks olla. — Teine eluwiis on kergem ning inimlikum: tema ei põlga harilikku tööd ning tegewust ja pühendab ainult teatawad päewad palweharjutuste jaoks. Selle tõttu seisab ta aga ka wagaduse alamal astmel.“ —

Kuna ristirahwa suurem hulk wähema mõõdu wagadusega rahul oli, otsisiwad mõned esimeses eluwiisis rahustamist oma kristliku täielikkuse püüdmistele. Rahwa wäljaspidine wagadus, millega ka palju waimulikka mehi rahule jäiwad, ei suutnud neid rahustada. Ka usuteaduslikud waielused ei meeldinud neile mitte. Ka naiste seas oli pääliskaudsus suur. Konstantinopoli rikkad naisterahwad laskisiwad oma pikkade laiade riiete pääle piibliloo pilta wälja õmmelda. Khrüsostomus iseäranis laitis seda pääliskaudset meelt; parem oleks, kui neil need lood südamesse olekisiwad kirjutatud, ütles ta. Isegi tolleaegsete waimulikkude meeste kohta ei kuule meie paremat. Paljud kirikuloo kirjutajad jutustawad meile nende ahnusest, riiakast meelest, auuahnusest, kohtade taga-ajamisest ja uhkest eluwiisist kahetsemise wäärilisi lugusid. Arusaadaw on siis, kuda üksiklased ning mungad neid põlgama hakkasiwad ja *oma waimulikka*, kes ilmale ja lihale surnud oliwad ja priitahtlikult oma ammetit pidasiwad, kõrgemaks lugesiwad. Siiski ei tohi meie niisugust waimulikku seisust, mille liikmeteks Athanaasius, Ambroosius, Augustiinus, ja palju teisi tublisid mehi oliwad, täiesti rikutuks lugeda. Isegi wali Augustiinus tunnistab: „Kui palju piiskoppa, presbütrid ja diakonid olen ma kui tublisid ja pühasid mehi tundma ja imestama õppinud, kuna ommeti raske on selles tormilises elus

wooruſi alal hoida.“ — Selle tormiliſe elu kiuſatuſed aga ſaiwad ka wäga paljudeſt wõitu, nii et Khrüſostomus kaebama peab: „Meie oleme rahulikkude aegade maitſemiſel langenud ja kiriku lugemata halbtustega täitnud. Kui meid taga kiuſati, olime meie mõiſtlikumad, agaramad ja tegewamad. Mis tuli kullale, ſeda on tagakiuſamine hingele.“

Nii otſiſiwad ſiis paljud ükſikuſes ſelle tormiliſe elu eeſt warju. Ükſiklaste ja munkade iſaks peetakſe Antooniuſt. Tema ſündis a. 251 Põhja-Egiptuſes ja olla 105 aastat wanaks ſaanud. Päraſt tema ſurma kirjutatud elulugudes on palju luuletuslikku tema elu kohta. Kõige jutustuste ajaloolik tuum on küll wiſt järgmine.

Baſiilius Suur.

Juba waraſelt oli Antooniuſel tung waatlemiſes ja ilmaſt lahus elada. Sellele tungile andis ta ka järele, kui ta wanemad ära oliwad ſurnud ja tema „rikkana nooremehena“ kord kirikus järgmiſi ſõnu ewangeliumiſt kuulis: „Tahad ſa täiesti waga olla, ſiis mine ja müü ära, mis ſull on, ja tule, käi minu järel.“ Ta andis ſuurema jao oma waranduſeſt waeſtele ja jättis eneſele ainult nii palju, kui tema õele tarwis läks. Wiimaks pani teda aga ka ſee ſõna mõtlema: „Sa ei pea mitte homſe eeſt muretſema.“ Ta paigutas oma õe wagade neitſide ühiſuſesſe ja andis kõik käeſt ära, mis tall oli. — Siis läks ta ükſikuſesſe, et ſääl wagas waatlemiſes ja waljudes palweharjutustes elada. Aga ka ükſikuſes tuliwad teda koledad kiuſatuſed waewama. Üleliigſe paastumiſe läbi waimuſt nõrgaks jäänud, arwas ta kõigeſuguſeid kuradi wiirastuſi nägewat. Kurat lähenes temale armastaja naiſe näol ja tahtis teda patule awateleda. Waikſe kõrbe koleduſed ilmuſiwad kiſkjate loomade näol ta ette, ja tema pidi palwe läbi neid kahjutumaks tegema. Koguni kehalikku waewa arwas ta kurjade waimude poolt kannatama. Aegamööda aga muutis ennaſt Antooniuſe ükſikelu hingekarjaſe tegewuſeks, ja ſee tegi ka tema eneſe hinge terweks. Tema kuulſus meelitas ſuure hulga inimeſi kõrbe, kes wagaduſe wõitluſes ehk ükſiklaſe elus temalt nõuu otſiſiwad ja leidſiwad, ehk teda oma tülides wahemeheks paluſiwad. Kaks korda tuli Antoonius Aleksandriaſſe: eſimene kord wiimaſe ſuure ristirahwa tagakiuſamiſe ajal, kus ta kiuſatuid tröõſtis ja Kriſtuſeſt

tunnistust andis, ilma et imetlewad paganad teda kinni oleks wõtnud; ja teine kord kiriku wõitluste ajal Ariiusega, et õigest usust tunnistust anda. — Toitu tarwitas ta oma elu ülespidamiseks imewäärilisselt pisut, ja ommeti sai ta wäga wanaks. Ükskõiklastele andis ta nõuu pääle palumiste ka käsitööd teha. Parem, kui imeteguside ja terweks saamist taga nõuda, olla pühitsemist otsida, sest „imetegude tegemine ei ole mitte meie, waid Õnnistegija töö." — Suur kirjatundja ei olnud Antoonius mitte, aga tall oli mõtterikas waim. Kui keegi pagana mõttetark temalt kord küsis, kudas ta kõrbes ilma raamatuteta läbi saawat, mis ükskõiklasele inimeste asemel wõikssiwad olla, ütles tema: „Mis on esimene, kas waim wõi raamatud? — Terwe looduse raamat on minu ees lahti, ja ma wõin temas Jumala sõna lugeda nii sagedasti kui ma aga tahan. Teie ei ole oma tõdestamiste ja järeldamistega weel ühtegi hinge pagana usku pööranud, meie aga oleme oma usuga lugemata hulga ewangeliumi poole toonud." — Et inimeste imetlemise eest ennast warjata, läks ta sügawamale kõrbe ja elas sääl ühe datelpalmi wiljast, külwas pisut wilja maha ja wahetas korwisid, mis ta punus, leiwa wastu ümber. Kui Antoonius surma tundis ligi olewat, käskis ta sõpradel oma hauda salajas pidada, et ilmaaegset ebausulist kummardamist enese jäänustest eemale hoida. — Paljudest Antooniuse sõnust paistab lihtne, lapselik ning alandlik meel wälja. „Inimene peab oma süü Jumala ees enese pääle wõtma ja elu wiimse silmapilguni kiusatuste wastu walmis seisma", oliwad tema sõnad. „Ära looda oma õiguse pääle." — Antooniuse järelkäijate arw kaswas ni suureks, et ükskõikelu asemele warsi ühine mungaelu tekkis. Selle asutaja oli Pakhoomius, kes ühel Niiluse saarel Tabeenäs munga-asutuse asutas ja ühe kodukorra järele, mille ta kui abt (eestseisja) oma seltsile andis, mungaelu korraldas ning kloostri elu sisse seadis, millest pea tuhanded osa wõtma hakkasiwad. Palwele, kergele tööle ja ühistele söömaaegadele tuldi kokku. Kristlikkude neitside ühisused muutusiwad Pakhoomiuse äratusel naiskloostriteks. Osawuse ja töötiisi järele jaotati mungad mitmesugustesse liikidesse. Mungaelu hiilgawam külg oli abieluta seisus ja kasin eluwiis, mispärast seda elu „inglieluks" kutsuti. Aga ka liialdusi ja kõigisuguseid enesepiinamisi tuli ette, ja iseäranis kardetawaks läks munkade tööta olek. Sellepärast katsus Basiilius Suur, († 379) Keisarea piiskopp, munke tegewale elule ja kiriku korrale lähemale tuua ühe mungaseaduse läbi, mis Rooma riigi ida jaos maksma pandi. — Basiilius on oma wagaduse ja puhaste eluwiiside tõttu õigusega kiitust ära teeninud. Nooremehena, kui ta weel üliõplane oli, hoidis ta ennast kartlikult kõigest patust eemale; ta tundis ainult kahte teed, kooli ja kirikusse. Ka tema tundis, enne kui ta piiskopiks sai, tungi, mungaks heita, ja elas oma sõbra ning õpiseltsilise Gregooriusega Nadsiandsist ning teistega mitu aastat ilmast kaugel palwetamistes, waimulikkudes waatlemistes ja Püha kirja uurimises. Ta korjas selles elus palju nähtusi, mida ta pärast oma „Reeglisse" (mungaseadusesse) teiste kasuks üles pani. Ta tundis mungaelu warjukülgi niisama hästi kui tema walgusekülgi, ja tema õpetlused selle asja kohta on wäga õpetlikud. — Üleüldse on Basiilius mungaelu

poolt, s. o. selle poolt, et mungad palwetamiseks ja töö tegemiseks ühte elama asuwad; ta on aga igapidi täielise ükssikelu wasta. „Ükssiklaste olek ei käi armastuse nõudmistega kokku, sest et siin igaüks ainult selle eest muretseb, mis temale tarwis on. Ükssiklasel on raske oma wigasid ära tunda. Häda sellele, ütleb Koguja 4, 10., kes ükssi on, kui ta langeb, ja ei ole teist, kes teda üles tõstab. Ühisuses käib Waimu mõju kõigist läbi; igale ükssikule antud waimuanne tuleb kõikidele kasuks. Kes aga ükssi enesele elab, sellel on ehk ka oma waimuanne, see jääb aga kasutaks, kui ükssik teda enesega maha matab." —

Mungaelus tuli walgusekülgede kõrwal ka tõesti palju warjukülgi nähtawale. Tõsi on, et munkade eeskujul palju ristiinimesi tõsisemale elamisele äratati. Kloostrid, kus agarasti tööd tehti, tegiwad ka palju hääd. Suured laewatäied toiduwara wõisiwad ise kasinalt elawad Egiptuse ning Siiria mungad paikadesse saata, kus häda oli. Munkade wastu, kes ainult palweid lugeda tahtsiwad, hüüdis Khrüsostomus: „Issand ütleb: Ärge muretsege mitte, mitte ei ütle ta: Ärge tehke tööd." — Aga mitte ainult haritud inimesed, kes riigi ja aja wiletsa olukorra pärast kurbtust tundsiwad, põgenesiwad kloostritesse. Sinna jooksis ka hulk inimesi, kellel elukutset ei olnud, kes laiselda ehk teistele järele teha tahtsiwad, ehk kes wäeteenistust kartsiwad wõi wõlauskujatest ehk raskest tööst lahti tahtsiwad saada. Ja paljud, kes kloostrites märatsewal meelel endid üleliigselt piinasiwad, sattusiwad hukatusesse, jäiwad nõdrameelseteks, hulluks ehk saiwad enesetapjateks. Kuulus ja tark munk Johannes Kassiaanus kirjeldab ühte iseäralist meele-haigust, mis munkade pääle tuli ja mida tema „aktseediaks" nimetab: rusutud meel, Jumalast mahajäetud tundmus, waimutühjus j. n. e. See oli tõsiseks karistuseks selle üliinimliku inglielu üle, mida ka „jumalikuks mõttetarkuseks" kutsuti.

Ükssikluse haiglasem nähtus oliwad nõnda nimetatud stüliitid ehk samba-pühad. Nende hulgas oli kõige kuulsam Siimeon Siiria maal († 459). 30 aastat on see mees ühe samba otsas elanud, kuhu ümberkaudsed inimesed temale toitu tõiwad.

Õhtumaal kujunes mungaelu natukene teisiti. Siin wõeti asjast rahulisemalt ja suurema järelkaalumisega kinni ja tehti asi kirikule ja inimestele kasulikseks. Üks tõsine munk Jowiniaanus hoiatas siin liialduste eest. Mungaelu auustajate suureks imeks seadis tema muude hulgas järgmised laused üles: „Kahesugust kõlblust ei ole olemas. Kõigil ristiinimestel on sama taewalik kutse ja sama auuaste. Abieluta seisus ehk abielu, söömine ehk paastumine ei tee wahet ristiinimese ja ristiinimese wahel. Sisemine elu, meelsus, osasaamine Kristusega, sõnakuulmine on siin mõõduandwad. Paastumine ei ole püham, kui söömine tänuga j. n. e."

Õhtumaa mungaelu uuendaja ehk reformaator oli Benediktus Nursiast (sünd. 480). Ühel mäel Neaapoli linna lähedal ehitas Benediktus wana templi waremete asemele kloostri, millest pärast kuulus Monte-Kassiino kloster wälja kaswis. Selles kloostris pani ta aastal 529 oma benediktiin-

laste-mungaseaduse maksma, mis kõigi teiste Õhtumaa mungaseaduste eeskujuks on saanud ja kunni 500 aastat maksew oli.

Benediktuse mungaseaduseşt, mis 73 päätükki langeb, nimetame järgmiſt: Waimuliku wõitlemiſe päänõudmine on sõnakuulmine, tagaſipöörmine sõnakuulmiſele Jeeſuſe wastu, kelleſt inimene oma sõnakuulmatuſe läbi on ära pööranud. Eneſetahtmiſeſt peab inimene ennaſt lahti ütlema, et Jeeſuſt Kriſtuſt teenida. Mungale on abt (eeſtſeisja) Kriſtuſe nähtaw aſemik, tema kohta maksab sõna: „Kes teid kuuleb, see kuuleb mind.“ — Abtile kui waimulikule iſale ei tohi wastu rääkida. — Klooſtriſſe astumiſt peab kõigiſuguste alandamiste ja eluraskuſe kirjeldustega raskendatama. Mungaks saamiſeks on waja kõige wähem üks aasta katſel olla. Katſeaja lõpul wõib mungakspüüdja jälle maailma tagaſi minna, kui ta tahab. Jääb ta aga kindlaks, siis wõetakſe ta jäädawalt klooſtriühiſuſesſe wastu. Siin annab ta kõik oma wara waestele ehk klooſtrile. Seſt sõnakuulmiſe kõrwal peab munk teiſeks waeſuſe ja kaſinuſe lubaduſe andma. — Tähtjas on ka paigale jäämiſe lubadus (stabilitas loci), ſ. o. lubadus, mitte üheſt klooſtriſt teiſesſe ränata, waid oma klooſtriſſe paigale jääda. „Paigale jäämiſe läbi ſaame meie ſelle maailma muutlikus olekus Jumala igaweſe ja muutmata oleku lähedale. Me ſureme maailmale, kui me ajaliku elu maha jätame; me ſureme aga Jumalale, kui me oma määratud paiga maha jätame. — Ka auuwäärt töötegemiſt, lugemiſt ja käſitööd, kirjutas Benediktus munkadele ette. Töö juures pidi üks wanem munk nooremate üle walwama. „Jõude inimene on otſegu näljane: Ta kõrwad janunewad kuulujuttude järele, ta ſilmad otſiwad uudiſt, ta kurk nõuab ſüüa ja juua. Keha muutus pääpiiramiſe, riiete ja uue eluwiiſi läbi ei tähenda weel midagi. Muutus peab ſeeſtpidine olema: Kurjad mõtted peawad ſüdameſt kaduma, et nad mitte sõnaga ja teoga pilkamiſi ei ſünnita ja patule ei awatele.“ Selle-päraſt peab munk ülemale kõik oma kurjad mõtted pihtima, ſee aga peab

Nurſia Benediktus.

mungale truuks hingekarjaseks olema. Halbtuse wöörutamiseks peab ka karistusi tarwitama ja walju korda: köige enne salajane, siis awalik noomitus, paast, löögid, wäljaheitmine, pühaöhtusöömaajalt ära töukamine. „Wäljaheitmist tarwitagu abt targa arsti kombel, nii kui karjane, kes 99 lammast körbe jättis, et ühte otsida.“ — Benediktuse seaduse järele peetakse kloostrites päewa ja öö kohta 7 jumalateenistust (T. laul 119, 164); esimene on hommiku kell 2 (T. l. 119, 62), järgmised kell 6, kell 9, kell 12 enne lõunat ja kell 3, kell 6 ja kell 9 pääle l. — Kaks tundi päewas oli lugemise jaoks määratud, 7 tundi käsitöö tarwis. Aastast 538 pääle äratas üks benediktiinlane Kassiodoorus, kes ise riigimehena ning õpetlasena kuulsaks sai, munke teaduslikule tööle. Selle läbi sai Benediktuse asutus selleks orduks, kes üleüldise hariduse eest alamast maaharimise astmest kunni teaduste uurimiseni kaunist hoolt kandis. Benediktiinlased on Euroopa hariduse, Püha kirja, wana Greeka ja Rooma klassikuste ja kiriku isade kirjade alalhoidmiseks palju teinud; nemad on ka palju Euroopa rahwaid ristiusku pööranud. Nursia Benediktuse tegewus, mis Monte-Kassiinost üle terwe maa ulatas, oli tõsiselt apostlik tegewus. Oma inimesearmastuse tööde, oma haigete rawitsemise, oma waeste eest hoolekandmise läbi on see mees paljudele uskmata ja eksijatele inimestele õnnistuseks saanud. Kord juhtus ta Gooti kuninga Totilasega kokku. See wiskas ennast lihtsa munga jalge ette, kuulas tema noomitusi, ja läks siis selle teadmisega minema, et ta waga mehega kokku puutumise läbi paremaks olla saanud. Benediktus suri aastal 543 altari ees, kus ta parajasti jumalaarmu oli saanud.

Meie lahkume munga olu alguseloost ja paneme nüüd tähele, kudas paawsti auujärjele põhi pandi.

Juba Uuest testamendist loeme meie, kudas apostlite, kiriku asutajate ja walitsejate all kogudused töusiwad, kelle üle wanemad (presbütrid) ning diakonid seisiwad ja kudas õige pea wanemate ette otsa, kus neid mitu oli, ülewaataja (episcopus) ehk piiskop astus, kelle hool pidi olema, Issanda kogudust kui karjane hoida. Piiskoppide hulgas töusiwad linnade piiskopid suurema auu sisse, kui maa piiskopid. Wiimased jäiwad aegapidi presbütriteks ja preestriteks, linna piiskopi ülewalwamise all. Linna piiskoppide ette otsa astusiwad warsi maakondade (prowintside) päälinnade piiskopid, keda metropoliitideks kutsuma hakati. Metropoliitide keskel aga töusiwad oma auu poolest köige kõrgemale Jeruusalemma, Aleksandria, Antiokia, Konstantinopoli ja Rooma piiskopid. Oma iseäralise auu saiwad nad oma koguduste tähtsuse pärast. Jeruusalem oli Juuda kristlaste, Antiokia paganamaa kristlaste emakogudus olnud; üks oli juutide, teine paganate keskel missioonitööd teinud. — Aleksandria oli Rooma järele köige esimene linn riigis; sääl olla Markus elanud ning töötanud ja oma õpetaja Peetruse õpetust kuulutanud. Konstantinopol oli Konstantiinuset saadik keisri asupaik. Keisrikoja piiskoppidel oli aga kiriku korra ja asjade kohta palju mõju ja ütlemist — Roomas aga asus see kogudus, kus püha Peetrus ning püha Paulus kaua aega tööd oliwad

teinud ja wiimaks märtrisurma surnud. Siin pidiwad puhas apostlite õpetus, nende sisseseaded ja neilt päritud kord ning suusõnalised nõuu-andmised oma alguslikus kujus leida olema. Juhtusiwad piiskopid waielusesse selle kohta, mis kirikus õige ja maksew peab olema ja mis Kristus kirikule käskinud ja pärandanud on, siis küsiti nõuu Rooma kogudusest ja piiskopilt. Et Rooma piiskoppide ustawa hoiu all kõige õigemad ja kõige puhtamad apostlite õpetused ning kirjad on, ja et igaüks, kes ühildase usu ning kiriku poole hoiab, Rooma kiriku korra wastu ei tohi teha, selle pääle juhiwad juba teise ja kolmandama aastasaja wäljaspool Rooma seiswad kirikuisad, nagu Irenäus ning Küpriaanus, ristiusuliste tähelpanemist.

Nii tõusiwad Rooma piiskopid aega mööda iseäralise apostliku auu sisse. Igalpool hakati wiisiks wõtma, tähtsates usu, kiriku korra ja jumalateenistuse korra küsimistes Rooma piiskoppide käest nõuu küsida ja nende otsuse järele teha. Enamasti oliwad ka need otsused ikka õiged. Harjunud wiisist sai aga pea õigus ning kohus. Aastal 445 nõudis keiser Waalens, et piiskopid Rooma traditsiooni igas asjus mõõdupuuks pidiwad wõtma, ja Khalkedoni kontsiiliumil a. 451 jäi Rooma piiskopi hääl kiriku õige õpetuse kohta mõõduandwaks. Rooma tähtsust rohkendas weel see, et tema kõige riigi ja kogu wana maailma keskpaik oli, kuhu kõik teed wiisiwad, kuhu kõiksugused waimud kokku woolasiwad, kus kõige hariduse ja wõimu asupaik oli. Juba wana Rooma nimi mõjus nõiduslikult. Terwe tuhat aastat oli Rooma juba rahwaste üle walitsenud ja neid kaswatanud ning harinud; tema nõiduslikku tähtsust ei suutnud enam seegi asi wähendada, et Wana-Rooma kõrwa Uus-Rooma, Konstantinopol, kui keiserlik päälinn asutati. Ainult üks Rooma oli olemas. Tahtis kirik maailmaga käsikäes käia, siis wõis ta seda pääasjaliselt Rooma kaudu teha. Selle linna suur au, mis üle ilma ulatas, pidi ka säälsetest piiskoppidest lugupidamist edendama ja kaswatama.

Ka Rooma wahekorda würstide wastu peab tähele pandama, kui paawsti auujärje tekkimisest, s. o. Rooma piiskopi mõju tõusmisest üle terwe kiriku õieti aru tahetakse saada. — Roomale oli see otse kasuks, et keiserlik koda, kes nii sagedasti ennast waimulikkude asjade wahele segas, Roomast ära läks Konstantinopolisse. Nii wõidi ilmaliku wõimu mõju eemale tõrjuda, seda enam, mida enam riigil rahwaste rändamise tagajärgede all kannatada oli ja mida enam Ida riik nendesamade rändamiste tõttu Itaalia kõrwal nõrgemaks jäi. Kui Itaalias Lääne-Rooma riigi kukkumisega walitsejad ühtelugu wahetasiwad, kus Itaalia täna Saksa riik Odoakeri walitsuse all oli, homme aga Ida-Gooti riigiks Theodorikhi walitsuse all sai, siis pea Ida-Rooma riigi maakonnaks muutus ja warsi jälle suuremalt jaolt longobardide wõimu alla sattus, — oli Rooma piiskopp see, kes kõikumata oma paigale jäi. Juba selle pärast, aga jaolt ka selle tõttu, et Rooma piiskoppidel oma kingituste läbi rikkaks saanud koguduste maatükkide aseomanikkudena Itaalias palju ütlemist oli, hoiti neid ja pandi neid tähele ning anti neili auu.

Pääasjaliselt auustati Rooma piiskoppa edasipüüdjate Karolingide soost

Franki kuningate poolt. See oli kahekſandama aastaſaja keſkpaigas, kus frankide kuninga wõimas kojameister Pipiin Wäike otſuſe tegi nõrgawõimuliſt kuningat troonilt ära tõugata ja iſe Franki kuningate auujärjele istuda. Selle otſuſe kordaſaatmiſeks tarwitas ta Rooma piiskopi ehk paawsti lugu peetud nõuu. Ta küſis paawstilt järele, kumba kuningaks tuleb pidada, kas ſeda, kelle käes kuninglik wõimus ning kelle õlgadel kuninglikud kohuſed on, wõi ſeda, kes paljalt kuninga nime kannab. Paawſt, kes asjalugu tundis, andis wastuſeks, et ſeda kuningaks peab peetama, kelle käes kuninglik wõimus ſeiſab. Selle pääle pistis Pipiin oma kuninga, wiimaſe Merowingi, klooſtrisſe, ja walitſes nüüd iſe kui kuningas, kellel ſuur wõimus käes. Tema poja Karl Suure käes kaswas ſee wõimus weel palju ſuuremaks. Üks käſi aga peſeb teiſt. Rooma paawstile tegiwad longobardid Roomas palju tüli; tema kutſus frankide kuninga eneſele appi. Pipiin tuli kaks korda üle Alpi mägede Itaaliaſſe, wõitis longobardid ära ja kinkis wõidetud maad paawstile. Nendeſt maadeſt tekkis pärastine kiriku riik. Nii ſai Rooma piiskopp waimulikuſt iſandaſt ilmalikuks würstiks, kellel enam ilmaliku wäe ja wõimu puuduſt ei olnud, oma lugupidamiſt ja Rooma iſtme mõju kriſtlikus ilmas kindlaks teha. — Selleſt aga, et paawſt Pipiini troonile ſaamiſes otſuſe tegija oli olnud, wõeti pea õigus wälja, et ſee paawsti aſi on, ſarnastes asjades otſuſt anda ja würstiſid oma arwamiſe järele ammetiſſe ſeada ning ammetiſt lahti lasta.

Nõnda kui Pipiini kaudu Rooma piiskopi waimulik mõju Franki riiki tungis, nii tungis ta peaaegu ſamaſuguſel teel ka Saksamaale. Sääl tegi Winfriid ehk Bonifaatſius ſuurepäraliſt apoſtli ning miſſionäri tööd: oma kaaslastega ühtlaſi pööras ta hulga paganaid ristiusku, aſutas kirikuid ning piiskoppkonde ja ſeadis need kõik Rooma iſtme walitſuſe alla, kelle poolt Bonifaatſius ennaſt miſſionäriks wolitada ja õnnistada oli laſknud. Juba waremalt oli Inglismaal ſamaſugune lugu ſündinud. — Kuuendama aastaſaja lõpul töötas Inglismaal paawſt Gregoorius Suure poolt ſaadetud munk Augustiinus miſſionärina. Temal oli 40 abiliſt. Tuhanded anglo-ſakſideſt laſkſiwad endid ristida, wiimaks ka nende kuningas Ethelbert, kelle abikaaſa Bertha Franki maalt pärit oli ja juba waremalt ristiusku oli heitnud ning Augustiinuſe ſaatmiſt paawſtilt oli ſoowinud. Selle läbi aga ſattus anglo-ſakſide walitſuſe all elawa Briti rahwa ristiuſk, mis ſenini Rooma mõjuſt waba oli olnud, ſelleſama mõju alla, nii et mõne aja päraſt terwe Britannia Rooma piiskoppide waimuliku walitſuſe all oli. — Ka Gooti rahwaste, ida-ja läänegootlaste juures, kes ariaanlaſed oliwad ja Roomaſt midagi kuulda ei tahtnud, muutus aſi teiſeks, kui aastal 589 ariaanlik Lääne-Gooti kuningas Rekkared Spaanias katoliku kiriku uſu poole pööras ja Rooma paawstiga waimulikuſſe ühenduſesſe astus. Idagootlaſed aga, kes Itaalia maalt oma ſuurt riiki walitſeſiwad, kaotaſiwad ikka enam oma wõimuſeſt, ſeda mööda kudas õigeuſuliſte Franki kuningate ja keiſrite mõju kaswas. — Rooma piiskoppide, iſeäranis Gregoorius Suure, ſuurepäraline miſſionitöö oli ſee, mis ſelle piiskoppkonna piirid üle terwe Lääne-Euroopa tõmbas. Ei olnud ſiis ſugugi ime, kui ſeda

ſuurt piiskoppkonda üleüldiſe kriſtliku kirikuga ära wahetati, mille nähtaw pää kui Kristuſe ning Jumala aſemik Roomas näis olema.

Piibli põhjal ſeda tõeks tunnistada ei olnud küll mitte kerge. Ommeti leiti tuge ſõnades, mis Kristus Peetruſe wasta ütelnud oli: „Sina oled Peetrus, ja ſelleſinaſe kalju pääle tahan mina ehitada oma koguduſe, ja põrgu wärawad ei pea ſeda mitte ära wõitma. Ja mina tahan ſulle taewariigi wõtmed anda, ja mis ſina maa pääl kinni ſeod, ſee peab taewas kinni ſeotud olema, ja mis iial ſina maa pääl päästad, peab ka taewas päästetud olema (Matt. 16, 18. 19.)." Sell põhjal olla Peetrus apoſtlite würſt ja Kristuſe aſemik ſiin maa pääl; Rooma piiskopid aga olla Peetruſe järeltulijad, kes iſe 25 aastat Rooma piiskopi ammetit pidanud. Nii olla ſiis ka Rooma piiskopid üleüldiſe kiriku nähtaw pää ja ſeista kõigiſt maailma piiskoppideſt üle.

Aga ſee järeldus on wankuwail jalgel. Küll on Iſſand Matt. 16 need ſõnad Peetruſe wasta öelnud. Aga ta ei ole õiguſt ſiduda ja päästa mitte ükſi Peetruſele, waid ka teistele apoſtlitele ja oma koguduſele annud (Waata Matt. 18, 17. 18; Joh. 20, 22. 23.). Küll ſai Peetrus oma nelipühi jutluſe läbi, mis eſimeſe koguduſe ſünnitas, kiriku nurgakiwiks ning kaljuks, aga apoſtlite würstiks ja ülemaks ei pidanud ta ennaſt mitte. Apostel Paulus, näituſeks, ei ſeisnud kudagi wiiſi Peetruſe ülewaatuſe all. Püha Peetrus oli küll Roomas ja ſuri ſääl nagu Pauluski märtri ſurma. — Aga Peetrus oli Roomas ju apoſtlina ja mitte piiskoppina, — ja kui tema ka piiskoppina Rooma koguduſt lühikeſt aega oleks juhatanud, ſiis jääkſiwad ſellepäraſt pärastiſed Rooma piiskopid ikkagi piiskoppideks ja ei ſaaks mitte apoſtliteks, kellel apoſtlik wõim üle terwe kiriku oleks. — Nii ei ole ka niiſuguſed piiskopid ja kirikuiſad, kes nagu Küpriaanus Rooma ſuuſõnaliſelt päritud õpetuſe (traditſiooni) ustawuſt ja õiguſt kõrgeks kiitſiwad ja kes ühildaſe kirikliku õpetuſe mõõdupuud Rooma koguduſes, kahe apoſtli aſupaigas, nägiwad, iialgi Rooma piiskoppi kiriku ükſuſe pääks pidanud. — Koguni paawſt Gregoorius Suur iſe (600 aasta ümber) oli ſelle wasta, et mõni piiskopp ennaſt üleüldiſeks piiskoppiks nimetab, nagu Konſtantinopoli piiskopp ſeda tegi. Ka eneſele ei ſoowinud ta ſeda nime. — Kui kord Konſtantinopoli patriarkh (ülem-piiskopp) Gregooriuſele wäga alandlikult kirjutanud oli: „nagu Sa käskiſid," kirjutas Gregoorius temale wasta: „nõnda ei pea Sa enam kirjutama. Auu pooleſt oled Sa minu wend, kommete pooleſt minu iſa. Mitte käskinud ei ole mina, waid teatanud, mis minu meeleſt kaſulik oleks teha. Jäta niiſuguſed ſõnad nagu „üleüldine paawſt," need kaswatawad uhkuſt ja haawawad armastuſt. Nagu me oma õigusteſt kinni peame, nii peame meie ka iga ükſiku kiriku õigusteſt lugu." — Gregoorius nimetas ennaſt ainult „Kristuſe ſulaste ſulane."

Ommeti on kindel, et juſt Gregoorius Suur (600) Leo Suure (444) järel pääasjalikult Rooma iſtme auu ja waimuliku wäe aſutaja on.

Leo Suur elas kirikuiſa Augustiinuſe ajal. Ta oli parajasti Gallias kahe Rooma pääliku wahel rahu ſobitamas, kui teda Rooma piiskopiks waliti. Wäſimatalt tegi ſee mees kiriku hääks tööd, laskis Pelaagiuſe meelſeid waimulikka

mehi ammetist lahti, wõitles manilaste ekstiõpetuse wasta, sundis Gallia ning Aafrika piiskoppa oma waimuliku mõju alla ennast andma, ja hoidis üleüldse kirikut tema langemise ajal wägewa jõuuga koos. — Werised sõjad ja rahwaste rändamised tegiwad seekord Itaaliale palju tüli. Leo katsus waewatute haawu parandada. Tema läks oma preestritega hirmsale Hunni kuningale Attilale wasta ja oskas temasse nii mõjuda, et see auukartuses oma edasitungimise Rooma poole katki jättis. — Ka wandalite kuningat Geiserikhi oskas Leo nii kaugele meelitada, et ta pääle Rooma rüüstamist linna mitte põlema ei sütitanud ega ta elanikka maha ei tapnud. — Leo oli ka tähtjas kirikuõpetaja ja jutlusemees. Khalkedoni kontsiiliumil aastal 451 loeti Leo abti Eutükhese wasta üles seatud õpetus õigeks ja makswaks: „et Kristus tõsine Jumal ning tõsine inimene on, Jumalusse poolest igawesest ajast sünnitatud ja Isaga ühesugune, inimese poolest neitsist Maarjast selles ajas sündinud ja meie inimestega kõigis asjus ühesugune, ainult ilma patuta, ja et tema inimeseks saamisest saadik tema isiku ükstus kahes loomuses (natura) seisab, mis segamata ja muutmata, aga ka jagamata ja lahutamata ühendatud olewat.“

Gregoorius Suur.

Suurem ja tähtsam, kui Leo tegewus, näib Gregoorius Suure apostlik tegewus kirikule olnud olema. — Tema oli rikkast ja suurt sugu Rooma perekonnast pärit, oli enne õigusetundja olnud, siis aga keisri poolt präätoriks (Rooma ülemaks ammetnikuks) nimetatud, millest ammetist ta pea lahkus, sest et selle seisuse auu ja lõbu otsiw elu tema hingele kahjulikud näisiwad olema. Ta pööras maailmale selja, asutas omal kulul seitse kloostert ja astus ise kui munk ühesse nendest sisse. Ustawalt ja tõsiselt täitis ta oma munga kohuseid. Ta oli wali enese wasta. Paawsti saadikuna tuli ta siis keisri kotta Kons-

tantinopolisse, kus ta enesele suure usalduse wõitis. Kui ta tagasi tuli, waliti ta wasta tahtmist Rooma waimulikkude ja koguduse poolt piiskopiks. Suure tarkuse ja jõuuga pidas ta oma ammetit ja katsus oma mõju terwe kiriku üle maksma panna. Selle juures pidas ta ikka kiriku tõsist tulu, waimuliku elu kaswamist ning edenemist silmas. Sõna ja eeskujuga wõitles Gregoorius waimulikkude meeste ja lihtrahwa kõlbmata elu wasta, tegi palju hääd, ei tunnud auuahnust ega rahaahnust, heitis politilistes asjades keisri alla, ei annud aga ka waimulikuis asjus üheski tükis järele, waid jäi truuks oma taewasele isandale. Kuulus on tema „Karjase raamat," õpetus waimulikkudele meestele, sajade kuldsete nõuuandmistega, milledest mõne siia üles paneme:

„Hingede eest hooltkandmine on kõigi kunstide kunst. Ükski ärgu nõudku seda ammetit taga ilma põhjaliku teaduseta ja õigete elunähtusteta. Paljud õpetawad warsi, mis nemad mõtlemise teel ja mitte elutegewuses ei ole õppinud, ja mis nad sõnadega õpetawad, selle wasta wõitlewad nad oma eluwiisidega.

Uhkus on kõige kardetawam kiusatus. Alandlik meel on preestri õige uhkus. Isandad peawad waimulikud mehed küll rahwa üle olema, aga mitte, et rahwast walitseda, waid et teda taewa poole ülesse tõmmata. — Õige preester peab niisama hoolsalt ülesse poole taewase kirikupää poole püüdma, kui armastuses alla poole astuma nende juurde, kes tema kätte ustud on ja kes ka kõige salajamaid asju temale tunnistada ei häbene. Õige karjase südamest otsiwad nõrgad, kui kiusatuse laened neid rahutumaks teewad, niisama warju nagu ema sülleşt.

See on patt ja abieluriklik mõtte, kui hingekarjane, kes ommeti mõrsja otsija on ja kelle läbi peigmees kirikule oma kingitused saadab, ainult mõrsja meele päraşt katsub olla. Ei, ainult üks püüdmine peab tall olema, mõrsjat Issandale wõita. Et seda aga teha wõida, on ka waja, et kogudus Issanda sulase poole hoiaks.

Need on halwad karjased, kes karedad on nende wasta, keda neil karta waja ei ole, aga mahedad nende wasta, keda nad kardawad."

Gregooriuse suur waim elas nõrgas ja hädises kehas; ta põdes kõhuhaiguşt ning jookswat. Paawşt oli ta 590—604, kus surm tema selleşt eluşt ära wõttis, mis kõige tema suurepäralise tegewuse ajal enam suremine kui elamine oli olnud. Aastal 599 kirjutas tema: „Seşt on nüüd 11 kuud aega, et mina oma pattude päraşt wäga harwa oma sängişt üles tõusta wõin; nii kanged on poodagra (jookswa jalges) walud, et mull elu kõige suuremaks piinaks on." — Ja aastal 601 kirjutas ta: „Ma ei ole enam seda, mis ma ennem olin, ehk mull küll weel meeles on, et ma ennem midagi olin." Ta palus sõpru kannatuşt tema jaoks paluda, et ta mitte pattuşid, milledeşt teda walud puhastama pidiwad, oma nurişemise läbi ei suurendaks. — Ka jumalakartmata inimeste waenu püüdis Gregoorius waikşelt kannatada. „Ma ei

pea seda inimest mitte Aabliks, kellel mitte wenda Kaini ei ole," armastas ta ütelda.

12. paastukuu päewal 604 lahkus see ustaw Issanda sulane siit ilmast. Ambroosiuse, Augustiinuse Khrüsostomuse järele oli tema „wiimane kirikuisa." Kui tema järeltulijad paawstid tema eeskujul alandlikkud ja ustawad olekswad olnud ja oma wäge Issandas olekswad otsinud, siis oleks Rooma iste Jumala õnnistuse tööriistaks jäänud.

Muhamed ning islam.

Sellele krõgusele, kuhu Gregoorius paawsti tähtsuse tõstis, ei jäänud see mitte. Küll kaswas paawsti tähtsus wäljaspidiselt ilmaliku auu ning wõimu poolest, aga wäljaspidise wõimu suurenemisega wähenes tema waimulik tähtsus päew päewalt. Juba ühekšandama aastasaja keskpaigas on Rooma piiskopid kogu kiriku isandad. Selle aja ümber ilmus seaduste kogu „Wale Isidoorusе dekretaaliad," mis sellepärast seda nime kannab, et Sewilla Isidoorust, kes 200 aastat warem ühe kirikuseaduste kogu wälja oli annud, walewiisil nende dekretaaliate kirjutaja õeldi olewat. See uus seaduste kogu katsus paawsti nõudmisi wana kirikuseaduse pääle põhjendada, nagu oleks Kristus ise paawsti kiriku walitsejaks kutsunud, nagu oleks paawst wanast ajast ikka teiste piiskoppide üle olnud, nagu ei oleks ilma temata ühtegi kontsiiliumi tohitud kokku kutsuda, nagu ei wõiks ükski ilmalik kohus piiskoppa ja waimulikka mehi oma laua ette kutsuda. — See Wale-Isidoorusе seadustekogu on pärastpoole, iseäranis usupuhastamise ajal, pettuseks tunnistatud. Ta ei ole mitte seitsmendamal, waid ühekšandamal aastasajal tekkinud, nagu juba tema halb Ladina keel ja paljud ajaloolikud wead seda näitawad. Selle pääle waatamata usuti seda kogu mittu sada aastat, ja juba paawst Nikolaus I. (858—867) toetas ennast tema pääle. — Niisama on waraselt tekkinud jutt, nagu oleks juba keiser Konstantiinus paawstile ilmalise walitsuse Itaalia üle kätte annud, tuulest wõetud. „Konstantiinuse kingitus" on luulejutt, mis seks käima oli pandud, et paawstisid keisrite kõrwal iseseiswateks ilmaisandateks tunnistada. — Nikolaus I-el oli sagedasti mahti oma wõimu awaldada. Lothar II., Lothringi kuningas, oli kahe kelmi piiskopi läbi ennast oma abikaasast lahutada lasknud, et teist naist wõtta. Rheimsi ülempiiskopp Hinkmar oli ühe neist piiskoppidest ammetist lahti lasknud. Nikolaus I. seletas Isidoorusе dekretaaliate põhjal, ainult paawst wõiwat piiskoppi ammetist lahti lasta, ja sundis Hinkmari lahti lastud piiskoppi uuesti ammetisse seadma. — Sell ajal hakkasiwad paawstid kolmekordset krooni kandma, kuna Issand kibuwitsakrooni oli kannud ning kuusaja enneseest oli ära tõuganud, kes temale kõigi ilmariikide ilu ning auu pakkus. —

Õiguse wastane ilmalik wõimus ei olnud paawsti-istmele õnnistuseks. Kümnendamal ning üheteistkümmendama aastasaja esimesel poolel näeme meie paawsti koda kõlbliselt wäga madalal järjel seiswat. Rooma mõisnikud rebisiwad paawsti-istme maad oma kätte, ja suurt sugu naisterahwad sünnitasiwad nõnda nimetatud armukeste walitsuse (pornokraatia), mille abil nende sõbrad ning pojad kõige kõrgemad waimulikud ammetid kirikus oma kätte saiwad. Küll teeb Rooma-katuliku kirik wahet isiku ning ammeti wahel, ja meie peame Jumala ustawust kiitma, et tema paawstide wigade pääle waatamata nende läbi õndsakstegewat tõtt ja sakramentisid usupuhastajate kätte on lasknud tulla. Aga hukka läinud eluwiis ja tõsine õpetus — ei sünni ommeti mitte kokku. — Sell ajal, milleşt praegu jutt on, oliwad paawstid kõige lodewamad inimesed maa pääl. Nemad müüsiwad paawsti ammeti käest, kui nad ostja leidsiwad, nad elasiwad häbielus kõige lähemate lihaste sugulastega, nad wandusiwad walet ja tegiwad mõrtsukate tegusid. Isegi wägew keiser Otto I., kes seda asja parandada katsus, ei jõudnud Rooma häbistawaid eluwiisisid wälja juurida. Päraşt teda läks asi weel kirjumaks, kui korraga kolm paawsti tekkis, kes kõik õiged paawsti-istme omanikud tahtsiwad olla (1046). Siis tegi Saksa kuningas Hindrik III. asjale sellega lõpu, et ta sinodi Sutri linna kokku kutsus, kõik kolm paawsti ammetist lahti mõistis, ja ise neli korda järgimööda Saksa piiskoppide hulgast tubliside mehi Rooma istmele tõstis. — See oli omaşt kohaşt jälle walitsuse wägiwald, mis paljusid tõsiseid kiriku mehi mõtlema pani.

Nii oli lugu Õhtumaa kirikuga. Ka Hommikumaa kirikuga ei olnud lugu palju parem. Ida-Rooma riik oli mädanew ehitus. Puhas ristiusk oli sääl suurte õpewaieluste, piltideriiu ja wälise hiilguse taga-ajamise tõttu peaaegu wööraks jäänud. Jumala nuhtlused manitsesiwad patust pöörmisele: „Mõtle nüüd, kust sa oled ära langenud, ja paranda meelt, ja tee esimesi tegusid; aga kui mitte, siis tulen ma sulle nobedasti, ja tahan su küünlajala tema asemelt ära lükata, kui sa meelt ei paranda (Ilm. 2, 5)." Riik sai idaşt sisse tungiwate metsikrahwaste, hunnide, wandalite, gootide läbi palju kannatada. Sõda ja rüüstamine oli igal pool. Need löögid läksiwad siin mööda, ja metslaste salgad pööraşiwad ära lääne poole, kus neid Jumal jällegi kui oma witsa tarwitas pudenemas olewa Lääne-Rooma riigi wasta, mis wiiendamal aastasajal täiesti langes. Aga Greeka kirikute jaoks Wäike-Aasias, Egiptuses, Põhja-Aafrikas ja Konstantinopolis oli Jumal hoopis teise wäe witsaks walinud, mis seitsmendamal aastasajal kaugel Araabiast wäikeseşt alguseşt nobedasti kaswama oli hakanud ja pea kangelaseks oli saanud. See wägi näis selle jaoks määratud olema, et Hommikumaa ristiusulisi karistada ja sääl nende küünlajalga tema asemelt ära lükata. — Seitsesada aastat koputas see wägi Konstantinopoli wärawate pihta ning nõudis sisselaşkmişt, kuna ta ühe pala teise järele riigi külleşt enesele ära kiskus. Aga alles aastal 1453 läks temale korda, Konstantinopolit ära wõita, Greeka kriştliku keiserriiki täiesti ära lõhkuda ja oma poolt-kuud Sohwia kiriku harjale üles seadida. Õhtumaa Germaani sugu rahwastele oli senini aega antud metsikuteşt rahwasteşt ristiusu mõju all taltsutatud ja

kombelisiks rahwaiks saada, et siis wana kultuurariikide warandust, Greeka keele ja teaduse tundmist, mis senini Konstantinopolis oli warjupaika leidnud, oma hoole alla wõtta. See kõik aga sündis wähe aega enne usupuhastamist. Türklaste sissetungimisel põgenesiwad Greeka targad ja õpetlased oma kõige parema wana aja waranduse ga Õhtumaale ja töiwad ühes wana klassika kirjanikkudega ka Uue testamendi tema alguskeeles, Greeka keeles, kaasa. Selleşt aga tärkas Läänes uus teaduslik ja kiriklik elu, mis humanismuse ja reformatsiooni nime all tuttawad on. Alles siis langes Byzanz (ütle Büdsants), kui tema waimlikkude waranduste jaoks uus kodumaa leitud ning ette walmistatud oli. —

Palju aega enne Konstantinopoli langemist oliwad juba Aasia maakonnad rüüstatud ja ära wõetud. Egiptus ning Põhja-Aafrika oliwad riigi külleşt ära kistud ja metsikute araablaste tallermaaks saanud. Need maad oliwad aga ennemalt kõik kõrge hariduse pesapaigad olnud; nad oliwad kirikute ning kloostritega kaetud olnud. Siin oli piiskoppa, preestrid, munke ja nonnasid kõigis tänawates nähtud. Siin oli hulk teaduslikka kirju ristiusu kaitsmiseks kirjutatud. Siin, Konstantinopolis, Antiokias, Aleksandrias, Karthaagos oliwad need paigad, kus kõik need kuulsad mehed, nagu Khrüsostomos, Oriigenes, Athanaasius, Küpriaanus, Tertulliaanus, Augustiinus oliwad tegewad olnud. Ja kõik see kristlik kultuura uputati nüüd werevojadesse! See oli aga ka õige Jumala kohtu otsus. Seşt esialgseşt ristiusust oli siia ainult weel wari jäänud, tema jõud oli juba ammu temast lahkunud. Palwetamisi, mokapalweid, ihu piinamist, usurändamist ja wagasid tegusid oli siis küllalt tehtud; aga wähe oli siit rusuks pekstud südameid, harwa patu kahetsewaid hingesid, õige pihut iseennast ära salgawat elu, alandust, ustawust, armulist meelt ja põlewat armastust Õnnistegija wasta leitud. Sääl hakkas siis Issand mureta rahwast witsaga lööma, nagu ta seda enne wanast Israeli ning Juudaga teinud oli.

See karistuse wits oliwad Muhamedi-usulised. Muhamed oli aastal 571 Mekkas Lõuna-Araabias sündinud. Araablased oliwad waba, sõjakas, luulerikas karjas-rahwas. Nad langesiwad mitmesse suguharusse, kes kõik Abrahami poja Ismaeli järeltulijateks endid pidasiwad. Suure Araabia poolesaare sisemine maa on lai liiwakõrb, kus beduiinid edasi tagasi rändawad, kus harwa mõni oaas (roheline paik liiwakõrbes) weehallikaga ja palmipuude warjuga leida on, kus ainult kamel elada wõib, kes nälga, jänu ja uneta olekut wälja kannatada jaksab. Kamel ja nobejalgne kallist tõugu hobune on kõrbe elaniku ainukene rikkus. Beduiinid ise on rändamistel kõige wastu kõwaks tehtud, lihtne ja piskuga rahul olew rahwas, aga tulised armastuses ning wihas ja kähkud kättemaksmises selle eest, mis neile kurja tehtud. Neil on palju häid külgi: nad on lahked wõõraste wasta, kasinad, julged, sõnapidajad; aga ka halbadeşt külgedeşt ei ole neil puudus: kirgline toorus, werejänu, röövimise himu, riidu norimine ja weel palju teisi metsiku rahwa halbtusi peitub nende iseloomus. Tähelepandaw on weel araablaste luule wõim, mis nende mõistatuselistes ennemuistsetes juttudes nähtawale tuleb. — Üks jagu Araabia maast, nimelt lõunaläänerand (Jiemen), on wäga kuulus oma wiljarikaste orgude ning aasade

pooleſt, mispäraſt ſeda maapala õnnelikuks Araabiaks kutſutakſe. Sääl kaswawad lõunamaa heleda päikeſe paistel köikſugu kallid wiljad, nagu wiiruk, ſuhkru pilliroog, kohwi, granaatõunad, wiigipuud ja dattelpalmid. Sääl leiame meie ka Araabia kõige kuulſamaid linnaſid Mediinat ja Mekkat ſeiswat. Siinſed elanikud on hariduſe wõimuline rahwas, uhked oma wabaduſe pääle, kuulſad oma laialiſe kauba-ajamiſe läbi maal ja merel, ning rikkad wara pooleſt. Nende jõuuka ja toreda elu kõrwal näiwad kõrbes elawad araablaſed, kes kaſinat elu elawad, nagu hoopis teiſeſt ſooſt olewat.

Selle jõuuka rahwa poeg oli Muhamed. Tema iſa ning ema ſuriwad wara. Waeſt laſt kaswatada wõttis oma pääle tema onu Abu-Taleeb, kes kaupmehena mööda maad ümber rändas ja poiſikeſt igale poole ühes wedas. Sell teel ſai poiſikene waraſelt paljude rahwaſtega ja pagana, Juudi ning ristiuſuga tuttawaks. Tema oma rahwas oliwad paganad, kellede juureſt puhtam ja ſügawam jumalatundmine weel täiesti kadunud ei olnud, kuigi ſee tundmine kõigeſuguſte ebauſu kommetega ja tähtede ning wäärjumalate kummardamiſega ſegatud oli. Rahwuslikus pühas paigas Mekkas, mis Kaabaks nimetati, kus taewaſt kukkunud musta kiwi alal hoiti ja uſurändajate poolt auustamas ja ſuudlemas käidi, oli üksi 360 ebajumalat üles ſeatud. Juuta elas Araabias juba wanaſt ajaſt ſaadik; nendel oliwad ſiin koguni omad wäikeſed iſeſeiswad riigid olemas. Ka kriſtlaſi oli ristirahwa tagakiuſamiſte ajal Rooma riigiſt ſiia põgenenud. Aga kumbagi, ei ristiuſku ega Juudi-uſku ei ſaanud Muhamed nendes puhtas kujus tundma õppida. Ristiuſuliſed elaſiwad uſulahudes ja wäikeſtes märatſewates uſuſeltſides, kus õpetus ja kombed täiesti ebateele oliwad ſattunud. Nende alaliſte ägedate uſuwaieluſte ja piltide auustamiſe läbi tundis Muhamed ennaſt ſelleſt uſuſt eemale peletatud olema. Selle wasta ei meeldinud temale, nagu paljudele araablaſtele, ka paganauſuline paljude jumalate kummardamine mitte enam. See tõi teda mõtte pääle, rahwa langewat uſuelu uuenduſte läbi üles upitada. Ta wõttis nõuuks ebajumalate kummardamiſt häwitada ja wana algupäraliſt araablaſte uſku uuesti elule äratada. Kui Muhamed 25 aasta wanuſes rikka 40 aastaſe kaupmehe leſe Khadidſhaga abielluſſe oli aſtunud, algas temale mureta elu, ja nüüd oli tall aega wahete wahel ükſikuſeſſe minna ja jumalikkude asjade üle järele mõttelda. Alles 40 aastaſelt aga julges ta kui prohwet wälja astuda. Ta kuulutas nüüd, et ingel Gaabriel temale ilmunud ning temale käskinud olla, uut uſku aſutada. Selle uſu päämõtted pidiwad olema: „Ainult üks jumal on olemas, ſee on Allah, ja Muhamed on tema prohwet.“ Oma paganauſu, Juudi-uſu ja ristiuſu õpetuſte ſegaduſega lootis ta mitte ainult oma rahwaſt eneſe külge tõmmata, waid ka juuta ning kriſtlaſi; ootaſiwad ju eſimeſed weel Meſſiat, kuna wiimaſtele Kristus weel ühe rõõmuſtaja oli lubanud ſaata.

Muhamed õpetas, et üks igawene Jumal on olemas. Õpetuſe Kolmainuſeſt heitis ta kõrwale, ſeſt et ta ſelleſt nii aru ſai, nagu oleks neitſi Maarja kolmas iſik jumaluſes. Piibli uſuſt wõttis ta ſurnute ülestõusmiſe ja teiſelpool ſurma elatawa elu oma õpetuſeſſe üleſſe. Wiiſiks ſaanud rändamiſed

Mekka linna jättis ta makswaks. Abrahami sisse seatud ümberlöikamise, sagedaid pesemisi wee ehk liiwaga pidas ta wäga tarwilikuks. Ta kirjutas ette, et iga usklik wiis korda päewas peab palwet lugema, nägu Mekka linna poole pöörates, ja sagedasti paastuma, iseäranis Ramahdani kuu sees, kus iga päew kunni õhtuni midagi ei tohita süüa. Ka armuannete andmisega ei tohita kidsi olla. Wiina ei tohi usklik juua, ega sea liha süüa, ka ei tohi ta pilta kummar-

Muhamed.

dada. Selle eest wõib ta aga enesel palju naisi pidada. — Pärastpoole lisas Muhamed oma eeskirjadele weel ühe käsu juurde, et usku (s. o. islamiusu alla andmist) mõõgaga peab laiali laotama; selle käsu täitmine wiiwat inimest kõige kergemini paradisi. Paradisi kirjeldas Muhamed kui paika, kus kõiki meelelist ja lihalikku rõõmu ning lõbu küllalt käepärast on, kus sõstrasilmalised neitsid, kes igawesti noorteks ja kaunisteks jääwad, õndsaid hingesid teeniwad, kes warjurikkais hiites muliswate lätete äärel pikutawad, marmori lossides kalliste

jookidega oma jänu jahutawad ja kaunima puuwiljaga, mis kuldsetelt waagnatelt neile pakutakse, oma isu kustutawad. — Ükski muhamedlane ei jää igawesseks põrgusse, olgu ta kuigi halba elu elanud. Ommetigi on põrgu ka Muhamedi kirjelduse järele hirmus paik.

Et oma usu poolehoidjaid julgeks teha ja surma kartust põlgama panna, õpetas Muhamed nõnda nimetatud fatalismust: inimese elu pikkus, saatus ja lõpp on Jumala muutmata nõuu järele ammu ette ära määratud. „Keda saatus sõjawäljal tabab, see ei oleks tema eest ka naise kaisus pääsnud.“ — Muhamedi usul ei ole seda jõudu, inimeste kõlblist meelt tõsta. Küll edendas see ust neid wooruši, mis araablased oma wanemailt oliwad pärinud, waprust, wõõraste wastuwõtmist, kasinust söömises ning joomises, armuannete jagamist j. n. e. Aga ta ei keelanud neile ka ühtigi halbtust, mis neil ennegi oli. Muhamedil ei olnud patu tundmist, tema ei otsinud andeksandmist, lepitamist, uuesti sündimist, pühitsemist; ta ei saanud Jumala inimeseks saamisest ja Püha Waimu wälja walamisest aru. Loomulik patune inimene, nagu ta elab ja on, pidi mõnede wäliste tegude ning kommete ja tühja tunnistuse najal taewasse wiidama, kuna ristiusk õpetab, et liha ja weri Jumala riiki mitte ei wõi pärida. Sellepärast on selge, et Muhamedi kuulutus Jumala ilmutusest enesepettuse ja üleüldse pettuse pääle põhjenes. — Kui Muhamed ka hääde omadustega inimene oli, ei jõudnud ta ommetigi tõsise kristliku kõlbluse kõrguseni tõusta. Puhta, süüta ning patuta Inimese Poja kõrwal on Muhamed täiesti waleprohwet, täis muste kohte ja warju. Tall oliwad aga hääd waimuandeд, ilus keha kuju, meeldiw nägu, mustad hiilgawad silmad, julge otsaesine, kotka nina ja peaaegu naiselik, pehme ja mahe olemine. Ja kui waimustuse tuli ja kirgus tema silmadest loitis, siis näis ta kui walitsejaks sündinud olema, kelle ees kõik oma kaela paenutama pidiwad. Ta mõistus oli teraw, ta luule ja ettekujutuste wõim suurepäraline, ta kõneand otse hiilgaw; kui tema oma armsa ja kõlawa häälega kõneles, wõis tema sõnade mõju kõiki kuulajaid waimustada. — Aga Muhamed ei kohkunud oma sihtide kättesaamiseks isegi mürgi ning oda eest mitte tagasi. Araabia ajalood jutustawad kuuest petlikust tapmisest, mis Muhamed korda saatnud. Kahtlemata oli see pettus, et talle Jumal ennast ilmutanud. — Ta lubas oma poolehoidjatele, neli naist pidada. Aga kui tall enesel himu tuli neid rohkem wõtta, kuulutas ta, ingel Gaabriel olla temale ütelnud, prohweti naiste arw ei olla ära määratud. Nii tõi ta enesele ühe naise teise järele majasse, kunni nende arw üheteistkümneni tõusis. Muhamed oli haigete erkudega mees, alati äritatud olekus, langes waheст magneetilisesse unesse ja hullustuse tujudesse; ja mis nüüd temale nendest haiguse hoogude ajast meelde jäi, pidas ta kõrgema ilma awaldusteks, iseäranis weel siis, kui need awaldused tema terwe oleku mõtetega ja ihadega kokku käisiwad. Nii wististi pettis ta iseennast ja pärast ka teisi. Kord jutustas ta, teda olla lendawa hobuse seljas Jeruusalemma ja säält läbi mitme taewa Jumala auujärje ette kantud, kus teda endised prohwetid ning inglid suure auupakkumisega kui kõige armsamat prohwetit terwitanud. Sest Muhamedi õpetuse järele oliwad

ka Abraham, Mooses, Jeesus ja teised wana-aja mehed Jumala prohwetid olnud. Muhamed ise olla aga nendest kõigist ülem, tema olla wiimane prohwet. Kangekaelsed juudid olla prohwetid taga kiusanud ja Jeesust risti puua tahtnud, ei olla aga wiimast tegu mitte täide saata saanud, sest et Jumal neid nii pimestas, et nad ühe teise inimese Jeesuse pähä risti löiwad.

Ommeti paneme ajaloo jooksu kaugemalt tähele. Aastal 611 tõusis Muhamed üles. Tema naine Khadidscha heitis Muhamedi usku, niisama ka tema waimustatud onupoeg Aali. Teised perekonnaliikmed ja kogu Koreischiitide suguwõsa, kes Kaabat tema musta kiwiga hoidma pidiwad ja kelle hulgast ka Muhamed pärit oli, naersiwad ja pilkasiwad ainult prohwetit. Asi läks koguni nii kaugele et Muhameti ära tappa taheti ja tema Mekkast kiiresti ära põgenema pidi (Hedschra). Prohweti põgenemist Mekkast Mediinasse aastal 622 p. Kr. peawad muhamedlased oma aja-arwamise aluseks.

Sellest põgenemisest saadik muutis prohwet oma usu wäljalaotamise wiisi. Ta tõmbas mööga wälja. Mediinalased oliwad mekkalaste waenlased. Mediinas leidis Muhamed seda kergemini poolehoidjaid, et Koreischiidid Mekkast teda taga ajama tuliwad ning Mediina wasta wõitlusesse astusiwad Wõitlemistel ja lahingutes, mis kaunis sagedasti ette wõeti, oli mediinalaste pool Muhamed ikka juhatajaks. Mediinalaste abiga läks Muhamedil koguni korda ühte Mekkaga ühenduses olewat wäikest juutide riiki ära wõita ning ära häwitada. See tõstis muidugi prohweti sõjamehelikku kuulsust. Tema poolehoidjate arw kaswis ühte soodu, kunni ta seitsme aasta pärast kui usklikkude waimulik ja ilmalik walitseja Mekkasse sisse tungis ja mõne aja pärast terwe Araabiamaa oma alla heitis. Mõned andsiwad ennast ise tema alla, sest et nad tema õpetusi uskusiwad, teised pidiwad seda tegema, sest et Muhamedi mõõk neid selleks sundis ja prohweti sõjamehelik kuulsus neid ära pimestas.

Nii kandis mõõk islami ikke kaugemale. — Paganatega, kes islami wasta wõtta ei tahtnud, tehti nii nagu wõidetud Juudi riigiga: mehed tapeti maha, naised ning lapsed tehti orjadeks. Juba kartusest surma ja wangipõlwe eest wõtsiwad paljud uue usu wastu. — Juutidega ning ristiusulistega ei käidud teisiti ümber, kui paganatega; kõwa pääraha eest lubati neile mõnes paigas oma usku pidada. Enamasti aga käidi nendega nii häbistawalt ja karedalt ümber, et paljud oma usule selja pöörasiwad, islami wastu wõtsiwad ja selle läbi rikkaiks ja „auusaiks“ saiwad. Muhamed tahtis oma usku üleilmliseks usuks teha; kõik rahwad pidiwad ühte jumalat ning ühte prohwetit ja ühte kaliifi (kuningat) teenima. Kaliifid pidiwad Muhamedi järeltulijatena nii hästi ilmalikuis kui waimulikuis asjus piirita üle kõigi moslemiinide (usklikkude) walitsema. „Nii palju kui moslem (muhamedlane) ristiusulisest, juudist ja paganast kõrgemal seisab, kes koerte wiisil tema ees roomama peawad, nii sügawasti peab tema ise kaliifi ees kummardama ja otsekui ussikene tema ees liiwa sees pöörlema.“ Juba oli Muhamedil nõu, oma walitsust ja õpetust ka Araabiast edasi kanda, ka oli ta sellepärast juba Konstantinopoli kristliku keisriga ja Persia kuningaga kirjawahetusesse astunud, kui aastal 632 tema elukünal ära kustu-

tati. Ta ſuri mürgi kätte, mis üks tema naisteſt, üks juut, temale ſisſe annud oli. Surma lähenemiſt tundes rändas ta weel Mediinaſt ſuure hulga „uſklikkude“ eesotſas Mekkaſſe, et Kaabas Jumalat kummardada. Kõige ſuurema hoolega täitis ta ſiin kõik pühad kombed. Mediinaſſe tagaſi tulles laskis ta ennaſt weel moſheeſſe (templiſſe) kanda ja küſis ſiis muu ſeas ka, kas ta kellelegi midagi wõlgu olla, et ta ſeda ära taſuda wõiks. „Ja kui ma kedagi ilma süüta peakſin olema karistanud, ſiis on ſiin minu ſelg, maksku karistuſt kandja ſeda mulle kätte. Siin ilmas häbi kanda on kergem, kui sääl ilmas.“ Keegi tuli ja ütles temale, et prohwet talle kolm tenari wõlga olewat: Muhamed laskis ſeda jalamaid wälja maksta. Warſi pääle ſeda heitis ta hinge. Tema ſurnukeha pandi raudkirstu ja ſeati Mediinas ühes moſheees auustamiſeks üles.

Muhamedi sõnad ja õpetus on päraſt tema ſurma muhamedlaste pühaſſe raamatuſſe, nõnda nimetatud Koraani, kokku kogutud. Koraan langeb 114 päätükki ehk „ſuure“'ſſe, mis Muhamedi kõneſid, Jumala kiituſi, manitſuſi, kõigiſuguſeid pühi luguſid, ſeadluſi ebajumalate kummardamiſe, ristiuſuliste ning juutide wasta ja nõuuandmiſi kodanliku elu kohta ſiſaldawad. Terwe raamat on ilma ühegi kawata; kõik asjad on läbiſegamini aetud; alaliſed kordamiſed teewad ta lugemiſe wäſitawaks. Juhtub aga ka ſekka tükkiſid, mis wäga kõrge kõlbliſe ſiſuga on ja oma pildi- ning luulerikkuſe pooleſt terwe raamatu ſees nagu jahutawad oaaſid kõrbelaanes haljendawad. Siiski ſeiſab Koraan nii hästi kõlbliſelt kui kirjanduſeliſelt ſügawal allpool piibelt; tema uſuliſeſt wäärtuſeſt ei wõi piibli kõrwal juttugi olla. — Miſſugune püha, imeliſelt kaswaw, ühildane mõte käib terweſt piibliraamatuſt läbi, mille üksikud kirjad ommeti oma tekkimiſe aja poolt ſadade aastate kaupa teine teiſeſt lahutatud on: Koraani päätükid on kõik ühel ajal tekkinud, aga miſſugune mõtte ſegadus walitſeb ſiin!

Kui ſuur wahe ristiuſu ja islami wahel on, näitab meile mitte üksi mõlemate uskude kirjade, piibli ning Koraani, wõrdlemine, waid ka kummagi uſu poolehoidjate wõrdlemine teine teiſega. Kui hoopis iſeſuguſt laadi kannab Muhamedi järelkäijate kogudus päraſt tema ſurma Jeeſuſe koguduſe kõrwal, päraſt Jſſanda taewaminemiſt! Siin üks süda ja üks hing terwes koguduſes, sääl tuline wiha, riid ning tapmine. Muhamedi järeltulijate wahel tõuſis walitſuſe päraſt pikaline riid, mille ohwriks mitu kaliifi ja tuhanded alamad ſaiwad. Kihwt ja oda oliwad ſiin pääotſuſeandjad. — Ja nagu wäljaspool mõõk walitſemas oli, nii oli tema ka koguduſe ſees walitſemas. Kuna ristiuſk tõe tunnistuſe waral Püha Waimu wäes, armaſtuſe ning kannatuſe läbi laiali lagunes, oli waleprohweti õpetuſe järele wägiwald pääabinõu, mille waral uſku rahwaste keskele pidi wiidama.

Muhamedi järeltulijad, kaliifid, jätkaſiwad wägiwaldſelt islami laialilaotamiſe tööd. Nagu kewadine weſi, mis kõik tõkked ära lõhub, woolas sõjakas, tuline ja fanaatiline Araabia rahwas põhja ning lääne poole üle kõigi kergemeelſuſes, toreduſes ning laiskuſes raisku läinud naabririikide. Wähe ajaga oli Palästina ja Siiria maa nende walla all. Siis langes nende kätte Egiptus ja terwe Aafrika põhjarand kunni Gibraltani merekitſuſeni. Karthaago

sai nende käe all waremete hunnikuks, ja selle linna ristiusulised elanikud löödi mööga teraga maha. Islam kiskus walitsuse igal pool enese kätte. Rändajad Berberi rahwad liitusimad wõitjatega, kellede sarnased nad oma iseloomu, kommete ning eluwiisi poolest juba ammugi olid, täiesti kokku. „Sest ajast saadik lahkus Põhja-Aafrika, mis kord Rooma hariduse ning kultuura asupaik oli olnud, haritud maade killast. Ümber ratsutajad Beduiini suguharud asutasiwad wana kultuura, hariduse ja hiilguse waremetele oma Muhamedi usulisi riika. Ewangeliumi künnal, mis Augustiinuse päiwil siit oma walguse ning soojuse kiiri üle terwe Õhtumaa oli saatnud, kustutati ära, ning tema asemele astus muhamedlaste jumalus ja Hommikumaa tegude pühadus."

Selle juurde aga ei jäänud araablased mitte peatama. Nad hakkasiwad idast ning läänest Euroopa pääle tormi jooksma. Konstantinopol pani neile weel kunni wiieteistkümne aastasaja keskpaigani wasta. Aga Lääne-Gooti riik Spaanias langes aastal 711 suures seitsmepäewases Xeres de la Frontera (ütle Heres d. l. F.) lahingus araablaste walla alla. Spaania kaunimad maakohad wõideti ära ja pandi peaaegu terwes Spaanias araablaste ning mauride walitsus maksma. Päälinnaks seati Kordowa. Aga ka sest ei saanud küll. — Muhamedi poolehoidjad tuliwad üle Pürenei mägede ja ähwardasiwad kogu Franki riiki ning ristiusku ära häwitada, kunni wiimaks wahwa Karl Martell, Karl Suure wanaisa, aastal 732, s. o. just sada aastat pärast prohweti surma, weriseS Tours'i (ütle Tuur'i) lahingus saratseenlaste üle täielise wõidu sai ja neid Püreneide taha tagasi ajas. Nii pääsis suurem jagu Õhtumaad sellest hädaohust. Spaaniasse aga jäiwad araablased mitmeks sajaks aastaks. Ka Itaalia, iseäranis Sitsiilia, sai sagedasti muhamedlaste hirmsat kätt tunda. Nende weristest tegudest teab ajalugu palju jutustada. — Ja tänapäewani on muhamedlased niisugusteks jäänud kui nad olid. Armeenlaste werised tagakiusamised näitawad meile seda. Ristiusuliste suurriikide silmade all on Armeenias meie päiwil 100,000 kristlast prohweti poegade poolt metsikul wiisil tapetud. —

See were ning wägiwalla pääle rajatud walitsus ei wõi seisma jääda: tema päewad on loetud. Islam on Jumala wits kristlaste pattude üle; on ta oma töö teinud, wisatakse ta jäädawalt kõrwale.

Usu käskjalad Jiri-ning Inglismaalt.

Tuba wanade roomlaste ajal, kelle walitsus ka Prantsuse-, Shweitsi-, Lääne- ning Lõuna-Saksamaale ja Britanniasse ulatas, oli ristiusk ülemal nimetatud maades juurt heitnud, kuna ta Liivoni, Vienni, Triieri ja Põhja-Itaalia kaudu üle Alpide sinna saadik laiali lagunes. Aga ommeti leidus siin ainult üksikuid kristlasi, sest rahwaste rändamiste wool, mis idast ja läänest pagana rahwaid siia poole uhtus, häwitas ja rikkus siin kõik ristiusu asundused ning kristliku hariduse suuremalt jaolt ära. Nii tuliwad siis neilt mailt, kuhu weel wana kirik oli alale jäänud, Jiri ja Inglismaalt, usu käskjalad mannermaale, et siin närtsiwat ja surijat kristliku elu uuesti üles äratada, ehk uuesti asutada ja istutada. Jiri kirik oli pääasjaliselt püha Patrik'i asutatud. Patrik oli shottlane, kristliku diakoni poeg ja preestri ehk presbütri pojapoeg. Tema wanemad oliwad ta ristiusulise kaswatuse eest hääd hoolt kannud. Kuid see näis asjata waew olnud olewat. Patrik elas nooruse himudes ja kiskus oma terawa meele läbi ka teisi kergemeelsusesse. Pööre tema elusse töi üks iseäraline juhtumine. Ta sattus mere ääres kõndides ühes oma kahe õega mereröövlite kätte wangi. Need müüsiwad õed ühe Jirimaa päälikule, Patriki aga saatsiwad nad sea karja. Siin sündis temaga samasugune muudatus kui ärakadunud pojaga. Tall tuliwad ta wanemad meelde, keda tema oma eluwiiside läbi nii sagedasti kurwastanud, ning ta hakkas kahetsust selle üle tundma, et ta oma kristliku isa õpetust ja oma waga ema palweid ning manitsusi oli põlanud. Kurbtuse ja kahetsuse pisarad äratasiwad temas ka Jumala sõna jälle elule. Ta parandab meelt ja lubab, kui Jumal teda orjuse kütkest päästab, kõik oma elu temale pühendada ja missionärina paganausu iirlastele armuõpetust minna kuulutama. Kuue aasta pärast pääseb ta kodumaale. Teda õnnistatakse preestriks, ning aastal 430 tuleb ta Jirimaale, kus ta kunni rauga eani töötab. Jutustakse, et Patrik esiotsa uudishimulisi paganaid kloba läbi on kokku kutsunud. Kui ta neile wähe aega kloba löönud, hakanud ta kokku kogunud hulgale Kristusest, tema alandusest, tema tööst inimeste keskel, tema kannatamisest, surmast ja ülestõusmisest jutustama. Et ta

sõnad südamest tuliwad, siis läksiwad nad ka südamesse. Warsi laskssiwad endid mitmed ristida, nende seas ka rahwa kuningas. Ühte wana bardi (jumalate ja kangelaste lugude lauljat) õpetas Patrik laule Kristusest laulma. Maatükide pääl, mis würstid Patrikile kinkisiwad, asutas ta kloostrid, missionikoolisid, ja õpetas munke rahwast koolitama. Iseäranis sai Bangori klooster selleks keskpaigaks, kust usk ning wagad eluwiisid üle maa laiali laguneswad. Kui Patrik wiimati 100 aasta wanuselt suri, wõis ta rõõmus olla, et suurem osa maad kõigist paganate kiusamistest hoolimata juba tema ajal ristiusulisseks oli saanud. Patriki asutatud Jirimaa kloostritest läks päraft palju ewangeliumi kuulutajaid wälja. Nendest ei hoidnud aga ükski Rooma kiriku poole. Patriki kodumaa kirik ei olnud Rooma mõju alla weel sattunud; siin wõiswad waimulikud mehed abielusse heita, nagu Patriki isa ja isaisa seda oliwad teinud. — Nii jäi ka wanadele britidele, keda Inglismaa ärawõitmisel normannide läbi maa põhjanurka aeti, Rooma kiriku mõju, mis igalepoole teiste rahwaste juurde pääsis, täiesti tundmataks. Briti rahwas jäi wanadele Hommikumaa algupäralistele ja lihtsatele usukommetele truuks. Paawsti meelewallast, puhastamise tulest, uuest ristimise kommetest, preestrite abielusse astumise keelust j. n. e. ei teadnud nemad midagi. Selle tõttu aga sattus lihtne, põline, Roomale wõõras Jiri-Shotti kirik, nii kudas tema Patrik asutanud oli, Rooma kiriku wälispidisema woolu ning eluwiisidega wastastikku. „Britide juures oliwad waesed, kasinad mungad täiesti lugupeetud rahwamehed. Wabam ning tulisem elu woolas britide soontes. Nemad ei seo ennast kirikute külge, waid otsiwad oma tegewuse jaoks põlduside ning metsi, maameeste onnisid; ja usulist juttu westma minna ükssikutesse majadesse on nende ammuaegne wiis.“ Jirimaa kloostrites leidus palju tasast wagadust, sügawat enesewaatlemist ja walju korda. Tõega kutsuti seda maad insula sanctorum — Pühade saar. — Metsa padrikutes ja kaljulistel saartel wõtsiwad wahwad mungad Jumalale pühendatud wõitluse waesuse ja looduse wägede wasta eneste pääle; ja nende jumalik waimustus tõmbas rohkem õpilasi ligi, kui neid kloostritesse mahtus ehk kui neid sääl ülewal pidada wõidi. Põhjarahwa rändamise himu ja armuõpetuse kuulutamise tuhin, ühtlasi aga ka arwamine, et rändaw eluwiis inimest täielisemaks teeb, ajasiwad britisid kodukohast wälja kaugetesse paikadesse, et kesk metsikuid paganaid risti üles panna. Nagu käsk Abrahami isa majast wälja saatis, nii tundsiwad britid endid aetud olewat kaheteistkümne kaupa, kolmasteistkümnes eestwedajana eesotsas, kepi ja kotiga wälja minema sinna, kuhu Issand neid saadab.

Usu kuulutajate hulgast, kes Briti maalt wälja läksiwad, on tähtsam Kolumban. Tema rinnus põles tuli, mida Issand siia maailma oli tulnud süütama. Kolumban sündis Jirimaal a. 550. Tema astus Bangori kloostrisse, kus toll ajal kunni 3000 munka elas, ja sai wagaks ning targaks meheks. Kaheteistkümne kloostri wennaga ühtlasi sai ta kloostriülema (abti) käest loa üle mere Galliasse (Prantsusmaale) minna. Selle maa rikutud elukommetele seadis Kolumban oma seltsilistega walju, kasina ning lihtsa elu usus wasta.

Tema ja ta seltsimeeste pühadus sai warsi ümberkaudu kuulsaks. Burgundlaste kuningas kutsus teda oma poole, et ta Burgundi rahwale oma tegewuse pühendaks. Kolumban pidi ühte kloostrisse asuma, kus ta auu sees rahulikult elada oleks wõinud. Tema aga walis eneselle ennemini ühe wana lossi waremed asupaigaks. Oma seltsimeestega ühes hakkas ta siin maad harima ega kohkunud waewa eest tagasi, et pinda wiljarikkaks teha ja ise eneselle oma elu ülespidamist muretseda. Selle töö kõrwal tegi ta pagana wõi pooleti ristiusulise rahwa seas oma missioni tööd. Kõige selle juures oli temal ja ta seltsilistel palju puudust ja häda kannatada. Ka tema läbisaamine burgundlastega ei olnud mitte kerge. Et ta Burgundi kuningat Theodorikhi tema häbistawa ning abieluriklikku elu pärast noomis, see elu aga wäga kuninga wanaema Brunhilde meelepärast oli, sest et Brunhilde siis ise kuninga asemel asju talitada wõis, langes Kolumban wana kuninga proua wiha alla. See ei jätnud nüüd Kolumbani enne rahule, kui ta ühes oma seltsilistega maalt ära oli läinud. Wägise topiti mehed laewa pääle ja saadeti teele Jirimaa poole. Jumalal oli aga nende meestega teine nõu. Tuul ja laened ei lasknud laewa edasi minna. Laewamehed pidasiwad seda Jumala wiha märgiks, mis neid keelas süüta mehi nende wastu tahtmist edasi wiia. Nemad lasksiwad Kolumbani oma meeste ja asjadega maale ja sõitsiwad ise edasi, kuna tuul nüüd ennast pööranud oli. —

Kolumban läks nüüd üle Rheini jõe allemannide (sakslaste) juurde ja säält edasi Shweitsimaale, kus ta oma telgi „Züürichi“ järwe põhjakaldal üles lõi. Siin leidis ta weel metsikumaid paganaid ees, kui Burgundi mägedes. Aga ka siin awaldas ewangelium ja palwe oma wäge: palju lasksiwad ennast ristida ja warsi tekkis siia wäikene ristiusu kogodus, mis ristiusu laiali laotamise keskkohaks sellel maal sai. Ommeti tõusis paganate seas mäss Kolumbani wasta sest et ta nende jumalate kujud Züürichi järwe oli heitnud, ja ta pidi siit maalt lahkuma. Ta tuli nüüd Boodeni järwe äärde, kus ta ühes preestri Willimariga Bregenzis Jumala sõna kuulutama hakkas. Siia jäi ta kolmeks aastaks, siis pidi ta aga ka siit lahkuma. — Paganate juurest ära aetud tuli nüüd Kolumban, juba wanaks jäädes, üle Alpide Põhja-Itaaliasse. Oma kõige parema ning truuima abilise ja õpilase Galluse pidi ta Willimari juurde jätma, sest et Gallus haigeks oli jäänud. Räätsiasse jättis Kolumban ühe teise abilise Siigberti, kes pärast Rheini jõe hallikate kohale Disentise kloostri ehitas, mis omal ajal säälse maa kuulsamaks walguse ja hariduse hallikaks sai. Kolumban ise jäi Mailandi linna, kus ta longobardide seas arianismuse (Ariiuse õpetuse) wasta tööd tegi. Wiimati asutas ta Apeniini mägedele Bobbio kloostri, mis munkade ühisustele kauaks ajaks eeskujuks jäi, kunni ta Benedikti kloostritega ühte heitis. Bobbio kloostris suri Kolumban aastal 615.

Kolumban oli suurte annetega mees, kell sügaw waimulik loomus oli. Tema wagadus ei põhjenenud mitte inimeste seaduste, waid Jumala sõna pääle. Sellepärast oli ta ka wäga wabameelne, koguni Rooma piiskoppidegi wasta. Ühes kirjas paawst Bonifaatsius IV.-ale ütleb ta, et ta Rooma kirikut wäga austab, siiski pidawat ta oma kohuseks paawsti selle eest hoiatada, et ta mitte

oma õiguseks ei tohi pidada taewawõtmete üle, mis Peetrusele antud, peremeheks hakata. — Et Kolumban enese wastu wali oli ning ennast Jumala Waimu walitsuse alla heitis, siis oli tema mõju, mis ta teiste kohta awaldas, wäga suur. Tema juures saiwad metsikud inimesed, kes nagu hundid ja karud metsades oliwad elutsenud, taltsateks nagu talled ja lambad. Sügawa palwemeelega ühendas ennast temas suur jõud ja tegew wõim. Kõige selle juures ei unustanud ta millalgi oma sisemise inimese eest hoolt kandmast. Ta harjutas ennast eneseärasalgamises, sõnakuulmises Kristuse ja Jumala tahtmise wastu. „See wajutab maailma enese alla, kes ise enese üle wõidu saab. Kes ise ennast hoiab, see ei suuda maailma põlata. Oma enese sees armastab ehk põlgab inimene maailma. Wägiwallaga peame meie taewariigi eneste külge kiskuma. Meie wastu ei pea mitte ainult meie waenlased, waid ka meie ise, ja weel kõige kõwemini, wõitlema. — Kui sa ise ennast wõidad, oled sa kõik ära wõitnud.“ — Kuldsed sõnad Kolumbani elunähtustest.

Kolumban ja Gallus.

Gallus, kes Kolumbanist haiguse pärast maha oli jäänud, läi Shweitsimaale preester Willimari juurde. Tall oli himu metsapaika üksikusesse asuda, et sääl tülitamata Issandat teenida. Willimari abilisega läks Gallus mägestikku ja leidis sääl Appenzellerni lähedal Steinakhi selgete hallikate ääres tasase paiga. Siin sattus Gallus kogemata wõsastikku kinni ja langes maha. Seda mahalangemist pidas püha mees Jumala näpunäiteks. Gallus tegi okstest risti seadis selle siia üles, pani tema külge oma pauna kõige püha asjadega, mis sääl oliwad, rippuma ning õnnistas palwe ning paastumisega selle paiga Issandale. See oli aastal 613. Nii tekkis pärastpoole kuulsaks ja tähtsaks saanud Püha Galluse asutus oma kloostriga.

Gallus ehitas siia eneſele ja oma sõbrale kloostrikambri, ſ. o. ühe waewaliſe onni elamiſe tarwis. Mehed elaſiwad siin kõwa tööd tehes, palwetades ja häid teguſid korda ſaates. Kell, mida weel praegu sääl näidatakſe, kutſus wendi palwele ning tööle. Põllutöö, teaduſe uurimine, jutlustamine ning õpetamine oli nende meeste päätegewus. Tööliste arw kaswis ſelle läbi, et siia ristiuſuliſeks ſaanud paganaid ja Jirimaalt järele tulijaid munke palju kokku kogus. Kõige asja hing oli Gallus iſe. Temale sai ka ſee õnn oſaks kunni oma 90. eluaastani siin tegew olla. Siis ſuri ta, terwiſe pooleſt weel kui kõbus mees. Tema haua pääle aſutati Püha Galluſe (ehk Sankt Galleni) klooster. Galluſe haua juurde hakkas nüüd äralugemata hulk uſurändajaid woolama, ſeſt et rahwa ſees uſk tõuſis, nagu tooks ſee Jumala mehe elu läbi pühitſetud paik iſeäraliſt õnnistuſt. — Sankt Galleni kloostriſt aga tõuſis tähtjas teaduſe istandus, rikkalik kiriklikkude aſutuste hallikas, kool, kuſt ſuur hulk tarku ning kuulſaid mehi ja ka palju tähtſaid ja lugupeetud würstiſid ning kirikuülemaid wälja on tulnud.

Teiſi Jirimaalt tulnud uſukäskjalgu nimetame ainult lühidalt. Nende hulka ei käi Friidolin, kes kuuendama aastaſaja algul Allemannias (Sakſamaal) missioni tööd tegi ja Säkkingiſſe ülewalpool Baaſelit ühe naiskloostri ehitas ning Shweitſis ewangeliumi kuulutas. — Jirimaalt pärit on aga Kiilian, kes Sakſamaa ſüdames Thüüringis armuõpetuſt kuulutas. — Inglismaalt mannermaale tulnud on ka uſukuulutaja Willibrord. Tema tegi owa kaaslaste ſeltſis tööd friiſlaste juures, kes Sakſamaa põhja-idapoolſes küljes ning Hollandimaal elaſiwad. Friiſlaste kuningas Radbod oli eſiteks tema wasta. Kui aga franklane Karl Martell teda ühes sõjas oli wõitnud, ſai ta ristiuſu wasta kannatlikumaks, ning laskis ühe wahe oma kuningriigis wabalt ewangeliumi kuulutada. Üks Willibrordi abiliſteſt, nimega Wulfram, oli koguni walmis, Radbodi ristima. Juba oli kuningal jalg ristimiſe wee waagnas, kui ta korraga peatama jäi ning ristijalt küſis: „Kus on ſuurem oſa friiſlaſi ja nende kuningaid ning iſaſid, kas taewas wõi Wallhallas (germaanlaste paganauſu õndſuſe paik)?“ Wulfram wastas: „Sinu eſiiſadeſt Friiſi würstideſt, kes ilma ristimiſe ſakramendita ſuriwad, on küll ſuurem jagu põrgus, teie Wallhallas.“ — Siis tahan mina,“ ütles kange loomuga friiſlane, „et oma eſiwanematega kokku jääda ja mitte mõne ükſiku põlatud inimeſega taewas olla, ennemine oma eſiiſade uſule truuks jääda.“ Ja ta tõmbas jala ristimiſe waagnaſt wälja.

Inglismaalt pärit oli ka Winfriid ehk Bonifaatſius, kes ſakſlaste ſeas kõige enam missioni tööd on teinud, ja kes õieti ristiuſu Sakſamaale toonud on, ning keda ſellepäraſt õiguſega ſakſlaste apoſtliks nimetatakſe. Tema oli umbes aastal 680 Inglismaal Weſſeksi kuningriigis ſündinud. Ta wanemad oliwad wiſt würſtlikuſt ſooſt. Iſa tahtis poega ilmalikuks iſandaks ja oma rikkuſe peremeheks teha. Aga Jumalal oli poiſikeſega teine nõu. Tõſiſte ja wagade waimulikkude meeste kõned, mida poiſs ſagedaſti iſa majas kuulda ſai, ärataſiwad tema ſüdames igatſuſe waimulikuſſe ammetiſſe astuda. See ei meeldinud küll iſale, aga ta andis järele. Kas raske haigus, mis iſa läbi teinud

oli, teda selleks sundis, wõi oli ta poja sügawast tungist kui ühest kõrgemast näpunäitest aru saanud ning siis järele annud, seda ei ole teada. Winfriid astus kloostrisse, õppis ja õpetas siin agarasti. Kolmekümnendamas eluaastas õnnistati tema preestriks ja seati saadiku ammetisse kuninga ning Kanterburi piiskopi wahel. Tema terawast mõistusest peeti palju lugu. Winfriid oleks oma kodumaal kõrgetesse auuammetitesse tõusta wõinud, aga ta pidas seda paremaks waewalise missionäri ammeti enese pääle wõtta ja paganate juurde minna. Ta tuli kõigepäält Friisimaale, pidi aga siit õige pea halbade olude tõttu lahkuma. Ehk teda küll kodus abtiks waliti, ei jäänud ta siiski kodumaale, waid tõttas uuesti paganate hulka. Seekord oli tema siht Saksamaa. Et julgemini oma tööd alata, läks ta enne Rooma ja laskis siin ennast paawsti poolt missionäriks õnnistada. Ühendus, mis sell teel Inglisma missionäri ning paawsti wahel tehti, kohustas Franki kuningaid Winfriidi kaitsma, ühtlasi tegi ta teda aga ka waimulikuis asjus nende kuningate wasta iseseiswaks. Winfriid ei olnud üleüldse mitte Roomast waba Iiri-Shotti kiriku poolehoidja. Tema tunnistas Rooma piiskopi ülemwalitsust õigeks ja oli iga ühe wastu wali ning kare, kes paawsti wõimu ees ei tahtnud kummardada. Kuna Winfriidi selles tükis laitma peab, et ta Iiri-Shotti kiriku wastane oli, peab teda ommeti kui suurt ning õnnelist organisaatori ehk korraldajat igatahes kiitma. Winfriid sai omast ajast hästi aru; temal ei puudunud aga ka mitte arusaamine tulewiku kohta. Kindla käega on ta Saksamaa kiriku selleaegse Rooma hästi koraldatud walitsuse alla seadnud, ning see oli Saksa kirikule ainult õnnistuseks. Selles osas Saksamaad, kus Winfriid oma suurepäralist tööd tegi, oli kolmesuguseid maakonde leida: 1. niisuguseid, kus ristiusk täielisesti walitses, see oli Rheini jõe lääne kallastel; 2. niisuguseid, kus ainult üks osa rahwast ristiusku oli, nagu Thüüringi ja Baieri maa; 3. maid, kus täiesti paganausk walitses, nagu Alam-Hesseni ja Saksi maa. Preestrid, kes neis paigus töötasiwad, seisiwad kombeliselt wäga madalal järjel; Bonifaatsius ütleb neid Kristusest ära taganenud olewat; ekslõpetajate arw olla suurem, kui õigete usklikkude arw. Mõrtsukaiks ning abielurikkujaiks nimetab ta neid wist küll sellepärast, et preestrid sõjawäe teenistusest osa wõtsiwad ja wallalise põlwe tõotust mitte ei pidanud. Üleüldse puudus Saksamaa kirikul kord ja kindel side, kui Bonifaatsius sinna tuli. Terwelt 80 aastat ei olnud ühtegi sinodit peetud. Iiri-Shotti misionärid oliwad küll kiduwäärt wabamõtteliseid selle poolest, et nad Jeesust ainumaks kirikupääks pidasiwad, aga seesama wabamõtteline meel ühes nende meeste rändamise himuga takistas igat kindla korra sünnitamist. Winfriidil oli siin palju tegemist.

Paawst oli Bonifaatsiust lahkesti wastu wõtnud, ja saatis teda Thüüringisse. Siin on siis ka Winfriid alguses töötanud ja Amöneburgi kloostri asutanud ning palju inimesi ristinud. — Aastal 732 reisis Bonifaatsius teist korda Rooma ja andis siin paawstile oma missioni tegewusest aru. Paawst õnnistas teda nüüd Saksamaa uue kiriku piiskopiks, kuna Bonifaatsius wanduma pidi, oma kogu kirikuga Peetruse istmele igawesti truuks

jääda ja usuühenduseſt kinni hoida. Nii sai kohe alguses Saksa kirik Rooma alla.

Kui Bonifaatsius Saksamaale tagasi tuli, ei olnud sääl asjad mitte kõige paremas korras. Wana paganausk oli jälle elule ärganud. Palju ristitud hessenlasi ning thüüringlasi oli usust ära langenud, paljud oliwad kahewahel; paganausu käes oli suurem wõimus. — Sääl tegi Winfriid otsuseks ebajumalate kummardamise wasta julgeid sammusid teha. Hessenimaal Geismaris, paganausku saksiide piiril, seisis wana suur püha tamm, mis pikſejumala Wuotanile pühendatud oli ja mida paganad wäga austasiwad. Kokku tulnud rahwa nähes wõttis Bonifaatsius kirwe ja hakkas ühes oma seltsilistega seda suurt puud maha raiuma. Paganad waatasiwad paha meelega asja päält, jätsiwad aga kättetasumise jumalate hooleks. Juba oli puu kukkumas, kui häkitselt, nagu wanajutt seda jutustab, kohin kõigist lehtedest läbi käis ja okſad wingudes ning raksatades kokku lõiwad. Nüüd arwasiwad paganad silmapilgu tulnud olewat, kus nende jumal kuritegu nuhtleb. Bonifaatsius, kes aru sai, et nüüd tema kätt puu kukutamiseks enam waja ei ole, läks puust eemale. Ja waata imet: suur tamm langes raksatades nii kõwa hooga maha, et latw tükkideks kargas ja puu ise neljaks murdus. Bonifaatsius ei saanud wiga. Siin tundsiwad nüüd paganad oma jumalate nõrkuse ära, ütlesiwad endid neist lahti ja laskſiwad ennast ristida.

Bonifaatsiuse tööl oli terwel maal hää tagajärg. Ta käis mööda maad ümber, ühes oli tall igalpool kannetaw telk, et kõrbepaigus mitte lausa taewa all ööſid mööda saata. Hulk mees-ja naisabilisi, kes Inglismaalt tulnud oliwad, kogus ennast tema ümber, ning usklikkude arw kaswas ühte soodu. Kunni oma kolmandama teekonnani Rooma linna (738) olla Winfriid ühes oma abilistega üle 100,000 inimese ristinud. Kõik need inimesed korraldati kindlatesse kogudustesse, nagu paawst seda soowis ning ette kirjutas. Roomast tuli Bonifaatsius ülempiiskoppina ning paawsti kommissarina (asja-ajajana) Saksamaale tagasi, asutas siia palju uusi piiskoppkonde (Salzburg, Regensburg, Fulda j. t.) ja klooſtrid (Wessobrunn ja t.) ning seadis need kõik enese kui Mainzi ülempiiskopi alla. Selles ammetis kutsus ta mitu sinodit kokku, kelle otsusteſt me tolleaegseid kirikuolusid wõime tundma õppida. Esimesest Saksa rahwuseliseſt kiriku kontsiiliumist (742) wõtsiwad ka ilmalikud isandad osa, ja selle otsused anti Karlmanni kui ilmaliku walitseja nime all rahwale teada. Waimulikkudele meestele keelati ära jahil käia, sõjast osa wõtta ja koeri ning kulliſid pidada. Prassimise ja lodewa eluwiiside kohta määrati karistus. Paganliku ebausu wasta anti kõwad seadused wälja. Keelati ära: surnukehasid põletada, küünlakuu joominguid pidada, kirikus kergemeelseid laule laulda, riielda ja tülitseda, ebajumalaid hiietes austada, nõiakottisid kanda, hobuse hirnumiseſt tulewikku ette kuulutada j. n. e.

Nii tõi Bonifaatsius Saksa kirikusse seaduſt ja korda. Salata aga ei tohi, et tema mõnes asjas liiale läks ja waheſt asju edendas, millede poolt meie ei wõi olla. Ta pidas mungaseisuseſt ja paawstiſt liiga palju lugu, oli suur pühade jäänuste austaja ning kiusas mehi taga, kes ka

Saksamaal missioni tööd tegiwad, aga mitte Rooma piiskopi alamad ei tahtnud olla.

„Sakslaste apostel“ suri märtri surma. Päraſt seda kui paawſt Bonifaatsiuse kõige anderikkama ja truuima õpilaſe Lulluſe tema järeltulijaks oli määranud, läks Bonifaatsius weel kord, nüüd juba wana rauk, Friiſimaale, et siinſeid paganaid ristiusku pöörda. Ühes 52 abiliſega tuli ta laewaga siia. Oma ramatukasti pani ta ka oma surmarüüu. Jutluſt öeldes ning ristides käis ta paigaſt paika nii kui ennegi. Dokkumis lõi ta oma telgi üles. Nelipühiks 755 oli ta hiljuti ristitud inimeſi eſimeſele armulauale kokku kutſunud. Nende aſemel ilmus aga sõjariistus paganaid tema juurde. Winfriidi mehed tahtſiwad neile ka sõjariistuga wasta hakata. „Ärge werd walage, lapſed, ütles ta, meie ei pea kurja kurjaga taſuma. Täna on päew kätte jõudnud, mida ma ammu oodanud: lootke Issanda pääle, kes meid nüüd ühe korraga kõigiſt elu hädadeſt wabastada tahab.“ Kohe nende sõnade järel langes ta, odaga läbipistetud, maha. Ka peaaegu kõik tema kaaslasteſt ſaiwad niiſama otſa. Bonifaatsiuſe ſurnukeha maeti Fulda kloostrisſe maha.

Karl Suur.

Karl Suur on Jumala tööriſt, mida Tema iſeäranis ſeks tarwitas, et keſkaja algul, ſ. o. kahekſandama aastaſaja lõpul, ristikirikut rahwaste koolitajaks ja kaswatajaks teha ja ſeda kirikut kõigi wägewate waenlaste eeſt wõimſalt kaitsta. Kui Karl aastal 768 päraſt oma iſa, Franki kuninga Pipiini, ſurma walitſuſe ohjad oma kätte wõttis, oli Franki maal, Rheini ja Rhoone jõe ning Atlandi okeani wahelistel maadel ristiuſu walgus juba mõni ſada aastat paiſtnud. Kirikuid ning palwemajaſid wõis igalpool leida, ja piiskoppideſt ning preeſtriteſt, kes rahwaſt Jumala kartuſele ning kombeliſele ja rahuliſele elule juhatama pidiwad, ei olnud puuduſt. Aga ommeti oli asjalugu ainult Itaalias ning Britannias (Inglismaal) nii. Itaalias Rooma linnas ſeiſis ristirahwa ülema piiskopi iste, ja Inglise ning Firimaa oli juba ammuſt ajaſt kuulus oma agarate ning anderikaste uſutunnistajate pooleſt, kes mannermaale tuliwad ja metſades ning järwede ääres oma missioni tööd tegiwad. Nende töö ulatas kunni Helweetſiaſſe (Shweitſi maale) — Need ristiuſu maad oliwad aga ümberringi paganateſt ja uſkmata rahwaſt ümberpiiratud, kes kõigilt poolt ristiuſu rahwa ſekka tükkiſiwad. Spaanias elutſeſiwad Muhamedi-uſuliſed maurid, kes üle Gibraltari wäina oliwad ſisſe tunginud ja keda Karl Suure iſaiſa Karl Martell Tours'i (ütle Tuuri) juureſt tagaſi oli löönud ning Hispaaniaſſe oli tagaſi kihutanud. Siin aga jäiwad nad ikkagi ristiuſule ähwardawaks wõimuks. — Franki-maa põhjapool, Weeſeri ning Elbe jõgede ääres, elaſiwad wahwad paganausku ſakſid, kes franklaste wanad wihamehed oliwad ja kes Kriſtuſe pehmet iket häbiks pidaſiwad. Niiſamaſuguſed waenlaſed, nii hästi riigile kui ristiuſule, oliwad Sakſamaa põhja-idas aſuwad ſlaawlaſed ning wendlaſed. Praeguſel Ungarimaal elaſiwad awaarid ning hunnid, kes oma kohutawate ja toorete pääle-langemiſte läbi Sakſa maid alataſa tülitaſiwad. Pääle ſelle ei olnud ka ristiuſk neis maades, kus ta wastu wõetud oli, weel mitte täiesti kinni juurdunud, waid pidi ſiin alataſa wana pagana-aja kommete, tooruſe ning ebauſu wasta wõitlema. Sääl läks ſiis tõesti niiſuguſt wägewat walitſejat waja, kui Karl Suur ſeda oli, kes oma iſeäraliſe ſõjamehe annete, ſuure wahwuſe ja jõuu kõrwal ka ristiuſu tarkuſeſt oskas lugu pidada ja oma

walitſeja ammetis ennaſt ſelleks tundis kutſutud olema, et oma wõimuſe abinõuudega ühes hariduſe ning kiriku tegewuſega ebajumalate kummardamiſt Süda-Euroopa metſikute rahwaste ſeas häwitada ja ewangeliumi walguſt nende keskes paiſtma panna ning kinnitada.

Jürikuu 2 päewal a. 742 on Karl, wististi Aakhenis, ſündinud. Koolihariduſt ſai ta wähe, uſuõpetuſt õige puudulikult. Iſeäranis hästi aga oskas tema ratſa ſõita, jahti pidada, ujuda ja ſõjariistu tarwitada. Wäga ſuur peab tema waga ema mõju tema kohta olnud olema. Alles mehe eas õppis Karl ka kirjutama. Selleks kandis ta kirjutustahwelt igalpool eneſega ühes; iſeäranis armastas ta ennaſt kirjutuſe kunstis uneta öödel harjutada. See aeg, kus Karl elas, ei olnud ſelle kunsti ſuur edendaja; huwitus ſõja jaoks wõitis franklaste ſeas kõik teiſed huwituſed ära. Kui kord ühe wana germaanlaſe käeſt küſitud, kuhu Sakſamaa rajad ulatada, wastanud ta: „Nii kaugele, kui ſelle mõõga ots ulatab.“ —

Juba noores eas ſai Karli ſõjamehe wahwus kuulſaks. Tema walitſuſe all ſeiſiwad mittu krahwkonda: ſiin korjas Karl elunähtuſi oma kuninga ammeti jaoks. See langes tema kätte, kui 24. mihklikuu päewal 768 tema iſa ära ſuri. Pool riiki pidi wenna Karlmanni kätte jääma. Aga wennad ei ſaanud tülita asja õiendada. Kui Karlil Akwitaania hertſogiga ſõda oli, ei tahtnud Karlmann talle appi tulla. Ka wenna oſawuſe ja anderikkuſe puudus tülitas ja takistas walitſejaks ſündinud Karli ettewõtteid. See oli ſiis Karlile otſe õnneks, kui Karlmann warſi ära ſuri, ja rahwas Karlmanni poegi mitte enam walitſuſeſt ei laſknud oſa wõtta, waid kogu riigi Karli hoole alla uskus. Selleſt tekkis muidugi ſõda. Seſt Karlmanni leſk ja pojad oliwad Longobardi kuninga Deſideeriuſe juurde Paawiaſſe põgenenud ja teda Karli wasta üles äſſitanud. See oli ſeda kergemini neil korda läinud, et ka Deſideeriuſel eneſel Karliga tegemiſt oli. Karl oli nimelt tema tütre koſinud, ſiis aga naiſe iſa juurde tagaſi ſaatnud ja tema aſemele Hildegardi, Shwaabi hertſogi tütre, naiſeks wõtnud. Ehk küll paawſt, kes longobardiſid maailma kõige haiſewamaks rahwaks nimetanud, Karli teoga rahul oli ning lahutuſe kinnitas, jääb ſee tegu ommeti mädapaiſeks Suure Karli elus, kes wagaduſe ſagedaſti kõrwale jättis, kui tall himu oli eneſe ja oma liha tahtmiſe järele käia. Wäga aegapidi muutus ſee metſik jõud ning loomus, kelle alla ennaſt kõik paenutama pidiwad, ewangeliumi waimu mõju all. Longobardi kuningale pakkus Karl taſurahu. Et aga Deſideerius ſellega rahul ei olnud, tuli Karl ſõjawäega Itaaliaſſe, wõttis Paawia linna ära, pistis kuninga klooſtriſſe ja pani Mailandis longobardide raudkrooni eneſe pähä. Sell puhul käis Karl ka Roomas ja wõeti teda ſiin kui kõrget külaliſt wastu. Kolmkümmendtuhat kodanikku lippudega, hulga preeſtrite ſaadetuſel, paawſt eeſotſas ja ristid käes, teretaſiwad kuningat tema linna tulekul.

Samal ajal algas ka riigi põhjapool ſõda ſakſidega. See ſõda wältas ühes waheaegadega terwelt 30 aastat, ja peeti ſeda mõlemilt poolt ſuure wiſaduſega. Karli ſiht oli oſalt ſee, Franki riiki ſakſide pääletungimiſte eeſt

kaitsta, teiseſt küljeſt oli tall aga ka nõu, ſakſid ristiuſu nõju alla ſaada. Aga ſakſid oliwad tüſe, wahwa, kõwa iſeloomuga ja ſõjakas rahwas. Nende eesotſas ſeiſiwad tublid ja kanged ſõjaülemad Alboin ja Wittekind. Mitu korda tungis Karl nende maa ſisſe, rikkus nende kantſid ja pühad paigad ära ja ſaatis missionäriſid wõidetud paikadesſe. Aga nii pea kui Karli ſõjawägi maalt oli lahkunud, langeſiwad ſakſid jälle temaſt ja ristiuſuſt ära, põletaſiwad ristiuſu aſutuſed ja kirikud maha ja kihutaſiwad Franki preeſtrid minema ehk tapſiwad

Wittekindi ristimine (A. Retheli järele.)

nemad ära. Ikka jälle pidi Franki kuningas, kellel Itaalias longobardidega ehk Spaanias mauridega tegemiſt oli ehk kes kuſagil teiſal, kas Ungaarias ehk mujal ſõda pidas, põhjapiirile tulema, et ſakſiſid rahule ſundida ja oma endiſeid wõituſid mitte kaotada. Uute wõitude järele ehitati kindluſi juurde, ristiti jälle hulk rahwaſt, aſutati kirikuid. Franki missionäride kõrwas töötaſiwad ka juba Sakſi ſooſt waimulikud mehed. Rahulikult pööras Karl aastal 782 Saksimaalt Frankimaale tagaſi. Aga Wittekind, kes ära põgenenud oli ja ennaſt ristimiſeſt eemal hoidis, õhutas uut mässu. Ristiuſu preeſtrid hakati weriſelt taga kiuſama;

Sunteli mäe juures Braunschweigis saiwad koguni saksid franklaste üle suure wõidu. Aga ka see kord jäi lõpulik wõit Karli kätte. Mässajaid karistas ta nüüd wäga waljusti. Eestwedajad pidiwad ta kätte toodama, ja ühel päewal laskis ta Verdeni juures neljal kunni wiiel tuhandel mehel pääd otsast raiuda. Selle weriše kohtu järele hakkasiwad aga saksid wast õieti mässama. Weriseđ lahingud kestsiwad weel mittu aastat. Wiimati hakkas Karl pehmemaid abinõuusid tarwitama. Ta hakkas Wittekindi ning Alboiniga rahu sobitama ja selle tagajärg oli, et paganad ommeti wiimaks oma õlgasid Kristuse ikke alla hakkasiwad paenutama, endid ristida laskisiwad ja wägewa Franki kuninga alamaiks heitsiwad. — Küll pääsis mõne aasta päraſt sõda uuesti lahti, aga aastast 803 pääle jäi rahu jäädawalt pidama.

Tõsiduse ja waljusega walwas kristlik kuningas, kes Saksimaale hulga piiskoppkonde ja kirikuid asutanud ja igale poole wagasid preestrid ammetisse seadnud oli, — oma uue asutuse üle. Neid, kes ristiusust paganausku tagasi langesiwad, karistas ta kangesti. Üks selleaegne kirikuseadus jutustab meile et mitte üksi neid surma ei mõistetud, kes ebausku edendasiwad, kes kuningatele ja krahwidele wasta paniwad, kes tüdrukuid röowisiwad, kes inimesi ohwriks töiwad, kes preestrid ja mõisnikka tapsiwad ehk paganatega ühes ristiusulistele paha tegiwad, waid ka neid, kes mõnda kirikut ehk kabelit julgesiwad põlema panna, ehk paljaks röowida, ehk rikkuda, kes törkusiwad ennast ristida laskmast, kes surnukehasid ära põletasiwad, kes paastumise poleli jätsiwad, kui nad sellega kiriku kommete wasta oma lugupidamise puudust ülesnäidata tahtsiwad. Kõige selle waljuse pääle waatamata, asutas aga ka Karl parandamise majasid kurjategijatele, andis armu igale ühele, kes wabatahtlikult oma süü temale üles tunnistas ja ennast parandas. Wiimati kaotas ta palju weriseid määrusi ära ja andis saksidele franklastega ühed õigused. —

Kui Karl saksside ebajumalate auustamist wäewallaga häwitas ja mõõk käes ristiusku laiali laotas, siis ei või meie muidugi niisugust politika ning usu segamist hääks kiita. Ommetigi peame meie meeles pidama, et saksid kui franklaste weriwaenlased mitte ainult nende usule waid ka nende riigile ähwardawaks hädaohuks olisiwad ja franklasi nii sundisiwad sõjakalt neile wastu panema. Ka oli see nähtawasti kõige saatuste Seadja nõu, ewangeliumi sinepi iwa sarnalist tööd saksside ning teiste paganausu rahwaste hulgas politilise allaheitmise läbi ette walmistada. Kõige waljuse juures, mida Karl tarwitas, ei jätnud ta oma waimliku sõbra ja ministri Alkuiini nõuandmisi tähele panemata. Seda meest austas Karl tema kõrge waimuhariduse pärast wäga. Alkuiin laitis ka awalikult kuninga liiga walju ümberkäimist saksidega. Ta kirjutas selles asjas kuningale: „Kolm asja on, mis paganate pööramise töö juures peaksiwad koos käima: usu kuulutamine, ristimine, Jumala käskude õpetamine. Ristiusk on niisugune, et teda ainult wabalt wõib wastu wõtta; kui südame kindlat teadmist ei või teda kellelegi pääle sundida, ka siis mitte, kui ristimist wägiwaldselt toimetatakse. Niisugune wägiwald toob usule ennem kahju, kui kasu. Ristimisel peab täisealine inimene oma eest ütlema, mis ta

uſub ja mis ta himustab. Sellepäraſt peakſiwad Jumala ſõna kuulutajad tarkuſe ning armastuſega jumalikku tõtt õpetama; awagu Jumal iſe nende ſüdameid, kellele ta ſeda tahab teha." — Seda nõuu tähele pannes ja iſe asjaſt aru ſaades on ka ſuur keiſer waimulikul teel oma alamatesſe mõjuda katſunud. Tubliſid õpetajaid ning preeſtrid ſaatis ta missioni tööle, ja nende töö ei jäänud wiljata. Kirikud ning kloſtrid, mis Karl ſuurel arwul aſutas ſaiwad õigeteks ristiuſu hariduſe keſkkohtadeks, kuſt õrnemad eluwiiſid metſiku rahwaste hulka teed leidſiwad. Ja kui ka muutuſed hää poole pikkamiſi tuliwad ja ikkagi palju weel ſoowida üle jäi, ſiis on ommeti Karli töö ſuur ja õnnistusrikas olnud. Wägiwallaga oli ta oma tööd alanud. Oma pärastiſes elus oli temal eneſe kange loomu ja kirgedega palju wõitlemiſt, aga ta wõitles ka tõesti ſeda wõitlemiſt ja katſus ikka oma parema tahtmiſe häält tähele panna. Oma ſiſemiſtes wõitlustes ei jäänud ſuur kuningas mitte oma jõuu pääle lootma, waid otſis abi palweſt Jumala poole, kelle tööriiſta ning ſulaſe ta ennaſt tundis olewat. Kui tõſiſelt tema ſelle asja pääle waatas ja miſſuguſte põhjusmõtete järele tema oma walitſuſt ſeada püüdis, näitab meile üks palwe, mis meile temaſt järele jäänud. Selle palwe ſõnad on järgmiſed:

„Kõigewägewam, igawene, äraütlemata ſuur, ärawõitmata, armuline Jumal, kes Sa Pojaga ning Püha Waimuga igaweſeſt ajaſt oled ja kõik asjad alguſes lõid, mina palun Sind, walitſe minu kui oma ſulaſe üle, kelle kätte Sa walitſuſe kepi oled annud, nõnda, et mina üksi Sind ſiin ilmas kardakſin. Sinu nime hääks oma riigis tööd teekſin ja Sind auuſtakſin, Jeeſuſt, keda Sina ſaatnud inimeſe ſugu ſurmaſt, patuſt, kuradiſt ja põrguſt pääſtma, õieti wastu wõtakſin, teda, keda Sina ainumaks hingede Ärapääſtjaks ſeadnud oled, et meie tema pääle loodakſime ja teda kummardakſime. Wõta mind hoida õiges uſus ja anna mulle Oma Püha Waimu läbi armu, ning ſaada ja juhata mind nii, et mina omas maades Sinu auu edendakſin, tõtt ja õiguſt laiali külwakſin ja Sinu ſeaduſe mööda alal hoiakſin, et ma kurjuſt karistakſin ja hääd kergitakſin Sinu armſa Poja Jeeſuſe Kriſtuſe päraſt. Aamen."

Niiſuguſele palujale on ka Jumal oma õnniſtuſt nii hästi tema waimulikul kui ilmalikul tööwäljal annud. Karli riik ulatas kõigi wõitude järel, mis ta naabrirahwaſte üle ſai, Ebro jõeſt Spaanias kunni Theiſſi jõeni Ungarias, Rooma linnaſt kunni Põhjamereni üle kõige praeguſe Prantſuſemaa ja üle ſuurema oſa Saksamaad, Belgiat, Shweitſi, Ülem- ja Alam-Itaaliat ning Põhja-Hiſpaaniat. Ja igal pool oli ta iſe tegew. Ta rändas mööda oma riiki ümber, et kõike iſe näha ning kõige kohta iſe otſuſt anda ja oma mõju ka krahwide, hertſogite ning piiskoppide kaudu maksma panna. Iſegi ristikiriku ülempiiskopp, kelle ilmalikku omanduſt Kaarel ſuurendanud oli, andis keiſrile, kes paawſti nagu oma hariduſe miniſtriks pidas ja teda kui niiſuguſt ammetnikku tarwitas, auu. Seſt ennaſt pidas Karl maaiſaks, ja nii kui iſa mitte ainult majas peremees ei ole, kes maja wälimiſt olu korraldab, waid ka majapreeſter on, kes oma pere eeſt ja oma perega ühes palwetama, Jumala ſõna lugema ja maja rahwa kommete üle walwama peab — nii pidas ka Karl oma õiguſeks,

Bonifaatsius raiub pikse jumalale pühendatud tamme maha. (H. M. v. Hess)

Bonifaatsiuse surm. (H. M. v. Hess.)

oma riigi waimuliku ning kirikliku elu eest hoolt kanda. Tema andis palju tulusaid kiriku eeskirju wälja, pani ise oma riigis piiskopid ammetisse ja nõudis otse, et ka ükski paawst enne ammetisse ei astuks, kui ta mitte keisri kinnitust palunud ja saanud ei ole. Oleks niisugune wõimus halbadesse kätesse juhtunud, ta oleks palju kahju tuua wõinud, aga Karli kindlais kätes tõi ta kirikule ainult kasu. Karli wõimsa waimu alla paenutas ennast kõik, isegi paawst. Leo III-le kirjutas keiser: „Minu töö on, Jumala armu abiga Kristuse püha kirikut igalpool paganate päälekäimiste ja usktmata inimeste rüüstamiste eest sõjariistuga

Karl Suure keisriks kroonimine (A. Retheli j.).

wäljaspoolt kaitsta ja seespool usu wastu lugupidamist äratada ning kinnitada. Teie mure, püha isa, on Moosese kombel käsi Jumala poole tõsta ja minu sõjatööd palwe läbi toetada.“ —

Kui Karl aastal 799 Paderbornis Westfaalias oma kojaleeri oli üles löönud, ilmus tema auujärje ette paawst Leo III. alandliku palwega. Waenlased oliwad temaga Roomas halwasti ümber käinud ja teda wangi pannud; säält oli ta pääsnud ja palus nüüd ühes hulga Franki piiskoppidega, kes teda saatsiwad, Karli käest abi. Karl tuli järgmisel aastal (800) ise Rooma, laskis

asja waljusti läbi uurida ja saatis süüdlased maalt wälja. See oli parajasti jõulu aeg. Karl oli kirikusse tulnud. See oli puupüsti kirikuliisi täis. Karl nikutas põlwi, et tasast palwet lugeda. Sääl astub paawst tema juurde, ehib ta pää wana Rooma keisrite krooniga ja hüüab: „Elu ja wõit olgu kõrgele Karlile, Jumala kroonitud, wagale, suurele ja rahu toojale Rooma keisrile.“ — Kõik rahwas hõiskas ühes. See oli suurepäraline ja pidulik silmapilk, nagu neid wähe rahwaste elus nähtud. Sellega pandi alus Saksa keisririigile, mis tuhat aastat seisnud ja mille mõju rahwaste kohta weel praegu tunda on. Kas see rõõm Karlile ootamata osaks sai wõi oli asi enne paawstiga läbi räägitud, ei ole selgesti teada.

Sellega oli Karl oma pääsihi, oma wõimu suurendada ja oma mõju laialt maksma panna, kätte saanud. Nüüd asus ta kõige jõuuga oma teise ülesande kallale, Germaani sugu rahwaste sekka ristiusu waimule teed walmistada. Kui kiriku maapäälne kaitsja ja ristikoguduse eestseisja tundis ta ennast Jumala poolt kutsutud olema selle üle walwama, et kirikus ning riigis kõik hääs korras on ja et hinged, keda Jumal tema walitsuse alla annud, õnnistuse tee leiaksiwad. Tema pidas nii hästi suurte kui wäikeste asjade eest hoolt, õiguse eest, seaduse eest, waeste ja waewatute warjamise eest, kiriku ja õpetuse puhtuse eest, jutluse ja jumalateenistuse, koolide, õpetuse ning teaduse eest. Piiskoppa manitses ta laitmatalt elada ja preestrite elu ja jutluste üle walwata, et nad puhast ewangeliumi rahwale kuulutaks ja midagi sekka ei tuleks, mis Püha kirjaga kokku ei käi. „Nad peawad jutlust pidama Kolmainusest ja Kristuse inimeseks saamisest; nad peawad halbtust laitma, armastusele noomima, usku ja lootust äratama ja inimesi kõigi ristiusu woorustele õhutama.“ Nii oli keisri käsk. — Waimulikkude meeste kätte andis ta ühe kuulsate kirikuisade jutluste kogu, millele ta ise eessõna oli kirjutanud. Seda raamatut pidiwad preestrid tarwitama ja neist jutlusist enestele eesmärki wõtma. Waimuliku seisuse eest hoolitses ta kümnise maksu sisseseadmise läbi. Sellest kümnisest läks neljas osa piiskoppide kätte, kes krahwide ja riigiülemate kõrwal riiginõuukogus ühes istusiwad; teine neljandik läks muude waimulikkude meeste kätte; kolmas ja neljas weerandik anti waestele ja tarwitati kirikute ehitamiseks. — Ka kiriku ehitusekunsti hääks on Karl Suur palju teinud. Aacheni kuulus münster (piiskopi kirik) on selle tunnistus. Seda kirikut ehtis Karl kuningliku toredusega; selleks laskis ta Roomast ja Rawennast sambaid, marmorit ja kunsttööside tuua, ja siin Aachenis, kus ta kõige parema meelega asus, pühitses ta suuri pühi, jõuluid ning lihawõtteid. Keisri helde käsi oli see, mis piiskoppa ja abtisid aitas nägusaid jumalakodasid ehitada. Nii ehitas Haito, Baaseli piiskopp ja Reichenau abt, keda Karl hästi usaldas ja keda ta Konstantinopolisse oli saadikuna saatnud, Reichenau saarele Maarja-kiriku, mis aastal 816 sisse õnnistati. — Et jumalateenistust ülendada, laskis keiser Karl Itaaliast laulumeistrid ja esimesed orilad tulla. Saksade ja franklaste metsikut laulu wõrdlesiwad itaallased elajate hulumise ja wankrite kolinaga, mis üle silla lähewad. Ka kiriku kellade tarwituse wõtmise eest hoolitses Karl. Suurepäraline on Karli hool ka kooli

põllul. Rahwa ja nooresoo õpetamise pääle pani ta palju rõhku, ehk ta küll koolisundi maksma ei pannud. Kloostrites pidi noortsugu õpetatama kirjatähti tundma, lugema ning kirjutama. Ka pidi igaüks, olgu see noor ehk wana, Meie Isa palwet, usutunnistust ja kümme käsku oskama. Tuttaw on jutt, kuidas Karl Suur koolisid katsumas käies oma koja koolis kord usinad koolipoisid oma paremale ja laisad oma pahemale poole seadis ja wiimaseid, kes enamasti kõik rikaste ja suurtsugu wanemate lapsed oliwad, noomis ja wirkasid kiitis. Laiskadele ütles ta: „Teie, suurtsugu meeste pojad, olete titekesed; teile, kes teie endid nii rikkaks ning kõrgeks peate, et te teadust enesele ei arwa tarwis olewat, teie laisad ja ilma-aegsed poisid, teile ütlen mina, et teie seisus ja ilusad näojooned minu ees midagi ei maksa; teil ei ole midagi hääd minu käest loota, kui teie oma laiskust agara usinuse läbi jälle hääks ei tee." —

Karl ise oli agar õppija. Meie kuulsime juba ülewalpool, kudas ta ennast weel mehe eas kirjutamise kunsti õppimisega waewas. Ta katsus õpetatud mehi oma ümber koguda. Nende hulgas oli kuulus õpetlane Alkuiin Jirimaalt, kes aastast 782 pääle Karli minister oli, ja Einhard, kes oma sulest meile täielise kirjelduse Karl Suure elu kohta on pärandanud. Tarkade meeste seltsis ei häbenenud Karl mitte kui kuningas ja keiser weel õppida. Isegi oma sõjakäikudel pidi temale wana greeklaste ja roomlaste kirjadest ette loetama. Sai ta siit teadust ning elutarkust, siis oli temale Püha kiri see hallikas, kus ta iga päew oma waimule walgust ning jõudu wõttis. Alles selle läbi, et ta kristlikku haridust kõigist kõige kõrgemaks pidas ja ennast ewangeliumi nõudmiste alla alandas, on ta tõesti suureks saanud. Karli on sagedasti Aleksander Suurega wõrreldud, ja temal on tõesti palju sarnadust Aleksandriga. Niisama suur oli Karli jõud, wõiduhimu, kuulsuse püüd ja lihalik loomus kui Aleksandri omagi. Ommeti oli Aleksander suur lõhkumises, kuna Karl suur oli ülesehitamises. Aleksandrist jäiwad palju waremeid maha, millede pärast tema sõjapäälikud pärast sõdisiwad; Karl jättis siia istandused ja külwid uue aja jaoks. Aleksander ei häwitanud mitte ainult oma sõjariistadega Persia riigi, waid ta häwitas oma joomise ning korratu elu läbi ka oma terwise, ja suri wara. Karl wõitis enne enese metsiku oleku, wihkas joomist ja andis oma keha hinge, ning waimu temale Jumalast seatud ülesannete teenistusesse. Mõlemate suurte walitsejate wahe on samane kui paganausu ning ristiusu wahe. Kuna Aleksander Suur Homeeruse laule alalisti ühes kandis ja neid ööseks mööga kõrwale pääpadja alla pani, oli Karl Suure juures Jumala sõna see wägi, mille mõju alla ta ennast kõige enam andis.

Paneme weel mõnda joont sest pildist tähele, mis Einhard, kes Karli isiklikult tundis, selle mehe kohta paberile oli pannud. Karl oli suur ja tugewa kehaga mees ja hästi pikk kaswu poolest; tema pikkus oli terwelt 7 tema jalga. Karlil oliwad suured, põlewad silmad, suur nina, kena hõbe juuks ja lahke nägu. Kui ta kurjaks sai, oli ta waade lõikaw ja kohutaw. Tema terwe olemine, kas ta seisis ehk istus, äratas austpakkumist igaühe südames. Ta käik oli kindel, ta keha seis mehine, ta hääl hele. Temal oli hää terwis;

ainult neli aastat enne surma käisiwad tall sagedad palawikud pääl, ja wiimati hakkas ta üht jalga lonkama. Tema rammust jutustatakse, et ta ühe saratseenlase ühe ainsa mööga löögiga pooleks lõhestanud ja hobuse raudu kergesti jaksanud katki wäänata. Ta armastas ratsutada ja jahil käia, nagu kõik franklased, kes üleüldse toll ajal neis kunstides üle maailma kuulsad oliwad. Ka karastas

Keiser Karl Suur.

ta oma keha suplemise ning ujumisega. Tema ülikond ei läinud ta alamate ülikondadest mitte palju lahku. Ikka kandis ta mööka puusa pääl. Seda armastas ta raputada, kui tall mõnda käsku oma kangekaelsetele alamaile oli anda. Selle juures ütles ta: „Siin on mu käsk ja siin ka see, mis selle eest muretseb, et seda käsku kuuldakse.“ — Pidudel kandis ta kullaga tikitud ülikonda

ning kalliste kiwidega kirjatud kingi; kuldne prees hoidis ta ülikuube kinni ja ta pääd ehtis kuldne kalliste kiwidega ehitud kroon. — Söömises ja joomises oskas Karl mõõtu pidada; joobnuid ei wõinud ta sallida: kui ta neid nägi, laskis ta neid nii kaua weega joota, kunni nad kaineks saiwad. Paastumist ei suutnud ta kannatada. Harwa otsis ta maiusrooga, enamasti ainult pidudel ja seltskonnas. Tema enese lauale toodi päewas neli rooga, pääle prae, mis kütid temale warda otsas küpsetanud ja mida tema suurema häämeelega sõi, kui midagi muud. Laual istudes armastas ta enesele midagi ajaloost ette lugeda lasta. Pärast söömist tõmbas ta riided seljast ning kingad jalast ja puhkas kaks kunni kolm tundi. Öösti ei saanud ta aga rahulisti magada; neli, wiis korda ööl ärkas ta üles ja tuli wahest ka woodist wälja. — Karlil oli hää kõneand, ta oskas oma mõtteid selgesti ning arusaadawalt wälja öelda. Ladina keelt oskas ta niisama hästi kui oma ema keelt. Oma lastele oli ta hõrn ning ustaw isa ja wõttis neid sagedasti oma teekondade pääle kaasa.

Oli Karli elu ka kõigiti õnnelik ja suurepäraline, täis tööd ja tegewust, oma ristist ei jäänud ka tema ilma. Üks tema poegadest äsitas Absalomi kombel rahwast kuninga wasta üles ja püüdis isalt elu ning riigi wõtta, mispärast teda isa ka eluksajaks wangi pidi panema. Karli paremad ja wahwamad pojad Karl ja Pipiin suriwad noores eas; nad oliwad nii mõneski lahingus isa eest õnnelikult wõidelnud. See kõik muljus keisri südant nii, et ta warsi wanaks jäi.

Oli aasta 813. Oma surma ette ära aimates kutsus Karl oma poja Ludwigi ja suure riigipäewa Aachenisse kokku. Riigipäewale seadis ta oma poja ette ning küsis, kas riigipäewa liikmed teda tulewaks keisriks ning kuningaks wastu wõtawad. Oldi sellega rahul. Siis peeti pidulik jumalateenistus kirikus, kuhu Karl weel kord oma keiserlikus toreduses, kui ka waewaliselt ja poja toetusel, ilmus. Mõlemad langesiwad põlwili ja pidasiwad pika palwe. Kui nad üles tõusiwad, rääkis keiser kõikide kuuldes oma pojaga ja noomis teda wiimast korda krahwide, piiskoppide ja hulga rahwa ees, Jumalat karta, oma õdesid ning sugulasi armastada, kirikut kaitsta, nurjatumaid karistada, waeste eest hoolt kanda ja rahwale oma auusa eluga hääks eesmärgiks olla. „Kas tahad neid kohuseid truuisti ning ustawalt täita, mu poeg?“ — „Ja, Jumala abiga,“ wastas Ludwig. — „Hää, siis wõta kroon ja pane ta ise enesele pähä; tuletagu see sulle su tõotust alalisti meelde.“ — Ludwig tegi nagu kästi. Ühes rahwaga laulsiwad kuningad kiituse laulu ja pööraſiwad siis lossi tagasi.

Mõne nädala päraſt jäi keiser raskesse palawikku haigeks. Tema harilik abinõu, paastumine, ei aidanud seekord ühtigi; ta jõud lõppes päew päewalt. Ühekſandamal päewal wõttis ta ühe piiskopi käest Jumala armu. Kui ta hommiku kella 5 ajal surma lähenemist tundis, tõstis ta oma parema käe üles, wajutas oma otsa, oma rinna ja jalge pääle risti tähe, sirutas weel kord käed wälja, seadis nad siis rinnale risti, pani silmad kinni ja laulis tasase

häälega: „Sinu kätte annan mina oma waimu.“ — Need oliwad ta wiimsed sõnad; selle järde heitis ta hinge. — „Warsi pääle selle lagunes teade laiali, et keiser, kes nii palju aastaid kuulsalt walitsenud, surnud olla. Lein ja kaebamine oli igalpool suur, sest kõik tundsiwad omas südames, kui suure mehe nad kaotanud.“

Õigusega pandi temale, kui teda Aachenis surnu hauda kuldtroonile istuma seati, kuldne ewangelium kätte: sest selle läbi oli ta suureks saanud.

Klaudius Turiinist

üks ühekſandama aastaſaja uſumees.

ida kaugemale ristiuſk laiali lagunes, ſeda enam hakkaſiwad ekſiõpetus ja ekſiwaim temas maad wõtma, nii kui Iſſand ette oli kuulutanud. Iſeäranis tuntawaks ſai ſee wiga ſeſt ajaſt ſaadik, kui ristiuſk Konſtantiinuſe päewadel riigiuſuks ſai. Jumal ei ole aga iialgi kirikut täiesti ükſi jätnud, waid on igal ajal temas niipalju walguſt ja armu alal hoidnud, et igaüks, kes walguſt ning armu otſis, ſeda leidis ja õndſaks ſaada wõis. Mitte ükſi ei ole alaliſe ärakirjutamiſe kaudu Püha kiri hiljematele põlwedele alale hoitud, ka ſuuſõnaliſelt elas jutluſe ja õpetuſe abil uſu, lootuſe ja armaſtuſe tõde inimeſte ſeas edaſi. Ka pühad ristimiſe ning altari ſakramendid jäiwad ülema elu ja Jumala armu kätte ſaamiſeks inimeſte kätte. — Kõigi nende tunnistuſte kõrwa Kriſtuſe wäeſt aſtuſiwad aga aeg ajalt weel elawad tunnistajad, kes ſõna ja teoga oma tegewuſe ja kannatuſega maa ſoolaks ja maailma walguſeks ſaiwad, nii kui Jeeſus oma jüngrid ſeda oli käskinud olla. Üks niiſugune elaw tunnistaja oli Karolingide ajal Turiini piiskopp Klaudius. Tema algas oma tegewuſt juba Karl Suure ajal. Pääasjaliſelt töötas ta aga Karli poja ning järeltulija Ludwig Waga aegus. Ta ſuri aastal 839. — Teda ei wõi küll weel mitte arwuſtajaks uſuſelgitajaks pidada, aga piibli põhja pääl ſeiswaks uſumeheks wõib teda küll lugeda. Ta on ſeda enam tähelepanemiſe wäärt, et ta juba 600 aastat enne uſupuhaſtamiſt, wäga pimedal ajal, elas ja õpetas. Kahjuks ei ſuutnud aga tema ſõna ja õpetus kirikut hukatuſe ja ekſiteelt tagaſi hoida.

Klaudius oli Hiſpaanias ſündinud. Waraſelt juba oli ta Prantſusmaale tulnud, kus ta Ludwig Waga ajal kui waimulik mees ja kooliõpetaja töötas. Selleaegne teaduslik haridus oli ſuuremalt oſalt kiriklik. Selle tõttu oli ka Klaudiuſe pää uurimiſe aine Püha kiri, mida ta wähe haawal ſeletas ja mille kohta ta ka kirjalikka ſeletuſi wälja andis. Oma ſeletuſte põhjaks pani Klaudius pääasjaliſelt kiriku iſade kirjaſid ja endiſte aaſtaſadade piiſkoppide ning õpetajate ſeletuſi. Iſeäranis mõõduandwaks oliwad temale Auguſtiinuſe ſeletuſed, millede abil ta Pauluſe kirjade ja jumaliku armutöö üleüldiſeſt mõtteſt aru püüdis ſaada. Auguſtiinuſt, kelleſt päraſtpoole ka Lutherus palju õppis,

nimetas Klaudius „Issanda õigeks armastajaks, Jumala krihwliks, Püha Waimu keeleks“ — Klaudius ei tahtnudki oma tööst omadeks pidada: ta nimetas ennast sandiks, kes lõikajate tagant päid noppida tohib. Klaudiuse seletused ei jää mitte sõna tähe juurde peatama, waid katsuwad õpetuse ja ajaloo täheşt kõrgemat, waimulikku, tähenduslikku mõtet kätte saada. Selle mõtte kohta ütleb Klaudius: „Nii kui lihaks saanud Sõna tähtsuseta ihu sees warjul oli, nii on kirjasõna waese tähe ihu sees warjul.“ —

Keiser Ludwig tõstis waga, julge ja agara preestri ja õpetaja aastal 820 Turiini piiskopi toolile Põhja-Itaalias. See sündis osalt ka selle tarwis, et Itaalias elule tõuswale katuliku usu paganameelsusele tõket ette teha. Itaallased olid ikka enam ja enam piltide kummardajateks saanud, sest Greeka kiriku eeskuju oli nende kohta mõjunud. Karl Suurele ning tema järeltulijale Ludwig Wagale ei tahtnud see aga sugugi meeldida ja sellepärast püüdsid nad asjale õiget piiri panna. Nad ei keelanud küll piltide pidamist kirikus täiesti, aga nad kitsendasid nende arwu ning auustamise wiisi. Teisel Nikäa kontsiiliumil aastal 787 oli Hommikumaa kirik piltide kummardamise lubanud ning õigeks tunnistanud. Selle otsuse wasta pani Karl Suur aastal 790 nõnda nimetatud „Karolingide kirjad“ maksma, mis pühade käest eestpalwet paluda lubawad, aga piltide auustamise ära keelawad. Piltisid wõib lubada kui kirikute ehet ja pühade juhtumiste ning meeste mälestust, mille abil palwe tundmus äratatud wõib saada; aga ainult Jumalat ükši tohib paluda. Igawese walguse ja nägemata ilmaga ühtesaamiseks on usku waja, mis nähtawat ei nõua ja mis mitte silmade ega meelte abil jumalikka asju ei püüa ära näha, waid südamega neid püüab kätte saada. Juba paawst Gregoorius I., kes 200 aastat warem elas, oli asjas liiga kaugele läinud, kui ta piltide ette mahaheitmist lubas. Tema seletus, et kummardamine mitte pildi, waid pildi pääl kujutatud isiku kohta käida, muudab liiga wähe seda otsust, sest niisugust wahet ei mõistnud lihtrahwas mitte teha.

Turiini piiskopiks saamisega oli Klaudius keset waenuwälja sattunud, ja ta algas wõitlust ebausu wasta. Mitte ükši *piltide kummardamist* waid ka *pühade appihüüdmist*, *jäänuste auustamist*, *usurändamist* ja *Rooma istme* liiga suurt *ülendamist* mõistis Klaudius hukka ja sõdis Püha kirja põhjal südisti kõige selle wasta. Tulise waimustusega seletas ta oma jutlustes, et Jumalat waimus ning tões peab kummardama, et meie omas elus Kristuse järelkäijad peame olema, et õigus meile ainult usu läbi tuleb. Tema tegu käis ta sõnadega kokku: kõige oma piiskoppkonna kirikuist laskis ta pildid ja pühitsetud kingitused ära wiia. Piiskopi teguwiis sai aga pea terwes ilmas tuttawaks, ja tema wihameeste arw kaswis. — Huwitaw on aga tänagi, tuhat aastat hiljem, seda kuulda, mis Klaudius pühade auustamisest, piltide kummardamisest, pühadest jäänustest, usurändamistest ning Rooma istmest mõtleb.

Wana kirik pidas märtrite mälestust auu sees. Kui wõimalik oli, katsusiwad kristlased nende jäänuseid teotamise ja häbistamise eest hoida, mis

tagakiusajad surnute kallal ette wõtsiwad. Kristlased walmistasiwad märtritele harilikult auusad matused. Maa-alused wõlwitud koopad, kuhu ristiusulised oma surnud matsiwad, oliwad neile sagedasti ka kokkukogumise paikadeks, kus jumalateenistusi peeti. Mis oli siis märtrite haudade äärel seistes loomulikum, kui see, et mõte ning waade armsa ja lugupeetud usutunnistaja juurde peatama jäi ja waimulik eestseisja tema mälestust meelde tuletas, tema usku ja ustawust kiitis ja seda oma koguduse liikmetele eeskujuks silmade ette seadis. Iseäranis tehti seda mõne weretunnistaja surma-päewal. Wiiendamast aastasajast pääle hakati aga märtrid ning teisi, kes püha elu oliwad elanud, eestpalujateks appi hüüdma. Otsekui õnnetu, waeseks lapseks jäänud poeg surnud ema taga leinab, nii oli ka see appihüüdmine hakatuses ainult igatsuse tunnistuseks hüüdjate poolt, et lahkunud wennaga usus ka pärast tema surma weel waimulikusse ühenduses jääda. See ei olnud weel mitte kummardamine ja palwes appi hüüdmine. Aga aega mööda sai see hüüdmine rahwa suus täielikseks palwetamiseks. Nagu olekssiwad lahkunud hinged Jumala taoliselt igal pool olemas, hüüti ühte püha mitmes paigas appi, auustati pühasid kui wahemehi ja loodeti nende töö pääle, kuna wabanduseks asja nii seletati, et ka ilmalikkude kuningate ette alama inimeste palwed teenijate kaudu kantakse ja teenijad palujate eest räägiwad. „Aga kuningas on" — ütleb Klaudius — „ommeti inimene ja ei ole sellepärast mitte kõikteadja: tema peab teistelt järele kuulema, mis palujal õieti tarwis läheb. Jumal aga on Jumal: tema teab kõik ja ta on ühekorraga igalpool, tema tunneb igatühte täielikult ja kuuleb igaühe palwet. Päälegi ei kutsu ükski, kellele kuninga poeg wahemeheks on, teenert wahemeheks: (1. Joh. 2, 1). Kiri õpetab (1. Tim. 2, 5), et üks Jumal on, üks wahemees ka Jumala ja inimeste wahel, inimene Kristus Jeesus, kes ennast ise on annud lunastamise hinnaks kõikide eest. Tema on kõikide eest Jumala ees kõik teinud. Ka märtrid ning pühad saawad tema töö läbi armust õndsaks. Keegi ei pea siis pühade töö ja eestpalwete pääle lootma. Kes nende õndsusest tahab osa saada, sellel peab enesel seesama usk, seesama õigus, seesama tõde waraks olema. — Juba Karolingide raamatus tähendatakse selle pääle, et Peetrus, Johannes ja Paulus mitte ei ole tahtnud pühad olla; Peetrus ei lasknud Korneeliust enese ees maas olla, waid ütles temale: Tõuse üles, sest mina olen ka inimene; püha Johannese wastu ütles ingel, kelle ette ta maha heitis: Ära tee seda mitte, ma olen su kaassulane (Ilm. r. 19, 10); ja püha Paulus kohkus Likaonias nende eest tagasi, kes teda kummardama tuliwad." —

Aega mööda läks pühade auustamine nii suureks, et ka nende põrmu, luid, tööriistu, riideid j. n. e., nõnda nimetatud reliikwiaid (jäänuseid) auustama hakati. Ka jäänuste auustamine on ilmsüüta kommetest pikkamööda wälja kaswanud. Hakatuses taheti kalliste jäänuste kaudu ainult pühade inimeste mälestust elus hoida ja elustada. Pärastpoole wõeti nende luud haudadest wälja, pandi toredate kastikeste sisse altarite pääle ja hakati nende ees palweid lugema. Ja kui mõni palwe usklikkude palujate pärast kuulda wõeti, siis hakkas ebausklik rahwas seda pea luude mõjuks pidama ja Jumala

aſemel luid kummardama ning nende juurde ka kauge maa tagant rändama. Selle tagajärg oli muidugi, et ſee ennaſt õnnelikuks pidama hakkas, kes niiſuguſe jäänuſe omanikuks ſaada wõis. Siit tekkis jäänustega kaubitſemine, kus juures palju pettuſt ette tuli. Kuulſamate jäänuste hulka loeti ſell ajal iſeäranis Kristuſe piſaraid (lacrymae Christi) Vendomes, Kristuſe werd Reichenaus (aastal 923 üles leitud), püha oda Mantuas (juba 804), mis Kristuſe risti naeltega ehitud ja pühitſetud oli ning aastal 935 Heinrich I. poolt ära osteti. — Tõſiſelt ja ſüdisti ſõdis Klaudius ka niiſuguſe ebauſu wasta. „Kui pühad inimeſed ſeda mitte ei taha, et neid elu ajal auustatakſe, mida wähem ſoowiwad nad ſiis et päraſt nende ſurma ſeda, mis nende küljes mitte Jumala kuju meelde ei tuletanud, waid neid loomadega ühetaoliſeks tegi, weel auustataks!“ — Et keegi tema kehaga ebauſu tempa ei ſaaks teha, oli püha ükſiklane Antoonius käskinud oma hauda ſalajas hoida. Mooſeſe kohta aga on öeldud: „Ja Jehoowa mattis teda ſinna orgu, Moabi maale, ja ükski ei tea tema hauda täna päewani.“ (5. Mooſ. 34, 6.)

Niiſama agarasti wõitles Klaudius ka piltide wasta. Tema nägi piltide kummardamiſes tagaſilangemiſt pagana uſuſſe. „Nimeſid wõib ju muuta ja wälimiſt nägu; Juupitri aſemel wõib Peetruſt maalida, Saturnuſe aſemele Pauluſt: nägu on mitmeſugune, aſi aga on ſeeſama. Kas ei ole mitte parem pühaſid mehi nende elu ajal kummardada, kui nende piltiſid päraſt neid? Kui me neid endid kummardakſime, auustakſime Jumala loomiſt, pilt aga on inimeſe käte loodud. Sellepäraſt waata ſina, kes ſa püsti ſeisma oled loodud, ennemini üles taewa poole, kui et ſa ennaſt maha kummardad piltide ette.“ — Koguni risti ja tema auustamiſe wasta raägib Klaudius. „Kui igat puud, mis risti kuju kannab kummardada tahetakſe, ſellepäraſt, et Kristus ristis on rippunud, ſiis peaks ka kõiki neitſiſid kummardama, ſeſt et Tema neitſiſt on ſündinud; niiſama peaks ka kõiki ſõimi auustama, ſeſt et Tema ſõimes on maganud, ja kõiki mähkmeid, ſeſt et tema mähkmeis on olnud, koguni kõiki eeslidki, ſeſt et Ta eesli ſeljas on ſõitnud.“ — Siin läheb küll Klaudius natukene kaugele, kui ta ſeda tähele panemata tahab jätta, mis tähendus Kolgatal Iſſanda elus on, ja ſeda wajaduſt makswaks ei pea, et meil Kolgata ſündmuſe jaoks oma märk oleks. Seda liialeminemiſt tunneb ta paiguti iſegi ära, kui ta nagu oma wabanduſeks ütleb, jõledate wastu olla kohane ka jõledaid ſõjariistu tarwitada. Ka on raske rumalat tema ebajumala kummardamiſeſt teiſiti parandada, kui et talt tema ebajumalad ära wõetakſe. Ja õigeks jääb wiimati ommeti, mis Klaudius ütleb: „Mitte risti kummardada, waid teda kanda, on Iſſand käskinud.“

Wähe mõõdukam on Klaudiuſe waielus Roomaſſe rändamiſe wasta. See komme oli juba ammu tuntud, ja peeti teda wäga kaſulikuks. „Kui uſurändamiſed nii tarwilikud on, mis peab ſiis neiſt munkadeſt pidama, kes müüride taga istuma peawad ja rändama minna ei ſaa?“ Klaudius waidleb ſelle wasta, nagu oleks ühes paigas tõſine meeleparandamine kergem ja pattude andekſsaamine hõlpſam, kui teiſes kohas. Rooma päraſt hoiatab ta

ristiuſuliſi „apoſtli iſtme“ üleliigſe ülendamiſe eeſt. Koguni paawsti pahameel ei ekſitanud ſiin teda. Kui paawſt Paskhalis I. († 824) Klaudiuſe wasta üles astus ja Klaudiuſe wastaſed seda temale tema ekſituſe põhjuſena ette tõiwad, ütles ta: „Apoſtlik ei ole mitte see, kes apoſtli iſtmel istub, waid see, kes apoſtli kohuſeid täidab, apoſtlite õpetuſeſt kinni hoiab ja nende järele käib: ilma selleta olelakſe silmakirjaline wariſeer.“ — Ka olla tema arwamiſe järele kaks apoſtlite pääd olemas, teine neiſt on Peetrus — Juuda kriſtlaste koguduste aſutaja, teine Paulus — ristikoguduste aſutaja paganate keskes.

Ilma tagakiuſamiſe ja kannatamisteta ei läinud ka ſelle tõetunnistaja elu mööda. Tema wastaſed kirjutaſiwad ta wasta ning kaebaſiwad ta pääle keiſer Ludwigi ees. Keiſer oli aga Klaudiuſe poolt. Et Klaudius ekſiõpetaja olla, ei olnud tõſi: Klaudius ſeiſis ju piibli põhjal. Ja kui ta ka wahet tegi kiriku ja Rooma kiriku wahel, ſiis hoidis ta ommeti kõwasti katuliku kirikuſt kinni. „Unitatem teneo,“ wõis ta õiguſega oma wastastele öelda: mina hoian kiriku ühenduſeſt kinni. Lahkuminemiſe pääle ei mõtelnud ta iialgi. Augustiinus aga, kiriku iſad ja Paulus oliwad Klaudiuſe toed, kes tema waimu toitſiwad. Jumal iſe kaitſes Klaudiuſt tema elu otſani kirikule kaſuks.

Alfred Suur Inglismaal.

Alfred oli kuninga Egberti pojapoeg. Egbert walitſes üheksandama aastaſaja alguſel ſeitsme wäikeſe Inglismaa riigi, nii ſiis kõige anglosakſide üle, kes Saksamaalt ſiia tulnud oliwad. Tema on eſimene, kes ennaſt Inglismaa kuningaks nimetas. Juba ammu oli ristiuſk ning kriſtlik haridus Inglismaal kodupaiga leidnud ja oli ſäält ning Firimaalt palju tubliſid misſionäriſid Euroopa mannermaale läinud, et ſääl armuõpetuſt kuulutada. Egberti ning Alfredi päiwil tuli aga Inglismaa üle ſuur hädaoht: üks metſik pagana rahwas hakkas ſeda maad tülitama ning ähwardas kõike tema riikiſid ja elukorda ära häwitada. See rahwas oliwad normannid, Põhja-Euroopa kõige kuulſamad ja oſawamad meremehed. Suurel hulgal tuliwad nemad Euroopa lääne randadele iſeäranis Inglismaale, jäiwad paljudesſe kohtadesſe paigale, ſõitſiwad jõgeſid mööda ſügawamale maa ſisſe, põletaſiwad külaſid ning kirikuid, tapſiwad inimeſi, wõtſiwad mehi ning naiſi orjadeks ühes ja läkſiwad ſiis ſuurte ſõjaſaakidega minema, et mõne aja päraſt uuesti tulla. Need normannid oliwad ka ſelle oſa Prantſusmaad, mis Normandiaks nimetatakſe, ära wõtnud ja ähwardaſiwad ſiit Inglismaad nii hirmſasti, et ſuur hulk ſaare elanikka maiſele maale põgenes ja mõnigi piiskoppkond ja kriſtlik kogudus nii wiiſi nagu iſeeneſeſt häwis. Alfred Suur oli ſiin ſee Jumala tööriiſt, kes Inglismaa kui wana ning kuulſa hariduſe keſkkoha Euroopa kaſuks täieliſeſt hukatuſeſt päästis ja kes uuſi kallid hariduſe teri ſiin wälja külwas.

Normannide kuningate hulgaſt tuleb iſeäranis Lodbrokki nimetada. Tema oli mitu ſuurt ja häwitawat rööwkäiku Inglismaale ette wõtnud. Wiimati läkſiwad ta laewad hukka ning ta iſe ſattus Inglis kuninga Ella kätte wangi. Siia ta ka ſuri. Kui ſõnum ſelleſt Daanimaale, normannide aſunduste keſkkohale jõudis, wõtſiwad Lodbrokki kümme poega taſumiſe ſõjakäigu Inglismaa wasta ette. Ella wõideti ning tapeti hirmſal wiiſil ära. Siis mindi teiste wäikſemate Inglisriikide kallale. Ka Edmund, Merſſia kuningas langes normannide kätte. Normannid lubaſiwad temale, kui ta ennaſt ristiuſuſt lahti ütleb, riigi tagaſi anda, aga Edmund tõukas ettepaneku kindlalt tagaſi. Selle üle ſaiwad Lodbrokki pojad nii wihaſeks, et nad õnnetuma kuninga puu külge

siduda laskſiwad, noltega temasse sihtida käskiſiwad ja wiimati, kui ta ikka weel oma usku salata ei tahtnud, tema pää otsast ära raiusiwad.

Alfred, Inglismaa pääſtja, sündis aastal 849 ühes kuninglikus lossis sügawa metsa sees. Tema ema Osburg oli waga ning wooruslik naisterahwas, kes poja kaswatamise eest hääd hoolt kandis. Kahjuks suri ema wara ära, ja tulewase kuninga kaswatus jäi nüüd isa hooleks. Et Alfred haäde waimuannetega

Alfred Suur, Inglismaa walitseja.

poiss oli, siis armastas teda ta isa wäga ja katsus tema kaswatamiseks kõik teha, mis ta wõis. Kui Alfred kümne aastane oli, wõttis isa teda Rooma usuteekonnale kaasa. Teekond läbi kogu Prantsusmaa, üle Alpide ning Itaalia awaldasiwad poisi kohta sügawat mõju; ka elamine „igawesest linnas" teritas noore printsi pilku. Tema nägi ja õppis siin kõike seda tundma, mis endised keisrid ja kirik oma õitse ajal elule kutsunud oliwad. Pärastises elus tõusis kõik, mis ta näinud, elawalt ta silmade ette. Roomas, kuhu Alfred oma isaga terweks aastaks paigale jäi, õnnistati ja salwiti Alfred paawsti poolt tulewaseks kuningaks.

Päraſt isa waraſt surma sai Alfredi wanem wend troonile. Kui ka tema surnud oli, astusiwad teine ning kolmas wend riigi ette otsa. Kõige noorem wend Alfred oli wanematele wendadele ustawaks ja südiks abiliseks. Nii mõnegi lahingu daanlastega wiis=tema juba noores eas wõidule. Selle tõttu sai ta rahwale armsaks, kelle südame ning lugupidamise iseäranis neli Alfredi wooruſt eneſe poole tõmmanud oliwad: Alfredi lahke meel, tema

waprus, tema meele puhtus ja tema kõneand. Ka oli Alfred waga ja jumalakartlik mees. Kahekümnekahe aastaselt sai ta, päraſt oma wenna Ethelredi ſurma, troonile ja walitſes 871—901 aastani, kus ta ſuri. Oma kolmekümne aastaſe walitſuſe ajal on Alfred palju tööd teinud, aga ka palju kannatanud. Harwa on üks kuningas riigi nii wiletſas järjes oma kätte ſaanud, kui Alfred. Normannid oliwad wõidurikkalt maakondadesſe tunginud, Inglisrahwas oli nendeſt ära tüdinenud, ſõjawägi oli wäikſeks hulgakeſeks kokku ſulanud, ja nii kui kuninga ihu haiguſe piina kannatas, nii ähwardas üleüldine hädaoht maad ning rahwaſt ära neelata. Aastaid otſa pidi Alfred meeleäraheitlikult oma ſaatuſe wasta wõitlema, kuna wõitluſe abinõuud ſilmanähtawalt kahaneſiwad ja waenlane ennaſt maal ikka kindlamaks tegi. Surmani wäſinud heitis juba rahwas ſõjariistad nurka, et paganausku wõitjate iket kanda. Ainult mõnes paigas ſügawates metſades ja mannermaal pidaſiwad ükſikud ſalgad waenlaſele wasta ega lubanud miski hinna eeſt oma wabaduſt ära anda.

Alfred iſe otſis Sommerſeti tihedates metſades omale warju. Ta elas ſiin tundmatalt kaua aega ühe karjaſe juures ja oli temale abiliſeks. Päraſtpoole läks tall korda ſalgakeſt wapraid ſakſiſid eneſe juurde koguda ja nende abil oma elupaika kindlustada. Paik, kus nad elaſiwad oli iſeeneſeſt juba ſoodeſt ja üheſt jõeſt ümber piiratud ja nii muuſt ilmaſt nagu ära lahutatud. Ainult kitſas kindlasti kaitstud ſild ühendas ſeda paika muu maailmaga. Siit tuliwad leeri elanikud ööſe ja päewal wälja, kas jahile, ehk kalale, ehk maad kuulama ehk muud tarwilikka asju talitama. — See elu muutis eſiti walju kuninga iſeloomu täesti teiſeks. Kui ühel päewal üks ſant, kes metſa ekſinud oli, ſilla juurde tuli, kus Alfred iſe oma korda wahti pidas, ja Alfredilt Jumala keeli leiba palus, käskis kuningas oma abikaaſat järele waadata, kas leiba weel tagawaraks on. Abikaaſa tuli ning teatas, et kõigeſt weel üks ainus leib järele on, tema ei teadwatki, millega tagaſi tulijaid ſõjamehi toita. „Jumal olgu tänatud oma armu eeſt!“ hüüdis Alfred. „Anna Kristuſe nimel pool leiba ſandile. Issand, kes wiie leiwa ning kahe kalaga wiis tuhat meeſt toitis, wõib teha, et teiſeſt pooleſt meie toiduks küllalt ſaab.“ Kuninga proua andis poole leiwa ära, ja Alfredi lootus ei olnud ilma-aegne olnud: tagaſitulnud ſõjamehed tõiwad ſuure ſaagi kalu ühes. Ööſel päraſt ſeda nägi kuningas unes, et ammu ſurnud abt Authebert tema aſeme ette astus ja temale ütles, Jumal tahtwat Inglismaale jälle oma armu üles näidata ja ſeda meeſt, kes waestega oma wiimſe leiwa jaganud, jälle troonile tõsta. Kui Alfred hommikul oma abikaaſale ſeda unenägu jutustas, ütles ſee imeſtades, et tema ſedaſama und näinud olla. Mis mõlemad unes näinud, läks ka pea täide. Waprate meeſte arw Alfredi leeris hakkas päew päewalt kaswama ja Daani ikke all ägawad ſakſid terwel maal hakkaſiwad uuesti wabaſtuſe järele igatſuſt tundma. Siis läks Alfred wiimati iſe waenlaste leeri. Kandlemängija riides tuli ta ſinna, lõbuſtas ſõjamehi oma mängu ning lauluga, pääſis nii koguni normannide kuninga Guthrumi telki ja nägi, et terwe waenlaſe ſõjawägi mingiſuguſt pääletungimiſt enam ei oota. Sellepäraſt ſaatis ta warſi käſkjalad terwele

maale wälja ja kutsus kõik oma truud ning waprad mehed kokku. Tema mehed, kes teda juba surnuks oliwad pidanud, tuliwad rõõmuga kokku, wandusiwad oma kuningale uut truudusе wannet ja läksiwad suure hulgaga daanlaste wasta. Daanlased wõideti ära (11 mail 878 Eddingtoni juures); nende leer wõeti ära, tuhanded lööbi maha, üle jäänud mehed põgenesiwad ära ning otsisiwad Redingi kindluses warju. Saksid aga piirasiwad selle kindlusе ümber ja sundisiwad näljaga daanlasi alla andma. Kahe nädala pärast langeski kindlus saksіde kätte. Waenlased palusiwad nüüd armu, lubasiwad käsimehi jätta ning oma sagedasti murtud sõna paremini pidada. Alfred andis järele. Siis laskis Guthrum temale öelda: „Ma olen walmis ristiusku wastu wõtmą". Seda sõna terwitati saksіde leeris suure rõõmuga, sest paremat rahu wastutust ei wõinud olla, kui see, et waelased paganausu jätsiwad ning Kristusе kiriku liikmeiks astusiwad. Alfred kandis nüüd paganate õpetamise eest hoolt. Seitsme nädala pärast tuli Guthrum kolmekümne ülemaga Inglise kuninga laagrisse ja püha talitus wõeti ette. Alfred ise oli oma endisele wastasele ristiisaks, kellele nüüd Athelstan nimeks pandi. Alfred seadis Athelstani ühe oma wassaliriigi (laenuriigi) walitsejaks.

Pika waenuaja järele näis wiimati kaua oodatud rahu tulnud olema, ja kuninga rahutöö wõis alata. Ta pidi seda tööd küll mitu korda pooleli jätma, sest ikka jälle tõusis tüli normannidega uuesti lõkkele. Jseäranis rahutumaks läksiwad normannid pärast Guthrumi surma. Alfred wõis sellega kiidelda, et ta 56 lahingus ise ühes wõidelnud oli. Alles Alfredi walitsuse wiimsetel aastatel oli maal täieline rahu. Sell ajal oli aga ka agar ja tark walitseja alati töös, et rahwa haawu parandada. Tema edendas põllu- ja käsitööd, ehitas mahapõletatud kirikud ning kloostrid jälle üles, kutsus kristlikka õpetlasi omale maale ja pidas tarkade seaduste kaudu maa korra ning õiguse eest hoolt, muretses ristiusu tõsise laiali laotamise ja sellega ka rahwa hää käekäigu ning hariduse eest. Tema asutas uue tarbekohase kogudusekorra, pani Britannia mere wõimule aluse, kuna ta teiste maadega ühendusesse astus ja agarasti laewade ehitust arendas. Et korda, õigeid kombeid ning õigust jalule seada, ei jätnud Alfred tarbekorral ka waljusid abinõuusid mitte tarwitamata; nii laskis ta ühel aastal 24 kohtunikku, kes ilmsüüta werd oliwad ära walanud, seaduse põhjal ära hukata. — Meeleauusus tõusis Alfredi päiwil Inglismaal pääwooruseks. Kui keegi kuldkäewõru ehk rahakoti teele ära kaotas, wõis ta julge olla, et ta ka päewade ning nädalate pärast seda säält üles wõtta wõib, kuhu tema ta maha oli kukkuda lasknud. Jseäranis nimetada tuleb Alfredi hoolitsemine alamate ja ülemate koolide eest. „Kogu wabalt sündinud noorrahwas — nii kirjutas ta ette — peab õppimisele sunnitama nii kaua, kui ta weel muud tööd teha ei wõi, kunni kõikidel Ingliskeele kirja lugemine selge on. Ladina keelt aga õpetatagu neile, keda edasi õpetada ning kiriku teenistusesse anda tahetakse." — Alfred ise õppis weel 36 aasta wanuselt Ladina keele kätte, nii et ta tähtsaid raamatuid sest keelest Inglise keelde wõis ümber panna. Nii tõlkis ta Gregooriuse Karjase raamatu, Boetsiuse raamatu Mõttetarkuse troostist,

Orooſiuſe ajalood ja muud Ladina keeleſt Ingliſe keelde. Koguni piibelt tahtis Alfred Inglise keelde ümber panna, et tema rahwas ſeda raamatut niiſama lugeda wõiks, kui greeklaſed ning roomlaſed.

Kuſt wõttis Alfred jõudu, kõike ſeda korda ſaata? — Et ſelle mehe hing, mis nii waewaliſes ihus elas ja millel kõige ſuuremate raskustega wõitlemiſt oli, nii palju wõis korda ſaata, tuli ſelleſt, et ſee hing ennaſt alataſa Jumala ſõna ning palwe läbi ülewal hoidis. Seſt ajaſt pääle, kui kuningas oli iſeeneſe pääle lootmiſe maha jätnud ja mitte enam ei häbenenud Jumalat põlwili auustamaſt ning palumaſt, ſuutis ta imepalju toime ſaata. Alfred oli üks neiſt waewalisteſt ſiin maa pääl, kellede hulgaſt ka ſee oli, kes ütleb: „Kui ma nõder olen, ſiis olen ma wägew ja wõin kõik, ſeſt et Kristuſe wägi minus elab.“ Iga päew käis kuningas jumalateenistuſel ja luges iga päew Püha kirja. Teine tema wiljarikka töö ſaladus oli tema täpipäälne aja ärajaotus ja ſelle tarwitamine. Tema jagas päewa 24 tundi kolme üheſuuruſesſe jakku: Eſimine jagu oli tema ammeti ja walitſuſe talitustele määratud, teine tema eneſe harimiſele ja edendamiſele, kolmas keha tarwitustele, nagu puhkuſele, magamiſele, ſöömiſele j. n. e. Weel praegu on õige ajatarwitamine paljude Inglise meeste kuulſus ning uhkus. — Tunnikella aſemel tarwitas kuningas kuut waha küünalt, mis igapäew kabelis üles ſeati ja mida õhukeſe ſarweſt ruutude läbi tõmbetuule eeſt kaitſti. Igaüks neiſt küünlaiſt põles parajaſti neli tundi, ja üks waimulikkudeſt meesteſt pidi iga kord ſeda kuningale teada andma, kui üks küünal otſas oli. Oma kindlaſt päewakorraſt ei läinud Alfred peaaegu iialgi kõrwale. Niiſama hoolſaſti oskas ta omi ſiſſetulekuid ära jagada ja tarwitada. Teine oſa neiſt läks ikka jumalateenistuſe ning waeste hääks ja klooſtrite ning koolide jaoks, teine ilmalikkude tarwituste pääle ammetnikkudele, kunſtnikkudele, kutſutud wõõramaa meeste palkadeks j. n. e.

Wara lõppes ſee töörikas elu. Alaline tõbi, rasked sõja-ajad, alaliſed rutuliſed toimetuſed kurnaſiwad mehe jõuu rutemini, kui ſiis, kui ta mitte kuningatroonil ei oleks istunud. Wiinakuu 28. päewal 901 ſuri kuningas Alfred ja wahetas ilmaliku krooni taewaſe wasta ümber.

Enne kui meie temaſt täiesti lahkume, tuletame weel mõne tema kallisteſt sõnadeſt meelde.

„Maailma au muutub põrmuks, elu kaob ruttu: kui ſull ka kõige ilma walitſus ning kõige ſuurem rikkus käes on, lähewad ſu päewad pea mööda. Kaſu ei ole ſelle ilma õnnes ilma Kristuſeta, waid ainult wiletſuſt. Seadkem ſiis oma elukäiku tema taewalikkude käskude järele. Siis läheb meie kohta Salomoni sõna tõeks: Õnn ſellele, kes ſiin maa pääl uſin on hääd tegema! Nii tuleme meie wiimaks ſinna, kus me hääd leiame.“

„Meie muretſeme eneste eeſt kõige paremini, kui meie nii elame, nagu Jeeſus meid õpetanud. Seſt ſiis aitab Tema meid.“

„Ilma tarkuſeta on rikkuſel wähe wäärtuſt, ſeſt mis teeb wahet raha ja kiwi wahel kui ſee, et teda õieti tarwitakſe?“

Kuningas Alfred jagab oma wiimse leiwa.

Karl Suure järeltulijad.

Sell ajal, kui kuningas Alfred Suur Inglismaal oma silmad kinni pani, katsiwad Saksamaad weel tuhande aastased põlised metsad. Looduse inimese toores ning taltsutamata meel walitses siin weel pehmendamata ning nõrkemata. Selle paganausu pimedusesse oli aga ewangeliumi walgus tunginud, Saksi rahwa juurde iseäranis Bonifaatsiuse kaudu, kellest ülewal pool jutt oli, Põhjamaale, Skandinaawia rahwaste juurde aga Ansgari kaudu, kellest siin paar sõna tahame öelda. Ansgar oli aastal 801 Põhja-Prantsusmaal sündinud. Wara kaotas ta oma ema, kellelt ta küll nõrga keha, aga elawa waimu ning ärksa usu oli pärinud. Juba noorelt astus Ansgar kloostrisse. Kui tubli munk tõmbas ta pea tähelepanemist oma pääle, ning teda tehti Weeseri jõe ääres olewa Uue-Corvey (ütle Korwei) kloostri rektoriks (juhatajaks). See klooster sai pärastpoole kui ristiusu, missionitöö ning hariduse keskkoht wäga kuulsaks. — Sell ajal tuli Daanimalt ära aetud würst Haarald Saksa keisri Ludwig Waga juurde abi otsima ja laskis enese keisri lossis Mainzi linnas ristida. Tagasi sõidul Jütlandi saarele tuli temale Ansgar saatjaks, jäi Daanimaale armuõpetust kuulutama, asutas siia kooli ja ostis Daani poissa pärispõlwest wabaks, et neid waimulikkudeks meesteks kaswatada, kes omal maal ristiusu laiali laotamiseks tööd wõiksiwad teha. Aastal 830 aeti aga Ansgar Daanimaalt minema. Franki kuningas saatis tema nüüd Rootsimaale, kust teade oli tulnud, et kuningas ning rahwas walmis olewat ewangeliumi wastu wõtma. Tee pääl Rootsimaale sai Ansgar palju wiletsust kannatada; mereröowlid riisusiwad tema paljaks. Rootsi kuninga kojas aga kogusiwad kristlikud wangid hõisates tema ja ta saatjate ümber, et Jumala sõna kuulda. Mitmed rootslased laksiwad endid ristida, nende seas ka kuulus Herigar, kes oma mõisa esimese ristiusu kiriku ehitada laskis. Missioni keskkohaks Põhjamaade jaoks asutas Ludwig Waga Hamburgi piiskoppkonna, kuhu ta Ansgari ülemaks piiskopis, Põhjamaade apostlikuks wikaariks (asemikuks) seadis. Aastal 840 aga langesiwad normannid Hamburgi pääle, lõhkusiwad säälse kiriku, kloostri ning raamatukogu ära ja rüüstasiwad terwe linna. Ansgarist ei hoolinud üksi. Isegi Breemeni piiskopp saatis tema kadeduse pärast oma ukse eest tagasi. Wiimati andis üks suurt sugu lesk temale oma

möisas Hamburgi lähedal ulualuse. Ansgari seisukord paranes aga, kui keiser Ludwig Sakslane päras Breemeni piiskopi surma Hamburgi ning Breemeni piiskoppkonnad üheks ülempiiskoppkonnaks ühte sulatas. Nüüd tuli Ansgar aastal 850 Breemenisse elama. Siin tegi tema ristiusu wäljalaotamiseks Daanis ning Rootsis wäsimata ja hääde tagajärgedega tööd. Kaugel ning ligidal oli ta tegew. Ta asutas waeste- ning haigemajasid, ostis wangisid wabaks, muretses missionäride elu ülespidamise eest, et nemad paganatele mitte koormaks ei langeks. Ise elas ta tagasihoidlikult ja kasinalt, oli wee ning leiwaga nii kaua rahul, kui ta wanas eas seda toitu enam süüa ei wõinud, kandis palja ihu pääl karwast kuube, ja oli igalpool alandlik. Kui kord tema imetegudest jutt oli ja terwekssaamistest, mis tema palwete tõttu sündinud, ütles ta: „Kui ma seda wäärt olekssin oma Jumala ees, siis palukssin ma ainult ühte imet tema käest, nimelt et ta minust oma armu läbi hää inimese teeks." Kui ta oma eluõhtul kahetsema hakkas, et tema mitte weretunnistaja surma ei ole surra wõinud, öeldi temale, tema terwe häda ning wõitlusrikkas elu olla tunnistus Issanda hääks olnud. Ansgar suri 2. weebruaril 865. Tema wiimased sõnad olewad: „Jumal, ole mulle patusele armuline! Sinu kätte annan mina oma waimu!" Tema oli „Põhjamaa apostel."

Ewangeliumi sõna oli oma teenistusesse wahwaid mehi ja kallimeelseid naisi ning neitsisid saanud, kelledest ühed wõitluse ning tapluse, teised lahke ja armulise meele ning wagade palwete läbi Jumala riiki ikka enam ja enam edendasiwad. Ristiusu istandusteks ja abinõuudeks oliwad iseäranis kloostrid, kus sell ajal weel mitte laisk rahu ja uhke rikkus ei walitsenud, waid kus püha ja kristlik elu aset pidas. Siin leidsiwad süüta tagakiusatawad inimesed warju, waesed abi, waesedlapsed kodupaiga, igatsewad südamed usutroosti; siit lagunes kõrgem waimlik ja waimulik haridus rahwa sekka laiali.

Niisuguses kloostris — see oli Herfordi kloster Westfaalias — elas ka noor wooruslik Saksi krahwi Theodorichi 19 aastane tütar Mathilde. Tema nõu ei olnud mitte nonnaks heita, waid kirja uurida ja kasulikka näputöid õppida, et siis ilmalikusse elusse jälle tagasi pöörda. Siit leidis teda Saksi hertsogi Otto poeg Heinrich ja kosis ta enesele abikaasaks. Heinrich I. nime all tõusis see Saksi hertsog Saksamaa kuulsaks kuningaks. Mathilde mõju Heinrichi ja tema laste kohta on suur olnud. Heinrichiga pääsis Saksi hertsogite sugukond keisritroonile, ja tema järeltulijate seas on palju tublisid ning kuulsaid walitsejaid olnud, kes wägewa jõuuga Saksamaa waenlasi eemale törjusiwad. Juba Heinrich I., keda Linnukütiks (Finkler) kutsutakse, näitas neis asjus oma osawust. Kaks hertsogi oli selle wasta, et teda kuningaks oli walitud. Esimese wõitis Heinrich kergesti ära. Teine aga tegi temale palju tegemist. Wiimaks läks Heinrich oma wastase juurde ja ütles temale: „Kui sind oleks kuningaks walitud, olekssin mina sind selleks tunnistanud, nüüd olen aga mina walitud, sina ole siis minuga rahul." Ühtlasi lubas Heinrich temale kõik anda ja lubada, mis iialgi wõib. Hää sõna mõjus, ning rahu oli jalale seatud. Oma wahwust näitas Heinrich wõitluses ungarlaste wasta üles. Aastal 934

wõitis ta nende rööwsalgad Merseburgi juures täiesti ära, nii et nemad enam mõnel ajal ei julgenud saksisid tülitama tulla. Oma wõidu tänutäheks ehitas Heinrich omale maale palju uusi kirikuid juurde ja asutas langenud ülemate waesiks lapsiks jäänud tütarde jaoks kaswatuse maja. — Igas ettewõttes oli aga kuningale tema lahke loomuga abikaasa Mathilde abiks. Ka oskas Mathilde oma lastele hää kaswatuse anda. Tema wanem poeg Otto oli üks pärastisteşt kuulsamateşt Saksamaa walitsejateşt. Iseäraliseks ehteks oli kuninga prouale tema alandlik meel. Mida kõrgemale tema koja kuulsus tõusis, seda alandlikumaks jäi tema meel. Kuninga proua tegi ühtewiisi hoolsasti tööd, muretses igapidi oma asutatud klooştrite eeşt, walwas selle järele, et tema oma kodu hää kord walitseks ja et lapsi õieti õpetataks. Iga päew käis ta kirikus ja kadus waheşt ööşitigi magadiskambrişt, et Jumala ees palwes oma südant wälja puistata. Tema äratusel asutas Heinrich I. Quedlinburgi (ütle Kwedlinburgi) klooştri, kuhu 936. a. Heinrich ise maha maeti. Oma poja Ottole oli ema tema walitsuse ajal (936. a. pääle) suureks toeks.

Otto I. tõstis oma kindla ja õiglaşe walitsuse läbi ja oma wahwate wõitude läbi riigi ja trooni jälle sellele kuulsusele, mis temal Karl Suure päiwil oli. Saksa riigi mõju pani ta ka Itaalias ning Roomas maksma, kuna ta ennaşt Roomas keisriks kroonis ja wiletsaid paawstişid ammetişt lahti tegi. Oma ema wasta oli ta wäga auupaklik. Siiski pani ta laimujuttude tõttu, mis tema ema häätegude kohta tehti, ema tegewusele piiri. Ta wõttis temalt kõik ta omanduse käeşt ära. Ema läks nüüd klooştrisse. Kui Otto ja tema wenna Heinrichi wahel tüli tõusis, pidas ema ennaşt selles süüdlaseks: ta sai weel alandlikumaks, kui ta oli, ja palus Jumalat, et see teda aitaks. Abi tuli ka pea. Otto waga abikaasa Editha mõistis mehe südant liigutada, nii et see oma ülekohtu ära tundis ning ema oma juurde tagasi tõi. Ema sai ka kõik oma waranduse tagasi ja algas uuesti oma häätegemişi. Otto ise oli talle nüüd selles abiks. Ta ehitas kirikuid ja asutas uusi piiskoppkonde.

Aastal 951 läks Otto Itaaliasse, et Iwrea markkrahwi Berengari, kes eneşele kuninglikku auu nõudis ja kuninga Lothari leske Adelheidti wangis pidas, karistada. Ottol läks kergesti korda oma wastaşt ära wõita, seşt et Berengari igalpool kangesti wihati: Adelheidi tõi Otto Paawiasse ja kosis teda eneşele abikaasaks (Otto esimene abikaas Editha oli 946 surnud). Ühes abikaasaga sai Otto ka õiguse, Itaalia krooni kanda. Nagu Karl Suur omal ajal, nii nimetas ennaşt ka Otto I. frankide ning longobardide kuningaks.

Ka Poola- Böömi- ning Daanimaal pani Otto oma mõju maksma. Et säälsetele paganatele tema sõjariistade wõimus ristiusu Jumala wõimuşt näitas, şiis laşkşiwad endid nende würstid ristida ning tegiwad ristiusu oma riigiusuks. — Iseäranis wägewaks sai aga Otto mõju Itaalias. Kolm korda tuli ta sõjawäega üle Alpide Rooma linna: esimine kord 951, et Adelheidti Berengari käeşt päästa, teine kord 961, et paawsti Berengari eeşt kaitsta. Seekord wõttis Otto Berengari wangi ja tõi ta Saksamaale. Selle

tänuks krooniski paawst ta Peetri kirikus keisriks. Et aga selleaegne paawst Johann XII. wäga lodewat elu elas ja paljude naistega tegemist tegi, pääle selle ka were walamise eest tagasi ei kohkunud, siis wõttis Otto aastal 963 nõuuks niisugusele kiriku walitsusele otsa pääle teha. Ta tuli Rooma linna, wõttis linna ära, kutsus Saksa ning Itaalia piiskopid kokku, et nad paawsti üle kohut mõistaks ja wiis asja nii kaugele, et Johann XII. „kui walet wanduja äraandja ja lodewate eluwiisidega inimene“ ammetist lahti tehti ja tema asemele tubli ning waga mees Leo waliti. Johann suri warsi oma lodewa elu tagajärgede kätte ega tahtnud surmawoodilgi Jumala-armu wastu wõtta.

Otto taolisi walitsejaid on pärastpoole Saksamaal wähe olnud.

Heinrich IV. ning Gregoorius VII.

ehk

keiser ja paawst.

Minu riik ei ole mitte seſtsinaseſt maailmaſt, oli Kristus roomlaſe Pilatuſe ees ütelnud. „Oleks minu kuningriik seſtsinaseſt maailmaſt, küll mu teenrid minu eeſt taplekſid.“ — Seda Issanda sõna oli aegapidi ära unustatud: kirik oli hakanud ilmalikku wõimuſt ja auu taga ajama ja waimulikkude otstarwete kättesaamiseks lihalikka sõjariistu ning abinõuusid tarwitama. Iseäranis selgesti näitab seda tüli, mis üheteiſtkümnendamal aastasajal keisri ning paawsti wahel oli. Küll oliwad otstarbed, mida paawſt Gregoorius VII. silmas pidas, igapidi waimulikud ja kiriklikud, seſt et ta oma püüdmiste kaudu kirikut hukatuse teelt tahtis ära käänata, aga ommeti oli see suureks eksisammuks, et paawſt kõlbliſt paranduſt ilmalikkude abinõuude waral ja politika teel ette wõttis, kuna ommeti ristiinimeſe politika (wõrdle Wil. rahw. r. 3 pt.) taewalik peab olema. Ristiinimeſe siht ei ole ju mitte, sedasinaſt maailma oma alla saada, waid tulewaſt maailma ligemale tuua. Ja seda peab ta nende waimulikkude abinõuude waral tegema, mis Jumal selleks seadnud on, nimelt ewangeliumi kuulutamiſe waral, õige jumalateenistuſe kaudu waimus ning tões ja õndsuſe omandamiſe läbi Jeesuſe Kristuſe nime sees.

Sell ajal, milleſt praegu jutt on, oli kirik igapidi hukas. Hulk alatumaid waimulikka mehi oli ammetis. Iseäranis lodewalt ja pillawalt elasiwad kõrgemad waimulikud mehed; nemad pidasiwad enestele hulga teenrid, pidasiwad keelatud ja kõlbmata lihalikku ühenduſt lubatud asjaks, kandsiwad sõjariistu ja ei hoolinud oma ammetiſt suurt midagi. Kingituste ja annetuste waral oliwad piiskopid ja abtid rikkaiks ja wõimukaiks isandaiks saanud, kes ilmalikkudele würstidele milleski asjas järele ei tahtnud anda, selle pääle waatamata, et Issand ütelnud oli: „Teie seas ei pea see mitte nõnda olema, teie ei pea mitte isandad, waid kõikide sulased olema, nii kui mina ei ole tulnud ennaſt laſkma teenida, waid ise teenima ja oma hinge andma lunastamiſe hinnaks mitme eeſt.“ See kiriklik korratus, kus karjased mitte oma karjasid, waid

iseendid rohumaale wiisiwad, tuli osalt selleſt, et waimulikka ammetid, iseäranis kõrgemaid, nagu piiskopi ning prälaadi ammetit, raha ja kingituste eeſt wõis muretseda ehk osta. Niisuguſt koha saamise wiisi kutsuti simooniaks. See nimetus on sünnitatud sõnaſt Siimon Apoſtl. teg. 8 pt. põhjal, kus meile jutustatakse, kudas nõid Siimon waimulikku wäge Peetruse käeſt raha eeſt oli osta tahtnud. Kes nüüd simoonia teel, ilma et ta muidu waimuliku ammeti pääle oleks kõlbanud, koha pääle sai, katsus siis kõigisuguste makſude waral, mis ta oma ringkonnale pääle pani, koha ostusummad jälle kätte saada. Nii tekkis Jumala kojas kuri kauplemine ja palwekojaſt sai rööwlite ja mõrtsukate auk. Kaubeldi alamate ja ülemate kohtade päraſt. Isegi paawsti iste läks ostu teel ühe käeſt teise kätte, mis läbi sagedasti wäga kõlwatumad mehed paawsti troonile pääseſiwad. Nii astus aastal 956 keegi kombeliſelt langenud noormees kui paawſt Johann XII. paawsti troonile. Aastal 1033 pääsis sinna koguni üks kaheteistkümne aastane poisikene Tuskoli krahwide sooſt, kes siis oma wäge koerustükkide tegemiseks tarwitas.

Kõige selle nurjatuse wasta tõusis kirikus uus paranduſt nõudja erakond elule, mille eesotsas iseäranis Itaalia munk Niilus Clugny (ütle Klunjii) kloostriſt seisis. Selles paranduse ning kõlbluse eeſt wõitlewas Rooma kloostris oli ka Hildebrand, pärastine paawſt Gregoorius VII., kaswatatud. Clugny ringkondades wõideldi kõwasti patu wasta, kuid mitte sell wiisil, et Kristuse pehmet iket alandliku meelega kanda wõeti, waid enam seaduste ja nõudmiste päälepanemiste läbi. Taheti patu waljude eeskirjade läbi tagasi tõrjuda, kuna tema sisemise ärawõitmise pääle meeleparandamise ja Jumala armu otsimise läbi sugugi rõhku ei pandud. Kui kaugele seaduse waljuses minna wõidi, näitab järgmine lugu. Ühe Itaalia kloostri abt oli wastahakkajatel munkadel silmad pääst ära torkida ning nende keeled suust ära lõigata laſknud. Desideerius, Monte-Kassiino kloostri abt, kelle ülemwalitsuse all ka ülewal nimetatud kloooster seisis, oli selle üle wäga pahane ja pani abti pääle raske pihti karistuse. Kui Hildebrand kloostri ülemaks sai, ei olnud ta Desideeriuse otsusega rahul, waid tegi koguni süüdlase abti piiskopiks. Ommeti oli Hildebrand pärastises elus ketserite surma nuhtluse alla mõistmise wasta.

Hildebrandi südames oli oma jagu kõbliſt soola olemas, ja sellega tahtis ta nüüd hukatuse teele sattunud ristirahwaſt uuendada. Aga ta tegi seda wana roomlase waljuse ning järelandmata wiisiga ja unustas koguniſti ära, mis Issand liig agaratele jüngritele oli öelnud: „Kas teie ei tea, mis waimu lapsed teie olete?“ — Hildebrand on Rooma kiriku küll uuendanud, aga selle wariseeriliku waljuse ning kanguse läbi, mis ta kirikus suureks kaswatas, on ta kõik pärastised uuendused ning paranduſed wõimatumaks teinud. Õiget uuendust wõib ikka ainult meelemuutuse ning meeleparandamise läbi kätte saada, aga kunagi mitte usu läbi oma ilmeksimata mõistuse sisse. Kardetaw oli ka see hull arwamine, et Rooma paawsti auujärg selleks seatud olla, et tema ükſi üle terwe kiriku ning üle kogu ristirahwa walitseks. Gregooriuse nõu

oli paawsti-istet kõigepäält kõige ilmaliku ülewaatuse alt täiesti wabastada, et teda siis rahwaste õnnistuseks piiramata wõimuse omandajaks maa pääl teha. „Teie saate olema kui Jumal“ — see wana ussi kiusatus on palju kõrgesse püüdjaid waimusid omale wõitnud; ka Gregoorius VII. langes tema saagiks.

Hildebrand oli wististi aastal 1020 waesist wanematest sündinud. Juba noorelt astus ta ühte walju seadustega Rooma kloostrisse, sai mungaks ja oli kõwa kommete pidaja. Tema hääd waimuandeb, tema järjekindel ja kinnine iseloom tõmbas pea tähelpanemist oma pääle. Wäljaspidi oli Hildebrand tähtsuseta mehekene, nii et ükski aimata ei oleks wõinud, et temas nii wägew waim peituda wõib. Kõige hingega heitis Hildebrand nende waimulikkude meeste kilda, kes walju eluwiisi nõudsiwad ja kiriku halwa korra üle kurwad oliwad. Mitu aastat elas Hildebrand Prantsusmaal Clugny (= Klunjii) kloostris, kus ta agarasti teadusi uuris. Kas siin wõi Wormsis sai teda temaga ühemeelne paawst Leo IX. tundma, kes wast hiljuti keisri poolt oma ammetisse walitud oli. Kohe alguses awaldas Hildebrand Leo kohta seda salawõimulist mõju, mis niisugustele kinnistele iseloomudele omane on. Ta sai paawsti nii oma meelewalla alla, et paawst enam ilma temata ei arwanud läbi saawat. Hildebrand oskas paawstis kahetsust selle kohta äratada, et ta ennast ilmaliku würsti poolt oli ammetisse walida lasknud. Ta wiis paawsti koguni nii kaugele, et tema usurändajana teekonna Rooma linna ette wõttis, et ennast sääl kardinaalide ning Rooma koguduse poolt õigùslikul teel paawstiks tunnistada lasta. Nüüd algas Hildebrandi suurepäraline waimulik tegewus. Mitu paawsti teine teise järele waliti tema eestwõtmisel ja tema määramise järele paawsti-istmele. Tema ise aga jäi weel ikka ainult paawstide nõuandjaks. Mitte ainult oma kirikliku seisukoha tõttu, waid ka oma politilise osawuse pärast oli see ammet temale tema sihtide kättesaamiseks kõige kohasem. Alles aastal 1073 astus ta ise paawsti-istmele.

Esimene tähtjas töö, mis ta ette wõttis oli see, et ta preestritele ära keelas abielusse heita. Seda sissesead et nimetakse wõõrakeele sõnaga tsölibaadiks. Asi oli täiesti uus. Hommikumaa kirikus oli preestritele küll teist korda abielusse astumine ammust ajast keelatud ja see keeld 1 Timot. 3, 2. sõnadega põhjendatud, aga ühekordne abielu oli neile koguni ette kirjutatud. Õhtumaal oli abieluta elust lugupidamine iseäranis mungaseisuse läbi tõusnud. Öeldi, et nii kui preestrid Wanas testamendis templi teenistuse aegadel wäljaspool abielu pidiwad magama ja elama, nii ka Uue seaduse preestritelt altari teenistuse pärast seda nõuda wõib, et nad abielust wabad olekswad. Nii oli juba Rooma piiskopp Siriitsius a. 385 3. Moos. 20, 7 („Teie peate endid pühitsema, et teie pühad olete“) põhjal preestrite abieluta olekut nõudnud. Waimuliku mehe pääle waadati kui jumalikkude armuannete tooja pääle, kelle ihu abielu läbi ei tohi roojastatud saada, — otse selle wasta, mis 1. Timot. 3, 2 ja 1. Timot. 4, 1—4 seisab („Koguduse ülewaataja peab olema ühe naese mees“; „Wiimsel ajal wõtawad mõningad usust ära taganeda

ja ekſitajate ja kurjade waimude õpetuste poole hoida, kes keelawad ära abielusſe heitmaſt").

Aastal 1074 uuendas Gregoorius VII. ſagedasti ette kirjutatud, aga weel ſagedamini tähelepanemata jäätud keeldu preeſtrite abielusſe astumiſe kohta. Perekonnata elu läbi pidawat waimulikud mehed maailma ja riigi wasta iſeſeiswamale ſeiſukohale tõusma. Terwe maailm aga ſai ärewaks, kui nüüd ette kirjutati, et kõigil preeſtritel, kes oma naiſi maha ei jäta, ära tuleb keelata kirikuteenistuſt pidada ja armulauda pühitſeda. Iſeäranis oli Saksamaal ärewus ſuur. Seletati, et paawſt Iſſanda ſõna (Matt. 19, 12) nende kohta, kes iſeendid kohitſewad (ſõna, mida ainult need mõistawad, kes ſeda mõista jõuawad) ja Pauluſe ſõna: „parem on abielusſe heita, kui himude põlemiſt tunda" täiesti ära olewat unustanud ning inimeſi wägiwallaga tahtwat ſundida inglite wiiſi elama. Kuna ta ſeda, mis looduſe ſeaduſe pääle põhjeneb, maha rõhkuda püüda, tegewat ta kõigele kommete mustuſele alles ukſed lahti. — Ommeti läks paawstil oma ſaadikute ja wägewate ilmalikkude iſikute kaudu korda, abielu keeldu rahwalikuks teha ja rahwaſt tema jaoks waimustada, nii et aega mööda aſi wõidu ſai ja abielus preeſtritel raskeks läks oma kohte pidada.

Kui paawſt abielu asjus wõidu kätte oli ſaanud, julges ta ka ſimoonia wasta, waimulikkude ammetikohtade müümiſe wasta, üles astuda. Kohtadega kaubitſemine oli tõesti kirikule ſuureks pahanduſeks, ehk ſee küll juba üleüldiſeks wiiſiks oli ſaanud. — Piiskopid ning abtid, kelledel ſuure maakonna üle ütlemiſt oli, oliwad ühtlaſi ka ilmalikud iſandad, ſeſt et nende koha külge ka hulk maad käis. Kui maaperemehed oliwad nad aga maawalitſeja würsti feodaal-iſandad (niiſuguſed, kelle kätte maatükk laenu wiiſil ajutiſelt ehk alaliſeks tarwitada ning walitſeda on antud). Selle tõttu wõtſiwad maawürstid enestele õiguſe, waimulikkude meeste walimiſel ka kaaſa rääkida ja neid ſõrmuſe ja walitſuſe kepi andmiſe läbi ammetisſe kinnitada. Seda andmiſt kutſuti inwestituuraks. Mitte ainult ſimoonia, waimulikkude kohtade oſtmiſe, waid ka inwestituura, kõrgemate waimulikkude meeste ning piiskoppide ammetisſe ſeadmiſe würstide ehk üleüldſe ilmalikkude meeste läbi, keelas Gregoorius VII. täiesti ära ja pani kõiki wande alla, kes ſelle keelu wastu tegiwad. — Meie peame ſeda Gregooriuſe ſammu ſelle pooleſt õigeks tunnistama, et ilmalikkudel iſandatel Jumala kojas, ſ. o. kirikus tõesti mitte otſuſeandwat õiguſt ei ole, ſeſt et ſiin kõik waimulikult, jumaliku ſeaduſe järele peab toimetatama ja kirik kui jumalik aſutus ilmaliku mõju alt waba peab olema: — aga teiſeſt küllest peame ſeda nõudmiſt jällegi hukka mõiſtma, et piiskopid ja abtid, kui neil maad käes on, maaperemeeste, walitſejate würstide wasta mingiſuguſt wastutuſt eneſe pääle ei tohi wõtta. Kui Gregoorius kirikut riigiſt täiesti wabaks tahtis teha, oleks ta ka pidanud ilmaliku walitſuſe ning politikaliſe mõjumiſe käeſt ära andma, mis paawsti ning piiskoppa ſelle maailma kuningate külge ſidus ja neid politika woolude ſisſe tõmbas. Et aga ennaſt nii kaugele lahti õelda ja Kristuſe waeſuſt omaks wõtta, ſelleks ei ulatanud Gregooriuſe

ja tema abiliste kiriklik meel mitte. Gregooriuse töö ei olnud tõsine wabastamise töö; ajutine wälimine wõit riigi ning würstide üle tähendas sisemist kiriku ärawõitmist maailma ja aja waimu läbi. Inwestituura keeluga, selle nõudmisega, et kõigil waimulikkudel ammetnikkudel ainult paawsti ees wastustust on, sünnitas Gregoorius wõitluse, mis aastasadasid ei waikinud. Wäga ettewaatlikult andis paawst Prantsus- ning Inglismaal, kus kindlalt tema nõudmistele wastu hakati, järele. Seda kindlamalt ja julgemalt pani ta aga oma määrusi sääl maksma, kus temale nii ei juletud wasta hakata, s. o. Saksamaal.

Saksamaal walitses toll ajal kuningas, kes alles 15 aastat wana oli: Heinrich IV. — Kui tema isa, Heinrich III., suri, oli ta alles 6 aastane. Selle tõttu kiskusiwad kaks auuahnet pääpiiskoppi kuningliku lapse oma kätte, et selle läbi walitsuse ja riigikorra kohta oma mõju maksma panna. Esimene neist oli Kölni piiskopp Hanno, teine Breemeni piiskopp Adalbert. Esimest, kes wali ning kare mees oli ning kes lapse wägiwaldsel wiisil emast lahutanud oli, wihkas Heinrich. Adalberti aga armastas tema, sest et Adalbert teda meelitas, teda teha laskis, mis ta tahtis ning temale kõrwa puhus, tema keiserlik wõimus olla määramata.

Adalbertil oliwad omad julged plaanid. Tema edendas Põhja-Euroopas agarasti missionitööd säälsete paganate keskes ja oli nõuuks wõtnud Breemenit Põhjamaa patriarkhi istmeks tõsta ning tema alla 12 piiskoppkonda asutada. Põrkas ta selle nõuuga paawstiga kokku, siis jäi ta oma walitsusehimulise tegewuse läbi ka saksidele wõõraks, kelledega tema kaitsealune Heinrich IV. ka mitte kõige paremini ümber ei käinud. Seda peab enne tähele panema, kui simoonia ja inwestituura küsimusest õieti tahetakse aru saada.

Ühel sinodil aastal 1075 Rooma linnas pani paawst Gregoorius wiis Heinrich IV. nõuuandjat, kes simoonias süüdlased oliwad, kiriku wande alla. — Heinrich oli sell korral 24 aastat wana, waimu ja kõlbilise jõuu poolest igatpidi Gregooriusest nõrgem, mõtlemata, häkiline, wägiwaldne ja toores, waheşt ka arg, wäeti ja julgusetа, siiski aga nii mõneski asjas osaw walitseja.

Kui Heinrich need wiis paawsti poolt wande alla mõistetud nõuunikku ammetisse jättis ning neid lahti ei laskнud, nõudis Gregoorius uuesti, et neid mehi peab lahti lastama ja temale õigus jäetama, igale Saksamaa piiskopi kohale sündsat meest nimetada. Ka katsus paawst kergemeelset kuningat üleüldse meeleparanduse ja pattude kahetsemisele äratada. Kui see temal korda ei läinud, nõudis ta, et Heinrich Rooma linna peab tulema ja sääl paawsti ees oma tegewuse eest wastama. Seda nõudmist pidas keiser ja tema Saksa alamad liiaks. Omas pahas meeles paawsti kuulmata nõudmise üle kutsus Heinrich Saksa piiskopid Wormsi kokku ning mõistis ühes nendega Gregooriuse paawsti-ammetist lahti. Üks kuninga saadik pidi seda otsust Gregooriusele teada andma. Kui paawst aastal 1076 parajasti paastu-aja sinodit awamas oli, astus keiserlik käskjalg tema ette ning kuulutas temale, mis Wormsis otsuseks tehtud. Asja põhjenduseks lisas ta juurde, et Greegoorius mitte

õiguslikul teel ei olla walitud ja et tema ilmalikku wõimuſt taga ajawat. Otſuſe kuulutuskirjas ſeiſab ſõna ſõnalt: „Heinrich, Jumala armuſt ja mitte inimeste tahtmiſeſt, kuningas, Hildebrandile, kes mitte paawſt ei ole, waid walemunk.“ Lõpuks ſeiſawad ſõnad: „Astugu Peetruſe iſtmele mõni teine mees, kes wägiwalla teguſid mitte uſu läbi ei taha kaunistada, waid puhaſt püha Peetruſe õpetuſt kuulutab. Mina, Heinrich, ja kõik meie piiskopid hüüame ſinule: Astu iſtmelt maha, astu maha!“ — Gregoorius kuulas neid ſõnu rahulikult päält, manitſes, kiriku pääle tulnud tormiſid ära kannatada ja pani kuninga ning kõik piiskopid, kes kuninga poole hoidſiwad, wande alla ning mõistis neid ammetiſt lahti. Ühtlaſi mõistis ta kõik ſakslaſed oma truuduſe wandeſt keisri wasta wabaks.

Oli ſiis paawſtil ſelleks õiguſt? — Küll oli omal ajal Ambroſius keiſer Theodoſiuſe tema awalikkude raskete üleastumiste päraſt kirikuſt wälja heitnud, aga ammetiſt ei olnud ta teda mitte lahti teinud. Püha Paulus manitſeb koguni paganlikkude ülemategi wasta ſõnakuulelikud olla. Ja kas kuningale antud wanne mitte püha ei olnud? — Paawsti erakond aga töendas, et ſelle wasta, kes Jumalaſt ſeatud kiriku juhatajale wasta hakkab, mitte tarwilikku ſõnakuulmiſt ei ole waja pidada. — Sell wiiſil wõiks iga ſõnakuulmine inimeste wasta üleüldſe kaduda, ſeſt et ju kõik inimeſed patuſed on.

Ommetigi oli Heinrichile wanne ning ammetiſt äraheitmine hädaohtlik. Kuningas oleks wõinud julgem olla, kui tall puhas ſüdametunnistus oleks olnud ja ta mitte awalikult nii mitmel korral kümne käſu wasta ei oleks ekſinud, ilma et ta oma pattuſid oleks kahetſenud ning meelt parandanud. Nüüd oli temal rahu puuduſel Jumalaga ning inimeſtega ka julguſeſt ning ſelguſeſt puudus. — Liſaks tuliwad weel wälimiſed raskuſed. Heinrich oli oma waljuſe ja õiguſeta oleku läbi ſakſiſid ning palju Sakſamaa würstiſid, Shwaabimaa, Baieri ning Kärntheni hertſogid ära pahandanud. Nemad tuliwad nüüd Rheini jõe äärde Tribuuri kokku ja tegiwad otſuſeks, et kui Heinrich ühe aasta jooksul mitte wande alt wabaks ei ſaa, tema oma walitſuſe maha peab panema; ka pidawat paawſt iſe Augsburgi linna riigipäewale tulema, et kaebtuste kohta Heinrichi pääle kui kohtumõiſtja otſuſt anda.

Heinrich pidi järele andma. Ta tahtis paawsti Itaalias üles otſida ja ennaſt wandeſt lahti lasta teha ning Augsburgi riigipäewal mitte alandamiſt kannatada. Mõni päew enne jõulut, talwel 1076, rändas ta oma truu abikaaſa Bertha ning oma kolmeaastaſe pojaga mõne ükſiku teenri ſaadetuſel üle Alpi mägede. Et tema waenlaſed temale käidawamad teed kinni oliwad pannud, ſiis pidi kuningas oma teekonnal kõige ſuuremaid raskuſi kannatama. Kui Heinrich Itaaliaſſe jõudis, oli Gregoorius juba teel Augsburgi poole. Kui paawſt kuulis et kuningas Itaaliaſſe olla jõudnud, lõi ta kohkuma, ſeſt ta kartis, et kuningas wäga kurja nõuuga tulnud on. Sellepäraſt põgenes paawſt ära Kanoſſa kindlustatud loſſi, mis Toskaana markkrahwinna Mathilde päralt oli. „Täis auuahnuſt ja joowaſtuſt oli ſee kolmekümne aastane naine ennaſt täiesti paawsti tennistuſesſe annud, temale oma waimu ning ſüdame

pandiks toonud, et alati kui ustaw ümmardaja püha Peetrust, nagu ta Gregooriust nimetas, teenida." — Ommeti ei olnud paawstil põhjust kartma lüüa, sest Heinrichil ei olnud selle pääle waatamata, et lombardid temale paawsti wasta abiks olekssiwad heitnud, weel ikka mitte julgust wasta hakata; ta ei olnud oma wäärtusetunnet weel mitte uuesti leidnud ja oli walmis paawsti käest kõige alandlikumalt wande ärawõtmist paluma. Selleşt aga ei tahtnud Gregoorius, kes waheajal oma seisukorrast oli aru saanud, teadagi, waid nõudis, et kuningas kõige alandawamal wiisil patu kahetsust awaldaks. — Paawst tahtis sellega näituse luua, mis aastasadade kohta pidi mõjuma. — Heinrichi patukahetsus ei olnud temale mitte meele pärast, sest et see teda takistas, würstidepäewal Augsburgis kohtumõistjaks olemast ja Saksamaa asju ajamast. Sellepärast andis paawst kuningale ainult selle tingimisega järele, et tema ise igatahes, ka siis, kui Heinrich oma pattu on kahetsenud ja wandest lahti saanud, ikkagi riigipäewale tuleb ning asja-ajamist juhatab. Heinrich andis kõiges järele ja wiidi 25. jaanuaril 1077 kolmekordsest müürist ümber piiratud Kanossa lossi. Siin pidi kuningas teise ning kolmandama müüri wahel ilma kõigi kuninglikkude eheteta willases patukahetseja wammuses terwe kolm päewa palja jalu ning ilma söömata seisma ja andeksandmise armu paluma. Neljandamal päewal wast laskis paawst teda enese ette. Ta andis temale nüüd ta patu andeks, wabastas tema kiriku wande alt ja pühitses siis temaga hulga inimeste juuresolekul püha õhtusööma-aega. Pärast jumasateenistust jäi kuningas paawstile külalisekş. Lahkumisel tuletas kuningas weel kord tema lubadust meelde, kunni Augsburgi riigipäewani ennast weel mitte riigiwalitsuse asjadesse segada.

Nii oli kuningas küll wandest lahti saanud, aga tema otstarwe, riigiwalitsust jälle oma kätte saada, oli ommeti kätte saamata jäänud. See tegi teda uuesti Kristuse walju teenri wasta pahaseks. Ka Lombardias ning Saksamaal ei olnud niisuguse kuninga alandamisega mitte rahul, ja palju endiseid kuninga waenlasi lõiwad nüüd paawsti poolt tema poole. Heinrich tõttas Saksamaale. Siin oliwad tema waenlased juba Ruudolfi Shwabimaalt ueks kuningaks walinud. Algas wõitlus ning sõda erakondade wahel. Paawst omas kawaluses ei näinud ühele ega teisele poole ennast hoidma. Tema waatas nii kaua rahuliselt päält, kunni ta ära nägema arwas, et wõit Ruudolfi poole kaldub. Siis lõi ta Ruudolfi poole ning saatis temale krooni päälkirjaga: „Selle krooni andis Kristus Peetrusele, Peetrus aga Ruudolfile." Aga Jumal ei olnud mitte selle paawsti õnnistatud kuninga poolt. Tapluses Heinrichi wasta kaotas Ruudolf parema käe ja päew hiljem Gottfried Bouilloni noole läbi oma elu. Seda pidas Ruudolf isegi ühes oma abilistega Jumala kohtu otsuseks. Surmawoodil ärkas ta südametunnistus ja ta ütles piiskoppidele, kes teda awatelenud oliwad, Heinrichile antud alama wannet murdma: „Waatke, see on see käsi, miska ma oma isandale Heinrichile ustawust wandusin. Nüüd pean ma riigi ning elu jätma. Mõtelge järele, kas teie mind õiget teed wiinud olete." Weel praegu näidatakse Merseburgi doom-

kirikus Ruudolfi hauda; ka tema ära kuiwanud kätt hoitakse sääl karbikese sees alal.

Kui Heinrich Saksamaal wõidu kätte saanud oli, tuli ta Itaaliasse, et paawsti karistada, kes tema uuesti wande alla pannud, ning ammetist lahti mõistnud oli. Itaalias leidis ta palju poolehoidjaid. Isegi Mathilde wasallide hulgas oli neid. Heinrich laskis ennast Mailandis Lombardia raudkrooniga kroonida, wõitis Rooma linna ära, laskis Rawenna ülempiiskopi Wiberti, Gregooriuse wastase, paawstiks nimetada, ja krooniti siis uue paawsti poolt, kes ennast Kleemens III. kutsus, Rooma Peetri kirikus Rooma keisriks. Siis piiras ta Engelsburgi lossi ümber, kuhu Gregoorius ära põgenenud oli. Lõuna-Itaalia normannide hertsog Robert Guiskard päästis aga Gregooriuse wangist. Ommetigi ei tohtinud Gregoorius Rooma jääda, sest tema wabastaja oli oma normannidega püha linna hullemini ära rüüstanud kui omal ajal gootid ning wandalid seda teinud olnud. Kolm päewa olnud nad rööwinud ning põletanud, nii et ukkest linnast suuremalt jaolt ainult waremed olnud järele jäänud. Roomlaste wandumise saadetusel põgenes Gregoorius Salernosse. Siia ta suri. Surres olla ta weel öelnud: „Ma armastasin õigust ja wihkasin ülekohut, sellepärast suren mina wangina."

Meie aga näeme selles kõrgemat õiguse seadust, et see mees, kes wannet nii sagedasti kurjasti tarwitas, ise wande all olles pidi surema. — Tema plaanid paawsti-istme kohta olnud suurepäralised, ja tema järeltulijad, iseäranis Innotsenz III., on neid sihile wiia osanud. Gregooriuse politika aga, mis õieti mitte ühe waimuliku isa asi ei oleks pidanud olema, kaotas aegapidi oma kindluse ja pea ka oma põhja, nii et Gregoorius kui unistaja auku pidi langema. Tema wastast, keiser Heinrich IV.-dat aga, keda õnnetus puhastanud ning parandanud oli, nii et tema pärastpoole paremini elas ja walitses, kui enne, ei jätnud tema saatus ehk õigemini ütelda tema noore ea patud kunni eluõhtuni mitte rahule. Tema paawsti poole hoidjatel waenlastel läks korda tema poegi eneste poole meelitada, nii et nad isale wasta hakkasiwad. Isa pidi walitsuse oma poja Heinrich V. kasuks käest ära andma ja peeti teda koguni poja poolt wangis. Wiimati suri ta Lüttichis aastal 1106. Rahwas leinas õnnetut keisert taga, kuna poja laagris waljud rööwuhüüded kuuldawale tuliwad. Paawsti poolehoidjad kiusasiwad teda ka weel pääle surma taga. Wangi heidetud keisri surnukeha pidi kaua aega õnnistamata hoones ühe Maassi jõe saarel seisma. Keegi munk, kes Jeruusalemmast tagasi tulnud oli, palwetas ööd ja päewad tema puusärgi ääres ja õnnistas oma palwete läbi seda paika paremini, kui paawst ja piiskopid seda oleksiwad teha wõinud. Wiimati, mitme aasta pärast, wiidi keisri surnukeha Speierisse, kus teda doomkirikusse tema isade kõrwa paigutati. — Heinrich IV. oli palju eksinud, aga ta oli ka palju kahetsenud ja kannatanud.

Wõitlus „keisri ning paawsti", ilmaliku ja waimuliku wõimu wahel kestis weel par sada aastat edasi. Kõige kõrgemale tipule tõusis paawsti ilmalik wõimus ja mõju Innotsenz III.-ma all, kellest all pool weel kuulda saame.

Küll mitte Kanoſſa loſſi ſündmuſe ſarnane, aga ſiiski nähtus, mis paawsti keſkajaliſt kõrget ſeiſukohta ſelgesti meile ſilma ette ſeab, on ſee alandaw nõudmine, mis keiſer Friedrich I.-ele, kuulſale Barbaroſſale, paawsti poolt ette pandi, et keiſer, õnnetumaſt Lombardia linnade wasta peetud sõjaſt tulles, nende linnade päätoe, oma weriwaenlaſe, julge ning targa paawsti Aleksander III. ees sügawalt kummardama ja tema jalgele suud andes kõrge linnade kaitsja lepitamiſt otſima pidi.

Ristisõidud.

 heteistkümnendama aastasaja lõpul tõusis ristirahwa seas suur liikumine, mis kaks sada aastat edasi kestis. See liikumine kutsus nõnda nimetatud ristisõidud elusse. Ristisõitusid loetakse seitse; neid wõeti ette aastatel 1096, 1147, 1189, 1203, 1227, 1249 ja 1270. See oli uus, aga ümber pöördud rahwa rändamine, nimelt lääneſt ida poole. Päris rahwarändamisel liikusiwad metsikud rahwad idaſt läände, kus nad ewangeliumi ning haridusega Rooma riigi piirides kokku puutusiwad. Ristisõitudel liikusiwad ristiusku rahwad Hommikumaale, et sääl ristimata muhamedlastega wõidelda ja nende käeſt püha hauda ära kiskuda. Ehk küll ristisõitude siht kristlik näis olema ja waimustus nendeks suur oli, oli nende ettewõtmine ommeti suur eksitus ja puhtaſt ning tõsiſeſt ewangeliumiſt äralangemise tundemärk. Seſt, kuna ewangelium meid Jumalat waimus ja tões käsib kummardada, oli kirik ristisõitude ajal püha asjade ning jäänuste kummardajaks saanud. Mis mitte jumalik ei olnud, aga kudagi wiisi Jumala nimega wõis ühendatud saada, sellele anti ka jumalikku auu. Ja nii peeti ka püha hauda, kus Jeesuse surnukeha puhanud oli, ja püha maad, kus tema jalad käinud oliwad, kõige sügawama kummardamise wääriliseks. Inimesed otsisiwad inglite sõna wasta Luuk. 24, 5, 6 elawat surnute juurest ja unustasiwad manitsuse sõna ära: Ta ei ole mitte siin, Ta on üles tõusnud. Sellepärast ei ole ka ristisõidud, olgu neil muidu waheſt tähtsadki tagajärjed olnud, ommeti mitte oma pääsihti kätte saanud. Ehk küll kuue millioni inimese elu selleks ohwerdati, jäiwad muhamedlased ommetigi püha haua peremeesteks. Õnnetumate tagajärgede tõttu jahtus ka pea paljude eksiline waimustus ja nende usuelu jäi kängu, nagu selleſt ka üks sell ajal tekkinud raamat, mis oma päälkirjas Mooseſt Kristuſt ning Muhamedi „kolmeks petiseks“ nimetab, tunnistuſt annab. Usu langemisega langes ka kõlbline elu; pikalistes wõitlustes läksiwad inimesed tooresteks. Ristisõitude ajale järgnes rusika-õiguse aeg.

Ommeti pangem ajaloo käiku ennaſt tähele. — Juba esimese kristliku keisri Konstantini päiwist, kelle ema ise Kristuse haual oli käinud ning siia „Püha haua kiriku“ oli ehitada lasknud, sai ristiusuliste seas wiisiks usurändamist Jeruusalemma ning pühadesse paikadesse ette wõtta. Asjadel ning mälestusemärkidel,

mis säält kaasa toodi, oli ristiinimeste silmis wäga suur tähtsus, ja himu niisuguste pühaduste pärisperemeesteks saada ja Jordani wett, Kristuse ristipuu kildusid, püha maad j. n. e. omaks nimetada tohtida, kaswis päew päewalt. Tärkas ka usk. et niisugused inimesed nimelt oma patud andeks saawad ning igaweseks õndsuse päriwad, kes pika teekonna Jeruusalemma ette wõtawad, püha haua juures palwetawad ehk koguni tõotatud maal surewad. Selle tõttu wõeti ka tee pääl igat rändajat kloostritesse hää meelega ja maksuta öömajale wastu. Nii sai rändamine Palästiinasse igapäewaseks asjaks ning keskaja wagaduse tähtsaks nõudmiseks.

Sest ajast saadik aga, kui tõotatud maa ühes Jeruusalemmaga Muhamedi usku türklaste kätte sai, hakati niihästi siin asuwaid ristiusulisi kui ka usurändajaid hirmsal wiisil waewama: neid röövwiti sagedasti täiesti paljaks, tapeti ära ja teotati ristiusu pühaduse ning naerdi nende üle. Seitsmest tuhandest usurändajast, kellega mitu piiskoppi ühes aastal 1065 Pühale maale olnwad läinud, tuli ainult 2000 tagasi; suurema osa olnwad türklased paljaks riisunud ning maha löönud. Isegi Jeruusalemma patriarkhi olnwad nad habemet pidi mööda maad wedanud. Nende seas, kellega nii oli ümber käidud, oli ka Prantsusmaa üksiklane (munk) Peeter Amiensist olnud. Tema oli kõike häda ja wiletsust, mis usurändajatel kannatada oli, oma silmaga näinud, ja ta tegi omale seda juba Palästiinas olles pühaks kohuseks, Õhtumaal selle häda wasta abi otsida. Patriarkhi palwekirjaga tuli ta Palästiinast tagasi ja awaldas oma oleku ning kõnedega paawst Urban II. kohta suurt mõju. Paawsti käsul wõttis nüüd Peeter eesli seljas ratsutades teekonna läbi Itaalia ning Prantsusmaa ette, et rahwast risti waenlaste wasta sõjale üles kutsuda. Pika tee waewast kõhnaks jäänud, käis ümber keha, palja jalu, rist käes, pidas ta igal pool jutlusi, kirjeldas ristiinimeste wiletsust Hommikumaal ja waimustas tulisete sõnadega inimeste südameid, asjale abi teha. — Ommeti ei olnud ristisõidu nõu mitte Amiensi Peetri, waid paawsti enese hinges tekkinud. Juba Gregoorius VII., kelle õpilane Urban II. oli olnud, oli selle mõtte pääle tulnud, sõjawäega püha maad päästma minna. Aga paawsti eluaegne tüli Heinrich IV.-aga ei olnud temale mahti annud oma mõtet teoks teha. Nüüd tahtis Urban II. seda täide saata. Et kirikul korda läks millionid sõjamehi liikuma panna, näitab, kui suur wõimus sell ajal kirikul ilmaliku walitsuse üle oli. Urban pidas kõigepäält Itaalias suure kirikliku koosoleku, kutsus siis a. 1095 teise koosoleku Prantsusmaale Clermont'i (ütle Klermonni) kokku, kuhu hulk waimulikka ning ilmalikka mehi ilmus. Lageda taewa all pidas paawst kõrgelt kohalt kokku tulnud rahwale kõne, kus ta Hommikumaa kristlaste häda kirjeldas, selle maa pühadust seletas ning siis kristliku wenna-armastuse pääle tähelepanemist juhtis, mis paremaks arwab oma sõjariistu usfmata rahwa wasta pühade asjade kätte saamiseks tarwitada, kui ilma asjata isekeskis sõda pidada. „Igaüks salaku iseennast ära ja wõtku oma rist enese pääle, et ta Kristust enesele wõidaks." — Rahwa wastus oli üleüldine hüüd: „Jumal tahab seda, Jumal tahab seda!" — „See jäägu teie sõjahüüuks ütles paawst. Ülemate ning alamate pääle tuli

waimustus: kõik andsiwad tõotuse, sõjakäigust osa wõtta ja lasksiwad selle täheks punase risti oma paremale õlale kinnitada. Selleşt saiwadki need sõjakäigud nime „ristisõidud“ ehk „ristikäigud“.

Osawõtjate hulk oli kõigil ristiusu mail tõesti suur. Rõõmuga jättis mees naese, naene mehe, wanemad oma lapsed, lapsed oma wanemad maha. Põllumees ei mõtelnud enam oma wilja pääle, ega karjane oma karja pääle; mungad ning nonnad lahkusiwad oma kambrikesteşt; ei seisus, ei wanus ega sugu saanud nüüd enam kedagi takistada selleşt suureşt ettewõtteşt osa wõtmaşt. Ühed läksiwad ühes, et oma pattu lepitada; teised, et auu, kuulsat nime ning waranduşt omale ligi tuua; teised jälle tahtsiwad endid kodumaa ikkeşt ning maksudeşt wabaks teha ja kaugel maal uut õnne otsida. Ka oli neid, kes lootsiwad, et nad sääl, kus Issand elanud ning oma were walanud oli, temaga lähemalt kokku saawad, et nad sääl teda, kelle külles nende süda rippus, palawamalt paluda ja temaga siis surra saawad. — Amiensi Peeter ei hakanud würstisid, kes kui asjatundjad ning ettewaatlikud sõjamehed endid hästi ette walmistada tahtsiwad, mitte ootama, waid läks korraldamata meeste, naeste ning laste karjaga ükşi teele. See hulk langes juba Saksamaal juutide pääle, rüüstas Greeka-ning Ungarimaad ja sai suuremalt jaolt tee pääl otsa. Alles aasta hiljem, 1096, läks korraldatud sõjawägi paljude würstide ning krahwide juhatusel esimese ristisõja teele.

Ristisõitjate eesotsas seisis Alam-Lothringi hertsog Gottfried Boullonist, waga, waper, kehakas sõjamees, lahke rahwa wastu ning täis igatsust püha maa järele. Temaga ühes läksiwad ta wennad Balduin ning Eustaakhius. — Mitmed teised würstid ning isandad, kes teele läksiwad oliwad aga wägewamad ja rikkamad kui Gottfried. Nende hulgaşt nimetame toredat Vermondois (= Wermondoa) krahwi Huugot, Prantsuse kuninga wenda, sõjakat Normandia krahwi Robertit, Inglise kuninga wenda, wägewat Toulouse (= Tuluuse) krahwi Raimundit, wõimsat Flandria krahwi Robertit, Normanni würsti Boëmund'ti Tarentist ja tema lellepoega Tankred'ti, kes kui waper kangelane ka oma ristiusu wooruste pooleşt kuulus oli.

Konstantinopolis, tolleaegses kristliku Greeka keiserriigi päälinnas, pidiwad kõik ristisõdijad kokku saama. Bouilloni Gottfriedi wägi, mis hakatuses 60,000 hinge suur oli, aega mööda aga naistega kokku, kes ühes läksiwad, kunni 600,000 kaswis, läks Saksamaa ning Ungari kaudu teele. Kewadel 1097 läks see wägi üle merekitsuse Euroopaşt Aasiasse. Wana Nikäa linna all, kus aastal 325 esimene üleüldine kiriku koosolek oli peetud, põrkasiwad ristisõdijad esimeşt korda türklastega kokku. Dorüläumi juures lõiwad ristisõdijad Ikooniumi sultanit ja tegiwad sellega enestele tee Wäike-Aasiasse lahti. Aga pea sattus wägi kuiwadesse paikadesse, kus ta wee puudusel ning haiguste läbi palju kannatada sai; paljud saiwad surma. Hobuseid ja weoloomi lõppis jänu kätte; nii mõnigi rüütel pidi wiimati härja seljas ratsa sõitma, koguni sigadegi selga pandi koormad. Aga kõigi raskuste juures mõtlesiwad ristisõitjad Issanda ja oma kõrge sihi pääle, ning see andis neile waimustust ja hoidis neid julgel

meelel. Balduin lahkus oma wäega teisteſt, et kriſtlikule Edeſſa würstile appi minna, kes ſiia Hommikumaale eſimeſe kriſtliku würsti-riigi aſutas. Aegamööda jõuti Antiokiaſſe Siiria maal, kus apoſtlite päiwil eſimene paganate ſooſt ristikogudus oli olnud ja kuſt Paulus oma misſioni tööd oli alanud. See linn oli kõwasti kaitstud, ning ristiſõitjad pidiwad ta ümber piirama. Üheksakuuliſe pika ning waewaliſe ümberpiiramiſe järele läks neile ka wiimati õnneks äraandmiſe teel Antiokiat oma kätte ſaada. Aga waewalt oliwad kriſtlikud wõitjad wähe toibunud, kui ſuur Türgi wägi nende pääle tuli, neid ümber piiras ning nälgitama hakkas. Juba hakkaſiwad paljud julguſt kaotama, paljud jookſiwad pakku ehk läkſiwad üle muhamedlaste poole. Sääl tuli ristiſõdijatesſe uus waimustus. Keegi Bartholomäus oli unes näinud, et Iſſand tema juurde ilmunud ning temale tõotanud, et ristiſõdijad ſiis wõidu ſaawad, kui nad Antiokia kiriku põranda alt oda wälja kaewawad, millega Iſſandat ristipuus läbi torgati. „Püha oda“ leiti ka tõesti üles ja ſee imetäht tõi korraga kõikidesſe uue elu. Mehed teritaſiwad oma mõõgad ja ſeadſiwad endid walmis wõitluſele. Enne päewa tõuſu läkſiwad ſõjamehed pihtile ning armulauale ja töttaſiwad ſiis täis uſujulguſt wärawaiſt wälja waenlaſele wastu. Seda oli waenlane oodanud. Waenlaſte päälik Korboga jäi weel natukeſeks ajaks oma malelaua äärde iſtuma, enne kui ta oma wäega wõitluſe wäljale wälja aſtus. Kriſtliku ſõjawäe julge wõitlemiſe tõttu pidi türklaſte wägi pea põgenema löõma. Kriſtlaſed leidſiwad waenlaſe leeriſt hulga toidu moona ja nüüd wõidi waewatud keha jälle tublisti kinnitada. — Jeruuſalemma tee oli lahti. Boëmund aga aſutas eneſele Antiokias kriſtliku würstiriigi, niiſama kui Balduin Edeſſaſſe.

Wiimati tärkas wäſinud ristiſõitjate ſilmade ette Jeruuſalem, Jumala linn, oma tornide, müüride ning katuste harjadega. See oli jaanikuul 1099, peaaegu kolm aastat päraſt ſeda, kui wäed kaugelt kodumaalt wälja oliwad läinud. Rõõmu ning tänu hüüded uſurändajate ſuuſt täitſiwad õhku, piſarad tikkuſiwad neile ſilma ja nad langeſiwad maha, andſiwad pühale pinnale ſuud, ning unuſtaſiwad kõik, mis neil ſenini oli kannatada olnud.

Aga weel oli häge wõitlus kange waenlaſe wasta ees. Jeruuſalem ſeiſis kõrgel mäel ning oli hästi kaitstud. Ristiſõitjate wägi oli hirmſasti kokku ſulanud, kuna linna 40,000 ſaratſeenlaſt (türklaſt) kaitsmas oli. Ka oli ſõdijatel alguſes piiramiſe riiſtadeſt, weeſt ning toidumoonaſt puudus. Nädalad otſa ſeiſiwad piirajad linna ees ja kannataſiwad hädaohtu küll ſaratſeenlaſte mõõkade küll harjumata hägeda kliima läbi. Koguni loomade werd pidi jänu kuſtutuſeks joodama. Mõned julgeſiwad müüride lähedale minna, et neidki ommeti weel enne jänu- ja näljaſurma ſuudelda. Sääl tõi üks laewaſtik ſõdijatele moona ning mehi liſaks. Nüüd wõeti jõud kokku ning tehti otſuſeks üleüldiſt tormijooksmiſt ette wõtta. Uſuti, et Õlimäele üks taewalik rüütel ilmunud, kes käſu annud olla tormijooksmiſt alata ning ſääl juures ette kuulutanud, et wõit ristiſõitjate kätte jääb. Amienſi Peeter pidas ſõjawäele ſütitawa kõne, milles ta kõiki meeleparandamiſele kutſus ja würstiſid manitſes ühel meelel ette astuda. Sääl astuſiwad Tankred ning Raimund wälja, kes ſenini wihamehed oliwad

olnud, ja andsiwad teine teisele lepitusseks kätt. Tormijooks algas. Teisel päewal lasti Bouilloni Gottfriedi piiramise torniſt tõstesild linna müüridele, roniti seda mööda üles, kisti üks wäraw lahti, ja nüüd tungisiwad kristlased linna hüüetega: „Jumal tahab seda, Jumal tahab seda.“ Uulitsatel algas kole tapmine ning werewalamine: noortele ega wanadele, naestele ega lastele ei antud armu. Tapetud inimeste weri woolas ojadena körge templi astmeid mööda alla. Iga toorustegu uskmata rahwa ning risti waenlaste kallal ei näinud ainult lubatud, waid koguni kästud olema. Gottfried ise ei saatnud küll niisuguseid tegusid korda, aga temal ei olnud jõudu mässawa hulga werehimu taltsutada. Kristlaste wiha lahkus alles siis, kui enam ühtegi Muhamedi usulist tappa ei olnud. Siis tuli ka teine tuju weristele sõjameestele. Nad puhastasiwad endid wereſt, tõmbasiwad kahetsejate riided selga ja läksiwad siis palja jalu ja palja pääga Haua- ning Ülestõusmise kiriku juurde, kus nad tänu ning patukahetsuse laule laulsiwad. „Nii ligidal koos,“ — ütleb keegi jutustaja õigusega — „oliwad siin pimeduse tööd ning walguse tööd.“

Ristisõitjad tegiwad otsuseks Palästiinat eneste kätte jätta ning riiklikult korraldada. Uue kuningriigi pääks waliti Gottfried Bouillonist. Tema oli körgest soost, wapper, waga ning alandlik ja ei olnud mitte oma kasu ega auu järele küsinud, mis teisi õigelt teelt körwale oli wiinud. Gottfried wõttis küll walimise wastu, lükkas aga kroonikandmise tagasi, seda sellega põhjendades, et mitte sünnis ei olla, sääl kuldkrooni pääs kanda, kus Issand Kristus kibuwitsa krooni on kannud. Gottfried laskis ennast kui walitsejat „püha haua kaitsjaks“ kutsuda.

Kui mõni aeg hiljem noorele kristlikule riigile türklaste poolt hädaoht hakkas ähwardama ja Egiptuse sultan sõjawäega Jeruusalemma poole liikuma hakkas, läks Gottfried temale wastu ja lõi teda Askaloni lahingus. Sest ajast saadik jäi ta kindlaks oma waenlaste wasta ja hoidis püha hauda oma hiiglamõõgaga kui tõsine waht. Kõik rahwas ümberkaudu, niihästi ristiusulised kui uskmata rahwas, auustasiwad ja kartsiwad teda. Sest Gottfried oli tõesti hiiglane. Uhe löögiga wõis ta kameli kaela läbi raiuda. Antiokias oli ta korra ühe Türgi ratsaniku mõõgaga keskpaigast nii pooleks löönud, et hobune ainult ratsaniku alumise poolega ära jooksis. Kõige oma wahwuse pääle waatamata jäi aga Gottfried alandlikuks. Kord tuliwad kaks Seldshuki emiiri tema ette oma asja õiendama. Bouilloni Gottfried istus lihtsais riideis õlekoti pääl maas. Emiirid imestasiwad wäga selle üle, et niisugune würst, kes terwe Hommikumaa wärisema paneb, nii madalaks ennast peab, et ta trooni asemel maa pääl istub. Gottfried aga ütles: „Kudas wõib inimene, kes ommeti mullast on, põlata mulla pääl istumast? Saab ju kord muld ta haud olema, kui kord tema ots tuleb.

Kallimeelse wõitja ja püha haua kaitsja ots tuli pea. Heinakuu 18. päewal 1199 suri tema palawiku kätte, wäsinud elu wõitlusteſt ja raskusteſt. Tema surnukeha maeti püha haua kirikusse, Kalwaaria mäele, kus Issand oli kannatanud. Haua päälkirjaks pandi sõnad: „Siin hingab Gottfried Bouil-

loniſt, kes ſelle maa ristiuſulistele wõitis. Tema hing puhaku Kristuſes.“ — Gottfriedi wend Balduin ſai nüüd Jeruuſalemma kuningriigi walitſejaks. Balduin krooniti jõulu ajal Betlemmas pidulikult kuningaks. Tema kinnitas ja

Kuninga Balduini kroonimine.

korraldas kriſtlaste riiki Õhtumaal ühte ſoodu liſaks tulewate uſurändajate abiga. — Uſurändajad wõiſiwad nüüd wabalt tulla ja minna, millal nad taht-ſiwad, ja kui nad koju tuliwad, kuulutaſiwad nad kangelaste auu, kes Hommikumaal nii ſuuri asju oliwad teinud.

Kui ka järeltulewad ristisõitjad oma ristiusku ning wooruslikku elu nii kõrgeks olekſiwad pidanud, kui Gottfried Bouilloniſt, Palästiina ja Eel-Aaſia olekſiwad weel tänapäew kriſtlaste omandus olnud. Aga lugupidamine ristiuſulisteſt, mis Gottfried muhamedlaste meeles oma wooruste läbi oli elule kutſunud, läks tema järeltulijate halwa elu läbi kaduma. Ühes lugupidamiſega langes aga ka riik, mis Gottfried aſutanud oli. Seſt tuimaks jäänud ſoola tallatakſe, nagu Iſſand ütelnud, jalgega. Asjata ſaatis Õhtumaa ſadaſid tuhandeid wapraid ſõjamehi tagant järele. Mis mõõga läbi wõideti, kaotati ka jällegi mõõga läbi. Seſt ſee mõõk, millega Jeeſuſe järelkäijad wõitlema peawad, on hoopis teine, kui ſõjamõõk; ſee on waimu, tõe ning armaſtuſe mõõk. Tuli ſiin ſõdades koguni ſeda ette, et wõitlejad oma oſad wahetaſiwad, et muhamedlaſed, nagu kallimeelne Egiptuſe ſultan Saladin, armaſtuſe ja ſuuremeelſuſe mõõga tõmbaſiwad, kriſtlaſed aga oma were ning wägiwalla mõõgaga ette aſtuſiwad, millega õieti prohwet Muhamed oma uſku oli käskinud maa pääl laiali laotada.

Teiſte ristiſõitude kohta ütleme ainult mõne ſõna.

Teine ristiſõit wõeti ette aastal 1147. Kriſtlik Edeſſa würſtiriik Euhwrati jõe ääres oli türklaſte kätte langenud. Paawſt Eugeenius III. laskis jälle ristiſõda kuulutada ja püha Klärwoo Bernhard jõudis oma ſütitawa kõnega Prantſuſe kuningat Ludwig VII. ja Saksa kuningat Konrad III., Barbaroſſa lelle, asja poole wõita. Läikiw rüütlite rong oli jälle Hommikumaa poole liikumas. Aga ſuurem oſa neiſt ſaiwad nälja ning haiguſe ehk ümber hulkujate türklaſte mõõga läbi hukka. Konrad jõudis küll ſõjawäe jätiſtega Jeruuſalemma ja wõeti ſiin ſuure auuga wastu. Aga kuningate plaan, Damaskuſt päästa, läks nurja, ja Ludwig ning Konrad pööraſiwad nukra meelega oma üle jäänud meeſtega koju tagaſi.

Aastal 1189 algas kolmas ristiſõit. Ristiuſuliſte wastupanemiſe jõud Hommikumaal oli würſtide üksmeele ja teiſte wooruſte puuduſel wäga nõrgaks jäänud; muhamedlaſte julgus ja tuline meel oli aga kaswanud. Kuulus ja kallimeelne ſultan Saladin oli toll ajal nende juhataja. Tema ſai aastal 1187 Tibeeria lahingus Jeruuſalemma kuningriigi üle täieliſe wõidu. Ehk ta küll Jeruuſalemma elanikkudega ſuuremeelſelt ümber käis, laskis ta ommeti kõik ristid maha kiskuda, pühitſetud riiſtad ja aſjad ära lõhkuda, kellad puruks peksta ja kõik kirikud Allah templiteks ümber muuta. Uſkmata rahwa hulgad hõiskaſiwad pühal paigal, kuna ſüdant lõhestaw walu Õhtumaa rahwaſte meeli täitis, kui nad aſjaſt teada ſaiwad.

Nüüd tuli uus üleüldine kutſe ristiſõitu ette wõtta. Wäe etteotſa ſeadis ennaſt rauk keiſer Friedrich I. Punahabe (Barbaroſſa). Tema pidas ſeda oma eluwõitluſe ſündſamaks lõpuks, Jumala auuks niiſuguſt wõitluſt ette wõtta. Ühes 50,000 rüütliga ning 100,000 wapra ſõjamehega tuli ta Ungarimaa kaudu Konſtantinopoliſſe ning jõudis üle mere Aaſiaſſe. — Ka Prantſus- ning Inglismaa noored kuningad Fiilipp Auguſt ja Richard Lõwiſüda wõtſiwad riſti ja ſõitſiwad oma hulkadega Palästinamaale. Aga ka ſee kolmas ristiſõit lõppes

õnnetumalt. Küll oli Friedrich Barbarossa arukas ning wapper sõjamees, kes Wäike-Aasias Ikooniumi sultani oli ära wõitnud; aga Salehwi kiskjawooluliseſt jõeſt üle minnes uppus kuulus keiser. Tema sõjawägi kaotas julguse. Küll

Richard Lõwisüda.

wõtsiwad ristisõitjad kindla Akkoni wõi Ptolemaisi linna: küll ajas Richard Lõwisüda oma hullu julguse ning suure kehajõuu läbi kõikidele hirmu pääle, nii et saratseenlaste emad kaua taga järel omi lapsi sellega hirmutasiwad, et nad

neile hüüdsiwad: „Kuningas Richard tuleb.“ Aga würstide kadedus teine teise wasta ja üksmeele puudus rikkus terwe ettewõtte. Fiilipp Augusť lahkus Palästiinaſt; niisama pööras Austria hertsog Leopold ümber, täis kättemaksmise wiha Richardi wastu, kes tema lipu wihas teotanud ja mudasse tallanud oli. Richard üksi pidas nüüd südikalt sõda Saladiniga edasi. Aga Jeruusalemma ei suutnud ta ära wõita. Ainukene, mis ta sultan Saladini käest wälja tingis, oli see, et Palästiina rannaäärsed linnad ristiusuliste kätte jäiwad ja usurändajatele luda anti pühasid paiku waatamas käia. Pääle seda wõttis Richard Lõwisüda teekonna koju poole ette. Aga alles pikalise ja waewalise rändamise järele jõudis ta siia. Austria hertsog Leopold luuras teda taga, sai ta kätte ja wiis tema ühte lossi wangi. Keegi ei teadnud, kus Richard wiibib, kunni laulik Blondel, kes oma armast kuningat igal pool otsinud, selle lossi ette jõudis, kus Richard wangis oli. Richard kuulis teda oma armsamaid lauluſid laulwat ja hakkas neid kaasa laulma, nii et Blondel seda kuulis. Nüüd sai Inglisrahwas teada, kus nende armas kuningas wiibib, ja ei jäänud enne rahule, kunni kuningas wabaks ostetud oma kodumaale tagasi wõis pöörata.

Neljandama ristisõidu ettewõtjad paawst Innotsenzi III. ajal a. 1202 sattusiwad kohe alguses eksiteele ega saanudki Hommikumaale. Nemad wõtsiwad Greeka keisrilt Konstantinopoli linna ära ja asutasiwad siia nõnda nimetatud Ladina keisririigi, mis aga kõigest 57 aastat kestma jäi.

Aastal 1227 läks Friedrich II. Hohenstaufen wiiendamale ristisõidule. Tema wõttis küll Jeruusalemma ja pani enesele kuninga krooni siin pähä, sai ka pääle Jeruusalemma weel Bethlehema ja Naatsareti kui ka mereranna Joppest Siidonini oma kätte, aga muud ka ühtegi. Isegi paawsti rahulolemist ei teeninud ta sellega. Wäsinud tülidest waimulikkude meestega, keda paawst tema wasta alatasa üles äritas, tuli Friedrich Itaaliasse tagasi.

Kuuendama ning seitsmendama ristisõja aastal 1249 ja 1270 wõttis Prantsuse kuningas Ludwig IX. Püha ette. Et sell ajal juba kõik waimustus Palästiina wõitmiseks kustumas oli, siis pidi Ludwig kawalusega oma mehi selle ettewõtte jaoks wõitma. Kuningal oli wiisiks jõuluks oma meestele uusi kuubesid kinkida. Seekord saiwad nad toredamad, kui enne. Pühade hommikul kiriku minnes märkasiwad aga rüütlid, et nende kuubede pääl ristimärk seisis. Oma auu pärast ei tohtinud nad nüüd sõjakäigust eemale jääda, oliwad aga kuninga pääle wäga pahased. Ristisõit lõppes ka wäga haledasti. Kuningas sattus kõige oma wäega Egiptusesse wangi. Wiimasel ristisõidul jäi Ludwig Püha Aafrika Põhja rannal haigeks. Sell ajal langes ka wiimne linn Palästiinas, Akko ehk Ptolemais, mis senini ikkagi weel kristlaste käes oli olnud, türklaste kätte.

Ehk küll ristisõidud, mis ojasid inimeste werd maksiwad, oma sihti õieti kätte ei saanud, on selle suure liikumise tagajärjed terwele Õhtumaale wäga tähtsad. See liikumine tõstis kõige päält paawsti mõju ning auu ja rikastas kirikut. Sest paljud, kes oma waranduse kiriku kätte hoida oliwad annud, ei pööranud Pühalt maalt mitte enam tagasi, ja kirik wõis nende waranduse

eneſele pidada. Teiſeſt küljeſt tõi tutwus Hommikumaaga ſeda ühes, et uſu waim rahwa ſeas kiriku wasta töötama hakkas; nõndanimetatud ketſerite õpetuſed ja uſulahud ſaawad ſiit oma alguſe. Mis üksikuisſe ringkondadesſe

Barbarossa uppumine.

puutub, ſiis tõuſis maavomanikkude ſurma läbi ka würstide jõuukus. Et aga oſawõtmine ristiſõdadeſt päriſpõlweſt wabaks tegi, ſiis aitas ſee ka kodanikkude ſeiſuſt ſuurendada ning tõsta ja lõi ſeega uue waba talupoja ſeiſuſe. — Itaalia linnades ja warſi ka Sakſamaa linnades ſai edaſi tagaſi liikumiſe teel, läänеſt

idasse ning ümberpöördud, raha liikuma, mis kauplemist tõstis ning edendas. — Wastatikkuse tutwuse läbi liikusiwad kombed, wiisid ja teadmised ühe rahwa juurest teise juurde: käsitöö, kunst ja põllutöö pääsiwad uuele elule. Ka greeklaste ning araablaste käest toodi teadust ning kunsti tundmist kaasa, iseäranis Prantsusmaale. Luuletamine ja ajaloo kirjutamine saiwad ristisõitude läbi uut hoogu ning leidsiwad uusi aineid. Mõtlemise ning kujutuse wõimele awas ennast siin täiesti uus ilm ja Õhtumaa elanikkude silmaring sai awaramaks.

Iseäranis õitsema lõi ristisõitude tõttu romantiliste waimulikkude rüütlide elu. Uusi waimulikkude rüütlite ordusid tuli juurde. Kuninga Balduini ajal asutati pühal maal Johanniitide ja Templi wendade ordu, wähe hiljemini Saksa rüütlite ordu.

Johanniitide ehk Johannese hospidali wendade ordu kaswis wälja Itaalia kaupmeeste poolt haigete usurändajate tarwis Jeruusalemma ehitatud Ristija Johannese nimelisest haigemajast ehk hospidalist. Pärast Jeruusalemma ärawõitmist Gottfried Bouilloni läbi sai see ordu omale kindla korra ja seatud orduriide, musta ülikuue walge ristiga. Waesuse, kasinuse ning sõnakuulmise tõotuse kõrwa tuli pärast weel neljas tõotus, alalisti ristiusku kaitsta ja tema eest wõidelda. Ordu langes kolme liiki: Rüütlid, preestrid ja teenijad ehk hoolekandjad wennad. Ordu eestseisjat kutsuti suurmeistriks. Kui kristlased Palästiina kaotanud oliwad, wõitsiwad Johanniitid Rhooduse saare ära. Sest ajast saadik kutsuti neid Rhooduse rüütliteks. Kuueteistkümnendama aastasajani jäi ordu Rhooduse saarele, siis asetas teda keiser Karl V. Malta saarele, kust ordu „Malta rüütlite" nime sai. Malta saar langes Napooleon I. ajal prantslaste, pärast aga inglaste kätte. Malta rüütlite nime all edendawad aastast 1853 pääle selle ühenduse liikmed Preisimaal kristlikku armastuse tööd.

Saksa ordu asutati aastal 1190, kolmandama ristisõidu ajal. Tema asutaja oli noor Shwaabimaa hertsog Friedrich, kes Friedrich Barbarossa surma järele ristisõitjate wäe juhatuse enese kätte wõttis. Selle ordu ülesanne oli pühasid paiku ja Saksa rändajaid kaitsta ning muhamedlaste wasta wõidelda. Ainult sakslased wõisiwad ordu liikmeiks saada. Ka selle ordu liikmed andsiwad tõotuse sõnakuulelikud olla, abielusse mitte astuda ja waeseiks jääda. Orduriideks oli neil walge ülikuub musta ristiga. Palästiina langemise järele tuli see ordu ordumeistri Herman von Salza (1209—1239) all Poolamaale, kuhu teda paganausu preislaste wasta wõitlemiseks appi kutsuti. Pikalise ja raske wõitluse teel katsus Saksa ordu enesele Preisimaal kindlat paika soetada, mis tall ka wiimati korda läks. Ära wõidetud maa elanikka sundisiwad rüütlid ristiusku wasta wõtma. Ordumeistri asupaigaks sai Marienburg. Aastal 1523 heitis ordumeister Albrecht von Brandenburg suurema osa orduliikmetega Lutheruse usku ja muutis ordu maad ilmalikuks hertsogi riigiks.

Templi wendade ordu asutas Payens (= Paijen) 'i Huugo aastal 1119. Oma nimetuse sai ordu sellest, et ta asupaik Jeruusalemmas endise Saalomoni templi kohal oli. Rüütlid kandsiwad walget ülikuube punase ristiga ja pidasiwad

neidsamu töotusi, mis Johanniitidki. Pühamaa ja usurändajate kaitsemine oli pääasjaliselt selle ordu otstarwe. Kinkimiste ja pärandamiste läbi sai see hakatuses kehw ordu pea wäga rikkaks: tall oli üle 9000 komtuuri maad (kirikumõisat) ja iseäranis Prantsusmaal suured mõisad. Ükski Templi wend ei tohtinud naist wõtta, koguni mitte oma õele ega emalegi suud anda. Nende koosolekud algasiwad ikka palwe ning patutunnistusega. Igaüks pidi päewas ühe missa (juumalateenistuse) kuulama ja 60 Meie Isa lugema. Söögilaual loeti waimulikka raamatuid ette, ja wendade lihtsast toidust langes iga kümnes leib waestele. Kulda ja hõbedat ei tohtinud keegi wend kanda ega ühtegi warandust, mitte kopikat rahagi enese omaks pidada. — Ükskute wendade waesuse pääle waatamata, kaswis ordu üleüldine rikkus ja wõimus nii suureks, et ta omal kulul oma rikkuste kaitseks sõjawägesid ülewal pidama hakkas. Selle läbi langes aga ordu õigelt teelt kõrwale ja Prantsuse kuningas Fiilipp Kaunis, kellel selle ordu waranduste järele suur himu oli, kaebas ordu pääle paawsti ees rüütlite lodewa ja uskmata eluwiisi pärast. Kõik rüütlid ühes suurmeistriga wõeti wangi. Waletunnistajate waral tehti nende süüd tõeks ja põletati neid ühel päewal wiiskümmend neli meest tuleriidal ära. Nii lõppes see ordu. Warsi pääle selle suri aga ka Fiilipp.

Klärwoo Bernhard.

Kristliku kiriku ajaloos seisab wäga tähtsal kohal kuulus munk Püha Bernhard Klärwoost (Clairveaux'st). Teda nimetawad mitmed ajalookirjutajad keskaja kõige suuremaks meheks. Ka Lutherus ütleb temast: „Kui keegi jumalakartlik ja waga munk on olnud, siis oli seda Püha Bernhard, keda mina üksi kõrgemaks pean, kui kõige maailma munke ning pappisid ühtekokku.“ — Temas näeme meie mõlemat ühendatud: keskaja wagaduse sisemist ene-se-waatlemist ja laialist wäljaspidist tegewust. Tema tõstab oma hoiatawat häält kõigi kiriku wigade wasta, on aga selle juures siiski kiriku kõige truuim poeg, kes oma waimu ning sõna jõuuga kõigile oma aja lahulistele liikumistele ja eksitamistele südikalt wastu astub.

Bernhard sündis aastal 1091 Burgundias. Et ta rüütlite soost pärit oli, siis kiskus ilmalik elu teda juba waraselt oma kütkesse. Aga waga ema mälestus, kes pojast Jumala sulase oli kaswatada tahtnud, äratas Bernhardis pea teised mõtted elule. Kord oma wendasid waatamas käies, kes ühte lossi piiramas olid, tuli kadunud armsa ema kuju ja sõnad temale jälle meelde ja sünnitasid temas nii suure tusa, et ta koju poole minnes ühte teeäärsesse kirikusse läks, altari ette ene-se maha wiskas ja tõotuse andis oma elu täiesti Issandale pühendada. Kõige südidusega pidas ta ka oma tõotust. Ta astus Tsitoo (Citeaux) kloostrisse, kus iseäranis wali kord walitses, mille tõttu sääl ka wäga wähe munke elas. Oma tõsise meele ja kõne läbi tõmbas ta oma neli wenda ja üleüldse 33 oma ealist noortmeest ene-sega ühes, kes kõik kloostrisse astusid. Tulise agaruse ja imewäärilise kasinuse ning alandusega täitis nüüd noor, alles 23 aastane, munk oma uusi kohuseid ja sai pea oma annete, usta-wuse, alandliku meele, oma agara töö ja paastumise läbi nii tuttawaks, et tema kuulsus hulka mehi ligi tõmbas ja neid kloostrisse astuma meelitas. Tsisterienslaste ordu (nii kutsuti Tsitoo kloostri wendi) kaswis nii suureks, et wana kloostri lähedale uus kloos-ter pidi asutatama, kelle abtiks Bernhard seati. Uus kloos-ter ehitati pimedasse orgu, kus enne röövrüütlid olid elanud. Kloostrile nimeks pandi Walge oru ehk Prantsus keeli Clairveaux (= Klärwoo) kloos-ter.

Bernhard oli abtiks ſaades 26 aastat wana. Oma elu otſani jäi ta ſellesſe ammetisſe, kuna ta kõik kõrgema kirikliku auuaſtmete pakkumiſed ja piiskopi iſtmed eneſeſt eemale lükkas. Klärwoo klooster töi rahwale ja terwele oma ajale palju õnnistuſt ja kaſu; ſee kõik aga kaswis Püha Bernhardi kindlaſt kriſtlikuſt meeleſt ja tema suureſt waimuſt wälja. Pimedad metſad muudeti munkade uſinuſe läbi kauniks wiljamaiks ja klooster ſai peagi rikkaks: rikkuſt ei lastud aga ſiin mitte, nagu paljudes teistes klooſtrites, laiskuſe põhjuſeks ſaada, waid teda tarwitati häädе tegude korda ſaatmiſeks. Nii wõttis klooster kord nälja ajal, kui tuhanded inimeſed ſiia abi tuliwad otſima, 2000 inimeſt täiesti oma hoole alla ja toitis neid mitu kuud järgi mööda, kuna ta weel wäljaspoole andeid wälja jagas.

Tſisterienslaste klooſtri korda muutis Bernhard piſut omas klooſtris. Palwetamiſe, Jumala ſõna tarwitamiſe ja kaſinuſe põhjusmõtted jäiwad muidugi kõik maksma; iſeäraniſt rõhku aga pani Bernhard armastuſe töö pääle.

Majakord oli Klärwoo klooſtris järgmine: Hommiku kell kaks kutſuſiwad klooſtri kellad waraſele jumalateenistuſele. Päraſt palweid läksiwad mungad oma kambritesſe, et lühikeſe aja päraſt hommikuſele misſale (jumalateenistus armulaua pühitſemiſega) minna. See kestis peaaegu kaks tundi. Siis järgneſiwad kõikſuguſed uſulikud teenistuſed ning harjutuſed kunni kella ühekſani, mille järele töö klooſtri nurmedel algas. Kella kahe ajal oli kaſin lõunaſöök. Widewiku ajal mindi õhtuſele jumalateenistuſele. Talwel kell 6, ſuwel kell 8 lõpetati päewa tegewus palwega ja mindi magama.

Üleüldſe oli ſelle klooſtri ja tema eeskuju järele aſutatud klooſtrite ſisſeſead wäga lihtne ja waene. Nii nõudis ſeda Bernhardi eeskiri. Kiwiſt torni ei tohtinud klooſtrikirikul olla, katuſe ſarika külge pidi kell riputatama, mis mitte üle 500 puuda raske ei tohtinud olla. Pääle Kriſtuſe pildi ei tohitud ühtegi teiſt pilti kuhugile üles riputada. Ukſikutel munkadel ei tohtinud eraomanduſt olla. Töö ja tulu oli ühine. Klärwoo klooster oli wäikene ſotſiaaliline riik kriſtlikul aluſel. Pääle waeſuſe ja wallaliſe põlwe oli ſõnakuulmine ülemate wastu, abti wastu ning klooſtri allaandmine piiskopi ülema walitſuſe alla klooſtri ſeaduſe päänõudmine.

Bernhardi kuulſuſe tõttu laotas ennaſt uus ordu rutusti laiali, nii et Bernhardi ſurma ajal ristiuſuliste maadel juba 160 kloostert oli, mis Klärwoo klooſtri ning abti äratuſel elule kutſutud ning ſelle klooſtri ſeaduſe järele korraldatud oliwad. Kolmeteiſtkümnendamal aastaſajal oli abtikondaſid juba 1800. Nende tööpõld oli, ümberkaudſet rahwaſt walgustada ja armuõpetuſt paganausku rahwaste, iſeäranis Saksamaa põhja-ida piiril elawate wendide ſeas laiali laotada.

Kui meie püha Bernhardi tegewuſt üle ſilmame, ſiis näeme meie kõigepäält, kudas tema oma munkadele õige, tark waimulik iſa ja juhataja on olnud. Oma eneſe wõitluste ning elunähtuste põhjal wõis ta teiſi rahu ning pühitſuſe teed juhatada. Nooruſe tuhinas oli ta hakatuſes liiga palju ennaſt puuduſt ning piina kannatada laſknud, mida ta wanemas eas kahetſes. Sell teel omandas

ta iseäraliſe köwa waimujõuu, ja tema töö ning walwamiſe töttu kahwatanud nägu awaldas tema kuuljate kohta ſügawat mõju. Tema kuulſus ning mõju tõuſis kuulmata kõrgele tipule. Hädiſe terwiſe päraſt ei wõinud ta enam wendadega ühes wäljal tööd teha; ſeda agaramalt töötas aga tema ſulg, ja tema tõſiſed ning kaunid jutluſed ei jäänud kuſagil pool mõjuta. Tema hääl oli köwa, tema ettekanne tuline ning ſütitaw. Kui kuſagil teada ſaadi, et Bernhard ſinna jutluſt ütlema tuleb, katſuſiwad naiſed mehi, wanemad lapſi, ſõbrad ſõpru kuidagi wiiſi kuulſaſt abtiſt eemale hoida, kartes, et tema neid kõike mahajätma ja kloſtriſſe astuma meelitada wõiks. Terwe ristirahwa ſeas ſai Bernhardi nimi pea kuulſaks; teda peeti iseäraliſeks Jumala ſaadetud meheks ning armastati kui imetegijat.

Mungad, botaanikat (taimeteaduſt) uurides.

Kui ta kloſtri toimetustes metſi ning wäljaſid mööda kõndis, oli wägewa looduſe mõjul tema waimalati palwel. Ühele õpetlaſele kirjutab ta oma eluſt: „Uſu, ja ſaad metſadeſt enam leidma, kui raamatuteſt; puud, kiwid, ning taimed ſaawad ſind ſeda õpetama, mida ſa ſuuremaſt jaoſt raamatuteſt mitte leida ei wõi.“

Tema tarkuſeſt ja wagaduſeſt annawad tema ſõnad tunnistuſt, milledeſt mõned ſiia näituſeks üles paneme.

„Kõige kõrgem armastus on armastus Jumala wastu. See armastus ei otſi taſu; ta iſe on eneſe taſuks. Jumal tõmbab inimeſt ajalikuſt ajaſt igaweſesſe, ja ſee, mida inimene armastab, on ka tema armastuſe palk. — Eſiteks ilmutab Jumal ennaſt inimeſele kui ſee, keda armastada tuleb, abiandmiste läbi ihulikus hädas; aste aſtmelt ſaab armastus ikka enam ja enam

kõigest isekast olekust wabaks. Kõige ülem aste on: ennast ja kõiki ainult Jumala pärast, Jumala sees armastada. Nii kõrgele wõib hing ainult maapäälse elu kõrgematel silmapilkudel tõusta.

Armastus Jumala wastu on Püha Bernhardi meelest üks armastusega inimeseks saanud Jumala Poja wastu. „Kui Jeesus sinu südamesse tuleb, siis kaowad pilwed ja rõõmus meel tuleb tagasi. Ükski asi ei suuda nii wiha waigistada, uhkust wõita ja kõik patu meeldiwust eemale saata, kui armastus Kristuse wastu. Kui ma Jeesust, kui inimest waatan, siis näen ma tasase ning alandliku meelega ja pühaduse läikest hiilgawat inimest enese ees, aga ühtlasi wägewat Jumalat, kes mind oma eeskujuga parandada ja oma abiga wahwastada wõib. Kui kaunis oled sa mulle, Issand Jeesus, ka inimese näol, mitte ainult Sinu jumalikkude imede, waid ka Sinu tõe, alanduse ning õiguse pooleşt."

Et *keha piinamine* ning suretamine wähe kasu saadab ja waimulikku uhkust kõige enam kartma peab, selleşt hakkas Püha Bernhard wast siis aru saama, kui tema wennad tema õega, kes neid kloostrisse waatama tuli, halwasti ümber käisiwad. Wennad unustasiwad ära, kudas nende ema ilmalikus seisuses kui majaema just oma poegade kaswatamisega Issandat oli teeninud ja Tema meele pärast oli olnud. Õde, kes küll mitte, nagu wennad, maailmale ei olnud selga pööranud, hakkas kibedasti nutma ning ütles wendadele: „Ehk ma küll patune olen, tean ma siiski, et Kristus niisuguste eest on surnud." — Ommetigi pidas Bernhard kloostri elu, mis neil pimedail aegadel kõike edendas, — missioni tööd, koolisid, haridust, — wäga kõrgeks. „Siin on hää olla", ütles ta selleşt elust, „sest et inimene siin palju puhtamini elab, harwemini langeb, kergemini üles tõuseb, ettewaatlikult käib, julgemini puhkab, õndsamalt sureb. Aga alandlik meel kalli kasuka sees on siiski parem, kui uhkus mungaelus."

Paawstid, kuningad ning keisrid tuliwad Bernhardi juurde tähtsais asjus nõuu ning abi küsima. Wabalt ütles Bernhard ka kõige wägewamatele tõtt suu sisse. Ka rahwa hulkade kohta awaldas tema kõne mõju. Ja see mõju oli koguni nii suur, et haiged selle all terweks saiwad. Ommetigi ei kiidelnud Bernhard sellega, waid ütles imetegude kohta nii: „Issanda sõna ei kiida mitte neid õndsaks, kes pimedaid nägijaiks teewad, haigeid parandawad, kurje waimusid wälja ajawad, tulewikku ette kuulutawad, waid ainult waimust waeseid, tasaseid, neid, kes kurwad on oma patu pärast, kellel nälg ja jänu on õiguse järele, armulisi, puhtaid südamest, rahunõudjaid ja õiguse pärast taga kiusatawaid."

Kui aastal 1145 Bernhardi õpilane, *Eugeenius* III. paawstiks sai, andis Bernhard temale nõuu Rooma koja halbtuste wasta üles astuda. Bernhard kirjutas paawstile: „Oh, et mina weel enne surma kirikut sellel näol näeks, nagu ta wanul päiwil oli, kui apostlid wõrku wälja heitsiwad, mitte et kulda ning hõbedat püüda, waid hingesid! Wõiksid sa nii öelda, kui Peetrus Siimonile, kes waimulikku wäge ning andisid raha eest osta tahtis: ‚olgu sa

ära neetud oma rahaga!' Mõtle omas töös ikka selle pääle, et sa inimene oled, ja kartus selle eest, kes ka walitsejate waimu ära korjab, ärgu kadugu sinust iial! — Paawst ei wõi ühekorraga keiser Konstantiinuse ning apostel Peetruse järelkäija olla, ei wõi waimulikku ning ilmalikku wäge eneses täielikult ühendada; kui paawstid mõlemaid ühendada tahawad, siis saawad nad mõlemad kaotama."

Weel kirjutas Bernhard paawstile: „Katsu niisugune eestseisja olla, et sa kasu tood (Praesis, ut prosis)." Tema astub selle ebakombe wasta üles, et waimulikka mehi nii mitmeis asjus ilmaliku kohtu eest hoitakse ja waimuliku kohtu hooleks jäetakse. Ta tuletab Jeesuse sõna meelde: „Kes on mind kohtumõistjaks ehk päranduse jagajaks teie üle pannud?"

Teaduse wasta ei olnud Bernhard kunagi. Aga kuulsa Abälardi wasta, kes toll ajal umbes seda oli, mida nüüd arwustajaks ehk wabameelseks usuteadlaseks nimetatakse, paneb Bernhard rõhku selle pääle, et Jumalat sündsam on otsida ning teda kergemini wõib leida palwe teel kui teaduslikkude uurimiste kaudu. Abälardi kohta ütles ta: Ta tunneb kõik, mis taewas ja maa pääl, muud kui iseennast ei tunne tema mitte." —

Ehk Bernhard küll südisti ketserid, see on neid, kes kiriku ilmalikuks saamise pärast endid temast täiesti lahti lõiwad ja eksiteele ning waimuliku uhkuse sisse sattusiwad, — nagu katharid Lõuna-Prantsusmaal, kes iseendid „Puhtaiks" (Greeka keeli kátharoi) kutsusiwad — õigele teele püüdis pöörata, oli ta ommeti selle wasta, et neid wägiwaldselt taga kiusatakse. „Usku peab seletamise, aga mitte wägiwalla teel südamesse istutama." (Fides suadenda, non imponenda.) —

Katharid ei tohi waldenslastega, kelledest allpool juttu saab olema, ära wahetada. Neid kutsuti ka oma pääasupaiga Lõuna-Prantsusmaa piiskoppkonna Albi järele albigenslasteks. Nende õpetus on wäga endiste gnostiklaste ning manilaste õpetuse sarnane. Nemad õpetawad ka, et üks kuri põhjusolewus kõigi nähtawate asjade üle walitseda ja et mateeria (ilma-aine) kõige kurja pesapaik ning alus olla. Katharite moraal oli wali ning kare. Iga kokkupuutumine maailmaga on nende silmas patt. Kõik patud on surma toojad patud. Kes täielikud tahawad olla, peawad kõige suuremas waesuses elama, nagu Kristus ja apostlid. Wiimase nõudmise pärast nimetasiwad katharid endid ka „Kristuse waesiks" (pauperes Christi). Waletamine ning wandumine oli neile keelatud, niisama ka sõda ning õiglane enesekaitsmine, üleüldse igasugune werewalamine, olgu mis põhjusel tahes. Tapmise keelu hulka käis ka loomade tapmine, wälja arwatud roomawate elajate surmamine, kelledes nende arwamise järele kurjad hinged asuwad. Keelatud oli liha söömine. Nendest elajatest, keda roojasteks peeti, ei tohitud üleüldse midagi saadust tarwitada. Keelatud oli ka abielu, mis hooramisest sugugi kõrgemal ei seiswat. Uue testamendi kohad, kus abielust juttu on, seletati allegoorialikult kui tähendamise sõnu.

Ommeti nõuti ainult „täielikkudelt“ (täiesti wagadelt), kellede arw teistega wõrreldes wäike oli ja kes siiski teiste juhtideks oliwad, et nemad kõiki neid waljusid kohuseid täidaksiwad. See nõudmine ei käi muidugi mitte Püha kirjaga kokku (Waata Koloss. r. r. 2, 16—23. 1. Tim. 4, 3—5 j. t.) „Täielikud“ üksi oliwad õieti puhtad, ära walitsetud liikmed; nemad saiwad selleks ristimise läbi tule ning waimuga. Weega ristimisel ei olewat mõju. Mõnda ristiusu pühist, nagu jõuluid, lihawõtteid, nelipühi, pidasiwad katharid ka. Ka pihti ja pattude andeksandmist tarwitasiwad nemad. Nende jumalateenistus oli wäga lihtne: palwe, Püha kirja lugemine ja seletamine. Nende juhatajaiks oliwad piiskopid ja diakonid ehk wanemad. Terwe kogudus oli ringkondadesse jaotud, kes küll iseseiswad, aga siiski wennalikult teine teisega ühendatud oliwad. Katuliku kiriku ühes tema õpetusega mõistsiwad katharid täiesti hukka. Nende tegewusel oli suur tagajärg, mis näitab, kui wäga kirik toll ajal langenud oli. Aastal 1190 ütles Banakursus, endine katharite piiskopp, kes pärast katuliku kirikusse tagasi pööranud oli, ühes kirjas katharite wastu järgmiselt: „Kas meie ei näe linnasid, alewid, lossisid nende waleprohwetitega täidetud?“ — Kõigi märatsewate liikumiste ning lahkude tekkimise juures oliwad muidugi nii hästi kõrgema kui alama waimuliku seisuse ilmalikud püüded ning eluwiisid süüdi. Püha Bernhard ja teised Jumala mehed tõstsiwad küll oma häält Kristuse kiriku langemise ja nisu sekka kaswawa umbrohu wasta, aga see mõjus wähe. Teisest küljest ei wõi jälle salata, et need, kes lahkusu seltsides waimulikku Siionit ehitada katsusiwad ja Issanda abi ei jõudnud ära oodata, wiimati sõgedate ekstituste sisse sattusiwad. Lõuna-Prantsusmaal tärkas üks meeleparanduse kuulutaja ja lahkseltsi asutaja teise järele üles, ja rahwas jooksis murrus nende järele. Brüii (Bruys) Peeter, üks reformatsiooni aja pildilõhkujate eelkäija, heitis pildid kirikust wälja ja tarwitas ristisid tule tegemiseks keetmisel. Tulise waimuga Losanne (Lausanne) Heinrich ajas oma põrutawate jutlustega, mis ta Mansis kiriku ja preestrite wasta pidas, rahwa mässama.

Lahkseltside waigistamiseks saatis paawst kardinaalisid ning saadikuid Prantsusmaale. Need palusiwad Bernhardit enesele appi. Kui üks kardinaal Albi linna, märatsejate pääpesapaika jõudis, läksiwad temale kodanikud naeruks eeslite ja trummidega wasta ja jumalateenistusele, mis ta pidas, ei tulnud enam kui inimest kolmkümmend. Hoopis teisiti läks asi, kui kaks päewa hiljem ristirahwa seas pühana ning imetegijana kuulsaks saanud Klärwoo Bernhard sinna jõudis. Rõõmuga wõttis teda rahwas wastu. Kui tema täis tuubitud kirikus oma jutluses märatsejate õpetuse tühjaks mõistnud oli ja lõpuks neid, kes koguduses tagasi astuda soowisiwad, käsi üles tõsta käskis, tegiwad seda kõik, kes koos oliwad, ja rahu seati jälle jalale. Sama tagajärjega waigistas tema ka märatsemisi teistes paikades. Tuluuse (Toulouse) linna elanikkudele wõis ta pärast õigusega kirjutada: „Meie täname Jumalat, et meie wiibimine teie juures mitte asjata ei ole olnud, waid tõde meie läbi on awalikuks saanud, mitte ainult sõnas, waid ka wäes.“ — Kahjuks jättis kirik lahkusuliste asjus

mõni kümme aastat hiljem selle tee kõrwale, mida mööda Bernhard käis. Selle asemel, et armastuse sõjariistuga ning Jumala sõnaga nende wasta sõdida, hakkas kirik nende wasta wägiwalla sõjariistu ning werewalamist tarwitama. Usueksimised lämmatati nõnda nimetatud ristisõitjate läbi werega ning tuhahunnikuiks muutuwate linnade tuleleekidega ära.

Kui suur mõju ja tähtsus Püha Bernhardil oli, seda näeme ka sellest, et tema paawsti käsul kui rändaja Jumala sõna kuulutaja teise ristisõidu joonde

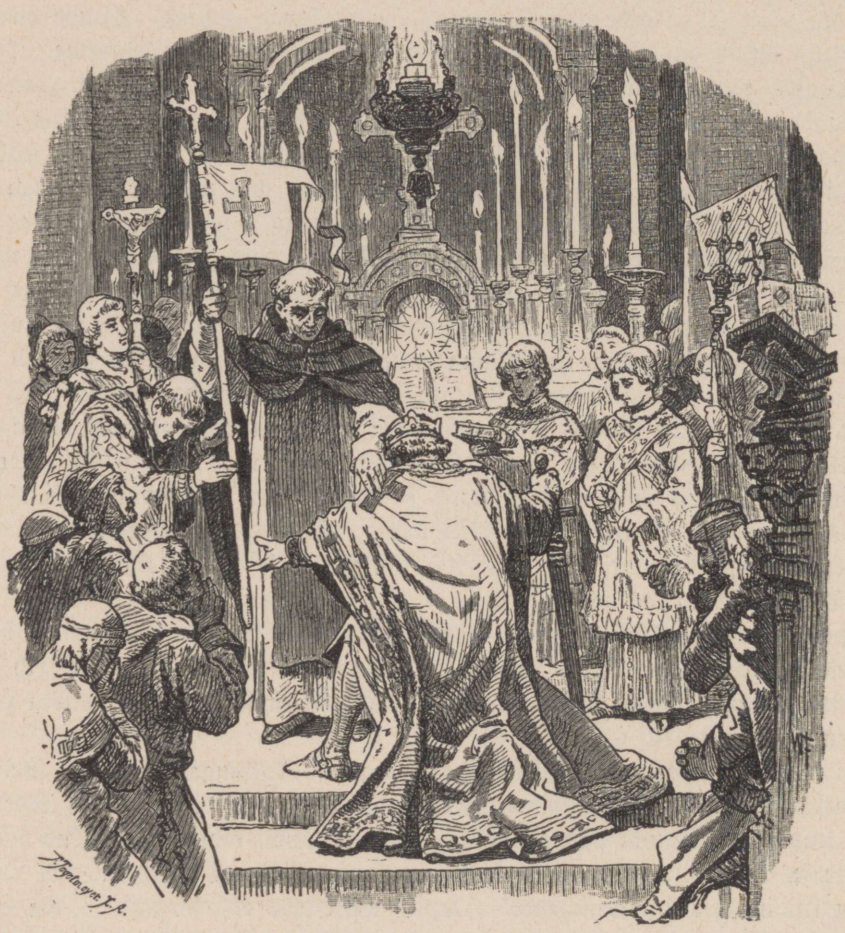

Ph. Bernhard annab keiser Konrad III.-ale pühitsetud lipu.

seadis. Speieri linnas pööras ta jõulu jutluses otsekohe kirikus seiswa keiser Konrad III.-ma poole, kes ikka weel minemisega kahe wahel oli, ja tuletas temale meelde, mis kohused temal Jumala käest tulnud häätegude tänuks täita on. Seda tegi ta nii osawalt ja südamesse lõikawalt, et keiser pisar silmis abtile wastas, tema ei tahtwat mitte tänamata olla. Rõõmuhüütega wõeti keisri sõnad wastu ja Bernhard ulatas keisrile altarilt pühitsetud lipu, mis ristisõitjate ees otsas Pühale maale pidi kantama.

Kanossa. (G. Friedrichi järele.)

Wanas eas ja haiglaseſt pääſt kutſuti Bernhardit weel Metzi lähedale maale, et ta ſäälſete kodanikkude ja walitſewate würstide wahel, kelle tüli maale palju kahju oli ſaatnud, rahu ſobitaks. Puru wäſinud ja täiesti haige tuli ta ſäält Klärwoosſe tagaſi. Ta tundis oma otſa ligi olewat. Weel laskis ta ühe kirja oma ſõbrale kirjutada, kus ta muu ſeas ütleb: „Paluge Õnnistegijat, kes mitte patuſe ſurma ei taha, et ta minu lahkumiſt, mille aeg nüüd käes on, mitte pikale ei laſeks minna, waid et Ta teda oma warju alla wõtaks. Toetage ſeda, kelle oma teod ei maksa, palwega, et tagakiuſaja waenlane mitte ühte kohakeſt ei leiaks, kuſt ta mind ära wõita wõiks.“ — Surmatunnil palus ta: „Iſſand Jeeſus, mina tean, et ma hukkamõiſtmiſe wääriliſelt elanud olen. Aga ma tröõstin ennaſt ſellega, et Sina minu eeſt oled ſurnud ja mind ristimiſes wastu wõtnud ja mulle oma ſõna annud ning mind ſelle läbi kutſunud ja mulle armu ning elu lubanud oled. Selle pääle lahkun ma kindlas uſus.“ Bernhard ſuri 20. lõikuſekuu p. 1153 oma 63. eluaastas. — Kakskümmend aastat hiljemini nimetati tema juba paawsti poolt pühaks. Bernhardi mõttega käib aga ennemini kokku, Pauluſe ſõna meelde tuletada: „Siin ei ole ühtegi wahet; ſeſt kõik on pattu teinud ja on Jumala auuſt ilma, ja meid mõistetakſe tema armuſt õigeks ilma, ära lunastamiſe läbi, mis Kristuſe Jeeſuſe ſees on.“ (Room. 3, 23. 24.)

Ainult üks on püha, Jeeſus Kristus, Iſſand, kelle ſees meie oleme Jumala Iſa auuks.

Assiisi Franz ja tema ordud.

arajasti samal ajal, kui kirik paawst Innotsenz III. all oma wõimuse ja toreduse kõrgemale tipule tõusis, tärkas temas imelisel wiisil tung waatlemises elada, sisemist inimest edendada ning puudust kannatada. See tung tuli nagu otse selle tarwis, et algupäraline alandus ning lihtsus kirikust mitte täiesti kaduma ei läheks. — Prantsusmaal tekkisiwad Peetrus Walduse mõjul nõnda nimetatud Liooni (Lyon) waesed, kes oma waese eluga Issanda järele tahtsiwad käia. Itaalias tõusis see waesuse, alanduse ning maailma ärasalgamise waim iseäranis Assiisi Franziskuse ja tema ordude sees elule. Kuna ennemini tõsine ristiusk kloostritesse põgenes, et sääl maailma mustuse eest warjul puhtasti elada, sai nüüd armastuse tung nii wägewaks, et algupäralist ristiusu waimu uuesti maailma sisse hakati kandma. Assiisi Franzi ning tema poolehoidjate silmad ning süda waatasiwad otse Kristuse enese pääle. Ainult Tema nime jõuuga, Tema ristiteega, Tema armastuse eluga pidiwad uued wennad rahwa sekka minema, paigast paika rändama, et hulkasid Issanda järelkäimisele meelitada. Kui selle imelise mehe, Franzi, mõtetes ning tegewuses mõnigi asi haiglast laadi on, ja meie: kõike tema elus mitte hääks kiita ei wõi, siis on sellel teaduse mehel (Ehrenfeuchter) ommeti õigus, kes Assiisi waga mehe tööst nii ütleb: „Ehk see küll mitte ewangeliumi waimu uus edenemine ei ole, on see ommetigi kaunis õis keskaja waimust, mis me siin leiame, nii puhas ning täielik armastus Kristuse wastu, nii kõrge ärasalgamise jõud, nii suur kangelase meel tegewuses ning kannatuses, et nende kujude hulgast, mis kristliku kiriku mälestus enesele üles seab, ka Assiisi Franziskuse kuju mitte puududa ei tohi."

Franziskuse päris nimi oli Johannes Bernardone. Tema oli rikka kaupmehe poeg Assiisi linnast Kesk-Itaaliast. Ta sündis aastal 1182. Isa tahtis pojast kaupmehe teha ja poiss käis juba wara reisidel. Et ta hästi Prantsuse keelt köneles, kutsuti teda „prantslaseks" (il Francesco). Franziskus oli elurõõmuline, kõigis mängudes osaw noormees, esimene pidudel ning joomingutel, hää laulumees ja Assiisi linna elanikkude armu-alune, nende „nooruse õis." Nii elas Franz noorest pääst lõbusat elu. — Pööre tema elusse

tuli sõja läbi, mis tema isalinnal Perugia (ütle: Peruudshia) linnaga oli. Siin sõjas sattus Franz oma noore ea seltsilistega ühes wangi, kust ta alles mõne aasta pärast lahti sai. Koju jõudes jäi ta raskesti haigeks. Üksi ning teistest inimestest lahus olles oli ta nüüd seisukorras, kus Jumala waim paremini tema kallal oma tööd wõis teha. Haigus tõi tema waimus suuri muudatusi, aga päris uutele radadele ei wiinud ta teda weel mitte. Püüd auu ning kuulsuse järele tuli terwisega ühtlasi jälle tagasi, ja Franziskus hakkas riiete toredusest ning rüütlilisteşt käikudest jälle lõbu tundma. Näis, nagu tahaks tema jumaliku armu eest, kes teda taga otsis, ära põgeneda. Franziskus läks ühes ühe rüütliwäega Apuuliasse, kus Hohenstaufenite päranduse pärast tülitseti. Aga sisemine rahutus ei jätnud teda maha. Üks unenägu ütles temale, et ta mitte inimeste, waid Jumala kasuks sõjariistu peab kandma, ja Franziskus pööras koju tagasi. Sõbrad paniwad tema meelemuudatust wäga imeks. „Sa mõtled wist küll kauge armukese pääle," pilkasiwad nad teda. „Teie olete õieti öelnud", wastas ta, „mina olen armukese leidnud, keda ma enam ei jäta; ta on suurt sugu, kaunis rikas; temaga olen ma kihlatud." Ise mõtles ta aga ewangelilise waesuse pääle, kes leseks oli jäänud sest ajast, kui tema esimene abikaasa ristipuule oli astunud. — Waesuse walis Franziskus oma mõrsjaks, oma südame armuks. Ta läheb Rooma, et seda ilmakuulsat püha linna näha. Aga mitte kirikute toredus ega jumalateenistuse läik ei ole see, mis tema südant kütkestab, waid waesed ja mahajäetud inimesed, kellest uhked preestrid tähele panemata mööda lähewad. Tema annab Peetrikiriku astmetel oma hää rüüu kerjusile ja wõtab selle wasta nende näruse ja mudase riide eneselе; ja ta teretab koguni pidalitõbiseidki wennastuse suuandmisega, kuna ta loomulikku jälkust eneses ära wõidab.

Assisisse tagasi tulnud, jääb ta kord palwetades ühes wanas kabelis linna ees ristinaelatud Õnnistegija kuju ette seisma. Korraga on tall, nagu kuuleks ta sõnu: „Franziskus, sea minu lagunenud maja jälle korda." Kuna tema pärastised õpilased seda sõna nii seletasiwad, nagu oleks Franziskust kästud kirikut uuesti korraldada, sai tema ise seekord neist sõnust nii aru, et teda seda kabelit, kus ta seisis, uuesti üles ehitada kästi. Sellepärast wõttis ta nõuuks seda teha. Raha selleks pidi kudagi wiisi kogutama. Ta müüs kangad, mis tema isa päralt oliwad, ja oma hobuse ära ja tõi saadud raha kabelis teeniwate preestrite kätte. Selle üle wihastas tema muidugi wali ning ilmaliku meelega isa nii ära, et ta poega waljusti nuhtles ja teda luku taha pani. Ainult piiskopi waheleastumine, kes isa ning poja eneşe ette kutsus, suutis isa waigistada, aga ka mitte teisiti, kui et piiskopp poja raisatud raha isale wälja maksis. Aga mitte üksi raha, waid ka oma riided andis Franziskus isale tagasi, pääle selle kui ta piiskopi toas selle kingitud patukahetseja riided selga oli tõmmanud. „Nüüd ütlen mina weel ainult: Meie Isa, kes sa oled taewas, aga mitte enam: isa Pietro Bernardone." Franziskusel ei olnud enam kodupaika, kuhu ta oma pää oleks wõinud panna. Ta hakkas kerjama, pani eneşele raskeid piinustusi pääle, korjas raha, et teatawat kabelit ja weel kahte teist, mis ka linna ees

oliwad, uuesti üles ehitada. Wahel oli ta sulaseks kuskil kloostri köögis, wahel pidalitõbiste hoolekandjaks, wahel kandis ta kiwa kabelite ehituseks kokku. Tema toitis ennast jätistega, mis ta majades kokku korjas; sest kerjamist pidas ta alanduse märgiks, nii kui andmist armastuse märgiks peetakse. Portsiunkula kirik (üks neist kabelitest, mis ta uuesti ehitas) sai tema armsamaks asupaigaks. Siin juhtus see, et Franziskus aastal 1208 kahekümne kuue aasta wanuselt Matteuse ewangeliumi 10. pt. 9. ja 10. salmi sõnu kuulis: „Teie ei pea mitte kulda ega hõbedat, ega waskraha oma wööl pidama, ega pauna tee pääl; ega kaht kuube, ega kingi, ega saua.“ See sõna sai nüüd tema elu hüüdsõnaks. „See on, mis ma tahan, see on, mis ma otsin.“ Ta wiskab sandaalid (kingad), mida ta senini kannud, eneselt ära, wahetab wöö köidiku wasta ümber, heidab isegi kerjuse koti ning saua eneselt ära. Oma elu jumalikuks ülesandeks peab ta nüüd seda, et ta algupäralist ristiusku uues apostlikus ühenduses elule kutsuks, kus ühenduse liikmed köik maha jätawad ja meeleparandamist kuulutades ja kerjates ümber rändawad. Ükši tegi ta sellega hakatust. Palja jalu ja kareda kuuega kaetud, käis ta meeleparandamise jutlusi pidades Assiisi uulitsail köiki inimesi, ka pilkajaid, ewangeliumi rahuterwitusega teretades. Kareda ja näotu wälise koore all peitus südamlik ja sügaw armastus. Rahulik meel, millega ta köik rahwa päälekäimised ära kannatas, kes teda nõdrameelseks pidasiwad ja teda muda ning kiwidega pildusiwad, pani mõtlejaid inimesi imestama. Kui aga tema isa temale kui kerjusele wasta tuli, pööras ta ennast wihaselt ära: ja ta wandus koguni isa. „Köigist waewadest, mis mul kannatada oli,“ ütles Franziskus wanas eas „oli see mulle köige kibedam.“ Et seda põlewat haawa jahutada, ütles ta ükskord ühele wanale kerjajale: „Tule, ma tahan su pojaks olla; nii sagedasti kui minu lihane isa mind neab, pead sina, minu kasuisa, mind õnnistama.“ Ja wanake kuulas hää meelega tema sõna.

Franziskuse sõna ning eeskuju ei jäänud tagajärjeta ega ilma järelkäijateta. Kui ka tema sõna lihtne ning labane oli, oli see ommeti kui tulekiir, mis inimese südamesse tungis. Warsi läks tall õnneks, kahekса õpilast kokku saada, kelle hulka ka üks preester ja üks Assiisi linna rikas ning lugupeetud kodanik tuli. Aastal 1210 oli õpilaste arw 11. Nad köik müüsiwad oma waranduse ära ja jagasiwad selle waestele. Franz saatis neid wälja jutlust ütlema, ikka kahe kaupa, ja andis neile lihtsa seaduse. Kolme mungatõutust, waesust, kasinust ja sõnakuulmist tunnistab ta Jumalale ja hingeõndsuse kätte saamisele pühendatud elu põhjatugedeks; armastust waenlaste wasta, kiusatuste ja waewade rõõmulist kannatamist soowitab tema, silmakirjateenrite mõrudat nägu mõistab ta hukka.

Assiisi Franziskuse mungaseadusega algab uus mungaelu kord. Mungaelu astub kloostrist wälja maailma sisse, aga ta ei wõta ilma muredest osa, waid katsub nende waewaste annete abiga, mis ta kokku kerjab, maailmale igawest hääd tuua. Franziskus ütleb muu seas: „Kerjata ei pea keegi häbenema; kerjaja annab sellele, kes temale annab, põhjust õndsust taga nõuda, sest Kristus on ütelnud: ‚Õndsam on anda, kui wõtta.‘ Raskem on lossist, kui urtsikust

taewasse saada. Halasti pead sa ennast Õnnistegija kaissu wiskama. Jumala Poja läbi, kes ennast meie pärast waeseks teinud, on waesus kuninglikuks wooruseks ja ära walitud hingede pitsarimärgiks saanud." — Waesusega olgu alandus ühendatud. Sellepärast nimetawad endid wennad „wähemateks" wendadeks — minoriitideks (minor tähendab Ladina keeli „wähem") Rahwas aga kutsus neid nende riiete pärast kapuziineriteks („Kapuze" tähendab seda kotti mantli külles, mis üle pää tõmmatakse) ehk „paljajalgseteks." Puuduse kannatamise jõud ning kunst peab aga ikka armastusega ühenduses olema; see armastus olgu tõde ja tegu. — Kõwa rõhku pannakse katuliku usu puhtuse pääle. Seda nõuti seda suurema agarusega, et Peetrus Waldus Prantsusmaal neidsamu teesid hakkas käima, mis minoriididki, oma eestseisjate halwa ümberkäimise pärast aga radade pääle sattus, mis tolleaegse kirikukorra wasta käisiwad. Peetrus Waldus ei olnud nimelt mitte ainult isiklikku waesust nõudnud, waid tema silma ees oli just alandliku meelega kirik paleuseks olnud. Kiriku päädele ei wõinud niisugune nõudmine muidugi mitte meeldida. Franziskus omast kohast aga nõudis, et kõik wennad ustawasse ühendusesse kirikuga ja tema preestritega kui oma pihti-isadega jääksiwad. — Ümberkäimises naistega käsib ta wäga ettewaatlik olla; ise enesešt wõis ta julgesti öelda, et ta ühtegi naist näo järele ei tunne. — Iseäranis hoiatab ta oma reeglites uhkuse eest, mis teiste pääle põlgawalt ja kohutmõistwalt waatab. Wiimati ei olla millelgi tähtsust pääle tõsise usu ja patu kahetsuse. Esimene Franziskuse reegel on täis Püha kirja salme ja lõppeb waimustawa lauluga Jumala auuks. — Wahemehe talituse tarwidus pühade ning neitsi Maarja kaudu jääb Asisiši Franzi juures ristilöödud Jeesuse kõrwal täiesti eemale. Missuguselt kirikust wennad iganes mööda läksiwad, langesiwad nad põlwili ja palusiwad: Meie palume sind, Issand Jeesus Kristus, siin ja kõigis maailma kirikuis kiidame meie sind; sest oma püha risti läbi oled sa maailma ära lunastanud."

Aastal 1210 läks Franziskus ühes oma seltsilistega Rooma linna, et paawsti kinnitamist uuele ordule nõutada. Sell ajal istus paawsti istmel wägew Innotsenzius III., kes würste ning rahwaid alandanud ja neile oma waimulikku wäge oli tunda annud. Selle uhke waimuliku maailma walitseja ees seisis nüüd suur ja kuulus maailma ärasalgamise kuulutaja. Hakatuses ei tahtnud Inotsenzius sellest mehest ning tema plaanidest midagi teada ega kuulda. Franziskus näis temale liiga siiwutu ning imelik olema; ka ei pidanud paawst seesugust waesuse tõotust, kui Franziskus seda nõudis, wõimalikuks täita. „Kasi sea lauta," ütles Watikani rohuhaedades jalutaw paawst kerjuse riides ja sugemata pää ning silumata habemega mehele, „sa oled enam sigadega kui inimestega ühte nägu." Franziskus olla seda paawsti käsku karwa päält täitnud. Ka olla kardinaal Johann Kolonna paawstile öelnud, et kui Franziskuse reeglid mõistmataks ja wõimatumaks pidada tahetawat, siis sellega ka ühtlasi Kristus ning tema ewangelium kõrwale heidetawat. Paawst laskis Franziskust uuesti oma juurde tulla, õnnistas tema ja tema seltsilisi apostli õnnistusega ning ütles: „Minge, minu wennad, Issanda nimel ja kuulutage

meele parandamist seda mööda, kudas Issand on hääks arwanud seda teie südamesse anda. Ja kui Kõigewägewam teid arwu ja armu pooleſt suuremaks teeb, siis andke seda ka minule teada, ja ma tahan teile weel suuremat lubada." —

Rongikäik ära wõidetud Damjetta linnas.

Ühe korraga oli ordu loa saanud igas paigas jutlust ütelda. Aga alles aastal 1223 kinnitas paawst ordu korra wähe muudetud kujus. Wennad pidiwad tonsuuri (keskpaigast paljaks aetud pääd) kandma. Preestriks ei ole aga Franziskus mitte õnnistatud, sest et ta seda õnnistust oma alanduses mitte wastu ei tahtnud wõtta.

Nüüd wast algas Franziskaanlaste ehk Minoriitide ordu oma suurepäraliſt tegewuſt. See tegewus kaswis päew päewalt. Mehi köigiſt seiſusteſt kogus selle harwa nähtud armastuſe, alanduſe ning wagaduſe eeskuju ümber, mõned eluſt ja maailmaſt wäſinud, teiſed nooruſe waimustuſes. Ühelegi, kes ordu liikmeks tahtis saada, ei keelatud ära seda saamaſt, seſt see ordu wõis, ilma et ta nagu teiſed ordud oma liikmete elu ülespidamiſe eeſt oleks muretſema pidanud, lugemata arwu liikmeid wastu wõtta. Pidiwad ju tema liikmed elama kui linnud, kes ei külwa ega leika ega korja wilja aitadesſe. Kümne aasta päraſt juba oli ordul 5000 wenda, wiiekümne päraſt 200,000. Köigil neil ei tohtinud mingiſuguſt omanduſt olla ja köik pidiwad pääle ihuliku waeſuſe ka „waimuſt waeſed“ katſuma olla, iſeäranis kui nad jutluſt tegiwad. Jutlus ei tohtinud mitte körget tarkuſt ja kõlawaid sõnu pakkuda, waid ta pidi rahwa kõlbliſt elu kaswatama ning tõſtma ja ſellepäraſt pidi ta lihtne, häſti läbi mõeldud, lühikene ning karske olema. Armas ja armuline meel pidi iga jutluſe ja iga töö põhjusjoon olema. Franziskuſel oli hale meel rahwaſt, kes ilmalikus ja waimulikus wiletſuſes häda kannataſiwad. Sellepäraſt läkſiwad tema kutſutud, tema õpetatud ja tema ſaadetud wennad wälja paigaſt paika, istuſiwad waeste lauale, oliwad ſelle piskuga rahul, mis neile anda wõidi, ja kuulutaſiwad Jumala riiki, meele parandamiſt, kuna nad oma eluwiiſiga ja köigiga rahul olewa meelega teiſtele näituſeks oliwad, et inimene ka waeſuſes ning puuduſes õnnelik wõib olla.

Paljudesſe maadesſe, Prantſusmaale, Spaaniaſſe, Inglismaale, Ungariſſe, Greekamaale, Sakſamaale, Aafrikaſſe ja mujale ſaadeti neid waeſeid armuõpetuſe kuulutajaid. Ka uſkmata ſaratſeenlaſi tahtis Franziskus hää meelega ümber pöörda. Aastal 1219 tuli ta Egiptuſesſe ristiſõitjate juurde, kes ſeekord parajaſti Damjetta linna piiraſiwad, et ſultani wäge, kelle walitſus üle Püha maa ulatas, ſiin murda. Weretunnistaja ſurma mitte kartes, waid ſeda otſe otſides, tungis julge munk kunni wägewa ſultani Malek al Kamel'i laagrini. Siin wõeti ta kinni ja weeti walitſeja telki, kus temale ähwardaw küſimus ette pandi, kelle poolt ja mis tarwis teda õieti ſiia ſaadetud. Franziskuſe wastus oli: „Mitte inimeste, waid köigekörgema Jumala poolt olen ma ſaadetud ſinule ja ſinu rahwale õndſuſe teed näitama.“ Need ſõnad tuliwad Franziskuſe waimustatud ſüdameſt nii ſuure wäega, et nad ſultani ja tema kaaslaste kohta mitte mõjuta ei jäänud. Franziskus ütles, tema olla walmis ſuureſt tuleſt läbi minema, peaks ſultan temale töotama ühes oma rahwaga ristiuſku wasta wõtta, kui Franziskus täiesti terwelt tuleſt wälja tuleb; peaks aga tuli teda põletama, ſiis ei tohtiwat ſultan mitte arwata, et Kriſtuſe wõimetus ſelles ſüüdi on, waid ta pidawat ſeda Franziskuſe pattude süüks lugema. Sultan ei olnud ſelle ettepanekuga mitte rahul, waid oli arukam kui Franziskus, kes ſelle pääle ei mõtelnudki, et tema oma ettepanekuga Jumalat kiuſab, nagu kord ſaadan Iſſandat ennaſt kiuſanud oli. Ommetigi jättis ſultan Kamel Franziskuſe puutumata ja ſaatis teda koguni auuawaldustega ära. Lahkumiſel olla ſultan Franzile ſalaja ütelnud: „Palu minu eeſt, et

Jumal minule selle seaduse ja selle usu ilmutaks, mis kõige enam tema meele päraſt on.“ —

Ilma et Franziskus Hommikumaal midagi korda oleks saatnud, pööras ta Itaaliasse tagaſi. Sääl oli tall tüli õiendada, mis ordu wendade wahel tekkinud oli. Tema poolt ammetisse seatud ülemwikaarius (asetäitja) Elias Kortonaſt oli Franziskuse walju kodukorda piſut pehmendanud, nii et nüüd ordu eneſele ka omanduſt ja waranduſt soetada wõis. Sellega ei olnud ordu waljumeelsemad wennad, kõigepäält Antoonius Paaduaſt mitte rahul. Eeskujuks oli siin elu põlgaja Franziskus ise. Franziskus andis muidugi waljumeelsemaile õiguse, laskis Kortona Eliase ammetiſt lahti ja pani paawsti poolt aastal 1223 kinnitatud reegli (kodukorra) uuesti maksma. Selles reeglis on öeldud: „Wennad ei tohi endile midagi omandada, ei maja ega paika, ei mingiſuguſt asja, nad peawad kui wõõrad siin ilmas waeſuses ja alanduses Issandat teenima.“

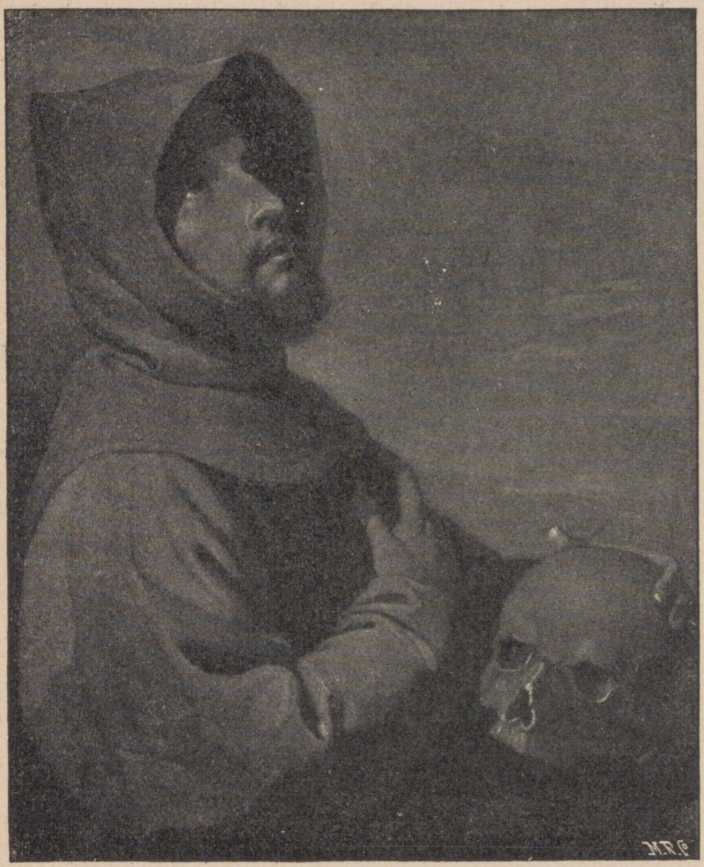

Püha Franziskus Assiisist (Guido Reni järele).

Assiisi Franziskuſest, kelle elu nii iseäraliſelt Issandale pühendatud oli, kõneldakse ka, et ta imeteguſid teinud. Wanus aktides loeme meie, kuda ta palwe, käte päälepanemise ning ristimärgi tegemise läbi haigeid terweks teinud. Aga, ilma et imetegude wõimaluſt ja tõtt niiſuguse mehe juures harutama hakkame, tunneme meie endid siiski siin kaunis kõikuwal aluſel. Meile ei ole see mees kui imetegija mitte tähtis; tähtis on tema wõimas ja sügaw armastus selle wastu, kes teda enne on armastanud. Selle imeliſe armastuse ja Kristuse kannatamise sügawa kaastundmise tagajärg oli see, mis Franziskuſest jutustatakse, et tema keha külges päraſt tema surma Issanda wiie haawa märki näha olla

Sriedrich I. ja Paawst Alekſander III. Weneedigus.

wõidud. Nii wägewasti oli Franziskus Issanda haawade pääle mõtelnud ja tema walu eneſele ette kujutada katſunud, et tema meelekujutuſe wõimul iſegi tema ihu pääle ſelleſt märgid järele oliwad jäänud. Sarnasteſt nähtusteſt (wõõra keelſe sõnaga kutſutakſe ſeda stigmatisatio: stigma tähendab Greeka keeli haawa) keſkajal kõneldakſe ka teiste pühade inimeste juures. Kui palju ſiin tõtt on, on raske kindlaks teha; wõimalik aga on, et meelekujutuſe läbi ihu pääle wigastawalt kui ka parandawalt mõjuda ſaab (autosuggestion).

Franziskuſe kare eluwiis oma paastumiſega, walwamiſega, palwewõitlemistega ning kõigeſuguste piinamistega nõrgestas tema jõuu ruttu. Tema oli „wenna eeslile", nagu ta oma ihu kutſus, ommeti liiga palju pääle pannud ja kahetſes ſeda ka päraſt kui ülekohut. Kõigepäält jäiwad tema ſilmad haigeks. Ta oli Jeeſuſe kannatamiſe pääle mõteldes liiga palju piſaraid kulutanud. Walus leikamine, mis ſilmade kallal ette wõeti, ei toonud abi. Ka teiſed keha oſad ja liikmed hakkaſiwad tall walutama. Franziskus aga jäi kõige ſelle juures rahulikuks ning ütles alandlikult: „Mull on elamine ja ſuremine ühte wiiſi armas." Ta ſoowis omas armſas Portſiunkula kirikus ſurra. Sinna laskis ta ennaſt kanda. Siin õnnistas ta oma jüngrid, heitis ſiis paljale põrmandale pikali ja riputas tuhka eneſe pääle ja ootas nii, ſilmad taewa poole hoides ja 104. Taaweti laulu palwetades, oma otſa, kuna ta jüngrid temale Johanneſe ewangeliumiſt temale armſaid kohte ette lugeſiwad. Nii ſuri ta wiinakuu 4. päewal 1226 45 aasta wanaduſes. Juba kaks aastat hiljem, a. 1228, kuulutas paawſt tema pühaks. Tema iſe aga oli ſoowinud, et teda ſelle künka otſa Aſſiiſis maetaks, kuhu kurjategijad maeti. Sinna paigutati ka wiimati tema ſurnukeha. Praegu ehib ſeda küngaſt tore Sankt-Franzisko (Püha-Franzisko) kirik ja küngaſt ei kutſuta mitte enam Ülekohtuste künkaks, waid Paradiſi künkaks.

Meil jääb weel mõni sõna Franziskuſe aſutatud ordude kohta öelda. Eſimeſeſt Franziskaanlaste ehk Minoriitide orduſt oli juba jutt. Tema laotas ennaſt üle kõige maade ja ſai wäga arwurikkaks oma liikmete pooleſt. See ordu oleks wõinud kirikut kõigiti paremuſe poole wiia, kui ta ikka oma aſutaja waimuſt ja mõtteſt oleks kinni hoidnud. Franziskaanlaſed elaſiwad, nagu pea-aegu ühel ajal nendega hiſpaanlaſe Dominiko Guzmanni aſutatud Dominikaanlaste ordu, armuanneteſt, mida nad rahwa käeſt kerjaſiwad. Sellepäraſt kutſuti mõlemaid orduſid kerjajaiks ordudeks. Aegamööda ſaiwad nemad paawstide poolt, kellede hulgaſt paljud neiſt ordudeſt oliwad wälja läinud, ikka ſuuremaid wabaduſi. Neile lubati igal pool pihti kuulata ja pattuſid andeks anda. Koguni ſiis, kui kuskilt maa nurk wande all oli ja ſääl ühtegi waimulikku talituſt ei tohitud toimetada, oli neil luba oma liikmeid armulauale wõtta. Ükski piiskopp ei tohtinud nende tööd takiſtada ega nende üle kohut mõiſta. Ülikoolides oliwad nende liikmed õpetajaiks; nemad katſuſiwad würstide ja ülemate kaswatuſt ja rahwa juhtimiſt eneſte kätte ſaada. Waeſte eeſt hoolekandmine, wälimine ja ſiſemine misſionitöö oli täitſa nende käes. Selle läbi äratasiwad nad muidugi piiskoppide ning preeſtrite kadeduſt, kelledeſt nemad palju targemad ja oſawamad oliwad. Aga ka franziskaanlaste

ja dominikaanlaste eneste wahele tekkis wõiſtlus. Dominikaanlaſed oliwad puhta õpetuſe ning õige uſu (orthodoxia) ja teaduſe poolt, kuna franziskaanlaſed rohkem tegelikku ja ſaladuslikku wagaduſt taga nõudſiwad. Mõlemad ordud aga hakkaſiwad, iſeäranis ſeſt ajaſt ſaadik, kui nende kloſtrid rikkaiks läkſiwad, waljudele kaebtustele põhjuſt andma. Siiski elas nende hulgas ikka ka kallimeelſeid mehi, nagu franziskaanlane Bonawentuura ſeda oli.

Teine ordu, mille Franziskus aſutanud oli, on Klariſſinnate naisordu. Klaara Stſiſſi (Sciſſi), ühe rikka ning ſuurt ſugu mehe, noore, anderikka ja näguſa tütre pääle oli Franzikuſe ilmumine nii ſügawat mõju awaldanud, et neiu oma iſa majaſt toredalt ning ſuurepäraliſelt wõõraspidult Portſiunkula kirikuſſe ära põgenes, et ennaſt ſiin Õnnistegijaga igaweſeks ajaks ära kihlata. Kirikus heitis ta kõik piduehted eneſeſt ära, laskis Franziskuſel oma toredad juukſed ära lõigata ja ei murdnud kõigiſt wendade ja ſugulaste palumiſteſt hoolimata, kes teda iſamajaſſe tagaſi meelitaſiwad, oma lubaduſt mitte ega muutnud ka oma uut eluwiiſi kuidagi wiiſi. Nii ſai Klaara aastal 1212 uue ordu aſutajaks ja päraſtpoole uue ordu abtiſſaks. Waeste naiſte ordud hakati aſutaja nime järele Klariſſinnate (Klaara järelkäijate) orduks kutſuma. Selle ordu reeglid ja elamiſekord käiſiwad kõik franziskaanlaſte omadega ühte. Ommetigi jäiwad nunnad kloſtrimüüride wahele paigale ega läinud nii rändama nagu mungad. Nunnade pääpüüdmine oli riiete uhkuſt põlata, tööd teha ja wait olla. Klaara iſe käis palja jalu, magas ainult mõne tunni kuiwanud okſte pääl; aga tema palaw armaſtus Iſſanda waſta aitas teda kõiki puuduſi unuſtada. Kui ta raske haiguſe järele ſiit ilmaſt lahkumiſel oli, oli ta wiimane palwe: „Iſſand, ole kiidetud, et ſa mind loonud oled.“

Kolmas ordu, millele Franziskus põhja pani, on „Patukahetſuſe wendade“ ehk Tertſiaarlaſte ordu. See ordu oli harilikkude inimeſte (mitte munkade) ühendus. Tema liikmed jäiwad oma kohtadele, oma perekonda, wõtſiwad kodanlikuſt eluſt ning asja-ajamiſeſt oſa, elaſiwad aga ſiiski kindla waimuliku reegli järele, hoidſiwad kõwaſti ilmalikkudeſt lõbudeſt eemale, käiſiwad ſagedaſti armulaual ja katſuſiwad elus waikſeſti ja rahuliſti läbi ſaada ning teine teiſt hädas aidata. Tertſiaarlaſte ordu laotas ennaſt katuliiklaſte keſkes wäga kaugele laiali. Tema elutſeb weel täna päew. Tertſiaarlaſteks wõiſiwad ka naiſterahwad ſaada. Üks oma aja kuulſamateſt Tertſiaarlaſte ordu õdedeſt oli kuulus Thüüringi maakrahwi proua Eliſabeth, kes, ehk ta küll ainult 24 aastat wanaks ſai (1207—1231), oma lühikeſel eluajal palju hääd jõudis ära teha. Neljateiſtkümne aaſtaſelt ſai ta juba mehele, ja ſiis juba algas tema tegewus armaſtuſe töö põllul. Eiſenachi linna aſutas ta haigemaja ja waeſtelaſte warjupaiga ning oli igalpool iſe tegew, haigeid rawitſemas ja trööſtimas. Iſeääranis palju abi ſaatis ta waeſtele nälja ajal aastal 1226. Tema pihti iſa, Konrad Marburgiſt, kuulus inkwiſiitor (inkwiſitſiooni kohtunik), tahtis Eliſabethiſt püha inimeſe teha. Tema mõjul hakkas krahwi proua paaſtuma ja ennaſt piinama. See nõrgeſtas noore muidugi nõrga

naisterahwa jõudu. Kahekümne aastaselt jäi ta juba kui kolme lapse ema leseks. Siis alles hakkas ta ennast wagaduses õieti harjutama. Aastal 1231 lõppes noore 24 aastane lese jõud täiesti. Tema haua juures olla imetegusid sündinud. Sellepärast nimetas paawst teda neli aastat hiljem pühaks. Tema sarnaseid pühasid inimesi on katuliiklastel weel palju; Elisabeth on aga üks kuulsamatest.

Waldenslaſed ja inkwiſitſiooni kohus.

riſtlik kirik ei ole mitte kunagi ilmekſimata olnud, waid on ſagedasti ja juba õige waraſelt puhtuſe ja uſtawuſe teelt kõrwale kaldunud ning ſellesſe kitſikuſesſe ſattunud, mille eeſt ph. Paulus hoiatas, kui ta korintlastele (2. Kor. 11, 2. 3) kirjutas: „Ma kardan, et nõnda kui uſs Eewa on ära petnud oma tigeda kawaluſega, teie mõtted niiſamuti rikutakſe ja lahkuwad ükſipidiſeſt meeleſt, mis Kriſtuſe pääle peab waatama.“ Jeeſuſe Kriſtuſe, meie Jſſanda armu aſemel, mille läbi meie uſus loodame õndſaks ſaada, pandi ristiuſulistele jälle raske ike pääle ja õpetati nüüd, et häädе tegude läbi wõimalik olla õndſuſt kätte ſaada. Häädeks tegudeks aga loeti paastumiſt, uſurändamiſt, ihu piinamiſt, ohwrite toomiſt ja annete annetamiſt kirikule. Ei ſaadud enam ſelleſt aru, mis apoſtel Paulus Rooma r. raamatus 3, 24 ütleb: „Meid mõiſtetakſe tema armuſt õigeks ilma (tegudeta), äralunaſtamiſe läbi, mis Kriſtuſe Jeeſuſe ſees on.“ Otſiti abi ja tuge pühadelt hingedelt ja neitſilt Maarjalt, neid eeſtkoſtjateks kutſudes, kuna ommeti ph. Johannes kirjutab (1. Joh. 2): „Kui keegi on pattu teinud, ſiis on meil eeſtkoſtja Jſa juures, Jeeſus Kriſtus, kes õige on.“ — Küll mõiſtis kirik igal ajal wahet teha pühade appi hüüdmiſe ning nende auuſtamiſe wahel. Jumalat pidi appi hüütama, pühaſid ainult auuſtatama. Aga rahwas ei oſanud niiſuguſt wahet mitte teha: ta hüüdis pühaſid appi, nagu olekſiwad nemad jumaliku omaduſte oſaliſed ja wõikſiwad inimeſi aidata. Ja mitte ükſi pühaſid, waid ka nende pilta ning jäänuſeid (reliikwiaid) auuſtas rahwas, nagu ſelleſt juba ülewal pool kõnet oli. Niiſuguſte asjade pääle paniwad inimeſed oma lootuſe, ootaſiwad nende külge puudutamiſeſt abi ja arwaſiwad palwel iſeäraliſe wäe olewat, kui teda niiſuguſel kohal peetakſe, kus pühade inimeſte luud magawad. — Suureks pahanduſeks ſai ristiinimeſtele ka pihtiſund, mille läbi koguduſe liikmeid oma ſaladuſi preeſtrile üles tunnistama pandi. Kõrwapiht (piht, mis preeſtrile kõrwa ſiſſe ſoſiſtatakſe) tegi preeſtrid ristiinimeſte iſandaiks, kuna preeſtrid aga mitte iſandad, waid hää elu eeskujud pidiwad olema (1. Peetr. 5, 3). Inimeſi aga awateles ſee ebakomme kergemeel-

suſele ning tegi neid ſilmakirja teenriteks. Silmakirjaliſes patukahetſuſes pihiti waimulikule mehele ſagedasti juſt kõige wäheſemad üleastumiſed, kuna tähtſamateſt ja kurjemateſt ſõnagi ei lauſutud. Taaweti 19.-as laulus on öeldud: Kes mõistab kõik eksituſed ära? Kudas wõis wõimalik olla, pihti-iſale oma elu, oma tööd ja tegewuſt õieti kirjeldada? Küll köneleb Püha kiri patutunnistuſe kohuſeſt ning kaſuſt, mille läbi kartlik ſüdametunnistus kergituſt, nõuu, troosti ning andeksandmiſt leidma peab, aga niiſuguſeid üleastumiſi, milledele iſeäraliſt pihtimiſt ja andeksandmiſt waja läheb, ei tohiks uſklikkude juures ettegi tulla, ehk nad wõikſiwad ainult erandiks olla. Sellepäraſt ei tohiks kindlateſt tähtajalisteſt pihtimisteſt juttugi olla.

Püha õhtuſööma-aja pühitſemiſega oliwad ennaſt mõned ekſiõpetuſed ühendanud. Õpetus, nagu oleks püha õhtuſööma-ajas ainult Iſſanda ihu ja werd weel olemas, kuna leib ja wiin täiesti ümber muudetud on, käis altari ſakramendi ſisſeſeadmiſe loo wasta ja ei ſündinud ſellega kudagi wiiſi kokku, mis ſilmad ſiin näha ning käed katſuda wõiſiwad. Ka ſee oli Iſſanda tahtmiſe wasta, et koguduſe liikmetele karikat ei antud, waid ainult leiba: oli ju Iſſand püha õhtuſööma-aja ſisſeſeadmiſel ütelnud: Jooge kõik ſäält ſeeſt! — Tärkas koguni õpetus üles, et püha õhtuſööma-aeg Kristuſe lepitamiſe ohwri uuendamine (kordamine) olla ja pattudeſt puhtaks teha wõida. Preeſtri pühaliku talituſe läbi muudetawat leib ning wiin Kristuſe ihuks ja wereks ümber ja ohwerdatawat Kristuſe ihu ſell teel uuesti. Elawate ning ſurnute eeſt ohwerdawat missas (nii kutſutakſe katuliku kirikus juumalateenistuſt, kus altari ſakramenti pühitſetakſe, aga ka altari ſakramenti kui ohwert kutſutakſe ſelle nimega) preester Kristuſt Jumalale. Aega mööda tekkis uus ebakomme, et preester ilma koguduſe juures olemata missaohwert (altari ſakramenti) tuua wõi „missat lugeda“ wõis. Seda hakati ſiis muidugi ka iſeäranis Jumala meelepäraliſeks talituſeks pidama ja iga juhtumiſe puhul pühitſema, kus elawate, ſurnute ehk ka elutarwituste eeſt palwet teha waja oli. Missade eeſt makſeti raha, neid wõis tellida ja makſu eeſt ſurnute hinge õndſuſe hääks lugeda lasta. — Sell teel loodeti hingeſid kiiremini puhastamiſe tuleſt wälja aidata wõiwat. Katuliku kirik õpetas, et hingeſid päraſt ſurma tule läbi kõigiſt kurjadeſt himudeſt ning ihadeſt pidada ſelgitatama ja puhastatama. Enamasti kõik inimeſed, ka kõige wagamad, ei lahkuda ſiit ilmaſt mitte ilma lihalikkude nõudmisteta ja ei wõida ſellepäraſt mitte kohe Jumalaga ja Tema pühadega ühendatud ſaada. Päriſelt ſelle wasta aga käib Kristuſe ſõna, mis ta rööwlile ristiſambas ütles: „Täna pead ſa minuga paradiſis olema.“ „Nemad hingawad oma tegudeſt,“ ütleb Kiri magama läinud uſklikkudeſt. Nii andſiwad waeſed oma raha käeſt, et omakſete hingede eeſt missaſid lugeda lasta, ja rikaſtel oli wähem muret oma hingeõndſuſe päraſt; wõis ju nende raha neid ſiingi aidata. Nemad pärandaſiwad oma testamentides ſuured ſummad kirikuile, et ſelle eeſt nende hingede kaſuks wõimalikult palju missaſid loetaks.

Pahale eksiteele wiis kiriku ka õpetus kiriklikuſt patukahetſuſeſt ja ſelle asja tegelik tarwitamine. See tuli iſeäranis indulgentſias (kiriklik pattudeſt

lunastamine maksu ehk tegude eest) ja häädе tegude tagawara wälja-jagamises nähtawale. — Waimulikud mehed hakkasiwad kardetawaks pidama pattu kahetsejaile nende pattusid ilma kõigi karistusteta andeks anda ja katsusiwad sellepärast pihtijatele pihtikaristusi pääle panna: paastumist teatawatel aegadel, usurändamist teatawaile kohtadele, teatawa arwu missade kuulamist, armuannete jagamist waestele, iseäranis aga palweid. Tekkis roosikrantsi*) lugemine. Mitu korda roosikrantsi läbi pidi loetama, seda wõis pihti-isa ette kirjutada. Muidugi tuletab niisugune palwetamine Jeesuse poolt hukka mõistetud paganate lobisemist meelde, kes arwawad, et neid nende hulga sõnade pärast kuulda wõetakse. Palwe ei tohi karistus olla, waid ta peab südame õnnis wajadus olema. — Ka teistsuguseid pihtikaristusi, nagu ihu piitsutamist ja muud enesepiinamist, kirjutas kirik pihtijatele ette. Kes nüüd neist karistusist waba tahtis olla, wõis ennast rahaga wabaks osta. Nii tekkis indulgentsia. Selle all mõisteti enamasti kiriklikust karistusest wabastamist raha eest. Jialgi ei õpetanud kirik, et ta raha eest pattusid andeks annab; kes lunastamise maksu maksis, sai ainult pihti karistusest wabaks. Aga asjast saadi ommeti teisiti aru, ja häbematad indulgentsia (lunastuskirjade) müüjad, nagu Tetzel, püüdsiwad otsekohe rahwast selles ebausus kinni hoida, et raha eest kõigi pattude andeksandmist saab ja lunastuskirja muretsemisega kõik asi nii hästi maa pääl kui ka taewas korras on. — Indulgentsiaga ühenduses seisab õpetus häädе tegude tagawarast. Seletati nii: Pühad inimesed on rohkem häid tegusid teinud, kui neile nende hinge õndsuse kättesaamiseks waja oli. Sell teel on Jumala juures suur häädе tegude tagawara tekkinud, millest Jumal neile oma armust lisa annab, kes wähe häid tegusid teinud on. Häädе tegude tagawara walitseja olla aga kirik; tema läbi on wõimalik kas raha eest ehk muul wiisil sellest tagawarast osa saada. — Sell teel tehti patukahetsemine südame asjast päälis-kaudseks, wäljaspidiseks, silmakirjaliseks asjaks. —

Kuna esimeste aastasadade kirikuisad ja kirikuõpetajad selgesti ja kindlasti piibli lugemist hääks kiitsiwad ja seda koguni kõikidele kohuseks tegiwad, sattus pärastine katuliku kirik oma Roomas istuwate eestseisjatega nii kaugele õigest teest kõrwale, et ta harilikkudele inimestele piibli lugemise täiesti ära keelas. Inimesed oleks ju Pühast kirjast ära näinud, kui wäga nendeaegne kirik apostlite eeskirjadest ja Uuest testamendist lahku oli läinud. Et oma õpetust ja kombeid õigeteks tunnistada ning põhjendada, toetati ennast suusõnalt päritud õpetuse ehk traditsiooni pääle, kuna seda õpetust Püha kirjaga ühewääriliseks kuulutati. Nii riisuti ristiinimestelt nende kallim usuwarandus, Jumala sõna ära. Issand aga oli ütelnud: „Kui teie minu sõnade sisse jääte, olete teie minu õiged jüngrid;“ ja esimesest ristikoguduses on kirjutatud: „Nad jäiwad apostlite õpetuse sisse.“ Kudas wõis pärastine põlw apostlite õpetuse

*) Roosikrants on nööri pääle aetud helmete rida, mida selleks tarwitatakse, et loetud palwete („Meie Isa“ ning „Tere Maarja“ loetakse mitukümmend korda läbi) arwu lugemisel mitte ära unustada. Iga palwe lõpul lükatakse üks helme edasi. (Umbp. täh.)

ſisse jääda, kui temalt apoſtlite kirjad ära wõeti, — need kirjad, mis mitte ainult koguduste karjastele ning piiskoppidele, waid juſt kogudustele kirjutatud oliwad? Üleüldſe ſeati koguduſe aſemele ammet. Kirikliku ammeti pidajaid peeti pea=aegu ükſi pühaks kirikuks! Alguſes aga kutſuti kõiki ristitud koguduſe liikmeid „pühadeks“ ja oliwad kõik kiriku liikmed preeſtriteks Kristuſe koguduſesse kutſutud; kõikidel oliwad koguduſes oma ülesanded ja oma tööd. See oli otſekohe Jeeſuſe jüngrite teeniwa ja alandliku ſeiſukoha wasta, et aastaſadade jookſul waimulikud mehed, Jeeſuſe õpetuſt tähele panemata jättes, wälisteks wõimumeesteks ſaiwad. Ükski ristiinimene ei ſaanud enam otſekohe Jumalaga tegemiſt teha, waid tall oli ſelleks preeſtri wahelträäkimiſt waja. Mida paremini üks ristiinimene oma preeſtriga läbi ſai, ſeda parem oli ta Jumala meeleſt. Ja ſee wäline wõimus tõuſis aste aſtmelt preeſtriteſt piiskoppideni ikka ſuuremaks, kunni ta paawstis oma kõige kõrgema tipu leidis. Seda wõimuſt tarwitati kurjasti: Taheti ka ilmalikkudes asjus walitſeda, würstide üle olla ja neid ammetisſe ſeada ning ammetiſt lahti lasta, alamaid õigete ülemate wasta mässule kihutada; taheti ſiin maa pääl Jumala kombel talitada. Kardetawaks sõjariistaks paawstide käes oli wanne, kirikuſt wäljaheitmine ja interdikt, mille kaudu wande all ſeiswate würstide päraſt terwed linnad ning maad, kui nad Rooma r. raam. 13 pt. mööda ülematele truudeks jäiwad, wande alla ſeati ja ſakramentideſt, jutluſeſt, juumalateenistuſeſt ilma jäeti. Koledad needmiſe wanded ſaatſiwad paawstid oma wastastele, mis ebauskliku rahwa kohta ſuurt mõju awaldaſiwad, ſeſt et paawsti juba üleüldiſelt Kristuſe aſemikuks peeti.

Ilmaliku wõimuga käſi käes käis maimulikkude meeste kõlbluſeta eluwiis. Küll oli nii hästi ülemate kui alamate waimuliku ammeti kandjate ſeas ka tubliſid ja wagu mehi. Aga paawsti kojas oli kauad ajad kõige lodewam eluwiis päewakorral. Mitte wäikene ei olnud paawstide arw, kes häbielu, joomakombe, ſimoonia, ebauſu, umbuſu ehk mõne teiſe patu ſisſe oliwad langenud. Kuulſamad oma rikutud elukommete pooleſt on paawstid Johann XII., Johann XXIII. ja Aleksander VI. Wiimaſe elu on nii rikas kõige koledamate ja häbematamate kuritegude pooleſt, et puna palgesſe tõuſeb, kui ſeda kõike jutustama hakata. Rikkamatele kardinaalidele andis ta kihwti ſisſe, et nende waranduſt eneſe ja oma laste (paawstil oli lapſi!) kätte kiskuda; ka ei kohkunud ta tagaſi, üht oma poega, kes wennatapja oli, kardinaaliks tegemaſt. — Tema järeltulija Juulius II., muidu kunstiarmastaja würſt ning wapper sõjamees, oli nii ſuur joodik, et tema=aegne keiſer Maksimiliaan, kes iſe kirgline jahimees oli, tema ning eneſe kohta naljatades ütelda wõis: „Maailma walitſemiſega oleks lugu halb, kui Jumal mitte omalt poolt kõige paremat ei teeks; ſeſt ilmalik walitſus ajab kaljukitſi taga ja waimulikuks walitſejaks istub joobnud papp.“ — Paawſt Leo X. kojas wõidi ſagedasti sõnu kuulda nagu: „Luulejutt Kristuſeſt on meile õige palju raha ſisſe toonud.“ Ja nagu paawstid ees tegiwad, nii tegiwad paljud piiskopid, abtid ja waimulikud mehed taga järele. Mis oli ſiis loomulikum, kui et kõlbline langemine rahwa ſeas ikka enam ja

enam maad wõttis? Alam rahwas oli päälegi teadmata ning ebauſklik. Ei ſaanud ta ju paljudes paigus, iſeäranis lihawõtte ajal, muud midagi kirikus kuulda, kui, ennemuiſtſeid jutte ning naljatuſi! Rikkad ning haritud inimeſed aga, kes waimulikkude petlikuſt eluſt aru ſaiwad, langeſiwad täiesti uſkmata olekuſſe. Nii walitſes kergemeelſus ülemate ja alamate ſeas ja kõik ristiuſu katte all! Ühed oſtſiwad enestele lunaſtuſekirjaſid iga patu eeſt, teiſed ei pidanud ühtegi asja patuks, waid mõtleſiwad nii nagu epikuräalaſed omal ajal. „Sõõgem ja joogem, ſeſt homme oleme meie ſurnud.“

Kõige ſelle korratuſe ja rikkiläinud ſeiſukorra pääle waatamata leidus aga ka kallimeelſeid ja tarku paawſtiſid ning uſtawaid piiskoppa ja karjaſeid. Kahe asja kohta on paawſti kirik omal ajal kindlat tunniſtuſt ännud: eſiteks ſelle kohta, et kirik ühine on ja teiſeks, et tema iſeloom üliilmliſt laadi on. Mitmed paawſtid oliwad tõeſti igapidi agarad kiriku elu ja puhaſte kommete kaitſjad; ka ilmalikka ſuuri iſandaid ei kartnud nemad noomida. Nii aſtus Nikolaus I. (857—867) kartmata abielurikkuja Prantſusmaa kuninga Lothar II. wasta üles; Gregoorius VII. karistas Saksamaa keiſert Heinrich IV. tema kergemeelſe oleku ning halastamata meele päraſt, ja Innotſenz III., kes kõigiſt paawſtideſt kõige wägewam oli, andis Prantſusmaa abielurikkujale kuningale Fiilipp Augustile oma wäge tunda.

Kriſtliku lootuſe jaoks Kriſtuſe tulewaſe riigi pääle ei olnud aga paawſtidel mitte palju aruſaamiſt. Nägiwad nemad ju prohwet Sakarja ettekuulutuſt ning tõotuſt auujärje pääl iſtuwa preeſtri kohta (Sakar. 6, 13) iſeenestes ja oma ilmalikus walitſuſes täide läinud olewat.

Kiriku ilmalikuks ſaamiſe wastukajaks oli hulga uſulahkude ehk ſektade tekkimine. — Nendeſt wõitles üks ühe, teine teiſe kirikliku eksituſe wasta. Et neid harilikult ſellepäraſt taga kiuſama hakati, lõiwad nemad endid ſuuremalt jaolt üleüldiſeſt kirikuſt lahti ja elutſeſiwad ſiis kui iſeſeiswad uſuſeltſid, oſalt awalikult, oſalt ſalaja, edaſi. Suurem jagu keſkajal tärganud ſektadeſt on aga päraſtpoole hinguſele läinud, ainult waldenslaste uſuſelts on weel tänini elama jäänud. Üheſtki hinguſele läinud uſulahuſt ei wõi öelda, et tema kirikliku õpetuſe ſelgitamiſeks ja eluwiiſide puhaſtamiſeks kudagi wiiſi oma mõju oleks awaldanud. Suurem oſa neiſt oliwad waimuliku uhkuſe kammitſas kinni ja wihkaſiwad kõiki, kes walitſewa kiriku liikmed oliwad. Uſulahkudel puudus õige, rahulik meel ja paras aruſaamine. Nende püüd oli kõike kirikliku ja ilmalikku korda ja olu täiesti ümber lükata ja ueks muuta. Kahjuks ei olnud aga nende uſk ſelleks mitte küllalt puhas ja nende elu mitte küllalt eksituſteſt ning kõlblisteſt wigadeſt waba, ehk nemad endid iſe küll puhasteks nimetaſiwad.

Keskaja uſulahklaste ſeaſt on juſt katharid, ſee tähendab „puhtad,“ kõige tähtſamad. Greeka keele ſõnaſt „katharus“ tõuſis ſõna „ketſer,“ mida Rooma kirik kõigi eksiuſuliste nimetamiſeks tarwitama hakkas, kes endid Rooma iſtmeſt lahti oliwad löönud ehk temaſt ära tõugati. — Katharid oliwad idaſt pärit. Iſeäranis tuli neid palju Makedoonia maalt, kus neid bogomilideks,

s. o. Jumala sõpradeks kutsuti, ja Bulgaaria maalt. Ühelteistkümnendamal aastasajal asusiwad nemad Itaaliasse Spaaniasse ning Lõuna-Prantsusmaale elama. Prantsusmaal sai nende keskkohaks Albi linn, mille järele terwet lahku ka albigenslasteks kutsuma hakati. Nemad pidasiwad Rooma kirikut wanaks Baabeliks ja hoidsiwad mitmetest manilaste õpetustest kinni. Ajaloolisest Kristusest kõrgemal seisis neil paleuslik Kristus. Kiriklikkudest sakramentidest ei pidanud nad lugu. Usu ihu ülestõusmise sisse möistsiwad nad täiesti hukka, sest et mateerias (aine, millest inimese ihu ja terwe loodus tehtud) kõige kurja juured asuda. Wälimistest jumalateenistuse kommetest, kiriklikuist pruukidest ja asjadest ei tahtnud nad midagi teada. Kiriku kellu, näit., pidasiwad nemad kuradi pasunateks s. n. e. Mõned neist olisiwad ka abielu kui inimliku sissesead wasta. Isekeskis langesiwad katharid mitmesse liiki. Kõige kõrgemale astmele s. o. „täiesti wagade" hulka saadi nõnda nimetatud konsolamentumi kaudu. See sündis käte päälepanemise läbi ja tähendas ristimist tule ning Waimuga. Weega ristimist ei pidanud nad miski, sest et see meelelisest ilmast pärit olewat. Üleüldse oli ülema astme elusiis wäga kõlblist laadi. Neid, nimelt „täiesti wagasid," wõidi juba nende lahjaks jäänud, kahwatanud nägudest ära tunda. Nende kartmata meel ja nende kangelase waim, mis iseäranis waewa ning piina kannatamises ja hirmsas tuleriida surmas nähtawale tuli, tõmbas palju hingesid ligi. Niisugust meelekindlust nähti näitusels aastal 1170 Rheimsi linnas ühe noore tütarlapse juures, keda keegi preester sellepärast kui katharlast kohtu kätte annud oli, et tema ennast mitte abieluriklikule elule meelitada ei lasknud. Ilma et ühte kaebesõna tema huultelt oleks kuuldud ehk et üks pisar tema palgele oleks tulnud, astus tütarlaps tuleriidale ja jäi ka rõõmsaks weel kesset tuleleeka. Iseäranis koledasti kiusati katharid ehk albigenslasi 12. ja 13. aastasajal taga. Inkwisitsiooni kohtul läks koguni korda neid wiimati täiesti ära häwitada.

Albigenslastest ehk katharitest täiesti lahus hoida tulewad waldenslased. Wiimased sünnitasiwad palju puhtama ja kristlikuma usuliikumise, kui teised usulahud. Uus liikumine läks wälja Peetrus Waldusest, ühest rikkast kaupmehest, kes 1160. aasta ümber Lõuna-Prantsusmaal Lyoni linnas elas. — Kui Peetrus Waldus kord sõprade seltsis oma maja ees seisis, löi wälk ühe tema sõpradest maha. See mõjus nii wapustawalt temasse, et ta maailmale selja pööras. Ta müüs oma waranduse ära, jagas tulu waestele ja hakkas Püha kirja uurima. Piibel oli sell ajal ainult Ladina keeles olemas. Teda saiwad õppimata inimesed ainult tükati lugeda, nende wäikeste kirjatükkide järele, mis pühapäewasteks kirjatunnistusteks määratud ning ettelugemise tarwis ümber pandud olisiwad. Need üksikud tükid, mida Peetrus Waldus pühapäiwiti kuulas, ärataisiwad temas himu terwet Püha kirja tundma õppida. Tema ühendas ennast kahe sõbrameelse ja omawaimulise waimuliku mehega, ja üks nendest tõlkis temale mitu raamatut piiblist selleaegsesse Prantsuse keelde ümber, kuna teine hääde ärakirjade eest muret kandis, sest et raamatu trükkimisest weel midagi ei teatud. Waldus luges nüüd kätte saadud kirjatükka õige

ſagedasti ja katſus neid oma ſüdames ja meeles pidada. Tema tundis aga ühtlaſi pea ära, et temal Püha kirja aruſaamiſeks ka juhatuſt waja on ja ſelle otstarbega paniwad temale nimetatud mehed ka palju kohtaſid eſimeste aastaſadade kirikuiſade kirjadeſt ümber. Peetrus ei raatſinud nüüd muidugi enam ſeda, mis ta teada ſaanud ja mis tema ſüdant täitis ning teda patu ning maailma köidikuiſt wabastas, ainult eneſele pidada; ta tahtis ſeda ka teistele kuulutada. Ühes oma ſeltſilistega astus ta linnades ja maal kui meeleparanduſe kuulutaja üles. Et tema apoſtlite õpetuſt mitte ainult ei kuulutanud, waid ſelle õpetuſe mööda ka elas, ſiis awaldas ta oma abilistega ühes rahwa kohta wäga ſuurt mõju. Püha ewangelium oli inimestele uus aſi. Waimulikkude meeste ja rahwa halbtuſi mõisteti walju ſõnadega hukka ja köiki kutſuti üles, iſe Püha kirja lugema. Ikka laiemale lagunes Waldufe tööpõld Lõuna-Prantſusmaal. Kui ülempiiskopp neile „Liooni waestele," nagu neid kutſuti, jutluſe pidamiſe ära keelas, pööras Peetrus Waldus paawsti poole, et tema käeſt armuõpetuſe kuulutamiſeks luba ſaada. Kirikuſt lahku löömiſe pääle ei mõtelnud ta ſell ajal weel mitte. Paawſt ei tõuganud tema mitte ainult tagaſi, waid mõistis tema aastal 1184 ühes köige oma ſeltſiga kiriku wande alla ja lükkas terwe kogu kirikuſt wälja, nii nagu ta päraſt Lutheruſe ning tema poolehoidjad kirikuſt wälja heitis. Waldus aga ütles: „Jumala ſõna peab enam kuulma, kui inimeſte ſõna," ja tegi oma tööd edaſi ſelles kindlas teadmiſes, et tema ning ta ſeltſiliſed oma kutſe Jumalalt on ſaanud.

Kuda wiiſi Peetrus Waldus ja tema poolehoidjad ewangeliumi kirjalikult ning ſuuſõnal laiali laotaſiwad, ſelle kohta annab keegi tema ägedamateſt wastaſteſt järgmiſt tunnistuſt: „Et takiſtamalt ka kõrgema rahwa liikide juurde pääſeda, kandſiwad waldenslaſed harilikult kaſtikeſi köikſugu kaubaga eneſega ühes, mida nad majades müüa pakkuſiwad. ‚Kas ei ſoowi iſandad mitte ühte ſõrmuſt oſta?' ‚Kas emandatele mitte ſee kena kaelarätt ei meeldi?' Nii alustati juttu. Kui nüüd oſtja ehk küſima hakkas: ‚Mis teil ſiis weel müüa on?', wastas rändaja kaubamees: ‚Mull on weel üks kallis warandus ühes, mis enam wäärt on, kui köik teine kaup; ma tahan teile ſeda näidata, kui teie waimulikkude meeste eeſt mind kaitſete.' Kui kaitſet lubati, ütles kaupleja edaſi: ‚See kallis pärli, milleſt ma könelen, on Jumala ſõna, milles Igawene maailmale oma tahtmiſe on ilmutanud ja mis meie ſüdametes, nii pea kui meie ſeda wastu wõtame, armaſtuſt Tema wastu põlema ſüütab. Kui ſee teile meeldib, ſiis kutſuge oma pererahwas kokku, ja mina tahan teile makſuta ja rahata ſelleſt kalliſt warandufeſt anda.'" Siis luges kaupleja harilikult terwed päätükid Pühaſt kirjaſt pääſt ſõna ſõnalt ja liigutatud meelega ette, et inimeſi nende ſiſuga tuttawaks teha. —

Wande all olles, läkſiwad waldenslaſed paawsti kiriku õpetusteſt ikka enam ja enam lahku. Nemad mõiſtſiwad paawsti ammeti, munga ſeiſuſe täiesti hukka ega tunnistannud pühade ning jäänuste kummardamiſt, kõrwa pihti, miſſat (altari ſakrament kui ohwer), puhaſtamiſe tuld ja indulgentſia kaupa mitte õigeks. Nende oma õpetuſe järele ei ole kirik mitte waimulikus

seisuses ehk nõnda nimetatud kleerusses, waid usklikkude ühenduses (pühade osasaamises) peidus. Ainult patust pöörmine, usk ja uus sõnakuulmine toowat Kristuse pärast meile Jumala armu ning õndsust. Teed täielikule wagadusele wõib ainult Pühast kirjast õieti ära tunda. „Kristus on meie ainus wahemees, temast ükski peame meie kinni hoidma. Siis tuleb õige elu ja õige komme iseeneseest; siis peetakse rahu, ei armastata maailma, siis lüüakse liha risti, puhastatakse südamed, ollakse kaastundlikud, siis kannatatakse pika meelega, räägitakse tõtt ja jäätakse kuri seltskond, iseäranis tantsimine kõrtsisid mööda, mis saadana usulik rändamine on, täiesti kõrwale."

Aega mööda astusiwad waldenslased kogudusteks kokku ja katsusiwad neid apostlite aja koguduse korra järele korraldada: ammetnikud oliwad neil piiskopid, wanemad ning diakonid. Elu juhtnööriks wõeti Issanda mäejutlus (Matt. 5. 6. 7.). Aga mida enam nende kogudus laiali lagunes, seda suuremaks tõusis nende tagakiusamine. Peetrus Waldus ise pidi Prantsusmaale põgenema. Tema käis paljudes maades armuõpetust kuulutamas ja tuli wiimati Böömimaale. Siin olla ta rahupaiga leidnud ja aastal 1197 seda ilma Jumalaga jätnud.

Tema surmaga ei surnud aga mitte tema töö. Waldose õpetus leidis iseäranis sooja wastuwõtmist Liooni ümbruses ning Piemondi Alpide orgudes. Ka Saksamaal ja Böömimaal on Petrus Waldus pärastise usu uuendamise iduseid kaswatanud. Et aastast 1200 pääle kunni reformatsiooni (usu uuendamise) ajani Böömis nii palju wagu mehi, iseäranis waimulikkude meeste hulgast üles tõusis, kes puhast ewangeliumi kuulutasiwad ja waimulikkude meeste ning rahwa lodewat eluwiisi waljusti hukka mõistsiwad, tuleb just sellest, et Peetrus Waldus Böömimaal wagusasti elada ja tööd teha sai. —

Meie paneme nüüd lühidalt tähele, kudas Rooma kirik waldenslaste wasta üles astus. Ta pani nende wasta samasuguse werise häwitamise sõja toime kui albigenslaste wasta. Aga waldenslaste kirikukest, mis õige põhja pääl seisis, ei jõudnud paawsti wõimus ommetigi mitte ära häwitada. Weel praegu elutseb Piemondis waldenslaste kirik ja on tall tuhandeid liikmeiks. Sest ajast saadik, kui Itaalias usuwabadus wälja kuulutati, on see kirik koguni jõudsaks maa soolaks saanud, mis selleks näib määratud olema, et ta Itaalia rahwast aegapidi soolaseks teeks ja teda puhtama ristiusu wastuwõtmisele ette walmistaks.

Kui terawameelne paawst Innotsenz III. ära tundis, et waldenslaste, albigenslaste ning teiste usulahkude rutuline kaswamine katuliku kiriku ühendust lõhkuda ähwardab, hakkas ta sellele kaswamisele tõkkeid tegema. Aga asi ei olnud iseeneseest mitte kerge. Albigenslastest ja waldenslastest ei peetud mitte ühewääriliselt lugu. Wiimastest wõisiwad ka nende wastased ainult kõige paremat tunnistada. Nad ei saanud teisiti waldenslastest öelda, kui et nad korralikud, auupaklikud ja oma eluwiisides wiisakad ning kasinad inimesed on, kes riiete uhkust ega wälispidist hiilgust taga ei aja, kes aga ka mitte närudes ei armasta käia. Nemad teeniwat ise oma kätega kui käsitöölised ehk talupojad

enestele elu ülespidamiſt. Selle juures ei kogunwat nad rikkuſt, waid olla piskuga rahul. Kauplemiſt ei ſalliwat nad mitte, ſeſt et ſee töö inimeſt auuta meelſuſele ning ahnuſele awateleda. Nad olla kaſinad, kained, karsked ja katſuda oma wiha taltſutada. Körtſides ei nähta neid mitte. Nad teha alaliſelt tööd, öppida iſe ehk öpetada teiſi. Palju mehi ning naiſi olla nende ſeas, kes terwe Uue testamendi pääſt teadwat. Nende ſuuſt ei olla wandumiſt, Jumala pilkamiſt ja roppu nalja mitte kuulda. Lapſi kaswatada nad wäga ſuure hoolega. — Püha kirja tundmiſes ſaiwad waldenslaſed nii kuulſaks, et iſegi Rooma waimulikkud mehed nende abi tarwitaſiwad, kui katharite ehk albigenslastega waidlemiſt oli.

Innotſenz III. ſai aru, et tema eelkäija ſellega liiga kaugele oli läinud, et ta waldenslaſi wande alla oli pannud. Tema omalt poolt katſus neid nüüd kirikuga ära lepitada. Aga ſee läks temale ainult wäikſema oſa juures korda, kes nüüd „katuliku waeste“ nime all uuesti kiriku rüppeſſe tagaſi tuliwad ja ſiin luba ſaiwad waeſeid ja haigeid rawitſeda ja rahwa ſeas jutluſt ütelda. Suurem jagu waldenslaſi jäi Rooma kirikule kadunuks. Neid wahetati pea albigenslastega ära ehk peeti neid wiimastega ühetaolisteks. Nii laotas tagakiuſamine ennaſt ka waldenslaste üle laiali.

Albigenslaste ſuureks toeks ning kaitsjaks oli wägew Tuluuſe krahw Raimund. Tema, ühes oma ſugulastega, ei kartnud iſegi Rooma waimulikkude meestega tüli alustada. Raimundi ja tema ſugulaste kaebtuſe pääle ſaatis paawſt legaatiſid (ſaadikuid) asja uurima. Aga legaatide waljus äritas tuluuslaſi nii wäga, et üks krahwi teenriteſt legaatide ſaatja munga Peetri Kastelnauſt a. 1209 mõõgaga läbi pistis. Krahw Raimund iſe ſeiſis juba wande all. Munga tapmiſe päraſt mõistis nüüd paawſt kõik tema alamad truuduſe wandeſt wabaks ja kutſus Prantſuſe kuninga Raimundi wasta sõtta üles. Kartuſeſt ähwardawa ristiſõja eeſt andis Raimund alla ja needis ketſeri õpetuſe ära. Ilmatu ſuur ristiſõjawägi liikus nüüd Siimon Montforti juhatuſel paawsti käſul ketſerite wasta sõtta, et neid ära häwitada. Kohe alguſes joosti Beſiiri (Beziers) linna pääle tormi, kus juures Tſitoo (Citeaux) kloostri abt Arnold käſu andis kõiki maha lüüa, kes ette juhtuwad, olgu nad katuliiklaſed ehk ketſerid. „Lööge kõik ſurnuks,“ hüüdis ta, „küll Iſſand omad ära tunneb.“ Nii tapeti Beſiiris 20,000, Karkaſonnis (Carcaſonne) 400 inimeſt ära. Need aga kõik oliwad walmis ennem oma elu andma, kui usku ſalgama. Paljud nendeſt põletati ära, paljudega tehti teiſi hirmſaid tempa. Terwelt 20 aastat kestis kole werine ja jälk häwitamiſe sõda.

Weel ſelle koleda ristiſõja wältuſe ajal albigenslaste wasta peeti aastal 1215 paawſt Innotſenzi kutſel neljas Laterani (hoone Roomas, kus koosolek peeti) kontſiilium ära, kus ketſerite wasta wõitlemiſe üle nõuu peeti. Tuluuſe kiriklikul koosolekul aastal 1229 määrati wõitlemiſe wiis ja abinõuud kindlasti ära ja ſeati nõnda nimetatud inkwiſitſiooni kohtud ſisſe. Koosoleku määruste järele pidi iga katuliiklaſe püha kohus olema lahkuſuliste häwitamiſt toetada. Piiskopid omalt poolt pidiwad iga aasta kahtluſe all ſeiswatesſe

kogudustesse saadikuid saatma, kes salajas ketserite koosolekute üle teateid katsusiwad saada ja tabamise korral süüaluseid wastutusele wõtsiwad ning nuhtlesiwad. Kui piiskopid selle kohuse täitmises hooletumaiks jäiwad, asutas paawst iseäralised kohtukojad wõi ketseri kohtud, kus asju uuriti ja süüdlasi karistati. Nendes ketseri wõi inkwisitsiooni kohtutes oliwad enamasti Dominikaanlaste ordu mungad kohtunikkudeks. Niisuguseid kohtuid asutati iseäranis palju Prantsusmaale; neid tekkis aga ka Itaaliasse, Spaaniasse, Saksamaale ning teistesse maisse. Inkwisitsiooni kohtud seisiwad otsekohe paawsti wõimu all. Kellegi muule, kui temale üksi, ei olnud neil waja oma tegewusest aru anda ega tehtud kahju eest tasu maksta. Nende kohtute wõim oli rajamata. Igaühte, keda eksiusus kahtlustati ehk süüdistati, wõisiwad inkwisitsiooni kohtud, ilma et nad kaebealusele kaebajat oleks nimetanud, kinni wõtta ja wangi hoonesse kinni panna lasta. Kahtlustamiseks oli aga juba selleşt põhjust küllalt, kui keegi mõnda ketserlikku raamatut lugema juhtus ehk mõnda kahtluse all seiswat jutluse ütlejat kuulamas käis ehk ka mõnele pühale pildile tarwilikku auu oli andmast unustanud. Kui kaebealuseid lahkusulistes püüdmistes süüdi leiti olewat ja nemad endid parandada tõotasiwad, siis ei mõistetud neid küll mitte surma, aga oma waranduseşt ja sagedasti ka oma wabaduseşt jäiwad nad alatiseks ilma. Paljusid katsuti piinamise teel oma ülekohut ülestunnistama sundida. Sagedasti pandi sell teel kõige süütamaid inimesi süüsid üles tunnistama, mis nad iialgi ei olnud teinud. — Kui kaebtusealune oma süü wabatahtliselt üles tunnistas, selle juures aga oma usku mitte ei salanud, mis waldenslaste ja ka teiste sektade (usulahkude) juures sagedasti ette tuli, siis mõisteti ketserid tulesurma. Kohtu otsuse täitmine anti niisugusel korral ilmaliku kohtu kätte, sest et Kristuse kirik, nagu paawstid seda oma silmakirjalises wagaduses ütlesiwad, mitte werega ei tohtiwat roojastatud saada. Koguni sedagi tehti wormi pärast, et waimulik kohus ketseri äraandmisel ilmaliku kohtu kätte iga kord wiimast silmakirjaks palus, süüdlaste elu puutumata jätta. Et see ainult palja wormi täitmine oli, on juba selleşt näha, et paawst Innotsenz III. Laterani kontsiiliumil ilmalikku walitsust ja würstisid-ähwardas wande alla panna ning walitsust nende käest ära wõtta, kui nemad ketserid peaks ära häwitamata jätma.

Ketserite hukkamist nimetati *usutalitusteks* ehk *autodafe'eks*. — Neid pandi harilikult pühapäewiti toime. Kõige päält peeti pidulik jumalateenistus, milleşt hukatawad, kustutatud küünlad käes, osa wõtsiwad. Siis mindi pidulikus rongis kirikust hukatuse paigale. Kõige ees kõndisiwad Dominikaanlaste ordu mungad lipuga, mis nagu pilkeks päälkirja kandis: „Õigus ja arm.“ Munkade järele astusiwad õnnetumad inkwisitsiooni ohwrid, palja jalu ja terawad kübarad pääs. Nad kõik kandsiwad kollaşt patukahetsuse rüüdu, mis kuradite nägudega ja eest ning tagant punase ristiga ehitud oli. — Nii suriwad tuhanded ja tuhanded, ja paljud imestawa julge meelega. Teiste seas wiidi ka preester *Arnold* ühes paljude waldenslastega, kelle hulgas ka hulk naisi oli, tuleriidale. Kui märtrid juba leekide piinas waewlesiwad,

wõttis ta weel jõuu kokku, pani oma poolpõlenud käe oma kaaskannatajate pää pääle ja ütles: „Jääge kindlaks uſuſſe, täna ſaate teie paradiſis olema.“

Kõige koledamini möllas inkwiſitſiooni kohus Spaanias, kus kuningad tema abiga oma rikkuſt ja wõimu kaswatada püüdſiwad ja ühes kriſtlikkude ketſeritega ka juuta ning üle jäänud islami uſuliſi taga kiuſaſiwad. Fiilipp II. kiitles ſellega, et ta oma walitſuſe eſimeſel kuuel aastal mitu tuhat ketſerit ära põletanud olla.

Sakſamaal ei ſaanud inkwiſitſioon õieti juurduma. Säälne ſuur inkwiſiitor Konrad Marburgiſt lõõdi rüütlite käe läbi ſurnuks.

Misſuguſeid koleduſi ſaadeti ommeti ſelle uſu nimel korda, kelle ſiſu armastus on! See on ſee ſuur Baabilon, kuſt prohwetite ning pühade weri leitud on, kes on ära tapetud maa pääl (Ilmut. r. 18).

Skholastika ja müstika.

Kristlik keskaeg ei ole mitte üksi oma politilise elu poolest huwitaw, waid ka oma waimu elu poolest. Saksa rahwuse ja Rooma kiriku ühistegewusel on see elu tekkinud. Keisrid ning paawstid oliwad tema edendajad. Iseäranis kolmel põllul tuleb see elu nähtawale: kristlikus teaduses, kristlikkudes wäekangelastes ja kristlikus käsitöös. — Käsitöö korraldati ühisuste ja zunftide kaudu ja see edendas iseäranis kirikliku ehituskunsti, mille mälestused weel tänapäew waatlejaid imetlema panewad ja neid waimustawad. Aastal 1248 pandi kuulsa Kölni doomkirikule alus, aastal 1275 kuulsa Straasburgi münsterile. Milles ennast kristlikkude wäekangelaste tegewus ilmutas, selleşt oli juba ristisõdade kirjelduses juttu. — Mis aga kristlikusse teadusesse puutub, siis näitab selle edenemine ennast kahel kujul. Teisel neist kujudest on enam huwituşt õpetuse jaoks — ja teda nimetakse skholastikaks; teisel jälle on enam huwituşt elu jaoks, ja teda kutsutakse müstikaks. Kuna skholastika mehed päärõhku usutõe teadusliku seletamise pääle paniwad ja usku mõistusega lepitada püüdsiwad, oli müstika meestel tundmus pääasjaks. Skholastika püüdis ristiusust mõistusega läbi tungida ja teda mõistusega kinni hoida ning mõistlikult seletada; müstika katsus waga waatlemise ja harjutamise kaudu kristlikkudesse saladustesse tungida ja ristiusku kui ühenduşt Jumalaga edendada.

Suurepäraliseks tuleb pidada skholastika püüdmist, kõike teaduşt ja tarkuşt Jumala teenistusesse panna. Tema pääwiga aga on see, et ta mõistuse põhjustega mitte ainult üksikuid kathlusi ja pahandawaid mõtteid usuşt ei katsunud kõrwale saata, waid üleüldse seda tõtt, mis ainult usk suudab wasta wõtta ja mis Jumala waim ewangeliumi kaudu meie südames elama äratab, tõdestamise ja mõistuse seletuste kaudu igaleühele katsus wastuwõtmise wääriliseks teha. Tõendamisi ja põhjusi otsiti aga palju enam pagana-aja mõttetarkadelt, nagu Aristooteleselt, kui kiriku isadelt ehk Pühaşt kirjaşt. Iseenese pääle toetajat inimese mõistuşt jumaldati, iseäranis pärastistel aegadel 15. ja 17. aastasajal, kus humanismuse (inimsuse) mõtted maad hakkasiwad wõtma.

Kõige suuremad skholastika õpetajad oliwad Peetrus Lombardus († 1164), kes nõnda nimetatud „Sententiae“ (mõtteterad) kirjutas, ühe usuõpetuse, kus esimest korda seitsmest sakramendist (ristimisest, salwimisest, püha õhtusööma-ajast, pihtist, wiimsest õlitamisest, ammetisse õnnistamisest ja abielust) seitsme pääworuse (usu, lootuse, armastuse, õiguse, kannatuse, tarkuse ja parajuse) kõrwal juttu on. Järgmine skholastikus on Albertus Suur, sündimise poolest saksalane († 1280). Temast ütleb ajalugu nii: „Ta oli suur maagias (looduse sala jõudude tarwitamises), weel suurem mõttetarkuses, kõige suurem jumalusteaduses(theoloogias.)“ — Albertuse õpilane oli kuulus Thoomas Akwiinost, itaallane, keda katuliku kiriku keskajalistest õpetlastest kõige tähtsamaks peetakse († 1274). Nagu Albertus, nii oli ka Thoomas dominikaanlaste liigist. Oma kooliõpetaja õpetustundidel istus Thoomas suuremalt jaolt waikselt oma mõtetes, nii et teda tema kaasõpilased sellepärast „hääleta härjaks“ nimetasiwad. Kui ta aga waidlustes oma hiilgawad anded nähtawale tõi, ütles Albertus tema kohta: „See hääleta härg saab kord terwe maailma oma teaduse kõlaga täitma.“ Nii see ka tuli. Thoomas õpetas Pariisis ja Neapelis ja kirjutas siin 23 paksu köidet. Tall oli nii hää mälu, et ta kolmele kunni neljale kirjutajale ühe korraga igaleühele iseseguse asja kohta sõnu ette ütelda wõis. Tema pää kirjatöö on „Theoloogia summa.“ Selles raamatus katsub ta näidata, kudas mõistuse walguse ning usu walguse wahel mingisugust wastasolu olla ei wõi, sest muidu peaks Jumalas eneses wastaolu iseenesega olema, kuna ta ühte

Thoomas Akwiinost.

aegu Looja ning Ilmutaja on. — Akwiino Thooma wastane paljudes küsimustes oli skholastiklane Duns Skootus, üks wäga terawa mõttega mees, kes isegi Jumala, kui see wõimalik oleks olnud, üheşt ära wõtnud ja läbi uurinud oleks. Skootuse poolehoidjad skotistid, olìwad aastasadade kaupa thomistidega, Thooma järelkäijatega, waidluses.

Skholastika kõige suurepäralisem ilmutus on Anselm Kenterbõrist (Canterbury). Tema sündis aastal 1033 Aosta linnas Piemondis. Oma waga ema, kes poega aegsasti ülesse poole oli juhatanud, kaotas ta õige waraselt. Ankruta ja peatuseta liikus nüüd Anselmi südame laewukene maailma mere laenetel. Isast, kes liikuw rüütel oli, ei olnud temal suurt toetust. Wara pidi Anselm isamaa Jumalaga jätma. Kolm aastat rändas ta mööda Prantsusmaad ümber, kunni ta wäsinult mungaseisuse waikse elu järele hakkas igatsema. Iseäranis suureks läks tema himu teadust uurida. Targa ja waga Lanfranki kuulsus meelitas teda selle mehe kloostrisse Normandias astuma. Üle 30 aasta elas Anselm Normandias Beki kloostris. Selleşt ajast oli ta 15 aastat priior (ülewaataja) ja 15 aastat abt (eeştseisja). Oma meeleterawuse ja wagaduse tõttu sai ta pea kuulsaks. Niisama tähtjas kui õpetlane oli ta ka kui hingekarjane ja kui asjaajaja. Iga päew käis ta haigemajasid waatamas ja oli „terwetele isaks, haigetele emaks.“ Iseäranis agarasti hoolitses ta kaswawa ja õppiwa nooresoo eest. Nagu waha mitte liiga kõwa ega liiga pehme ei tohi olla, kui pitsarit ta pääle litsutakse, seşt et esimesel korral midagi märki ta pääle ei jää, teisel korral aga wajutatud märk laiali laguneb, — nii olla ka inimestega lugu. Wanemas eas olla nad kõigi ilma murede tõttu, millega nad senini tegemist teinud, juba liiga kõwaks läinud, nii et nad enam Jumala riigi saladusteşt aru ei saawat, — lapse eas olla nad aga liiga pehmed, nii et need asjad nendesse weel mingit jäädawat mõju ei jõua awaldada. Nooremehe iga olla kõige parajam aeg, kus inimese hingesse mõjuda wõib, seşt et selles eas iseseiswus ja wastuwõtlik meel kõige õnnelikumas mõõdus teine teise kõrwal elawad. Olla ainult tarwilik noortele inimestele nagu noortele puudele paljudes asjus wabaduşt anda ja mõne asja pääle nende juures läbi sõrmede waadata, kunni nende usaldus täiesti wõidetud on ja nemad endid selle mõju alla annawad, kes neid õigele arusaamisele juhtida tahab. — Anselmi juures käiwad usk ja teadmine weel täiest käsi käes. Tema arwates on usk õige teadmise eeltingimine ja peab selle päraşt alati ka teaduse eel käima. (Credo, ut intelligam). Anselmi kõige kuulsama kirjatöö nimi on „Mikspäraşt Jumal inimene?“ (Cur deus homus?). Selles raamatus katsub Anselm kiriku õpetust Jumala poolt maailma pattude eest nõutud tasust teaduslikult põhjendada.

Aastal 1093 waliti Anselm Kenterbõriş (Canterbury) piiskopiks ja seega ühtlasi ka Inglismaa ülemaks hingekarjaseks. Selles ammetis pidi ta palju oma kuningate wastu wõitlema. Anselm seisis julgesti kiriku iseseiswuse eest ilmaliku walitsuse kõrwal. Oma südika ülesastumise päraşt pidi ta kolm aastat wäljaspool isamaad Itaalias elama. Kui ta wiimati selles punktis oli ilmalikule

wõimule järele annud, et piiskopid kui maaomanikud kuningale wasalli wannet peawad wanduma, lubati talle kodumaale tagasi tulla. Sest ajast pääle pühendas ta oma elu kiriku ja kloostrite sisemisele korraldamisele. Ta katsus nii hästi ülemate kui alamate elu järjeldada ja pahandawaid eluwiisisid parandada. Niisugune pahandaw komme oli iseäranis see, et mehed oma naised ümber wahetasiwad, otse nii nagu teist hobust teise wastu wahetatakse." Anselmi pääs on ka mõttetarkuses nõnda nimetatud ontoloogiline (olewuslik) tõdestus Jumala olemas-olemisest tekkinud: „Meie peame Jumala mõistet mõtlema ja nimelt kui kõige kõrgemat ja kõige täielikumat olewust; täielikkuse tundemärk on tõelikkus, millest järgneb, et Jumal tõesti olemas olema peab." — Pattu pidas Anselm nii inetumaks, et ta ütles, ta tahta ennemini puhtalt põrgu minna, kui patuselt taewasse tulla. Aastal 1109 suri Anselm.

Skholastiklaste ning müstiklaste wahe pääl seisab kuulus kiriku õpetaja Boonawentuura, franziskaanlaste liigist († 1274). See oli Pariisi ülikooli õitseaeg, kui Boonawentuura sääl Akwiino Thooma kõrwal õpetas. Boonawentuura dogmaatika ehk usuõpetus, mis nime Brevilogium kannab, on keskaja kõige lihtsam usuõpetuse raamat. Boonawentuura ütleb siin: „Kõige kõrgemaid waranduśi ja rõõmusid saab kolme astme kaudu kätte. Esiteks peab nähtawasse ilma kui jumaluse peeglisse waatama; siis peab iseenese sisemist inimest uurima ja wiimaks waimus ennast Jumala eneše poole tõstma." — Kui temalt kord tema tarkuse alguse kohta seletust päriti, näitas ta Jeesuse risti pääle ja ütles: „Need pühad haawad on see hallikas, kust kõik hää asi minule wälja woolab."

Skholastika kooliteaduse wastandiks oli teine tarkus, mida müstikaks nimetati. Müstika nõudis suremist iseeneselе ja armastuse täielikuks-saamist ühtesulamises Jumalaga. Müstika õpetuse pääpesapaik wanemal ajal oli St. Wiktori kloošter Pariisis, ja tema esimene pääõpetlane St. Wiktori Huugo († 1140). Huugo katsus usulikku sügawmeelsust teadusega ühendada. Tema rääkis kolmesugusest silmast, mis inimesele antud: Meeleline silm asjade waatamiseks, mis wäljaspool inimest on; mõistuse silm, millega inimene iseennast ja oma sisemist ära tunneb ja waga waatlemise (contemplatio) silm, et seda, mis meist ülewal pool on, s. o. jumalikka asju, waadata ja näha. Jumaliku, kontemplatiiwilise elu juurde wiiwad inimest Wiktori Huugo õpetuse järele mitmesugused astmed: lugemine (lectio), järelmõtlemine (meditatio), palwe (oratio), tegewus (operatio), waatlemine (contemplatio). Lugemisega hakatakse pääle, see on esimene ja alumine aste. Wiimane aste on waatlemine ise; kes selle astmele jõuab, on täielik. Wahepäälsetel astmetel seisjad on seda täielikumad, mida ligemale nad wiimasele astmele on. Kui sa lugemise teel oled sellest arusaama hakanud, mis sa tegema pead, siis astu järelmõtlemise astmele ja kaalu ära, kudas sa seda täide saadad, mis sa kui hääd oled ära tunnud. Et aga inimlik järelmõtlemine ilma jumaliku nõuuta ja abita nõrk ning wõimetu on, siis tõuse palwele ja otsi Jumala abi. Päraft seda asju oma tegewuse kallale, et seda ära teenida, mis sa palwes palunud. Kui sina üksi kõik teeksid, ei saadaks sa midagi korda; kui Jumal üksi kõik teeks, siis teeniks

sina temalt midagi. Hääd teod on see tee, kust mööda elule jõutakse. Ole kindel ja tee kõik mehiselt." Sellel teel on oma palk. Nii sagedasti, kui meie selle tee raskustest ära wäsime, waatab üks armusilm ülewalt meie pääle ja walgustab meid ning meie maitseme ja näeme, kui lahke Issand on. Nii leiab waatlemine wiimati seda, mis tegewus otsib.

Müstikuste kuulsam õpetaja oli Eckhart (1260—1328) „kelle eest Jumal millalgi midagi ei warjanud. Eckhard oli ühe kloostri priior Saksamaal, õpetas Pariisis ja Kölnis. Tema iseäraldus on Jumala läheduse tundmus, palaw armastus ja pääd pööritaw kõrge mõttelend, kus wahe Jumala ning inimese, Kristuse ja ristiinimese, hää ning kurja wahel täiesti ära kaob. „Kõik on hää, mida Jumalaga üheks saanud inimene teeb. — Jumal ei aja meid ühegi asjaga nõnda taga, kui armastusega. Ükski asi ei tee sind Jumala ja Jumalat nii sinu omaks, kui magus Jumala-armastuse side. Kes selle tee on leidnud, see ärgu otsigu teist teed. Hingamine selles armastuses toob suurema õndsuse ja on enam Jumala meele pärast, kui kõik hääd teod ja nende tegemised, kes wäljaspool seda armastust seisawad." Eckharti pääle kaewati nende õpetuste pärast. Tema aga seletas ühes oma jutluses, et ta ikka eksiõpetuse eest ennast olla hoidnud ja kõik tahta tagasi wõtta, mis tema kirjades eksiõpetuse liiki tuleb arwata. Alles pärast Eckharti surma ilmus paawsti bulla (eeskiri), mis 17 lauset Eckharti kirjadest ketserlikuks ja 11 kahtlaseks kuulutas ja hukka mõistis. Selle pääle waatamata jäi Eckhart oma õpilaste silmas „pühaks õpetajaks." Tema jutlusi kirjutati Saksamaa kloostrites ära ja tema sügawa mõttelised ütelused käisiwad siin suust suhu.

Eckharti tähtsamad õpilased on Tauler ja Suuso.

Johannes Tauler sündis aastal 1290 Straasburgi linnas. Tema wanemad tahtsiwad temast waimuliku mehe teha. Johannes õppis Pariisi ülikoolis. Aga säälsed kuulsad õpetajad ei meeldinud temale sugugi. Tema armastuse, walguse ja elu järele igatsew süda leidis enesele paremat toitu Augustiinuse kirjadest, müstiklaste õpetusest ja Pühast kirjast. „Õige ülikool on meie Issanda Jeesuse Kristuse kannatamine," ütles ta. Pärast õppimise lõpetamist tuli Tauler oma kodulinna jutluse pidajaks. Siin walitsesiwad kurwad ajad. Straasburg oli selle pärast, et ta keisri poole hoidis paawsti poolt interdikti alla pandud. Jumalateenistusi ei tohitud pidada, sakramentisid ei tohitud wälja jagada ja preestrid ning mungad oliwad linnast ära läinud. Pääle selle oli katk lahti pääsnud ja tappis inimesi hulga kaupa. Selles hädas lõiwad tõsisemad mehed nii hästi waimuliku kui ilmaliku seisuse seast kokku ja asutasiwad häda tagasi tõrjumiseks ühisuse. Joh. 15, 15 põhjal nimetas ühisus ennast „Jumala sõprade" ühisuseks. Jumala sõbrad tahtsiwad endid maailma mõllust eraldada, tagasihoidlikult elada ja sisemist rahu ning ühendust Jumalaga kätte püüda. Nende wagadus ei olnud aga mitte tegudeta. Armastuse ja armuliku meele käsku pidasiwad nad kõrgemaks, kui paawsti keeldu, ja ei kohkunud sellepärast mitte tagasi jumalateenistusi pidamast ja kiriklikku ühendust

alal hoidmast. Jumala sõprade seltsi astus ka Tauler. Tema ei jätnud oma kogudust mitte maha. Ei katk ega paawsti pahameel ei jõudnud teda tema paigalt kangutada. Tema pidas rahwale Saksa maakeeles jutlust, käis haigeid katsumas ja trööstis surijaid. Warsi hakkas teda rahwas armastama, kes hää meelega tema jutlusi kuulas. Tauler aga kuulutas neile seda ühte asja, mis tarwis. Tema mõju ning au tõusis ikka enam ja enam ja tema kuulsus lagunes paljudes maades laiali. Tauler oli „tubli õpetaja, kelle läbi Kristuse nimi laiale laotati."

Kokku juhtumine ühe iseäralise mehega tõi Tauleri elusse pöörde. Üks wana raamat „Doktor Johann Tauleri histooria" jutustab sellest juhtumisest järgmist.

Tauler oli juba 50 aastat wana, oli kuulus ja lugupeetud kui jutluse pidaja, õpetaja ja hingekarjane. Sääl tuli ühel päewal üks wõõras ilmalik mees tema juurde. See mees jäi mõneks nädalaks Straasburgisse. Tema nimi oli Nikolaus Baaseli st. Nikolaus oli waldenslaste salajas töötawa ühisuse esimees, mille liikmed endid ka „Jumala sõpradeks" kutsusiwad ja kiriklikkude Jumala sõpradega ühenduses seisiwad. Ühe nägemise tõttu oli Baaseli Nikolaus just päew enne oma pulmi oma pruudile ja maailmale selja pööranud, oli pühade meeste elulugusid uurima hakanud ning wiis aastat rasketes sisemistes wõitlustes ja patukahetsuse harjutamistes mööda saatnud. Ka arwas ta üli-loomulikka ilmutusi saanud olewat. Niisuguses usus katsus ta nüüd oma mõju juba ammetis olewate seletatud waimuga meeste juures maksma panna ja nende meeste kaudu oma õpetust maailma ärasalgamisest ning Jumala armas-tusest rahwa sekka wiia. — Niisuguste plaanidega oli Nikolaus juba paljudes maades, koguni Ungarimaal ja Itaalias käinud ja tuli nüüd Straasburki. Tauleri wagaduse kuulsus ja tema Rooma mõjust waba tegewus waese rahwa keskel oli teda siia tõmmanud. Ta jõudis Tauleri ka pea enese poole wõita. Nikolause nõuu ja käsu pääle jättis Tauler jutluse ütlemise maha ja läks kaheks aastaks klooštri kambrisse, et Pühal Waimul oma südame kallal waiksesti tööd teha lasta. Kui Tauler kahe aasta pärast uuesti jutlusi pidama hakkas, oliwad need hoopis ise laadi. Ei olnud säält seest enam skholastikalikka uurimisi ega pühade elulugusid leida; Tauler rääkis nüüd lihtsate sõnadega, sisemise soojuse ja südamelise osawõtmisega. Tema jutluse sisuks oli püüd inimestele kõige ilmalikkude asjade tühjust selgeks teha ning neid kõigist niisugusist asjust lahti ütlema saata. Tauler ei noominud siin mitte ainult ilmalikka inimesi, waid ka waimulikka mehi. Wiimase asja pärast pilgati teda ja äratati wihawaenu tema wasta.

Tauleri jutlused on kõik ühte laadi: „Inimese hing on looduse poolest taewa jaoks loodud ja tema ei leia kusagil rahu, muud kui Jumalas. Kes Jumalat kodus ehk wäljas ei otsi ega ei leia, see ei leia teda ka kirikus mitte. Jumala kõrgus waatab kõige parema meelega alandliku meele orgu. Kristuse elu ja kannatamine on tee jumaliku loomu kätte saamiseks. —

Kristuse juurde tullakse ainult usu ja armastuse kaudu. Inimeste üle, kes seda teed käiwad, ei ole paawstil wõimust. Mitte need ei ole ketserid, kes õiget ristiusku peawad ja ainult paawsti isiku wasta eksiwad, waid need on ketserid, kes kõigist noomimistest hoolimata kangekaelselt Jumala sõna wasta teewad ja endid parandada ei taha. — Taulerist on Lutherus palju äratust saanud.

Ühel ajal Tauleriga elas ja töötas tema sõber Suuso. Ka tema oli Eckharti õpilane olnud. Tema kirjad toowad palju tarka ja hääd õpetust ning nõuu sisemise elu kohta. Oma usku wõttis Suuso kolmesse päätükki kokku: Inimene peab ilmast ära wõõrduma, Kristusega harinema ja Jumalas elamiseks haritud saama. — Esimesest ütleb Suuso: Inimene peab ennast enesest ja kõigest maailma armastusest ära pöörama, oma hajuwal olewat meelt koguma ja oma ihasid taltsutama. Ka ei pea ta midagi tahtma olla. Teise kohta ütleb ta: Kristuse elu peab inimene oma südames läbi elama, see puhastab ning selgitab teda. Kristus on hinge-peig: püha õhtu-sööma-aeg on mõrsja terwitus, kõige kõrgema armastuse sakrament (saladus). Kolmandama kohta ütleb ta: Siin omandab hing enesele mõõtmata Jumala armastuse, mis teda patu raskest koormast päästab. Jumalat näha saada, see on selle astme lõpusiht. Jumala tahtmise alla ennast anda ja Jumalat piirita kiita, see on wili, mis sellel astmel kaswab. Suusol on „armastusrikas süda, mis kõige looduse kurbtust tähele paneb." — Suuso suri Ulmi linnas aastal 1365.

Müstiklastega ühte laadi ja nende mõjul tärganud on ühendus, mille liikmed ennast „Ühise elu wendadeks" nimetasiwad. Selle ühenduse asutaja oli Gerhart Groot, tõsine ja kristlik rahwamees. Tema oli Pariisis ning Kölnis õppinud ja elas kui jõukas noormees kaunis kerget ja wälja-spoolt hiilgawat elu. Ühe hoopis tundmata mehe poolt sai ta äratuse teist teed käima hakata. See juhtus Kölnis, kus Gerhart ilmalikka lõbumänguisid päält waatas. See mees tuli tema juurde ja ütles temale: „Mis sina siit otsid? saa teiseks inimeseks: „Gerhart hakkas järele mõtlema ja leidis pea, et kõik ajalik asi tühine on. Tema jättis kõik auu maha, hoidis ennast kõigist lõbustustest eemale ja elas nüüd üksi iseenesele. Mõne aasta pärast astus ta üles ja hakkas rahwale meeleparandamise jutlusi pidama. Ühes oma noore sõbra Florentsius Radewins' iga asutas ta „Ühise elu wennastuse" ja kogus wennastuse majadesse noori waimulikka, et ühes nendega teadust ja Püha kirja uurida ning lapsi õpetada ja hingekarjase tööd teha. Selle wennastuse kõige kuulsam kool oli Dewenteris, kus sagedasti kunni 1200 õpilast õppimas oli.

Dewenteri koolist tõusnud on kuulus Kempeni Thoomas, weel praegu loetawa raamatu „Kristuse järelkäimisest" kirjutaja. Piibli järele on seda raamatut wist küll kõige rohkem trükitud ja laiali laotatud. Ladinakeelsest algukirjast ise on 2000 isesugust wälja-annet olemas ja prantsus-

keelseid ümberpanekuid temast loetakse kunni 1000. Raamatu kirjutaja Thoomas Hämerken Kempenist Kölni lähedalt († 1471) elas umbes sada aastat enne usupuhastamist. Pea-aegu terwe oma elu ea saatis ta kloostris mööda, kus ta raamatuid ära kirjutas ja waimulikka raamatuid toimetas. Tema hoidis kindlasti oma juhtsõnast kinni: „Katsu tundmataks jääda“ (Ama nesciri).

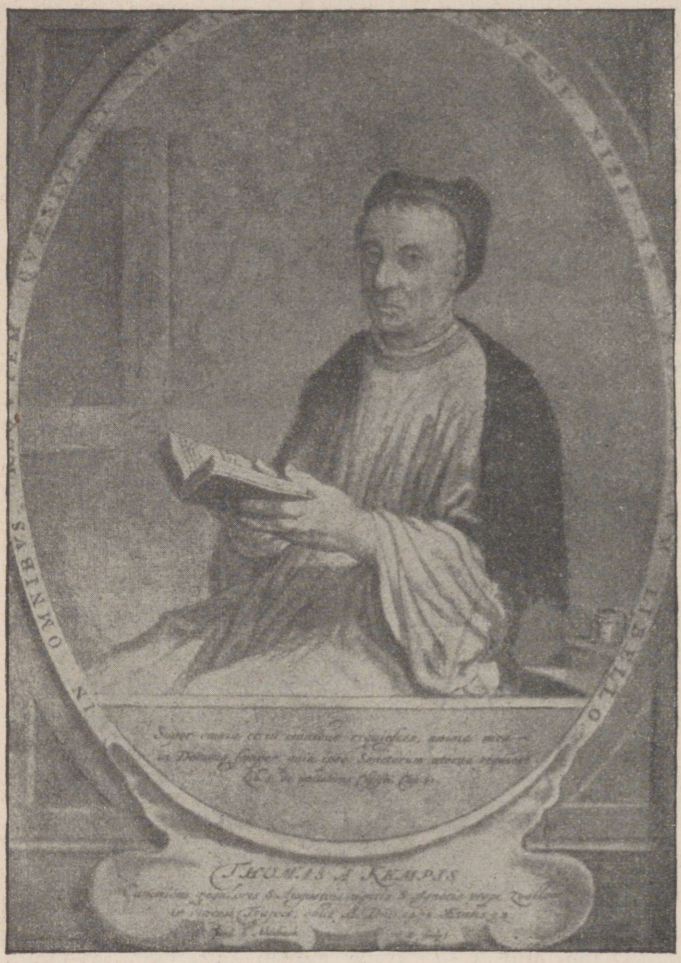

Kempeni Thoomas.

Tähtsad tema elu ja tema iseloomu kohta on ka sõnad mis ühe Kempeni Thooma wana pildi alt on leitud: „Igalpool olen ma rahu otsinud, aga ei ole seda kusagil teisal leidnud, kui ainult üksikuses ja raamatuis.“ Siiski on selle Jumala sees warjatud sisemise elu sõbra nimi teatawaks ning kuulsaks saanud. Thooma raamat Kristuse järelkäimisest on kallis waimu toit nii hästi ewangeliumi usulistele kui katuliiklastele. Kõige hallikaks ja keskkohaks on selles kirjas Kristus seatud. Kristuse õpetus käib kõigi pühade meeste õpetusest üle. Kellel Jumala waimu on, see leiab siit peidus hoitud mannat. Kes Kristuse sõnust õiget magu tahab tunda, see peab oma elu Kristuse elu sarnaseks teha katsuma. — Mida enam keegi sureb, seda enam hakkab ta Jumalaga elama. — Anna ennast ikka kõige alamale, siis jõuad sa kõige kõrgemale.“

Müstika tähtsus seisab selles, et kirikliku wäljaspidise ja pääliskaudse ning sulasemeelse wagaduse wasta peidetud südame ühendus Jumalaga maksma pandi. Hädaohtlik oli aga müstikas see, et isiklikkude tund-

muste pääle liiga palju rõhku pandi ja kiriku õpetuſt ja kiriklikka armuwahendid (ſakramentiſid) päris kõrwaliſiks aſjuks pidama hakati. Müſtikuſed on oma kirjade läbi uſupuhaſtajaid äratanud; aga uſu uuenduſt ennaſt elule kutſuda ei olnud neil ommeti mitte wõimalik. „Kriſtuſt meie ſees“ on nad õpetanud, aga „Kriſtuſt meie eeſt“ ei ole nad mitte küllalt tähele pannud. Püha, Jumala ſees elamiſe nõudmiſtes on nad liiga wähe ſelle pääle rõhku pannud, „et Jumala õigus awalikuks ſaab Jeeſuſe Kriſtuſe uſu läbi kõigile ja kõikide pääle, kes uſuwad (Room. r. 3, 22).

Johannes Hus.

Kristus, kes oma ihu, s. o. kiriku, Õnnistegija on (Eew. 5, 23), on oma rahwale, nagu ta tõotanud ikka ja ikka jälle „prohwetid, tarku ning kirjatundjaid saatnud," et teda maha jäetud meeleparandamise ja tõe teedele tagasi juhtida. Aga nende juhtijate käsi on ka nii käinud, nagu Issand ette kuulutas, kui ta ütles: „Muist neist tapate teie ära ja muist neist peksate teie piitsadega oma kogudusе kodades ja kiusate neid taga ühest linnast teise" (Matt. 23, 34; Luuk. 11, 49). — Niisuguste taga kiusatud Issanda tunnistajate hulka käib ka Johannes Hus, Böömimaa reformaator ehk usupuhastaja.

Juba sada aastat enne usupuhastamist Saksamaal ja weel warem tärkas Böömimaal uus elu. Siin oldi kohe algusest saadik, juba sest ajast pääle, kui ristiusk siia tuli, Rooma mõjust wabam ja hoiti Rooma ebapruukidest kõrwale. Sest Kirill ja Methoodius, Böömi-ning Määrimaa apostlid ei olnud mitte Roomast siia tulnud, waid Hommikumaalt. Nemad lubasiwad rahwal altarisakramenti mõlemal näol, s. o. leiwa ja wiina all, pühitseda, kuna Rooma kirik karikat rahwale enam ei annud ja ainult preestrid weel säält seest juua tohtisiwad. Ka jumalateenistust ja jutlust ei peetud kaua aega siin mitte, nii kui mujal Rooma katuliku kirikus, Ladina keeli, waid rahwa enese, s. o. Böömi keeli. Seda oli küll aja jooksul muudetud ja Böömi kirik oli ka Rooma ja paawsti-istme wõimu alla sattunud, aga mälestus endisest paremast, wabamast ajast jäi siia ikka elawaks ja isu puhta ewangeliumi järele ei saanud siin iialgi kustuma. Ka sääl, kus Rooma õpetuse ja kommete wastu üles astuti, leiti rahwa seas sooja osawõtmist. Nii oli Husi tööpõld hästi ette walmistatud.

Aga weel teist kaks asja walmistasiwad Husi usupuhastawat tööd ette. Taga kiusatawad waldenslased Lõuna-Prantsusmaalt oli omal ajal Böömimaale põgenenud ja oliwad siin, kui ka teise nime all, oma seemet wälja külwanud. Pääle selle oli 14. aastasaja lõpu poole ühe abielu läbi side ja elaw läbikäimine Böömi-ning Inglismaa wahel tekkinud. Nimelt oli keiser Karl IV.-ama, Böömi kuninga, tütar, printsessa Anna, Inglise kuningale Richard II. mehele läinud ja sõpruse selle kahe maa wahel sünnitanud. Palju böömlasi õppisiwad

Huss Konstanzi kontsiliumi ees.

Inglismaal Oksfordi ülikoolis ja töiwad säält Wiklifi õpetust ja kirjasid ühes. Need kirjad aga käisiwad paljude Rooma kommete ning õpetuste wasta ja möistsiwad neid hukka. Wiklif oli ütelda julgenud, et paawsti wõimus oma ülekohtuste wannetega ja raha-ahnitsemisega ebakristlik olla, et munga- ja nonnaseisus ja preestrite pääle sunnitud wallaline põlw Jumala ees midagi ei maksa, waid koguni kahju toowad, et piltide auustamise ja pühade kummardamine ebajumala teenistus on. — Ka pihti sunduse ja puhastamise tule ning leiwamuutmise õpetuse wasta püha õhtusööma-ajas oli Wiklif rääkinud. Piibli oli ta Ingliskeelde ümber pannud ja sellele raamatule rahwa sekka teed teha katsunud. Et Wiklif wäga õpetatud ja auus mees oli, siis peeti tema sõnadest palju lugu ja keegi ei julgenud tema wasta waidlema hakata. Paawst omalt poolt laskis küll kohtuliku uurimise ette wõtta, aga wõimsate meeste kaitse all ei saadud Wiklifile ommeti midagi teha ja ta suri rahus aastal 1384. — Päräst tema surma alles möisteti tema õpetus hukka ja pandi tema poolehoidjad wande alla.

Johann Wiklif (Picart'i j.).

Ommetigi pöörame Böömimaale tagasi. Siin Husinetsi külas, Baieri piiri lähedal, oli Johannes Hus heinakuu 6. päewal aastal 1369 sündinud. Ta oli madalast, waesest seisusest pärit, aga ta waimuanded oliwad kõrged ning rikkad. Ta pühendas ennast waimulikule ammetile ja sai Praaga ülikoolis filosoofia professoriks. Selles ülikoolis õppis toll ajal tuhandeid üliõplasi. Professori ammeti kõrwal oli Hus ühtlasi Praaga Behtlehemma kiriku õpetajaks. Selle kiriku oli keegi möisnik omal kulul seks otstarbeks ehitada lasknud, et sääl rahwale Böömi keeles pidi jutlust peetama.

Ustawas sõpruses elas Hus Hieronümusega, kes waimu ning kõneanni ja

tõe armastuse poolest temaga ühewääriline oli, kell aga wähem rahulikku ja järelkaaluwat meelt oli, kui Husil. Kuna Hus mõõdukaid ewangeliumi nõudmisi ette tõi oli Hieronümus oma agaruses walmis tormilisi uuendusi ette wõtma. Kustumata teaduse jänu sunnil rändas Hieronümus palju maid läbi ja tuli ka Inglismaale, kus ta Wiklifi kirjadega tuttawaks sai ning Husi ja teisi sõpru nendega tuttawaks tegi. Tema äratusel küll wist tuliwad ka kaks Wiklifi järelkäijat Praaga linna ja awasiwad siin piltide näituse, mis sõnadeta jutlust pidasiwad. Pildid kujutasiwad ühel pool Kristust oma apostlitega ja teisel pool paawsti oma kardinaalidega. Ühe pildi pääl nähti Jeesust alandlikult ja waesena kibuwitsa krooniga ehitud, — ja tema wastas paawsti oma kolmekordse krooniga, purpuri ja siidi riietes istuwat; teise pildi pääl — Jeesust, kudas ta saadanale, kes temale kõige ilma riikisid tasuks pakub, waljult ütlema näib: tagane minust! — ja tema wastas paawsti, kudas ta keisrile oma paljast jalga kukla pääle paneb ning ennast kõikide riikide isandaks nimetab. Jällegi teine pilt kujutas Jeesust, kudas ta armu annab patusele naisele kui ta ütleb: Sinu usk on sind aidanud — ja tema wastas seiswat paawsti, kudas ta indulgentsia (pattudeandeksandmise) lehti müüb. — Need pildid juhtisiwad paljusid tõe tundmisele, wiisiwad neid Kristuse juurde ja awasiwad nende silmad.

Sedasama tegi aga ka Hus oma jutlustes suure agarusega. Hulkades woolas rahwas tema kantsli ette. Hus pidas piiblisisulisi jutlusi, ja neid ei olnud enne kuuldud. Sellepärast oli ka nende mõju suur ja nende külgetõmbamise jõud wägew. Hus nõudis meeleparandust ja elu uuendust pattude andeksandmiseks. Oma tõsise ja kõhna näo, oma suure waimustuse ja kõneanni ning oma tõsise ja kõlblise eluwiisi kui ka oma lahke ning alandliku meele läbi, mis ka kõige waesemaid ja alamaid tähele panemata ei jätnud, tõmbas ta rahwast enese ligi. Aga ka hulk kõrgemaid isikuid, iseäranis palju Böömi mõisnikka, oli tema waimustatud kuuljate ja tänulikkude õppijate seast leida. Isegi kuningaproua Sohwiia, kuningas Wenzeslausi abikaasa, käis Bethlehema kirikus ja walis Husi enesele pihti-isaks.

Suur oli ka Husi mõju ülikooli professorina. — Küll oliwad arwurikkad sakslased oma hääle enamusega asja nii kaugele ajanud, et Wiklifi õpetused ülikooli poolt kui ketserlikud hukka mõisteti. Et sakslastel hariliku seniajani makswa seaduse järele $^3/_4$ hääli ja böömlastel ainult $^1/_4$ hääli oli, siis oliwad sakslased böömlasi ikka wõitnud. Seda tähele pannes muutis kuningas Wenzel hääleõiguse ülikoolis ümber, kuna ta sakslastele ainult $^1/_4$ ja böömlastele $^3/_4$ kõigist häältest lubas. Selle üle pahandades jättis mitu tuhat Saksa üliõppijat Praagaga jumalaga ja asus Leipzigisse. Kuninglik otsus arwati Husi nõuul tehtud olewat ja selle tõttu langes Husi nimi Saksamaal laimu alla, kuna ta Böömimaal weel kuulsamaks sai. Hus sai rektoriks ning ülikooli pääks, ja rahwas pidas temast kui omast mehest palju lugu ning armastas teda. Mitte ainult kuninga koda, waid isegi Praaga ülempiiskopp, doktor Sbünko oli hakatuses wäga tema poolt ja nimetas tema sinodi jutluse pidajaks. Selle läbi sai Bethlehemma kiriku õpetajal wõimalikuks kogu kokku

tulnud Böömimaa waimulikkude meeste ees jutlust ütelda ja preestrite ning isegi prälaatide wigasid, pattusid ning üleastumisi awalikult laita ja hukka mõista. Ka ühte kohtulikku uurimise kommisjoni walis ülempiiskopp Husi ja tegi temale kohuseks, Kristuse were jäänuste kohta Wilsnaki kirikus, kus palju imeteguside öeldi sündiwat ja kuhu otsatumaid hulke usurändajaid woolas, oma otsust anda. Husi otsuse tõttu keelas siis ülempiiskopp Wilsnakki rändamise ära. Hus oli ütelnud, kõik Kristuse weri olla ära seletatud ja ainult nägemata kombel altari sakramendis siin maa pääl meie ligi.

Böömimaa kuninglik ajalookirjutaja Franz Polacky, kes aasta 20 eest Husi kohta mitu raamatut on kirjutanud, ütleb Husi kohta järgmist: „Tema waimu terawus ning selgus, tema mõõdukas wiis iga küsimise tuuma kätte saada, tema osawus asja sisu lihtsalt ja igale ühele arusaadawalt silmade ette seada, tema kirjanduse, iseäranis Püha kirja tundmine, tema meelekindlus ja järjekindlus, millega ta terwe süsteemi (kawa) uusi õppelauseid maksma pani, tõstsiwad tema tähtsust ja lugupidamist tema ammetiwendade ja teiste keskel. Selle juurde tuli weel tema iseloomu sügaw tõsidus, tema laitmata eluwiis, milles isegi tema waenlased temale midagi ette heita ei wõinud, tema suur agarus, rahwa kõlblise tõstmise hääks tööd teha ja kiriklikka olusid parandada. Neid häid omadusi täiendasiwad weel tema piirita julge ja järelandmata meel, tema kangekaelsus ja paenutamata isemeelsus, tema tung rahwuslik olla ja tema auuahnus, mis märtri krooni inimese elu kõige kõrgemaks sihiks pidas."

Ja märtri kroon meelitas seda tulist tõetunnistajat juba kaugelt. Mida suuremaks tema poolehoidjate arw ja tema mõju kaswis, seda enam hakkasiwad ka waen, wihkamine ja kadedus tema wasta sõda pidama. Waimulikud mehed ei wõinud seda Husile millgi kombel andeks anda, et tema ka neile meeleparanduse jutlusi oli pidanud ja nende rahaahnust ja teisi patte awalikult oli laitnud. Ainult niikaua laskisiwad tema ülemad teda rahulikult tööd teha, kui ta alama rahwa wigasid piitsutas. Kui ta aga ka kleeruse (waimuliku seisuse) pattusid puudutas ja temale waesust, iseenese äraſalgamist ja oma liha ristilöömist ühes kõige tema pattude ja kurjade himudega soowitas, nagu kord Paulus seda Feelikst wasta teinud oli, siis muutus nende olek tema wasta kohe teiseks ja isegi tema kõrge kaitsja, Praaga ülempiiskopp Sbünko, sai tema weriwaenlaseks. — Sbünko kaebas Husi pääle Roomas paawsti ees ja nõudis paawstilt wolikirja, mis temale lubaks Wiklifi ekſiõpetuse laiali laotamise wasta Böömimaal üles astuda. Selle lubakirja sai ta ka. — Arwata 200 köidet Wiklifi kirjutatud kirjadest koguti kokku ja põletati ülempiiskopi lossi ees ära. Rahwa pani see asi kihama. Ta kogus lossi ette ja laulis siin pilkelaule, milledest üks umbes järgmiste sõnadega algas: „Meie ülempiiskopp on aabitsa õppija, ta põletab raamatuid, ilma et ta teaks, mis nende sees seisab." — Husile keelas ülempiiskopp jutluse ütlemise ära. Sellest ei hoolinud aga Hus midagi, waid pidas, nagu ennegi, jutlust Bethlehemma kirikus edasi. Suur waimustatud rahwa hulk käis teda siin kuulamas. Oma õigust jutlust ütelda, põhjendas Hus sellega, et Jumala sõna enam peab kuuldama, kui inimeste sõna. Ühtlasi

saatis Hus appellatsiooni kaebtuse paawstile, kus ta ennast Püha kirja pääle toetab ja seda ristiusu ülemaks juhtnööriks ning otsusetegijaks nimetab.

Aega mööda oli Hus hakanud Rooma kiriku õpetust arwustama. Muude seas astus ta ka indulgentsia (pattude andeksandmisega kauplemise) wasta üles. Paawstil oli nimelt sõja pidamiseks oma naabri Neapeli kuningaga raha tarwis. Et tema enese sõjariistad sõja pidamiseks liiga nõrgad oliwad, laskis ta risti-sõja wälja kuulutada ja lubas köikidele pattusid andeks anda, kes paawsti wastase wasta sõtta läheb ehk selle tarwis raha annab. Hus oli köige ihu ja hingega niisuguse kölbmata teo wasta. Kristuse risti kristlaste wasta sõtta kutsuda, olla täiesti selle armastuse wasta, mis ristil ennast ilmutanud. See olla patt, kui kirik mööga tömbab, kuna Kristus käskinud on, mööga tuppe pista ja oma waenlaste eest on palunud. — Pattude andeksandmist wõida ainult meeleparandamise läbi saada, ei iialgi mitte raha eest. Kristus üksi olla kiriku õige nurgakiwi ning pää; kirikul ei wõiwat ommeti kahte pääd olla. Kui paawsti käsk Kristuse käsu wasta käib, siis on tema selle läbi Kristuse wastaseks (Antikristuseks) saanud, nii kui üleüldse mitte ainult kristlik, waid ka antikristlik (Kristuse wastane) waimulik seisus olemas on.

Johannes Hus. (Holbeini j.)

Kui Hus nii paawsti pattude andeksandmise kauplemise wasta üles astus, tabas teda paawsti wanne, mis nüüd köigist kantsliteest rahwale teada anti. Praaga linna seadis paawst interdikti (suure wande) alla. Kiriku kellu ei tohitud lüüa, jumalateenistust ei tohitud pidada, abielu ei tohitud õnnistada,

lapsi ei tohitud ristida, altari sakramenti ei tohitud wälja jagada senni, kui Praaga ennast mitte Husist lahti ei ütle ja teda oma müüride wahelt wälja ei anna. Isegi kuningas Wenzel ei julgenud enam Husi kaitsta. Hus kutsus nüüd õiget kohtumõistjat Kristust enesele appi ja läks ühe tuttawa Böömi rüütli lossi elama. Siin kirjutas ta mitu raamatut, ka kirja „Kiriku kohta", pidas lageda taewa all jutlust ja kinnitas oma armast Bethlehemma kiriku kogudust hõrna armastuse ja usu poolest hõõgawate kirjade kaudu.

Omas kirjas „Kiriku kohta" nimetas Hus kirikut Kristuse müstiliseks (saladuseliseks) ihuks ja ärawalitsetud hingede ühenduseks. Need, kes ära walitsetud ei ole, on ainult wäljaspidiselt kirikuga ühendatud, ei ole aga mitte tema päriseb liikmed. Nemad on umbrohi nisu seas, sikud lammaste seas, nii et neid Antikristuse (Kristuse wastase) kirikuks ehk paljasteks nimepidisteks ristiusulisteks kutsuda wõib. Kiriku pää on Kristus, apostlid on ta sulased. Tema on oma koguduse igal ajal ligi, kuna paawst kaugel on. Kristus üksi on meie eeskuju ja kõigi kiriku õpetuste üle peab Tema ja Pühas kirjas ilmutatud tahtmise järele otsustama.

Oma kirjades koguduse awaldab Hus rahulolemist sellega, et ta tõe eest surma läheb ja nii omas elus Kristuse järele käib. „Mis sest on, kui see elu meilt ära kisutakse? See on ju surm; kes selle elu jätab, jätab surma ja leiab õige elu."

Toll ajal, kui Hus elas, ei kaewatud mitte ainult Böömi, waid ka muil kristlikkudel mail waimuliku seisuse ning Rooma koja hukka läinud eluwiiside üle. Igal pool nõuti puuduste kõrwalesaatmist ja kiriku pää ning liikmete parandamist. Oli ommeti maailma pahanduseks kolm paawsti korraga auujärjele tõusnud, kes teine teist Kristuse nimel wande alla paniwad. Üks neist kolmest paawstist, keda keiser Sigismund õiguseliseks pidas, oli keisri käsul sunnitud üleüldist kiriku koosolekut kokku kutsuma, kes kirikut jälle ühendama ja puudusi kõrwale saatma pidi. Weel iialgi ei olnud ristirahwas nii suure põnewusega ühte kiriku koosolekut oodanud kui seda Konstanzi kiriklikku koosolekut. Põhjast ning lõunest, idast ning läänest woolas 1414. aasta hilisel sügisel kõigi maade ristirahwa seast saadikuid Konstanzi linna kokku. Warsi nähti wanas Saksa riigi linnas Boodeni järwe ääres koosolijate hulka, nagu seda arwurikkamalt ja hiilgawamalt küll wähe weel kusagil nähtud on. Ilmalikkude auukandjate eesotsas ilmus Saksa keiser Sigismund, tema kõrwal kõigi Euroopa kuningriikide ja walitsejate saadikud, neli kuurwürsti, 24 hertsogit ja würsti, palju krahwisid, baronid ja mõisnikka kõigi isandate maist. Kiriku asemikkude hulgast leiti pääle paawst Johann XXIII.-ama neli patriarkhi, 30 kardinaali, 33 ülempiiskoppi, sadasid piiskoppa, prälaatisid, doktorid j. n. e. Kontsiiliumi wältusel kaswas weel see arw, nii et ajuti kunni 60,000 wõõrast, kõrgete isandate saadikud ja teenrid muidugi ühes arwatud, Konstanzis elamas oliwad. Kes praegusel ajal seda waikset linna näeb, ei wõi enesele ettegi kujutada, kui kirjut elu siin 500 aasta eest nähti.

Sellel kontsiiliumil Konstanzi linnas, mis 4 aastat kestis (1414—1418), pidi ka Husi asi õiendatama. Keiser Sigismund laskis Husi kirikukogu ette kutsuda ja saatis temale selle jaoks waba liikumise lubakirja, mis Husile julget kaitset edasi ja tagasi lubas. Wiinakuu 11. päewal 1414 läks Hus Böömimaalt teele. Mitmed rüütlid oliwad teda saatmas, nende seas ka truu Johann Khluumist (Chlum). Üksnes pisar silmil wõisiwad paljud seda näha, kudas nende armas õpetaja ja truu Jumala sõna sulane lahkub. Ka Husi ennast täitis kindel aimdus, et ta surma läheb. Oma wiimse tahtmise ilmutas ta ühes kirjas oma armsale õpilasele Martinile. Selleşt kirjast on näha, kui wähe Husil waranduşt oli ja kui alandlik ta omas meeles ning kui ustaw ta oma kohuşetäitmises oli. Ta on eneşe pääle pahane selle pärast, et ta waremini, enne kui ta preestriks saanud, liiga agarasti malet olla mänginud ja rõõmu tunnud kenade riiete ning rahwa lugupidamise üle. Martin ärgu olgu selles asjas mitte tema järelkäija. Talwekuu 3. päewal aastal 1414 jõudis Hus hulga rahwa saadetusel Konstanzi linna. Ta asus siin erakorterisse elama. Esimese nelja nädala jooksul ei sündinud midagi. Hus hoidis ennast wagusi, et igasuguşt pahanduşt eemale hoida; ta ei läinud oma korteriştki wälja, luges iga päew kodus missat ja walmistas ennast könede wastu, mis ta kirikukoosolekul pidada mõtles.

Waheajal ei olnud Husi waenlased, nende seas Husi endine sõber ja praegune tulisem tagakiusaja Dr. von Paletz Böömimaalt, ka mitte tööta. Awalikkude müürilehtede kaudu ja kõigisuguste teiste abinõuudega laimasiwad nad Husi kui parandamata ja kangekaelset ketserit. Nende töö kandis ka oma jägu wilja: palju kontsiiliumi liikmeid lõiwad Husi kohta kahtlema. Waenlased saiwad asja nii kaugele, et talwekuu 28. päewal kardinaalide saadikud Husi eluhoonesse tuliwad ja tema kinni wõtsiwad. Siin ei aidanud nüüd auusa Khluumi rüütli wahele-astumised ega nõrga ning kõikuwa meelega keisri seletused enam midagi. Keisrile üteldi koguni, see ei olewat tema asi kontsiiliumi toimetustesse ennast segada ja selle wabaduşt kitsendada; päälegi ei olewat ta sugugi mitte kohustatud ühe ketseri wasta oma sõna pidama ja teda kaitsma. Ka paawşt Johanni poolt, kes esiteks Husi wastu sõbraline oli, ei olnud hääd loota. Johann, kes kontsiiliumi jooksul koosoleku poolt paawsti ammetişt lahti tehti, oli enne mererööwel olnud ja ostuteel paawsti-istmele päässud. Ta elas nüüd kõige ropemat elu. Mis tema Husişt hoolis. Hus wiidi ühte meresaarel (praegune Hoteli saar) olewasse dominikaanlaste kloostrisse ja pandi siin wangihoonesse kinni. Wangihoone oli kõige mustemas kohas, wäljaskäimise koha kõrwal, mille tõttu õhk temas õige hirmus oli. Professor Häberlini fresko-piltide (seina maalide) pääl Hoteli saarel on Husi tolleaegne elukord wäga mõjuwalt kujutatud. Et Husi wangi sattumişt kuidagi wiisi seletada, tõsteti jutud, Hus olla tahtnud ära põgeneda. Kui Hus halwa olukorra tõttu haigeks jäi, anti talle kloostris wähe lahkem ase. Aga ta jäi jällegi haigeks. Alandlikus ja kannatlikus meeles kirjutab Hus oma sõpradele: „Kange hambawalu waewab mind ja wangihoones on mull palju weresülgamise, päawalu

ning kiwihaiguse all kannatada. Need walud on küll wist nuhtlus, mis mina oma pattudega ära teeninud olen, ühtlasi on nad aga ka Jumala armastuse tunnistus minu wastu. Nüüd alles õpin ma psalterist (Taaweti lauluraamatust) õieti aru saama, õieti palwetama ja Kristuse ning weretunnistajate piina enesele õieti ette kujutama. Kiusatus õpetab sõna tähele panema." — Kuna Hus nõnda wangihoones hoigas, hõiskasiwad tema waenlased: „Nüüd oled sa meie käes, nüüd sa meie küüsist ei pääse, kunni sa wiimase weeringi ära oled maksnud."

Järgmise aasta, 1415, jaanikuuni pidi Hus wangis ägama. Wiimati, kui ta juba mitu korda paawsti komissionide poolt erateel üle kuulatud oli, lubati temale kontsiiliumi koosolekul enese ees wastutada. Ruttu teine teise järele tuliwad need päewad, kus Hus kontsiiliumi ees seisis: see oli 5. 7. ja 8. juunil.

Juba 5. juuni läbirääkimiste algul franziskaanlaste kloostri refektooriumis (söögisaalis) tuli see suur lõhe nähtawale, mis igasuguse kokkuleppimise mõlemate erakondade wahel täiesti wõimatumaks tegi. Hus ütles, et ta walmis on kõik tagasi wõtma, mis tema õpetanud, nii pea kui temale paremat näidatakse ja Püha kirja ning esimeste aastasadade kirikuisade kirjade põhjal tõeks tehakse. Aga seda ei tahtnud koosolijad kirikuwürstid kuuldagi. Nemad nõudsiwad, et Hus ilma kõigi tingimisteta oma õpetused tühjaks tunnistaks ja ennast igas asjas kontsiiliumi ning kiriku otsuse alla annaks. Koosolek ei tahtnud õpetada, ta tahtis ainult käskida. Ta tahtis, et Hus ennast koguni selleski süüdlaseks tunnistaks ja seda ära neaks, mis walekaebtustes temale süüks anti. Kui Hus seda tegemast tõrkus, hakati igakord, kui Hus oma kaitsemiseks mõne sõna kõneleda tahtis, nii koledasti lärmitsema, sõimama, pilkama ja naerma, et Hus ainult weel ütelda wõis: „Ma arwasin, et kontsiiliumil küll mõistlikumalt asju aetakse." Wiimati pidas Hus asjakohasemaks täiesti waikida ja mitte midagi wastata, otsekui Issand ülema kohtu ees midagi ei olnud wastanud. Koosolek lõpetati ja järgmine ülekuulamine määrati jaanikuu 7. päewa pääle.

Jaanikuu 7. ja 8. päewal peeti koosolek münsteris (kloostri pääkirikus) ära. Siin aeti asja wagusamini, kui esimesel istumisel, sest et kuningas Sigismund ise ka juures oli. Muidu igapidi kallimeelne kantsler Gerson oli Husi kirjadest 30 ketserlikku lauset wälja kirjutanud. Neid loeti kaebtuse punktidena ükshaaval ette ja Hus pidi igaühe kohta wastust andma. Husile anti siin asju süüks, mille pääle ta eluilmas ei olnud mõtelnudki. Nii öeldi, ta olla altari sakramenti alandanud ja Jeesuse Kristuse ihu ning were juuresolemist püha õhtusöömaajas salanud. See oli aga wale. Sest just altari sakramenti oli Hus kõrgeks pidanud, kuna ta seda Kristuse ihu ning were osasaamiseks oli nimetanud. Sell põhjal just olnwad ka Husi poolehoidjad nii wäga seda nõudnud, et püha õhtusöömaajas ka rahwale karikat pakutaks. Ka rewolutsioonilistes kihutustes süüdistati Husi, nagu oleks tema rahwast üles ässitanud, walitsusele wasta hakata, kuna tema ommeti iga korratuse wastane oli ja oma koguduisi õpetanud oli ülemuse sõna kuulma ja isegi oma waenlastega rahus

ning armastuses elama. Iseäranis pahaks pandi Husile seda, et ta õpetanud oli, ainult need inimesed olewat tõsised ristiinimesed ja õiged preestrid, kes Kristuse järelkäimises kõlblist elu elawad. Würst, kes surmawäärt patus elab, ei olewat kõlbuline würst; Saulile ütelnud prohwet: „Sest et sa minu sõna oled ära põlanud, siis põlgan mina sind ära.“ — Niisuguste Husi õpetuste läbi teotatawat ning häwitatawat kuninglikku ja waimulikku seisust. Nii seletas asja kuulus ja tark kontsiiliumi kõnejuhataja Peeter d'Ailli (= d'Aiji). Hus aga ei olnud sakramentide mõju ning makswust iialgi ammetikandja kõlbluse külge sidunud. Sõnade käänamised ja laimamised läksiwad nii üle kõige määra, et Husile sedagi süüks hakati panema, ta pidawat ennast Jumaluse neljandamaks isikuks.

Nüüd kutsuti Hus pühalikult üles oma õpetust waleks tunnistama. Hus kordas seda, mis ta juba ütelnud oli, et ta iialgi seda, mida ta iganes õpetanud ei ole, tühjaks mõista ei saa. Mis tema aga õpetanud on, seda ei olla weel keegi temale Pühast kirjast ja kiriku õpetusest kui eksiõpetust näidata saanud. Täiesti wäsinud lõpmata, ilma asjata waidlemisest jäi Hus wiimati wait ja teda wiidi wangihoonesse tagasi. Kontsiiliumi saalist lahkumisel astus kalli-meelne rüütel Johannes Khluumist Husi juurde ja pigistas trööstiwalt tema kätt. „Kui suurt röömu mulle,“ kirjutab Hus ühele oma sõbrale, „isand Johannese käe pigistus tegi! Johannes ei ole häbenenud mulle kui armetumale ja kõikide poolt wälja tõugatud ahelais ketserile kätt pakkuda.“

Husi saatus oli otsustatud. Keiser ise, kes Husi wasta sõna ning usta-wuse murdjaks oli saanud, nõudis kontsiiliumilt, et asja kohe edasi aetaks. Hus olla, ütles keiser, kõige suurem ketser, keda ta iiales näinud; põletatagu ta ära. Kui armas ka see nõu prälaatide kõrwule oli, siiski oleks neile armsam olnud, et Hus oma õpetused tagasi oleks wõtnud. Selle lootusega lükati ka wormaalilik kohtu otsuse tegemine ja Husi hukka mõistmine weel neljaks nädalaks edasi ja ei jäetud selle aja jooksul ühtegi abinõuu katsumata, et tõetunnistajat oma õpetuse tühjaks tunnistamisele meelitada.

Selle nelja nädala jooksul kaswis Husi kristlik iseloom iseäraliseks jõuuga. Jumala arm töi tema hingesse surma eel imewäärilise rahu ja meelekindluse ühes alanduse ning armastusega. Tema wastaste ja kogu kontsiiliumi tegewiis ning kiriku madal kõlbline järg awaldas ennast siin kõige kohutawamas walguses. Siin tuleb Jeesuse prohwetlik sõna meelde: „Kui wiinamarja noppimise aeg ligi sai, läkitas majaisand oma sulased oma wilja saama; aga maamehed wõtsiwad tema sulased kinni, muist pekswad nemad, muist tapswad nemad, muist wiskas-wad nemad kiwidega.“ Mitu korda tuliwad Husi wangikotta kontsiiliumi saatkonnad, nende hulgas kõige kuulsamad kardinaalid ja piiskopid, et Husi palwetega ja ähwardustega oma õpetuse waleks tunnistamisele meelitada. „Ma ei ole iialgi nii uhke ja ülbe olnud,“ ütles üks nendest, „et ma oma arwamist terwe kont-siiliumi arwamisest kõrgemaks peaksin. Kui mulle, kell kaks silma on, kirik peaks käskima uskuda, et mull ainult üks ainus silm on, siis kuulaksin ma sõna.“ Hus

Husslitide sõja-aegne jumalateenistus.

seletas, et tema mitte oma eneſe arwamiste juurde ei taha jääda, waid Püha kirja ſelgete üteluste juurde, kes temale tema õpetuſe tühjaks tunnistamiſt keelawad. Ennemini olla ta walmis oma elu andma, kui oma koguduſt tuntud töeſt äralangemiſe läbi pahandama ja tema hinge hädaohu ſiſſe ſaatma. Kui wahete wahel koleda ſurma pääle mõteldes hirmutunne tema rahu rikkuma tuli, ſiis otſis ta eneſele lahutuſt Pühaſt kirjaſt ning märtrite elulugudeſt, kes Jumala wäes wõidu kätte ſaanud oliwad. „Iſeäranis rahustaw on mulle," kirjutab ta kord, „Iſſanda ſõna: Õndſad olete teie, kui inimeſed teid wihkawad, ja kui nemad teid wälja lükkawad koguduſeſt, ja laimawad, ja põlgawad teie nime ära kui ühe paha nime inimeſe Poja päraſt. Rõõmustage ſell päewal ja hüpake, ſeſt teie palk on ſuur taewas." — Enne ſurma igatſes Hus weel pihtile minna. Tema juurde ſaadeti keegi theoloogia (uſuteaduſe) doktor, üks munk, kes liigutatult ning oſawõtlikult tema pihti päält kuulas ja mitte tagaſi ei kohkunud Huſile ilma kõigi tingimisteta pattude andeksandmiſt kuulutamaſt.

Kuna wihawaen ning waenlaste toorus Huſi ſurma ette walmistaſiwad, mõtles tema iſe ainult armastuſe ja lepituſe pääle. Tema laskis Paletz'i kes tema endine sõber oli olnud ja nüüd tema waljumate kaebajate hulgas ſeiſis, eneſe juurde paluda, ja kui Paletz tuli, palus teda ſügawalt haawatud ja süüta hukka mõistetud Hus: „Kui ma ſulle millalgi ülekohut ehk halba olen teinud, ſiis anna ſeda mulle Kriſtuſe pärast andeks, nii kui mina ſinule andeks annan." — Paletz tundis ennaſt ſeeläbi wäga häbiſtatud olema ja ta palus weretunnistajat nutuhäälega, et ta ommeti oma õpetuſe tagaſi wõtaks ja oma elu ſell teel päästaks. „Seda ma ei tee," wastas Hus, „waata ſina ennem ette, kas ſa õieti ja hästi teinud oled, et ſa oma mõtted muutſid."

Huſi kirjad tema wiimſeteſt päewadeſt on täis ſüdamlikku olekut ja armaſtuſt, lapſelikku allaheitmiſt ja rõõmſat uſujulguſt. Ta manitſeb böömlaſi, kindlaſti töeſt kinni hoida, hoiatab neid kätetaſumiſe ja tooruſe tegude eeſt, millele ehk tema hukkamõiſtmine neid kihutama ſaab. Prohweti kombel kuulutab ta tõe lõpulikku wõitu ette. „Hani (Böömi keele ſõna „hus" tähendab hane) on wäikene lind; teda on nad oma wõrku püüdnud: aga teiſed linnud, kotkad ning kullid ſaawad tulema ja nende tagakiuſamiſed lõpetama." Üks Huſi wiimaſteſt kirjuſt lõppeb ſõnadega: „Kirjutatud ahelais tuleſurma ootel."

Wiimaks tuli päew, mill ustawat wõitlejat märtrikrooniga pidi kroonitama. See oli 6. juulil 1415, Huſi ſündimiſe päew. Konſtanzi doomkirikus peeti esmalt üleüldine kontſiiliumi istumine ära. Ka keiſer Sigismund wõttis ſelleſt oſa. Koosolek algas piduliku jumalateenistuſe, missa ja jutluſega. Missa ajal pidi Hus kui kõlwatu ketſer kiriku ukſe ees ootama. Jutluſt peeti Rooma rahwa raamatu 6, 6. üle: „Et patu ihu peab tühjaks minema, et meie mitte enam pattu ei teeni." Seda ſõna tarwitas jutluſe pidaja kurjal kombel ſeks, et ketſerite põletamiſt Püha kirja põhjal õigeks mõiſta. — Kiriku keſkpaigas ſeiſis ſammas wõi wirn, kus preeſtrite riided rippuſiwad, mis Huſile enne tema alandamiſt (preeſtri ammetiſt lahti laſkmiſt) ſelga pidiwad tõmmatama. Nüüd

algas wiimane asja harutamine Husiga. Loeti kaebtusepunktid, 30 rasket waleõpetust, mis Hus wälja lavtanud olla, ette ja kästi Husil wait olla. Ommetigi katsus ta kõneleda: „Ma palun teid Jumala nimel, wõtke mind kuulda, et keegi arwama ei hakkaks, mina peaksin ekslõpetustest kinni pidama.“ Aga ainult mõne sõna wõis ta öelda, muu seas ka seda, et tema siia olla tulnud ennast kaitsma pääle selle, kui ta keisri käest kaitsetunnistuse saanud. Nende sõnade juures waatas ta keisrile näkku. Keiser pööras oma silmad punastades kõrwale.

Nüüd luges temale paawsti kohtunik otsuse ette: kui kangekaelne ketser tehtawat Hus preestri ammetist lahti, wõetawat temalt kõik pühendamised ära ja antawat teda karistamiseks ilmaliku kohtu kätte. — Ilmaliku kohtu kätte saatmisel tarwitati silmakirjalist hoiatamise sõna: „Ommetigi paluwad piiskopid, prälaadid ja waimulikud mehed, et seda waest inimest mitte ära ei tapetaks, waid ainult eluks ajaks wangi pannaks.“ Et „kirik mitte werejänune olla ei tohi, nagu Rooma kirik seda õpetas, siis oldi nii jultunud, et kohtualusele ainult silmakirjaks kristlikul kombel armu paluti, kuna puuriidad tema põletamiseks juba ammu walmis oliwad. Otse nii kui wariseerid ja kirjatundjad ning ülempreester Kristuse ülekuulamisel ütlesiwad: „Meie ei tohi kedagi tappa“ ja Kristuse siis ilmaliku kohtu kätte andsiwad, nii tegiwad siin ka Rooma waimulikud mehed. Aga nagu preestrid ja kirjatundjad suuremad mõrtsukad oliwad, kui Pilatus, nii maksis ka Rooma meeste kohta Issanda sõna: Sellel, kes mind sulle on äru annud, on suurem patt.“

Nüüd järgnes Husi alandamine, s. o. tema wormilik waimulikust ammetist wälja heitmine. Husile tõmmati õpetaja riided selga ja kui ta weel kord pisar silmil seletanud oli, et tema oma õpetust mitte tagasi ei wõta, wõeti temalt üks haawal iga ammeti riide tükk wande sõnadega seljast ära. Ka seda teotamist kannatas Hus taasselt Kristuse teotamisi meelde tuletades, kelle kuju temal nüüd üleüldse igal ajal silmade ees seisis. Kui temalt püha õhtusööma-aja karikas käest ära wõeti, öeldi temale: „Meie wõtame sinu, äraneetud Juuda, käest õnnistuse karika ära.“ Hus wastas selle pääle: „Mina aga loodan Jumala ja oma Õnnistegija Jeesuse Kristuse pääle, et tema minu käest seda karikat mitte ära ei wõta, waid et mina seda weel täna temaga ühes tema riigis jooma saan.“ — Kui temale kuradi nägudega ehitud suur paberi müts pähä pandi, mõtles ta selle mehe pääle, kes teotawat kibuwitsa krooni kannud. Kui teda piiskopid wiimati kirikust wälja tõukasiwad sõnadega: „Meie anname sinu hinge saadana kätte,“ ütles Hus äraseletatud pilguga ülesse waadates: „Sinu kätte, Issand Jeesus Kristus, annan mina sinu ära lunastatud hinge!“

Nüüd mindi nuhtluse kohale. Suur kari sõjariistus mehi ja hulk rahwast saatsiwad weretunnistajat tema wiimsel teel. Kuna kontsiilium istumisi edasi pidas, wiidi Hus linna wärawaist wälja Gottliebeni poole. Ühe wainu pääl, suure tee lähedal, oli riit üles lavtud. Kui Hus nuhtluse paigale oli jõudnud, langes tema põlwili ja palus walju häälega 51. ja 31. Taweti laulu: „Sinu

juurde kipun ma, Jehoowa, ära laſe mind häbisse ſaada ei elades, oma õiguſe päraſt päästa mind. Sinu kätte panen ma tallele oma waimu. Lunasta mind oma õiguſe läbi. Kõikide oma wihameeste päraſt olen ma ſaanud ka oma naabritele teotuſeks üpris wäga ja hirmuks oma tuttawatele. Kes mind näewad wäljas, need põgenewad mu eeſt ära. Ma olen ſüdameſt ära unuſtatud kui üks ſurnud, ma olen ſaanud kui hukka läinud riiſt. Seſt ma olen kuulnud mitme paha kõnet, kõigipidi on kartuſt, et nemad ühtlaſi mu wasta nõuu peawad: nemad mõtlewad minu hinge käeſt ära wõtta. Aga mina loodan ſinu pääle, Jehoowa, ma ütlen: Sina oled mu Jumal. Laſe oma pale paista oma ſulaſe pääle, ſaada mulle abi oma helduſe läbi." — Paljud, kes teda palumas kuulſiwad, oliwad liigutatud ning ütleſiwad: „Mis ſee inimene ſüüdi on teinud, ſeda meie ei tea; nüüd aga kuuleme meie, et tema wäga kriſtlikult palub ja Jumalat appi hüüab."

Hieronümus Praagaſt.

Timuka käſu pääle tõuſis Hus üles ja tõsteti riida otſa. Tema tänas weel wangihoidjaid kõige hää ja armaſtuſe eeſt, mis nemad tema wastu oliwad üles näidanud. „Teie olete minuga kui wennaga ümber käinud." Siis palus ta: „Iſſand Jeeſus Kriſtus, ole minule ligi ning toeta mind, et ma ſeda koledat ning waluſat ſurma, mida ma Sinu püha ſõna päraſt kannatama pean, Sinu armu ning abiga mehiſelt wälja kannatakſin!" — Siis ſeoti tema püsti ſamba külge kinni ja pandi wäikſeid hagu ja õlgi tema jalge alla; ſelle pääle laoti puid kunni Huſi lõugadeni. Kui Huſi ümber juba puud walmis laotud oliwad, küſis kohtu otſuſe täideſaatja, Pfalzkrahw Ludwig, weel wiimaſt korda tema

käest, kas ta oma õpetust tagasi võtta ei taha. Hus wastas, et ta oma õpetust surmaga kinnitada tahtwat. Selle pääle süüdati puuriit põlema. Hus aga hüüdis lauldes: „Jeesus, Sa elawa Jumala poeg, heida armu minu pääle.“ — Kui ta edasi laulis, löi tuleleek temale näkku; nähti ainult weel tema liikuwaid huuli. Mõne silmapilgu järele läkatas ta ära ning jäi wait. Kui Husi keha ühes riietega, mis tagajärele tulde wisati, ära oli põlenud, heideti tuhk Rheini jõkke. Seda tehti selle pärast, et böömlased tema jäänusi mitte auustada ei saaks. Selle asemel kaewasiwad aga böömlased maa sest kohast üles, kus Hus seisnud oli, ja wiisiwad selle tema jäänusena Böömimaale kaasa.

Husi sõber Hieronümus suri aasta hiljem sedasama weretunnistaja surma. — Tema oli terwe aasta koledas wangihoones waewlenud, oli juba korra oma õpetuse tagasi võtnud, siis aga seda tegu kahetsenud ja uuesti kohtu ette kutsutud. Kommisjoni ees, kus tema asja harutati, mõistis ta ennast nii osawasti kaitsta, et humanistlane Poggio (loe Podshio) Florenzsist, kes asja päält kuulas, ühes kirjas selle üle wäga waimustatult räägib. Peeter D'Ailli oli Husi wabakslaskmise poolt, Gerson nõudis tema karistamist. Poggio ütleb selle kohta: „Sookrates ei joonud kihwtipeekert mitte parema meelega, kui Hieronümus ennast põletada laskis. — Tema hingas oma waimu wälja rõõmsasti oma usku Jeesuse Kristuse sisse tunnistades.“ — Hieronümus waewles kauemini, kui Hus ja tundis palju suuremat walu. — Tema suri lehekuu 30. päewal 1416.

Nii suriwad Konstanzi linnas roomlaste wiha, preestrite waenu ja tarkade kadeduse läbi mõlemad usutunnistajad Hus ja Hieronümus ja jäiwad truuks surmani, et nad elukrooni wõiksiwad kätte saada.

Kontsiiliumi töö ei õnnestanud pääle seda enam sugugi. Mitmesuguseid rahwuseid sattusiwad teine teisega tülisse ning riidu, ei pannud wõitluse ägeduses midagi enam tähele ja läksiwad warsi pärast seda, kui nad enestele paawsti waliku läbi uue isanda ikke pääle oliwad pannud, ilma et nad õieti midagi oleksiwad korda saatnud, igaüks oma koju. Böömimaalt aga sõudis äge kättemaksmise sõda, mis Husiitide sõjaks kutsutakse ja mis 20 aastat Saksamaad rüüstas, keisert ja kleerust (waimulikku seisust) wärisema pani ja wiimati ommeti Böömi rahwale ühe asja Husi õpetusest ära päästis, et püha õhtusööma-aja karikat kõigile altari sakramendist osawõtjatele ulatatakse (Rooma kirikus saawad karikat üksi preestrid).

Meile aga antku Jumal armu, et meie Kristuse tunnistajate hää eeskuju järele truuisti käiksime oma elu aeg ja et meie ikka walmis oleksime Issandast tunnistust andma, ka oma surmaski.

Orleani neitsi.

Tieteistkümme aastasaja esimesel poolel ilmub ajaloo näitelawale üks wäga imeline isik, Orleani neitsi. Paljud peawad teda kristlikuks prohwetiks ja kangelaseks. Otsekui kui Deboorat ning Juuditit isamaa hädaoht ja häbistaw olek usulikka kangelase teguſid ajas tegema, nii oli ka Orleani neitsiga lugu. Tema imelised sisemised elunähtused, mis teda awalikule ülesastumisele Prantsusmaa ajaloos kihutasiwad, tuletawad ph. Peetruse sõnu meelde, mis ta nelipühi puhul ütles: „Jumal tahab omast Waimust wälja walada kõige liha pääle, ja teie pojad ja teie tütred peawad prohweti wiisil rääkima, ja peawad nägemisi nägema."

Orleani neitsi päris nimi oli Jeanne d'Ark (ütle Shanna d'A. = Johanna d'A.). Tema sündis aastal 1412 Maasi jõe ääres seiswas külakeses Domremii. Johanna wanemad oliwad auusad ja lihtsad maainimesed, kes oma käte tööst ja oma wähesest loomadest ning põllust endid elatasiwad. Teiste küla lastega ühes käis wäikene Johanna küla karja hoidmas, suwel aitas ta ka põllul ning toas talitada ja talwel oli ta abis kedramas ja õmblemas. Johannal oli osawõtlik süda; ta armastas waestele andeid anda, jättis sagedasti oma woodi mõne waese hooleks, et ise kusagil maja nurgas magada, ja oli kõikide wasta wäga lahke. Wana jutt räägib koguni, et linnudki tema põlwedele tulnud ja sääl teri nokkinud. Tema mängude kaaslased armastasiwad teda tema waga meele pärast pilgata. Sest kuna teised tüdrukud nalja heitsiwad, läks tema hää meelega kuhugi kõrwale, et Jumalaga üksi olla. Iga hommiku käis ta missal, langes õhtu jumalateenistuse kella häält kuuldes põlwili ja käis iga laupäew ligidal olewas üksikus metsakabelis Jumalat palumas. Kõige selle juures oli ta iseäranis tark ning kaine ja wapra meelega. Tema iseloomu iseäralduseks oli tema wäga häbelik olek, mille tõttu ta wäga ruttu punastas. Sugulikka tundeid ei näi tema südames iialgi pesitanud olema.

Imelik on Jeanne d'Ark'i jumalik kutsumine.

Johanna kodumaad waewas sell ajal kole sõjahäda. Juba mitu sada aastat oli Prantsus ning Inglismaal teine teisega tegemist olnud. Esmalt oliwad prantslased katsunud Inglismaad täiesti eneste maaks teha. See oli

aastal 1066 olnud, kui Normandia hertsog Wilhelm Wõitja Normandiast üle mere Inglismaale oli tunginud. Selle järele aga saiwad inglased Prantsusmaal mitu wõitu kätte. Sest ajast saadik, kui Inglise kuningas Eduard III. (aastal 1328) kui pärija Prantsusmaad enesele tahtis saada, ei waikinud sõda juba terwe sada aastat mõlema riigi wahel wäheks ajakski. Halwaks läks asi Prantsusmaale ja Prantsuse kuningale sest ajast saadik, kui nõdrameelne Karl VI. Prantsusmaa auujärjele oli pääsnud ja tema wasallid kahte suurde erakonda langesiwad, kellest teine Prantsus-, teine Inglismaa poole hoidis. Inglise erakonna eesotsas seisis wägew Burgundia hertsog; kuninga poolehoidjate eesotsas Orleani hertsog. Burgundia hertsogit kutsuti lepitust tegema, aga keegi aadeli meestest kuninga saatkonna seast tappis tema Monteroo sillal ära. Tapetu poeg wandus kättetasumist ja heitis nüüd ihu ja hingega Inglise poole. Inglise erakond oli juba waremgi wägewa Inglise kuninga Heinrich V. ettewõttel, kes prantslasi Asinkuuri (Azincourt) juures a. 1415 löönud oli, Prantsusmaal wägewasti edenenud. Heinrich V., kes ühe Prantsuse printsessaga abielusse oli heitnud, kuulutati Prantsuse kuningaks, kuna nõdrameelse Karl VI.-ma pojalt troonipärija õigused ära wõeti. Karli VI.-ma pojale Karl VII.-ale jäi weel õige wäikene osakene pärismaad omanduseks ja ka seegi oli juba inglaste kätte minemas, kes lõunapoolse maa wõtit, kindlustatud Orleani, praegu piirasiwad. Kuningas ja maa oliwad hädas. Sõjawägi oli kuninga maha jätnud, kuningas ise oli Shinoni (Chinon) läinud. Wõimata näis olema Orleani prantslaste jaoks päästa. Terwel Prantsusmaal oli õieti nüüd igaüks sedawõrd walitseja kui palju temal wõimust jatkas. Rahwas lõi mässama; Pariisi wangihooned lõhuti maha, wangid, arwu järele umbes 3000 inimest löödi surnuks. Ühel talwe ööl tuliwad hundid päälinna tänawatele ja sõiwad surnukehasid, mis sinna maha oliwad jäetud.

See hirmus sõjahäda pani noore ja waga Johanna were keema. Juba ennegi oli ta palwes oma isamaad ja kuninga koda meelde tuletanud. Ühel ilusal suwisel päewal, pärast paastupäewa, kuulis ta oma isa rohuajas olles wäga selget häält kiriku poolt. Häälele järgnesiwad ilmutused: ingel Miikael ja pühad Kathariina ning Margareetha. Hääli, mida tema oma 13. eluaastast pääle nüüd sagedasti kuuleb, ütlewad temale, et ta hää laps peaks olema ja sagedasti pihtile minema. — Pärastpoole ilmutatakse temale weel, et Jumalal suur hale meel on Prantsusmaa pärast; Johanna pidawat Prantsuse sisemaale minema ja kuningale abi wiima. —

Johanna on juba 17 aastaseks saanud, ja ta ei tihka seda enam salajas hoida, mida temale ühtelugu ja ikka pääle käiwamalt ilmutatakse. Ta tunnistab kõik oma naabri külas elutsewale onule üles. See usub tüdrukut ja läheb tema pärast kuningliku wäeülema jutule. Ülem annab nõuu tüdrukust seesuguseid mõtteid paari kõrwalopsuga eemale peletada. Johanna aga ei anna järele ja nõuab, et onu teda ennast wäeülema juurde wiiks. Sääl palub tüdruk wäeülemat, et see teda troonipärija (Karl VII.) juurde saadaks, sest troonipärijale tahtwat Jumal riigi anda. Aga wäeülem tõrjub tüdruku ka

seekord tagasi. Johanna jäeb Wokulööri (Vaucouleurs) linna, kus päälik asub, ühe kodaniku emanda juurde elama, kellega ta ühes iga päew missal käib. Tüdruku waga elu ja waimustatud lootus paneb lähema ringkonna teda uskuma. Et asi tähelepanemist äratab, siis hakkab ka wäeülem asja lähemalt järele uurima. Wiimaks annab ta ka järele ja wõtab tüdruku, kes taewast selleks olla käsu saanud, oma wäe hulka wasta. Ta annab talle rüütli riided ja ratsahobuse ning saadab teda kahe aadelimehe hoiu all Shinoni kuninga ette. Siin lastakse imelik neitsi warsi kuninga jutule. Kuningas räägib temaga salajas. Tüdruk ilmutab selleşt jutust teistele ainult seda, et ta kuningale kindla tähe oma taewalikust saatmisest olla annud. Päraşt seda kui kuningas ülikooli ning parlamendi arwamist tüdruku kohta järele pärinud, wõtab ta teda wasta ja annab temale sõjariided. Ta saab omale täieliku wäeülema saatkonna. — Wahwalt ja wõidujulgelt läheb nüüd neitsi sõtta kõige ägedamasse wõitlusesse. Oma õnneks ei juhtu ta haawa saama. Blo a (Blois) linnast, kus ta 3000 kuninga sõjameest ees leiab, läheb ta Orleani, et linna wabastada. Tall läheb õnneks tähele panemata, Inglise suurtükkideşt mööda, linna pääseda. Jürikuu 29. päewal a. 1429 sõidab ta walge hobuse seljas linna tänawail, ja kodanikud wõtawad teda hõiskamisega kui taewalikku pääştjat wasta. — Juba teisel hommikul nõuab neitsi saadikute kaudu, et Inglise wäeülemad Talbot ning Suffolk Jumala nimel Prantsusmaalt ära läheksiwad ja kõik ära wõidetud linnade wõtmed käest ära annaksiwad, Orleani piiramist jätaksiwad ja koju tagasi pööraksiwad. Talbot laseb neitsile ütelda, neitsi olewat lehmatüdruk, soldatite armukene. Kui tema teda kätte saawat, laskwat ta teda ära põletada. Nüüd annab neitsi pääle seda, kui ta wärsket wäge Prantsusmaalt lisaks saanud, käsu piirajate pääle langeda. Esiteks aga manitseb ta weel

Orleani neitsi.

sõjamehi, et nad pihtile läheksiwad, ja tõrjub kõik naised tagasi, kes sõjawäe taga hulkuda armastawad. Ehk küll Johannal osawad ohwitserid, nagu krahw Dünoa (Dunois), nõuandjateks ja juhatajaiks on, siiski paneb ta ohwitseride ettewaatliku oleku wasta igalpool oma tahtmise maksma.

Nüüd saadab tüdruk ühe wägitöö teise järele korda, mis piiratud sõjawäe julgust imelisel wäel tõstab. Inglise sõjawägi jääb seda nähes ebausklikuks ja kaotab julguse. Üks waenlase kindlustus langeb teise järele. Neitsi kihutab ettewaatlikuid ohwitseriside ägedamale wõitlemisele. Neitsi ise saab haawata. Aga õhtuks on Inglise pääkindlustus Orleani ees langenud. Wõidu päewa õhtul läheb neitsi kellade kõlamisel oma wõitja sõjawäe eesotsas kirikusse ja waimustatult laulawad kõik: Te Deum laudamus (Sind, Jumal, kiidame). Hõiskamine ning rõõm on määratu.

Nüüd jätawad inglased Orleani maha ja sellega on neitsi esimene töö, milleks ta ennast tunneb kutsutud olema, korda saadetud: Orlean on wabastatud. Nüüd ruttab ta kuninga juurde ja kutsub teda kroonimise pidule Rheimsi linna. Rheims on küll weel waenlaste käes, aga ka siit aetakse inglased minema. Kuninga kätte tuuakse linna wõtmed. Jaanikuu 17. päewal 1429 wõetakse doomkirikus kroonimine ette. Kroonimist toimetab Rheimsi ülempiiskopp. Johanna seisab kõrgel altaril ja hoiab oma wõidulippu käes. Pärast kroonimist langeb ta kõige esimesena kuninga ette põlwili, wõtab tema jalgade ümbert kinni ja ütleb pisar silmil: „Kallimeelne kuningas, nüüd on Jumala hää tahtmine sündinud, kes tahtis, et Teie Rheimsi linna pidite minema püha õnnistamist wastu wõtma. Nüüd on Teil tunnistus käes, et teie õige kuningas olete, kelle päralt Prantsusmaa on.

See oli Johanna elu kõrgem waimustuse tipp. Ka neitsi isa ja onu oliwad Rheimsi tulnud ja rõõmustasiwad tema auu üle. Kui meie aga neitsi pärastise õnnetuma elulõpu pääle mõtleme, siis tärkab küll soow südamesse, et temale seda auu mitte ei oleks antud. Neitsit jumaldati lihtsalt. Aga tema sõna ei wõetud enam kuulda, iseäranis siis mitte, kui kuninga uued sõjakatsed tema enese süü läbi nurja läksiwad. Johanna pidi ennast nüüd ainult kui imelikku sõjakuju ühes widada laskma. Eks see olnud juba tähenduseks, et tema ülesanne täidetud oli ja temal enam midagi teha ei olnud? — Päälegi tegi ta nüüd kõik kui wasta tahtmist wangi wõetud sõjamees ühes; ta oli alati äritatud ja mõtetes. Sellega algab tema elu teine, kurb pool.

Seda tahame weel lühidalt tähele panna.

Kuningas, kelle sõjawägi sedawõrd arwurikkaks saanud oli, et tema pääle juba loota wõis, marsis Pariisi poole. Et ka Pariis inglaste käest ära wõetakse, oli juba Johanna ette kuulutanud. Aga jutt, mis enne tormijooksmist käima pandi, nagu oleks Johanna juba eeltulewal ööl Pariisis magada lubanud, oli tuulest wõetud. Sellega taheti ainult sõjamehi kawalal teel julgustada. Esimesest wallikraawist saadi kergesti üle; teine oli weega täidetud. Kuulide rahe all katsuti silda ehitada. Johanna oli oma piigiga wee sügawust mõõtmas. Sääl tabas üks wiskepomm tema säärt, ta lipukandja langes tema kõrwale

maha. Wäeülemad andsiwad käsu tagasiminemiseks. Neitsi, keda ta haaw weel mitte jõuetumaks ei olnud teinud, ei tahtnud tagasi pöörata, aga teda wiidi wägisi tapluse paigast ära. Wihas hüüdis ta: „Jumala eest, see paik oleks wõetud olnud, kui meie olekſime edasi wõidelnud!“ Sell päewal nõrkes meeste usk tema sisse; sõimusõnad ja haawatud sõjameeste wandehüüded tuliwad ta kõrwu.

Weel üks teine asi pani Johanna meele kõikuma. Saint-Deniis, weel enne Pariisi tormijooksmist, oli ta ühte lodewat naisterahwast oma pühitsetud mõõga teraga laperguti löönud. Mõõk oli sääl juures pooleks läinud. Seda pidas Johanna pahaks täheks. Kuningas ei olnud teda lasknud St.-Denii wõitlusest mitte osa wõtta, waid neitsi oli pidanud kuninga järele Loaari (Loire) minema. Enne äraminemist St.-Deniist riputas ta aga oma uue mõõga ja raudriide kirikusse üles.

Edaspidisest wõitlustest ei wõta Johanna mitte enam õieti osa. Tema ümbrus ning tema-aegne meele olu mõjuwad halwasti ta kohta. Husiitidele kirjutab ta ähwarduse kirja, kus ta neid noomib, patust pöörda ja kiriku hõlma tagasi tulla. Ka kõneleb ta Pühama tagasiwõitmisest. — Waheajal on inglased Compiegne (= Kompjenn)' i linna ümber piiranud. Neitsi ruttab appi, julgeb aga liiga palju. Wäesalgad, kes tema järele tulewad, pöörawad ümber ja lööwad põgenema. Johanna jääb kaitseta. Ta wõetakse wangi (23. mail 1430). Rõõm inglise laagris on suur; Pariisis põlewad ilutuled. Johanna ise wäriseb waenlaste ees. Kõrges ja kindlas Boorewoaari (Beaurevoir) tornis peetakse teda kinni nagu lindu, kes wabadust taga igatsedes pääga wasta puuri seinu põrkab. Oma sisemise hääle wasta kukutab ta ennast tornist maha. Ta ei saa suurt wiga. Jõulu-kuul 1430 wiiakse Johanna Ruuenisse (Rouen). Ahelais weetakse teda soldatite wahel waimuliku kohtu ette, kus õpetlased, usuteadlased ning õigusteadlased tema üle kohut mõistawad. Kohtunikud on inglaste palgatud. Nemad riisuwad neitsilt tema pühaduse läike, kuulutawad teda nõiaks ja tema töö kuradi tööks; nad katsuwad kõik teha, et nõiduslik läige, mis prantslasi waimustab, inglasi aga kartma paneb, tema ümbert kaoks. Kohtu asi muutub nõia ja ketseri protsessiks, ja surma nuhtlus on tema tagajärg.

Kuningas Karl VII. ei hooli Johannast. Rheimsi ülempiiskopp kuulutab linnale, Jumal olla neitsit tema uhkuse pärast maha jätnud. Johannale ei tule keegi appi, ta peab ise ennast kaitsma. Targasti ja hoiatawate prohweti sõnadega kostab ta kohtunikkudele. Kohtunikud on aga enamasti kiriku waimulikud esimehed, ja Johanna hoiab kirikust ning tema seadustest kinni. Kiriku nimel seletatakse Johannale, et pühad, keda ta näinud, kurjad waimud ja et tema ise kuradi tööriist olnud olla. Kas tema mitte kiriku otsuse alla heita ei taha? Mis kiriku wastu on, olla ketserlik. — Johanna aga wastab: „Mina olen hää risinimene, mind on õieti ristitud ja ma tahan kui hää ristiinimene surra. Ma usun kõiki usuõpetusi ja kümmet käsku; ma armastan kirikut. Mis aga minu tegudesse puutub, mis mina Prantsusmaa hääks teinud, siis

tahan ma selles asjas ainult taewa kuninga otsuse järele käia; Tema on mind saatnud."

Lehekuu 24. päewal 1431 saadeti Ruueni surnuajal suure rahwa hulga juuresolemisel kohtu otsus täide. Johannalt küsiti, kas ta köike oma tegusid ja sõnu, mis kohus hukka on mõistnud, mitte tühjaks tunnistada ei taha: muidu põletatawat teda ära. Neitsile näidatakse timukat, kes rakendatud wankri pääl seisab, walmis teda puuriidale sõidutama. Sääl kaotab neitsi julguse. Ta hüüab: „Ennemini tahan mina köik tühjaks tunnistada, kui ennast ära põletada lasta." Kohtuotsus muudeti nüüd tule surma nuhtlusest eluaegseks wangipõlweks. Wangihoones aga wõtab neitsi oma sõna tagasi. Aasta hiljem 30. mail 1431 wiiakse ta jällegi puuriidale. Nüüd laseb ta ennast ära põletada.

Meie asi ei ole hingeteaduseliselt ning mõttetarkuse seisukohalt Johanna d'Ark' i imelikku ilmumist kirikuloos seletada. Nii palju on kindel, et Kristus Orleani neitsile mitte kaugel ei olnud; see oli jumalik kutse, mis teda kutsunud oli. Kurwastaw on aga see, et kirik niisuguseid waimu äratatud isikuid ketseriteks tunnistas ja neid taga kiusas.

Sawonaroola.

awonaroola oli Itaalia prohwet ja usupuhastaja. Usupuhastaja aga oli ta ainult ses mõttes, et ta peadset kiriku uuendamist ette kuulutas ja seda ükskõikus riigis Florenzis läbi wiia katsus. Sawonaroola elukäik oli wäga kurb: temal oli suurte wõimudega wõitlemist ja ta seisis ükši nende wasta. Selle tõttu langes ta ka kui weretunnistaja.

Sawonaroola elas kesk kergemeelelist ja pahakombelist Itaaliat ühel ajal, kus täispuhutud selgitaw humanismus, kes usu asemele teadust ja kunsti auujärjele tõsta tahtis, igalpool walitsemas oli ja ka Rooma rikutud ja wägewawõimulist ülemat waimulikku seisust omas wõrkudes kinni pidas. Suur pidi siis selle prohweti julgus, waimujõud ning waimustus olema, kui tema niisuguse halwal ajal terwet riiki, kus ülewal nimetatud waenulikud ning häwitawad jõuud tööl oliwad, enesega ühes kiskuda ja oma mõju all hoida suutis! Suur pidi ka weel pärast surma tema töö pühaduse mõju olema, kui järel tulewatel põlwedel tema mälestust mitte ükši protestantlaste, waid ka auusate katuliiklaste seas kõrge auu sees peeti. Püha Fiilipp Neeri pidas Sawonaroola pühaduse paistusega pilti oma majakabelis. Isegi jesuiidid olekšiwad walmis olnud Sawonaroolat õndsate liiki üles wõtma, kui apostlik iste seda oleks lubanud. Lutherus ütleb Sawonaroolast ühes selle mehe kirjutatud raamatu eeskõnes: „Tolleaegne Kristuse wastane (Antikristus) wõis lootma hakata, et selle suure mehe mälestus pea kustuma ja alalise wande alla jääma saab. Aga waata, see mees elab ja tema mälestus on õnnistus.“ Ka meile toogu selle mehe elu waatlemine õnnistust!

Sawonaroola oli põliselt aadeli sugust pärit. Tema isaisa oli kui kuninglik arst ja looduse uurija kuulus olnud. Ka noorele Sawonaroolale näis läikiw seisukoht siin maailmas määratud olema. Aga noormees, keda toredas ning rõõmurikkas Ferraaras tema annete ja teadmiste pärast laialt auustati, pööras maailmale selja, põgenes isamajast ära ning sai mungaks. Bolonja dominikaanlaste kloostris otsis ta rahu oma südamele ja kaitset maailma hukatuse eest. Alles, kui ta kloostri müüride wahel juba warjul oli, andis ta omast sammust omastele teada. Aga otsekui Lutherus mõnikümmend aastat hiljem

ſedaſama otſides kloſtriſt ja oma ſüdameſt ommetigi jälle maailma eeſt leidis, nii oli ka Sawonarvolaga lugu. Ommetigi ei astunud tema kloſtriſt wälja, waid jäi mungaks. Rahuliku elu aſemel aga läheb tema elu wäga kirjuks. Ta on naabritütart armastanud; ſee aga ei ole tema armastuſt wasta wõtnud. Nüüd tahab ta, nagu ta koju kirjutab, waeſuſt eneſele mõrsjaks koſida, oma ihu ſelle ſisſe anda, et oma hinge päästa. Tema ſüdant koormata kibe walu, tema meeled wõidelda tema mõistuſega ja walmistada temale ſelle läbi rasket tuska. Iſa wõtku ema tröõstida, mõlemad andku talle oma õnnistuſe; tema tahta wanemaid alati palwes mälestada. Sawonarvola armſam warandus on elewandi lõualuuſt nikerdatud ſurnu pääluu, mida ta ſeks tarwitab, et auuahnuſe ihaſid eneſeſt eemale peletada. Bolonja Kloſtris elab Sawonarvola 14 aastat waikiſt elu. Tema uurib theoloogiat (uſuteaduſt), peab noortele munkadele ettelugemiſi theoloogia ning filoſoofia üle, harjutab ennaſt uſulikkudes püüdmistes ja ütleb jutluſi. Tema nõrk ja kägiſew hääl ei näi aga ſeda puhku weel mitte iſeäraſiſt mõju awaldanud olema; ſee oli alles küpſemiſe ja ettewalmiſtamiſe aeg ſuurepäraliſemale tegewuſele. Siiski on meil üks nähtus Sawonarvola ilmalikuſt iſikuliſeſt mõjuſt teiste kohta: Kui tema kord Poo jõge mööda reiſimas oli, oliwad 18 ſoldatid ühes temaga laewas. Need tegiwad jumalakartmata ja ülemeelſeid teguſid ja ajaſiwad kõikeſuguſeid roppe ſõnu ſuuſt wälja. Sawonarvola palus neid, et nad ainult pooleks tunniks teda kuulda wõtakſiwad; ſiis wõiwat nemad jälle teha, mis nad aga tahawad. Mehed oliwad ſellega nõuus, ja weel ei olnud pool tundi mööda, kui juba 11 ſoldatid nuttes tema jalge ette langeſiwad ja kahetſedes oma pattu üles tunniſtaſiwad. — Wõitluſt patu wasta pidas Sawonarvola enamasti palwe ja Püha kirja ſõjariiſtadega. Pühas kirjas leidis tema igaweſi asju taga otſiw hing rahu. Oma eneſe elunähtuste põhjal waikſes Bolonja kloſtri kambris on Sawonarvola järgmiſe ſuurepäraliſe õpetuſe Kirja lugemiſe kohta kirja pannud:

„Keegi ei wõi Kirja mõiſta, olgu ta õpetatud ehk õppimata, kui temal ſee walgus puudub, kelleſt Kiri wälja on läinud. Sellepäraſt lähenegu igaüks Kirjale puhaſtatud ſüdamega. Seſt et Kiri kõige kõrgemaiſt asjuſt kõneleb, ſiis nõuab ta ka kõige hoolſamat waimu kogumiſt. Kes Kirja lugemiſeſt kaſu tahab ſaada, ſee peletagu kõik patud ja kõik ilmalikud mõtted eneſeſt kaugele ja wõtku üksikus kambris uſu ja alanduſega püha raamat kätte ning palugu Jumalalt eneſe walgustamiſt. Nii wõib ta õieti hakata ſelleſt aru ſaama, mida ta lugenud, nii wõib ta ſeda eneſes ära tundma hakata, mida ta lugenud, kui ta hääde tegude kallal Kirja ſaladuste wäärtuſt on ära proowinud. Suurem ſelgus, kui õpetlikkudeſt ſeletusteſt, ſaab temale ſiis tõotatud kõrgemaſt walguſeſt woolama, ja tema elunähtuſed ſaawad need käigud olema, mida mööda ſee walgus temaſſe woolab. Ärgu aga keegi rutates lugegu, waid hoolſasti pangu ta iga ſõna tähele, kunni ta tema tähenſiſuga ennegi tuttawaks on ſaanud. Kui ſee käes on, ſiis katſutagu mõtlemiſe teel ſügawamaſſe ſiſuſſe tungida ja uſtagu kindlaſte ſeda, mis loetud, ſeſt et ſee, kes ſõna andis, mitte eksida ei wõi.

Aga sõna teada ja seda mitte täita, on tähtsuseta. Sellepärast, kui sull sõna möte selgeks on saanud, siis palu Jumalat, et Tema sind armulikult armastusele ning teole kihutaks."

Oma 37. eluaastas, aastal 1490, saadeti Sawonarvola ordu wendade poolt Florenzi linna, kus ta säälses dominikaanlaste kloostris noori mungaks püüdjaid, nõnda nimetatud nowiizasid, õpetama pidi. Oma ettelugemisi algas ta kloostri aias ühe roosipuhma all. Kui aga munkade juurde ka ilmalikud inimesed kogusiwad ja tema kuulajate arw liiga suureks kaswas, läks ta kloostri kirikusse. Aga ka see jäi pea kitsaks selle hulgale, kes teda kuulata soowis. — Mis Sawonarvola õpetas, oli kõik sügawa mõtlemise ja pikkade wõitluste wili. Ta oli töe Pühas kirjas ja südame rahu oma hinge pühendamises ristilöödud Õnistegijale leidnud. Tema enese elunähtused andsiwad temale selle kindla teadmise, et ka teiste õndsus ja terwe rahwa õndsus ainult sellsamal teel kätte saadaw on. Rahwa seisukord wõib ainult siis paremaks saada, kui rahwas ise paremaks saab, kui rahwas Kristuse juurde tuleb ja ennast kõigist halwust kombeist wabastades Jumala sõna poole pöörab. Sellepärast pidas ka Sawonarvola, nagu Ristija Johannes, meeleparandamise jutlusi. Israeli wanust prohwetitest oli ta seda korda tundma õppinud, mille järele Jumal rahwastega ning iga üksiku inimesega ümber käib. Selle korra järele käiwad õndsuse eel rasked nuhtlused. Nii arwas Sawonarvola waim seda ka oma armsa Itaalia kohta ette ära nägewat. Siiski weel armsam oli temale Kristuse kirik. Kirikul aga ei olnud usku, ilma milleta midagi korda saata ei saawat. Issand olewat oma ihu Õnnistegija

Sawonarvola.

ja ei jätwat oma rahwast ega oma asja mitte hooletusesse, waid seadwat kiriku pea jälle korda. Abi aga wõiwat ainult Jumalast tulla.

Tõepoolest täitis kiriku reformatsiooni (uuendamise) mõte kogu 15.-at aastasada. Kõik selle aastasaja suured kirikukogolekud, nii kui Konstanzi, Baaseli ja Piisa omad, olìwad selle mõtte kallal töös olnud. Nende töö oli ainult meeste eneseparmastuse tõttu nurja läinud, kes kiriku ebakorrast kasu saiwad. Sawonarvola wõttis asjast teisiti kinni. Tema südames põles igatsus kiriku reformatsiooni järele, ja tema sai selle wiimseks prohwetiks. Imelise terawuse, otsekohesuse ning tõega lükkas ta katte kõigi kiriku ja waimuliku seisuse wigade päält eest ära. Tema tundis ja kirjeldas oma aega ja inimese südant nii, et tema kuuljad oma südamete salajamais soppides temale õigust andma ja tema poole hoidma pidiwad. Ja mõningatel, kes Sawonarvola südame kirjeldusi kuulsiwad, tuli ette, nagu oleks nende pihti-isa Sawonarvolale kõik saladused ära jutustanud. Kõige suuremaid süüsid leidis ta preestri seisuse juurest, kes karskuse tõotuse eest enesele salajast ja kurjast lõbust tasu otsiwat. Kõiki kirikus wõiwat osta. „Meie prälaadid on kuradile pühad päewad sisse seadnud. Nad ei usu Jumalat, waid heidawad meie usu saladustega nalja. Oh Issand, tule ruttu! Ara unusta oma kirikut! Tõuse üles teda päästma kuradi ja wägiwaldsete walitsejate, kurjade prälaatide käest."

Ka omas õpetuses on Sawonarvola nende mõtete koidupunasse waadanud, mis pärastpoole reformatsiooni sünnitasiwad. Sest tema õpetas, Püha kiri juhatawat inimesi Kristuse, mitte pühade ja neitsi Maarja juurde. „Kui Kristus sind pattudest ei wabasta, mis aitawad sulle kõik teised andeksandmised?" Õndsus ei tule mitte tegudest, nagu kirik seda käsib, waid südame andmisest Lunastajale, s. o. usust. Ühes Taewaminemise päewa jutluses ütleb Sawonarvola: „Tea, oh inimene, et ka sina paradisi wõid minna, kui sa aga tahad, sest Kristus on meie eel sinna läinud, et meid enese taga tõmmata. Kus pää on, sääl peawad ka liikmed olema. Aga tea ka: mitte sinu loomus, mitte kuld ega hõbe ega sinu wooruseid ei wii sind sinna. — Pööra ennast ristilöödud Õnnistegija poole ja waata Tema armastust, kudas tema surra tahtis, et sind päästa. Usalda Teda, Tema saab sinu rusutud südant kinnitama!" Mungaelu harjutused, paastumised ja kõik niisugused asjad jättis Sawonarvola alale, ja ta tegi neid weel waljumaks, aga nende wäärtuse Jumala ees salgas ta maha. Õndsaks saame meie ainult ainsama wahemehe Jeesuse Kristuse armu läbi. „Tulgu kõik õiged, kes maa pääl ja taewas on, kokku; meie tahame neilt küsida, kas nad oma wooruste abil õndsaiks saiwad. Ühest suust saawad nad kõik wastama: „Mitte meile, oh Issand, waid oma nimele anna Sa auu Oma halastuse ja tõe pärast? Mitte nende käewarss ei ole neid päästnud, waid Tema käewarss. Nemad kõik oliwad patused, nagu meiegi seda oleme. Aga üks Wahemees on olemas Jumala ja inimeste wahel, Jeesus Kristus, kes jääb igawesti."

Sawonarvola meeleparandamise jutluse mõju Florenzis oli imekspanemise wäärt. Kui tema südame sügawamaid saladusi walge ette tõi, inimeste täielikku äralangemist Jumala armastuse ning osasaamise õndsusest

rahwale silmade ette seadis ja wagade hale madalat usu järge kirjeldas, kes küll hääd teewad aga kurja kannatada ei taha, siis käis sagedasti wärin rahwast läbi ja köik hakkasiwad nutma. Tema waljud nõudmised tabasiwad südametunnistust, tema kujutused ja ilmutused, tema õudsed ähwardused tungisiwad rahwa tunnetesse. Mees, kes Sawonaroola wabalt ette kantud jutlusi üles kirjutas, ütleb, et ta wahel köneleja waimustuse tulest nii kütkestatud ehk oma pisarate woolust nii takistatud oli, et ta jutluse lõppu enam üles kirjutada ei suutnud. — Kloostri kirik jäi Sawonaroolale pea wäikseks, ja doomkiriku suurte wõlwialuste alla pidi telingid ehitatama, et köikidele aset oleks, kes kaugelt mägedestki kokku tuliwad, et elu sõna kuulata.

Teisiti ei wõinud asi minnagi, kui et Sawonaroola pea nende wõimudega kokku põrkas, kelle käes senini Florenzia riigi mõjuw wõimus oli olnud. Florenzia oli toll ajal wabariik. Ommeti seisis ses riigis Medici (ütle Meditshi) sugukond würstlikus auus ja pidas seaduse wasta selle maa walitsust enese käes. Koosimo (Cosimo) dei Medici oli kaupmehena isalt päritud suure waranduse otsata suureks kaswatanud, nii et isegi paawst ja palju würstisid tema wõlgnikud oliwad ja tema käest oma riigi sissetulekute, kaewanduste j. n. e. pantimise teel sula raha saamas käisiwad. Tema laewad widasiwad Hommikumaalt kallist kaupa, hulk inimesi seisis tema teenistuses, ja kes waene, selle juures aga anderikas ehk lugu peetud oli, wõis tema kassast alati laenu saada. Ehk küll riigis demokraatiline kord maksew oli, oli siiski köik walitsus Medici sugukonna käes. Medicid kaitsesiwad ja edendasiwad kunsti, ehitasiwad toredaid hooneid üleüldseks tarwituseks ja hoidsiwad läbikäimist teiste Itaalia riikidega alal. Medicite koda oli ka see paik, kust köik paganaline uskmatus ja lihalik ebakombeline meel riigis wälja kaswas. Medicite walitsuses, nagu üleüldse raha walitsuses, peitus midagi, mis meeli alatumaks teeb ja waimlikult ning kõlbliselt maha rõhub, nii et kunst ega teadus ka enam ei küüni, neid üles upitama.

Niisuguste oludega pidi Sawonaroola wõitlema. Walju askeedi mõtete ja köige selle lugupeetud ilmaliku toreduse wahe oli aga liiga suur. Sawonaroola ei pannud isiku seisust tähele, kui ta pattu hukka mõistis: ülemaid ja alamaid piitsutas ta oma sõnadega ühte wiisi; ka Rooma ja Medicite koda ei jätnud ta puudutamata. Et teda waikima ja järele andma meelitada, pakuti temale raha ja auu. Lorenzo, Koosimo pojapoeg, tolleaegne Medicite koja pää, laskis suure summa kulda benediktiinlaste kloostri kassale kinkida, kelle priior Sawonaroola oli. Sawonaroola jagas raha linna waeste kätte. Paawst pakkus Sawonaroolale kardinaali kübarat. Sawonaroola wastas: „Hoidku mind selle eest Jumal, et ma tema käsust ära langeksin; mina ei soowi muud punast kübarat, kui märtri kübarat, mis minu enese werega on wärwitud.“ Ka ähwardused ei aidanud midagi. Talle öeldi, et Lorenzo teda maast wälja ajab. Sawonaroola kostis: „Selle pärast ei ole mull muret; teie maa on kui läätseiwa kogu teise maa kõrwal. Aga seda teadku Lorenzo: tema on riigis esimene, mina aga olen siin ainult wõõras, waene munk. Siiski jään mina

paigale, aga tema peab minema.“ — Nii ka asi tuligi. Sala palawik tabas Lorenzo ja pani Lorenzo surmawoodile. Omas hädas laskis ta Sawonarvola enese woodi juurde kutsuda ja küsis temalt, kudas ta õndsaks wõiks saada. Sawonarvola ütles talle et tema kõige päält kindla ja elawa usu enesele peab wõtma, et Jumal tema pattusid andeks anda tahab ja wõib; ka pidawat tema kõige ülekohtusel teel saadud waranduse tagasi andma. Esimeselt nõudmiselt sai Lorenzo küll aru, teiselt aga mitte. Ta pööras selja ja Sawonarvola läks minema. Lorenzo suri warsi, ilma et mõlemad mehed teine teist weel oleks näha saanud.

Lorenzo walitsus läks nüüd tema poja Pietro Medici kätte. Aga mis Sawonarvola prohweti keelel ette oli kuulutanud, et Põhjast mägede tagant üks kuningas saab tulema, kes Itaalia wägiwalla mehi nuhtleb, — see läks ka pea täide, ehk küll Sawonarvola oma ettekunlutamist kõige rahulisemal ajal oli ütelnud. Aastal 1494 tuli Prantsuse kuningas Karl VIII. suure wäega üle Alpide, ja nüüd algas Itaalia riikide olukorra muutmine. Kõige päält oli Karlil küll ainult Neapeli riigiga tegemist, mille kohta tall pärija õigusеid oli. Et aga Pietro Medici Neapeliga lähedas ühenduses seisis, siis tuli Prantsuse sõjawägi ka Toskaanasse ja ligines tema päälinna Florenziale. Pietro ning teised Medicid, kellega kodanikud sugugi rahul ei olnud, põgenesiwad. Rahwas ja walitsus kuulutas neid äraandjaiks, pani hinna nende pääde pääle ja wõttis kõik nende rikkuse ja kunstiwaranduse enese kätte. Prantsuse kuninga juurde aga saadetakse saatkond, kelle eesotsas Sawonarvola, San-Marko klooštri priior, seisab. Prantslastega tehakse leping ja waenlased lähewad minema.

Nüüd saab Sawonarvola wabariigi waimlikuks pääks. Ta jääb küll nagu ennegi mungaks, teeb palweid, paastub, mõtleb ja kirjutab omas kloostrikambris, peab kirikus jutlusi ega wõta ilmalikust walitsusest osa. Aga rahwa usaldus annab omas erakonnas, mis nüüd kõige ette otsa on astunud, tema sõnale mõõduandwa tähtsuse, nii et ommeti kõik, mis riigis tehakse, Sawonarvola mõjul sünnib. Tema nõuul pannakse endine waba riigikord jälle maksma, saadetakse kõik ilmaaegne toredus kõrwale ja hakatakse waljumaid elukombeid nõudma. Florenzia pidi Sawonarvola mõte järele üheks Jumala-riigiks muutuma ja kiriku uuendamise ning kristlikkude kommete elustamise pesapaigaks saama kõigele ristirahwale. Doomkirikusse kokku kutsutud rahwa hulga wastu kõneles Sawonarvola kui rahwa tribuun (asemik) ja õige riigikorra prohwet. Muu seas ütles ta: „Jumal üksi tahab sinu kuningas olla, sina Florenzia linn. Riiki peab edaspidi jumalakartuse ja ühisuse mõtte pääle põhjendatama. Ilmaliku riigi põhjusmõte on enese-armastus, Jumalariigi mõte aga armastus Jumala ning ligimese wastu. Iga riik on seda kõwem, mida waimlikum tema on, ja seda waimlikum, mida enam ta Jumalast kinni hoiab. Rahus Jumalaga saab sina, Florenzia, rikas olema ajalikkude ning waimlikkude waranduste pooleſt ja oma suuruse tiibu wälja laotama üle terwe maailma.“

Sawonarvola sõnad mõjusiwad rahwasse otsekui taewalikud sõnad. Õigusega ütleb keegi ajaloo kirjutaja: Ükski asi ei wõida nii wägewasti hulkasid oma

Savonaroola hukkamine Florenzi linna Signoria turul.

poole kui ühe pühaks peetud mehe kõneand, kes wabaduſt edendab. Florenzia riigi muutuſt alustati kriſtlikus meeles, ja ſelleaegſed Itaalia riigimehed nagu Guicciardini (= Kwikſhiardiini) ja iſegi Macchiavelli (= Makkhiawelli) annawad imestades ſelleſt tunnistuſt, mis ſuur kõlbline wägi ſellel mungal oli, kudas tema nõuu pääle ülekohtuſelt ſaadud warandus tagaſi anti, kudas weriwaenlaſed teine teiſega ära leppiſiwad, kudas üks iſeäraline armastus maapäälſe ja taewaſe iſamaa wastu inimeste ſümeid täitis. — Ilma äraſalgamiſes oli Sawonarvola kõikidele eeskujuks. Oma munkadelt ei nõudnud ta mitte ainult wäliſt waeſuſt ja omanduſeta olekut, waid ka waimulikku waeſuſt, mis kõiki waimurikaſt uhkuſtuſt põlgab ja oma warandust ristipuu all ja taewas otſib. — Sawonarvolat toetaſiwad ſelles meelſuſes kaks ustawat munka Fra Domeniiko ja Silweſtro Maruffi, kes temaſſe nii uskuſiwad, et nad tõendada julgeſiwad, ennem ſaawat inglid langema kui et ſee, mida Sawonarvola ette kuulutanud, tulemata jääb. Tema kloſtrikoguduſesſe astus palju kõrgeſt ſoost perekondade poegi: Fra Girolamo (= Shirolaamo) Sawonarvola juhatuſe all kaswas nende hulk 250 hingeni. Florenzias lõppeſiwad nüüd kõik kergemeeleliſed pidustuſed, ka mäng ning tants, täiesti. Koguni lapſedki aſutaſiwad Sawonarvola eeſtwõttel „lasteühiſuſe“, kiskuſiwad mängijail kaardid ning täringid käeſt ära ja paluſiwad raha waeste hääks. Enne karnewali püha (waſtlapäewa), mida ſenini ſuurte lõbustustega ja weriſte löömistega oli peetud, käiſiwad noored mehed majaſt majaſſe ja paluſiwad, et kõik ära neetud asjad nende kätte ära antaks. Seda tegiwad ka enamasti kõik. Kaardid, täringid, walejuukſed, lodewaſiſuliſed raamatud, näokatted j. n. e. kõik anti käeſt ära. See kõik laoti turul waſtla teiſipäewal linna nõuukogu ja rahwa juuresolekul ühte hunnikuſſe ning ſüüdati rõõmuhüüete ja muuſika mängu ſaadetuſel põlema. Noorrahwas, walgeis riideis ja punaſed ristid käes, ſünnitas tule ümber ringi ja laulis wagaſid laule.

Lihtſa munga mõju, kes Jumala ſõna kõige oma ettewõtete juhtnööriks ſeadis, kaswas päew päewalt. Aga nii ei jäänud aſi Florenzias ommeti mitte. — Sawonarvola ſalawaenlaſte arw, ka ſee kaswis Florenzias päew päewalt. Need oliwad wabama ilmawaate ja kergema elu põhrad ja wihkaſiwad waljumõtteliſi. Alguſes, kus rahwa lugupidamine lihtſaſt mungaſt wäga ſuur oli, ei wõinud nad midagi kätte ſaada lvota. — Rahwa meeleparandamiſe ja elukorra muutmiſe korral töötatud õnn, ei näinud tulema tahtwat: ſelle wasta tuli Keſk-Itaalias nälg ja katk nähtawale. Maaſt wälja aetud Pietro Medici kuld oli kõikuwama meelega inimeste ſeas alati tegewuſel ja awaldas oma mõju. Nende arw, kes asjaga rahul ei olnud, kaswas. Kadedus külwas laimu ja umbuſalduſt Sawonarvola wasta laiali. Franziskaanlaſed, kes nii kui nii dominikaanlaste kaswawa mõju pääle kadedad oliwad, laitſiwad Sawonarvola wahele astumiſt riigi asjuſſe ja näitaſiwad Pauluſe sõnade pääle: „Ükski, kes sõdib ei anna ennaſt ilmaliku töö kimpu (2. Timot. 2).“ Sawonarvola elu ähwardas hädaoht; wabatahtlik ihukaitſe wägi, kes ustawateſt kodanikkudeſt kokku oli astunud, ſaatis sõjariistus teda kunni kantslini.

Pääwaenlaseks aga sai prohwetile paawst Aleksander VI., kes ennast sell ajal Jumala sulaste sulaseks nimetas. Tema pidi ennast tõetunnistaja karistawaist jutlusist kõige enam tabatud tundma. Aleksander VI. oli üks kõige alatumamatest inimestest, kes elades ilmas elanud on, uue Baabeli pää, kus wana Rooma lodewad kombed suurendatud mõõdul leida oliwad. Kolmekordse krooni oli ta enesele kardinaalide käest ostnud. Ta heitis selle kohta nalja, üteldes, et tema Jeesuse järelkäijaks saades, oma waranduse mitte üksnes waestele, waid ka rikastele ära on annud. Tema ja tema laste käed, häbitööde poolest kuulsate Borgia (= Bordshia) sugukonna liikmete käed, oliwad pilatud tapmise, walewande ja werepatuga. Florenzia prohwetile lähenes paawst esialgu kui rebane; juba aastal 1494 kutsus ta teda Rooma. „Ta olla kiiduwäärt asju tema tööst Issanda wiinamäel kuulnud, ka seda, et Sawonarvola awalikkudes kõnedes tulewikku ette kuulutada ja seda mitte inimliku tarkuse, waid jumaliku ilmutuste pääle põhjendada: ta tahtwat nüüd temaga selle üle rääkida, et ülema karjasena tema kaudu seda paremini teada saada, mis Jumala meele pärast on. — Sawonarvola ei läinud. Raskest haigusest toibudes ei olla temal wõimalik teekonda ette wõtta; ka ei lubawat riigi kõikuw seisukord teda mitte, asju üksi jätta. Kui pärastpoole juba nimetatud põhjustel rahwa arwamine Sawonarvola kohta paawstile paras näis olema, tundis ta oma aja tulnud olewat. Kangekaelse sõnakuulmatuse ning ketserliku õpetuse kahtlustuste pärast mõistis paawst suwel 1497 San-Marko kloostri priiori wande alla; s. o. ta leikas tema kui kuiwanud oksa kiriku tüwe külleſt ära. Franziskaanlased ja teised preestrid andsiwad kiriku kellade helinal ja tõrwalontide ärakustutamisega paawsti wande bulla (käsukirja) sisu rahwale teada. Wande alla mõistetud prohwet aga ei lasknud ennast paawsti needmise läbi eksitada. Juba järgmisel pühapäewal kuulutas ta doomkiriku kantslist ülekohtuse wäljaheitmise tühjaks. Tema ei tahtwat sugugi kirikule wasta hakata, tema tahtwat ainult saadana wägiwalla wasta wõidelda. Aleksander VI. aga kuulutas juba selge sõnaga: Munk pidawat surema, olgu ta kas wõi Ristija Johannes ise.

Sawonarvola ei olnud paawsti wõimu üle weel kahelnud, küll aga selle paawsti õiguste üle. Õigusega tähendab keegi kirikuloo kirjutaja, et Sawonarvola protestis selleaegse paawsti wasta, kui põrguliku wõimu wasta peidetud näol, awalik protest kõige kiriku hierarkhia (waimuliku wõimuse) wasta ilmsile tuleb. „Rooma, sa oled surmani haige; sa oled Jumala maha jätnud! — Sina Issand Jeesus, oled minu hingekarjane, minu piiskopp, minu paawst!“

Aleksander VI. ähwardas koguni terwet Florenziat interdikti alla panna, s. o. kõigist kiriklikkudest õnnistustest ja waimulikkudest toimetustest paljaks riisuda ja kõik jumalateenistused ära keelata, kui wabariik wande all seiswat munka kui hukatuse last mitte maha ei jäta. — See pani meeled liikuma; Sawonarvola politiliste waenlaste arw tõusis. Mõned õnnetumad juhtumised aitasiwad omalt poolt kaasa, et mehe lugupidamine, kes senini prohweti auus oli seisnud, kõikuma hakkas ja usaldus tema sünnitatud riigikorra wasta wankuma lõi. Sawonarvola märkas nüüd kui heitlik rahwa meel on. Tema

jutlused läksiwad kurwemaks ja tuimemaks. Paastukuu lõpul 1498 ütles ta: „Ma olen sügawale merele sattunud ja igatsen sadamat taga, ei näe aga wõimalikku olewat tagasi pöörata. Kui te minult küsite: Mis saab wõitluse lõpp olema? siis ütlen mina üleüldiselt: Wõit! Kui te minult selgemat wastust nõuate, siis wastan mina: Surm! Sest ülewal elaw meister wiskab wasara, kui see oma töö teinud on, ära. Aga Roomal saab wõimata olema seda tuld kustutada, ja kui see ka kustutatakse, siis süütab Jumal teise põlema, ja juba ongi see tuli paljudes kohtades põlema süüdatud, ilma et meie seda teaksimegi." Tema aimdus oli õige.

Sawonarvola kuju Palazzo vecchio's Florenzias.

Mis Sawonarvola kui Jumala saadetud prohweti ning usu-uuendaja (reformaatori) lugupidamist iseäranis wähendada aitas, oli järgmine juhtumine. Kõigest ilmast maha jäetud, toetas ta ennast ainult Jumala pääle ja laskis ennast kord nii kaugele widada, et ta tuld enese pääle taewast maha tulla ja enda ära põletada käskis, kui tema walet olla kuulutanud. Selle sõna läbi meelitas ta ise rahwast, tema

käest keskaja wiisi järele „Jumala otsust“ nõudma. Seda otsust saadi sell teel teada, et süüalune tulest läbi pidi minema: jäi ta tulest puutumata, peeti teda süütaks. Kui keegi franziskaanlane ennast pakkuma tuli, Sawonarvola wasta tulekatset kandma, seletas Sawonarvola, et temale tulekatset sugugi waja ei ole, sest et ta makswate põhjuste waral selgeks teinud, et tema ülekohtusel wiisil ja ilma süüta kirikust wälja heidetud on. Sawonarvola seletuste pääle waatamata oli tema sõber Fra Domeniiko Maruffi ja palju teisi walmis tulest läbi minema. Linna nõuukogu wõtab pakkumise wasta ja 7. aprilli kesкpäew a. 1498 määratakse Jumala kohtu korda saatmiseks. — Turule oli kaks õli ning pigiga üle waabatud puuriita üles lauditud, kumbki 40 jalga pikk: mõlemate wahele oli tee jäätud, parajasti nii lai alt, et üks inimene läbi pääseda wõis. Kahe põlewa puuriida wahelt pidiwad Jumala kohtu alused wastased Fra Domeniiko ning tema wastane franziskaanlane mõlemad tihedalt teine teise järele läbi minema. Kui riided põlema süüdatud oliwad ja raske käik algama pidi, astusiwad franziskaanlased wahele ja nõudsiwad, et nende wastane, kelle riided nad ütlesiwad nõiduse abil tulekindlaks tehtud olema, oma riided peaks wahetama. Fra Domeniiko täitis seda nõudmist hää meelega, tahtis aga ristilöödud kuju kilbiks ühes wõtta. Seda franziskaanlased ei lubanud. Algasiwad waidlused, mis päewa loojani kestsiwad. Wiimaks tuli tubli sagar wihma, mis pääle nõuukogu käsu andis, et mõlemad erakonnad koju lähekssiwad. — Rahwal, kes kirglikselt, pool uskudes, pool kaheldes, asja lõppu oli oodanud, oli kahju niisugusest imest ja koledast etendusest ilma jääda ja kõik petetud lootuste süü aeti jällegi Sawonarvola erakonna kaela. Seekord jättis rahwas oma prohweti täiesti maha. —

Järgmisel päewal, see oli Palmipuude pühal 1498, tuli ülemalt nõuukogult (signoria) käsk, Fra Girolaamo Sawonarvola pidawat kaheteistkümne tunni jooksul Florenziast lahkuma. Kui Sawonarvola ennast teele seadma hakkas, oli ta juba hiljaks jäänud. Linn oli asjast kuulnud ja oli ärewil. Wastaste erakond oma poolehoidjatega tormas San-Marko kloostrisse, kus Sawonarvola elas. Kui tema sõbrad teda sõjariistuga kaitsta tahtsiwad, keelas ta seda neile ära ja andis ennast waenlaste kätte. Need oliwad walitsuse eneste kätte kiskunud ja tarwitasiwad seda nüüd hirmsal kombel. Sawonarvola pandi ahelaisse ja wiidi minema, et teda waikse nädala jooksul seitse korda ratastel piinata. Sedasama tehti ka tema kahe kaaswangi Domeniiko ning Silwestro Maruffiga. Ka piitsutati Sawonarvolat ja hoiti tema jalgu tuliste süte pääl. Sell teel taheti teda oma süüsid ülestunnistama sundida, nimelt seda, et tema terwe töö mitte Jumalast, waid tema enese auuahnusest ja kawalaist politilisteest ärakaalumisteest ehk weel mõnest halwemast asjast wälja kaswanud olla. Nagu Sawonarvola päraast ütles, olla ta piinamiste mõjul waimu nõtruses palju töeks tunnistanud, mis õige ei olnud. Jhu ja hinge poolest oli ta ära lõppenud. Tema hädahüüete hulka segasiwad ennast waenlaste palwesõnad. Piinamise kambrist ei kuuldud aga palju teisi sõnu kui: „Sest on küll, Jssand, wõta minu hing wastu!“

Nii tegi Sawonarvola tulekatse weretunnistajana läbi. Mitte paenumata uhkus ja jonn, mida waleprohwetite juures nähtawale tuleb, ei ehtinud siin Sawonarvolat, waid sügaw alandus, mis kadunud töö pääle ennast ei toeta ega oma tegewuse eest tasu ei looda. Kui mees, keda inimesed ilma süüta taga kiusawad, uurib tema weel wangi kojas iseäranis 51. Taaweti laulu, mille kirjalik seletus tema wiimane töö oli, ja luuletab sügawatundelisi waimulikke laule. — Iseäranis alandlik meel tuleb 51. psalmi (Taaweti laulu) seletusetükis nähtawale, mis ta oma wiimsetel päewadel kirjutanud. Paneme säält järgmise palwe siia üles:

„Oh Issand, lõpeta minu wiletsust! Wõta mu patud minult ära! Nemad on minu wiletsus! Heida armu minu pääle oma halastuse pärast. Inimeste arm on wäikene; aga Sinu arm on mõõtmata suur ja käib kõigist pattudest üle. Heida armu minu pääle oma halastust mööda, millega Sa omn ainusündinud Poja käest ära andsid! Kudas peaksin mina meelt ära heitma, kui Sina oma Poja läbi maailma patud häwitanud oled ja Tema risti läbi kõigi usklikkude pääle armu heidad ja Tema läbi kõik uueks teed. Oh pese mind Tema werega, ülenda mind Tema alandamise läbi, loo mind uueks tema ülestõusmise wäe läbi. Heida armu minu pääle oma halastust mööda, mitte seda halastust mööda, millega Sa inimesi ihulikust hädast wälja tõmbad, waid seda halastust mööda, millega Sa patud andeks annad ja hinge üle selle maa üles tõstad oma armu läbi. Jah, tõmba mind enese juurde, kustuta ära minu wõlg, tee mind õigeks oma armu läbi! Ma tulen Sinu juurde, kui tõlner, kes oma silmi ei usaldanud üles tõsta; sest mina tunnen oma üleastumisi ja wõin ainult hüüda: Jumal, ole mulle patusele armuline!“ —

Usust Kristuse äralunastamise töö sisse leidis Sawonarvola isegi wangikojas surma oodates jahutust ning troosti. Ta kirjutab siit: „Minu süda sai nii palju kinnitust, et ta rõõmu pärast laulma ja kiitma hakkas: Issand minu walgus ja minu abi, keda pean ma kartma? Issand, mu elu kinnitus, kelle pärast pean ma wärisema?“

Paawst kuulutas Sawonarvola ja tema mõlema sõbra Fra Domeniiko ning Silwestro Maruffi ketseri õpetustes, kiriku tagakiusamises ja rahwa mässule kihutamistes süüdlaseks. Selle pääle mõisteti neid surma nuhtluse alla: neid pidi üles poodama ja wõlla külles ära põletatama. Lehekuu 23. päewa pääle 1498 (see oli Taewaminemise püha) määrati kohtu otsuse täidesaatmine. Surmapäewa hommikul wõtsiwad kõik kolm weretunnistajat üheskoos armulauast osa. Sawonarvola ütles selle juures südamelise palwe. Keegi piiskopp, Sawonarvola endine õpilane, wõttis neilt waimuliku mehe riided ja auumärgid maha. Kohmetanult ütles ta siin Sawonarvolale: „Nii lahutan mina sind wõiduröömsast (triumphans) kirikust.“ Selle pääle wastas Sawonarvola: „Wõitlejast, aga mitte wõiduröömsast kirikust; sest seda sina ei wõi.“ Ommeti walas ta pisaraid, kui munga pääkate temalt ära wõeti. Ainult willane särk jäeti meestele selga. Nii wiidi neid palja jalu nuhtluse paigale,

kus puuriidale ristikujuline wõll walmis oli pandud. Kummalgi pool pidiwad mungad, keskel aga Sawonarvola rippuma. Rahwa seast kuuldi hüüdmist: „Nüüd, mungakene, on aeg tulnud imetegu teha.“ Sawonarvola aga astus rahuga, apostlikku usutunnistust lugedes, redelit mööda ülesse. Rahwale ei olnud temal enam midagi ütlemist, ainult õnnistawa pilgu heitis ta nende pääle. Waikselt suriwad kõik kolm märtrit. Leegid lõiwad neist üle. Nende tuhk puistati Arno jõkke. —

Nii lõppes Sawonarvola elukäik. Tema on selle hulga tunnistajate killast, kes meile ikka külge hakkawa ja meid alati ümbritsewa patu wastu on wõidelnud, kelle ajalik saatus häbi ning hukkaminemine on olnud, kelle tulewik aga igawene ja äraütlemata auupäraline on. Ja ka maa pääl saab nende asi wõidule; sest siia tuleb riik, mida nemad kuulutawad ja mille asemikud nemad siin on. Aga nisuiwa peab enne, kui ta walgesse wälja tuleb, mulla põues ära surema, esmalt oma enese olewusest lahti saama. Oma enese politiliselt-usulisest olewusest sai Sawonarvola lahti selle läbi, et ta oma wea igawese tõe walguses ära tundis ja seda kahetses ning wiimaks surmas ühes kõige maapäälse wiletsusega maha pani. —

Lutherus ja usupuhastamine Saksamaal.

Juba mitu korda oleme selle pääle tähelepanemist juhtinud, kudas kirikliku elu langemine ilmalikuks saanud paawsti-istme walitsuse all ikka edasi kestis ja kudas kirik katseid tegi, ise ennast uuendada, aga seda mitte korda saata ei jõudnud. Kuueteistkümnendama aastasaja algusel tekkis wiimati suur lõhe, mis Õhtumaa kiriku kahte suurde jakku lahutas: Rooma katuliku ja protestandiline kirik. Umbes 500 aastat warem oli juba Hommikumaa Greeka katuliku kirik Rooma kirikust lahti löönud. — Wõitluses puhta ewangeliumi õpetuse eest, mida sell ajal iseäranis agarasti Saksa, Shweizi ning Prantsuse kiriku õpetajate poolt taga nõuti, ei tahtnud Rooma millgi tingimisel järele anda, waid jäi selle juurde, et Rooma laad üleüldiseks kiriku laeks peab jääma. See oli siis Rooma nõudmiste ja meeleparanduse puuduse wasta päris õige järeldus, kui tema wasta, kes ommetigi ükski weel katuliku, s. o. üleüldine kirik ei ole, uus protestandiline kirik üles tõusis, kes küll mitte seda nõudmist üles ei seadnud, et tema ükski õige katuliku (üleüldine) kirik on, kes aga küll Kristuse katuliku kiriku üks osa tahtis olla, mis puhastatud pidi olema kõigist ebakommetest ning ekspõetustest. See kiriku uuendamine ehk reformatsioon, mida Rooma wasta ei tahtnud wõtta, tekitas ülemal nimetatud lõhe ja sünnitas sell wiisil nõnda nimetatud protestandilise kiriku, kelle asutamine pääasjaliselt Dr. Martin Lutheruse töö oli.

Lutherus sündis 10. nowembril 1483 Eisleebeni linnas Saksamaal. Tema oli tüsedast Thüüringi talupoegade soost pärit. Tema isa oli mäekaewanduse tööline ja elas kaua aega kaunis waeses olekus. Oma waljude elukommete tõttu oli ta ka wali kaswataja. Poega Martinit lõi ta nii sagedasti ja nii wihaselt, et poeg isa sallida ei wõinud. Muidu oli Lutheruse isa usin, töökas, ustaw, õiglane ning lugupeetaw mees, ka oli tema jumalakartlik, nagu tema waga abikaasagi, sündinud Ziegler. Aga munga-seisusest ei pidanud wana Lutherus ommetigi mitte lugu. Kui ühe haiguse ajal preester teda manitses, kirikule midagi kinkida, ütles kaewanduse tööline: „Minu lastele läheb seda enam tarwis.“ Warsi pärast Martini sündimist läksiwad

wanemad Mansfeldi linna elama, kus poeg oma esimese koolmeistri, ühe wäga walju mehe hoolde anti, kes teda kord ühelainsal ennelõunal wiisteist-kümmend korda löönud olla. Isa tahtis lahtise mõistusega ning terase meelega poisist õigusetundja teha ja saatis tema selle otstarbe kättesaamiseks esiteks Maagdeburki ja siis Eisenachi kooli. Eisenachis oli Lutherusel ema poolt sugulasi. Siiski pidi ta ka siin nagu Maagdeburgiski, omale leiba ja raha laulmisega teenima, sest et ta kodust pea-aegu midagi ei saanud. Oma armsa laulmise läbi wõitis ta kallimeelse proua Kotta südame, kes waese poisi oma lauda sööma wõttis. Nüüd oli suur häda korraga mööda ja õppimine wõis hõlpsamini edeneda. Tema kaitsja lahke armastus ja kaunis kord, mis majas walitses, awaldasiwad noore südame kohta kõige paremat mõju ja hoidsiwad

Lutheruse wanemad.

teda metsikuks-minemise eest, mis selleaegsete Eadina kooli õppijate juures muidu harilik nähtus oli. Ka asus siin nooresse hingesse, kes muidu isa ja kooliõpetaja keppi oli kartnud ja Kristuse kui kohtumõistja ees sulaseliselt oli wärisenud — armastus ja usaldus. Siiski läks weel mõni aasta mööda, enne kui see usaldus Lutheruse südame walitsewaks wõimuks sai.

Hästi ette walmistatud, astus Lutherus aastal 1501 Erfurti ülikooli. See oli selleaegne humanismuse (inimsuse õpetuse) kuulsam asupaik. Suure himu, rõõmu ning agarusega asus noormees siin tööle ja uuris kõigepäält wanu keeli ning filosoofialisi teadusi. Nagu tema sõber ja ajalookirjutaja Matheesius jutustab, alustas ta oma tööd iga hommiku südameliku palwe ning kirikus käimisega, nagu seda ka tema enese hüüdsõna tunnistab: agar palwetamine

Dr. Martin Lutherus.

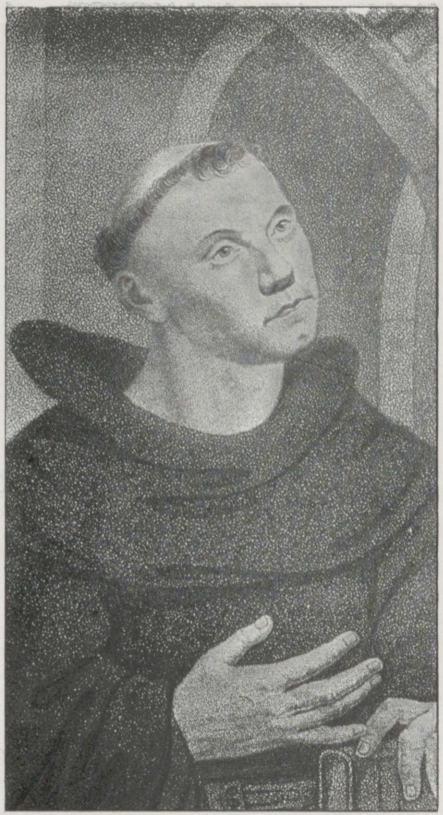

Wend Martin.

Dr. M. Lutherus.

Junker Georg.

on pool õppimist. Ühelegi ettelugemisele ei jäänud ta hiljaks ega jätnud ka ühtegi wahele. Ta armastas oma kooliõpetajatega teaduse üle juttu westa, kordas sagedasti läbi wõetud asju oma seltsimeestega ja istus tihti awaliku raamatukogu lugemise laua taga. Sääl puutus temale kord Ladina keeli piibel esimist korda käte wahele. Lutherus lõi ta lahti ja nägi omaks suureks imestuseks, et sääl palju rohkem sees on, kui need ewangeliumid ning epistlid, mis pühapäewiti kirikus ette loetakse. Niisugust piibelt enesele saada, sai nüüd tema kõige palawamaks soowiks. See soow läks ka temale kui pärastisele piibli ümberpanijale üle määra täide. Aastal 1505 sai Lutherus hästi tehtud eksami järele „magistriks", ja temale anti nüüd luba ettelugemisi pidada. Juba oli-wadki tema waimuanded ülikooli tähelepanemist äratanud. Oma sugulaste soowi ja nõuu pääle hakkas Lutherus nüüd weel õieti seadust uurima.

Tema elus tuli aga pea häkiline muudatus. Tarkus ei suutnud Lutheruse rahu ega röömu anda. Tema pääle tuliwad sagedasti tunnid, kus ta oma hingeõndsuse kohta kathlema lõi ja kiusatusesse langes Jumalat teotada. Sagedasti ütles ta enesele: „Millal tahad sa kord wagaks saada ja teada, et sull armuline Jumal on?" Jumalat kui Kristuses armastajat isa ei tunnud tema mitte. Tema südametunnistuse waew läks päew päewalt suuremaks. Kord tabas teda wanemate juurest koju tulles tee pääl pikselwihm hirmsa wälgu ja kõue mürinaga. Kohkudes hüüdis Lutherus: „Aita, armas püha Anna, ma tahan mungaks hakata." (Püha Annat peeti mäekaewanduse töö kaitsjaks.) Sellelsamal sihil mõjus Lutheruses wägewasti tema sõbra häkiline ning wägiwaldne surm. Lutherus wõttis tõesti nõuuks selle ilmaga jumalaga jätta ja klooistrisse minna, et sääl warju ja pääsemise paika oma patusele hingele leida. Ta kutsus oma sõbrad enese juurde kokku, et wiina, mängu ja lauluga nendega ühtlasi weel kord röömus olla ja lõbusa öö mööda saata. Siin andis ta neile korraga oma nõuu teada, korjas mõned asjad, mis tall oliwad, kokku ja läks teele, kuna tema sõbrad nuttes teda saatma tuliwad. Klooistri wärawa ees pidas ta kinni ja koputas wärawa pihta, et wastuwõtmist enesele paluda. Pea pandi wäraw selle maailma elusse tema taga kinni. Mungaelus Erfurti augustiinlaste klooistris otsis nüüd ta waene hing palwetamistes, harjutamistes ja häis tegudes rahu.

Kas aga Lutherus seda rahu siit leidis? Küll haarab noor munk waga agarusega oma seisuse ülesannetest kinni, ehk need küll temale alandawad ja tema loomu wastased on. Lutherus peab mustawee renniside ja wäljakäigu kohte puhastama ning sandikotiga mööda linna ümber käima. Lugeda ja uurida tohib ta wäga wähe. Pääle selle, mis klooster temale pääle paneb, wõtab noor munk weel teisi wagaduse harjutusi ette. Tema paastub palju, walwab öösiti, et aga kurjadest mõteteest lahti saada ja enesele taewast teenida. Kord leitakse teda piinamise tagajärgedel minestatud olekus oma kambris lamawat. Oma klooistri elu kotha on Lutherus ise pärastpoole ütelnud: „See on tõsi, et ma waga munk olin ja nii waljusti oma ordu seadusi pidasin, et ma tõega öelda tohin: kui keegi munk oma munga elu harjutuste läbi taewa on saanud,

siis peaksin mina ka sinna sisse saanud olema. Sest mina oleks ennast, kui asi kauemini oleks kestnud, tõesti surnuks piinanud." —

Otsitud rahu aga ei leidnud Lutherus sell teel mitte. Ta jäi päew päewalt kurwemaks. Nii sagedasti, kui ta eneses lihalikku himu waimu wasta tundis üles tõuswat (Kal. 5, 17), arwas ta oma õndsuse kaotanud olewat. Ka ühe wana kloostriwenna troosti sõnad, kes temale usutunnistuse sõnu: „Mina usun pattude andeksandmist", meelde tuletas, wõisiwad teda ainult lühikeseks ajaks waigistada. — Sääl leidis aga Lutherus ühe ustawa ja waimuliku meelega hingekarjase, kes temale Jumala abiga aegapidi teed waimulikkudest köidikutest wälja juhatada tahtis. See hingekarjane oli Dr. Staupitz, Lutheruse kõige kõrgem ülemus, Augustiinuse ordu Saksamaa prowintsiaal (Saksamaal asuwate augustiinlaste kloostrite ülem) ja usuteaduse professor Wittenbergis, kust ta sagedasti Erfurdi kloostert waatamas käis. Staupitzile kurtis kiusatustega wõitleja munk oma häda. Lutherus ise ütleb selle kohta: „Kui mind mitte Dr. Staupitz ehk õigemine öelda Jumal Staupitzi kaudu kiusatustest wälja ei oleks aidanud, siis oleks ma neisse ära uppunud ning ammu juba põrgus olnud." Kord saatis Lutherus Staupitzile sedelikese sõnadega: „Oh minu patt! patt! patt!" — Staupitz ei tahtnud mitte kõike, mida Lutherus patuks nimetas, patuks pidada ja manitses teda, mitte niisuguste lonkawate mõtete ja mängupattudega aega wiita; Jumal ei tahtwat ju mitte luuletatud pattudega tegemist teha, nagu ka Kristus mitte luuletatud, waid tõsine Lunastaja on. Kui Lutherus kahtlema lõi, kas Jumal teda ka ära walitsenud on, juhatas teda Staupitz Püha kirja juurde öeldes: „Hoia aga Sõnast kinni, milles Jumal ennast ilmutanud ja jää selle juurde; säält leiad sa lunastamise ning õndsuse õige tee, kui sa aga seda usud." — Nii oli Staupitz Lutherusele esimene juhataja Kirja ja Kristuse juurde, keda mõlemaid usus kätte wõib saada. Ja kauaks ajaks jäi Staupitz Lutheruse kaitsjaks ning õiglaseks sõbraks. Kui aga usupuhastamise asi ikka kaugemale läks ja uus liikumine katuliku kirikust lahti lõi, tõmbas ennast Staupitz Lutherusest tagasi. Tema elas sell korral ühes Salzburgi kloostris ja seisis säälise ülempiiskopi mõju all, kes suur reformatsiooni wastane oli. Lutherus katsus weel kirja teel sõprust elus hoida, aga Staupitz jättis tema kirjad wastamata. Südamesse aga jäi mõlemal mehel armastus ning sõprus teine teise wasta nende elu lõpuni elama. Wiimases Staupitzi kirjas Lutherusele aastast 1524 leiame sõnad: „Meie oleme sulle palju tänu wõlgu, kes sa meid sigade lestade juurest elu rohumaadele oled juhatanud." Ja Lutherus kirjutas sell ajal Staupitzile: „Täna ööse nägin ma sinust und. Mull oli, nagu taganeksid sa minust ära ja nutaksid minu pärast kibedasti. Kui mina ka enam sulle armas ja meele järele ei ole, siis ei ole ommeti mitte sünnis tänamata olla ning sind ära unustada; sest sinu läbi kõige enne hakkas ewangeliumi walgus minu südames paistma." —

Staupitz aga ei leppinud sellega, et ta Lutherusele ainult troosti sõnu ütles. Tema muretses selle eest, et kõrgeandeline ja waimliselt elaw munk

enam aega uſuteaduslikkude uurimiste jaoks ſaaks. Tema hoolel õnnistatakſe Lutherus a. 1507 preeſtriks ja kutſutakſe a. 1508 Wittenbergi ülikooli pääle profeſſoriks.

Kui Lutherus preeſtriks õnnistati, oli tema iſa ka ſääl juures. Tema oli kahekümne hobuſega tulnud ja kinkis pojale, nagu ſee wiiſiks oli, kakskümmend guldnat. Lutherus pidas, nagu kõike, nii ka ſeda ſammu wäga tõſiſeks. Õnnistamiſe talituſe ajal ſattus ta nii ſuure hirmu ſisſe, et ta enne õnnistamiſe lõpetuſt ära oleks jooksnud, kui mitte üks preester teda ei oleks tagaſi hoidnud. Weel nüüd oli Lutheruſe iſa ta pääle ſelle päraſt pahane, et Lutherus ilma tema teadmata ning wasta tema tahtmiſt klooſtrisſe oli astunud. Kui piduſöögil mungaſeiſuſt kiideti, ütles wanamees: „Teie targad, kas teie Pühas kirjas lugenud ei ole, et iſa ja ema auustama peab?“ — Lutherus oli wait. Temaſt ſai agar miſſade preester, kellel oma 21 õndſat oli igal miſſal kolme kaupa appi hüüda. Nädalas korra tülitas ta nii kõiki neid.

Kui ülikooli õpetaja uuris ta agarasti Püha kirja ja Augustiinuſt ning Gerſoni, keda ta enam auustas kui terawameelelisi ſkholastika mehi. Ikka ſelgemaks läks tema aruſaamine. Ikka enam ja enam tuli temale tegewaſſe elusſe astumiſe järele tema elumaim tagaſi. Tema hooleks, kes kui ülikooli õpetaja Wittenberki oli pidanud minema ja ſäälſel augustiinlaste klooſtris elas, jäi ka jutluſe pidamine klooſtri waikſes kirikus, mis mitte üle 30 jala pikk ja üle 20 jala lai ei olnud ja ſaweſt ning puuſt waewaliſelt ehitatud oli. Ülikoolis pidas ta waheſt piibliliſi ettelugemiſi, iſeäranis Rooma rahwa ja Galatia rahwa raamatu üle. Sääl awas ennaſt temale apostel Pauluſe õpetus kui uus ewangelium, mis ſeda kuulutas, et inimene õndſaks ſaab Jumala armuſt ilma teeniwate tegudeta.

Niiſama tähtjas kui klooſtrisſe astumine oli tulewaſele reformaatorile (uſupuhastajale) teekond Rooma linna, mis ta klooſtri asjus aastal 1510 ette wõttis. Tema uſk Rooma ſisſe pandi nähtuste läbi, mis tema ſilmad Roomas nägiwad, kõikuma. Kui Lutherus tee pääl minnes kaugelt Rooma nägi, langes ta põlwili ja hüüdis: „Ole terwitatud, ſa püha Rooma!“ Kui ta aga Roomaſt lahkus, kudas oli ta meel Roomas ette tulewate kurbade nähtuste läbi maha rõhutud. Nii wähe leidis ta ſäält püha elu, et ta hiljemini tunnistama pidi: „Kui põrgu kuſagil olemas peaks olema, ſiis on küll Rooma tema pääle ehitatud.“ — Waimulikkude meeste juureſt leidis ta kõige jämedamat ſilmakirja teenistuſt. Ta jutuſtab ſeſt nii: „Ma kuulſin ſääl muude ſeas ka hoowiteenijaid (kurtiſaaniſid) naerwat ning kiitlewat, kudas mõned miſſat lugewat ja leiwa ning wiina üle õnnistamiſeks ütlewat: ‚Leib ſa oled ja leiwaks ſa jääd‘. Mis pidin ma mõtlema! Ka hakkas ſee mulle ſüdamele, et nad nii peenesti ja julgesti kihku-kähku miſſaſid pidada oskaſiwad, nagu mängikſiwad nad tasku mänguſid; kui mina alles ewangeliumi lugemiſe juurde jõudſin, oli minu kõrwalpapp oma miſſa juba otſani ära pidanud ja hüüdis minule: ‚Passa, passa, ära, ära, ſaada meie armſale emandale tema poeg pea tagaſi.‘

— Ommetigi roomas ka Lutherus põlwili Pilatuse trepi astmeid mööda üles, et suurt pattude andeksandmist saada. Seda treppi mööda olla wana jutu järele ka Issand ülesse kohtu kotta astunud (trepp oli muidugi pärast Jeruusalemmast Rooma toodud). „Mina olin", kirjutab Lutherus pärastpoole 17. Taaw. laulu seletustes, „Rooma linnas niisugune hull püha mees, jookſin köik kirikud ning koopad (katakombad) läbi, uskusin köik, mis sääl ette haisutati ning ette luisati. Ma lugesin Roomas ka missasid ja oli mull ainult selleſt kahju, et minu isa ning ema weel elasiwad ja mina neid weel ei saanud oma missade läbi puhastamise tuleſt ära päästa." Köiges selles tegude woolus ei leidnud aga Lutheruse hing Roomas mitte rahu. Ikka jälle oli tema meeleſt, nagu hüüaks mõni sisemine hääl temale: „Usust õiglane peab elama."

Kui Lutherus oma Rooma teekonnalt tagasi oli jõudnud, tehti teda aastal 1512 Püha kirja doktoriks. Lutherus pidi siin juures wanduma, et ta Püha kirja ustawasti ning puhtasti õpetada tahab. Selle wände pääle on ta ennast päraſt toetanud, kui temale wõitlus puhta ewangeliumi eeſt sisemisi ning wälimisi kiusatusi pääle töi. — Kui professor ja jutlustaja tegi Lutherus, nagu Melanhthon seda tõendab, tolleaegse ekſiõpetuse tühjaks, et inimesed oma tegudega pattude andeksandmiſt teeniwad ja seaduseliſe kaswatuse läbi Jumala ees õigeks saada wõiwad. Tema juhatas inimesi Jumala Poja juurde tagasi. Tema näitas nagu Ristija Johannes Jumala Talle pääle, kes meie patud kannud ja nõudis, et seda häätegu usus peab wastu wõetama. — Lutheruse jutluſed awaldasiwad suurepäraliſt mõju; kloostri kirik jäi temale wäikeseks, ta pidi lossi kirikusse kolima. Tõusewa auu ning mõju pääle waatamata jäi Lutherus alandlikuks ja wiisakaks. Wittenbergis oli katk möllama hakanud. Lutherusele anti, nagu teistelegi, nõuu linnast põgeneda. Tema aga ütles: „Kuhu peaksin ma põgenema! Ega maailm weel hukka lähe, kui wend Martin otsa saab. Mitte, et ma surma ei peaks kartma, seſt ma ei ole ju mitte apostel Paulus, waid ainult üks apoſtli seletajateſt; mina loodan aga, et Issand mind minu kartuseſt päästab." Kui otsekohene ja tõemeelne on ta oma inimlikka nõrkusi tunnistama! Kui wähe on tall kui reformaatoril iseteadwust oma ajaloolise ülesande kohta!

Häkiste astus see suur ülesanne Wittenbergi munga ette. Witenbergi wärawate ees pidas dominikaanlane Joh. Tetzel oma jutlusi ja müüs indulgentsia, s. o. pattude andeksandmise kirju. Roomal oli raha waja, palju raha waja. Tolleaegne kunsti ning toreduse armastaja paawst Leo X. tahtis Peetri kiriku suurepäraliſt ehituſt lõpetada; ka ostis tema wana Rooma ning Greeka kirjanikkude kallid käsikirju, mis koledaid summe maksiwad. Päälegi igatses ta oma mehele minijale õele Margareethale suurt kaasawara anda. Sääl pidiwad sakslaste pattud midagi sisse tooma. Küll pidi indulgentsia ainult kiriklikkude karistuste ära-jäämise asemele astuma, mis patustele harilikult pääle panna armastati. Aga rahwas sai asjaſt ommeti nii aru, nagu saaks raha eeſt ennast pattudeſt lahti osta. Päälegi seletasiwad indulgentsia kuulutajad oma jutlustes sedasama. Indulgentsia kuulutus töi Saksamaalt tõesti palju

sisse. Kasu jägas paawst Mainzi ülempiiskopi Albertiga pooleks, kelle asjaajajana kaubitseja Tetzel mööda maad ümber käis. Terwed wankri täied raha wiidi üle Alpide. „Need on sakslaste patud", pilkasiwad itaallased wooriſid nähes. Tetzel kiitles, et tema oma indulgentsia müümisega enam hingesid puhastamise tulest wälja toonud, kui apostel Peetrus oma jutlustega. Ostja sai indulgentsia tähe, mille pääl temale paawsti pitsariga Jumala arm ja pattude andeksandmine kinnitati. Tähe hind oli selle järele, kui suur lunastataw patt oli ja kui palju ostja maksta jõudis. Mükoonius jutustab, et mõningad oma patulunastuse tähtedega Lutheruse juurde tuliwad ja temale töendasiwad, nemad wõiwat nüüd wabalt abielu rikkuda, hoora elu pidada, liiga kasu wõtta ja wõõrast wara kawala kaubaga enese külge kiskuda. Lutherus ei tahtnud niisuguseid, sest et ta nende juures mitte õiget patu kahetsust ega meeleparandamise püüdmist ei leidnud, mitte lauale wõtta. Nemad aga toetasiwad endid paawsti indulgentsia kirjade pääle. Lutherus omalt poolt jättis seda tähele panemata ja ütles: „Kui teie mitte meelt ei paranda, lähete teie ommeti hukka." Rahwas jooksis nüüd uuesti Tetzeli juurde ja kaebas tema juures Lutheruse pääle. Tetzel taples ja ähwardas seda kui ketserit ära põletada lasta, kes paawsti indulgentsia niisugusel kombel põlgab.

Tetzeli ähwardamised andsiwad Lutherusele põhjust 95 lauset üles seada, milles ta indulgentsia asja kohta selgitust nõuab. Need laused, mida 95 theesseks kutsutakse, löi Lutherus 31. oktoobril 1517 Kõigi pühade hingede päewal Wittenbergi lossi kiriku uksele, et neid igaüks lugeda wõiks. Meie paneme mõne neist lausest siia üles.

1. Kui meie Issand ja õpetaja Jeesus Kristus ütleb: Parandage meelt, siis tahab Ta, et tema usklikkude kogu elu siin maa pääl alaline meeleparandamine oleks.

6. Paawst ei wõi ühtegi süüd andeks anda, kui ainult seda seletada ning kinnitada, mis Jumal juba on andeks annud.

27. Need kuulutawad inimeste kawalust, kes ütlewad, et hing sedamaid puhastamise tulest wälja pääsewat, kui raha (indulgentsia eest) kastis kõlisewat.

36. Iga ristiinimene, kes oma pattude päraſt õiget kahetsust ning kurbtust tunneb, saab täielikku andeksandmist oma karistuse ja süü kohta ka ilma patulunastuse (indulgentsia) kirjata.

43. Ristiinimesi peab õpetatama, et parem on waesele anda ja sellele, kell puudus on, laenata, kui indulgentsia eest raha maksta.

50. Kui paawst indulgentsia müüjate häbematusi teaks, soowiks ta ennemini, et püha Peetruse kirik tuhaks põleks, kui et seda tema karjalammaste naha, liha ja luudega üles ehitatakse.

62. Kiriku õige ja tõsine warandus on kõige püham ewangelium Jumala auust ja armust.

Need laused leidsiwad imewäärilist tähelepanemist. Neljateistkümne päewa jooksul oliwad nad terwel Saksamaal, nelja nädala päraſt kogu ristiusu rahwa

seas tuttawad. Teised rõõmustasiwad, et kord keegi on julgenud Rooma häbematustele wastu hakata; teised hakkasiwad Lutherust põlgama ja wihkama. Lutherus ise jäi rahulikuks. Tema ei arwanud sugugi paawsti kallale kippunud olewat, waid pidas ennast paawsti poolehoidjaks, kes indulgentsia müüjate häbemata tegudega ialgi rahul ei wõi olla. Weel wähem tuli temale meelde, kirikut ühest ehk teisest küljest uuendada ehk koguni katuliku kirikust lahti lüüa. Aga samm sammult pidi ta edasi astuma. Aja wool oli tema ülesastumisele peri ja tema tooreste wastaste tõendused, kes teda tule surmaga ähwardasiwad, sundisiwad teda ikka enam ja enam Püha kirja uurima ja nende tõendusi kaalu pääle panema, kunni terwe Rooma kiriku õpetuse süsteem (kawa) tema silmade ees kui inimeste töö kõikuma hakkas. Kui wastased ropud oliwad, siis oli Lutherus seda, wähemast oma ütelustes, weel rohkem. Nii andis ta dominikaanlasele, ketserikohtunikule Hogstraatenile Kölnist, kes kirjaga paawsti palunud oli, Lutheruse wasta mitte teisiti kui tule ja mõõgaga üles astuda, ühe lendkirja läbi nina pääle. Lendkirja lõpus seisiwad järgmised sõnad: „Mine siis nüüd, sa õnnetu, werine mõrtsukas, kes sa wenna were järele jänuned, mine ja täida oma inkwisitsiooni ammetniku kohust sõnnikuwurride wasta, kunni sa õppinud oled wahet tegema patu, eksituse ja ketseri õpetuse wahel. Mina ei ole lollimat eeselt näinud, kes weel sellega hoopleb, et ta palju aastaid dialektikat (kõnekunsti) olla uurinud. Mis ime siis see weel on, kui sa kõige waremate inimeste kõige paremad

Saksi kolm kuurwürsti, Lutheruse õpetuse kaitsjad.

kirjatükid ketserlikkudeks pead ja neid hukka mõistad. Ma olen päris röömus, et sina, tühi pää, mind hukka mõistnud oled ja palun sind, ära mind iiales ristiinimeseks ega katuliiklaseks nimeta, waid hüüa mind igalpool ketseriks. Sest siis langeks inimeste otsus asja olu kohta minu kasuks, otsekui siis, kui pime wärwide kohta otsust annab. Seda ma tahtsin sinule ütelda, sa wereinimene ja töe waenlane." —

Tähtsaks waenlaseks oli Lutherusele Dr. Joh. Eck, Ingolstadti ülikooli tark professor, kes Lutheruse wasta üles astus, teda ketseriks ning mässajaks nimetas ja temale süüks andis, et ta paawsti põlgawat ja Böömimaa mürki (Husi õpetust) wälja külwawat. Ka Ecki wasta kirjutas Lutherus raamatuid.

Aja jooksul kaewati Lutheruse pääle paawsti ees ning Lutherus sai kutse Rooma tulla. Aga Lutheruse kaitsja, kuurwürst Friedrich Mõistlik Saksenist, kelle kojas Lutheruse sõber Spalatin jutluse pidajaks ja kantsleriks oli, keelas Lutherusele ära Rooma minemast, sest et see tema surm wõida olla. Asja selgitamiseks ja tüli waigistamiseks jättis paawst, kes oma sõprust kuurwürstiga mitte rikkuda ei tahtnud, uurimise ning otsustamise oma Augsburgi saadiku kardinaal Kajetaanuse hooleks. Tema pidi Lutheruse enese juurde kutsuma ja teda sundima, oma õpetust tagasi wõtma ja oma lauseid ära needma. Lutherus ilmus kardinaali ette, kes lühidalt ja waljult Lutheruselt tema õpetuse tagasi wõtmist nõudis. Lutherus tõrkus wasta ja toetas ennast Püha kirja pääle, mida ka paawst ei tohtiwat lõhki kiskuda. Aga Kirja põhja seletama hakata, ei olnud kardinaalil tahtmist. Lutheruse wõib õigus olla, kui ta selleşt meheşt ütleb: „See waimulik isand teab kirjast niisama palju kui eesel kandle mänguşt." Kajetaanus nõudis, et Lutherus tingimata peab paawsti kui kõige kõrgema maimuliku autoriteedi (otsuseandja) alla heitma. Kui Lutherus wasta seletas, et Jumalat enam peab kuulma, kui inimesi, tõusis kardinaal wihaselt üles ja ütles: „Kasi minema ja ära enam minu silmade alla tule!" — Lutherus kaebas edasi. Tema arwas, et asi paawstile mitte õieti ei olnud seletatud ja tahtis seda ise nüüd paremini teha. Sõprade hoiatusel läks ta salaja Augsburgist minema ja kirjutas, paawsti wannet kartes, appellatsiooni kaebtuse tulewasele üleüldisele kontsiiliumile (kiriklikule koosolekule). Uhke ja ebawaimuliku kardinaali süda wõis Lutheruse päraşt pahaks läinud olla, sest päraştpoole ütles ta Lutheruseşt korra: „Selle lojusega ei taha mina enam tegemist teha, sest temal on sügawad silmad ja imelikud mõtted pääs."

Ka teine paawsti wolinik Karl von Miltiz ei jõudnud Lutheruse juures enam korda saata, kui Kajetaanuski. Miltiz tuli Saksenisse ja wõitis oma lahke ja armsa oleku läbi kuurwürsti pea eneşe poole ja sai asjas koguni nii kaugele, et Lutherus sõna andis, asjast edaspidi waikida, kui tema wastased aga wait jääwad. Ka lubas Lutherus paawstile kirjutada ja ennast tema ees wabandada. — Lutherus kirjutas tõesti warsi paawstile kirja, kus ta tema wasta oma lugupidamist üles näitas ja temale seletas, et ta mitte apostlikust paawsti-istmest lahti ei tahtwat lüüa. Nii näis terwe liikumine waikseks jääda tahtwat.

Et aga liikumine waikseks ei pidanud jääma, selle eest kandsiwad Lutheruse wastased, iseäranis Ingolstadti professor Dr. Eck, hoolt. Temal oli Lutheruse ammetiwenna Dr. Karlstadtiga teaduslik waielus ees. Ilma et ta Lutheruse nime oleks nimetanud astus Eck omas waidluses ka Lutheruse õpetuse wasta üles. Asja pidi Leipzigis awalikul waielusel (disputatsioonil) õiendatama. Waielust peeti heinakuus a. 1519. Leipzig seisis toll ajal selles osas Saksimaad, mis mitte kuurwürst Friedrichi walitsuse all ei olnud, waid paawstimeelse hertsog Georgi all seisis. Pleissenburgis oli kaks katheedert (kantslit) teine teise wasta üles seatud. Piduliku jumalateenistuse järele kogus suur päältkuulajate hulk, õpetlasi ja aadelimehi, saali kokku. Ka hertsog ise oli siin. Eck waidles esiteks Karlstadti wasta, kes temale õieti wasta ei saanud. Siis astus 4. juulil Lutherus katheedrile ja nüüd algas wõitlus tema ja Ecki wahel. Waieldi paawsti piiramata wõimuse üle kirikus. Lutherus seletas, et paawsti wõimus wast neliisada aastat wana olla. Selles punktis sai aga Eck õiguse. Siiski ei lasknud ennast Lutherus kohutada. Tema seletas, paawst olla ainult inimeselise õiguse põhjal kiriku ülem pää, sest Greeka kirik ja Greeka wanad kirikuisad ei teada paawstist midagi. Neid aga ei peeta siiski mitte ketseriteks. Ka Püha kiri ei könelewat kiriku paawstlikust walitsemisest midagi. Pühas kirjas oli Eck nõrgem. „Sina põgened piibli eest nagu kurat risti est", hüüdis Lutherus oma wastasele. Eck wastas, Lutheruse arwamised paawsti kohta käida waldenslaste ning Husi omadega ühte; ja neid olla eksimata kirik oma kontsiiliumidel hukka mõistnud. Lutherus aga õiendas, et Konstanzis ommeti mitte kõik Husi laused ja õpetused hukka ei olewat mõistetud, sest paljud neist olla päris kristlikud. Need Lutheruse sõnad paniwad päältkuulajaid kihama ja kohkuma, ja hertsog Georg hüüdis wihaselt: „Kuhu te nüüd kipute!" Eck aga küsis Lutheruselt: „Siis arwate Teie, et üleüldine kontsiilium (kogu kiriku waimulikkude koosolek) eksida wõib?" — Lutherus kostis: „Kudas saate Teie minule tõeks teha, et ta mitte eksida ei wõi?" — Selle pääle ütleb Dr. Eck: „Auulik isa, kui Teie ses arwamises olete, et õiguslikult kokku kutsutud kontsiilium eksida wõib, siis olete teie töllner ja pagan." See oli wõitluse kõige kõrgem tipp, mis Lutherust jälle tähtsa sammu edasi aitas, et ta sest tunnist pääle enam kiriku ilmekssimatust ei uskunud. Waieldi küll weel päewad otsa edasi, puhastamise tule, indulgentsia, patukahetsuse, pattude andeksandmise ja muude küsimuste üle, aga ühisele otsusele ei jõutnud üheski asjus. Lõhe kummagi mehe wahel läks ikka suuremaks ja lahutas ka päältkuulajaid kahte eri-erakonda. Keegi juuresolija könekunsti professor (Mosellaanus Leipzigist) kiidab Lutheruse tarkust ja kirjatundmist. Lutheruse olewat kõik õpetused kohe käe pärast. Ecki juures kiidab ta tema hääd mälu, tema julgust ja osawust wasta waielda, kuna ta tema meeleterawuse ja rutuliste arusaamise puudust laidab. Kui Lutherus Wittenberki tagasi tuli, hakkas ta hoolsasti husiitlaste kirju lugema. Oma suureks imeks leidis ta siit Augustiinuse ja ph. Pauluse õpetusi eest. Staupitzile kirjutab ta sell puhul: „Meie kõik oleme husiitlased, Paulus ning Augustiinus on ka husiitlased; juba saja aasta eest tunti tõtt ja mõisteti teda hukka."

Lutherus põletab wandebulla.

Neil päiwil kogus julge munga ümber, kes ennast nii kartmatalt puhta ewangeliumi teenistusesse oli annud, hulk poolehoidjaid nii hästi waimulikkude meeste kui ka õpetlaste ning rüütlite seast. Usuteadlased Buzer Straasburgis, Brenz Württembergis ja palju teisi lõiwad Lutheruse poole. Kõrgesti õpetatud kaastöölise leidis aga usupuhastaja enesele noores Fiilipp Melanhthonis, keda kuurwürst wanade keelte ning filosoofia professoriks Wittenberki oli kutsunud. Melanhthon oli 14 aastat noorem, kui Lutherus, aga oma teadmise, pehme loomu ning aruka meele poolest Lutherusest palju ees. Tema pidas ettelugemisi ülikoolis, seletas ka Rooma rahwa raamatut, nagu Lutheruski. Selleşt seletusest tõusis esimene Ladina keeles kirjutatud ewangeliline usuõpetus ehk dogmaatika, mis loci nime kannab ning mida terwe sada aastat kui õperaamatut kõrgemais koolides tarwitati. Kõrgeandelisest Melanhthonist saab meil weel allpool juttu olema. Wägewama Lutheruse otsa waatas Melanhthon alandliku meelega. Lutherus omalt poolt aga auustas Melanhthoni kui oma kaastööliſt, ilma kelleta tema oma töö poolik oleks olnud. „Lutherus“, ütleb keegi kirikuloolane, „tungib julgelt ette poole, ütleb oma arwamised otsekohe wälja, ei küsi mitte selle järele, mis asjast wälja tulla wõib; sagedasti langeb ta häkiliselt ning wihaselt oma waenlaste pääle. Melanhthon aga on mõõdukas, tasane, pehme ning ettewaatlik iga ühe wasta, ka oma waenlaste wasta. Nii on kõnekään rahwa seas tekkinud: „Mis Martin julgelt alustanud, on Fiilipp hästi läbi mõelnud ja õigesse joonde wiinud.“ Issand saadab oma jüngrid sagedasti kahe kaupa.

Usupuhastaja poolehoidjateks ning abilisiks lõiwad ka mõned wägewad Saksi rüütlid, nii wõimas Franz von Sickingen ja kuulus Ulrich von Hutten. Nemad pakkusiwad Lutherusele Ebernburki asupaigaks waenlaste eest ja lubasiwad sõjariistuga Lutheruse õpetuse eest wõidelda. Lutherus aga ütles: „Maailm on sõna läbi ära wõidetud, kirik sõna läbi asutatud, sõna läbi sünnib ka tema uuendamine.“ Lutheruse wiis, asju ajada, oli hoopis teine, kui Hutteni oma, kes terawa pilkamisega waimulikkude meeste teadmatust laitis ja Rooma häbipaiseid witsutas, kuna ta ise õpetlasena ning sõjamehena kui hulgus Saksa-, Itaalia-, -ning Prantsusmaal ümber rändas. Aastal 1517 kroonis keiser Maksimiliaan Hutteni luuletajaks. Hutteni kõige torkawam kiri Rooma wasta on wist küll tema Trias romana (Rooma kolmsus), milles kolmik-olu ikka ja ikka jälle kordub. Sääl on näitusseks muu seas öeldud:

„Kolm asja hoiawad Rooma auu alal: paawstist lugupidamine, pühade inimeste luud ja pattude-andeksandmise müük. — Kolme asja on Roomas lugemata: Hoorasid, pappisid ning kirjutajaid. — Kolm asja on Roomast ära tõugatud: lihtsus, parajus ja wagadus. Kolmest asjast ei taheta Roomas hää meelega kuulda: üleüldisest kontsiiliumist, waimuliku seisuse parandamisest ja selleşt, et sakslased hakkawad targaks minema. — Kolme asja armastawad usurändajad Roomast tagasi tulles kaasa tuua: „puhastamata südametunnistust, haiget kõhtu ning tühja punga.“

Kui Hutteni selle kirja päraſt taga kiusama hakati, leidis ta wiimati Shweizis eneſele pelgupaiga ja ſuri ſiin 35 aasta wanuſelt haiguſe kätte, mille iduſid ta juba kaua eneſes kannud oli. Ka temal oli nõu olnud Saksamaad Roomaſt wabastada, ta ei olnud aga mitte õigeid abinõuuſid ſeks walinud.

Wähem Lutheruſe poolehoidja kui reformatſiooni ettewalmistaja oli kuulus humaniſt Rotterdami Erasmus, oma aja kuulſam Ladina ning Greeka keele tundja, kelleſt ka tema naljaande ning peene ülesastumiſe töttu nii hästi würstide kodades kui õpetlaste ringkondades palju lugu peeti. Ka tema pilkas munke nende teadmatuſe päraſt, andis Uue testamendi Greeka keeles wälja ja kutſus kõiki üles ſeda uurima. Aga Erasmus oli uhke ja auuahne ega armastanud risti. Temale meeldis ubane õpetlaſe elu enam kui wõitlus tõe eeſt. Alguſes terwitas ta Lutheruſe ülesastumiſt röömuga; päraſtpoole aga, kui wanne ja interdikt ähwardamas oliwad, tõmbas ta ennaſt ettewaatlikult tagaſi, nii et ta kumbagi poolt ei haawaks. Lutheruſeſt ütles ta naljatades: „Lutherus on kahes asjas süüdi, ta on paawsti krooni ja munkade kõhtuſid puudutanud.“ — Lutherus aga kirjeldab Erasmuſe iſeloomu wäga õieti järgmiſelt: „Erasmus on ſeda korda ſaatnud, milleks ta kutſutud oli: tema on koolidesſe keeled toonud ja õppijaid tühjeſt uurimisteſt eemale wiinud. Aga tema ſureb wiſt ühes Mooſeſega Moabi lagendikkudel, ſeſt paremate uurimiſte juurde, mis wagaduſt toowad, ei juhi ta mitte.“

Erasmus Rotterdamiſt.

Päraſt Leipzigi waieluſt kirjutas Lutherus kolm raamatut, mis nii hästi alamate kui ülemate ſüdameis tule põlema ſüütaſiwad. Eſimeſe raamatu päälkiri on: „Saksa rahwa kriſtlikkudele aadelimeestele kriſtliku ſeiſuſe parandamiſeſt,“ — teiſe päälkiri on: „Kiriku Baabeli wangipõlweſt“ — ja kolmandama päälkiri: „Ristiinimeſe wabaduſeſt.“ —

Esimeses raamatus ütleb Lutherus: „Kolm müüri on roomalased oma ümber ehitanud, mida maha peab kiskuma: esiteks see, et kui paawsti ilmaliku wõimuga ähwardati, siis ta ütles, ilmalikul wõimul ei olewat õigust tema üle, sest et waimulik wõimus ilmaliku üle seista. Teiseks see, et kui Püha kirjaga tullakse, siis kohe üteldakse: kellelgi pääle paawsti ei olewat luba Kirja seletada. — Kolmandaks see, et kui kontsiiliumiga ähwardatakse, warsi seletatakse, keegi pääle paawsti ei wõiwat kontsiiliumi kokku kutsuda." Lutherus wiskab siin kirjas ühe müüri teise järele ümber ja näitab, kui õõnsad nad on. — Raamatus Baabeli wangipõlwest tunnistab Lutherus ainult kolme sakramenti makswaks: Ristimist, püha õhtusööma-aega ja pihti. Nagu Hus nõuab ta ka, et karikat rahwale antaks. — Kolmandamas raamatus „Ristiinimese wabadusest" seletab Lutherus, kudas ristiinimene waba isand on ning usus kellegi all ei seisa ja kudas ta ommetigi kõigi asjade sulane on ja iga ühe all seisab armastuses, mis usust wälja kaswab.

Aastal 1520 astusiwad mõlemad erakonnad tähtsa sammu, mis täielise lõhe sünnitas. Sell aastal ilmus paawsti wandebulla Lutheruse wasta, milles 41 Lutheruse lauset ketserlikuks seletati ja hukka mõisteti. Lutheruse kirjad pidiwad tulega ära põletatama, tema ise ning tema poolehoidjad pidiwad, kui nad järele ei anna, ketseriteks kuulutatama ja kirikust wälja heidetama ning ära neetama. Igale ristiinimesele pidi õigus antama Lutherust kinni wõtta ja wangina Rooma saata. — Aga paawsti wandel ei olnud enam seda jõudu, mis tall endistel aastasadadel oli olnud. Paawsti bullat wõeti Saksamaal enamasti igalpool wastumeelselt wastu. Lutherus ise aga oli oma meelsuse poolest juba nii täiesti paawsti tähtsuse mõjust waba, et ta pidulikult ennast paawstist lahti ütles ja jõulukuu 10. päewal 1520 linna wärawate ees wandebulla awalikult ära põletas. Üliõplasi, professorid ja linna kodanikka oli seda toimetust päält waatama tulnud. Lutherus heitis bulla ja teised sarnased paawsti paberid ning seadused tulde sõnadega: „Et sa Jumala Püha (Kristust) kurwastanud oled, siis neelaku sind igawene tuli. Mõrtsukalised tulesüütajad paawstlased (kellel alati midagi põletada on) peawad nägema, et see suur kunst ei ole, raamatuid põletada; see on nii kerge, et seda ka lapsedki toimetada wõiwad, saadik weel paawst ja tema kõrged targad, kellele küll soowitawam oleks, raamatute sisu ümberlükkamises osawamad olla, kui see neile korda läheks."

Keiser Maksimilian suri ja tema asemele astus selleaegne noor Spaania kuningas Karl V. Saksa keisritroonile. Karl oleks hää meelega ketserid warsi ära häwitanud ja Luther ust Wormsi riigipäewal, mis aastaks 1521 kokku kutsuti, ilma üle kuulamata hukka mõistnud ja wande alla pannud. Ta ei tohtinud aga kuurwürst Friedrichi, kes keisri walimist tema pääle oli juhtinud, tähele panemata jätta. Friedrich tähendas temale, et sakslased ühtegi inimest ilma üle kuulamata hukka ei mõista. Nii kutsus siis keiser Luther ust riigipäewale, kuna ta temale julget kaitset Wormsi ja säält tagasi anda lubas. Ehk küll sõbrad Luther ust hoiatasiwad ja temale Husi juhtumist Sigismundiga, kes oma sõna kaitse lubamise kohta mitte ei olnud pidanud, meelde tuletasiwad, lubas

Lutherus minna. Keiserlik käskjalg tuli teda Wittenbergist ära tooma. Õiguseteadlane Schurff ja ammetiwend Amsdorf läksiwad teda saatma. Melanhthoni jättis ta Wittenberki. Temale ütles Lutherus ära minnes: „Kui ma mitte enam tagasi ei tule ja minu waenlased mind ära hukkawad, siis õpeta sina edasi ja jää kindlasti tõe sisse. Kui sina elusse jääd, siis ei tähenda minu surm palju, sa oled enam õpetatud wõitleja, kui mina."

Lutheruse teekond Wormsi oli wõitja sõidu sarnane. Igaüks igatses seda meest näha saada. Igalpool hoiatati teda ja hüüti temale „Pöörake ümber: Teid põletatakse ära." — Lutherus aga wastas: „Ja kui nad ka tule teeksiwad, mis Wittenbergist Wormsini ulatab, siis tahaks mina ommeti sest läbi minna ja meie Issandat Kristust tunnistada." Oma sõbra Spalatinile, kes kuurwürstiga ennem juba Wormsis wiibis, kirjutas Lutherus: „Kristus elab ja meie läheme Wormsi kõige põrgu wõimuse pääle waatamata. Muretse mulle eluhoone." Jürikuu 16. päewal ratsutas Lutherus tuhandete saadetusel, kes temale wasta oliwad tulnud ja teda näha tahtsiwad, oma korteri ette. Kui ta sääl hobuse seljast kargas, ütles ta: „Jumal saab minuga olema."

Ja Jumal oli temaga. Juba järgmisel päewal kutsuti Lutherus riigipäewa koosoleku ette, mida piiskopi lossis peeti. Wahwa Georg Frundsberg oli lossi ees wahti pidamas. Tema patsutas Luthersut õlgade pääle ja ütles: „Mungakene, mungakene, sa lähed rasket teed, mille sarnast mina ega nii mõnigi wäeülem ka kõige tõsisemas lahingus käinud ei ole. Kui sa aga õiges arwamises ja oma asja pääle kindel oled, siis mine Jumala nimel edasi ja ole julge: Jumal sind maha ei jäta." — Kui Luthersut toreda koosoleku ette toodi, lõi ta natukene kartma. Troonil istus keiser ja tema kõrwal ülemhertsog Ferdinand, paawsti saadik, kuus riigi kuurwürsti, 24 hertsogit, 8 markkrahwi, 30 ülempiiskoppi ning piiskoppi, riigi linnade saadikud, palju würste ja krahwisid ning kantslerid. Lutherselt nõuti, et ta sedamaid ütleks, kas ta oma kirjad tühjaks tunnistada tahab, wõi mitte. Lutherus wastas: „Et mull siin hinge õndsusega ja kõige ülema waranduseg taewas ja maa pääl, s. o. Jumala sõnaga, tegemist on, siis palun ma keiserlikult majesteedilt mõtlemise aega." — Et oma õpetusi tagasi wõtta, selle pääle ei mõtelnud Luthersuse julge waim sell silmapilgul küll mitte, ta tahtis ennast ainult koguda ja sündsaid sõnu otsida. — Järgmise päewani anti temale mõtlemise aega. Waikse järelkaalumisega ja palwetamisega saatis Lutherus selle päewa ehk õigemini öö mööda. Sell ööl wõitles ta palwes Jumalaga nagu Jakob Pnielis. Keegi tema sõpradest olla seina läbi teda palumas kuulnud ja järgmised sõnad sellest paberisse pistnud: Oh Jumal, oh Jumal, mu Jumal, aita sina mind kõige maailma tarkuse wasta! Tee seda! Sa pead seda tegema. Sina üksi; mina ei suuda seda mitte. See asi on ommetigi Sinu asi ja mitte minu asi! Ma ei toeta ennast ühegi inimese pääle, see oleks asjata; kõis mis lihalik on, wajub. — Oh Jumal, oh Jumal, kas Sina mind mitte ei kuule? Mu Jumal, kas Sa surnud oled? Ei, sa ei wõi surra. Sa peidad ennast ainult. Sina oled mind ära walitsenud seda asja ajama. Ole siis minule ka toeks oma Poja Jeesuse Kristuse nimel, kes minu wari, minu

kilp, minu kindel linn on." — Nii palus kiusatuses waewlew ja põrmus keerlew Lutheruse hing, kes teisel päewal nii kindlalt oma Jumalaga keisri ning riigi ees seisis. Jumal teeb tööriistad, mis ta tarwitab, esmalt wäikeseks, päris wäikeseks, et nad Temale üksi auu annaksiwad.

Teisel päewal kutsuti Lutherus uuesti ette. Oli juba õhtu kellu kuue aeg ja londid oliwad saalis põlema süüdatud, kui Lutherust ette lasti. Kui temalt küsiti, kas ta oma õpetust tagasi wõtta tahab, hakkas ta wabalt kõnelema. Tema jagas oma kirjad kolme jakku: ühedes olla ta kristlikust usust ja häist tegudest nii lihtsalt ja kristlikult seletust annud, et ka tema wastased olla tunnistama pidanud, need õpetused olla kasulikud ja wäärt, et neid kristlikud südamed loeksiwad. Kui ta need kirjad tagasi wõtaks, neaks ta töe enese ära. Teised tema kirjust olla paawsti ja tema poolehoidjate wasta sihitud, kes oma kurjade õpetuste ja eeskujudega ristirahwast ihu ning hinge poolest rüüstanud olla. Kui tema need kirjad tagasi wõtaks, awaks ta ebakristlikule elule ja olule uksed ning wärawad. Kolmas liik tema raamatuist olla üksikute inimeste wasta sihitud, ja sääl olla ta töesti wahel liiga kaugele läinud ning häkiliisemaks saanud, kui sünnis on. Aga tagasi wõtta ei wõiwat ta ka neid mitte. Et ta aga inimene olla ja mitte Jumal, siis tahaks ta paluda: „Kui ma kurjasti olen rääkinud, siis tunnista seda kurja olewat." Kui temale tema eksitus selgeks tehakse, tahta ta hää meelega kõik tagasi wõtta.

Kui keiserlik waheltkõneleja seletama hakkas, et waidlemist olla ei tohi, waid et Lutherus ümmarguse otsekohese wastuse peab andma, kas ta oma õpetust tagasi wõtta tahab wõi ei, andis Lutherus järgmise meheliku ning kristliku wastuse: Olgu, et mind Püha kirja tunnistuste ehk selgete põhjuste waral ära wõidetakse. Sest mina ei usu mitte enam ainuüksi paawsti ega kontsiiliumisid, sellepärast et selgeks on saanud, et nad sagedasti eksinud ja iseenesele wastu rääkinud on — ja et minu südametunnistus Jumala sõna külge köidetud on, siis ei taha ega wõi mina midagi tagasi wõtta, nagu ka kindel ja soowitaw on, et midagi südametunnistuse wasta ei tehta. Siin ma seisan, ma ei wõi teisiti. Aidaku mind Jumal! Aamen!"

Ohma lihtsa ja kindla oleku läbi awaldas Lutherus paljude kohta sügawat mõju. Mitmed tahtsiwad, et asi hääga ära seletataks. Iseäranis selle poolt oli lahke Triieri ülempiiskopp, kes Lutheruselt eneselt nõuu tuli küsima, kudas asjale kõige kergemini saaks abi teha. Lutherus wastas ülempiiskopile Gamaalieli sõnadega: „On see nõu ehk tegu inimesest, siis läheb ta hukka. On ta aga Jumalast, siis ei saa teie teda mitte waigistada."

Jürikuu lõpul 1521 reisis Lutherus keiserliku kaitse all, mida lubadust keiser mitte murda ei olnud tahtnud, Wittenberki tagasi. Kuu aeg hiljem mõisteti Lutherus Wormsis paawstile meelehääks riigiwande all. Nüüd ei tohtinud teda keegi oma majasse wõtta, ei teda sööta ega joota, waid igaüks, kes temaga kokku puutus, oli kohustatud teda siduma, wangi wõtma ning keisri kätte saatma. Tema raamatud aga pidiwad ära häwitatama.

Et aga see kõik mitte sündima ei pidanud, selle eest oli Saatuse nõuukogus

juba muretsetud. Tagasitulekul Wittenberki langesiwad salk rüütlid häkitse Lutheruse pääle, kiskusiwad tema wankrist wälja ja wiisiwad tema kui wangi Wartburgi lossi. Sell kombel tahtis kuurwürst Friedrich teda waenlaste küüsist päästa. Keegi ei pidanud teadma, kus Lutherus elutseb. Lutherus pidi „junker Georgi“ nime all enesele habeme kaswada laskma, mööka ning rüütli ülikonda kandma ja jahi pääl käima. Kuulujutt lagunes laiali, et tema ära tapetud olla, ja rahwa meeleolu läks wäga kardetawaks. Tähelepanemise wäärt on kuulsama Saksa maalija Albrecht Düüreri kaebtus Nürnbergist (Düürer elas 1471—1528) Lutheruse kadumise pärast. Tema oli küll kindlas katuliku usus kaswatatud, oli aga siiski reformatsiooni sõbraks saanud. Aastal 1521 kirjutab Düürer Antwerpenis, kuhu sõnum toodi, et Lutherus äraandjate kaudu wangi sattunud, oma päewaraamatusse: „Oh Jumal, kui Lutherus surnud on, kes hakkab siis meile ewangeliumi nii selgesti seletama! Oh Jumal, mis oleks ta kõik wõinud meile kümne ehk kahekümne aasta jooksul weel kirjutada! Teie, wagad ristiinimesed, aidake mind kõik seda Jumala waimuga meest leinata ja Jumalat paluda, et ta meile teise niisuguse selge waimuga mehe saadaks.“ — Iseäranis kibedast lõikas sõbra häwimine Melanhthoni südamesse, kes Wittenbergis wiibis. Suur oli tema rõõm, kui ta mõne aja pärast Lutheruse käest kirja sai. „Meie armas isa elab weel“, hüüdis ta oma sõpradele. Raamatute ja kirjade kaudu, mis Lutherus Wartburgis kirjutas ja trükki saatis, sai ka rahwas teada, et Lutherus weel elus on. Kõige kallim wili Wartburgi waiksetest tööpäiwist oli Lutheruse kuulus piibli ümberpanek Saksa keelde, mida ta siin alustas ja aastal 1534 lõpetas. — Wartburgis oli Lutherusel nii hästi kehaliku haigusega, kui waimulikkude kiusatustega wõitlemist. Ta ei kahelnud, et kurat tema iseäraline waenlane on, sest et ta tema wasta Jumala sõnaga töötab ja tema riiki rikub. Kiusatused oliwad nii kanged, et nad wahel hirmuhigi ta otsaesisele tõiwad. „Mina olen selles asjas sagedasti kunni põrguni läinud, kunni Jumal mind jälle üles upitas ning mind trööstis ja mulle tunda andis, et minu jutlus puhas Jumala sõna ja õige taewalik õpetus on.“ — Kangete waimu töötamise ja meele ärituste päewadele järgnes wäsimus ja uni, nii et ta kaebama hakkab: „Oh mis wilets asi, ma palun wähe, ma wõitlen wähe Jumalaga ja ei ohka kiriku pärast. Selle wastu pakitsewad minu kired; ma olen laisk, unine, ulak, mõistmata, kangekaelne.“ — Toas, kus Lutherus Wartburgi lossis elas, näidatakse täna weel tindi plekki, mis selleşt tulnud, et Lutherus tindi poti kuradile järele wisanud. See plekk ei anna mitte Lutheruse nõrkuseşt, waid tema wahwuseşt tunnistust, nimelt tema põlgamise wahwuseşt kurja wasta. Sisemine põlgtus kaksipidi mõtlemiste ja lihalikkude mõtete wasta, mis hinge waenlane Lutheruse südames elule kutsus, oli temas nii suur, et ta kuradile mitte ainult sõnadega, waid ka teoga wihaselt wasta hüüdis: „Tagane minust, saadan!“

Waikse mõtlemise ja katsumise aja järele Wartburgis kutsus Jumal oma sulase uuesti tööwäljale. — Lutheruse äraolekul oli Wittenbergis kõik segamini aetud (selleşt jutustame allpool „Ümberristijate“ päätükis pikemalt). Dr. Karlstadt,

Lutheruse sõber ning ammetiwend, oli tormilise piltide häwitamise toime pannud. Missa oli wägiwaldselt ära kaotatud. Zwickawist oliwad märatsejad ilmunud, kes enesel Jumala ilmutusi ütlesiwad olema ja laste ristimise ära kaotasiwad ning Kristuse tuhandeaastase riigi tulemist ette kuulutasiwad. Kõik teadus heideti kõrwale ja põlati ära. Dr. Karlstadt pani oma professori auunime maha ja andis üliõplastele nõuu, koju minna ja põllumeesteks hakata. Jumala riigis ei olla teadust tarwis. Püha Waim andwat igale ühele seda südamesse, mis tall waja on. — See tülitsemine pani waikse Melanhthoni kohkuma ja ta jäi päris nõutumaks. Sääl ilmus häkitse Lutherus ilma kuurwürsti loata jälle wõitluse wäljale.

Oma wastutamise pääle oli Lutherus Wartburgist lahkunud ja oli rüütli riietes ilma saatjateta Wittenberki ratsutanud. Paastukuu 3. wõi 4. päewa õhtul sai ta Jeena linnas wõõrastemajas kahe Shweizi üliõplasega kokku, kellest üks Johannes Kessler, St. Gallenist, kena kirjelduse selle kokkupuutumise kohta on järele jätnud. See oli Karu wõõrastemajas, kuhu mõlemad üliõplased asunud oliwad. Säälsamas leidsiwad nad ka ühe rüütli eest. Et nende jalad mudased oliwad, ei julgenud nad kaugemale tuppa tulla, waid istusiwad ukse äärde pingile. Rüütel aga kutsus neid oma laua juurde ja pakkus neile juua. Temal oli punane nahkmütsikene pääs, säärikud ning wammus ilma raudkateta, kõrwal rippus tall mõõk ja tema ees laua pääl seisis lahtine raamat. Üliõplaste keelest tundis ta kohe ära, et nad Shweizimaalt on. Kui ta kuulis, et nad Wittenberki lähewad, ütles ta neile, et nad sääl oma nurga mehi ees leidwat. Üliõplased küsisiwad Martin Lutheruse järele. Rüütel wastas, et see mees õige pea Wittenberki tagasi tulewat. Sääl olla aga ka teisi mehi, kelle juures nad õppida wõiwat. Melanhthon õpetada Greeka keelt, keegi teine Hebrea keelt. Tema andwat moortele meestele nõuu seda keelt uurida, sest et teda Püha kirja arusaamiseks tarwis minna. Kui rüütel teada sai, et nemad Baaselis olla studeerinud, küsis ta Erasmuse järele. Niisugused jutud oliwad rüütli suus noortele meestele wähe wõõrastawad. Nende imestus kaswas, kui üks neist wõõra ratsaniku raamatusse waatas ja ära nägi, et see hebreakeelne psalter (Taaweti Laulu r.) oli. Üliõplane ütles rüütlile, et ta oma sõrme selle eest annaks, kui ta seda keelt oskaks. Rüütel wastas, et tema seda keelt õppiwat ja iga päew harjutawat. Ka päris rüütel järele, mis Lutheruset Shweizimaal arwatakse. — Kui wõõrastemaja pidaja üliõplaste suurt huwitust rüütli kohta tähele pani, kutsus ta Kessleri kõrwale ja ilmutas temale, et wõõras rüütel Lutherus ise olla. Kessler pidas seda naljaks, ja tema seltsimees arwas, ta olla halwasti kuulnud ja Lutheruse nime Hutteni nimega ära wahetanud. Hutten oli õpetlane ning rüütel ühekorraga. — Weel teisi wõõraid tuli ligi, kes Lutheruset ja tema kirjust kõnelesiwad, ilma et Lutherus ennast oleks tunda annud. Kui peremees wõõraid õhtusöögile kutsus, tahtsiwad üliõplased kõrwale jääda ja oma piskuga leppida, aga Lutherus ütles neile: „Tulge ikka ühes, küll mina kulu maksan.“ Söögilaual kõneles Lutherus nii põnewalt, et teised kõik waikides ja imestades kuulma jäiwad. Jseäranis kaebas ta würstide üle,

kes praegu Nürnbergis koos olla, et rahwa puuduste ja Jumala sõna üle nõuu pidada, asja arutamise asemel aga lõbudega ja lihalikkude himude täitmisega aega wiitwat. Kui jutt jälle Lutheruse pääle tuli, arwas üks laual istujatest kaupmeestest, Lutherus pidada tema arwates üks kahest, kas ingel taewast ehk kurat põrgust olema; tema olewat walmis kümme guldnat ohwerdama, kui ta Lutheruse juures pihtida saaks. — Pärast õhtusööki tänasiwad üliõplased Lutherust õhtusöögi eest ja andsiwad temale selle juures märgata, et nad teda Hutteniks peawad. Lutherus ütles selle pääle naeratades peremehele, et temast aadelimees olla saanud. Siis wõttis Lutherus oma õlleklaasi, jõi noorte meestega kokku ja pani selle pääle rüütli riided ese ümber, pakkus noortele meestele jumalaga jätmiseks kätt ja ütles: „Kui teie Wittenberki tulete, siis wiige Dr. Johannes Schurffile terwiseid.“ — „Kelle poolt“, küsisiwad nooredmehed. Lutherus wastas: „Utelge aga, see, kes tulemas on, saadab teile terwiseid.“ Nii lahkus ta nendest. — Kaupmehed, kelledele peremees ka juba asja oli ära seletanud, otsisiwad Luther use teisel hommikul üles, et endid tema ees wabandada. Nad leidsiwad tema tallist oma hobuse juurest. Neile ütles ta, et nad õige otsa siis kätte saawat, kui nad, nagu nad eila öelnud, Luther use juurde pihtile tulewad. Nende sõnadega hüppas ta hobuse selga ja ratsutas Wittenbergi poole. Wittenbergis saiwad Shweizi üliõplased temaga uuesti kokku, kui nad Melanhthoni juures ennast parajasti säälse ülikooli nimekirja üles lasksiwad wõtta. Siin seisis aga Lutherus hoopis teises riides nende ees, kui Jeenas; tall oli waimuliku mehe rüüd ümber ja lahkelt pakkus ta oma sõpradele kätt, kelle rõõm nüüd suur oli.

Wittenberki jõudnud, pidas Lutherus terwe nädala otsa iga päew märatsejate wasta jutlusi. „Teie waimule löön ma nina pääle“, ütles Lutherus märatsejaile, kui need temale seletama tuliwad, et Püha Waim nende läbi kõnelewat. Küll, seletas Lutherus, peab kirikus mõnigi asi muudetama, aga see muutus pidada armastuses ja korralikus meeles sündima, kuna Jumala sõnaga seks kõike peab ette walmistama. Aega mööda pööras rahwas waleprohwetitest kõrwale, ja märatsejad pidiwad Wittenbergist lahkuma. — Seda märatsewat liikumist kui ka maarahwa mässu aastal 1525, mille waigistamisega würstidel palju tegemist oli on mitmeti Luther usele ja reformatsiooni liikumisele süüks antud. Aga keegi muu ei olnud nii kurb selle märatsewa liikumise ja ewangeliumi segamise ja waletarwistamise üle, kui Lutherus ise. Tema ütleb enese kohta, et ta ewangeliumi kestteed kinni pidawat paawstlaste ja märatsejate wahel. Esimesed ei meeldiwat temale nende wälispidiste seaduste pärast mitte, teised aga selle pärast mitte, et nad iga wälispidist wormi ja kiriku korda hukka mõistwat. — Selle aja sisse langewa talupoegade sõja ja Thoomas Münzeri ning ümberristijate riigi kohta toome eripäätükis allpool teateid.

Kunni 1555. aastani on reformatsioon Saksamaal imelisel wiisil jõudsalt edenenud. Saksenis wiis Friedrichi surma järele (1525) usupuhastamise tema järeltulija Johann Järjekindel (der Beständige) lõpule ja tegi kiriku omal maal paawstist täiesti lahti. Hesseni landkrahw Fiilipp tegi sedasama,

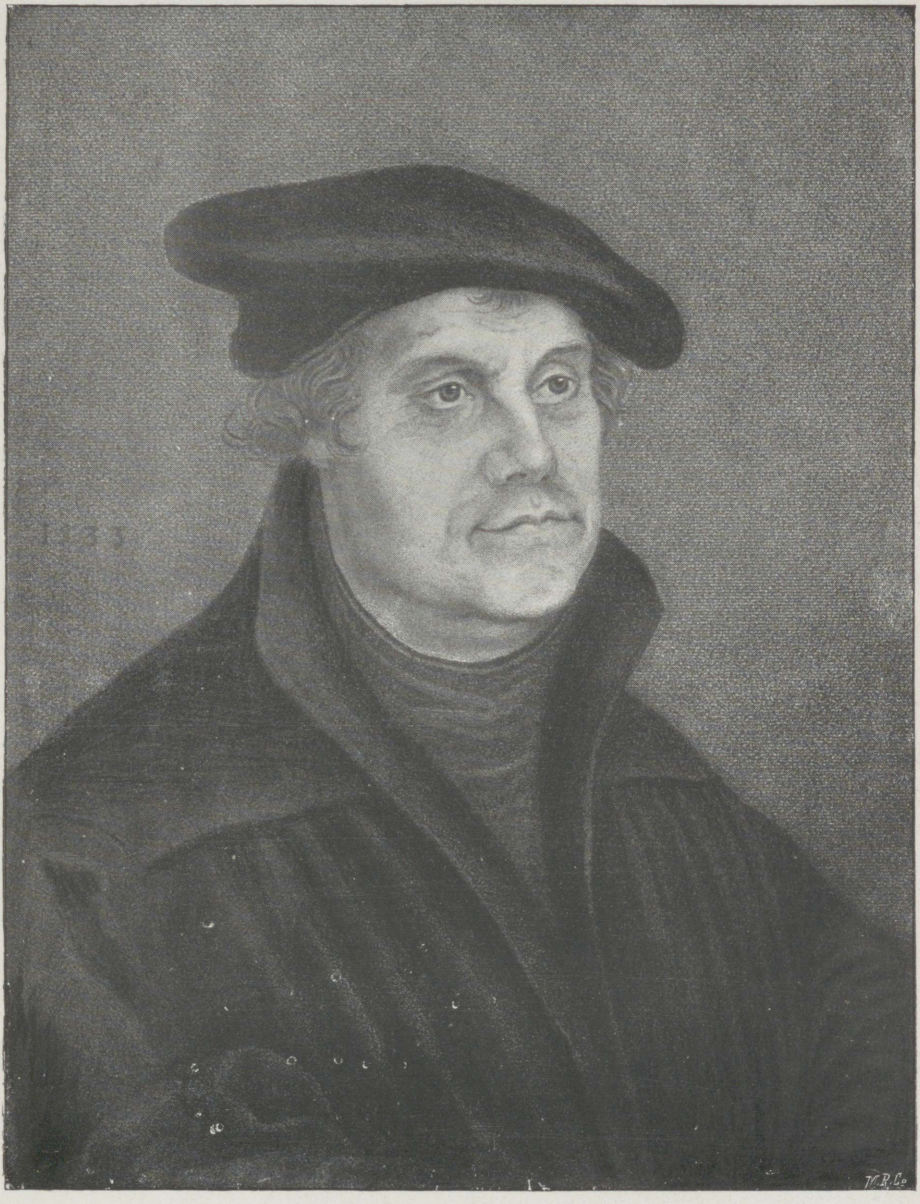

Dr. Martin Lutherus. (L. Cranachi pildi järele.)

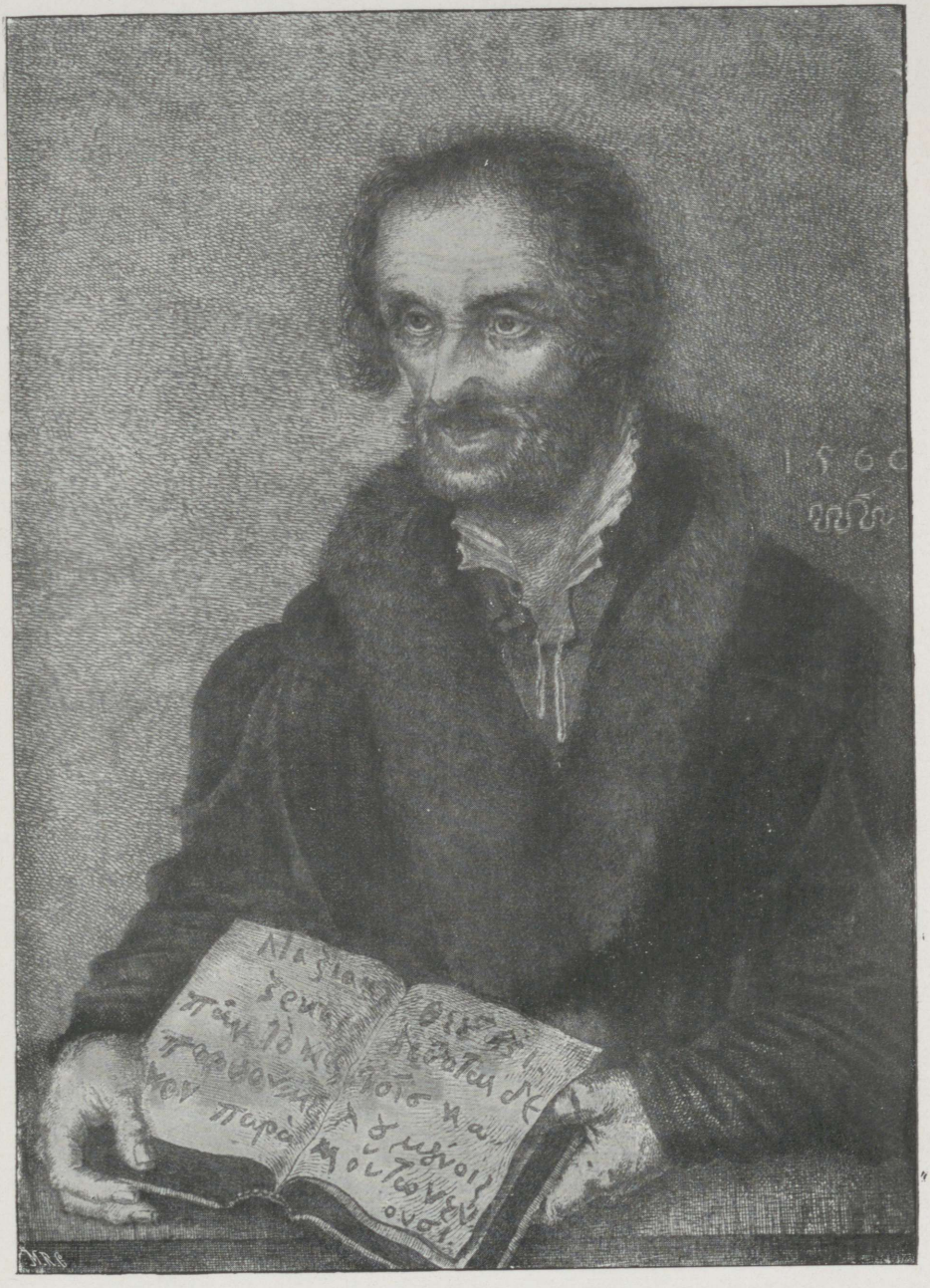

Wilipp Melanhthon.

niisama ka wabad linnad Frankfurt, Straasburg, Nürnberg, Magdeburg ja teised. — Lutherusele waenuline Saksa hertsog Georg suri lasteta ja tema asemele astus tema ewangeliumi sõbraline wend Heinrich. Nii sai ka kogu Saksimaa ewangelilisseks. Põhja pool heitis Saksa rüütliordu ülemmeister Albrecht Brandenburgist ewangeliumi usku. — Kui Speieri riigipäewal (1529) keisri poolt nõudmine ette pandi, et Wormsi edikt, mis Lutherust ja Lutheruse usku hukka mõistis, igal pool läbi peaks wiidama, awaldasiwad ewangelilised seisused selle wasta protesti ja saiwad sest saadik omale nime protestandid (wõi protestantlased). Aasta hiljem, a. 1530 pidiwad Augsburgi riigipäewal kõik usulised tülid korraldatama ja keiser nõudis, et protestandid oma usutunnistuse sisse annaks. Melanhthon seadis usutunnistuse kokku Ladina ja Saksa keeles. Seda usutunnistust kutsutakse Augsburgi usutunnistuseks (Confessio Augustana). Jaani kuu 25. päewal 1530 loeti ta kokku tulnud würstidele ette. Ehk see usutunnistus küll hääd mõju awaldas, laskis keiser siiski ühe wastuwaidluse kirjutada ja seletas, et sellega protestandiline usutunnistus olla tühjaks tehtud. Jällegi tegi riigipäew otsuseks Wormsi edikti maksma panna. Siis heitsiwad ewangelilised würstid nõnda nimetatud Shmalkaldeni ühenduseks kokku, et ennast keisri ja katuliiklaste päälekäimiste eest kaitsta. Nii kaua aga, kui Lutherus elas, ei pääsenud usuõda weel mitte lahti. Keisert takistas ja hoidis kinni tema sõjad Prantsusmaaga, türklastega ja paawsti enesega. Nii wõis siis reformatsioon rahu ajal wabalt edeneda ja laieneda. Peaaegu terwe Põhja-Saksamaa wõttis puhastatud usu wastu. Tubli ja tark Bugenhagen, teise nimega Pomeraanus, oli see mees, kes Braunshweigis, Hamburgis, Lüübekis, Pommeris ja Daanimaal ewangelilise kirikukorra maksma pani. — Lõuna-Saksamaal wõttis Württembergi hertsog Ulrich puhastatud usu wastu. — Pärast Luther use surma, kes aastal 1546 siit ilmast lahkus, löi Shmalkaldeni sõda ewangeliliste würstide ja keisri wahel lõkkele. See sõda oli alguses ewangelilistele õnnetu, pärastpoole aga, kui Saksa Mooritz, kes senini keisri poole oli hoidnud, ennast ewangeliliste poole löi, tõi ta wiimastele õnne. — Augsburgi riigipäewal aastal 1555 tehti maha: kõigile Augsburgi usutunnistuse poole hoidjatele lubatakse takistamatalt oma usku pidada; würstid ja linnad wõiwad ka edaspidi wabalt puhastatud usku wastu wõtta, kuna teisesuslisi alamaid mitte järelkiusata ei tohi. Ainult selle „waimuliku eesõiguse" oli katuliku usku keiser Ferdinand, Karl V. järeltulija, läbi wiinud, et kirikuwürstide ja kloostrite ilmalik warandus protestandi usu wastuwõtmise korral katuliku kiriku kätte läheb. Sell teel jäi katuliku kirik rikkaks, kuna ewangeliline kirik waene pidi olema. Ülekohtuselt kutsuti seda eesõigust „waimulikuks."

Pöörame Luther use juurde tagasi. Aastal 1525 astus ta ühe endise nunna Katharina von Booraga abielusse. Armsas perekonna elus ja kristlikus lastekaswatamises sai ta rõõmu ja kurbtust tunda ja oli ka selles asjas teistele hääks eeskujuks. Ta näitas, et jumalik abielu ja perekonna elu seadus iseeneseest ristiusu edenemisele ja selles usus töötamisele takistuseks ei ole. Mis on Lutherus

korda saatnud, kui palju on ta tööd teinud pääle selle, et ta jutlusi ning ettelugemisi pidas? Enam kui kakskümmend suurt köidet on tema kirjad suured.

Katharina von Boora.

Oma sõpradega ühes toimetas ta piibli ümberpaneku, mis Saksa rahwale ewangeliumi tema päriskeeles kuulutas ja mis Saksa kirjakeele aluseks on saanud. Tema kirjutas suure ning wäikese katekismuse, esimese waimulikkude meeste

jaoks, teise rahwa ja nooresoo jaoks. Tema luuletas toredaid waimulikka laule, üleüldse 37 laulu, mis ühes teiste lauludega juba tema eluajal kirikus tarwitusele wõeti ja rahwa poolt waimustusega lauldi. Lutheruse laulud on omast kohast reformatsiooni Saksa rahwa südames wõimsalt edendanud. — Lutherus awaldas hääd mõju ka oma „Laua kõnede“ läbi. Need kõned on juhtumise kombel öeldud sõnad külalistele söögi laual, keda ta arwurikkalt armastas wastu wõtta. Kui mõni sõna neis kõnedes jäme on, siis peab aega meelde tuletama, millal nad öeldud. Ka on ehk mõni sõna teisiti öeldud, kui sõbrad seda üleskirjutanud. Lutherus kõneles häämeelega piltides ja lühikestes kõnekäänudes. Paneme siia paar näitust üles:

„Süda on otsekui weskikiwi weskis, mis siis, kui wilja tema pääle riputatakse, ümber jookseb ja wilja katki öörub ja jahuks jahwatab. Kui aga wiljaterakest tema pääle ei puistata, jookseb kiwi ikkagi ümber, aga ta öörub siis iseennast. Nii tahab ka inimese süda millegiga tegemist teha, muidu öörub ta iseennast tühjade ja tusase ning kurjade mõtetega.“

„Jumal käib siin jumalakartlikkudega ja jumalakartmatatega niisama ümber kui majaisa oma poja ja oma sulasega. Pojale annab ta witsu ja lööb teda enam ja sagedamini, siiski korjab ta pojale waranduse päranduseks. Kurja ja sõnakuulmata sulast ei löö ta küll mitte witsaga, aga ta tõukab tema wiimati uksest wälja ja ei päranda temale midagi.“

„Suuremat kawalust siin maa pääl ei ole, kui see, et keegi oma keele walitseja on; palju teada ja wähe öelda, mitte iga küsimuse pääle wastata, see on tarkus.“

Lutheruse töö, wooruste ja hääde külgede kõrwa wõiksiwad ka tema warjuküljed seatud saada; sest ka neist ei olnud Lutherus ilma. Aga need ei wähenda selle suure mehe tähtsust ommetigi mitte. Tema ise ütleb enesest: „Minu isikusse wõib puudutada igaüks, kes tahab ja kudas ta tahab, sest ingel ei ole ma mitte, aga minu õpetust, seda ei tohi nad mitte puudutada. Mina ise ka Lutherust ei tunne ega ütle ka mitte temast jutlusi, waid Kristusest. Kurat wõib teda wõtta, kui ta saab; aga Kristuse jätku ta rahule.“

Lutheruse wiimsed aastad oliwad seest ja wäljastpoolt udused ning pilwised. Rasked kiusatused waewasiwad wana haiglast meest. Usupõda oli tulemas ja tüli Zwingliga ning Shweizi usupuhastajatega püha õhtusööma-aja pärast (waata päätükki „Zwingli“) waewas tema südant. See oli Lutheruse suureks kurwatuseks, et palju ewangeliumi usulise nii aitamatad oliwad ja et tema jutlus ning õpetus neisse nii wähe mõjus. Ja Lutherus läks oma tusas nii kaugele, et ta nõuuks wõttis Wittenbergist jäädawalt lahkuda. Ta läks tõesti säält ära ja wiibis kauemat aega ühe sõbra juures Zeitzis. Säält kirjutas ta naisele: „Mu süda on ära jahtunud, nii et ma mitte hää meelega Wittenbergis ei ole ja nüüd soowiksin, et sa maja ja õue ära müüksid, ainult wälja Soodomast! Ma olen wäsinud ja ei taha enam tagasi tulla, waid ümber uidata ja ennemini kerjuse leiba süüa, kui et ma oma wanul päewil Wittenbergi pahandawate olude all piina peaks tundma ja nägema, kudas minu raske, kibe

ja kallis töö kaduma läheb." Wittenberglased saatsiwad saadikuid Lutheruse juurde ja palusiwad, et ta tagasi tuleks. Aga juba aasta pärast oli ta rahusse puhkama minna tohtinud.

Tüli lepitamiseks Mansfeldi krahwide wahel läks Lutherus krahwide palwel 23. jaanuaril 1546 Eislebenisse. Pärast õnnelikku tüli lepitamist jäi ta sääl raskesti haigeks ja jäi oma otsa ootama, mille wasta ta ennast püha õhtusööma-aja pühitsemisega ette walmistas. Kui haigus ikka raskemaks läks, palus ta waljusti ja kaua, wiimati weel kolm korda: „Isa, Sinu kätte annan ma oma waimu. Sina oled mind lunastanud, Sa truu Jumal." — Justus Joonas, Lutheruse ustaw kaastööline, küsis temalt lahkumise eel: „Auulik isa, kas Teie tahate Kristuse ja selle õpetuse pääle, mida Teie õpetanud, ikkagi surra?" — Lutherus tegi weel korra suu lahti, millega ta nii sagedasti oma Issandat tunnistanud, ja wastas kuuldawalt: „Ja!" — Siis langes ta mahedasse unesse ja oli warsi lahkunud. — Wittenbergi lossi kirikusse kantsli lähedale on tema maetud.

Fiilipp Melanhthon.

Küünlakuu 16. päewal a. 1897 sai Melanhthoni sündimisest 400 aastat täis. Tema kodupaik oli Bretteni linnakene Pfalzimaal. Melanhthoni isa oli kuulus püssside meister Schwarzerd (= Mustmaa), kes isegi keiser Maksimiliaanile kunstlikud sõjariistad oli walmistanud. Selle juures oli ta wäga waga mees; sagedasti tõusis ta keskööl ajal üles, et põlwili Jumalat appi hüüda. Kui isa suri, tuli hõrn, elawa loomuga ja waimurikkas poiss, kellel keelte jaoks iseäranis hääd andeд näisiwad olema, kümne aasta wanuselt Pforzheimi Ladina keele kooli, kus kõrgesti õpetatud ja kallimeelne Reuchliin, tema wanaonu, tema eest isalikku hoolt kandma hakkas. Reuchliin oli niisama kui temaga üheseguselt kuulus Erasmuski nõndanimetatud humanistide killast. Humanistid oliwad Rooma ja Greeka enne ristiusu aegsete klassika kirjanikkude uurimist uuesti elule kutsunud, mille tõttu kõik õppimine lihtsamaks, selgemaks ja sügawamaks läks ja Püha kirja alguskirja lugemine wõimalikumaks sai. Selle tulu kõrwal tõi humanismus aga ka palju kahjulikku kaasa; tema tekitas uue pagana usu. Sest humanistid tahtsiwad ja püüdsiwad nüüd kõike, mis teadus oli, ka õpetust jumalikkude asjade kohta, wana-aja paganate kirjust wälja ammutada, mis palju halba nalja ja pilget usu kohta elule äratas. Mutsiaanus Ruufus Gootha linnas õpetas, näituseks, et üks Jumal olemas olewat, keda Juupitriks ehk Kristuseks kutsutawat, ja üks naisjumal, keda Maarjaks ehk Tseereseks (Ceres) hüütakse. Kuna Erasmus selle seisukoha mehena tore kirjamees ja moraali õpetaja oli, kellel aga tõsidus puudus, hoidis Reuchliin ja tema armas õpilane Fiilipp Melanhthon hoopis teiste arwamiste poole. Rooma ja Greeka klassikuste kõrwal hakkas noor Fiilipp juba waraselt ka Püha kirja armastama ja õppis „Kirja Rooma rahwale“ Greeka alguskeeles sõna sõnalt pähä. Päraſt seda, kui ta Heidelbergis ja Tüübingenis studeerinud ja wiimases ülikoolis juba ettelugemisi Ladina kirjanikkude üle oli pidanud, sai ta suwel 1518 kutse Wittenbergi ülikooli Greeka ning Hebrea keele õpetajaks tulla. Ta oli weel päris noor, umbes selles wanuses, kus teised alles õppima hakkawad. Reuchliin oli teda Wittenberki

professoriks soowitanud. „Mina tean", oli ta kirjutanud, „et sakslaste hulgas kedagi ei ole, kes temast üle oleks, pääle Erasmuse; ja see on hollandlane." — Melanhthonile enesele aga kirjutas Reuchliin: „Mine oma isamaalt ja oma isa kojast wälja maale, mis ma sinule tahan näidata. Mina tahan sind õnnistada ja sa pead õnnistuseks olema". Need oliwad prohwetlikud sõnad.

Wittenbergis ei olnud elu, päält näha, mitte nii kena kui Pfalzis Nekkari ääres. Selle asemel oli aga kuurwürst Friedrich Mõistliku a. 1502 asutatud ülikool pea kauniks waimuliseks istanduseks wõrsunud, iseäranis sest saadik, kui Lutherus sääl õpetajana oma mõju üliõplaste kohta awaldas ja sügawa waimu ning suure tõsidusega neile püha Augustiinuse ja püha Pauluse kirjade arusaamist selgitas. Selle wägewa Lutheruse najale, kes juba oma 95 lause (theese) kaudu patulunastuse kauba (indulgentsia) wasta ja selleşt wälja kaswanud wõitluse läbi kuulsaks oli saanud, toetas ennast neliteistkümmend aastat noorem Melanhthon nooruse waimustusega. Ühesugune püha püüd tegi neid sõbruks ja teine teise abiliseks. Ehk Melanhthon küll eladeski omas meeles päälskaudsete mõtetega ei olnud, hakkas ta siiski alles Wittenbergis ewangeliumist patuse õndsaks saamisest Jumala armu läbi usus Kristuse sisse õieti aru saama. Keeleteadlasest sai nüüd Lutheruse mõjul ka usuteadlane. Melanhthon hakkas ka ettelugemisi Rooma rahwa raamatu üle pidama. Neist ettelugemistest kaswas tema esimene usuteaduseline töö, nõnda nimetatud loci, wälja. Selles ladinakeelses raamatus seletas ta kõiki asju, mis õndsaks saamiseks tarwis lähewad, ja harutas siin tegeliku ristiusu päänõudeid, õpetust patust ning armust, usust ja tegudest. Esimese nelja aasta jooksul trükiti sellest raamatust 25 trükki. Lutherus ütleb tema kohta: „Paremat raamatut Püha kirja järele ei ole olemas, kui see raamat. Sääl õpetab Melanhthon põhjalikult Augustiinuse ja ph. Pauluse järele inimese loomulikku, rikutud olu tundma, näitab wahet seaduse wahel, mis nõudmisi ette kirjutab ja hukka mõistab, ja ewangeliumi wahel, mis pattude andeksandmist, õigust ning elu toob. Inimeste käsud usus ei too kasu; nemad koormawad ainult südametunnistust, ilma et nad meid rahule ja Jumala meelepäralisele seisukohale wiiwad. — Ka kõige paremad usklikkude teod on puudulikud ja ei aita meie õigeksmõistmiseks Jumala ees ühtegi. Usu läbi üksi oleme meie õigeb, mitte sellepärast, et usk uue elu juur on, waid sellepärast, et tema Kristusest kinni hakkab, kelle pärast meie Jumala meelepäralised oleme."

Wittenbergis, kus nüüd tuline, kõikumata Lutherus ja pehme, õpetatud Melanhthon üheskoos tööd tegiwad, läks elu elawaks, nii kui sipelgate pesas. Melanhthoni kuuljate arw kaswis alatasa; sagedasti loeti neid 2000-ni ja nende hulgas istus würstisid, krahwisid ja õpetlasi kõigist maist. „Täna kõneldi", kirjutab Melanthon kord oma sõbrale, „üksteistkümmend keelt minu laual: Ladina, Greeka, Saksa, Ungari, Itaalia, Türgi, Araabia, India, Spaania j. n. e.

Sell ajal seisis Melanhthon weel täiesti Lutheruse mõõduandwa mõju all ja ei hoidnud ennast sell mõjul ka kõigist eksitawaist ütelusteşt mitte eemale. Näituseks salgas ta inimese wabadust ja õpetas, et kõik absoluutilise wajaduse

sunnil sündida, nagu ka Lutherus selle asja kohta öelnud oli: Nii tõesti kui Jumal kõikwägew on, ei ole inimese nõndanimetatud waba tahtmine midagi. Selle wasta seletas Melanhthon päraſtpoole teiſiti; ta ütles kriſtliku kooliõpetaja kohuſe olewat, inimeste wastutamiſe tunnet niiſama kaswatada kui ſeda teadmiſt, et Jumala arm õndſaks ſaamiſeks wajaduſe pääle põhjeneb.

Melanhthonis ning Lutheruſes ühineſiwad kaks waimulikku woolu, mis reformatſiooni ette walmiſtanud oliwad. Lutheruſes tõuſeb Tauleri ja ph. Bernhardi müſtiline theoloogia uuele elule, kuna Melanhthonis parandatud humaniſtiline ilmawaade tähtſa aſemiku ja edendaja leiab. Ka mõlemate meeſte iſeloomud täiendawad endid wastaſtikku reformatſiooni tööl tuluſal kombel. Lutheruſelele läks Melanhthoni taſaſt, pehmet, ſelget ja mõõdukat meelt waigiſtamiſeks waja, ja Melanthonil oli niiſuguſt jõudu ja tuge, kui Lutherus ſeda oli, alati tarwis. Ilma waimu ſügawuſeta ja julguſeta oleks Melanhthon omas töös kiriku õpetuſe hääks wäiklaſeks ja araks läinud. Reformatſiooni ajaloos on ſilmapilkuſid olemas, kus ainult Lutheruſt waja oli, nagu näituſeks Wormſis ja wõitluſes märatſejate ja pildilõhkujatega — ja jällegi on ſilmapilkuſid olemas, kus kiriku ſaatus tormiliſt Lutheruſt mitte tarwitada ei wõinud, waid ainult mõiſtlikku, pehme loomuga Melanthonit, keda ka waenlaſed tähele paniwad, nagu näit. Augsburgi riigipäewal. Eeskõnes Melanhthoni Kolosſuſe rahwa raamatu ſeletuſte juurde kirjutab Lutherus aastal 1520: „Mina olen käratſew ja tormiline; mina pean waenlaſte wäega ja kuraditega sõda pidama ja waenuwäljal seisma. Mina pean kändusid ja kiwa ära häwitama, kibuwitsu ja rägaſtikku laaſtama ja teed tegema. Aga meiſter Fiilipp toimetab asja puhtalt ja waikſelt, tema ehitab ning iſtutab, külwab ja kaſtab rõõmuga, ſelle järele kudas Jumal temale oma andeid on annud.“

Melanhthoni õnniſtuſerikkamate tegude hulka tuleb tema raamat „Õpetus koolikatſujatele“ lugeda, mis aastal 1527 päraſt Thüüringeni koolide katſumiſt ilmus. See raamat on päraſtpoole Saksa ewangeliliſtele kiriku-ja kooliſeadlustele eeskujuks olnud. — Melanhthon oli nimetatud koolikatſumiſel mitmeſuguſte kurbade oludega tuttawaks ſaanud. Paljudes paigus kuulutati küll pattude andeksandmiſt, aga ei nõutud mitte meeleparandamiſt. Mitmed oliwad ſelles arwamiſes, nagu oleks ewangeliline elu pää-aſi, igapäew liha süüa ja omi patte mitte enam kahetſeda. Kriſtlik elamiſe kord puudus täiesti. Selle ülesſeadmiſes oli ettewaatuſt ja mõõdukat meelt waja. Lutherus iſegi läks wanameelſemaks, astus lõhkujatele ja märatſejatele wasta ja tõrjus wale wabaduſe nõudmiſe tagaſi.* Melanhthon aga, kelle süda rahwa küljes rippus, kirjutas. „Õpetuſe koolikatſujatele“. See raamat tõi kriſtliku elu ja kaswatamiſe korra tema pääjoontes ja oli nii mõõdukas, et ka ewangeliliſte inimeſte wastaſed temaſt lugu pidama hakkaſiwad ja loota julgeſiwad, et leppimine weel mitte täiesti wõimata ei ole. „Õpetus koolikatſujatele“ toob tähtſaid ſeletuſi käſu ja ewangeliumi, uſu ja tegude, wiletſuſe ja palwe, ſakramentide, pihti ja pattude taſumiſe, waba tahtmiſe ja kriſtliku wabaduſe, abielu, ülemuſe, jumalateenistuſe ja kooliolude kohta ja katſub igalpool kõigiſt uſulisteſt tüliküſimusteſt eemale

hoida, kuna ta päärõhku tegelikkude ja kõlbliste nõudmiste pääle paneb. Ta püüab aga ka põhjusõpetuſt õigekstegewaſt uſuſt kõigi ebaſeletuste ja ebatarwitamiste eeſt kaitsta. Jutluſe juures uſuſt ei tohita unustada, et ainult meeleparandamiſe teel uſu juurde wõiwat ſaada, et meeleparanduſe ja uſu kõrwal ristiuſu kolmandamaks tähtſaks nõudmiſeks armastus hääde tegudega olla. — Wana-aegne ristiuſu jumalateenistuſe ja kirikuaasta korra rikkus jäetakſe alale, ainult, mis ewangeliumi wasta on, heidetakſe kõrwale. Saksa keel pannakſe jumalateenistuſel ka maksma. Awalikkude kirikukorraſt üleastumiste kohta jääb

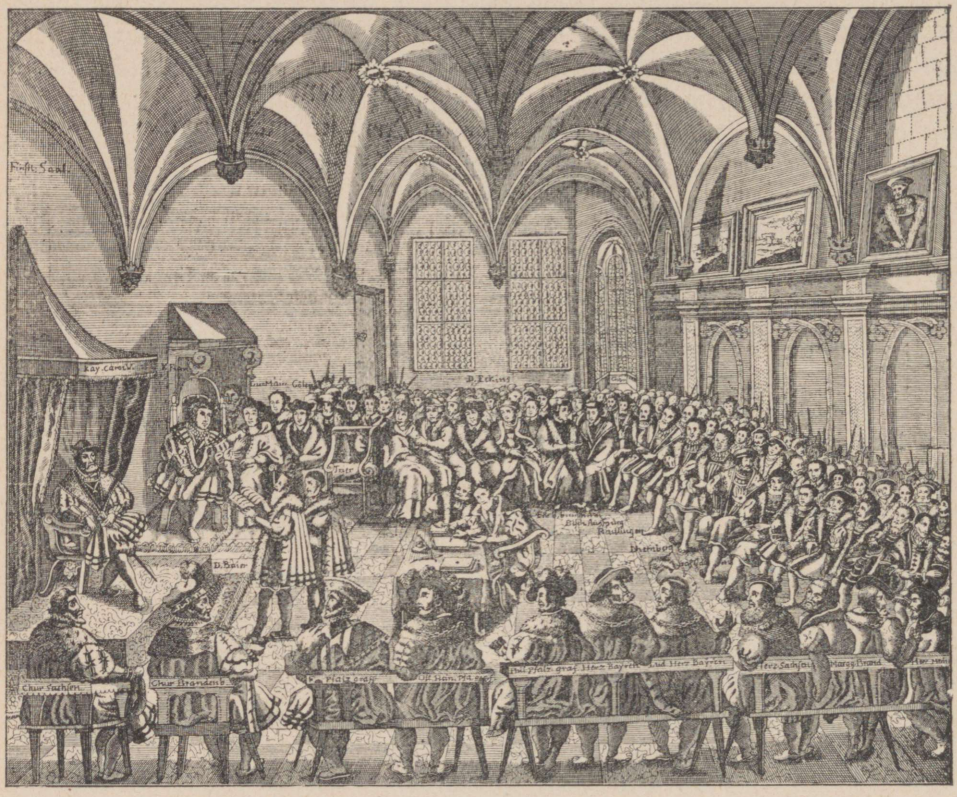

Augsburgi riigipäew.

kirikuwanne ehk kirikuſt wäljaheitmine maksma. Kirikuõpetajate üle pidada ſuperintendendid ſeisma, kes uuſi ammetisſe astujaid katſuwad ja ülemuſe toetamiſe eeſt muretſewad. —

Aastaks 1530 kutſus keiſer Karl V. riigipäewa Augsburgisſe kokku. Keisril oli nõu ſell riigipäewal kõik uſuliſed tülid lõpetada ja Saksamaad jälle ühe uſu alla ſeada. Ewangeliliſte käeſt nõuti kirjalikku uſutunnistuſt, kus lühidalt ja ſelgelt ära pidi üteldud olema, mis nemad uſuwad ning õpetawad. Torgausſe tuliwad ewangeliliſed uſuteadlaſed eelnõuu pidamiſeks kokku, kus ſelle kohta otſuſele pidi jõutama, mis punktides järele anda wõiks, ja milledes mitte.

Tuju meeste keskes, kes Torgau kirikuõpetaja majasse oliwad kokku tulnud, oli wäga maha rõhutud; näis, nagu wõiks keiser, kui teda äritataks, wägiwalda tarwitada ja protestantismust alla suruda. Melanhthon kutsuti koosoleku toast wälja, et oma käskjalale käskusid anda. Ta leidis õpetaja emanda ja lapsed ja mõlemaid abilisi koos katekismust üles ütlemas ja palwetamas. Sääl tuli temale laulu sõna meelde: „Laste suust oled sa enesele kiituse walmistanud oma waenlaste wasta.“ See andis temale troosti, ja ta tuli rõõmsa meele ning hää tujuga koosoleku tuppa tagasi. „Mis sinuga on sündinud, Fiilipp?“ küsis Lutherus. Melanhthon wastas: „Ärgem arad olgem, armsad isandad; praegu nägin ma neid, kes meie eest wõitlewad.“ — „Kes need siis on?“ — „Meie õpetajate ja diakonite naised ja lapsed, kudas nad palwawad; nende palwet ei wõi truu Jumal ning isa mitte põlata.“ Kõik saiwad rõõmsaks ja julgeks ja kirjutasiwad seitseteistkümmend punkti oma usust üles.

Augsburki ise ei tohtinud Lutherus tulla, sest et ta weel ikka riigi wande all seisis. Ta jäi Kooburgi lossi, kuurwürstiriigi lõunapoolsesse osasse. Siit wõis ta kergesti kirjalikult omadele nõuu ja troosti pakkuda. Riigipäewa asjade harutamiseks oli aga Melanhthon kõige parajam mees. Siin waidles tema Rooma usuteadlastega, siin kirjutas ta kuulsa Augsburgi usutunnistuse, mis tänapäewani Lutheruse usuliste usutunnistuseks on jäänud. See usutunnistus on kaunis töö ja õhkub igast tükist Melanhthoni waimust, kes nüüd oma mehe-ea küpsuse, teadusliku hariduse ja kristliku elunähtuste täiusele oli jõudnud. Kindla seisukoha pääle waatamata kõneleb see usutunnistus pääasjades tagasihoidlikku ja hägeduseta keelt. Ka selle poolest on see kirjutus imelik, mis sääl ütlemata on jäetud. Ta ei lausu sõnagi paawstist ja kontsiiliumidest, ei sõnagi leiwa ning wiina muutumisest püha õhtusööma-ajas. Jaanikuu 25. päewal 1530 loeti see usutunnistus awalikult ning pidulikult keisrile ning riigipäewale ette, ja kuurwürstlik nõunik Spalatin kirjutas õigusega selle kohta: „Sell päewal sündis midagi suurt maailmas, mis iiales ei olnud sündinud.“

Selle aja sees, kus Augsburgi riigipäewa peeti, sai Melanthon palju kannatada, mitte kartusest inimeste ees, wõi muresť oma elu pärast, nagu seda temale ette heideti, waid ustawuse ja armastuse pärast ühise kiriku wastu. Ühtki suurt õndsakstegewat piibli tõde ei tahtnud ta salata; aga ka protestantismuse edenemise warju küljed ei jäänud tema silmade eest warjule ja selle pärast oleks ta nii mõneski asjas hää meelega järele annud, kui ta selle läbi kiriku üksust oleks päästa ja würstide ning rahwa õnnetumat walitsust kiriku piiridest oleks eemale tõrjuda wõinud. Sell ajal, see oli lõikusekuul 1530, kirjutas Melanhthon need imelikud sõnad: „Oh et ma seda jälle uuesti jalule seada wõiksin, mitte piiskoppide ilmalikku wägiwalla walitsust, küll aga kiriku waimulikku walitsemist piiskoppide läbi, sest ma näen, misuguse kiriku meie kirikliku seaduse ja korra häwitamise järele saame.“ — Isegi Lutherus olla piiskoppide wõimu ära-andmise kohta ilmalikkude würstide kätte Melanhthoni wasta kord ütelnud: „Armas Fiilipp, ma kardan, et mee liiga palju seda hääd oleme teinud.“ Ka pärastpoole weel, nagu näit. Regensburgi usulikul waidlusel

kardinaal Kontariiniga aastal 1541, andis Melanhthon oma wastasele wäga palju järele, nii et wahe ainult weel selles seisma jäi, et igaüks iseasja pääle rõhku pani. Kuna Melanhthon ütles: „Elaw uſk teeb õigeks.“ — Seletas Kontariini: „Elaw uſk teeb õigeks.“ Paawſtlik kirik ei tahtnud aga ühtegi oma üteluſt muuta ja selle tõttu läkſiwad rahu ſobitamiſe katſed aastal 1541 niiſama luhta nagu aastal 1530 Augsburgis.

Melanhthoni rahuarmastus ja järelandlik meel (ſõnade järgi: „In necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas, Tarwiliſis asjus üksmeel, kahewahel asjus wabadus, kõigis armastus) tekitas tema ja Lutheruſe wahele ſagedasti pilweid. Iseäranis tuli see nähtawale, kui Melanhthon Augsburgi uſutunnistuſe kümnendat päätükki, püha õhtuſööma-aja kohta, Kalwini õpetuſe mõttes muutis. Siiski jäiwad mõlemad mehed wastatikkuſes lugupidamiſes ja armastuſes kunni Lutheruſe ſurmani 1546 teine teiſega ühentuſesſe ja kumbki nägi teiſes jumalikku tööriista kiriku õnnistuſeks.

Keeruliſeks läks aſi päraſt Lutheruſe ſurma. Nüüd ei löönud mitte ainult wälimine sõda, Shmalkaldeni uſuſõda, lõkkele, waid ka uue uſu poolehoidjate eneste keskes tõuſiwad tülid ja ſiſemiſed sõjad. Melanhthoni wana iga muutus uſuteadlaste tülide tõttu wäga kurwapoolſeks. Tema pääle joosti kangesti tormi ja süüdistati teda, et ta õigeſt ewangeliumi õpetuſeſt ära olla langenud. Koguni tema endiſed õpilaſed ſaiwad tema wastasteks. Melanhthonilt nõuti, et ta oma eksiõpetuſed tagaſi wõtaks. Ja ommetigi oli tema ainukene wiga see olnud, et ta hästi korraldatud maakirikut hää waimuliku walitſuſe all elule tahtis äratada, mis würsti koja külges ei ripu ega ka rahwuslaste hulga mõju all ei ſeiſa, — ühte kirikut ükſipidiſe piibli õpetuſega, walju kriſtliku eluwiiſiga piduliku jumalateenistuſega wana ristiuſu aja eeskuju järele. Need Melanhthoni paleuſed on ainult osalt protestantiliſes kirikus täitmiſt leidnud, siiski kõige wähem weel Saksamaal, enam aga Inglismaal ning Rootſis.

Melanhthoni elu oli tema õpetuſega kokkukõlas. Melanhthon oli ülilahke ja jumalakartlik, ustaw ning waga perekonna iſa, kes ühes käes raamatut, teiſes hällinööri hoidis. Ta oli suur häätegija, kes kõik käeſt ära andis, mis tall oli, kes ka uſuteaduſt õppis mitte seks, et selleſt tulu tunda, waid et selle läbi ennaſt parandada. — Melanhthoni iſeloomu pääjooneſt saame kergemini aru, kui meie ühte kakſikkõnet tema wäimehe Sabiinuſe ja kardinaal Bembo wahel Roomas lähemalt tähele paneme. Kui Bembo Sabiinuſega kokku ſai, oli ta wäga uudishimuline Sabiinuſe kuulſaſt äiaſt Melanhthoniſt midagi lähemat teada ſaada. Bembo pööras warſi jutu kuulſa „praeceptor Germaniae, Saksa maa koolitaja“ Melanhthoni pääle. „Palju magister Fiilippus palka ſaab?“ küſis Bembo kõige päält.“ — „300 guldnat,“ wastas Sabinus. — „Oh ſa tänamata Germaania (= Saksamaa),“ hüüdis seda kuuldes kardinaal, „niiſugusele mehele annab ta nii halwa palga: Kui palju ſiis magiſtril kuulajaid on?“ — „1500“, oli wastus. See pani kardinaali weel enam imestama, seſt et niiſuguſt kuulajate hulka waewalt Pariiſi ülikooliski olla nähtud. Wiimaks pani Bembo

Sabiinusele küsimise ette: „Mis ütleb magister Fiilippus hinge ilmsurematusest ja ülestõusmisest?“ — „Ta usub neid asju kindlasti, nagu seda ka tema kirjadest näha“, wastas Melanhthoni wäimees. See wastus pani kardinaali kõige enam imestama, ja ta ütles: „Ma peaksin teda targemaks meheks, kui ta neid asju mitte ei usuks.“

See uhke Rooma prälaat tuletab meie aja tarku ja õpetlasi meelde, kellede eest usu sala-asi warjule on pandud.

Melanhthon, kes oma wastaste laimamiste pääle waikimise ning palwega wastas, igatses ikka enam ja enam kojumineku järele. Tema igatsus läks täide 17. aprillil 1560. — Pärast tema surma leiti tema käega kirjutatud lehekene päälkirjaga: „Põhjused, miks surma ees mitte ei pea hirmu tundma“, ja selle lause all pahemal pool: „Sa saad pattudest lahti.“ — „Sa saad wiletsusest ja usuteadlaste wihast wabaks.“ Ja paremal pool: „Sa tuled walguse sisse. — Sa saad Jumalat näha. Sa saad Jumala Poega näha. Sa saad neid imelikka saladusi tundma õppima, mida sa selles elus mitte ära mõista ei wõinud.“ Lihawõtte laupäewal wõttis haige Melanhthon wiimast korda Jumala armu. Linna õpetajad lugesiwad temale piiblist tähtsamaid päätükka ette ja palwetasiwad ühes temaga. Tema nägi unes, et ta nagu poisikesest pääst jälle kirikus laulab: „Desiderio desideravi — südamest olen ma igatsenud seda õhtusööma-aega teiega pühitseda, enne kui ma suren.“ Ta palus, et Jumal kiriku haawad parandaks ja kordas mitu korda neid sõnu: „Et nemad üks olekssiwad (Joh. 17, 11).“ Siis uinus ta mahedasti ja õndsasti omas Jumalas ning Arapääštjas magama.

Meie aga tahame tema eeskuju järele käia ja Kristuse kiriku puhta õpetuse üksmeele juurde jääda ja seda meelt Jumalalt paluda, millega surija Melanhthon siit lahkus, kui ta ütles: „Ma ei soowi midagi muud, kui taewast.“

Ulrich Zwingli.

agu Saksamaale Lutheruse, nii on Jumal Shweizimaale Zwingli küünlajalale seadnud, et ta puhtama ristiusu õpetajana reformatsioonile teed walmistaks. — Zwingli oli waba looduse laps, mägestikus üleskaswanud. Tema sündis 1. jaanuaril 1484 Wildhausis ülemas Taggenburgis, kus weel praegu see onn alles seisab, kus tema oma noore põlwe mööda saatis. Zwingli isa oli kõige lugupeetawam mees terwes külas. Tema kaheksast pojast oli Ulrich kolmas. Ulrichil oli lell ja onu waimulikud mehed; onu oli Fishingeni kloostri abt ja lell Weeseni kiriku õpetaja. See oli siis nagu iseenesest mõista, et noort hästi hääde waimuannetega Ulrichit usuteadust õppida lasti. Tema lahkus pea suurepäralise mägestiku rõõmsast ning wabast elust, et Baaseli ning Berni tarkades koolides õpetust saada. Oma rõõmsa ja elawa meele, mis kõige kauni ja hää asja jaoks wastuwõtlik oli, ei unustanud ta aga mitte linna kaasa wõtmata. Kui ta Baaseli ning Berni koolid läbi käinud oli, tuli ta Wiini ülikooli, kus ta mõtetarkust uuris. Pärast seda oli ta Baaselis kooliõpetajaks ja istus siin kallimeelse Wyttenbachi jalgade ees, kelle ettelugemisi usuteaduse üle ta kuulas. Wyttenbach oli üks neist, kes usutarkust uuendas ja teda ainuüksi apostlite kirjade ning Uue testamendi põhjale seadis. Zwingli oli ja jäi humanistlikkude teaduste waimustatud austajaks. Erasmuse äratusel hakkas ta wanu keeli armastama ja Greeka ning Rooma kirjandust uurima. Kui ta 22 aasta wanuselt Glaarusе kiriku õpetajaks waliti, ei jätnud ta õppimist pooleli; ei, ta kogus enese ümber salga hääde annetega noorimehi, kes tema äratusel ning juhatusel teadust uurisiwad ja pärastpoole tähtsaiks meesteks saiwad. Üks niisugune Zwingli õpilane oli näituseks ajaloo kirjutaja Walentin Tschudi.

Zwingli oli mitmekülgne mees ja tall oli selge ja awar arusaamine nii hästi raamatuist kui elust ja elunõuetest. Jõudsa käega hakkas ta asjast kinni. Juba Glaaruses wõitles ta Shweizi elanikkude tolleaegse kombe wasta, sõjapalgalisеks minna. Mõjukatel Shweizimaa meestel oli wiisiks wõõramaa würstide käest söögiraha wõtta ja selle eest neile enese juures oma meestest sõjawäge pidada ja sõja ajal sõjawäljale saata. Sest Shweizimaa mehed oliwad Burgundia

sõdadest saadik kuulsad ja kardetawad sõjamehed ja armastasiwad wõõrastesse wägedesse palgalisteks minna. Nii tuli ette, et wäljamaal terwed wäesad Shweizimaa meesteſt koos seisiwad ja et ühe nurga mehed mitme riig i palgalistena werisel sõjawäljal kui waenlased teine teise wastas seisiwad. Selle läbi langes aga Shweizimaa meeste kõlbline elutwiis; neist saiwad hulgused ja päewawargad, kes oma riigi ustawuse ära unustasiwad ja kantonite kaupa oma teenistusega wäljaspool riiki elasiwad. Ka töiwad nad halbu kombeid ning haigusi wõõralt maalt tulles koju ühes. Zwingli õppis seda ebawoorusliku elutwiisi tundma, kui ta glaaruslastega Itaalia sõjakäikudest ja Marignano (= Marinjaano) lahinguſt sõjawäe hingekarjasena osa wõttis. Ta wõitles sõnaga selle wasta, et uusi lepinguid wäljamaa walitsejatega tehtaks. Iseäranis oli ta lepingu wasta Prantsusmaaga, misläbi ta enesele nende hulgast palju waenlasi sai, kes Prantsuse poole hoidsiwad ja säält raha saiwad. Ehk küll rahwas Zwingliſt lugu pidas ja teda kui jutlusepidajat tema wärske ja asjaliku jutlusepidamise wiisi ning tema lahke meele ja sõbraliku oleku pärast armastas, siiski jäi tema seisukord Glaarusel raskeks, sest et tema waenlased, keda tema wabameelsed sõnad sagedasti tabasiwad, ikka hägedamaks läksiwad ja nende arw päew päewalt kaswas. Noore preestri kohta laotati ta waenlaste poolt kõiksugu laimujutud laiali, mida temal raske oli tühjaks teha. Ka näis ta, sest et tall Glaaruses palju politikaga tegemist oli, waiksema elu järele igatsema. Kümme aastat oli ta siin juba tegew olnud ja selle aja jooksul Uut testamenti agarasti uurinud. Pauluse kirjad oli ta kõik alguskeeles ümber kirjutanud ja suure osa neist pähä õppinud. Wälimised ja sisemised wõitlused oma lõkendawate kirgede wasta oliwad teda waewatuks ning koormatuks teinud. See ajas teda Jeesuse hüüdu tähele panema: „Tulge minu juurde kõik, kes teie waewatud ja koormatud olete, mina tahan teile hingamist saata.“ — Nii jättis ta siis kõik muud asjad kõrwale ja hakkas tõsiselt Kirja uurima. „Mina mõtlesin iseeneses,“ nii ütleb ta ise, „nüüd pead sa kõik targad raamatud kõrwale heitma, et Jumala arwamist Tema enese selgest ja üksipidisest sõnast tundma õppida. Ma hakkasin Jumalalt walgust paluma, ja Püha kiri hakkas minule selgemaks saama, ilma et ma selle üle palju seletusi ja raamatuid oleksin lugenud.“ — Kuna Zwingli ennast nõnda Püha kirja külge köitis, hakkas tema mõistus ikka paremini ära tundma, kui palju tolleaegse kiriku õpetustes ja sissejeadetes Uue testamendi nõudmiste wastu käib.

Nii sisemiselt ette walmistatud, kutsuti Zwingli Einsiidelnisse, ühte kuulsasse usurändamise paika, kus tuhanded tuhandete pääle patulunastust otsimas käisiwad, kus aga ka kloostri eesotsas selge waimuga waimulikud mehed seisiwad, kes Zwingli wabamat mõtlemise wiisi hääks kiitsiwad. Einsiidelni waiksuses arenes Zwingli Kristuse tundmine ikka enam ja enam. Juba sell ajal kirjutas ta ühele sõbrale, paawsti-istmel ei olla Püha kirja põhja all ja pidada sellepärast kukutatama. Ommeti näib Zwingli Einsiidelnis oma jutlustes eksiõpetuste ja ebakommete wasta wõitlemisega weel ettewaatlik olnud olema; ta kuulutas siin ainult Kristust ning Tema ewangeliumi. Selle asemel, et

kommete teenistust ja tegude pühadust kiita, mille läbi inimesed rahu Jumalaga kätte saada püüdsiwad, näitas Zwingli Jeesuse Kristuse risti pääle, kus ainukene ja täieline ohwer meie pattude eest toodi, ja juhatas inimesi usu juurde, mille sees inimene üksi õigust Jumala ees kätte saab.

Nii kaswas Zwingli omas tundmises. Tööga Jumala sõna kallal ühines tema wõitlus sisemise puhastuse ja pühitsuse eest. Nagu Rooma rahwa raam. 7. päätükis kirjutatud, nii sai ka Zwingli tunda, et tema oma sisemise inimese pooleſt küll röömu tunneb Jumala käsust, aga et tema ühe teise käsu järele, mis tema liikmeis on, tolle käsu wasta teeb ja liha käsu wangi sattub. Asja kohta tunnistab Zwingli ise päraſtpoole: „Mull ei olnud kedagi, kes mind paranemises juhtida oleks wõinud ehk tahtnud; neid oli mull palju, kes mind pilkasiwad. Kahjuks langesin mina ja sõin nagu koer oma okse jälle ära (2. Peetr. 2, 22). Suure häbiga õppisin ma oma südame sügawusi tundma ja neid sellele ilmutama, kellele kõiki pihtida ma wähem häbenen kui inimestele."

Selles seisukorras, wälimiselt suurte elunähtuste ja sisemiselt enesetundmise läbi hästi ette walmistatud, tabas teda kutse, Züürichi suurmünsteri (kiriku) pääle preestriks tulla. Näärituu 1. päewal 1519 asus Zwingli siin ammetisse ja andis oma otsuse teada, et ta Püha kirja päätükkide kaupa jutlustes ära seletada tahab ja Matteuse ewangeliumiga pääle hakkab. „Jeesuse elu on rahwa eest liiga kaua warjul seisnud," ütles ta, „ma tahan ainuükſi Püha kirja hallikaſt ammutada, ilma et ma inimeste seletusi tähele panekſin, ma tahan anda, mis ma hoolsal wõrdlemisel ja südamelisel palwetamisel leidnud olen." — Paljud tundsiwad seſt röömu. Uus hingeõhk hakkas Züürichis kuiwadel kiriku põldudel puhkuma. „See on waſt õige tõe kuulutaja," ütlesiwad kohe alguſel tähtſamad Züürichi kodanikud, „see waſt saab meile ütlema, kudas asjadega lugu on." Zwingli ei hoidnud ka enam oma arwamisi tagasi. Samm sammult astus ta edasi kiriku puudusi näidates, ekſiõpetuste ning inimeste seadluste pääle tähelepanemiſt juhtides ja Jumala armutöö ewangeliumiſt tunnistust andes. Külwatud seeme langes hää maa pääle. Zwingli elas wabas riigis, kelle sõpruſt ning kaitset paawſt otsis. Selle tõttu jättis paawſt ka Zwingli, kelle tööſt Züürichi kodanikkude kallal ta küllalt teadis, täiesti puutumata. Ja tükk aega sai Zwingli Glaarusses ning Einſiidelnis ja isegi Züürichis paawsti poolt 50 guldnat aastas abiraha, mida ta raamatute muretsemiseks ära tarwitas, kunni ta wiimaks seda sündmata teoks hakkas pidama, kauemini weel abiraha wastu wõtta. Rahaga ja auupalkade lubamistega aga püüdis Rooma kirikupää kardetawat Shweizi preestert oma poole meelitada. See püüdmine aga oli asjata. Zwingli, kelle iseloom täiesti tõe külles rippus, jäi oma arwamistele ustawaks ja tunnistas neid awalikult kantslilt ja oma kirjatöödes. — Nagu Lutherus, laitis ka tema patulunastuse (indulgentsia) kirjade müümiſt, mõistis paastumise seaduſed, abielu keelu, Rooma missa-ohwri, pühade ning piltide kummardamise hukka, laitis paljuſid usukombeid, pihtiſundi, usurändamiſt ja terwet selleaegse kirikutegude-teenistust, mille läbi inimesed Jumalat lepitada püüdsi

wad selle asemel, et lepitamist Kristuses usu läbi tänulikult wastu wõtta.

Kuulajate hulk, kes ennast Zwingli kantsli ümber kogus, läks suureks. Züürichi tegewuse esimise aasta lõpul wõis ta juba ühele oma sõbrale kirjuta da: „Züürichis on juba 2000 hinge ewangeliumi piimaga nii kaugele joodetud, et nad kõwemat toitu nõuawad.“ — Sell ajal peeti kõiki, kes kiriku puudustega wõitlusesse astusiwad ja käesolewa elukorraga rahul ei olnud, lutherlasteks. Ka Zwinglit nimetati lutherlaseks. Zwingli ei ole aga mitte Lutheruse poolehoidja ega tema õpilane olnud; Jumala Waimu juhatusel on Zwinglist iseseisew Lutheruse wääriline kiriku reformaator (uuendaja) saanud. Oma seisukorra kohta Lutheruse kõrwal on Zwingli ise järgmiselt seletust annud:

„Mina hakkasin enne weel, kui ükski inimene meie kolgas midagi Lutheruse nimest teadis, Kristuse ewangeliumi kuulutama, aastal 1516. Kes sõimas mind siis lutherlaseks? Terwelt kaks aastat jäi mulle weel tema nimi tundmataks, kuna ma piiblist ainuüksi kinni pidasin. See on aga nende kawalus, et paawstlased mind ja teisi selle nimega nimetawad. Kui nemad mulle ütleksiwad: „Sina pead lutherlane olema, sest sa jutustad just nagu Lutherus kirjutab, siis oleks minu wastus see: Mina jutustan ju ka nagu Paulus; miks ei nimeta sa mind ennemini pauluslaseks? Ja, mina kuulutan Kristuse sõna, miks ei nimeta sa mind mitte kristlaseks? Minu arwates on Lutherus Jumalale tubli wõitleja, kes nii suure tõsidusega Kirja uurib, nagu seda juba 1000 aastat mitte ei ole tehtud. Niisuguse mehise ja kõikumata meelega, nagu tema Rooma paawsti pääle tormi jookseb, ei ole seda keegi teine teinud. Kelle töö siis see on? Kas Jumala wõi Lutheruse töö? Kui sa Lutheruselt eneselt küsiksid, wastaks ta tingimata: „Jumala töö.“

Ka seda sulast tahtis Jumal ära walitseda, puhastada ja sügawamale juhatada kannatamise läbi. Aastal 1519 wiis teda haigus juba haua serwale. — Et ennast haiguse järele kosutada, läks ta Pfäfferi supeluspaika. Sinna tuli teade, et Züürichis katk lahti pääsnud ja selle kätte 2500 inimest ära olewat surnud. Kauemini ei läbenenud nüüd karjane oma karjast eemale jääda. Kartmata meelega wiis ta surijatele usu troosti, kunni taud temasse enesesse kinni hakkas. Linnas oldi ustawa hingekarjase pärast suures mures ja peeti tema eest palweid. Ta sai terweks. Ka waimu pooleşt uuendatud tegi ta otsuseks, oma patu ja surma küüsist Jumala armu läbi päästetud elu täiesti Tema teenistusesse anda.

Zwingli esimeste tähtsamate ettewõtete hulka Züürichis käib tema wõitlemine indulgentsia (patulunastuse) kuulutaja ja müüja Bernhard Samsoni wasta, kelle ta Züürichist tagasi tõrjus. Nagu Tetzel Saksamaal, nii müüs Samson Shweizis raha eest pattude andeksandmist. 120,000 dukatit olla ta sääl oma kaubaga kokku kogunud. Züürichi linn, kus Zwingli aated juba tärkamisel oliwad, pani omad wärawad patulunastuse kaupleja eest kinni. Aga mitte ainult Züürichis ei tehtud nii: Konstanzi piiskopp ja isegi Shweizima

wandeühisuse koosolek heitis selles asjas Zwingli poole ja keelas indulgentsia müümise ära. Paawst saatis siis Samsonile sõna, et ta Shweizimaalt peaks ära minema.

Kui Zwingli õpetust paastumise tühjuse kohta tegelikus elus tarwitusele hakati wõtma ja paljud paastuajal liha ning mune sõiwad ning kiriku seadused tähele panemata jätsiwad, sünnitas see asi suurt ärewust kiriklaste seas, ja ülemus näis sunnitud olema asja selgitada. Kaswawat waenulist olekut Zwingli wasta silmas pidades, kutsus ta inimesi awalikule waielusele kokku. Waielust peeti näärikuul 1523 Züürichi raekojas. Kunni 600 inimest, nende seas ka Dr. Faaber, Konstanzi piiskopi ülemwikaarius (asemik), wõtsiwad waielusešt osa. — Zwingli istus laua taga, mille pääl Püha kiri ja teised raamatud lahti oliwad. Tema ütles: „Mina olen kuulutanud, et õndsus ainult Kristuses leida on, ja sellepärast kutsutakse mind terwes Shweizis ketseriks, mässajaks ja wastahakkajaks. Olgu siis Jumala nimel, siin ma olen. Ma wannutan kõiki, kes minu pääle kaebanud on — ja ma tean, et neid siin on — et nad ette astuksiwad ja tõe auuks mind õigele teele juhatakssiwad." — Faaber seletas, et tema mitte ei ole tulnud waidlema, waid ainult päält waatama, mis tehakse, et tema sõnade järele piiskopp oma otsuse asja kohta wõiks anda. Siis istus ta maha. Zwingli kutsus uuesti oma wastaseid üles, tema ja tema õpetuse wasta tunnistama, kui see wõimalik on. Aga kõik jäi nagu ennegi waikseks. Sääl hüüdis üks hääl rahwa seast: „Kus on nüüd kõik hooplejad, kes tänawates ja joogipaigus waljusti karjusiwad. Tulgu nad wälja, siin on see mees!" Aga ka nüüdki jäi kõik wait. Et Zwingli wasta keegi üles ei astunud, siis tegi linna nõuukogu otsuseks, et Zwingli ewangeliumi edasi kuulutada wõib. Ka teised kirikuõpetajad pidawat ainult seda kuulutama, mis kirjaga kokku käib, kõik inimeste seadlused jätku nad kõrwale. — Zwingli oli enne waieluse algušt oma õpetuse 67 lausesse kokku wõtnud. Need laused pandi Shweizis usupuhastamise põhjaks. Pärast waielust kirjutas Zwingli neile lausetele oma Lõpukõned lisaks, mis 300 tihedalt trükitud leheküge eneše alla mahutasiwad ja Zwingli usutunnistuseks jäiwad. — Nendes Lõpukõnedes kõneldakse Püha kirja ainsamast tähtsusest usu asjus, usu wabaduseš kiriku wasta, õigest ristiusust, mille siju usk Kristuse sisse olla, kes taewase Isa tahtmise inimestele teada annud ja neid oma õiguse läbi igaweseš surmast pääštnud ja Jumalaga ära lepitanud. Kristus olla ainumas õndsuse tee inimestele. Kirik olla kõigi nende inimeste ühendus, kes Kristuse, kui ühise pää all elawad. Missa ehk püha õhtusööma-aeg ei olewat mitte ohwer, waid ükskord toodud Kristuse ohwri mälestamine. —

Selleşama aasta (1523) sügisel peeti weel teine waielus, mis usupuhastuse wastastele niisama halenaljakalt lõppes. — Umbes 900 inimest oliwad kokku tulnud. Waieldi piltide ja missa üle. Waidluse põhjuseks oliwad tormijooksjad piltide pääle, kes Wittenbergis kõik kiriku ehted ära häwitada oliwad tahtnud. Zwingli mõistis neid hukka. Ta ütles: „Laps, kes ilma wõõra abita käia ei saa, ei lase enne pingist lahti, kui sa talle tooli oled ette

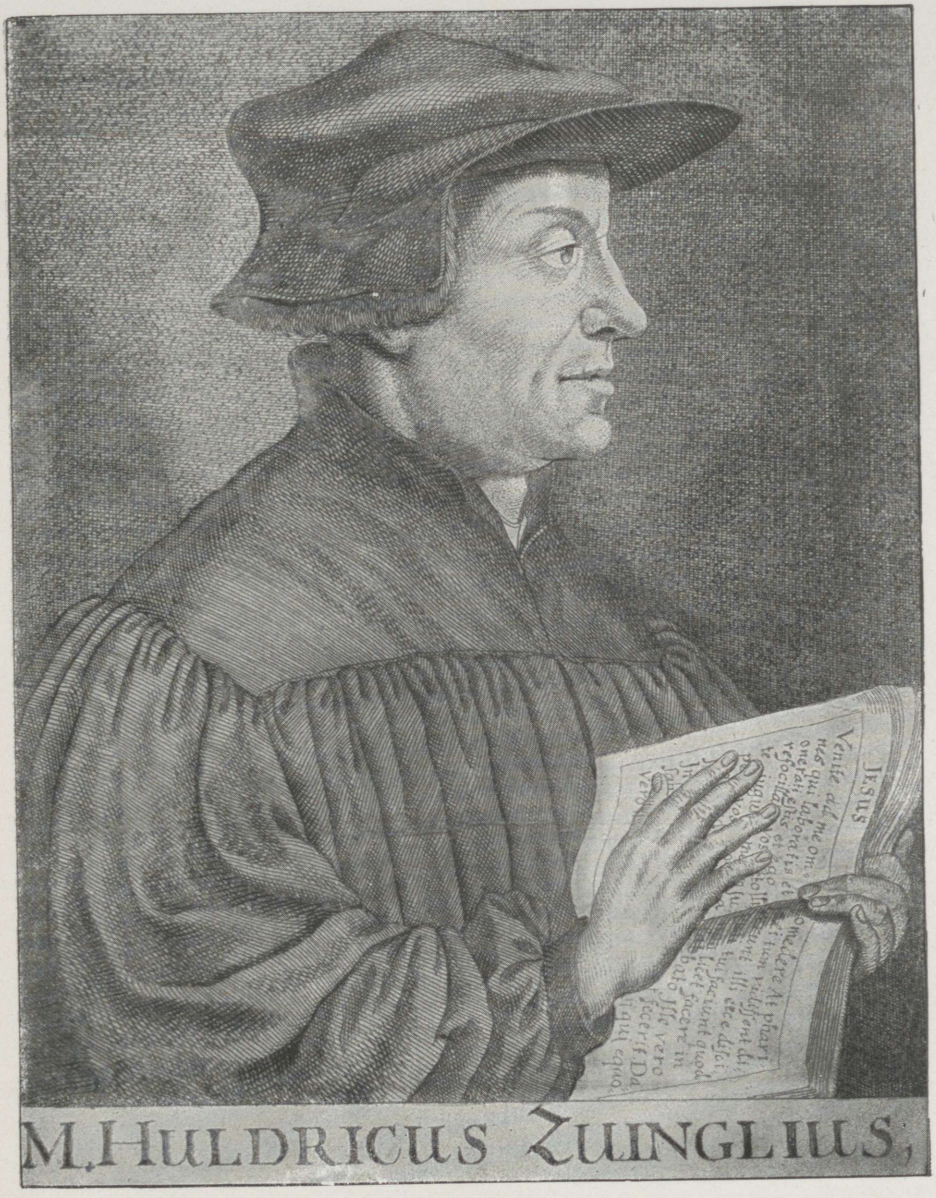

Ulrich Zwingli.

seadnud, millest ta kinni hoida wõib. Kunstmaali tööd, kenad sambakujud, kui neid ebausklikult ei austata, ei ole mitte ärahäwitamise wäärt, sest et maalimise ja kujuraiumise kunst Jumala anded on. Neid pilta peab küll ärahäwitama, mida ebausklikult austatakse." — Walitsuse käsul kirjutas Zwingli siin „Lühikese ja kristliku sissejuhatuse kristlikusse õpetusesse." Kiriku õpetajatele keelati ära selle raamatu õpetuste wasta jutlust ütelda. Uus kirikukord pandi maksma. Kõik pildid, isegi ristid wiidi kirikust wälja, orelid heideti kõrwale, kiriku müürid w'abati walgeks, altarid kisuti maha. Missa kaotati ära ja lihawõttel 1524 anti kõigile laualistele püha õhtusööma-aega mõlemal näol, kuna leiba puukausside ja wiina puupeekrites ümber kanti. Püha õhtusööma-aja pühitsemisel tarwitataw liturgia laskis kogudust toimetusest hästi osa wõtta. Kui näituseks õpetaja ütleb: „Auu olgu jumalale kõrges", siis wastawad mehed: „ja rahu maa pääl", ning naised: „ja inimesteſt hää meel". Apostlikku usutunnistust ütlewad jällegi mehed ja naised tükati kordamisi. „Meie Isa" paluwad kõik ühtlasi põlwitades. — Mitte üksi õpetus ja jumalateenistus ei uuendatud, waid ka inimeste kõlbline eluwiis. Mängimine, prassimine, riiete uhkus, näokate peod, Liugupäewa lõbud, nurga-wõõrastemajad keelati ära; kell üheksa õhtu pandi kõik wõõrastemajad kinni. Kes halwasti ennast üleoal pidas, seda pidi kõige päält õpetaja ühes koguduse eestseisjatega noomima ja wiimati, kui asi ei paranenud, ilmaliku walitsuse kätte andma, kes süüalusele kõik kiriklikud ning kodanlikud õigused ära wõttis. Ka waimulikkude meeste seas, keda aastas korra sinuditel õpetuses ja eluwiisis läbi katsuti, walitses hää kord. Mungad wõisiwad kloostrid maha jätta; nonnadele jäeti wabaks, ära minna ehk jääda. Waimulikkudele meestele anti luba abielusse heita. Teiste eeskujul tegi seda ka Zwingli ise: aastal 1524 laskis ta ennast lugupeetud mehe, Johannes Meier von Knonau, lesega laulatada. Ta leidis selles naises ustawa kaaslase ja elas temaga rahulises ja õnnelikus abielus.

Aga wõitlus Rooma wasta ei olnud sellele usupuhastajale mitte ainukene wõitlus, waid ka mitte kõige raskem wõitlus. Ei olnud mitte ainult tarwis wale autoriteedi (mõõduandew isik) wasta wõidelda, waid ka walesti tarwitatud wabaduse wasta. Allpool saab selleſt juttu olema, kudas talupoegade sõjas ja ümberristijate juures wabaduse walenõudmised ilmsile tuliwad ja kõiki inimlikku korda kukutada ähwardasiwad, et sotsiaalilist kommunismust (ühiselu) selle asemele seada. Püha kirja ja sakramentide asemele pidi „Waim" ise auujärjele astuma. Märatsejad nimetasiwad seda waimu küll pühaks waimuks aga see oli nende oma waim ehk weel midagi hullemat. Üks märatsejate päämees Thoomas Münzer tuli Saksamaalt ka Shweizimaale ja külwas siin waimulikkude meeste ja rahwa seas oma seemet wälja, mis kääriwa aja tõttu ka warsi idanema hakkas. Münzer tuli Frikkthaali ja Waldshuuti ja wõitis siin õpetaja Hubmeieri enese poole. Üheskoos käisiwad mõlemad rahwast õpetamas ja pidasiwad oma jutlusi ning pühitsesiwad püha õhtusööma-aega muusika saadetusel. Mitmed sajad, kes neist oma lapse-ea ristimist põlgama õppisiwad, lasksiwad endid uuesti ristida. Need

märatsejad hulgad pesiteleſiwad ſuuremalt jaolt Ida-Shweizis, kus nad Rüti kloostri ära rüüstaſiwad. Kahel waieluſel katſus Zwingli neid ümberristijaid, kes üheſtki ülemuſeſt teada ei tahtnud, waigistada, nääri-ning talwekuul a. 1525. Aga tema katſe läks nurja. Aastal 1527 uputati mõni nende eeſtwedajaiſt kui mässutõſtja Limmati jõkke.

Uſupuhastuſe töö edenes Shweizis wäga jõudſasti. Bern, iſeäranis Baaſel, ka St. Gallen, Glaarus, Graubünden, Shaffhauſen ja teiſed paigad awaſiwad ewangeliumile ukſed ja kantslid. Bernis oli Berchtold Haller tegew. Ta oli weel noor mees ja kartlik, aga Zwingli õhutuſel ſai ta julguſt ja usku ewangeliumi jõuu ſisſe, mis ka aega mööda Bernis wõitu ſaama hakkas. Iſeäraliſeks tõukeks oli ſiin uſupuhastuſele Berni uſulik koosolek a. 1528, milleſt Zwingli iſe oſa wõttis ja kus tema arwamiſed mööduandwaiks jäiwad. — Baaſelis toimetas uſupuhastamiſt Zwingli sõber Ökolampaadius, kes Shweizi reformaatori kõrwal ſedaſama oli, mis Melanhthon Lutheruſe kõrwal.

Ökolampaadius oli aastal 1482 Weinsbergis ſündinud. Tema ſugunimi oli õieti Hausſchein (Majapaistus). Kaupmehe ammet, milleks teda ta wennad määranud oliwad, ei meeldinud temale ſugugi. Tema uuris Heidelbergis ja Bolonjas õigusteaduſt, õppis Stuttgartis Reuchliini juures Greeka keelt, ühe ſpaanlaſe juures Hebrea keelt ja oli Erasmuſel tema Uue testamendi ümber-panemiſel abiks. Siis tuli ta Augsburki jutluſe-pidajaks. Aga ilma elu wäſitas teda pea, ja ta astus kloostriſſe. Siin õppis ta Lutheruſe kirju tundma ja et need teda waimuſtaſiwad, pidi ta kloostriſt põgenema. Ta tuli Shweizi ja ſai Baaſelis uſuteaduſe profeſſoriks ja Ph. Martinuſe kiriku õpetajaks. Warſi ſai ta Zwingli ſüdame sõbraks. Nüüd hakkas ka tema Baaſelis agaraks uſupuhastuſe edendajaks. Ta heitis Wilhrandis Roſenblat' iga, ühe keiſer Makſimiliaani wäeülema tütrega, abielusſe ja elas temaga rahulikku ja õnneliſt elu. — Juba näos oli tema ja Zwingli wahel ſuurt wahet märgata. Zwingli näo jooned ja ſeiſk näitaſiwad, et ta wabariiklane on ja et ta oma ülesannet ja oma jõudu ſelle kordaſaatmiſeks tunneb. Ökolampaadiuſe olemiſeſt paistis alandlik ja tagaſihoidlik meel wastu. Taſandus ja pehmus loitis tema waateſt ning näo kaunisteſt jooneſt. Tema ſuud ilustas pikk habe. — Baadeni uſulikul waieluſel aastal 1526 oli Ökolampaadius ſee mees, kes kuulſale Dr. Eckile wasta astus. Zwingli oli ſelleſt koosolekuſt eemale jäänud, ſeſt et tema elu hädaoht ähwardas. Aga iga ööſe toodi temale teateid waidluste käiguſt ja kuuldi tema näpunäiteid ning nõuu. See oli Ökolampaadiuſe wõit, kui Eck piibli sõnadega kitſikuſesſe aeti ja muud ütelda ei ſaanud, kui: „Mina hoian pühade poole, kui ka Kirja ei peaks olemaski olema.“ Ommetigi kuulutati Eck wõitjaks ja koosoleku päewalt ſaadeti kõwad eeskirjad uſupuhastuſe ning tema poolehoidjate wasta wälja. Ehk küll katuliiklaſed oma wõiduga kiitleſiwad, mis nad Baadeni waieluſel ſaanud, ſiiski mõjus Ökolampaadiuſe tõſine olek kõigiſſe kathlejaiſſe äratawalt. „Oleks ſee pikk kollane mees ommetigi meie pool!“ kuuldi katuliku kiriku poolehoidjaid koosolekul õhkawat.

Tähtſam kui Baadeni uſulik waielus oli Marburgi waielus Heſſenis,

mida aastal 1529 peeti. Terawa pilguga Hessseni landkrahw Fiilipp tahtis köike ewangeliliſt rahwaſt ühe uſutunnistuſe alla ja ühte ühiſuſesſe ühendada ja oli agarasti ſelle juures tegew, et löhe püha õhtuſööma-aja mitmeſuguſe ſeletuſe päraſt Zwingli ning Lutheruſe wahelt kaoks. Tema kutſus Sakſeni ning Shweizi uſupuhastajad Marburgi uſulikule waieluſele kokku. Lutheruſele ſeati eſimiſel päewal pehme loomuga Ökolampaadius ja Zwinglile ſamaloomuline Melanhthon wasta. Neljateiſtkümne artikli (punkti) kohta ſaadi ühiſele otſuſele, wiieteiſtkümnendama ſjuures aga jäädi peatama. See artikel ſeletas püha õhtuſööma-aega. Lutherus oli kriidiga laua pääle kirjutanud: See on minu ihu; ja näitas waieluſe jookſul ikka ſõrmegu ſelle pääle, igakord kui Zwingli ſeletama hakkas: See leib tähendawat minu ihu, ſee wiin tähendawat minu werd. Lutherus pidas püha õhtuſööma-aega Kristuſe ſeletatud ihu ning were oſaſaamiſeks, waimulikuks toiduks uuele inimeſele, kes ka ihulikult kord üles tõusma peab. Zwingli aga pidas püha õhtuſööma-aega Kristuſe ohwriſurma mälestamiſeks, Jumala armu pandiks, nähtawaks märgiks ristiinimeſe nägemata ühenduſe kohta Lunastajaga. Kumbki ei arwanud tõe ja kiriku õnnistuſe päraſt järel anda wõiwat. Lutherus arwas koguni Zwinglis rahutuma ja märatſewa Karlſtadti waimu ſuguluſt leidnud olewat, kes waremalt omaſt kohaſt ka Kristuſe ihu ning were olemas olemiſt õhtuſööma-ajas ſalanud oli. Lutherus ei tahtnud millgi tingimiſel inimeſe mõistuſele niiſugustes pühis ſaladustes järele anda, kus köik oma tarkus uſu ſõnakuulmiſes wangis pidada ſeisma, ja ei lubanud mõistuſe otſuſega kudagi rahul olla. Kirik ilma pühade ſaladusteta ja ſakramentideta, millede abil nähtawate märkide all nägemata waimulik and uſklikkudele oſaks ſaab oli Lutheruſele niiſama wasta meelt, nagu lunastus, milleſt ka ihu mitte waimulikkude armuwahendite (ſõna ja ſakramendid) kaudu oſa ei ſaaks wõtta. Paljad ſümboolid ja märgid oliwad tema aruſt liiga wähe. Tema ütles: „Sakramendid peawad nendele inimestele köige eeſt olema; nad ei ole neile muud kui märgid, millega ristiinimeſed ära märgitakſe, nagu lambaid punakiwiga.“ Sellepäraſt läks ka Lutherus nii kaugele, et ta Zwinglile ning tema ſõpradele wasta hüüdis: „Teil on teine waim kui meil“ ja neile mitte lepituſe kätt ei annud. Zwingli lahkus koosolekult kurb ja nuttes. Lutherus ei ſuutnud aga kunni Zwingli ſurmani temaga mitte lepituſt teha.

Wäga kurwastaw on uſklikkudele, et juſt püha õhtuſööma-aja juures, mis ommeti armastuſt ja lepituſt kuulutab ja köigi uſklikkude ükſuſe märk tahab olla, puhastatud uſu kirikud teine teiſeſt nii lahku läkſiwad. Taheti liiga palju ſeletada ja uſuteaduslikult kindlaks teha, kuna ommeti palju ſündſam oleks olnud, põrmuni ennaſt alandada, meelt parandada ja armastuſt õppida. — Päraſtpoole on Zwingli järeltulijad Shweizis, Bullinger ja Kalwin Lutheruſe püha õhtuſööma-aja ſeletuſele lähenenud. — Aga löhe kirikutes jäi alale.

Shweizimaa lagunes warſi kahte waenulikku leeri, reſormeeritud (uuendatud) ja katuliku kiriku poole hoidjaſſe leeri. Uſk aga ei olnud mitte

ükſipäinis ſee, mis Shweizi wandeoſaliſi lahutas. Ka ſõjateenistus wõõraste juures tekitas alaliſt tüli. Shwerzenbachi õpetaja Kaiſer, kes Wütikoni õpetaja Räubli (eſimeſe, kes abielusſe astus) laulatuſt toimetanud ja südilt pühade auustamiſe wasta jutluſt pidanud oli, käis oma kodupaigas Uznachis wõõrſil ja tegi ſell puhul Oberkirchi kirikus jutluſt. Sääl wõeti teda ſeaduſe ja õiguſe wasta Shwüzerni elanikkude poolt wangi ja mõisteti maa kogukonna poolt tuleſurma, mille ohwriks Räubli ka kindlas lootuſes Jumala armu pääle ſai (1529). — Ka teiſi tüliſid ükſikute kogukondade wahel uſu päraſt, kirikute ja kloſtrite lõhkumiſi ja waimulikkude meeste tagakiuſamiſi tuli ette. Räubli ei jäänud ka mitte ainſamaks weretunnistajaks. Baadenis mõisteti katuliiklaste poolt keegi Wirth ja tema poeg ſurma nuhtluſe alla ſelle päraſt, et nemad kuulujutu järele püha Anna (legenda järele Kristuſe wanaema), Maarja ema pildi lõhkunud oliwad. Wirthi naine pidi weel mehe ja poja timukale tema waewa eeſt 12 kuldkrooni maksma.

Niiſuguſe uſuliſe wihawaenu tõttu muutuſiwad Shweizi reformaatori wiimſed elupäewad wäga pilwisteks. Waen kaswis wiimati nii ſuureks, et ſõda lõkkele lõi. Zwingli, kes iſe nii hästi ſõjamees kui riigi ning politika mees oli, tegi Züürichi kantoni nimel ſuuri plaaniſid: Ta astus Heſſeni landkrahwi Fiilippiga ja Prantſusmaaga ning Weneedigu linnaga ühenduſesſe. Ka katuliku uſuliſed kantonid heitſiwad ühte ja ühineſiwad Auſtriaga. Aastal 1529 astuſiwad Shweizi reformeeritud uſuliste ja katuliku uſuliste ſõjawäed, täiedes ſõjariistus umbes 30,000 meeſt, teine teiſe wasta. Algaſiwad läbirääkimiſed. Zwingli hoiatas oma mehi; ſeſt tema ei uskunud rahu ja oli ſelles kindlas arwamiſes, et mõõgaga Jumala ſõnale Shweizis peab teed raiutama. Siiski ſeati weel ſeekord rahu jalale. Zwingli aga ütles ſelle rahu kohta: „Tehtud rahu toob meile ſeda, et meie pea käſi üle pää kokku lööme.“

Rahu ei keſtnud ka tõesti mitte kaua. Ehk küll mõlemale poolele uſuwabadus anti ja igas ühiſes walitſuſes iga kogukond ükſikult wõis otſustada, mis uſuſt ta kinni hoida tahab, ſiiski tuli mitmel pool, kus wahel reformeeritud kantonite eeſtſeisjad, wahel katuliku uſu ſeiſuste aſemikud walitſuſt juhataſiwad, mõlema erakonna poolt wägiwalda ette. Iſeäranis palju paha werd ſünnitas ſee asjalugu, et züürichlaſed St. Galleni abti kohta ſeletuſi andſiwad, munk ei tohtiwat ilmalik walitſeja olla. Ühes glaaruslastega kiskuſiwad nad ſelle kloſtri maad oma kätte ning paniwad reformeeritud uſu maksma. — Züürich näis igatahes ſeda ſoowima. Bern wiiwitas ettewalmistamiſega ja ſai asja nii kaugele, et ſõja kuulutuſe aſemel katuliku kantonites Uri, Shwüz, Unterwalden, Zug, Luzern, wilja, ſoola ja wiina wedu ära keelati. Selle üle ſaiwad katuliku ſeiſuſed wäga pahaſeks ja tuliwad, enne kui weel züürichlaſed ennaſt ſõjariistusſe ſeada jõudſiwad, ſõjawäega Züürichi maa rajale Kappeli alla. Züürichis ei ſaadud ühiſele otſuſele, ja äritus oli ſuur. Zwingli oli juba mõne aja eeſt awalikkude asjade juhatuſeſt, milleſt ta kaua aega mõjuwa mehena oſa oli wõtnud, tagaſi astunud. Kadedus ja waenuline olek tema wasta oli teda ſundinud waikſet ja rahuliſt paika eneſele otſima. Nüüd, kus

sõda lahti pääsis, pidas ta oma kohuseks sõjawäega sõjawäe hingekarjasena ühes minna. Aga ta ei aimanud selleşt sõjaşt hääd. „Meie asi on hää“, ütles ta, aga teda kaitstakse halwasti.“ — Kui Zwingli kiiwris ja sõjariistus hobuse selga istus tõusis hobune tagumistele jalgele ja inimesed ütlesiwad: „See mees enam tagasi ei tule. Ta naine ja lapsed hoidsiwad temaşt kinni. „Kas me teine teişt weel näha saame?“ küsis ta abikaasa. „Nii kui Jumal tahab, Tema tahtmine sündigu“, ütles Zwingli. Üks haawal mindi üle Albide, et eelminewatele züürichlastele appi tõtata. Waikselt ratsutas usupuhastaja oma teed. Keegi linna ratsanik Winterthuurişt, kes tema taga sõitis, kuulis teda taşa palwetawat ja õhkawat. — Kui nad Kappeli juurde oliwad jõudnud, nägiwad züürichlaşed neli korda suurema waenlaste wäe eneste pääle langewat. Kole tapmine algas. Zwingli ise mõõka ei tõmmanud, waid oli igalpool wõitlejate hulgas liikumas, et neid julgustada ja surijaid tröösti da. Kui ta nii sääl seisis, oma piigi pääle nõjatades, astus üks tema wastane züürichlaste hulgaşt tema juurde ja ütles: „Kudas käsi käib, meister Ulrich, kudas Teile see asi meeldib? Küll Teie olete meile pudru keetnud ja naerid sisse soolanud, olge nüüd ise abis neid ära sööma.“ — „Seda ma ka teen“, wastas Zwingli, „ja minuga ühes nii mõnigi auus mees, kes siin Jumala ees ja käes seişab, kelle omad meie oleme elus ning surmas.“ Wõitlejatele hüüdis ta: „Nii, auusad inimesed, olge julged ja ärge kartke. Kui meie ka kannatama peama, siiski on meie asi hää. Andke endid Jumala hooleks, kes meid ja meie omaseid aidata wõib.“

Züürichi õitsew noorsugu langes kalliste wiljapäädena werisel Kappeli lahinguwäljal, — nende keskel ka Zwingli. Üks kiwi oli teda maha wisanud. Mitu korda tõusis ta üles, kunni wiimati wiskepiik teda surmani haawas. Pirnipuu all maas, käed ristis, leidsiwad teda waenlaşe rööwijad soldatid. Nad küsisiwad temalt, kas ta mitte mõnele preestrile pihtida ja püha Neitsit appi hüüda ei taha. Zwingli raputas eitawalt pääd. Siis arwab keegi, kes tõrwalondiga tema näo alla astub, surijas Zwiglit ära tundwat ja lööb tema surnuks. See oli wiinakuu 11. päewal a. 1531. Järgmisel päewal wõeti Zwingli surnukeha ja käristati wihaşe sõjawäe salga wahel neljaks; siis põletati ta ära ja puistati ta tuhk igasse nelja tuulde. — Zuugi õpetaja Schönbrunner, kes Zwingli surnukeha ees seisis, ei olla suutnud seda nähes pisaraid tagasi hoida ja olla öelnud: „Mis usku sa ka olid, aga ustaw wandeosaline oled sa olnud. Jumal alandagu sinu pattu.“

Suur hulk Züürichi kõrgema seisuse mehi ja waimulikka oli wõitluse wäljale jäänud. Iseäranis raske oli löök, mis Zwingli leske tabas. Ühel päewal kaotas ta mehe, poja esimeseşt abieluşt, wäimehe, wenna ning kälimehe. Aga kindel selles usus, mille juurde Zwingli teda oli juhatanud, pidas ta Jumalaşt kinni ja sai jõudu, kõike waikselt kannatada, kunni ta seitse aastat hiljem Zwinglile igawesesse ajasse järele läks. Zwingli sõber Ökolampaadius ei suutnud sõbra surma kaua taga leinata. Rutusti nõrkes tema jõud ja kannatliku meelega waatas ta surmale wastu. Kui temalt ta wiimasel ööl

küsiti, kas ta walgust soowiwat, näitas ta naeratades oma rinna pääle ja ütles: „Siin on walgust küll. „Nii suri ta juba jõulukuu 1. päewal 1531 waikselt ja rahuliselt nagu ta elanud oli.

Teine maarahu aastast 1531 oli Shweizi usupuhastusele palju kahjulikum kui esimine. Ühistes walitsustes (kus katuliku ja reformeeritud usulised ühes elasiwad) ja maakondades pandi mitmel pool katuliku jumalateenistus jälle maksma. Üleüldse on sest ajast saadik katuliku ja reformeeritud maakonnad Shweizis selleksjamaks jäänud, mis nad Kappeli lahingu ajal oliwad.

Zwingli oli igapidi suur mees. Kuna ta Züürichis oma mõtted ja waimu maksma pani, on ta selle linna suureks ja teaduselisеks ning kõblisеks küünlajalaks teinud. Tähelpanemise wäärt oli Zwingli waimu selgus, millega ta asju ja inimesi põhjani ära nägi. Kiiduwärt oli tema järjekindel meel, mis ka siis mitte järele ei annud, kui isegi elu kaalu pääl seisis. Tema arwates wõis langenud isamaad ainult kõlbline uuendus parandada, see tähendas: usuline uuendus, tagasi pööramine tõsise ristiusu juurde. Tõsist ristiusku nägi Zwingli ainuma Jumala auustamises ja kõige looduse auustamise põlgamises, mida ta Rooma usu kommetes nii palju nägi. Inimese usulises ühenduses Jumalaga nägi ta õndsust. Kirja uurimise ja iseenese südame nähtuste waral sai temale selgeks, et oma teod inimest Jumala ees mitte õigeks ei tee, waid et seda ainult südameandmise läbi Jumalale, lootuse läbi Kristuse äralunastamise töö pääle kätte wõib saada. Õigekstegew usk aga peab elaw ja Jumala Waimu sünnitatud olema. On öeldud, Zwingli õpetus Jumalast olla enam filosoofiline ja selle põhja tulla mõttetarga krahw Pikus von Mirandola (1463—1494) õpetusest otsida, kelle ilmawaade pantheistlik on, ja Jumalat ning maailma ära segab. Aga Zwingli on oma õpetuse juurde Püha kirja läbi ja kristlikkude elunähtuste kaudu juhatatud. Tema hoiab kõwasti õpetusest usu, jumaliku ärawalitsemise ja inimese saatuse seadmise kohta kinni, mis Pikus mitte ei tee. Zwingli igawese ärawalitsemise õpetuse (et Jumal juba algusest õndsaid ära walitsenud on) pääjooned on järgmised: Inimene on sügawasti langenud, temal puudub täiesti jõud waimulikka asju korda saata; usk, see on lootus Jumale pääle, kus juures inimene iseenese pääle lootmise täiesti kõrwale jätab, on ainukene, mis inimest ülesse aitab. See usk on ainuükši Jumala armu sünnitus, tema teeb, et inimene oma jõudu ja tööd ei miskiks hakkab pidama ja ainult Jumalat taga hakkab nõudma; kõik, mis hääd maa pääl on, on kõige hää juurest. Jumalast, wälja kaswanud. Zwingli ristiusu õpetuse iseloomust annab järgmine tema sõna terawat tunnistust: Ristiinimese asi ei ole usuasjade üle ilusasti kõnelda, tema asi on Jumalaga ühes raskeid ja suuri asju korda saata."

Zwingli langemist ja züürichlaste kaotamist Kappeli juures pidasiwad katuliiklased taewa karistuseks. Aga asja häädust ei pea mitte tema wälimise ja lähema mõju järele otsustama: reformatsiooni sisemine jõud ei ole sellega koguniste mitte murtud. Zwingli asemele astus mees, kes alles

Züürichi kiriku õieti ehitas, korraldas ja seestpidi kinnitas, ja, kes Züürichile niisama tähtsaks ja õnnistusrikkaks on saanud kui Kalwin Genfile. See mees oli Bullinger.

Heinrich Bullinger oli aastal 1504, nii siis kakskümmend aastat hiljem Zwinglist, Bremgartenis praeguses Aargau kantonis (maakonnas) sündinud. Tema isa oli kirikuõpetaja. Isa põhjusmõtte järele, et ainult walju kaswatuse abil ja waraste puuduste kannatamisega lapsest tublit iseloomu wõib teha, pidi Heinrich wõõrsil ja puudulikus oludes koolis käima ja omale leiba laulmisega majade mööda teenima. Kölni ülikoolis, kuhu ta a. 1519 tuli, luges ta häämelega Püha kirja ja mõningaid Lutheruse raamatuid. Juba aastal 1523 kirjutas Bullinger: „Kirjas leidsin ma kõik, mis inimese õndsuseks tarwis läheb, sellepärast on minu arwamine, et inimesed ainult Püha kirja järele peawad käima ja kõik inimlikud lisandused peawad kõrwale heitma." Kui ta õppimise lõpetanud oli, kutsuti tema hiljuti asutatud Kappeli kloostrisse kooliõpetajaks. Siit sai ta Zwingliga, Leo Juudäga ning Ökolampaadiusega sõbraks ja tunnistas ennast awalikult reformatsiooni poole. Aastal 1529 pidas ta oma isalinnas Bremgartenis nelipühil jutlust, mis tema kaaskodanikkudesse nii sügawasti mõjus, et juba järgmisel päewal ebausku edendawad pildid kirikust ära wiidi ja Bremgarteni inimesed Bullengeri enestele õpetajaks walisiwad. Siin heitis ta Anna Adlischweileriga Züürichist, endise nonnaga, abielusse. — Lõikusekuul 1531 käis Zwingli Bremgartenis. Nagu oleks ta seda ette aimanud, et ta wiimast korda Bullingeriga kokku saab, jättis ta temaga hõrnalt jumalaga, kuna ta pisar silmis ta ümbert kinni wõttis ja ütles: „Armas Heinrich, kaitsku sind Jumal, ole ustaw Issandale Kristusele ja tema kirikule." — Kaks kuud hiljem astusiwad züürichlased õnnetuma Kappeli lahingu teele. Sell teel olla Zwingli oma suremise korral Bullingeri enese järeltulijaks soowitanud. Tõesti waliti Bullinger 9. detsembril 1531 Züürichi suurmünsteri kiriku õpetajaks ja Züürichi kirikute eestseisjaks. Kui teda jutlust ütlemas kuuldi, ütlesiwad mitmed: Zwingli ei ole surnud, waid on Bullingeris üles tõusnud.

Bullinger seisis 44 aastat Züürichi kiriku eesotsas, kunni ta aastal 1575 pärast õnnistusrikast elu siit ilmast lahkus. Oma tegewusega tahtis Bullinger näidata, et usupuhastusel põhjusmõtteliselt mitte midagi muud otstarwet ei ole olnud, kui õiget, puhastatud, tegewat kristlikku kirikut esiteleda. Ta oli wäsimata sinoditel asju uurima ja seletama, mehi manitsema ja äratama. Sagedasti käis ta kooliside katsumas ja oli walwas kaswatuse ja hariduse tööd tähele panema ja pihtima. Tema ristiusk wiis teda haigemajadesse ning wangihoonetesse, ja igalpool katsus ta waimulikult ja ihulikult häda parandada ja aidata. Bullingeri maja oli alaline kogumise paik nõuu- ning abiotsijatele ligidalt ja kaugelt. Iseäranis need, keda usu pärast taga kiusati, põgenejad Itaaliast, Prantsus- ning Inglismaalt, otsisiwad Bullingeri juures warju. Tema hoolitses kui isa nende eest. Kui pärastpoole kord Inglise kuninganna Eliisabeth temale selle eest midagi kinkida tahtis, lükkas ta kingi niisama kind-

lasti tagasi nagu Zwingli, kes ühtegi kinki ega meelehääd wõõrastelt walitsejatelt wasta ei wõtnud. Bullingeri kirjawahetus oli määratu. Tema wahetas kuningate ning würstidega kirju. Iseäranis palju peeti temast Inglismaal lugu ning tema mõju Inglismaa usupuhastamise käigu kohta ei ole mitte wäike olnud. Weel praegu hoitakse Züürichi linna raamatukogus neid kirju alal, mida õnnetu Inglise kuninganna Johanna Gray (= Grei) temale saatnud. — Ka kirjanikkuna on Bullinger palju teinud. Tema suleſt on terwelt sada raamatut ilmunud, nende seas ka üks usupuhastuse ajalugu.

Heinrich Bullinger.

Esimesel seitsmel aastal astus ta iga päew kantslisse ja jutlustas kaheteistkümne aasta jooksul peaaegu kõik Wana ning Uue testamendi raamatud läbi. Tema jutluse ütlemise wiis oli lihtne, arusaadaw, külge tõmbaw ja Kirja sõnas rippuw, täis mahedat troosti ja palju karistust. Tegelik tarkus ja pehmus ning kokkukõlaw meeleolu oliwad Bullingeri iseloomu tundemärgid. Omas kodus oli ta ustawaks isaks, nagu seda tema isalikud manitsuskirjad ülikoolis õppiwa poja Heinrichile näitawad. Isamaale oli tema üks tublimatest tööriistust, et kodanlikku wooruſt, kommete puhtust ja tegewat usku laiale laotada. Suure armastuse ning lugupidamisega waatas tema-aegne põlw tema pääle.

Ka Bullingeri usku on tema elus rängasti katsutud. Katkust, mis aastal 1564 Züürichis möllas, sai ta küll terweks, aga tema abikaasa ja kolm tütart ning palju sõpru langesiwad selle taudi ohwriks. Oma eluotsa sellel raskel ajal ette ära nähes, kirjutas Bullinger „Helweetsia usutunnistuse“ selle määrusega, et see kui tema testament linna nõuukogu kätte antaks. See kaunis usutunnistus on üks tublimatest reformeeritud kiriku waimu

sünnitusteſt. Ta on päraſtpoole „Teiſe Helweetſia uſutunnistuſe“ nime all üleüldiſelt makswaks reformeeritud kiriku ſümboliks (uſutunnistuſeks) ſaanud. Mahe ja leplik armastuſe waim üleüldiſe kiriku wasta õhkab tema ſeeſt; köik terawuſed ja üleliigſed küſimuſed on kõrwale jäetud. „Kiuſatuſes jahutagu meid ſee, et Jumala töötuſed meile köigile makſawad, et ſee ſaab, kes palub, ja et Kristus ſee peegel on, milles meie oma ärawalimiſt näeme.“ Nende ſõnadega lõpetab ſee uſutunnistus auuwäriliſel kombel Shweizi reformatſiooni.

Ümberristijate riik.

elle päälkirja all tahame usupuhastuse aja märatsewaist liikumisteſt kõnelda, milledel kõige mitmekesisuse juures see ühine tundemärk on, et nad lasterististimist kõrwale heitsiwad, üheſt uueſt prohwetite ajaſt kiitlesiwad ja kõike seiswat kiriku, kondalikku ning kõlbliſt korda juureni ümbermuuta tahtsiwad. Peaaegu ühel ajal tõusis see liikumine Shweizis ning Saksamaal elule.

Aastal 1521 tuli neli meeſt Wittenberki, kaks kalewikudujat, üks üliõppija ja üks kooliõpetaja. Nende nimed oliwad Storch, Thoomas, Stubner ja Tsellaarius (Cellarius). Neid kutsuti Zwikkawi prohwetiteks, seſt et nad Zwikkawi poolt tuliwad, kus nad Jumala ilmutusteſt unistanud ja palju ärewuſt sünnitanud oliwad. Zwikkawiſt oliwad nad ewangelilise kirikuõpetaja Hansmanni selgete ja südamesse tungiwate jutluste eeſt lahkuma pidanud. Wittenbergis lootsiwad nad seda kergemini wastuwõtmiſt leida, et Lutherus säält ära oli ja Wartburgi lossis istus. Nad äratasiwad tõesti tähelpanemiſt, seſt nad jutlustasiwad suure waimustusega selleſt, mis nad imeliſelt sisemiſelt jumalikult walguſelt saanud olla, nimelt, et kirik nüüd täiesti kõigist jumalakartmata inimesiſt puhastatud olla, et igaüks selle Jumala riigi jaoks ennaſt uuesti peab ristida laſkma, et lasteristimine tühine paljas wäline komme olla, et piibli sõna tähed mitte ei jatkuwat wagaduse kätte saamiseks, waid et üks iseäraline sisemine walgustus, nagu Storchil seda olla, kaugemale juhatada. Kõik, mis wäljaspidine on, ka wäljaspidine püha õhtusööma-aja komme pidada kaduma. — Märatsejad saiwad koguni Dr. Karlſtadti, Lutheruse ammetiwenna ülikoolis oma poole, ühe tubli kooliõpetaja, kellel kannatust ning ewangeliliſt mõõdukat olekut wähe, selle ette aga kirgliſt meelt palju oli. Kaswawa poolehoidjate arwu läbi julgustatud, keda kõiki uus ja palju lubaw asi huwitas, nõudsiwad Zwikkawi prohwetid wägiwaldseid muudatusi. Nende õhutusel tormas rahwas kirikuisse, keelas preeſtritele missa lugemise ära, lõhkus pildid ning altarid tükkideks, lõi pihtitoolid puruks, ajas mungad kloostriteſt minema ja tegi palju muid selleſarnaseid tempa. Pehme südamega, noor Melanhthon ei teadnud midagi peale hakata, kuurwürſt aga ei hoolinud asjaſt. Kui aga Lutherus asjaſt kuulda sai, hüüdis ta „Kas saadan tohib

Issanda tööd nii wiisi rüwetada?“ Ilma würsti loata astus ta teele Wittenbergi poole. Oma sõpradele ilmus ta siin kui Jumala käskjalg taewast. Ta pidas nüüd nädala otsa iga päew jutlusi. „Ma ei oleks asja nii ajanud,“ ütles ta, „kui ma kodus olekſin olnud. See kiirustamine on liig. Nõrkadega peab ettewaatlikult ümber käima. Wägiwallaga sundida ja taga ajada ei tohi kedagi; sest usk tahab iseenesele ja ilma sundimata olla.“ Lutheruse sõnad oliwad selged, täis armastust, tarkust ning mõõdukat meelt ja tungisiwad südamesse. Waimud juhiti jälle waikseisse rööbastesse ja Zwikkawi prohwetid lahkusiwad Wittenbergist ühes Karlstadtiga.

Ka Shweizis sünnitas usupuhastajaile tugew ja laialine ümberristijate liikumine palju tüli. Peeti nendega awaliſi waielusigi. Ümberristijad seletasiwad: „Usk teeb õndsaks ja peab ristimise eel käima; alguses olla ainult usklikka ristitud; Uues testamendis ei seista kusagil öeldud: Ristige lapsi. Lastel ei wõiwat ju weel usku olla.“ — Iga usukomme, mille sisuks mitte usk ei ole, on weiderdamine; laste kallal saawat ristimise sakrament teotatud ja olla nende hinge tapmine. Iga täisealine usklik, olgu ta lapsest pääst ristitud ehk ei, pidawat uuesti ristitama. Seda ristimist wõiwat ainult need, kes wäljaspool usklikkude osasaamist seisawad, „ümberristimiseks“ pidada.“

Selle wasta seletasiwad usupuhastajad: „küll ei seiswat Uues testamendis kusagil: Ristige lapsi. Aga Jeesus ei olewat ka kunagi ütelnud: Ristige naisi. Ja ometi on apostlid ja teised mehed neid küllalt ristinud, sest et ristimise käsk üleüldine on ja kõigi inimeste kohta käib. Apostlid olla ju ka terweid „peresid“ ristinud (Apostl. teg. r. 16, 15.43; 1. Kor. 1, 16.), ja kuskil ei olla öeldud, et neis peredes lapsi mitte ei olnud. Just selle wasta käib, mis Peetrus oma nelipühi jutluses ütles: ‚Teie ja teie laste päralt on see Püha Waimu töotus‘. — Ristija Josannes olla ema ihust pääle täis Püha Waimu olnud. Issand Jeesus ise ütleb: ‚Laste päralt on taewariik‘. Kui taewariik nende päralt on, siis on ka ristimine nende päralt, sest et keegi Jumala riiki ei pääse, ilma et ta oleks weest ja Waimust uuesti sündinud. — Kas siis lastel usku ei wõi olla? Noomib ommeti Issand suuri, et nad saaksiwad kui lapsed, mitte ei ütle ta lastele, et nemad suureks peaksiwad saama, enne kui nad Jumala riiki sisse wõiwad minna. — Usk ei olewat mitte teadmine ega usuõpetuste tõeks pidamine, waid wastuwõtlik meel Jumala wasta, Jumala and; ka ei wõiwat ristimise jumalik seadmine ja wägi mitte mõne inimliku talituse küljes rippuda. Kes mitte wäriseda ei taha kui kuradid, ei pea mitte ainult seda teadma, et Jumal olemas on, waid ka seda, et see Jumal tema Jumal ja Isa on, et Õnnistegija tema Õnnistegija on, et Püha Waim tema abimees on. Seda kindlustust leida awitab püha ristimine, mis Uue testamendi jumalik seadusemärk on. Kiri ütleb: nõnda on Jumal maailma armastanud. Minu ristimine ütleb: nõnda on Jumal mind armastanud. Mida warem lapsed, kes ka liha on, lihast sündinud ja üleüldise hukatuse osalised on, seda uskuma õpiwad, seda parem. Neil on õndsust niisama wara waja kui ärapäästmist ja nad wõiwad seda õndsust ja Püha Waimu saada, weel enne

kui nende mõistus selleſt midagi teab, otſekui harilikus elus inimeſed oma wanemate lapſed on ja perekonna hääduſeſt oſa ſaawad ka ſiis, kui nad ſeſt weel midagi ei märka. Ka ſelle kohta wakswat Jeeſuſe ſõna: „Mis mina teen, ſeda ei tea ſina nüüd mitte, aga päraſt pead ſa ſeda teada ſaama. Kui lasteristimine mitte õige kriſtlik ristimine ei oleks, ſiis ei oleks nii palju Kriſtuſe tunnistajaid, kes ühtegi teiſt ristimiſt ſaanud ei ole, mitte risti-inimeſed olnud ja ei oleks üleüldſe juba mittu ſada aastat enam ristikoguduſt olemas olnud. — Et nii mõnedki ristitud hinged ekſiteele ſattuwad, ei tõdeſtawat weel mitte, et lasteristimine õige ei ole, ſee näitawat ainult, et inimeſel uſtawuſeſt puudus oli, kes ju igal aſtmel ja igas ſeiſuſes Jumalat petta ja tema armu ilma asjata wastu wõtta wõib, nii et teda Kriſtus wiimſel kohtupäewal oma wiinapuuſt, mis ſenini kannatuſega niiſuguſt wiljata okſa kannud oli, ära lõikama peab."

Aga kõik ümberristijate õpetuſed ei mõjunud midagi. Ümberristijad ütleſiwad: „See on üks puhas, kas me lapſe ristime wõi kaſſi." Züürichis astus wiimati ilmalik walitſus wahele. Kangekaelſed pandi wangitorni, neid nuheldi witſadega, neid aeti maaſt wälja ehk mõisteti ſurma ja uputati Limmati jõkke. Züürichis uputatud ümberristijate hulgaſt oli iſeäranis tähtjas Feeliks Manz, kes Konrad Greebel'iga ja Siimon Stumf'iga ühes ſäälſe ümberristijate erakonna eeſtwedaja oli. Greebel oli õpetatud mees ja hääſt perekonnaſt pärit. Ta oli enne agar Zwingli jõber olnud. Kaua oli ta lootnud Züürichi uſupuhastajat oma mõtetele wõita, iſeäranis kui Zwingli eſimeſtel reformatſiooni aastail weel iſe ſelle mõtte poole kaldus, et parem olla lapſi alles ſiis ristida, kui nad aru hakkawad ſaama. Et aga Greebelit profeſſori koha pääle ei wõetud ja Zwingli tema kirgliſte ning lahuliſte plaanide wasta külmaks jäi, ſiis läks Greebel täielikult ümberristijate leeri. Sinna meelitas teda ka ſee asjaolu, et ümberristijate püüdmine wabaduſe püüdmiſte poolt toetuſt leidis ja ühes ſellega keſkaja ſoziaalküſimuſena rahwa asjaks tõotas ſaada. Kui Zwingli ümberristijatel nõunukogu otſuſt käskis ära oodata, ütles temale Siimon Stumf: Zwinglil ei olewat meelewalda linna iſandatele otſuſt ette kirjutada, ſee olla Jumala Waimu aſi. Et aga Püha Waim juſt mitte ristijate ainus walitſeja ei olnud, näitas Greebeli käekäik, kes oma ſiiwutu ja lodewa elu tõttu hukka läks. Määratſeja waim ſai aga nende meeſte juures ikka enam wõimu ja nende poolehoidjadjate arw kaswas linnas ning maal. Kui kõik kolm awaliſel waieluſel a. 1525 midagi ei jõudnud tõeks teha, waid ainult oma kangekaelſet ſõnakuulmata meelt ülemuſe ja wande wasta näitaſiwad ja päraſtpoole nende jutluſid kümneſe makſude, wäeteenistuſe, õpetajate ning kirikute wasta üle käte hakkaſiwad minema, arwati tarwiliſeks wäewallaga asjale tõket teha. Kes ümberristijate kilda astus, aeti maalt wälja ehk pisteti wangitorni. Ümberristijate päämeeste õnnelik põgenemine ſünnitas neile nende auustajate ſilmis pühaliku walguſe läike, mis nende pääsmiſt apoſtel Peetruſe pääsmiſe ſarnaſeks tegi. Nende poolehoidjate arw läks ſelle tõttu weel ſuuremaks. Kui St. Gallenist ümberristijate hirmſateſt tembutamisteſt

teade toodi, pani Züürichi nõuukogu järgmise seaduse maksma: Kes edaspidi täiskaswanuid ristib, peab armuta ära uputatama. Manz ja teised paniwad selle käsu wasta ja mõisteti surma (1527). Zwingli näis selle waljusega rahul olema, mitte aga nii tema sõber ning ammetiwend Leo Juudä, kellele terwe asi palju südametunnistuse piina sünnitas.

Niisugustele tagakiusamistele, mis õieti ristiusu waimu wasta oliwad, äritasiwad ümberristijad iseäranis kahe asja läbi, mis pääle laste ristimise põlgamise nende omaduseks oli. See oli nende wäratsew prohweti seisus ja kõigi makswate jumalikkude ning inimlikkude seaduste põlgamine. — „Waim köneleb“ ütlesiwad need, keda nende omad uned ning meelekujutused, nende kired ehk muud pimeda wõimud taga ajasiwad. Laiades ringkondades tehti ennast isiklikust usuelust lahti, kus juures mitte ükski kiriklikku ammetit mikski ei pandud, waid ka piibel kolikambri heideti. Selleşt selgub ka nende märatsejate harimatus, mis kõik inimlikud omadused ümber pööras ja oma haiglases meeles nii kaugele läks, et ta ennast oma usulikus läikes ilmeksimataks hakkas pidama. — Preestrid, kirikuõpetajaid, hingekarjaseid peeti kirjatundjaiks ja warisseerideks, waimulikku ammetit ei öeldud waja olewat, sest et koguduses igaüks köneleda wõida, keda Waim ajab. Need märatsejad, kes oma arwamisi ikkagi mõne tõe iwakese külge riputasiwad, wahetasiwad siin Püha Waimu andeid Kristuse annetega ära, kuna wiimased esimesi ommeti mitte üleliigseiks ei tee. Sest tõsine Püha Waim wõtab just sellest, mis Kristuse oma on, ja annab ennast igapidi Jumala Poja asutuste ja korralduste alla. Issand ei ole mitte ainult sõna annud, waid tema on ka äralepitamise ammeti seadnud (2. Kor. 5 pt.), on apostlid wälja läkitanud ja need on kogudustele õpetajaid seadnud. Ekstõpetajaid ja waleprohwetid on aga ikka nende wiljast ära tunda wõidud, (Matt. 7) kuna Jumal neid kõige kurjemate pattude ja jäledamate arwamiste sisse on lasknud langeda, kui ka nende pühaduse läige natukest aega wastu pidas ja mõningaid nõrku wangistada suutis.

Ümberristijate töötamise wili usupuhastuse ajast ei olnud mitte kõige parem. Tuli mitmesuguseid segaseid juhtumisi ette.

Keegi ümberristitud naine kutsus enese juurde külalisi. Laud oli kaetud, aga aidas ja keldris ei olnud midagi. Toidud pidi, nagu temale kuulutatud, üks ingel tooma. Aga kõik palwed, mis peeti, ei aidanud midagi ja wõõrad pidiwad tühjade kõhtudega koju minema. Keegi teine naine Baaselis arwas töotuse saanud olewat, et tema nagu Moses, Elias ja Kristus mitu aastat ilma söömata ja joomata elada wõib. Kümnendamal päewal suri ta. St. Gallenis oli üks perekond kaks ööd järjestikku prohweti wiisil rääkimisega ning nägemiste nägemisega mööda saatnud. Sääl wõttis üks perepoegadest mõõga, kuna kõik teised ümberristijaid põnewusega waatama jäiwad. „Arge kartke kedagi“, ütles ta, „see on Issanda tahtmine, mis sündima peab“. Ja oma wenna Leonhardi poole pöördes: „Hakka põlwili, wend Leonhard“. Leonhard heitis põlwili ja wend löi tall mõõgaga pää otsast maha. „Isa tahtmine

on täidetud" hüüdis ta. Niisuguſed asjaolud ſundiſiwad walitſuſt wahele astuma.

Ka abielu asjusſe tõiwad ümberristijad ſegaduſi, mida ſelleaegne õiguſe tunne ſurmawääriliſeks pidas ja ſurmaga nuhtles. Toome ſiin ainult näituſe, mida Straaſsburgi uſupuhastaja Kapito meile on üleskirjutanud. — Nahaparkal Klaus Frei Windsheimis oli päraſt ristimiſt, mis köik loomulikud köidikud katkestada, oma naiſe 6 lapſega maha jätnud, ſeſt et ſee mehe usku wastu ei tahtnud wõtta. Frei tuli Nürnberki ja ſai ſiin ristimiſeſt ja jumalikkudeſt nägemisteſt jutluſt pidades ühe lugupeetud mehe ja tema õe Elsbethi ſõbraks. Uſu tuhinas arwas Elsbeth ära tundwat, et Frei pühaſt Waimuſt ſündinud on. Ühel laupäewa ööl — nii jutustab tüdruk — tuli minuſſe tung, mis mind alalõpmata taga ajas, ma pidada ennaſt ihu, auu ja omanduſe pooleſt ſelle mehe alla andma. Hommikul ei jõudnud ma ſelle tungile mitte enam wastu panna. Kartes ja wäriſedes läkſin ma ta juurde ja andſin ennaſt ta meelewalla alla. Ta wõttis mind wastu ja ühendas ennaſt minuga kõige wägewama Jumala nimel, kes meie ſüdameis elab." — Frei aeti Nürnbergiſt minema. Ta läks Straaſsburki, Elsbeth taga järele. Sinna tuli ka Frei abielunaine ja lubas köik unustada, kui tema aga jälle teda wastu wõtaks. Frei tõukas naiſe minema; tema olla wana madu, Elsbeth aga ſee naine, kelle ſeeme mao pääd peab rõhkuma. Õige Jeeſuſe jünger pidawat oma naiſt wihkama ja oma endiſele elule ära ſurema. Aſi ſai linnas ilmſiks ja nõuukogu laskis Frei ning Elsbethi kinni wõtta. Mõlemad jääwad oma arwamistele truuks ja nimetawad köike, mis neil Kirjaſt ette tuuakſe „waimuta täheks." Kohus teeb otſuſeks Freid ära uputada. Ta tröõstib Elsbethi, et Jumal tema eeſt nagu Iſaaki eeſt ohwri ſaab muretſema. Ka nuhtluſe teel weel on ta julge ſelle pääle ja naljatab wahele: „Täna on kena ilm, õige lõbus ſaab olema ſupelda. Sillaſt kukutakſe ta alla. Kui waene häbistatud naine, kes kindlasti tema pääſtmiſt uskus, kuulda ſai, et tema ära uppunud olla, oli ta meele äraheitmiſel. Wiimati kiskus ta köik unistaja käeſt ſaadud kirjad katki ja tunnistas ennaſt waeſeks, petetud patuſeks. „Mis asjaſt weel wälja tuleb", ütleb Kapito lõpetuſeks, „ſeda teab ükſi Jumal."

Ümberkukutamiſe ning politiliſe radikalismuſe (juureni ümbermuutmiſe) waim, mis tolleaegſete kirikuwastaliste, ümberristijate lahkuſuliste keskel walitſes, tuleb iſeäranis ſelgesti ilmſile Thoomas Münzeris. See mees oli Wittenbergis ſtudeerinud ja Lutheruſe waimustatud poolehoidja olnud, kui Lutherus patulunastuſe müümiſe wasta jutluſi pidas. Lutheruſe ſoowituſel ſai ta Zwikkawiſſe kirikuõpetajaks. Juba ſiin tuli ta rahutu ning wägiwallaline waim nähtawale; ta ei tahtnud mitte Jumala ſõna abiga armastuſes ning kannatuſes usku puhastada, waid tormiliſelt köik ümber muuta ja igalpool iſe juhatawat oſa mängida. Selleks oli ta ka nagu loodud, ſeſt et tall kõige uſuliſe unistamiſe kõrwal ka hääd loomuandeb, oma jägu ilmalikku kawaluſt ja kirgliſt tuld oli. Kui tema Zwikkawiſt ära aeti, ſai ta Alſtädti õpetajaks, kus ta abielusſe heitis. Aga ammet ja perekond ei ſuutnud temale rahu anda. Ta

otsis ühendust kõigesuguste inimestega, kes ilma ümberluua igatsesiwad ja walmis oliwad kõiki wägiwalla abinõuusid selle otstarbe kättesaamiseks abiks wõtma. Ka Lutherusega astus ta uuesti ühendusesse. Lutherus ise tunnistab, et selle unistaja kõned rahwa wiletsusest, kiriku täieliku puhastuse tarwidusest, Pühast Waimust j. n. e. ka tema südameski olla pesa tegema hakanud. Wiimaks aga tundis ta selle waimu ära. „Nuhelgu sind Jumal, Saatanas" ütleb ta waleprohwetile ja kiitleb, et ta Alstädti prohwetitele tubliste nina pääle annud. — Mõlemad mehed lähewad nüüd oma teid. Lutherus hoiatab inimesi Münzeri ja tema tegude eest. Münzer aga nimetab Lutherust oma kirjades: doctor ludibrii (mängu doktor), Wittenbergi paawst, pärispagan, tasa-astuja, neitsi Martin, häbistatud munk, Wittenbergi pehmelt elaw liha, kes Malwaasia weini ja teisi lõbusid taga ajab, rahwa hädast ei hooli ja würstisid meelitab. —

Müülhauseni linna asutas Münzer enesele asupaiga, kus üks endine munk Pfeiffer kui mõjukas ja rahwalik kaastööline temale abiks heitis ja liikumist Kesk-Saksamaa talupoegade ning käsitööliste hulgas elule õhutas. — See oli talupoegade sõja aeg, mis iseäranis weriselt Lõuna-Saksamaal möllama hakkas. — Maarahwal oli tõesti põhjust oma elukorra üle kaewata. Teda rõhkus määratu ike ilmaliku ning waimuliku aadeli soo poolt. Palju talupoegi oli täiesti pärisorjad; teopäewad, kõiksugused maksud wilja ja lojuste pooles käisiwad nende üle jõuu. Nende põldudel käisiwad herrased metsloomade pääle jahti pidamas; loomi, kes neile palju kahju sünnitasiwad, oli trahwi uhal ära keelatud taga ajada. Juba enne Lutherust oliwad talupojad selle pärasi mässata katsunud, oliwad aga weriše waljusega selle eest karistatud. Nüüd, kus ewangeliumi ristiinimese wabadusest kuulutati, tuli talupoegade südamesse uus lootus; nad lootsiwad, et usuliku wabadusega ühtlasi ka politiline ja ühiseluline wabadus käes on. Küll oli ewangeliumi pehmendaw waim nende elukorda natukene paremaks teinud ning kergitanud, aga talupoegade ning nende eestwidajate meelest edenes asi liiga pikkamisi. Talupoegade nõudmisi, mis nad kaheteistkümnes punktis üles seadsiwad, ei wõi ka üleliigseks lugeda. Nemad nõuawad, et kogudused omi õpetajaid ise walida wõiksiwad, et luba antaks ewangeliumi kuulutada; kümnest tahta nad maksta, aga ainult õpetajatele, waesetele ja ühiskondliste otstarwete jaoks; nemad ei tahta aga enam kellegi „päris" olla, sest et Kristus oma werega neid kõik wabaks olewat ostnud; ülemate sõna tahta nad kuulda, aga puudest, metslojusteest, lindudest ja kalust ka osa saada, sest Jumal olewat inimesele wõimuse annud kõigi elajate üle; metsloomade kahju ei tahta nad oma põldudel mitte enam kannatada; kogukonna karjamaad ja põhud, mis ülekohtusel teel isandate käsisse sattunud, pidada kogukondadele tagasi antama j. n. e. Nende punktide päraft ei wõi talupoegadele midagi ette heita, küll on aga neil süüdi selles, et nad neid nõudmisi wägiwaldsel teel tahtsiwad maksma panna. Neid nõudmisi oleks suuremalt jaolt täidetud, kui mitte tähele ei oleks pandud, et nad warsi palju suuremat hakkawad tahtma. Nüüd tuli mäss. Kaua tagasi hoitud õhkamine ja wiha kannatatud ülekohtu ja halastamata wägiwalla päraft otsis omale teed. Tuhanded talupojad heit-

siwad hulgaks kokku. Märatsejad jutluse pidajad ajasiwad neid waimustusesse. Oli seaduse tõkest kord üle astutud, siis ei jõudnud enam midagi seda woolu hoida. Kloostrid ja lossid muudeti tuhahunnikuiks; munkade wiin ja rüütlite weri joowastas mässulisi weel enam. Päraſt Weinsbergi ärawõitmiſt tegiwad talupojad krahw von Helfensteini kohta otsuseks, teda ühes teistega piigi otsa ajada ja hirmsasti surnuks piinata. Krahwiproua, keiser Maksimiliaani tütre, ärdad palwed jäeti tähele panemata. Üks krahwi teener mängis piinamise juures tantsu luguſid. Krahwiproua aga pandi sõnnikuwankrile ja wiidi minema, kuna kodanikud ning naised temale tagant järele hüüdsiwad: „Kuldses wankris tulid sa meie juurde, sõnnikukärus sõidad sa siit ära.“

Kui talupojad Lõuna-Saksamaal nõnda möllasiwad, näis Thoomas Münzeril aeg tulnud olema, millal wihakarikas rahwasundijate üle wälja walatakse. Tema ja ta abilised õhutasiwad mässu ühtesoodu. „Arge omi mõõki wereſt külmaks laske saada“, kirjutas ta Mansfeldi mäetöölistele. Taguge rauda südisti Nimroti alasel. Pihta! pihta! pihta kõik, Jumal läheb teie eel, minge järele! Wõimsaid wiskab tema istmelt ja ülendab alamaid.“ Münzeri ümber koguſiwad kunni 8000 talupoega ja kodanikku. Nende wastu astusiwad Saksi hertsogid ja Hessi landkrahw Fiilipp tapluſesse. Würstid pakkusiwad mässajaile rahu. Talupojad, kes sõjaga ei olnud harjunud ja kellel sõjariistust ja laskenõuudest puudus oli, olekſiwad peaaegu nõuusse heitnud. Aga Münzer oma kirgliselt waimustawa kõnega oskas mehi tagasi hoida ja talupoegade usku elustada. Kui ta kõiki waenlase kuuliſid oma kuue käikſetega lubas üles püüda, siis oli see ainult rahwalik kõnekään lootuseſt Jumala abi pääle. Kui taewas wikerkaar nähtawale tuli, mida talupojad ka oma lippudel märgiks kandsiwad, hüüdis Münzer: „Kas te taewas wikerkaari ei näe? See tähendab, et Jumal meid aidata, aga würstiſid karistada tahab.“ Nüüd hakkasiwad würstide suurtükid paugutama ja ratsanikud tormasiwad talupoegade pääle. Waesed märatsejad talupojad aga laulsiwad: „Nüüd Püha Waimu palume.“ Kui kuulid ridadesse sõiwad ja siin ja sääl mehed surnult maha langesiwad, paniwad talupojad jooksu. See oli Müülhauseni lahing aastal 1525. Armetult pisteti talupoegeſt 5000 läbi. Münzer wõeti wangi ja surmati ära. Ta ei olnud mitte küllalt selle üle järele mõtelnud, et Kristuse riik mitte seſtsinaseſt maailmaſt ei ole, et seda mitte sõjawäe ja jõuuga kätte ei saada, waid Jumala wabaduse waimu läbi, ja et wabadus patuſt õige wabadus on ning et see, kes mõõka tõmbab, ka mõõga läbi hukka saab.

Ka Lõuna-Saksamaal kaotasiwad talupojad, ja nende ike läks weel raskemaks. Neid ei oldud mitte õieti juhatatud; neid ei oldud mitte Selle juurde wiidud, kes teisel teel ikke kergeks ning koorma kebjaks teeb.

„Sinu riik tulgu“ — nii on Issand meid paluma õpetanud ja juba selle läbi kui ka oma ewangeliumi läbi meile riigi tõotanud, kus meie kõigeſt selle patuse maailma hädaſt ning koormaſt peame lahti olema. Selle riigi tulemiſt

Umberristijad Münsteris.

oodata, kus loodus ning arm üheks saawad ja wäliseſt maailma korraſt meile kõrgema maailma õigus ning rahu wastu paistawad, ei ole mitte tühi unistamine. Tulemiſe päewa ja tundi aga ei tea keegi. Sellepäraſt on ſee Jumala kiusamine, kui ſeda riiki juba waremini ſelle liha elus, mis ommeti Jumala riiki pärida ei wõi, wägiſe lähemale tõmmata püütakſe. Niiſuguſe kiusatuſe ſisſe oliwad ümberristijad langenud. Kõige kurwem näitus ümberristijate liikumiſeſt oli ümberristijate riik Münsteris, Weſtfaalias. Selleſt riigiſt tahame weel lühidalt jutustada.

Rahwarikas ja töösturikas Münsteri linn oli uſupuhastuſe ajal würſtpiiskopi, rikka kloostri ja doomkapitli (umbes ſeda, mis konſistoorium) aſupaik. Uſupuhastuſe aated oliwad ka ſellesſe linna tunginud ja rahwa ſeiſukord waimuliku ſeiſuſe wasta kõikus kadeduſe ning põlgtuſe wahel. Keegi Bernt Roothmann, kes Mainzis, Kölnis ja wiimati ka Wittenbergis õpinud oli, hakkas ſiin ewangeliumi kuulutama, mida ta Lutheruſelt kuulnud oli. Roothmanni kaswaw mõju linna kodanikkude kohta tekitas tüliſid nende ja nõuukogu ning piiskopi wahel, kes ennaſt linna iſandaks pidas. Tüli lõppes piduliku lepinguga 14. webruaril 1533. Lepinju põhjal pidi ewangeliline uſutunnistus Münsteris wabaks antama ja ewangeliumi kuues kirikus wabalt kuulutada tohitama. Ewangeliline erakond ſai wägewamaks ja walis uue linnakogu, jättis aga piiskopi ilmaliku ülemwalitſuſe makswaks. Siiski ei olnud protestantlaste ja katuliiklaste wahekord mitte rahuloldaw. Sääl tõuſis linnas kolmas erakond üles, ümberristijad. Nemad oliwad wäljaſtpoolt tulnud ja linna elama aſunud. Roothmann, kes ewangeliliſe kirikuolu eesotſas ſeiſis, hoidis ennaſt alguſes neiſt eemale ja manitſes kantsliſt koguduſt Jumalat paluda, et tema neid puhta Sõna juures hoiaks ja kõigi märatſejate, iſeäranis ümberristijate eeſt hoiaks. Ka Lutherus kirjutas Münsteri nõuukogule: „Kurat on kawal ja oskab ka häid, wagu ning tarku jutluſe pidajaid ekſituſele wiia, mida meie juba küllalt nende juures olema näha ſaanud, kes puhtaſt Sõnaſt on ära langenud ja Zwingli, (!) Münzeri ehk ümberristijate leeri on jooksnud ning ilmaliku walitſuſe wasta on ülesastunud.“ Kas Lutherus ſeda wõis arwata, et ka Roothmann nende waimude kilda langeb? Ikka enam ja enam ligines Roothmann nendele. Kord püha õhtuſööma-aega pühitſedes, wõttis ta pühitſetud leiwa, murdis ta katki ja ütles: „Waadake, kus on ſiin weri ja liha?“ Kui ſee Jumal oleks, ſiis tõuſeks ta üles ja aſuks uuesti altarile.“ Ka hakkas ta ühes oma ammetiwendadega lasteristimiſt põlgama. See kõik tõmbas ümberristijaid Münsterisſe. Iſeäranis halwaks läks aſi, kui kaks hollandlaſt Johann Bokkelſon Leideniſt ja Jaan Mathieſen, mõlemad laialt ümberränanud märatſeja Melchior Hofmanni (kes ka Liiwimaal käinud) õpilaſed, Münsterisſe tuliwad.

Johann Leideniſt oli wallawanema Bokkeli ja päraſtpoole wabaks ſaanud pärisorja Aaliti poeg Münsterimaalt. Ta oli Leidenis ſugulaſte juures üles kaswanud ja pagariks õppinud. Siis oli ta neli aastat Inglismaal ja Flandrias oma ammetit pidanud ja wiimaks Leidenis ühe meremehe leſega abielusſe

heitnud. Päraſt ſeda ſai ta kaupmeheks, elas Liſſabonis ning Lüübekis ja hakkas wiimaks oma kodulinnas kõrtſipidajaks. Aastal 1533 ſai ta Matthieſeniga tuttawaks, kes teda ristis ja Münsterisſe ſaatis, kuhu Matthieſen iſe pea järele tuli.

Mõlemad mehed oskaſiwad õpetajat Bernt Roothmanni ja linna bürgermeistert, rikaſt Knipperdollingi eneſe poole meelitada. Knipperdolling oli juba waremate rahutuste ajal ſelle läbi kuulſaks ſaanud, et ta piiskopile oli wasta hakanud. Selles waikſemas ſiſemiſes ümberristijate ringkonnas peeti nüüd nõuu, kas linn mitte jumalakartmata hulgaſt puhastada ei tuleks. Wastane erakond oli walmis wasta hakkama, ja nii ſeiſiwad mõlemad erakonnad teine teiſt ähwardades wõitluſe hakatuſel. Piiskopi, krahw Franz von Waldecki, ſuureks meelepahaks, kes wõitluſekohale oli rutanud, leppiſiwad aga erakonnad rahuga kokku. Ilma et ta wana korra ſõpru aidata oleks ſaanud, pidi piiskopp oma teed minema.

Nüüd aga arenes aſi kiiresti. Wana korra ſõbrad löiwad kartma ja hakkaſiwad linnaſt lahkuma. Umberristijaid woolas igaſt küljeſt Münsterisſe. Taheti Münsterit uute paleuste teoks tegemiſe keſkkohaks teha. Selleks kutſuti ka kõigiſt paiguſt „uſklikka“ kokku. Jumala riik olla ligi tulnud ja wõtwat Münsteriſt kui uueſt Siioniſt alguſe. Kui ümberristijad Münsteris pea walitſuſe täieliſelt eneste kätte oliwad ſaanud, paniwad nad uue korra maksma ja aſutaſiwad ſiia theokraatiliſe demokraatia riigi (Jumala walitſuſe all olewa rahwa riigi). Hirm, kartus ja sõge märatſew ebauſk, mis ſagedasti kawalamõtteliſte plaanidega ühineb, oli nüüd walitſuſe pääpõhjaks. Kes uute prohwetite jumalikka ilmutuſi uskuda ja ennaſt ristida lasta ei tahtnud, aeti linnaſt wälja ja wõeti nende wara käeſt ära. „Ebajumalate templid“, klooſtrid ja doomkirik oma toredate kunſtehetega rüüſtati ära, maalitud aknad ja orilad lõhuti puruks. Tornide tipud wiſati ümber, ſeſt kõik mis kõrge, õeldi, pidawat alandatama ja mis madal, ülendatama. Surmanuhtluſe uhal keelati kulla, hõbeda ja kalliſte asjade pidamine, üleliigſete riiete kandmine ära ja nõuti, et kõik toiduwara ühiſe walitſuſe kätte üleüldiſeks tarwitamiſeks antaks. Jumala rahwal pidi ühine warandus olema.

Würſtpiiskopp Franz von Waldek tuli sõjawäega linna alla ja piiras ta ümber. Aga linn oli kindel ja tall oli enam kui aastaks toidumoona tagawaraks, päälegi tegi waimustus linnalaſi ülemeelſeteks kangelasteks. Linna piiramine algas 28. weebruaril 1534 ja kestis kunni 11. maini 1535. Mitmed õnnelikud linnaſt wäljatükkimiſed waenlaſe laagriſſe kaswataſiwad linnalaſte julguſt. Tuli aga ka äparduſi otſe wasta prohwetite kuulutuſt ette. Nii oli lugu Matthieſeniga, kes Waimult käſu ütles ſaanud olewat, teiſe Giideonina waenlaſi lüüa ja linna wabastada. Kahekümne mehega julges ta linnaſt wälja tungida, kuna teiſed müürile waatama jäiwad. Wiimane kui üks neiſt löödi maha ja Matthieſeni pää pisteti piigi otſa. Johann Leideniſt pidi rahwaſt trööſtima. Tema ütles ſeda õnnetuſt ette ära teadnud olewat, Jumal aga,

Lutherus Wormsi riigipäewal.

kes wägemam Matthieseniſt on, olla temale käskinud wait olla. Nüüd sai Johann Bokkelſon iſe Münsteri pääks. Oma taewaliste ilmutustega juhtis ta köike. Kaksteiſtkümmend wanemat, keda mitte inimeſed, waid Jumal wälja walinud, pidiwad uue Jisraeli ette otſa astma. Roothmann luges nende 12 nime ette — rahwas leidis et köik nende meelſed on. Igaleühele andis Bokkelſon halja mööga kätte, öeldes: „Wõta õiguſe mõõk, mida Jumal ſinule minu läbi kätte uſub.“ Piduliku palwe järele laulis prohwet ühes rahwaga: Au olgu Jumalale kõrges! —

Jumala nime kurjasti pruukimine aga kaswas oma kaswamiſt. Tuli päris hulle asju ette. Heinakuu keſkpaigas aastal 1534 andis Johann Leideniſt jutluſe pidajatele mõned õpetuſe punktid kätte tähenduſega, et neid rahwa ſeas peab laiali laotama ja maksma panema, ſeſt et nad Waimu antud olla. Nende õpetuste pääſiſu oli: Ükski mees ei ole ühe naiſe külge ſeotud, ta wõib nii paljude naistega abielusſe astuda, kui tahab. Roothmann ja tema ſeltſimehed oliwad eſiteks ſelle wasta. Aga prohwet wandus, et need õpetuſed õiged on: Abrahamil, Jakobil Taawetil j. n. e. olla ka mitu naiſt olnud. Ühe naiſe pidamine ei olewat iſegi Uues testamendis mitte ette kirjutatud; ainult piiskopp pidawat „ühe naiſe mees olema“, olla Paulus ütelnud. Niiſuguſt mõtlemiſe wiiſi ſell käärimiſe ajal ei ole waja imeks panna. Seſt iſegi parema ſeltskonna hulgas oldi kahe wahel, kas mitte palju naiſi pidada lubatud ei ole. Protestandi uſuline Hesſeni landkrahw Fiilipp laskis ennaſt kiriklikult teiſe naiſega laulatada ja ſai ſelleks Lutheruſelt eneſelt weel loa. Lutherus on ſeda lubaduſt küll päraſtpoole kahetſenud, aga ſell ajal arwas ta asja lubatuks. — Mitme naiſe pidamine tehti wiimati Münsteris häälte enamuſega otſuſeks. Johann Bokkelſon iſe wõttis eneſele 16 naiſt, teiſed tegiwad temale järele, ja peagi oliwad köik abieluealiſed naiſterahwad tanu all. — Mitme naiſe pidamine läks ka ſelle läbi kergemaks, et terwe kogudus ühiſel kulul ennaſt awalikkudel ſööma-aegadel toitis.

Warſi tõuſis Münsteris uus prohwet Duſentſchuer üles, kes turul rahwale teatas, taewane Iſa olla ütelnud, Johann Leideniſt pidada maa pääl õiguſe kuningaks olema. Rahwariik muutus ſiis ka pea kuningriigiks. „Siioni kuningas“ ſoetas eneſele uhke koja ja ſaatkonna, kandis kuldkrooni ja ſiidi ning purpuri riideid. Kes tema kuningriigi ſisſe uskuda ei tahtnud, taſus ſeda werega. See köik aga ſündis ümberpiiramiſe kestuſel. Juba oli nälg linnas waraks, ſeſt raha oli küll, aga toiduwara wähe. Hullumeelſus läks ſelle tõttu weel ſuuremaks. Kindlasti loodeti abi pääle ja uſuti kathlemata prohwetite kuulutuſi, et köige maailma ümberristijad Münsterit pääſtma tulewat. Aga abi ei tulnud ega tulnud. Jutlustega püüti nälgiwat hulka waigistada, kiideti paastumiſe kaſu ja laideti kõhu ebajumalateenistuſt. Juba ſöödi koerte ja kaſſide liha. Aga weel ei tahetud alla-andmiſeſt kuuldagi. Mõned põgenesiwad waenlaste leeri, ſaiwad aga ſiin haledat otſa, ſeſt et neid ei uſaldatud. Iſegi üks kuningas Johanni naisteſt tahtis tema juureſt ära minna. Kui ühel päewal nälgijate hädakiſa tema kõrwu tungis, ütles ta, tema ei wõida ſeda

uskuda, et se kõik Jumala tahtmine on. Ta palus kuningalt luba teiste naistega ühes linnast lahkuda võida. Kuningas aga wiis tema turule kesk rahwa sekka, käskis tall põlwili hakata ja löi siis oma käega ta pää otsast maha. — Wiimati ommeti lõppes meeste kannatus Bokkelsoni kuulata. Kaks wahi pääl seiswat kodanikku läksiwad öösel waenlase leeri ja pakkusiwad endid piiskopi wäele teejuhtideks linna. Piiskopp tahtis linna häwitamise eest hoida ja nõudis sellepärast weel wiimast korda alla-andmist tingimistega. Tema pakkumine lükati tagasi. Siis pugesiwad ülewal nimetatud kaks jooksikut ühes mõne sõjamehega öösel linna ja tegiwad teistele wärawad lahti. See oli lehekuu 11. päewal 1535. Kole tapmine algas ja kummaltki poolt langes tuhandeid.

Menno Simoonis (Lange j.).

Kuningas Johann ja teised eestwedajad wõeti wangi. Roothmannil aga olla korda läinud ära põgeneda, ta olla Friisimaal ühes mõisas weel mitu aastat salajas elanud. Suurem jagu wangisid, nende seas ka Johanni päänaine Diwara, hukati ära. Bokkelson, Knipperdolling ja Krechting aga hoiti iseäraliseks kohtumõistmiseks alal. — Johann Leidenit laskis piiskopp würstide ja maaisandate juures ümber widada ja näidata. Alles seitsme kuu pärast tuli tema hukkamine. Enne seda oli landkrahw Fiilipp kaks õpetajat saatnud, et nad waleprohweti hinge weel päästaks. Aga need ei saatnud tema juures midagi korda. Bokkelson ütles, tema olewat küll ülematele, aga mitte Jumalale kurja teinud. — Teda ja tema seltsimehi pidi kohtu otsuse järele tuliste pihtidega elust surma saadetama. See otsus saadeti näärі kuus 1536 Münsteri turul, kus Johanni auujärg kord seisnud oli, toime. Kõigi kolme surnukehad riputati raudpuuridesse üles ja tõmmati Lamberti torni otsa. Sääl ripuwad puurid prohwetite luudega weel täna päew, kuninga luukere keskpaigas ja mehe pikkuse jägu kõrgemal kui teised.

Meie lahkume kurwast nähtusest ohkamisega: „Walskuse wiisid saada minust ära, ja anna mulle armust oma käsuõpetust. (Taaw. l. 119.)

Enne ja pärast seda kurba lugu on weel palju teisi ümberristijaid olnud, kellel nende ekstitustega midagi ei ole tegemist olnud, waid kes, nagu Sebastian Frank ütleb, „põhjalikult waadates muud midagi ei ole õpetanud ega harjutanud, kui ainult armastust, usku ja risti“. Niisuguste ümberristijate kilda tuleb

wäga tähelepanemise wääriline usu-õpetaja Menno Simoonis († 1561) lugeda, kellest kõik mennoniitide ehk ristimisemeelsete kogudused kogudused Saksamaal, Hollandis, Wenemaal ja Põhja-Ameerikas oma nime on saanud. Menno oli Holsteini pool katuliku preestriks olnud, oli aga piibli lugemise tõttu katuliku usu dogma üle kahtlema löönud. Ümberristijate wõi ristimisemeelsete märtrite julgus oli teda siis sellesse kogudusesse meelitanud. Menno jättis preestri ammeti maha ja laskis ennast uuesti ristida. Terwelt 25 aastat töötas ta siis wäsimata hoolega kirjeldamata wiletsuses ja ütlemata suure wisadusega ning kannatliku meelega sõna ning kirja kaudu Põhja-Amerikas, Friisimaal ja ka Liiwimaal. Tema tahtis üht kogudust kokku saada, mis puhas ja laitmata oleks ja millele ka need, kes wäljaspool seda kogudust seisawad, midagi ei wõiks ette heita. „Kogudus ilma wandeta“ (wäljaheitmise wanne) ütles ta: „on kui linn ilma müürideta, kui põld ilma kraawita ja aiata, kui maja ilma seinata ja uksita.“ „Tõsine ristiusk ei ole mitte õpetuste ja dogmade süsteem (kawa), waid Kristusele järelkäimine tõsises südame muutmises ja Jumalale meelepäralises elamises.“

Johannes Kalwin

ja usupuhastamine Prantsusmaal.

ara oli Zwingli ja Ökolampaadius wõitluse wäljalt lahkunud ja reformatsiooni töö Shweizis pooleli jätnud. Sääl saatis Jumal Romaani rahwaste sekka mehe, kes pooleli jäänud tööd säält edasi hakkas jätkama, kuhu ta katki jäänud oli. See mees oli Johannes Kalwin. Tema tegewuse pääwäli oli Genf Shweizimaal. Kalwin ei olnud aga mitte ainult Prantsus-Shweizi usupuhastaja, waid ühtlasi ka Prantsusmaa, Hollandi, Inglismaa, Shottimaa, Poolamaa ja teiste maade ning linnade usu reformaator. Iseäranis suurt õnnistust töi ta ewangelilisele Prantsusmaale, kelle õpetaja ta oli ja kes tema waimu mõju all edenes. Aja pooleſt ei olnud Kalwin aga siiski mitte Prantsusmaa esimene usupuhastaja, nagu üleüldse Kalwin mitte selle pooleſt tähtjas ei ole, et tema kusagil usupuhatust oleks alustanud, waid ainult selle pooleſt, et tema reformatsiooni tööd ja ewangeliliſt kirikut kinnitanud, korraldanud, waimlikult kaswatanud ja juhtinud on.

Enne Kalwini töötasiwad Genfis ning Prantsusmaal teised mehed. Iseäranis kuulus on kakskümmend aastat Kalwiniſt wanem Wilhelm Farel, kes wäsimata hoolega ja imekspanemise wäärilise südidusega ewangeliumi ja puhta õpetuse ning elu seemet siin ning sääl laiali puistas. Farel oli aastal 1489 Lõuna-Prantsusmaa maakonnas Dauhwinis sündinud. Tema wanemad oliwad agarad katuliku usu ja wagaduse pidajad ning südikad hääde-tegude tegijad olnud. Elaw teaduse himu wiis Fareli, kes wanemate wagaduseſt palju lugu pidas, Pariisi linna, kus tema kuulsa ja targa Dr. Faaber Stapulenſiſe jalge ees istus, kes temale Greeka keelt ja teadusi õpetas ning teda Püha kirja juurde juhatas. Aega mööda hakkas mõlemile, nii hästi õpetajale kui õpilasele armu walgus paistma ja Farel kuulis oma kooliõpetajat sagedasti ütlewat: „Jumalal on oma kirikuga midagi uut ees, ja seda saad weel sina ära nägema.“ Faaberi, selle kallimeelse ja waimustatud Jumala tõe õpetaja, ümber kogus suur hulk sõpru, nende hulgas ka Margareetha, Prantsuse kuninga Franz I. waimurikas õde. Faaber kuulutas neile, et Kristuse läbi üksi wõib õndsaks saada ja et õndsust ainult armust usu kaudu wasta wõetakse. Oma õpetuse

päraſt langes Faaber pea tagakiuſamiſe alla. Kui nüüd Pariiſis enam awalikult ei tohitud uueſt õpetuſeſt kõnelda andis Faaberi sõber Moo (Meaux) piiskopp Wilhelm Briçonnet (= Briſſonnee) tõe tunnistajatele luba oma piiskopplikus kojas koosolekuid pidada ja kiriku paremale järjele ſeadmiſe üle aru pidada. Moos tärkas nüüd kaunis ewangeliline elu ülesſe. Lefevre (nii kutſuti Faaberit prantslaste ſeas) pani piibli prantſuſe keelde ümber, Farel ja teiſed pidaſiwad jutluſi ning piiskopp iſe katſus kiriku oluſid parandada. Tema lootis uuenduſi ette wõtta wõiwat, ilma et ſellepäraſt lahkuminemiſt katuliku kirikuſt karta oleks olnud. Margareetha mõju, tema eeskuju, tema kaunis ning waikne tegewus edendas omalt poolt asja nii, et ſuur oſa aadeli mehi ewangeliumi walguſe poole pööraſiwad. — Aga ka ſiin läks aſi ſelle sõna järele: „walgus paistis pimeduſe ſisſe, aga pimedus ei wõtnud teda wasta.“ Wastaſed ei annud ewangeliumile rahu. Halwa kuulſuſega Margareetha ema ja teiſed ajaſiwad asja nii kaugele, et Moo ringkond waikima ſunniti. Lefevre, Farel ja ſeiſed pidiwad põgenema, piiskopp Briçonnet oli ſunnitud oma õpetuſt tagaſi wõtma, kiriklikka uuenduſi wanale järjele ſeadma ja Lutheruſe kirju ära põletama. Sell ajal, ſee oli aastal 1520, woolas Prantſusmaal eſimeſt korda ewangeliliſte weretunnistajate weri. Pariiſis ſuri lahkemeelne Pavannes (= Pawann), Metzis julge ja tuline Leclerc (= Leklärk) ja teiſed tuleriidal. Farel oli Shweizis pelgupaiga leidnud. Baaſeli elanikkudele ei meeldinud tema rahutu Prantſuſe iſeloom ja ta pidi ſiit edaſi rändama. Ka Mömpelgardi, kus ta ühel preeſtril püha pildi käeſt oli kiskunud ja wette wiſanud, ei wõinud ta jääda. Ta tuli Straaſsburki ja leidis ſiit oma Pariiſi sõbrad ning oma kooliõpetaja Lefevre ühes paljude teiſte Prantſuſe põgenejatega eeſt. Straaſsburgiſt rändas Farel Shweizimaa Waadtlandi, mis Berni linna mõju all ſeiſis ja pea täiesti ſelle linna walitſuſe alla langes. Üks kaitſetunnistus Berniſt andis temale loa igalpool Berni maal

Wilhelm Farel.

jutluſt öelda. Nii oli ſiis Farel ühtelugu missioni teekondadel ja äratas oma ſütitawa könega ewangeliumile paljudes paigus poolehoidjaid. Küll ſai ta ka ſelle juures palju kannatada ja piina tunda. Selle eeſt aga kinkis temale Jumal tubli Peeter Viret (= Wiree) Orbiſt kaastööliſeks. Viret oli reformeeritud Waadtlandi tähtſam waimulik mees ja Berni walitſuſe poolt Loſannis aſutatud uue akadeemia kõige parem kooliõpetaja. Ta oli julge ja ſüdikas, ſelle juures aga ka pehme, taſane mees ja üliagar kirjanik.

Sell ajal, ſee oli aastal 1523, tuli Farel eſimeſt korda Genfi linna. See linn oli ſenni ajani ühe piiskopi aſukoht olnud, kes poole oma politiliſeſt mõjuſt Sawoa hertſogi kätte oli andma pidanud. Kodanikud aga ei olnud kudagi nõuus, ilmaliku walitſeja alamaks heita. Nemad ihkaſiwad wabaduſt ja iſeſeiswuſt ja leidſiwad ſelles asjas Berni poolt toetuſt. Linn langes kahte erakonda. Ühed hoidſiwad Berni poole, ja neid kutſuti oma eeſtwedaja Hugues järele „Hugenottideks“, teiſed hoidſiwad Sawoa koja poole, ja neid hüüti „mamelukkideks“. Selle politiliſe lõhe kõrwa tekkis Fareli tulemiſega ka uſulik liikumine. Juba aastal 1535 ſai Genfis ewangeliumi erakond wäliſpidiſe wõidu, kuna awaliku otſuſe järele paawsti uſk kõrwale heideti. Aga ſee ei olnud ommeti weel mitte ſüdame wangi andmine uſu ſõnakuulmiſele. Paljud oliwad uſupuhastamiſe otſuſe poolt olnud, ſeſt et nad ſell kombel Sawoa ning piiskopi alt lootſiwad lahti ſaama; teiſed oliwad ſeda lihtſaſt wabaduſe armastuſeſt teinud, kolmandamad sõpruſe pärаſt Berniga, kes Genfi wabaduſe eeſt kaaſa aitas wõidelda. — Suurem osa Genfi kodanikka oliwad weel toreduſe ja lõbu armastajad, ja Farel nägi ette ära, kui wäga raske ſee ſaab olema, neid inimeſi ewangeliumi kerge ikke alla paenutada ja korraldatud ewangeliliſt koguduſe elu luua. Tema tundis, et ſee ülesanne talle liiaks on ja õhkas ning palus Jumalt appi.

Peeter Viret.

Sääl juhatas ſaatus ühel õhtul tema juurde mehe, keda Jumal ära walitſenud oli, et ta Genfis ja teistes maades Tema tööd pidi edaſi tegema. See mees oli Johannes Kalwin, kes lõikuſekuu lõpul a. 1536 Fareli juurde tuli. Tema ſiht oli Itaalia. Tema tee wiis aga teda Genfiſt läbi. Siia tahtis ta paljalt ööſeks jääda, et teiſel päewal edaſi Baaſelisſe reiſida, kus ta oma õppimiſt jatkata tahtis. Enne kui meie aga Kalwini tuttawaks

saamisest Fareliga köneleme, paneme tähele, kudas Kalwini käsi enne seda käiuud oli.

Johannes Kalwin oli aastal 1509 Noyonis (= Noajoonis) Prantsuse Pikardias sündinud. Tema õige nimi oli Jean Cauvin (= Shann Kowäng). Kalwin on tema Ladina keelne nimi. Juba warakult tuliwad poisi hääd waimuanded nähtawale, ühtlasi aga ka tema keha nõrkus. Tall oli kindel iseloom. Muidu oli ta tasane ja mõtleja, pani aga selle juures ommeti kõik tähele, mis ta kaasõpilased halba tegiwad, ja noomis neid kõwaste nende pattude pärast. Kooliõpetajate õpetust pani ta hoolega tähele. Kalwini isa, krahwi maakonna kohtu fiskaal-prokuraator oli haritud ning jõukas mees. Tema tahtis pojast suure mehe teha, saatis teda esmalt Pariisi, siis Orleani ja Bourges'se (= Burshesse) õigusteadust õppima. Arusaamise ja meelespidamise poolt oli Kalwin kõigis koolides oma kaasõpilastest üle. Koolilaste harilikkudest mängudest ja meelelahutustest ei wõtnud Kalwin mitte osa. Teised koolipoisid kartsiwad ja auustasiwad Kalwini enam, kui nad teda armastasiwad. Juba siiis armastas Kalwin poole ööni tööd teha ja ka hommiku warakult juba kelle wiie ajal õppima hakata. Nii sai ta 19 aastaselt doktoriks.

Küll elas nooremehe südames Jumala kartus, aga rahu Jumalaga ei olnud temal mitte. Jumala käskudest üleastumist katsus ta meeleparanduse tegudega lepitada. Küll uuris ta wanade keelte ning õigusteaduse kõrwal ka Püha kirja, oma südame häda ja õndsust Kristuse sees ei tunnud ta aga mitte. Sääl tuli ka temale armutund. Isa kes pojale tema kõrgemas kutses ehk takistuseks oleks ees olnud, lahkus siit ilmasst. Kalwin läks uuesti Pariisi, kus juba weretunnistajate tuleriidad leekinud oliwad. Siit leidis ta ringkonna ewangeliumi meelseid inimesi ees. Siin, Pariisis, oli ka see koht, kus noorelmehel kui soomused silmilt langesiwad ja ta häkisti teiseks inimeseks sai. Ta nägi oma seniste meeleparanduse harjutuste tühjuse ära ja leidis pattude andeksandmist ning rahu usus Lepitaja Jeesuse Kristuse sisse, kelle sees meie ära walitud ja armuleidnud oleme. Kartus ning rahutus, mis waremini ainult siis ajutiseks temast lahkunud oliwad, kui temal teistega tegemist oli olnud ja ennast tähele panemata jätta oli wõinud — lahkusiwad nüüd temast täiesti. Tema südamesse asus jumalik rõõm, mis teda taga kihutas, ka teistele seda kuulutama, kui lahke Issand on, kui pühad, kui õiged ja hääd kõik Tema teed ning käsud on. Noormees, kes Pariisis wast õieti Püha kirja ja usuteadust uurima hakkas, sai Pariisi usklikkude ringkondade eestwedajaks. Tõsised, selged, sügawad ja kindla mõttega oliwad köned, mis ta siin koosolekuil pidas. Need lõppesiwad ikka sõnadega: „Ons Jumal meie poolt, kes wõib meie wasta olla?" Kalwini õuemärk: käsi, mis põlewat südant pakub — oli temale märgiks, et ta ennast täiesti Jumalale on annud. „Jumal on mind häkisti enesele annud, ta on häkitse minu südame Oma tahtmisele sõnakuulelikuks teinud." Kalwinil ei ole pärastpoole oma armu seisukorra kohta iialgi kahtlusi tõusnud. See oli umbes aastal 1533.

Kalwini kuulutati ketseriks; ka kaewati ta pääle ja sellepärast pidi ta Pariisist põgenema. Ta läks kõige enne ühe kõrge kaitsja Angoulêmi juurde ja õppis ning uuris siin edasi. „Kalwini koopas", mida praegu weel näidatakse, jahutas ta usklikka elu sõnaga ja kinnitas neid palwe ja sakramentide jagamisega. Ommetigi ei olnud ta Prantsusmaal oma elu eest julge. Ta läks Straasburgki ning Baaselisse. Baaselis õppis ta Kapito juures Hebrea keelt ja tegi oma waikses töötoas emand Kleini juures tööd oma kuulsa raamatu kallal: „Ristiusu õpetus (Institutio christianae religionis). See raamat ilmus a. 1535 Ladina ja pärastpoole ka Prantsuse keeles. Ehk küll Kalwin seda raamatut kirjutades alles 26 aastane oli — siiski on see töö ommeti tema kõige tähtsam ja küpsem töö. Oma sisu ja wormi poolest wõib aga seda raamatut kõigist usupuhastuse aja raamatuist kõige rahuloldawamaks pidada. Ta oli Prantsuse kuninga Franz I-le pühendatud. Raamatu eeskõnes tahab Kalwin teotatud ja tule ning mõõgaga taga kiusatawate ewangeliliste alamate eestkostja olla. „Kui meie usku uueks nimetatakse, siis sõimatakse Jumalat; sest tema püha sõna on see, mida uuendusena kahtlustatakse. Meie usk on ainult neile uudis, kellele Kristus ja tema ewangelium uudis on." See raamat ei olnud mitte ainult kuningale reformaatori hüüdjaks hääleks, waid ka terwele kirikule. Oma teadusliku wäe ning loogikalise terawuse, oma sügawa waimu ning oma korraldatud ning kauni keele poolest on aga see raamat weel täna päew ewangeliumi kirikule kristliku tundmise suureks waranduseks. See raamat ükši oleks Kalwini nime suremataks teinud.

Institutio, „Ristiusu õpetuse", esimene wälja-anne seletab neljas jaos, esiteks käsku, siis usku, siis palwet, siis sakramenta, kirikut ja kirikukorda. — Sääl öeldakse muu seas: Usk (religio) elab igas inimeses kui jumaluse aimdus. Loomulik Jumala tundmine on aga patu läbi tumestatud. Sellepärast on üleloomulikku ilmutust waja. See on meil Pühas kirjas olemas, mis Püha Waimu tunnistusega meie südames kokku käib ja nii meile ennast kui tõde näitab. Teisi ilmutusi panewad ainult märatsejad tähele. Ilmutuse kaudu saame meie teada, et inimene hääks on loodud ja et Aadama läbi patt meieni on tulnnd. Pärispatt on inimese loomuse täielik wõõriti käänamine. Tema läbi on inimene wabaduse kaotanud. Nüüd wõib meile ainult Jumala armuline meel ja mitte meie wäärtus õndsust anda. Jumala armu peab inimene usuga, mitte ajalooliku tõekspidamise, waid õige ootusega (fiducia) wasta wõtma. Usk, mis meid uuesti sünnitab, on and ülewalt, mis ainult ärawalitutele osaks saab. Nemad üksi on õige kirik. Kirik on wäljaspidi jumaliku õndsuse asutus ning meie ema. Selles seisuses on ta Jumala sõna külge seotud. Tema alla käiwad waimulikud ja muud inimesed. Wiimased wõtawad kiriku juhatamisest ning walitsemisest osa. Sinodite kaudu annab see walitsus seaduši, oma asemikkude, presbütrite kogu kaudu hoiab ta kirikus korda alal. Kiriklik karistus on kurjadele aiaks ees, häädele aga tagakihutajaks ja isalikuks witsaks. Karistus käib mitmest astmest läbi. Esimene aste on eramanitsus, teine awalik noomitus, kolmas püha õhtusööma-ajast eemale tõukamine. Riik korraldab ilmalikud, kirik

waimulikud asjad. Riigi kohus on kirikut toetada ja Jumala teotamise, kümneist käsust üleastumise wasta üles astuda. Sakramendid on nähtawad Jumala armu pandid ja pitserid, mis meie nõtra usku kinnitama peawad. Kui meie sakramenti usklikult wastu wõtame, saame meie Kristuse ihu ja were ollusest osa. Sellepärast ei ole püha õhtusööma-aeg mitte paljas mälestuse sööma-aeg, waid temas astub uskliku inimese hing Kristusega saladuslikusse töelisesse ühendusesse.

Warsi pärast „Ristiusu õpetuse" ilmumist, mis palju imestamist ning tähelepanemist sünnitas ja kirjutaja nime sakslaste juures tuttawaks tegi, lahkus Kalwin Baaselist ja tuli Itaaliasse Ferraara hertsogi proua Renaata juurde elama. See naisterahwas oli ewangeliumi sõber; tema ümber oliwad endid mitmed mehed ja naised kogunud. Umbes pool aastat jäi Kalwin siia paigale. Et hertsog ise mitte ewangeliumi sõber ei olnud ja tema poolt tagakiusamist karta oli, siis lagunes see ringkond pea üheks ära. Kallimeelse hertsogi prouaga aga jäi Kalwin eluks ajaks kirjawahetusesse ja oli temal noomijaks ning trööstijaks hingekarjaseks. Teekonnal Ferraarast Baaselisse tagasi pidi Kalwin Genfi kaudu minema, sest et sõja pärast Franz I-se ja Karl V. wahel harilik tee kinni oli pandud. Genfi jääda ja selle linna reformaatoriks saada, ei olnud iialgi Kalwini mõte olnud. Kui waikne, tasane ja tagasihoidlik mees tahtis ta nagu ennegi ainult uurimisele elada ja ükfi kirjade kaudu kiriku kohta üleüldist mõju awaldada. Aga inimene mõtleb, Jumal juhib.

See oli aastal 1536. Õhtu hilja saab Farel, kelle õlgasid Genfi usupuhastuse töö raskesti waewab, sõnume, et „Ristiusu õpetuse" kirjutaja Kalwin Genfis wiibida. „See on mees, keda Jumal meile saadab", mõtleb ta ja läheb otsekohe Kalwinit taga otsima. Ta puistab Kalwini ette oma südame ja palub teda Genfi jääda. Kalwinil on tuhat wabandust. Ta olla weel noor, ta pidawat weel palju waikses rahus õppima, ta olla liiga nõrga terwisega, ei oskawat tegelikka asju ajada j. n. e. Sääl tuleb Fareli pääle püha wiha. Ta tõstab käe üles ja ütleb Kalwinile müriseWa häälega: „Sina köneled oma õppimisest ja oma rahust. Aga mina ütlen sulle Jumala nimel: Kui sina kirikule tema hädas appi ei taha tulla ja ennast enam otsid kui Kristust, siis neab Issand kõik sinu õppimised." See sõna muutis Kalwini meele. Püha kartus tuli tema pääle. Kakskümmend aastat hiljem ütleb ta sellest silmapilgust: „Mull oli, nagu näeksin ma Jumala hirmsat kätt, kes mind taewast kinni wõtta ning tagasi hoida tahab." Kalwin jäi Genfi. Esiotsa oli ta usuteaduse eraõpetaja, pärast kiriku õpetaja, Fareli ja Viret (= Wiree) kõrwal.

See oli kibe töö, mis Kalwinil siin teha oli. Kõrged ja madalad oliwad kõbliselt langenud ja igapidi üle kätte läinud. Ülemalt poolt oli halwa eeskujuga eel käidud. Piiskopp ja kogu waimulikkude meeste hulk oli jumalakartmata ning lodewat elu elanud. Politsei ammetnikud pidiwad röõwitud tütarlapsi klooStriteSt ja piiskopi lossist wabastama. Ja kui ka Farel ja Viret

juba parandawa käe säälsete olude külge pannud oliwad, siis näitawad ommeti Fareli sõnad, kui wähe paranduſt kätte oli saadud. „Genfilaſed wihkawad preeſtrid ja söövad paastupäiwil liha“, ohkab tema. Kalwin wõttis asja tõſiſemalt käſile. Mitte ainult uſus, waid ka elus tahtis ta ühes oma kaastöölistega Jumalale puhaſt rahwaſt muretſeda. Tema mõjul pandi waljud elueeskirjad maksma. Hoolimata meele, kergemeelſuſe ja awaliku korra teotamiſe pääle määrati karistus. Nii hästi riik kui kirik pidi waljusti korra järele walwama. Paljud tundſiwad endid Kalwini eeskirjade läbi puudutatud ja haawatud ja hakkaſiwad kirikuõpetajate ilmwõimata raske ikke üle kaebama. Jõudis Lihawõtte hommik 1538 kätte. Kalwin andis kantsliſt teada, et tema ühes oma ammetiwendadega niiſuguſele taltſutamata rahwale mitte Jumala armu ei wõiwat anda. Suure käraga kuulutaſiwad nüüd Lihawõtte esmaspäewal kokku tulnud kodanikud *Kalwini*, *Fareli* ja weel ühe kolmandama õpetaja *wande alla*. Kolme päewa jooksul pidiwad need mehed linnaſt lahkunud olema. Züürich ja Bern katſuſiwad wahele astuda ja õpetajate eeſt ſeista, aga ſee ei jõudnud Genfi kodanikkude otſuſt muuta. Farel läks Neuenburki, et ſääl oma tööd jatkata; Kalwin kutſuti Straaſsburgi Prantſuſe põgenejate koguduſe õpetajaks. Sääl pidas ta ülikoolis uſulikka ettelugemiſi, ſeletas Püha kirja, iſeäranis raamatut Rooma rahwale ja õppis nägema, kudas kriſtlik koguduſe elu areneb. Ikka laiemaks läks tema aruſaamine. Zwingliga wõrreldes wõib Kalwiniſt öelda, et tema töö mitte nii politiline ega rahwuslik ei olnud kui Zwingli töö; ſelle ette aga pidas tema Jumala üleüldiſt kirikut terwes ilmas ſilmas ja õppis lugu pidama „pühade oſaſaamiſt ja püha ristikoguduſt, kui Kriſtuſe ühte ihu, kelleks meie kõik ühe Waimu läbi ristitud oleme, olgu meie Juuda ehk Greeka rahwas.“ — Ka Lutheruſe ning Melanhthoniga astus Kalwin ühenduſesſe. Iſeäranis tekkis tema ning Melanhthoni wahele eluaegne ſüdamlik ſõprus. Lutherus pidas nooreſt Kalwiniſt palju lugu. Kalwin aga ütles Lutheruſeſt: „Kui tema ka mind kuradiks peaks nimetama, ſiis peaksin mina ommeti temaſt kui ſuureſt Jumala ſulaſeſt auukartlikult lugu.“ —

Straaſsburgis ſündis ſee ka, kus Kalwin *Idelette von Büreniga*, ühe ümber pöörnud ümberristija leſega, abieluſe astus. Temas leidis uſupuhaſtaja ſeda, mis ta otſis ja mis tall waja oli, ühe kriſtliku naiſe paleuſe. „Ainukene kaunidus, mis minuſſe mõjub“, kirjutas ta kord Farelile, „on ſee kui naine taſane, kaſin, wiiſakas, hoolikas ja kannatlik on ja kui ta mehe eeſt hoolitſemiſt oma kõige ülemaks ülesandeks peab.“ Kalwini abielu oli küll hoopis teine kui Lutheruſe oma. Kuna Lutherus elurõõmſalt oma Kääthega nalja heitis ja oma laſtega mängis, oli Kalwini perekonna elu ſügawalt tõſine. Oli ta ommeti ſagedaſte haige ja muidu põdur! Tuli temale ju Prantſusmaalt ühtelugu halbu sõnumeid. Paljud tema õpilaſteſt ja sõbruſt ſuriwad ſääl weretunnistajatena ja jätſiwad oma waranduſe ning elu oma uſu eeſt. Pääle ſelle kurwaſtas Kalwini ka ſee, et kõik kolm laſt, keda Idelette temale ilmale kannud, ühe teiſe järele ära ſuriwad. Roomlaſed pidaſiwad ſeda asja weel päälegi Jumala nuhtluſeks. Kalwin aga mõistis ennaſt trööſtida ja ütles:

„Kas mull poegi tuhandete kaupa terwes ilmas ei ole!“ Waimurikas Idelette oli Kalwinile tema ametiski abiks. Temaga wõis Kalwin Jumala riigi asju läbi rääkida. Tema hoolitses ka Kalwini hädise ihu eest. Mõne aasta pärast aga kisti temalt tema armas abikaasa ära. Oli lahkumine küll troostirikas, siiski sünnitas ta sügawat walu. Idelette wiimsed sõnad oliwad: „Oh seda suurepäralist ülestõusmist: Oh Abrahami ja kõigi meie isade Jumal! Oh sa usklikkude lootus maailma algmisest saadik! Sinu pääle loodan ka mina! Palugem ommeti! Paluge, paluge kõik, paluge ka minu eest.“

Johannes Kalwin.

Genfis oliwad olud kaunis kurwal seisukorral. Kalwin kuulis, kudas riik, kirik ja eluwiisid ikka enam ja enam rikki lähewad ja kudas waenlased juba hõiskawad, et Genf jälle katuliku kiriku alla saawat. Aega mööda hakkasiwad kõik sellest mõtteist kinni, et ainult Kalwin selles hädas aidata ja asju keeruliselt olekust wälja juhtida wõiwat. Linna nõukogu saatis saadikud Straasburki, kes Kalwini pidiwad paluma, et ta wana ammeti pääle tagasi tuleks. Kaua pani Kalwin sellele kutsele wasta. „Ennem üle mere minna, ennem surra, kui selle risti külge ennast naelutada lasta, kus päewas tuhandest haawust werd niriseb“, ütleb ta. Wiimati aga andis ta Fareli uutele wannutamistele ja Straasburgi kirikuõpetajate palumistele järele ja lubas Genfi tulla. See oli aastal 1541. Suure auuga toodi ta Genfi tagasi. Kalwin oli ka nüüd walmis südant ja elu Issandale siin ohwriks tooma. Ta oli seekord 32 aastat wana, põdur terwise, aga kange usu waimu poolest, kes ülesse waatab, et ülewalt jõudu oma tööle leida. — Jumala auustamine Tema sõna täieliku walitsuse kaudu ristiinimeste elus — see oli Kalwini siht.

Nüüd alles algas Genfi kiriku ülesehitamine. Kalwin oli selles arwamises kindel, et õpetuse kõrwa ka kiriklik kaswatus ja karistus peab astuma, kui kirik jäädaw ja tema käekäik kindel tahab olla. Sell mõttel seadis ta nõukogu

oowil kiriku-korra kokku, milles waljud kölbliſed nõudmiſed üles ſeatakſe ja nende täielikku täitmiſt nõutakſe. Tema määras waimulikkude meeste arwu ning tööpiiri ära, andis neile koguduſe liikmeteſt wanemaid (presbütrid) abiks ja ſeadis mõlemiſt konſiſtooriumid kokku. Ka kodanliku ſeaduſekogu wäljaandmine jäeti Kalwini kui õppinud õiguſetundja hooleks. Tema kitſendas rahwa walitſuſe wõimu. Kõige kõrgem wõim anti wäikſe nõuukogu kätte, kes kaheſajaliſt nõuukogu kokku kutſus. Ka terwe kaelakohtuline ja kodanlik õigus ühes nende õiguste üle walitſemiſe nõudmistega kaswis Kalwini ſuleſt wälja. „Kõik mis Jumala ees karistamiſe wääriline on, peab ka ſeaduſe ja ülemuſe ees, kes Jumala teener on, karistuſe wääriline olema. Kalwini ſeaduſte mõju oli ſuurepäraline. Otſe Mooſeſe taoliſelt korraldas Kalwin kui ſuur ſeaduſe-andja Genfi riigi kõlbliſt, politiliſt ja uſuliſt ſeiſukorda. Weel 100 aastat hiljem kirjutas Lutheruſe kiriku uſuteadlane Walentin Andreä: „Kui mind mitte wahe meie ja nende uſu wahel Genfiſt ei oleks eemale peletanud, ſiis oleks ſelle linna eluwiiſide kokkukõla mind oma külge köitnud". Aega mööda muutuſiwad Genfi kodanikud uſinaiks ja kodut armastajaiks inimeſteks. Nad läkſiwad jõuukaks, ja linn hakkas õitſema. Genfi aſutati akadeemia, kus Kalwin ja päraſt teda Beeza (Beeſa) ja teiſed õpetaſiwad. Tuhandeid õpilaſi woolas ſiia mitmeiſt maiſt kokku, et ſiin ewangeliumi walguſt eneſeſſe paiſta lasta ja ſeda walguſt ſiis ſiit oma iſamaale edaſi kanda. Mitte ainult prantslaſi, waid ka inglaſi, ſhottlaſi, hollandlaſi oli ſiin, kes kõik ewangeliumi tõe iduſid ſüdameſſe wõtſiwad ja ſelle läbi uuteks ſaiwad. Wägewasti mõjuſiwad ewangeliumi laiali kandmiſeks kaaſa Marot (= Maroo) ja Beeza poolt ümberpandud Taaweti laulud, milledele Goudimel iluſad wiiſid luuletas. Need laulud oliwad kõikide ſuus ja lauldi neid koguni Prantſuſe kuninglikus kojaski.

Kõige ſelle juures oli ſiingi enne pikka ja rasket wõitluſt waja ewangeliumi uſu kriſtliku kiriku korra waenlastega. Üleannetumad waimud wapuſtaſiwad ahelaid, milledega nad endid ſeotud arwaſiwad olema ja tahtſiwad neid kõrwale heita. Mõned määruſed oliwad ka tõesti ülearu waljud. Kes kirikuſſe ei tulnud, ſellele pandi rahatrahw pääle. Kes lauarahwa pühal lauale ei tulnud, pidi awalikult oma pattu kirikus kahetſema. Seeſama karistus ootas inimeſt, kes kolm päewa haige olnud ja ſelle aja jooksul mitte waimulikku meeſt eneſe juurde ei olnud kutſunud. Joomiſt karistati rahatrahwiga. Mängude mängijaid häbistati awalikult. Abielurikkujatele pandi iſeäraliſed raudwõrud kaela; kahekordſe abielurikkumiſe pääle määrati ſurma nuhtlus. Ühte tüdrukut, kes oma ema oli lüüa tahtnud, pekſeti awalikult piitſadega ja aeti linnaſt wälja. Ühel teiſel, kes omi wanemaid tõepooleſt löönud oli, löödi pää otſaſt maha. Keegi naine, kes Kalwini õpetuſe wasta oli rääkinud, aeti maalt wälja.

Kõige enam peab meid imeſtama panema, et Kalwin ſurmanuhtluſt ketſerite, ſ. o. kangekaelſete ekſiuſuliste kohta õigeks pidas ning kaitſes ja Genfi kohut mitte ei keelanud hiſpaanlaſt Miikhael Serwet'ti ära tapmaſt. Aga niiſugustes nõudmistes oli Kalwin oma aja laps. Iſegi Melanhthon ning Bullinger ja Shweizimaa ewangeliliſed ſeiſuſed, kelle hääksarwamiſt Serweti

surma nuhtluse kohta küsiti, ei olnud selle nuhtluse wasta. Sääl seisab ommeti Lutherus kõrgemal; tema on ikka ketserite surmamise wasta kõnelenud. Beeza on ketserite surmamist iseäraliſes raamatus järgmiselt kaitsnud: tapmine, abielurikkumine, wargus ja sarnased kuriteod teewad küll seltskonnale kahju, aga seda kahju wõib hinnata. Kes aga tõsist jumalateenistust ja usku rikkuda tahab, teeb seltskonnale niisugust kahju, mis tuhandete igawese hukatuseni ulatab. Augustiinus seletab asja nii: Patustamine ristiusu wasta on paljude teiste pattude hallikas. — Aga pääküsimus on ommeti see, kas riigil õigust ja arusaamist selleks on, et pattude hallikat kinni toppida. Seda peab tühjaks tunnistatama. Serweti hukkamine jääb suure reformaatori elu ja töö häbiplekiks. Küll palus Kalwin isegi, et Serweti surm mitte tulesurm ei pidanud olema, aga tema palwet ei pandud tähele. Kes aga oli siis see õnnetu Serwet.

Miikhael Serwet.

Serwet oli sündimise poolest spaanlane, ammeti poolest õpetlane ja arst. Ta oli Kolmainust teotanud, seletades, et Jeesus Kristus mitte Jumala igawene poeg ei ole. Hääde annetega, aga taltsutamata ja püsimata waimuga, mõistis ta kõikidega sõprust pidada; oli täna ümberristija, homme katuliiklane ehk midagi muud. Südame põhjas aga näis ta naturalismuse (looduse jumaldamise) ehk pantheismuse (kõikjumaluse) usu poole hoidma ja nägi kõigi asjade põhja ja saladust alaliſes waheldamiſes, saamiſes ja muutumiſes. Igaweſt olemiſt tema ei uskunud. Were ringjooksu on tema kõige enne tähele pannud. Teekondadel ja kirjade kaudu oma õpetust laiali laotades oli ta eneſele palju waenlasi kogunud. Wjennis oli ta koguni surmagi mõistetud. Nüüd oli temal himu Genfi kaudu Itaaliasse reisida. Kalwiniga oli ta juba kirjade kaudu tuttawaks saanud. Kalwin aga pidas Serwetti wäga kardetawaks meheks. Genfi jõudes hakkas Serwet säälsete libertiinlastega (wabameelsetega) sõbrustama, kes linna kristliku elukorra wasta seisiwad. Ühes nendega wõeti ta wangi. Kalwinil oli nõu selle mehe jultunud meelt murda. Kohtu ees tunnistas Serwet oma kirjad

omaks ega wõtnud sõnagi neist tagasi. Ta seletas, et jumalus ka kuradite sees elada. Kõik olla jumalust täis. Ka see järg siin on jumala ollus (substantsia). Kalwini wasta oli ta kirgliselt häkiline ja nõudis tema surma. Tall näis lootust olema libertiinlaste abil wõitu saada ja Kalwinit häwitada. Libertiinlaste wõim oli ka tõesti suur. Siiski oli Serwet ennast sellega petnud. Kohtunikkude enamus mõistis Serweti wabariigi wanade seaduste põhjal „Jumala Poja, Püha Kolmainuse ja laste ristimise lõppemata teotamise pärast tulesurma. Kalwini palwe, otsust pehmendada, jäi asjataks. Sääl löi Serwet kohkuma. „Armu, armu", hüüdas ta. Oodati, et ta nüüd oma õpetuse tagasi wõtab. Aga Serwet ei tahtnud seda teha. „Mina kannatan ilma süüta, mind wiiakse kui kiusu ohwert surmale." Selle juurde ta ka jäi ja nii suri ta. See oli aastal 1553.

Waen Kalwini wasta ei saanud waikima. Ta leidis kirjasid oma kantslis, mis temale surma ette kuulutasiwad. Tänawail ässitati koeri ta pääle. Teda kutsuti Kainiks Kalwini asemel. Kõik teotused kandis ta kannatlikult ilma isikliku kättemaksmise himuta. Kui üks tema waenlasist, Perrin, walitsuse etteotsa astus ja mõningad wandega oliwad töötanud Kalwini hukka saata, kirjutas Kalwin: „Nähtawasti tahab Issand meid kõigest inimlikust abist lahti teha, et meie ainult Tema pääle loodaksime." Waikselt ja tasakesi täitis ta oma kohuseid edasi. Waenlaste mäss, kes sõjariistad oliwad wõtnud, saadeti rahwa poolt nurja, ja Kalwin sai jälle aega ja mahti oma suurt tööd kunni oma eluõhtuni truuisti edasi jatkata.

Suur oli töö ja mure, mis selle mehe hooleks oli antud. Tema pidi terwet reformeeritut kirikut kõigil mail silmas pidama ja igalpool rahu ning ühendust sobitama. Äralugemata on kirjade arw, mis tema würstidele, õpetajatele, kogudustele, kiusatawatele ja taga-aetawaile on kirjutanud. Põgenejaid ning abiotsijaid wõttis ta wastu ja hoolitses nende eest. Selle kõrwal pidas ta peaaegu iga päew jutlusi ja usuteaduselisi ettelugemisi. Wiimaseid kuulasiwad nii hästi üliõplased kui Prantsuse jooksikud ja kõik, kes sügawamini Jumala armu nõuust aru tahtsiwad saada. Pääle selle wõttis ta koosolekuist osa, wõttis inimesi wasta, käis peresid ja haigeid katsumas ning toimetas kirjanduselisi töid. Ülewalpool nimetatud „Ristiusu õpetuse" kõrwal on wäga tähtsad Kalwini kommentaarid ehk üksikute Püha kirja raamatute seletused. Need on wäga põhjalikud ja peetakse neist weel tänapäew suurt lugu. Imelik on, et Kalwin ennast ei oma jutluste ega ettelugemiste wasta, mis teised järele kirjutasiwad, iialgi ette ei walmistanud. Tall ei olnud seks aega. Ta tegi imewääriliselt kiiresti tööd, aga sellegi pärast oli kõik, mis ta tegi, sügawmõtteline ja selge. Ta magas ainult 4 kunni 5 tundi. Päewa algas ta kell 5 waikse mõttekogumise ja palwega. Siis asus ta uurimise kallale. Kell 8 oli tall jutlus pidada, kell 9 algasiwad ta ettelugemised ja koosolekud. Pärast seda heitis ta sängi, et pikali raamatuid uurida. Aga trükiparandused, kirjad, külalised ei annud talle selleks palju aega. Tuli lõunasöök, mille ta wiimasel kümnel aastal söömata jättis, kuna ta päewas weel ainult mõne muna ja pisut lihaleent maitses.

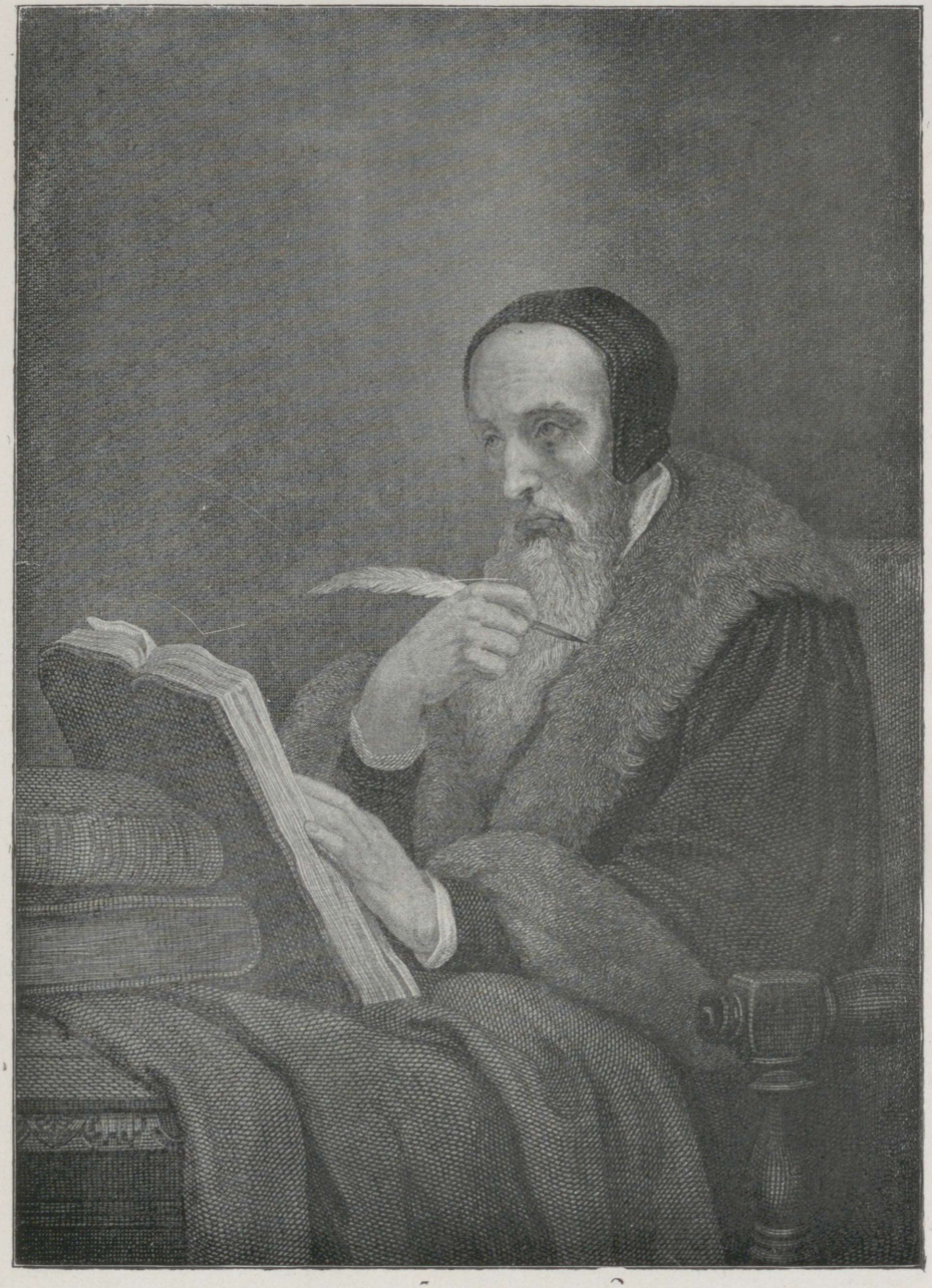

J. Kalwin.

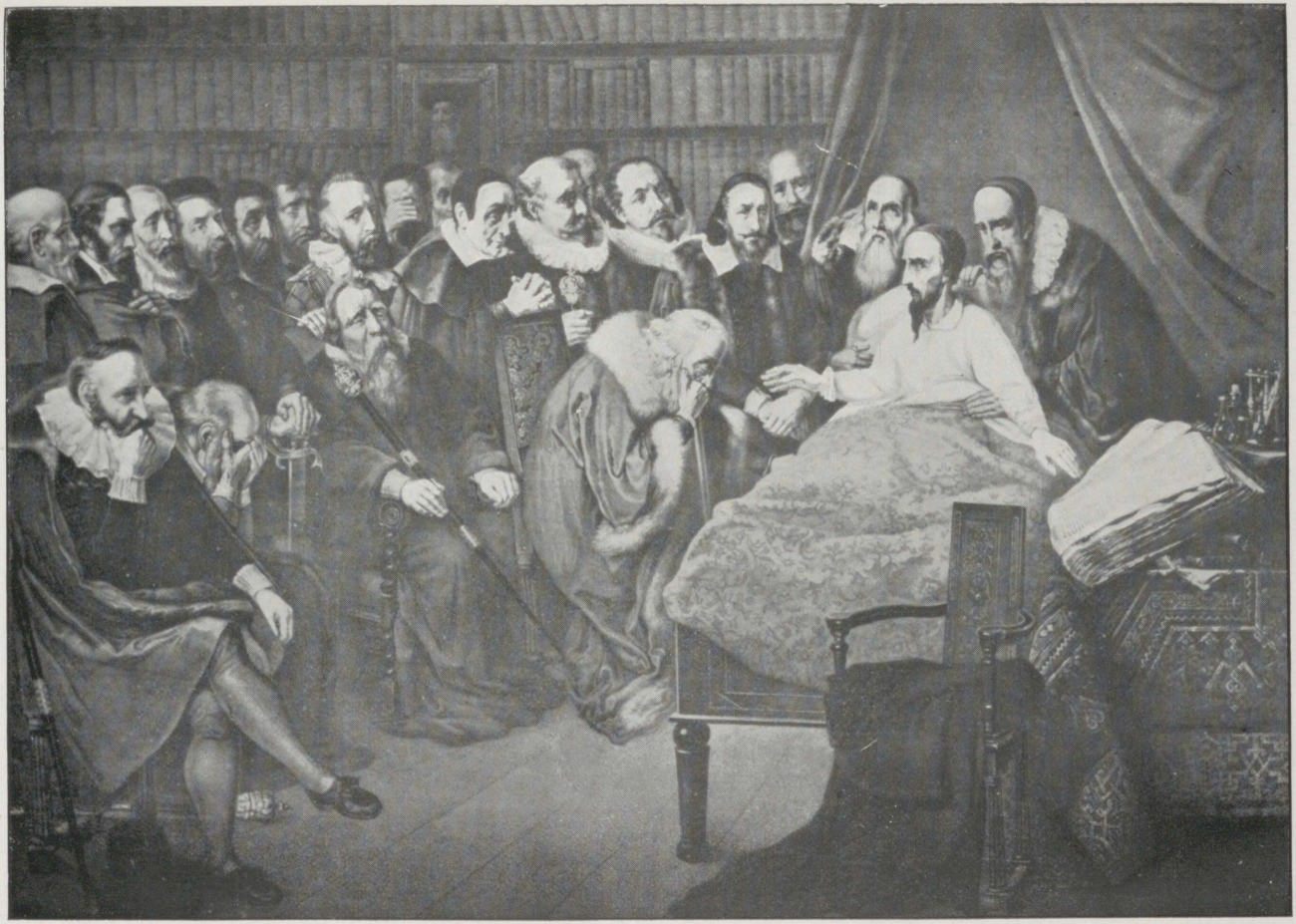

Kalwin jätab surmaroodil Genfi õpetajatega ja linnanõuukoguga jumalaga.

Siis luges ta sängis omi raamatuid edasi. Õhtu poole käis ta ammeti käikudel ehk läks arsti ettekirjutust mööda wäheseks ajaks jalutama. Pärast seda istus ta weel poole ööni oma kirjutuse laua taga. Missugune suur waim ning tahtmise jõud pidi sell mehel olema, et seda kõike korda saata ja lõpuni mitte ära wäsida: Siin oli Jumala jõud wägew nõdra sees. Kui Kalwini paluti ennast enam hoida, wastas ta: „Tahate siis teie, et Issand mind tööta leiaks, kui ta tuleb?“

Ka sell suurel iseloomul oliwad oma warjuküljed. „Üks ainus on püha, Jeesus Kristus, Issand“. Kalwin ei salanud oma puudusi, waid tundis neid kui rasket koormat. „Kõigist wõitlusist minu suurte ja arwurikaste wigade wasta“, kirjutas ta, „on wõitlus mu kannatamatuse wasta kõige suurem. Küll ei ole minu waewa-nägemised selle kohta mitte täiesti asjata, siiski ei ole ma oma wiha, seda kiskjat elajast, weel mitte taltsutada suutnud.“ — Weel surmawoodil palus ta linna nõuukogu ja waimulikka mehi temale tema häkilist meelt andeks anda. Alandlikult tunnistab ta oma pattusid, aga ka kindlalt oma usku. Kokku kogunud inimestele paneb ta iseäranis nende ammeti pühadust südame pääle ja ütleb siis kõikidele kätt andes jumalaga. Lehekuu 27. päewal 1564 heidab ta hinge, waikselt ja ilma wisklemiseta. Hädisest kehast lehwib ta hing sinna, kus enam kiusatusi ega wõitlust ei ole ja kus truu sulast Issanda rõõm ootab.

Suur oli linna lein. Igaüks tahtis Kalwinit weel korra näha saada. Lasti kõiki tema juurde sisse. „Wabariik leinas oma kõige targemat kodanikku, kirik oma truuimat karjast, õpilased oma tublimat kooliõpetajat, kõik oma ühist isa taga, kes paljudele Jumala kõrwal nende ainukene abimees ning trööstija oli olnud.“ Tema haud on päälkirjata. Kui „waene patune“ ei olnud ta seda tahtnud. Siiski on tema nimi suureks saanud ajaloos ja wist ka selles raamatus, kus elawate nimed on üles tähendatud, kes maailmaga jumalaga jätnud ja siin palju wiletsust ning walu kannatanud on. Taewas õitsewad nemad igawasti.

Reformeeritud usutunnistus on Kalwini õpetuses ja töös kõige puhtama ja selgema kuju saanud. Selles kujus lagunes ta ka Prantsuse, Hollandi ja Shottimaal laiali. Kuna wiimastel maadel puhastatud usu kätte wõit jäi, hakati Prantsusmaal ewangeliumi usulisi weriselt taga kiusama. Prantsusmaale oli usupuhastus Genfist Kalwini õpilaste kaudu tulnud. Kui Kalwin suri, oli Prantsusmaal juba 2000 ewangelilist kogudust. Kuna Lutheruse töö würstide ning maawalitsejate poolt toetust ja kaitset leidis, oldi Prantsusmaal walitsewais ringkondades ewangeliumi wasta. Franz I., kes Lutheruse ajal elas, heitis küll Saksamaa protestantlastega Karl V. wasta ühte nõuusse, kiusas aga oma enese maas ewangeliumi usulisi taga. Sedasama tegi ka tema poeg Heinrich II., kelle abikaasaks halwa kuulsusega Katharina Medici oli. Kui Heinrich II.-le kord parlamendi istumisel tark ja waga õiguseteaduse prahwessor Dubourg nõuu andis, protestantide tagakiusamist jätta, sai kuningas nii wihaseks, et ta kaebtuse

professori pääle tõstis ja teda oma silmadega ära põletada lubas. Asi läks aga teisiti. Küll suri Dubourg 23. detsembril 1559, aga kuningas ei saanud tema surma näha. Ühel peol oli õnnetumalt wisatud piik tema silma läbi puurinud ta teda surmawalt haawanud.

Järgmise nõrga kuninga, Heinrichi poja Franz II. (1559—1560) ajal tekkisiwad kaks politilist erakonda. Kumbki neist tahtis riigi asjade juhtimist enese kätte kiskuda. Nende walitsuse erakondade eestwedajad saiwad ühtlasi ka usu erakondade eestwedajaiks. Katuliiklaste eesotsas seisiwad Lothringi hertsogi soost tõusnud kangeusulised Guiisid (Franz Guise ja Lothringia kardinaal), Hugenottide (nii kutsuti reformeeritud usulisi nende ühenduse pärast Shweiziga, kus selle usu poolehoidjaid Genfis nende eestwedaja Hugues järele ka hugenottideks nimetati) eesotsas seisiwad kaks kuniglikku printsi Bourbonide kojast Anton, kelle abikaasal Johanna d'Albert'il pärimise õigust wäikse Nawarra kuningriigi pääle Lõuna-Prantsusmaal oli, ja tema wend prints Condé (Kondee). Kindlamini ja ustawamini aga seisiwad ewangeliumi asja eest kolm wenda Chatilloni (= Shatijjoni) kojast, kellede hulgast riigimees ja wäejuhataja kallimeelne admiraal Kaspar Coligny (= Kolinjii) iseäranis tähelepanemise wäärt on.

Iseäraline kangelase waim tärkas sell ajal Prantsusmaa protestantlaste seas elule. Kõige kangemad koormatused kuningliku koja ning Guiiside poolt ei suutnud ewangeliumi usu laiali lagunemisele tõkkeid teha. Ewangeliumi waim oli kõige kangemate tormide wasta kindlaks saanud. Seda oli selge arusaamine usust, Kalwini kirjalikud õpetused ja usulik laul toime saatnud. Reformatsiooni kiiret kaswamist Prantsusmaal edendas omast kohast ka katuliku kiriku waimulikkude meeste kõlwatu eluwiis ja nende teadmatus. Protestantlaste tõsine ja kõlblik eluwiis pidi wilja kandma. Puhtaid elukombeid hakati juba ketseri tundemärgiks pidama. Weretunnistajate meelekindlus iseäranis pani palju katuliiklasi mõtlema. Isegi inkwisitsiooni kohtunik Rochette (= Roshett) sai, kohtu-uurimiste tõttu protestantlaste kallal, ise protestantlaseks. Niisama oli lugu ühe karmeliitide mungaga. Mõlemad mehed pidiwad oma usu muutmist surmaga lepitama. — Aastal 1559 tuli aga Pariisis wõllade ning tuleriistade pääle waatamata esimene Prantsuse reformeeritud kiriku sinud kokku. Kalwini abiga korraldati siin koguduste elukorda ja seati kaunis usutunnistus üles.

Aastast 1560—1574 walitses Karl IX., waraselt surnud Franz II. wend. Et Karl alles 11 aastat wana oli, siis saiwad walitsuse ohjad tema ema Katharina Medici kätte. Sell ajal, a. 1560, tuliwad riigiseisused Orleani kokku ja pidasiwad ka usuliste asjade üle nõuu. Otsused, mis siin tehti oliwad katuliiklastele wäga kohutawad. Koosolek nõudis rahwuslikku kontsiiliumi ja erakondade rahu. Uus erapooletu kantsler L'Hopital, kes istumisi kuninga nimel awas, seletas et ainult sügawad uuendused kirikut ja tema lõhesid parandada wõiwat. „Wõidelge oma wastaste wasta", ütles ta, „armastuse,

palwe ja manitsuse sõjariistuga. Mõõk suudab waimu wasta wähe korda saata. Pehmus saadab meile enam kasu, kui waljus. Eemale kõik kuradilised erakondade nimed, lutherlased, hugenottid, papistid! Hoidkem kõik meile ära ütlemata kallist nimest ‚ristiinimesed' kinni!" — Keegi kolmandama seisuse kõneleja nõudis kiriku waranduse jagamist. Üks osa selleşt mingu waimulikkude meeste ja kiriku ülewalpidamiseks, teine osa riigi wõlgade kustutamiseks, kolmas põllutöö ja kaubanduse tõstmiseks. Rahwuslikku kontsiiliumi ei saadud toime panna. Selle asemel peeti aga Poassiis (Poissy) a. 1561 usulik koosolek ära, milleşt kui reformeeritud erakonna pää-asemik ka Theodor Beeza osa wõttis. Katsuti siin erakondasid lepitada.

Theodor Beeza (= Beesa) oli aastal 1519 Burgundias sündinud. Ta õppis Pariisis õigusteaduşt ja pidi kõrgetele kothadele saama. Osawasti mõistis ta selle-aegsete kirjanikkude ja luuletajate ringkondades liikuda ja leidis siit palju lõbu ning lugupidamist. Kahetsusega mälestab ta päraştpoole seda aega. Et kiusatuste eest pääseda, mis kerge ümberkäimine naiste sooga ühes tõi, astus ta salaja ühe waese noore tütarlapsega ühendusesse, kuna ta oma abielusse astumist alles siis lubas wälja kuulutada, kui ta käsi paremini käima hakkab. Raske haigus, mis mehe pea haua serwale wiis, tõi Beezasse suure muutuse. „Suurte ihu ja hinge walude järele", ütleb ta ise, „halastas Issand oma kergemeelse sulase pääle. Tema armu üle ei wõinud ma enam kahelda". Silmaweega mõistis Beeza enese ja oma elu hukka ja palus andeksandmist. Terwe oma elu tahtis ta nüüd Issanda teenistusesse anda. Aastal 1548 lahkus ta kergemeelseşt Pariisist ja tuli tõsise eluwiisidega Genfi linna, kus ta ennaşt Kalwinile esiteles. Aasta hiljem sai ta Greeka keele kooliõpetajaks Losannis. Kümne aasta päraşt kutsuti ta Genfi, et ta Kalwini kõrwal uue akadeemia rektorina ja gümnaasiumi direktorina Genfi asju ajaks. Imeliselt lõi nüüd see usupuhastuse istandus õitsele. Tuhandeid kuulajaid, üliõppijaid ja mitte üliõppijaid woolas Kalwini ning Beeza ettelugemistele. Beeza Uue testamendi seletused on keeleleliselt weel sügawamad kui Kalwini omad. Beeza pani Uue testamendi uuesti Ladina keelde ümber ja kirjutas reformeeritud Prantsusmaa ajaloo. Ta elas wäga wanaks. Ta suri nelikümmend aastat hiljem, kui Kalwin, aastal 1605. Ise suureşt sooşt pärit, sai ta sagedasti suurtsugu ringkondadega kokku ja wõis igalpool wabalt sisse ja wälja käia. Ka ta wastased pidasiwad temaşt palju lugu. Tema mahedus ja lahkus, tema mitmekülgne haridus wõitis südamed oma poole. Tema wastased ütlesiwad, et nad parema meelega Beezaga ühes põrgus, kui Kalwiniga ühes taewas olekssiwad.

Beeza oli see mees, kes Prantsuse koja kutsel ühes 34 kirikuõpetajaga Poassiis ilmus, et sääl reformeeritud usku kaitsta. Oli mihklikuu 9. päew 1561. Kõrgel auujärgil istub kaheteistkümne aastane kuningas, kummalgi pool printsid ning printsessad ja kuninga ema Katharina Medici. Nende taga kõrgetel järgedel istuwad kardinaalid ja piiskopid, weel kaugemal waimulikud mehed ja ümberringi loogas kutsutud isandad ja naisterahwad, kõik kõige toredamais

piduriideis. Sääl läheb uks lahti ja Theodor Beeza ühes oma seltsilistega astub sisse. Nende lihtsad riided torkawad koosoleku sära ja toreduse kõrwal kõikidele silmi. Keegi upsakas kardinaal tähendab kibedalt Genfi meeste kohta: „Sääl need Genfi koerad tulewad“ Beeza wastab talle: „Ustawaid koeri on Issanda lamba karjal tarwis, sest kiskjaid hunta on palju!“ Pärast seda, kui auuwäärt kantsler L'Hopital kõnega koosoleku awanud, antakse Beezale sõna. Tema seletab, et see asjakohane olla, Kõige-kõrgema nime appi-hüüdmisega alata ja langeb põlwili ning loeb oma seltsiliste nimel enne alandliku patutunnistuse ning palub siis Issanda õnnistust kõige koosoleku pääle maha. Siis peab ta pika sissurikka kõne, milles ta kõik reformatsiooni wasta käiwad süüdistused tagasi tõrjub ja wiimaks reformeeritud usust selge seletuse annab. Sügawas waikuses ja põnewa tähelpanemisega kuulatakse tema kõnet. Kui ta aga püha õhtusööma-aja tähenduse seletamise juurde jõuab ja siin leiwa ning wiina muutumist salgab, ei wõi kuulajad rahulikuks jääda. „Tema teotab Jumalat“, hüütakse üle saali. Tõuseb nii suur kära, et koosolekut seks päewaks lõpetama peab.

Theodor Beeza

Näis, et see kära ette walmistatud ja kunstlikult toime pandud oli. Järgmisel koosolekul, mida kaheksa päewa hiljemini peeti, loeb keegi kardinaal pika kõne Rooma kiriku ilmekšimatuse ja transsubstantsiatsiooni (õpetus leiwa ja wiina olluse muutumisest püha õhtusööma-ajas) ette. Kui Beeza wastata katsub, hüüab kardinaal temale: „Pidage, enne kui meie Teid edasi kuulame, seletage meile, kas Teie neid kahte punkti alla kirjutada tahate. Kui mitte, siis on iga seletamine ilmaaegu ja teie needmise wääriline ekstõpetus selge kui päike.“ Kui nüüd weel jesuiitide kindral Lainez paawsti wolinikkuna koosolekule ilmus, oliwad kõik lootused järele-andmise kohta kadunud. Mindi teist korda ilma asja seletamata üheks ära.

Siiski mõjus Beeza oma jutluste ja protestantide erakond oma mõiſtliku ülespidamiſe läbi kuninga koja kohta ſeda wõrd, et 1562 aasta jaanuari ediktis hugenottidele mitmed õiguſed anti. Aga mida kergemaks reformeeritud uſuliste olukord läks, ſeda ſuuremaks kaswas katuliiklaste wiha tuhin. Awaliku wõitluſe ja koduſõja põhjus leiti ka pea. Hertſog Franz Guiis (Guiſe) reiſis parajasti oma ſaatkonnaga Wasſi (Vaſſy) linnakeſeſt läbi, kui protestantlaſed ſääl oma jumalateenistuſt pidaſiwad. Mõni paha ſõna, mis ſell puhul üle hertſogi huulte pääſiwad, oliwad ta ſaatkonnale käſuks kaitſeta koguduſe pääle langeda. Hertſog ruttas ligi, ſai aga kiwiga pihta. Nüüd tõuſis metſik riid, milles 60 ewangeliumi uſuliſt otſa ſaiwad. See Wasſi wereſaun oli kahekſa uſuſõja hakatus, millede tõttu Prantſusmaa järgmistel aastakümnetel kõige wiletſamale järjele ſattus. Ikka jälle, iſeäranis ſiis, kui kuninglik koda ja katuliku erakond hädas oliwad, tehti rahu. Aga ſee rahu lõppes nii pea, kui wähe puhata oli ſaadud. Pääkangelane ſelles koduſõjas oli admiraal Kaspar Coligny (Kolinjii). Ta oli 1506 ſündinud ja oli juba 25 aasta wanuſelt Prantſuſe jalawäe pääülemaks ſaanud. Oſawalt oskas ta korda ja ſõnakuulmiſt metſiku hulga ſisſe tuua. Kui ewangeliliſed mõtted tema ſüdames juurt oliwad heitma hakanud, läks ta maale oma losſidesſe elama. Siin ſeadis ta oma maja kriſtlikule aluſele. Iga päewa alustas ta põlwitades ja kuuldawa palwega oma teenrite ees. Enne ja päraſt ſöömiſt paluti ja lauldi; ſedaſama tehti ka magama minnes. Selle juures ei märatſenud ega liialdanud ſee mees asja ſugugi. Rahulikult ja kindlalt ſeiſis ta ſääl kui uſu ſammas. Kui koduſõda alganud oli, jäi Coligny esmalt kahe wahele. Ta ei teadnud, kas tema ka oma mõõka tõmbama peab. Uhe uſuſõja kirjeldamata wiletſus ſeiſis tema ſilmade ees. Rahutumalt ja kahewahel olles nähti teda omas losſis edaſi ning tagaſi käiwat. Ta waade oli õudne ja ta ei könelenud midagi. Waikſelt jääb ta oma naiſe ſängi juurde ſeisma. „Mis ſa nutad?“ küſib ta oma abikaaſalt. „Oh, ma mõtlen meie meeste häda pääle ja olen mures, et minu Coligny ennaſt ſelleſt pühaſt asjaſt eemale hoiab“ — wastab abikaaſa. — „Kas ſa ſiis tead, misſuguſeid tagajärgi ſee ſamm tuua wõib?“ ütleb ta, — „lööka, äraandmiſi, põgenemiſi, wiletſuſt, ſinu laste nälga, ſurma timuka käe läbi, ſinu mehe piinamiſt.“ — „Ma tean ſeda ja ei karda mitte, ſeda eneſe pääle wõtta“, wastab kangelaſe waimuga naine. Järgmiſel päewal kargab Coligny hobuſe ſelga, temaga ühes ta wennad ja ta terwe maja. Uſuſõjad algawad. St. Germain en Laye (San Shermänn ann Lee) rahuga aastal 1570 lõppeb kolmas ſõda, mis hugenottidele waba uſupidamiſt toob ja neile neli kaitstud pelgupaika annab. Protestantlaſed hingawad wabamalt. La Rochelle's (Laroſhellis) peawad nad aastal 1571 oma ſeitsmendat rahwuslikku ſinudit. Beeza on ſiin eesistuja. Coligny, Condé ja Nawarra kuninganna Johanna ühes oma poja Heinrichiga wõtawad ſinudiſt oſa. Palju mõisnikka on ſiia kokku tulnud. Peetakſe iſeäraliſi pühalikka pidustuſi.

Aga pimeduſes waritſes hukatus. Hirmſa Pärtli öö (Bartholomäuſe öö) eelõhtu oli kätte jõudnud, ſelle öö eelõhtu, mill wähemalt 30000 hugenotti

ſalalikul kombel ära tapeti. See on uuema ajaloo kõige needmiſe wääriliſem kuritegu, mis iiales tehtud. Ka auuwäärt Coligny, kes protestantlaſi juhtis, langes ſelle koleda wereſauna ohwriks. — Aastaid otſa oli rahuliſelt ja külmawereliſelt ſeda kuritööd wälja hautatud ja ette walmistatud. Tema toimepanijad oliwad Guiiſid, Katharina Medici ja Fiilipp II. olnud. Silmakirjaliſelt ſoowiti rahu, et protestantlaſi ſeda ettewaatamataks teha. Näis koguni nii, nagu oleks erakondade leppimine täieline. Katharina toimetuſel oli tema katuliku usku tütar, Kuninga õde Margareetha Waaloa (Valoi) protestandi printſi Johanna d'Albert'i poja Nawarra Heinrichiga abielusſe astunud (18. augustil 1572). Pulmadeks, mida ajaloos Pariiſi werepulmaks kutſutakſe, oliwad kogu maa kõige kõrgemaſt ſooſt aadeli iſandad ning emandad Pariiſi kutſutud. Siin pidiwad protestantlaſed lõkſu langema ja ühel ööl kõik ketſerid maha löödama. Kõikuwa meelega kuningas Karl IX., kes auuwäärt admiraal Colignyſt palju lugu pidas, oli alles pika tõrkumiſe järele ſelle koleda mõttega nõuus. Coligny oli ju eſimene, keda hukata taheti.

Hirmus öö 1572 aasta lõikuſe kuu 24. ja 25. päewa wahel oli käes. Oli kella 2 aeg hommiku. Suure St. Germain (Shermän) torni kellaga anti märku üleüldiſt hugenottide mahalöömiſt alata. Hugenottid ei teadnud halba aimatagi. Katuliiklaſed kandſiwad walgeid paelu käe ümber ja walget risti kübara külles, et neid hugenottideſt wõiks ära tunda. Sõjariistus ſalgad tungiſiwad Tuilerii loſſi kõigiſt wärawaiſt ſiſſe. Kõige esmalt jooſti Coligny (= Kolinjii) eluhoone pääle tormi. Kiiwritega mehed tormaſiwad wanna admiraali magadiskambri. Üks teenriteſt oli temale jõudnud ütelda, et kõik kadunud on, ja oli ſiis iſe ära põgenenud. Temale oli Coligny öelnud: „Juba ammu olen ma ennaſt ſurma wastu walmistanud, ma annan oma hinge Jumala armu hoolde.“ Eſimene, kes kambriſſe tuleb, Behme, Guiiſe koja teener, kes päraſt oma töö palgaks Lothringia kardinaali tütre naiſeks ſai, hüüab Colignyle: „Kas ſina admiraal oled?“ — „Mina olen ſee“, wastab admiraal, „ſull, noorelmehel, peaks auukartuſt minu halli juukſe ees olema.“ — Behme tõukab oma sõjariiſta wanarauga kehaſſe ja lõpetab oma töö mõõga hoopidega. „Kui walmis oled, Behme“, hüüab mõrtſukale hertſog Guiis (Guiſe) õue päält ülesſe, „ſiis wiska ta aknaſt wälja“. Behme teeb ſeda. „Jumala eeſt, tema on ſee admiraal“, ütleb hertſog ja annab ſurnule jalaga löögi näkku. Kuusteiſtkümmend aastat hiljem lamas ſellesama Guiiſi ſurnukeha Heinrich III. ees maas, ja kuningas, kes teda maha lüüa laſknud, taob ka temale jalgega näkku. Imelik ſaatuſe kättemaksmine!

Nüüd jatkatakſe tapmiſt tänawail ja majadel neli päewa otſa edaſi. Pühapäewaſt neljapäewani kestab hirmus Pariiſi wereſaun wõi werepulm. Igalpool aetakſe hugenotta metſikult taga, igalpool uulitſail lamawad ſurnukehad, igalpool jooksewad wereojad! Nii ſaiwad Pariiſis wähemalt 3000, Prantſusmaal üleüldſe wähemalt 30000, teiste teadete järele 100000 inimeſt hukka. Päraſt ſeda hirmſat mõrtſuka tööd woolab kuningas oma koja, waimulikkude meeste ja rahwaga kirikuſse, et Jumalat ketſerite häwitamiſe eeſt tänada. Paawſt Roomas laſeb Te Deum (Sind Jumal kiidame) laulda ja mälestuſe

raha lüüa, mille ühel poolel paawsti pilt allkirjaga „Gregor XIII. Pont. Max.“ (= Gregor XIII. Ülempreester) seisab, teisel poolel aga hugenottide tapmise pilt allkirjaga „Hugonottorum Strages. 1572“ (hugenottide hukatus). Fiilipp II. nimetab seda päewa kõige õnnelikumaks omas elus. Missugune hirmus Jumala nime ilma-asjata suhu wõtmine!

Kas ketserid sellepärast häwitatud oliwad? — Mitte sugugi. Küll oli noor Nawarra Heinrich ja noor Condè (= Kondee), et oma elu päästa, katuliku usku heitnud. Aga nad põgenesiwad Pariisist ja läksiwad wanasse usku tagasi. Uuesti hakkas kodusöda pääle ja kestis weel 20 aastat. Karl IX. suri meeleäraheitmise kätte. Tema järeltulija ja wend Heinrich III. sai mõrtsuka käe läbi surma. Selle kuningaga lõppes Waaloade (Valois) sugukond ja trooniõigused läksiwad Bourboonide kätte. Kuningaks sai pika wõitluse järele paawstiga Nawarra Heinrich, kes seks katuliku usku pidi heitma. Teda krooniti Pariisis kui Heinrich IV. Selle sammu läbi tahtis Heinrich aga ka maale rahu tuua. Südames jäi ta ewangeliumi poolehoidjaks ja pidas hoolt oma endiste usuwendade eest. Nanti (Nantes) edikti läbi aastal 1598 lubas ta neile wabalt oma usku pidada ja andis neile mitu warjupaika, kus nad puudutamata wõisiwad olla, ühtlasi ka üheseguseid õigusi katuliiklastega. Aastal 1610 langes Heinrich IV. Ravaillac (= Rawaijjakk)'i mõrtsuka noa all. Pariisi werepulmast ütleb katuliku ajaloolane Chateaubriand (Shatoobriann): „See põlatud päew sünnitas ainult weretunnistajaid ja muretses filosoofilistele aadetele eesõiguse usuliste ees, mida esimesed iial enam ei kaotanud.“

Itaalia ja ewangelium uſupuhastuſe ajajärgul.

Tõara juba on ewangelium Itaaliasſe jõudnud. Seda näeme muu ſeaſt ka neiſt terwisteſt, mis apostel Rooma rahwa raamatus „kõigile, kes Rooma linnas on, Jumala armastatud kutſutud pühadele“ ſaadab (1, 7 ja pt. 16) ja lauſeſt, mis Ebrea rahwa raamatus (13, 24) ſeiſab; „Teid teretawad need, kes Itaalia maalt on.“ Juba wara on ka ſiin ſiis, kui ewangeliumi walgus tumedaks minema hakkas, puhta ewangeliumi tunnistajaid olnud. Tuletagem meelde Turiini Klaudiuſt, Mailandi Ambrooſiuſt, waldenslaſi ja „Jumaliku komöödia“ luuletajat Dante Alighiirit Florenziſt, keda mitte ilma põhjuſeta uſupuhastuſe prohwetiks ei nimetata. Tungiwad ommeti Dante luule juured ſellesſe armastuſesſe, mis taewa poole püüab ja rahu järele igatſewaſt hingeſt wälja woolab. Niiſugune hing ei leia rahu mujalt, kui Kriſtuſe rohuaiaſt. Igatſuſe ning jänu Kriſtuſe riigi järele on aga Jumal iſe inimeſe ſüdamesſe pannud. — Kui ka Dante oma mõtte ja uſu pooleſt Rooma katuliku aja mees on, ſiis on ta ommeti wähem Rooma kui katuliku kriſtlane. Tema juhatab meid paawsti ſeaduſe wasta Püha kirja kui uſu hallika juurde ja teab patuſe õndſaksſaamiſeſt armu läbi rääkida. Tema laidab kiriku pää ning liikmete rikki läinud ſeiſukorda ja kaitſeb ilmaliku walitſuſe iſeſeiswuſt paawsti waimuliku wõimuſe wasta. Sellepäraſt on täiesti aruſaadaw, kui jeſuiitlane Harduin jumalikus komöödias nii palju ewangeliliſe reformatſiooni aineid leiab, et ta ſeda tööd mitte Dante omaks ei wõi pidada, waid teda ühe Wiklifi tundmata õpilaſe töö ütleb olewat. Dante ſuri aastal 1321 Rawenna linnas wande all.

Ka Lutherus on Itaalias käinud. Kui tema pühaduste linna torniſid eemalt nägi, langes ta põlwili ja hüüdis: „Ole terwitatud, ſa püha Rooma!“ Aga kõik, mis ta ſiin nägi, näitas temale, et ta oma lootustes Rooma kohta

Pattude andeks-andmise kirjade müümine.

ennast petnud oli. Rahu, mida ta asjata oma eneſe ja kiriku tegudes otſinud oli, ei leidnud ta ſiit mitte. Ta leidis ſeda ſelleſt nähtuſeſt ja äranägemiſeſt, mida Püha kiri neisſe ſõnadesſe on pannud: „Kes õige on, elab oma uſuſt“. Jeeſuſes Kristuſes üksi leidis Lutheruſe kartlik ſüda jahutuſt ning pattude andeksandmiſt. Kristuſe aga leidis ta Pühaſt kirjaſt, mis Temaſt tunnistab. JumalaSõna peab enne wastu wõtma, ſiis waſt ſaab ſüdant Jumala Pojaga ühendada. Südame ühenduſeſt Pojaga woolab ſiis ſee õigus ja jõud wälja, mille põhjal ſüda iga asja wasta protesteerida ſuudab, mis tema ja ta Iſſanda wahele astuda tahab. Uſklikuſt tunnistuſeſt Jumala ſõna poole, mitte inimeſe waimu kõigiſt piiridest üle püüdwaſt iſeſeiswuſeſt on ſee tuli tekkinud, mis uſupuhastuſe ſädemetena nii ruttu üle kogu Euroopa laiali lagunes. — Ka Itaaliaſſe on ſõna kaudu ſee ſäde tunginud. Sääl, paawsti tegewuſe kitſamas ringkonnas, kus wana pagana uſu aſemele uus pagana uſk tekkinud oli, rõõmustas ewangelium kõige ſuurema wõitude

Dante Alighiiri.

üle. Need wõidud ei olnud mitte suured oma wälimiste tagajärgede, waid oma sisemise jõuu ja iluduse pooles.

Paneme kõigepäält lühidalt tähele, kudas usupuhastuse liikumist Itaalias ette walmistati. Pääle seda waatleme neid waimuwoolusid ja isikuid, kelledes see liikumine ilmsiks tuli ja wiimaks peatame wäheseks selle liikumise wägiwaldse allasurumise juures.

I.

Teed reformatsioonile Itaaliasse oli omast kohast kleeruse (waimuliku seisuse) ilmalik olek ja usuta humanismus ette walmistanud. — Inimese südame sügaw usulik tarwidus, mis igawest ning jumalikku taga nõuab, ei leidnud kusagilt õiget toitu. Ristiusu edendajad seisiwad kristliku eluga täiesti wastaolus ja endine pühadus, mis neid ümbritsenud oli, oli nägijaile silmadele kaduma läinud. See asjaolu, et paawstid kirikuriigi omandamise läbi ilmalikkudeks isandaiks muutusiwad, andis pahandawale nepotismusele põhjust. Nii kutsuti paawstide sagedasti weerist püüdmist omi wennapoegi ja poegi kasulikult Itaalia riikide auujärgedele upitada (nepos tähenda Ladina keeli wenna- ehk õepoega). Sagedasti oli see püüdmine selle mehe asemikkude ainus mure, kes enesest öelnud oli: „Minu riik ei ole mitte sestsinasest maailmast.“ Päälegi korduswad 15. aastasaja wiimsel kolmandikul kõik need ebakõlblised jälkused, milledest 10. aastasaja arutamise puhul juba jutt oli. — Nii oli paawst Sikstus IV., kes ennast ise Jumalaks nimetas, Jumala teotaja ja äraandja ning mõrtsukas. Hullumeelne Aleksander VI. ühes oma ülekäte läinud poja Cäsar Borgia (= Tsääsar Bordshia)'ga ei püüdnud muud, kui Kesk-Itaalia mõisnikka hukka saata, et sell teel oma maja warandust suurendada. Kui tema, keda ta kuradiliste tegude pärast Antikristuseks (Kristuse wastaseks) kutsuti mürgi kätte, mis keegi kardinaal temale sisse annud oli, ära suri, oli rahwa rõõm Roomas „kirjeldamata“ suur. Juulius II. oli sõjamees ja juhatas lahinguis ise sõjawägesid. — Leo X-st ütleb aga keegi tema-aegne ajaloo kirjutaja: „Ta on õpetatud mees ja õpetlaste sõber, tall on usku, aga ta tahab elada.“ „Tema wõttis,“ ütleb Erasmus, „enesele ainult lõbu, oma ammeti eest laskis ta ph. Peetrust ning Paulust muret kanda.“ Leo oli politika mees, kunsti sõber, kütt ja kalamees. Tema kojas oli wiisiks kiriku õpetuste ja Püha kirja üle nalja heita. Enne oma häkilist surma sai ta oma teenritele weel hüüda: „Paluge minu eest, siis teen ma teid weel õnnelikuks!“ Tema elukäigu kohta aga maksab sõna: „Kui rebane oled sa sisse hiilinud, kui lõwi oled sa walitsenud, kui koer oled sa lahkunud.“ Leo järeltulija Adriaan VI. oli otse tema wastand. Adriaan ei nõudnud toredat hoowikonda. Ta oli wana, Hollandimaalt pärit olewa talitajaga rahul, keda ta Lööwenist kaasa toonud, kus ta professor olnud. Aga ta ei jõudnud rikki läinud elukorda

parandada. Ta tegi enam waikſete uurimiſe töödega tegemiſt kui mõjuwate eeskirjadega.

Kui kiriku ülematega aſi nii oli, ſiis ei wõinud ka alamal aſi parem olla, Kardinaali ja teiſed waimulikud kohad läkſiwad meeste kätte, kes enam maksta jõudſiwad. Wähem pakkujate hooleks jätſiwad need ſiis oma ammeti kohuſed ja koguduſed. Nii ſaiwad hoopis kõlbmata mehed rahwa õpetajaiks ja eeskujudeks. Kõige koledamaid teotuſe ſõnu kuuldi iſegi kõige pühamaſt paigaſt, nagu Lutherus ja Erasmus neid iſe kuulnud on. Oli aga kleerus juba nii ſügawale uſkmata meele, materialismuſe ja wooruſeta elu küüſi langenud, ſiis ei olnud ka enam imeks panna, kui uſkmatus ja metſikud elukombed rahwa ſeas üle määra kaswaſiwad.

Küll ei olnud neiſt puudu, kes waimulikkude meeste lodewuſt ja jõleduſt terawa naljaga witſutaſiwad. Seda tegiwad iſeäranis wana klaſſika ajaſt unistajad waimud, nõnda nimetatud humanistid, kes kiriku olu igapidi laitſiwad. Konstantinopoli ärawõitmiſe järele türklaste poolt oli, Greeka õpetlaste põgenemiſe läbi Õhtumaale, Greeka ja Ladina keele ja kirjanduſe tundmine ſiin ſuurepäraliſelt laiali lagunenud. Waimustus teaduſe ning kunsti wasta oli Itaalias nii ſuureks kaswanud, et mitte ainult õpetlaſed, waid ka teiſed inimeſed ja iſegi naiſed ſellega tegemiſt tegiwad. Ommeti ei wõinud ammugi ära wõidetud wana aja paganaline tarkus meelte õudſuſt ning tühjuſt nii rahustada ja täita, nagu ristiuſu igawene, jumalik tõde ſeda teha ſuutis. Kui ſuureks unistaw eneſepettus minna wõis, näeme ſelleſt, et kardinaal Bembo ära keelab Pauluſe kirju lugemaſt, et ſelle läbi oma ſtiili (keele kirjutamiſe ja kõnelemiſe wiiſi) mitte rikkuda. Marſiilius Fiitſinus ſeab Sookrateſe Kristuſega ühe pulga pääle ja ſeletab, et uſu jutlus uſkmatuſt iialgi wõita ei ſuuda. Selleks olla wististi jumalikka imeteguſid ning ilmutuſi waja. — Sawonaroola kirjeldab ſelle aja waimu järgmiste ſõnadega: „Sääl küſib teine teiſelt, mis tema ristiuſuſt peab ja ſaab wastuſeks: ‚Oled ſina aga ka mehikene? Uſk on unistus, aſi, millega tundeliſed naiſed ning mungad tegemiſt tehku‘“.

Nii walmistas humanismus maha kiskuwalt reformatſiooni ette. Aga ka ülesehitawalt on ta uſupuhastuſele ette töötanud. Humanistide hulgas leidus ka mehi, kes filoſoofialiſe uhkuſe kõrguſelt ristiuſu alandliku meeleni alla astuda ſuutſiwad. Humaniſtlaſe Piikus Mirandola ſõnad on need: „Mõttetarkus (filoſoofia) otſib tõtt, uſuteadus leiab ta, aga uſul on ta käes.“ — Keelte uurimine aga ei toonud mitte ükſi wana klaſſika kirjanikka, waid ka Uue testamendi unustuſe rüppeſt walge ette. Jumala teed on imelikud. Luther uſe ſõna, et ewangelium mitte ainult Püha Waimu läbi, waid ühtlaſi ka keelte tundmiſe läbi tuleb, tõendab ennaſt ſiin täiesti. — Itaalias paneb õpetatud Florenzia kodanik Bruccioli (= Brukkſhiioli) piibli eſimiſt korda Itaalia keelde ümber. See ümberpanek leiab palju lugijaid. — Ewangeliliſt waimu ja tundmiſt edendab ka elaw kirjawahetus Itaalia ja Sakſamaa wahel. Sakſa

noorimehi tuleb Bolonja ülikooli ja teistesse Itaalia ülikoolidesse õppima. Palju Itaalia noori mehi õpiwad Wittenbergis. Iseäranis püüawad nad kuulsat Melanhthoni kuulata. Itaalias tekkiwad walitsewates kodades, ülikoolides, eraringkondades õpetatud ühisused, kus uusi usu mõtteid humanismuse kuue all arendatakse. Hulk trükikodasid laotawad reformaatorite kirjade ümberpanekuid laiali, wõõra nime all, et mitte kahtluse alla langeda. Zwingli käib Kogeeliuse nime all, Melanhthoni usuõpetust loewad isegi Rooma kardinaalid ja kiidawad seda tööd. Kirjutaja nimeks aga on Ippofilo da Terra Nigra. Weneedigus on terwe reformatoorilise sisuga raamatute ladu tekkinud, mis senati iseäralise kaitse all seisab. Kui paawsti bulla nende kirjade lugemise ära keelab, kirjutab senat ette, et paawsti bullat kirikuis alles pärast jumalateenistust ette lugeda tuleb, siis kui rahwas ära läinud on.

Teaduslikkude mõtete wahetuse kõrwal Saksamaaga, edendas reformatsiooni ka sõjaline kokkupuutumine sakslastega. Paawst Kleemens VII. ja keiser Karl V. pidasiwad parajasti Põhja-Itaalia pärast pikka ja werist wõitlust. Georg Frundsberg ühes oma enamast ewangeliliste sõjameestega tuli üle Alpide Itaaliasse, et oma keisri eest sõdida. „Kui ma Rooma pääsen, poon ma paawsti ülesse," kiitles ta. Paawsti ta küll puua ei saanud, aga Rooma wõideti ära ja rüüstati koledasti paljaks. See sündis aastal 1527. Saksa sõjamehed tõiwad itaallastele ewangelilisi mõtteid ja protestantlikka wabadusi ühes. Roomlased saiwad etenduši näha, kus hulk sõjamehi kardinaalide ja piiskoppide riidis rongikäigu linnas toime paniwad, kus juures üks neist paawsti kuues eesotsas astus ja omi kardinaalisid noomis, Kristuse ning apostlite eeskuju järele, keisrile anda, mis keisri kohus on. Ka töotab see mees oma paawstlikku wõimu Dr. Martin Lutherusele testamentlikult pärida jätta, et Kristuse laewa tüüri mitte enam mehed oma käes ei hoiaks, kes ööd ning päewad joowad ning priiskawad. Rahwas höiskab selle pääle waimustatult: „Paawst Lutherus elagu!" Rooma rüüstamine ja rahwa wiletsus, mis paawsti ning keisri sõda ühes tõi, tuli nii ootamata ja oli nii hirmus ning kohutaw, et üleüldiselt kõik selles suurt Jumala nuhtlust ära nägiwad. „Kust tuleb see õnnetus?" — küsib oma jutluses Watikani piiskopp Stahwülo, — „kust see tuleb? Selleşt, et meie mitte enam püha Rooma linna elanikud ei ole, waid Baabiloni elanikud, keda Jumala teotused katawad ja kes abielurikkumise ja hooramise ema on!" — See ei olnud liialdatud, mis ta ütles. Roomas puhus õhk, milles niisuguse halwa kuulsusega inimesed hästi edenesiwad, nagu Peetrus Awentiinus († 1556) oli, kes oma pordu kirjanduse läbi kuulsaks on saanud, kes aga ka juhtumise korral waga ja püha meest mõistis mängida.

Selles wiletsuses hakkas nii mõnigi süüd ja patu nuhtlust ära tundma. Südant wärisema panewad hüüdjate hääled tuliwad kuuldawale, mis usklíku igatsusega meeleparanduşt nõudsiwad. Kristus tuleb alles sinna, kus Ristija Johannes oma hüüdega eel on käinud ja Temale tee on walmistanud. Ka

Itaalias tõusiwad tugewad meeleparanduse jutluse pidajad ülesse. Üks neist oli kapuziinlaste munk Bernardiino Okkhiino (sündinud aastal 1487). Kapuziinlaste kindralina on ta wähe tagasihoidlik ja ettewaatlik Rooma eksituste ja ebakommete wasta, ja see teeb temale wõimalikuks enesele laialist tegewuse wälja soetada. Tema on mitmes kohas Itaalias nii hästi põhjas kui lõunas tegew. Keiser Karl V., kes tema jutlust mitu korda kuulamas käis, ütles temast: „See mees wõiks kiwid pehmeks teha." Nii mõjus tema sõna. Allpool saame temast enam jutustama.

Meelde tuletama peame siin kohal ka Sawonaroolat weel korra, kuigi tema tegewus Florenzias wähe warema ajajärgu sisse langeb. Itaalia kiriklikka olusid kirjeldab Sawonaroola õige kohutawate wärwidega. Paawsti ning kleerust nimetab ta emiste karjaks, kes Issanda wiinamäge üles tuhniwad. Tema sõitleb awalikka metsikuid röömupidusid ja weab Florenzias asju nii kaugele, et niisuguseid pidustusi kõrwale heidetakse. Jumala teenistuse ja kiriklikkude kommete toreda korra muudab ta ewangeliliselt lihtsaks: „Meie isadel", ütleb ta, „oliwad puused karikad ja kuldsed preestrid, meil on kuldsed karikad ja puused preestrid". Unistamisele Plaato filosoofiast seab tema kristliku tõe wasta. Plaato uhkuslikku armastuse ja ästheetika (ilutunde) wasta kiidab ta kristlikku armastust ning ohwrimeelsust. Kõigi ilusate meelekujutuse sünnituste kõrwa paneb ta kaine, tegeliku, kristliku usu, mis kõigest üle on, mis ka kõige waimurikkamaid ning targemaid mehi ära wõita suudab. Kristuse armuõpetuse mõjust kõneldes ütleb Sawonaroola: „Teie olete õpetatud mehi näinud, keda te tarkadeks pidasite ja kes meie asja wasta seisiwad: nüüd on nad usklikud. Palju tähtsaid meistrid, kes kõwad ja uhked meie wasta oliwad, paenutawad ennast nüüd alndliku meele alla. Ka palju naisi nägite teie oma uhkusest ja üksluisest meelest ümber pöörawat; palju noorimehi, kes ennast parandanud ja nüüd teisi teesid käiwad. Kas maailma tarkus seda korda on saatnud? — Ei, seda teeb Jumal, et näidata, et jumalik jõledus targem on, kui inimesed, ja et jumalik nõtrus wägewam on, kui inimesed; et Kristus, kes Juuda rahwale üks pahandus ja Greeka rahwale üks jõledus, Jumala wägi ning Jumala tarkus on. (1. Korint. 1.)

II.

Üksikute isikute poole usupuhastamise ajajärgust Itaalias pöördes, tähendame kõige päält, et siin uus liikumine iseäranis 15. aastasaja kahekümnendamatel ja kolmekümnendamatel aastatel laialistes ringkondades maad wõttis. Koguni kõrgemate kiriklikkude auukandjate keskel tõusis wõitlus Rooma ilmalikkude wõimutegude ja püüete wasta. Roomas eneses sai kristliku reaktsiooni (wastuwõitluse) kesksaigaks wagade ja õpetatud meeste ühisus, mis „Jumaliku armastuse oratooriumi" nime kandis. Umbes 50 kunni 60 hariduse ja auuastme pooleşt lugupeetud meest oliwad selle ühisuse liikmed. Nemad tuliwad

Trawesteris Püha Silwestro ja Dorothea kirikus erajumalateenistustele kokku. Siin kõneldi siis ka ilmalikuks muutuwa waimuliku seisuse wigadest ja paganawoolulisest humanismusest, mis edendamise asemel ristiusku tagaspidi wiiwat. Kõik olìwad selles asjas ühes nõuus, et tarwis on kristliku usu ning elu läbi kirikut hukatuse teelt päästa. Ooratoriumi liikmetest nimetame siin tähtsamaid nagu Sadoleti († 1547), keda Kalwin tema lahke meele ja peene oleku pärast kiìdab; Kajetani Thieenast, Theatiinerite ordu asutajat; Johann Peeter Karaffa't, kes Paul IV. nime all pärast paawsti istmele tõusis. — Niisuguste meeste liiki tuleb ka wenetsiaanlane Kontariini lugeda, kes küll mitte „Jumaliku armastuse oratooriumi liige ei olnud, aga siiski oma meele poolest ja sõpruse läbi selle ringkonnaga ühenduses seisis. Tema oli aastal 1541 Regensburgi koosolekul, kus jällegi ewangeliumi usulisi ja katuliiklasi lepitada katsuti, Rooma asemik, ja sai siin Melanhthoniga nii suureks sõbraks, et leppimine ehk kordagi oleks läinud, kui Kontariini mitte Roomas kahtluse alla ei oleks langenud ja teda mitte Regensburgist tagasi ei oleks kutsutud. Kontariini nägi kõigi halbtuste hallikat paawsti wõimuse kurjasti pruukimises. Siiski oleks ta hää meelega seda wõimust kiriku ükſuse alalhoidmiseks päästnud. Ewangeliumi waimus töötas ka Marko Antoonio Flaminiino. Tema annab oma ewangeliliſest seisukohast järgmise kauni tunnistuse: „Ewangelium ei ole muud, kui rõõmu sõnum sellest, et Jumala ainusündinud Poeg meie liha enesele wõttes igawese Isa õiguse-nõudmise meie pattude eest täitnud on. Kes seda usub, läheb Jumala riiki, tema saab üleüldisest pattude andeksandmisest osa, saab lihalikust loomust waimulikuks loomuks, wiha lapsest armu lapseks, Aadama pojast Jumala pojaks."

Kõik siiamaani nimetatud mehed uskusiwad weel, et katuliku kirikut ennast põhjaliku usupuhastuse läbi uuendada wõimalik on. Nendest lugupidamine ja ja nende mõju oli ka nii suur, et Paawst Paul III. teisiti asja seada ei suutnud, kui et ta neid mehi kardinaalideks nimetas ja nende abil kirikut parandada ja ewangeliumi usulisi uuesti katuliku kirikule wõita katsus. Muidugi ei läinud see katse paawstil korda. Liiga palju taheti selleſt weel alal hoida, mis ammu tuleroaks oleks pidanud saama. Kiriku korras, kommetes ja õpetuses oli liiga palju niisuguseid wormisid ja asju, mis puhta ewangeliumile risti wastu käisiwad. Paawsti walitsus ei tahtnud ennast muuta, ennem oli ta walmis tuhandeid oma paremaid mehi kaotama. Protestantlik wool Roomas oli ka tõesti nii wägew, et inkwisitsiooni kohus kurwa meelega kaebab, ligi 3000 kooliõpetajat olla ära langenud ja palju kuulsaid naisi seista kahtluse all. Naisteſt kurtes mõtleb ta Ferraara hertsogi proua Renaata, Olümpia Moraata, Juulia Gonzaga ja t. pääle.

Ooratooriumi meeste kõrwale, kes wanast kirikust weel wäjaspidigi kinni hoida tahtsiwad, tõusis ka mehi, kes otsekohe elawa ewangeliumi usu poole pööraſiwad ja oma usust awalikult tunnistust andsiwad.

Weneedigus ja Weneetsia maakonnas on iseäranis kolm meest nimetada,

kes ewangeliumi meelsete sambaiks oliwad: Carnesecchi (= Karnesekkhi), Altieeri ja Lupetiino. — Wiimane oli kui franziskaanlaste prowinziaal (maakonna waimulik ülem) ja õpetlane kuulus. Kui kord üks püüdja waimuga noormees teda palus, et ta teda oma ordusse wasta wõtaks, andis Lupetiino temale nõuu selle asemel Lutheruse kirjasid lugeda ja Wittenberki õppima minna. See noormees oli Flaatsius (Flacius), protestantliku ajaloo uurimise alustaja. — Juba aastal 1528 kirjutab Lutherus ühele sõbrale: „See röömustab mind, et teie minule teatate, wenetsiaanlased wõtwat Jumala sõna wastu." Aastal 1542 on Weneetsias mitu ewangelilist kogudust olemas. Nende koguduste nimel kirjutab Altieeri aastal 1542 Lutherusele tänukirja, et tema neile õndsuse tee kätte juhatanud, ja palub teda ähwardawa hädaohu puhul appi tulla. Carnesecchi oli paawst Kleemens VI. sekretär. Selles ametis oli tema mõju nii suur, et igalpool kuulda oli, kirikut walitsewat enam tema, kui Kleemens. Carnesecchi hakkas pärastpoole oma usku awalikult tunnistama, ilma et tema waenlased temale midagi oleks paha teha saanud. Siiski ei jäänud ka temale tund tulemata, kus ta usku werega kinnitama pidi.

Mailandis leiame samasuguseid mehi. Itaalia kirjanduse professor Kurioone töötab selles mõttes. — Weneetsia riigi poolsaarel Istrial teeb piiskopp Paul Wergeerius waiksel wiisil ewangeliumi hääks tööd. Paawsti legaatina oli ta Saksamaale tulnud ja siin protestantlaste mõtete ning meestega nii tuttawaks saanud, et teda ketserlikkude kahtlustuste põhjal Rooma ära kutsuti. Et ennast kõigist kahtlustest puhtaks teha, wõttis ta nõuuks Saksa protestantismuse wasta raamatu kirjutada. Uurimised selle kirjatöö tarwis wiisiwad tema selgusele, et ewangeliumi usk õige usk on. Ilma kärata tegi ta nüüd kui katuliku piiskopp oma piiskoppkonnas ewangeliumi mõttes tööd, nagu tema wend Poola piiskoppki. Pärastpoole leiame meie teda aga Itaaliast põgenejate hulgas wäljamaal.

Ferraara toredas kojas, kus 1527. aastast saadik Prantsuse kuninga tütar Renaata hertsogi abikaasana elas, käisiwad ewangeliumi poolehoidjad hertsogi proua juures koos, nende hulgas palju kuulsaid teadusemehi ning õpetlasi. Kalwingi wiibis kord mitu kuud järjestikku siin ja jäi pärast hertsogi prouaga kirjawahetusesse. Prantsuse maalt ära põgenenud meeste hulgas leidus siin ka Taaweti laulude ümberpanija Maroo (Marot). Ka Kurioone, Flaminiino ja Moraato, Olümpia Moraato isa elasiwad mõnda aega Ferraara hertsogi kojas. — Ferraarast lõuna poole Bolonjas seletas professor Mollio Pauluse kirju ewangeliumi mõttes. — Lukkas oliwad ühe kloostri seminari kooliõpetajad kõik ewangeliumi mehed. Nende eesotsas seisis Peeter Martür Wermiiglio, kes kõnede ja jutluste teel, mida ta õpetlaste ja haritud seltskonna ees pidas, oma ewangelilise koguduse asutas. Lõunas on ewangeliumi töö keskpaigaks Neapel. Teiste eesotsas seisab siin Spaania aadelimees Juan Waldez. „See iseäralik mees" — ütleb Kurioone — „näis

Jumala poolt kallimeelſete ja tähtſate inimeste õpetajaks määratud olema. Rikas küllalt, ei õppinud ta mitte, et leiba ſaada, waid et haritud olla. Wanu keeli ja Hebrea keelt tundis ta hästi. Aastaſt 1530 kunni 1540 wiibis ta klasſikaliſes Itaalias, kuhu tema ſüda ammu ſaada oli igatſenud. Neapelisſe ehitas ta eneſele mererannale toreda maja ja elas ſiin oma uurimiste töödele. Siin juhatas teda Waim, kes puhub, kus ta tahab, luule ja teaduſe uneilmaſt Jumala laste wabaduſe tundmiſele. Ta nägi ſiin ſeda töe ja auu ilma, mille kõrwal kõige kaunimad asjad ſiin maailmas ainult nõrk ning häwinew läige on. Ta ſai tundma usku, mis Jumala wägi on, ja pühendas nüüd oma elu täiesti Iſſandale. Warſi leiame meie teda ära walitud ſeltskonnas, kelle õpetajaks ning hingekarjaſeks ta on. Kõige kallimeelſemad naiſed ja tähtſamad mehed koguwad endid tema ümber. Tema õpilaste hulgaſt leiame ülemal nimetatud naiſi, hertſogi prouat Juulia Gonzagat j. t. Ka rahwa jutluſemees Okkhiino ja Peeter Martür Wermiiglio, kes eſimeſe Korintuſe raamatu üle munkade, kõrgemate waimulikkude meeste ja aadeli ſeiſuſe liikmete ees ettelugemiſi peab, on Waldez'i õpilaſed. Et Wermiiglio 1. Kor. 1, 13 jj. mitte puhastamiſe tule pähä ei ſeletanud, keelati temale ettelugemiſte pidamine ära. Uſupuhastuſe meelſete kardinaalide abil läks aga Wermiigliol korda oma ettelugemiſte jätkamiſeks uut luba ſaada. Päraſtpoole leiame meie Peeter Wermiigliot Lukkas abti ammetis, nagu juba ülewalpool tähendatud. Juba aastal enne weel, kui inkwiſitſiooni kohus ewangeliliſt elu Itaalias häwitama hakkas, lahkus Juan Waldez ſiit ilmaſt. Tema kirjatööde mõju on ſuur olnud. Tähelpanemiſe wäärt on iſeäranis tema ſeletuſed Rooma rahwa raamatu, Matteuſe ewangeliumi ja Taaweti laulude kohta. Waldez'i kooliſt tärganud on ka kuulus raamat „Kriſtuſe häätegu", mille kirjutajaks ennemini A. Polcaariot

Peeter Wermiiglio.

peeti, mis aga kahtlemata Mantoia töö on. Mõne aastaga müüdi sellest raamatust Weneedigus üksi 40,000 eksemplari ära. Selle pääle waatamata läks inkwisitsiooni kohtul korda seda kuulsat raamatut täiesti ära häwitada. Alles 50 aastat hiljem leiti temast üks eksemplar Inglismaalt.

III.

Waldez'i raamatu „Kristuse häätegu" mõju näitab meile selgesti, kui elawaks usuwaim Itaalias oli saanud. Igalpool töötasiwad laialistes ringkondades selle mehe õnnistatud tunnistajad, kes meile Jumalast on tehtud tarkuseks, õiguseks, pühenduseks ja lunastuseks. Iseäranis põhjas ja lõunas, Weneedigus ning Neapelis, kuulutati ewangeliumi patuse õigekssaamisest usu läbi Jumala Poja sisse selgesti ja wõimukalt. Aga kõrwetaw põuatuul, mis pea Itaalia kewadise usupõllu üle puhkuma hakkas, häwitas natukese ajaga kõik lootuserikka töö täiesti. Kurwastaw on selle waimu liikumise taganemist ja langemist waadata. Kiriku keskkohast oli ta wälja läinud, kallimeelsed ja kristlikud auukandjad olid teda edendanud. Üleüldise kiriku kõrgem püüd, ühinemisele ja puhtusele jõuda, näis juba teoks saamas olema. Kolmekümnendamatel aastatel oli kuulus Kontariini kord ilusal suisel päewal ühes paawst Paul III.-ga Ostiasse sõitnud. „Tee peal" — nii kirjutab Kontariini Poolele — „wiis mind hää wanakene kõrwale ja ütles mulle, et ta minu raamatut kiriku uuendamise kohta lugenud ja et see temale südamesse läinud olla. Mina olin juba kõik lootused kaotanud. Aga nüüd kõneles ta minuga nii kristlikult, et mull lootus tärkab, et Jumal midagi suurt ette wõtab ja põrgu wärawaid oma waimu mitte ära wõita ei lase." Selle läbirääkimise tagajärjel kutsus paawst Oratooriumi liikmeid kardinaalideks, Sadoleti, Poole, Giberto, Fregoso ja teisi, keda kõiki Kontariini seks ette pannud oli. Nende kardinaalide hulgas aga oli ka Karaffa, pärastine paawst Paul IV. Kui see mees ka mõnda aega Oratooriumi meestega ühes meeles oli ja kiriku ilmaliku meele wastu wõitles, siis sai tema ommeti päraft hää asja ära-andjaks. Tema kaitsel ja tema loaga tikkus katuliku kirikusse see pime waim, kes neljakümnendamate aastate algul Rooma kirikut walitsema hakkas ja keda jesuitismuseks kutsutakse. Paar aastat enne 1540 näis lepitus wõitlewate kirikute wahel weel wõimalik olema. Kontariini ning Melanhthoni kokku tulemine Regensburgis a. 1541 on selle tunnistuseks. Ainult rõhk oli weel mõlema mehe arwamiste wahel wahet teinud. Kuna Melanhthon töendanud oli: „Elaw usk teeb õigeks" — oli Kontariini seletanud: „Elaw usk teeb õigeks." Aga Kontariini kutsuti ära, sest juba oli jesuiitide mõju Roomas makswaks saanud. Regensburgi lepitus ei läinud tõeks, waid ta tõi weel häkilisema lahkuminemise enesega ühes. „Nii tõusewad," ütleb ajaloolane Leopold Ranke, „kaks hallikat sõbralikult teine teise kõrwal mägestiku kõrgusel elule; nii pea kui nad kumbki isekülge mööda on alla woolalama hakanud, lähewad nad kahele poole igawesti teine teisest lahku."

See lahkuminek on ühenduses kolme sündmusega, mis kolmel aastal teine teise järgi tuliwad: Aastal 1540 kinnitati Jesuiitide ordu, aastal 1541 jäeti Regensburgi lepituse katse pooleli ja 21. juulil 1542 saatis paawst Karassa õhutamisel, inkwisitsiooni bulla wälja.

Jesuiitide ordu läbi on paawsti wõimu haawad jälle parandatud ja protestantismuse edasi tungimisele lõuna poole tõkked ette tehtud. Selle ordu asutaja oli Ignaatsius Loijola (Loyola). Tema oli 1491 a. sündinud ja Spaania rüütlite soost pärit. Pampeloona linna kaitsmisel (1521) sai ta raskesti haawata ja pidi kaua aega haigewoodis põdema. Pühade elulugusid lugedes, tuli temale palaw igatsus Ph. Franziskuse kombel enesele maapäälse wiletsuse läbi taewalist auu omandada. Ta tahab waimulikuks rüütliks saada ja ennast pühale Neitsile pühendada. Ta ütleb enesele: „Seda tegi Franziskus, nii tahan ka mina seda teha: seda tegi püha Domiinikus, nii tahan ka mina seda teha." Kuna Lutheruse hingewõitlus sügawast patu ja hukatuse tundmusest wälja kaswis, tärkas Ignaatsiuse tung uhkest meelest, mis kõigist kuulsatest pühadest meestest weel üle tahtis olla. Kui Ignaatsius terweks oli saanud, jägas ta kõik oma wara waesile ja harjutas ennast sandi riidis kõige waljumas kasinuses ning karskuses. Kolmekümne kolme aasta wanuselt hakkas ta pääle ühes koolipoistega koolis käima ja Ladina keelt õppima. Pärast seda uuris ta suure waewa, aga paendumata tahtmise jõuga filosoofiat ning theoloogiat (mõtetarkust ja usuteadust). Pariisis kogusiwad tema ümber kuus tema-mõttelist meest, nende seas ka spaanlased Jakob Lainez ja Franz Xaver (= Ksaawer), kes temaga ühtlasi waimlikkudes asjus endid harjutasiwad ja wiimaks ühisuseks kokku heites wandega töötasiwad, mitte ainult kolme munga tõotust pidada, waid ka tingimata endid paawsti sõnakuulmise alla anda. Kui Jeesuse Kompaania või seltsi liikmeid wõiwat paawst neid saata, kuhu ta aga ise tahab. Kui need mehed Itaalias uuesti kokku oliwad tulnud ja Witsenzas ning Weneedigus rahwale jutlusi pidanud, haigeid rawitsenud ja lapsi õpetanud, ühtlasi aga ka Theatiinerite ordu seadustega tuttawaks saanud oliwad, läksiwad nad Rooma ja laskisiwad paawstil aastal 1540 uue ordu kinnitada. Ignaatsius sai ordu esimeseks kindraliks. Oma ajaloolikule kuulsusele tõusis aga ordu alles Ignaatsiuse järeltulija kindral Jakob Lainezi all. Oli juba Ignaatsius öelnud: „Suur tarkus wähese pühadusega on enam

Kardinal Kontariini.

wäärt, kui suur pühadus wäheſe tarkuſega," ſiis käis Lainez tegeliſelt ſelle ſõna järele weel paremini kui Loijola iſe. Lainez on waſt jeſuiitide ſeltſi päris korraldaja.

Jeſuiitide ordu on wäga imeline ehitus. Kõik inimlikud jõuud on ta ſeks ainſaks otſtarbeks eneſeſſe ühendanud, et katuliku usku edendada ja protestantismuſt tagaſi tõrjuda. Kõige kangem ſõnakuulmine on ordu aluspõhjaks. Karwa päält korraldatud ſõjawäeliſed ſeaduſed teewad ſiin wõimalikuks, iga ordu ettewõtet ühildaſelt läbiwiia. Ordul on mitmeſuguſed oſad ja aſtmed, millede juhtpaelad kõik Roomas elawa ordu kindrali kätte ühte jookſewad. Ordu ſiſikonnaks on ärawalitud liikmed, keda profeſſi kutſutakſe. Nende hulgaſt walitakſe ordu ülemad. Sõnakuulmiſes ülemate wasta ja ordu kaſuks pidiwad ordu liikmed kõik käeſt ära andma, mis inimeſele armas wõib olla: iſamaa, ſugulaſed, ettewõtted ja arwamiſed. Iſegi oma eneſe otſustamiſe wõim ja ſüdame tunnistus pidiwad waikima, kui ordu käſk täita oli. Ilmaski ei ole ükski walitſus nii oſawalt mõiſtnud waimu andeid ära hinnata ja igatühte liiget juſt ſääl kohal ja ſeks otſtarbeks tarwitada, milleks ta kõige ſündſam oli. Kuſagil ei ole ka wastastikune teine teiſe üle walwamine nii täielikult ja järjekindlalt läbi wiidud, kui ſelles ordus. See ordu on oſanud kõike, mis maailm kunſtis, teaduſes, hariduſes, politikas, iſegi kaubanduſes ning tööſtuſes ette toob, eneſe otſtarbeks tarwitada. Ta kiskus kõrgemate ſeiſuſte nooreſoo õpetamiſe eneſe kätte ja kaswatas neiſt uſtawaid ning wõimſaid poolehoidjaid. Jutluſte ja hingekarjaſe töö läbi püüdis ta rahwaſſe mõjuda ja ol pihtitooli kaudu würſtide ja walitſejate walwajaks. Kõigiſſe oludeſſe

Ignaatſius Loijola.

ja saladustesse leidis ta teed. Jesuiitide moraalis leiame meie kahtlast ja kardetawat akkomodatsiooni (sarnandamise) waimu, mis tõsise kõlbluse wasta käib ja inimlikku pattu kinni katta püüab. Kõige kardetawamad jesuiitide moraali (kõlbluse) põhjusmõtted, mis jesuiit Eskobar († 1669) üles kirjutanud, on järgmised: 1. Otstarwe pühitseb abinõuud. 2. Ühte tegu wõib õigeks tunnistada ehk wähemalt wabandada, kui tema hääduse kohta ühte wõimalikku põhjust ehk mõne lugupeetud usuteadlase hääkskiitmist leida wõib (seda mõttewiisi kutsutakse probabilismuseks). Kui wande sõnu öeldes midagi mõttes neile juurde lisatakse ehk sõnadele teine mõtte antakse, siis on wanne ainult mõeldud (mitte wälja öeldud) mõttes siduw. Selle asemel, et liha ühtelugu suretada, tahawad jesuiidid teda kunstliku harjutuse waral waimulikuks teha, kuna nad iga langemise üle kõige pehmendawamate wõimaluste põhjal otsustawad. Selles mõttes on nemad omal missioni tööl paganate seas ka pääliskaudse patukahetsemisega kohe rahul. Kõige selle pääle waatamata on aga jesuiitide ordul ka wagu ja walju kõlblusega liikmeid olnud, nagu Fr. Spee (1591—1635), kes kõige enne nõia protsesside wasta üles astus.

Kui Ignaatsius Loijola aastal 1556 suri, oli ordul juba 1000 liiget ja 50 aastat hiljem juba 10,000. Ilma et ordu liikmed ennast kloosterliku elu külge köitnud oleks, wõitis „Jeesuse selts“ lühikese aja jookul Poolamaal, Austrias, Lõuna- ja Lääne-Saksamaal, Belgias omale mõjuwa seisukoha, kus ta ewangeliumi usutunnistuse wasta töötada wõis, ja toimetas need maad Rooma alla tagasi. Ka missioni töö läbi Indias, Hiinas ning Lõuna-Ameerikas laiendas ta oma piirkonda. Iseäranis agar missioni edendaja oli jesuiit Franz Xaver (= Ksaawer). Jeesuiitide tööks tuleb ka seda lugeda, et keiser Karl V-ma poolt Trienti kokku kutsutud üleüldine kiriku kontsiilium (1545—1563), mis ewangeliumi usulisi katuliku kirikule tagasi wõitma pidi, niisuguses roomapaawstilises waimus töötas, et iga lepitus wõimata oli. Protestantlased neati ära; keskajalised dogmad seati wana auu sisse; seitse sakramenti tunnistati makswaks; õigeks-mõistmine tegude läbi kuulutati õigeks ja suusõnaliselt päritud õpetusele (traditsioonile) anti niisamasugune tähtsus kui Pühale kirjalegi. Kontsiiliumi lõpetusel hüüdis Lothringia kardinal: Ara neetud olgu ketserid!“ Ja kõik kirikulised karjusiwad ühes: „ära neetud, ära neetud!“ —

Samas waimus (wõrdle Luuk. 9, 54 jj.) oli juba kakskümmend aastat warem, a. 1542, inkwisitsioони bulla wälja kuulutatud. Inkwisitsioони kohtukoda seati Roomas sisse. Tema eesistujaks sai Karaffa. Ära määramata eesõiguste ja wolitustega wõis see kohus igat tahte seisuse, auu, soo ja wanaduse pääle waatamata walju uurimise alla wõtta, kahtlasi wangihoonesse heita, süüdlasi kõigest omandusest lahti mõista ja isegi surmaga nuhelda. Kohtu siht oli kõiki ketserid juureni ära häwitada. Ilma inkwisitsioони kohtu loata tei tohitud ka ühtegi raamatut trükkida ega müüa. Paul IV. ajal ilmus „Keelatud raamatute nimekiri.“ Neid raamatuid otsiti taga ning põletati ära.

Paawstidest, kes ennast kutsutud tundsiwad olema tule ja mõõgaga ketserite wasta wõidelda, on Paul IV., endine kardinal Karaffa (1555—1559), ja Piius V., endine suurinkwisiitor Ghislieri, juba nimetatud.

Paul IV. oli juba 79 aastat wana, kui ta paawsti auujärjele astus. Paawstiks saades andis ta töotuse katuliku kiriku ja Rooma koja reformide eest hoolt kanda. Aga selle koja waim kiskus ka teda politilistesse ja sõjalistesse sekeldustesse. Paawstide politiline waen, mis paawsti ilmaliku walitsusega ühenduses seisis, edendas nii omast kohast protestantismust, iseäranis Saksamaal. Kleemens VII., näitusels, sundis kuningat Ferdinand'ti, kelle üle ta wõitu saanud, Hesseni Fiilippiga rahu tegema, Württembergi käest ära andma ja rahutingimistesse ka punktisid usu salliwuse kohta üles wõtma. Alles, kui paawst oma ilmaliku politika halbu tagajärgi ära tundma hakkas, jättis ta kõik riiklikud püüdmised kõrwale ja wõttis ainult kiriklikka uuenduisi weel käsile. Nende uuenduste pääosa oli Kleemensigi juures ketserlikkude õpetuste häwitamine. Mõtted ja mured inkwisitsiooni kohtu pärast täitsiwad surmani selle mehe hinge. Tema järelandmata ja kirglik meel pimestas teda, ta tegi teda aga ka ühtlasi kangeks. Rahwas ei wõinud seda ruttu unustada, mis ta tema all kannatanud. Tema surma puhul tuldi kapitoolile kokku ja tehti otsuseks paawsti mälestuse-sambad ära purustada. Inkwisitsiooni kohtu hoone rööwiti paljaks ja süüdati põlema; kohtuteenrid pekseti läbi. Paawsti kuju kisti ta aluselt maha, löödi puruks ja weeti ta kolmekordse krooniga ehitud pääd mööda uulitsaid taga. Kleemensi järeltulija ehitas inkwisitsiooni kohtule uue hoone, mida „luterlaste wangimajaks" hüüdma hakati. Imelisel wiisil juhtus uus hoone just selle koha pääle, kus Neero aegne tsirkus seisnud ja kus ristiusulisi elajate ette heidetud oli.

Paawst Paul IV. (Karaffa).

Paawst Piius V. oli wali, kardetaw, aga õiglane ja waga paawst. Kui endine munk elas ta waeselt ning hoidis munga kommetest kinni. Kui tema

palja jalu, palja pää ja tõsiselt waga näoga oma pika walge habemega kiriklikkudel rongikäikudel ühes kõndis, arwas rahwas, et niisugust waga paawsti iial enne maa pääl olnud ei ole. Jutustati koguni, paawsti waade ükši pöörata protestantlasi ümber. Ommetigi andis see mees inkwisitsiooni kohtule weel waljumad eeskirjad, kui sell asutusel enne teda oliwad olnud. Iga päew põletati, poodi ja surmati möögaga ketserid Roomas. Imelik segu lihtsusest, waljusest enese isiku wastu, usulikust ohwrimeelsusest ja põlastusest, kibedast wihawaenust, werise tagakiusamise himust! — Paawst Piius V.-as leidis paawstlik tegewiis jälle ühe ühildase kuju. Ta kaswis siin uuesti seks waimlikuks wäeks, mille püüded ja sihid ka edaspidiseks seisma jäiwad ja wastareformatsiooni, s. o. protestantismuse edenemise seisma jäämise, walge ette töiwad.

Itaalia protestantismus ise sai palju usu nõrkuse, uskmatuse, üksmeele puuduse ja alaliste riidude all kannatada. Inimesed ootasiwad eestwedajat, aga see ei ilmunud. Neid oli küllalt, kes nagu Erasmuski arwasiwad, et weretunnistajaks saada mitte nende kutse ei olewat. Hädas ja tagakiusamises langesiwad nemad õigest usust ära. Melanhthon ja Kalwin kaebawad mõlemad, et Itaalias mõttetargutamine ja jumalikkude tööde üle päädmurdmine palju eksitusi ja kahtlusi sünnitawat. Leidub mehi kes püha Kolmainsust ja Kristuse jumalust salgawad, nagu Faustus ning Läälius Sotsinus. Isegi Bernardiino Okhiino sattub eksijate kilda. Lukkas langeb terwe kogudus õigest usust ära, kui tema juhataja Peeter Wermiiglio ära põgeneb. Tähelepanemisewäärt on iseiseäranis Paadua õigusteadlase Frantsesko Spieera ära langemise lugu, mida neli tunnistajat, nende seas ka Paulus Wergeerius, meile üles on tähendanud. Spieera oli töetundmisele tulnud, oli Jumala armu ja ewangeliumi rahu maitsnud ja oma asupaigas kogudusegi asutanud. Hirm karistuse eest oli teda aga nii kaugele ajanud, et ta kirikus 2000 inimese ees oma usu ära needis (1542). Selle tagajärg aga oli, et ta hirmust südame piina tundma ja Jumala kohut kartma hakkas. Kohutawaks läks tema hinge seisukord. Arwamises, et ta pattu Püha Waimu wasta teinud, ei leidnud ta kusagilt troosti ega jahutust. Hinge piinad lõpetasiwad ta elu aastal 1548. — See kurb lugu pani terwes Euroopas meeled mõtlema. Katuliku kiriklik wõim oleks seda lugu hää meelega warjanud. Oli ta ju kõige silmapaistwamaks tunnistuseks selle kohta, missugune wägi waimuliku wõimu läbi haawatud südametunnistus olla wõib! „Olgu mina teile hoiatuseks!“ hüüdis Spieera neile, kes tema surmawoodi ümber seisiwad. —

Wiletsuse tuli, mis puhta ewangeliumi kulla kõigest mustusest puhastas, töi aga ka weretunnistajaid nähtawale, kes wana kiriku weretunnistajate taoliselt hiilgawad. Mitmed on walmis, ennemini wangikojas otsa saama, kui oma usku salgama; teised põgenewad oma ilusalt isamaalt. Põgenejate hulgast tuletame iseäranis neid meelde, kes Shweizimaale Lokarnosse elama asusiwad. Siia oli kunni 1547. aastani terwe 200 hingeline kogudus tekkinud, kelle eesotsas waene franziskaanlane Bekkaaria seisis. Kui Walter Roll Uurist a. 1549 maakonna ülemate (vogtide) esimeheks sai läks lokarnolaste seisukord hädaohtlikuks.

Walter, kes kuuslik ja eneſe kaſu taga-ajaja mees oli, pani Lokarno lossis uſuliku läbirääkimiſe toime ja laskis ſiin Bekkaaria wangi wõtta. Kui sõjariistus mehed Bekkaariale appi tuliwad, lasti ta lahti. Aga katuliku usku maakonnad, keda rohkem oli kui teiſi, paniwad seda pahaks. Nääri kuul 1555 anti eeskiri, et kõik, kes Rooma preeſtrite juures pihtil käia ja katuliku kirikus missat kuulata ei taha, Waſtlapäewaks maalt peawad lahkunud olema. Nii ka aſi läks. Mõned astuſiwad katuliku usku. Kewadel läkſiwad weel 93 inimeſt maalt teele. Raske teekonna järele üle lumiste mägede jõudſiwad nad seitsme päewa pärast Zürichi. Sääl leidſiwad nad wendi ja õdeſid eest, kes neid aitaſiwad. Põgenejate hääks pandi korjanduſi toime. Nad aſuſiwad ſiia elama ja paljude käſi hakkas aegapidi päris hästi käima. Neil oli oma kogudus Itaalia keeli jumalateenistuſega. Õpetaja ammetis oli nende juures hää tükk aega Okkhiino. Kiriku wanemate hulgaſt leiame ka Peeter Martür Wermiiglio't, kes pärast põgenemiſt Itaaliaſt ühes Butſeriga (Bucer) Inglismaal tegew oli olnud ja ühes Beezaga a. 1561 Poaſſii uſulikuſt koosolekuſt oſa oli wõtnud. Kalwin nimetab Wermiigliot „Itaalia imeks," kellel kõik oma maa rahwa omaduſed ilma nende puudusteta olemas on: „Teraw meel ilma terawa keeleta, tuli ilma märatſuſeta, oſawus ilma kawaluſeta."

Kui meie oma tähelepanemiſt Zürichiſt uuesti Itaalia poole pöörame, näeme meie kudas Ferraara ewangeliline kogudus üheſt ära laguneb, kus juures Fannio Fawentiino weretunnistaja ſurma ſaab. Tema kugistatakſe ſurnuks ja ſiis põletatakſe ta keha ära. Need, kes temaga ühes wangis oliwad olnud, tunnistaſiwad, et nad ſiis waſt õiget wabaduſt ja õnne tundma ſaiwad, kui nad Fawentiinot wangis näinud oliwad. Weneedigus ſureb tuntud franziskaanlaste prowinziaal Lupetiino märtri ſurma. Kalaabrias kiuſatakſe waldenslaſi taga. Siia oli 14 aastaſaja keſkpaigas waldenslaste kogudus tekkinud. Uſina töö waral oliwad aſunikud põliſeſt metſaſt lühikeſe ajaga wiljarikka põllumaa teinud. 1560. aastal hakkas ſiin inkwiſitſitſiooni kohus oma hirmſat tööd. Hulga kaupa tapeti waldenslaſi maha ja wiljarikkad wäljad muutuſiwad pea jälle metſa kõrbeks, kus röövlid ja hulguſed aſet pidaſiwad. Ühel ainſal päewal, ſee oli 11. juuni 1560, tapeti 88 wangi ära. Keegi Rooma-katuliku usku kirjaſaatja kirjeldab nende otſa järgmiſelt: „Nad kõik pandi ühte hoonesſe kinni, nagu karilambad lauta. Timukas läks ſisſe ja tõi ühe neiſt wälja. Ta ſidus tall ſilmad rätiga kinni, wiis tema ſiis maja ette muru pääle ja laskis teda põlwili heita. Siis lõikas timukas tall kõri maha. Selle järele wõttis ta weriſe räti ohwri ſilmilt ära, läks uuesti majasſe, tõi teiſe wälja ja tegi ſellega ſedaſama. Nii hukkas ta kõik 88 inimeſt ära. Ma ei ſuuda piſaraid tagaſi hoida ſeda kirjutades."

Kalaabria waldenslaste ohwrite hulgas oli ka nende Piemondiſt pärit õpetaja Paſkhali, kes Genfis ſtudeerinud oli. Teda oli kinni wõetud ning Rooma toodud. Ülekuulamiſel küſis inkwiſiitor tema käeſt, kas tall paremat teha ei olnud, kui Piemondiſt Kalaabriasſe ära tulla, et rahwaſt ekſitada. Selle pääle wastas Paſkhali: „Mina olen ainult ſiis ekſitaja, kui Kristus ekſitaja on; tema koolis olen ma ſeda õppinud, mida ma õpetanud." — Inkwiſiitor: „Kus

ſee kool on?" — Paſkhali: „Genfis." — Inkwiſiitor: „Kas Genfi kirik üksi õige kirik on?" — Paſkhali: „Kristuſe kirik on igalpool, kus tema ſisse uſutakſe. Kristuſe õpetuſe järele on tewa kirik waene, põlatud ja ilma poolt taga kiuſatud, juſt Rooma kiriku wastand, kes rikas ning wägew on ja kriſtlaſi taga kiuſab." — Inkwiſiitor: „Kas ſa paawsti ſisſe uſud?" — Paſkhali: „Minu uſutunnistus käſib mind ainult Jumala, kõigewägewama Iſa, aga mitte paawsti ſisſe uskuda." — Inkwiſiitor: „Kui kaua ei ole ſa enam pihtil käinud?" — Paſkhali: „Weel täna olen ma oma patud Jumalale üles tunnistanud; kõrwa pihti ja missa eeſt hoidku mind Jumal." — Sääl pööras ennaſt inkwiſiitor ümber ja ütles: „Iga wastus on niiſugune, et ſeda meeſt kolmkümmend korda peaks ära põletatama; ma ei ſuuda enam küſida. — Raske wangipõlwe järele kugiſtati ka Paſkhali mihklikuul 1560 ära ja põletati ta ſurnukeha tuhaks.

Paawſt Piius V. ajal, kes ühegi mehe nuhtluſe eeſt tagaſi ei kohkunud, ſai paawsti ſekretär Carneſecchi (Karneſekkhi) mööga läbi ſurma. Küll oleks tahetud, et ſee kõrge auukandja mees oma usku ſalanud oleks, aga ta ei teinud ſeda mitte. Wiieteiſtkümnekümne kuuliſe raske wangipõlwe järele hukati tema 3. oktoobril 1567.

Ka Mollio käſi, keda me ülewalpool juba nimetaſime ja kes Neapelis Peeter Wermiiglio ning Okkhiino kõrwal tegew oli, käis halwasti. Kui need tema ſõbrad protestantlastena põgenenud oliwad, läks tema ſeiſukord raskeks ja ta lahkus Neapeliſt. Kümme aastat suutis ta ennaſt weel Itaalias hoida, ehk teda küll taga kiuſati. Aastal 1553 ſattus ta aga Rawennas wangi ja wiidi Rooma. Oma kaitſekõnes, mis ta toredal inkwiſitſiooni kohtu koosolekul kiriku kõrgete auukandjate ees pidas, ei pannud ta, otſe nii kui Tehwanus, oma waenlaste wiha enam tähele. Ta ütles ſiin: „Kui ma ſeda roppu lihalikku ja walelikku meelt ning tooreſt olemiſt waatlen, millega teie kiriku täis täitnud olete, ſiis ei wõi ma muud mõtelda, kui et ta wargate ja rööwlite peſaks on ſaanud. Teie õpetus on unistus ning filmakirja teenistus. Teie nägudeſt on näha, et kõht teie Jumal on. Teie püüdmine käib ülekohtuſe mammona järele, teie jänu pühade were järele. Kas teie wõite Kristuſe tõſiſed järelkäijad olla, kui teie nii elate, nagu ei oleks Jumalat taewas. Teie kiuſate tema ustawaid Sõna kuulutajaid taga ja tarwitate wägiwalda ſüdametunnistuste kallal? Mina kaeban ſellepäraſt teie kohtuſt edaſi Kristuſe kohtuſſe, keda teie läikiwad ülikonnad ja auunimed pimestada ei ſuuda. Selle tunnistuſeks wõtke tagaſi, mis te minule annud." Ta wiskas põlewa tõrwalondi käeſt maha ja kustutas ta ära. Kohe mõisteti ta ſurma. Wõll ja tuleriit oliwad tema oſa. Kristus aga ütleb: „Jeruuſalem, Jeruuſalem, kes ſa tapad prohwetid — teie koda peab teile tühjaks jäetama: (Matt. 23).

Usupuhastus Inglis- ning Shottimaal.

Usupuhastuse ajajärgul walitses Inglismaal kuningas Heinrich VIII. Temast oli isa Heinrich VII., Tudooride koja esiisa, waimuliku mehe kaswatada tahtnud. Sellepärast oli Heinrich VIII. noorelt wäga palju õppida saanud ja armastas skholastikalist usuteadust. Aga ka muust teadusest ja kunstist leidis noor prints lõbu, nii et humanistidel lootus tärkas, et temast kord Augustuse toaline õpetlaste ja kunstnikkude sõbraline walitseja saab. Iseäranis ei wäsinud Erasmus ära hääde annetega poissi kiitmast. — Kui siis Heinrich pärast oma wenna Arthuri surma Inglise troonile sai, jäi ta ka tõesti teaduse sõbraks ja edendas kõige oma walitsuse aja agarasti haridust. Teaduse kõrwal armastas aga Heinrich ka toredust, lõbu, jahi-pidamist, rüütlite mängisid ja pidusid. Loomu poolest oli kuningas käskija ning uhke. Heinrichist oleks tõesti suur ja kuulus walitseja wõinud saada, kui ta oma kirglisele loomule wähem järele oleks annud. See loomus wiis teda nii kaugele, et ta pärastpoole sagedasti rahutumas, tusases ning ärritatud tujus oli, mis wahel wihaks tükkis tõusma. Kõige kiituste pääle waatamata, mis temale ta teaduse edendamise eest osaks saiwad, peame meie arwama, et teadus ja kunst seda meest ommeti kõigest päälskaudselt huwitasiwad, nimelt ainult sell mõõdul, kui nad tema lõbu maitset peenendada suutsiwad. Kui mõnigi ei ole teaduse sõber, kelle südame tuumaks ometi mitte tõe taga otsimine ei ole! Mis iseäranis Heinrichi wäärtust alandab, on tema lihalikumeelne lõbu otsimine.

Üleüldse aga tundis rahwas oma kahekśateistkümne aastaseśt, kauniśt, haritud ja mehelikust kuningast röömu. Oma walitsuse esimesel poolel oli Heinrich ka tõesti wäga hoolikas würst, just seda, mida rahwas temast oodanud oli. Ehk walitsus küll ka sell ajajärgul juba eksisammusid astus, siiski weeretas rahwa hää arwamine köik süü koja ammetnikkude, iseäranis kardinaal Wolsei (Wolsey) pääle, kes nüüd rahwa waenu aluseks sai. See mees, kes lihuniku pojast York (Jork)'i ülempiiskopiks tõusis, oli ka tõesti selles õnnetuses süüdi, mis Heinrich VIII. ajal Inglismaad tabas. Et Wolsei libe mees oli ja oma waimuliku ammeti pääle waatamata kuningat huwitada möistis, temale niisama hästi armastuse luguśid kui Kiriku isade õpetusi ette kanda oskas, siis sai

ta warsi kuninga armu osaliseks. Roomawa meelitusega mõistis ta kuningat tema arwamistes oma ilmeksimatuse kohta teaduses ja oma wägewa wõimu kohta politikas kinnitada. Nii tegi ta kuningast türanni (wägiwaldse walitseja), kes wastaräägimist kannatada ei wõinud. Wolsei kätte aga usaldas kuningas kõik oma kabineti tööd. Üliswured maksud, mida parlament ja waimulik seisus kuninga nõudmisel kinnitama pidiwad, rahwa õiguse kitsendused, rahwa hääle tähelepanemata jätmine, alatised rusuwad sõjad Shottimaaga, Prantsusmaaga ning Karl V.-ga, tegiwad walitsuse rahwa silmis ülekohtuseks. Kõige nende halbtuste õhutaja ja eestwõtja aga oli Wolsei. Tema nõuul wõttis kuningas ka oma lahutamise protsessi oma abikaasa Aragoonia Katharinaga ette. See sündis just Inglismaa usupuhastuse tähtsal ajajärgul. Selle tõttu on Wolsei omast kohast ka usupuhastuse edendajaks saanud, et ta kuninga wägiwaldseks ja isekaks kaswatas; sest ilma nende omadusteta ei oleks kuningas Roomast mitte nii kergesti lahku löönud.

Katharina, Spaania kuninga Ferdinand Katuliiklase tütar ja kuningas Karl V.-ma sõsar, oli enne Heinrichi wanema wenna Arthuri abikaasa olnud. Lesseks jäänud, määrasiwad teda langud, kes iseenesest keelatud abieluks paawst Juulius VI. käest iseäralise loa oliwad muretsenud, nooremale wennale naiseks, et sõprus Spaania ning Inglismaa wahel ka edaspidiseks kestma jääks. Heinrich aga, kes mõne aasta oma abikaasaga õnnelist ja rahulist elu näis elanud olema, hakkas häkisti (1527) lahutust nõudma, kuna ta paljudele tähtsatele õpetlastele ning õiguseteadlastele oma põhjused selle abielu makswuse wastu ette pani. Küsitawad andsiwad ka temale wastuseks, et ta abielu täiesti Jumala seaduse wasta olla. Õiget põhjust lahutuseks on kuninga armastuses Anna Boleini wasta otsitud ja seletatud, et Heinrichi seadusewastaline armastus Inglismaa reformatsiooni tekitaja olla olnud. Aga juba 15 aastaselt oli Heinrich kui hää kirikuseaduse tundja selle wasta olnud, et ta oma wennanaise peab ära wõtma. Oma protesti oli ta juba siis Winshesteri piiskopi kätte annud. Ka oli ta enne kui ta weel Anna Boleini tundis, oma mõtteid Wolseile awaldanud. Südametunnistuse kahewahel-olek oli siis see, mis kuningat lahutust otsima sundis. Kui hääl katuliiklasel oli tall auukartus oma kiriku seaduste ja Püha kirja wasta. 3. Moosese raam. 18, 16 oli niisugune abielu otse keelatud ja kuulsa Thomas Akwiino kirjadest leidis ta sedasama. Oma laste surma, kelledest ainult üks tütar Maria järele oli jäänud, ei mõistnud ta ka teisiti kui selle keelatud abielu nuhtluseks pidada. 3. Moosese raam. 20, 21, leidis ta selle arwamise põhjenduse. On aga asi nii, siis on õieti kuninga ustawus katuliku kiriku seaduste wastu protestantismusele Inglismaal ukse awanud. Kui palju siis weel tema olukord Anna Boleini wasta selles asjas kaasa on mõjunud, jätame siin kohal järel uurimata.

Mõtte pääle tulles, et paawst jumalikkudest seadustest inimest wabastada ei wõi, astus nüüd Heinrich südikalt omas asjas edasi. Wolsei wõttis asja agarasti käsile ja nõudis Kleemens VII. käest abielu tühjaks mõistmist. Paawst oli küll Heinrichi sõber, kartis aga Karl V.-at, kelle wõimuse all ta seisis.

Sellepärast jättis ta asja õiendamise Wolsei ja Kampeggio hooleks, kellele ta sala-eeskirjad selle kohta andis. Oleks Kleemens kui paawst ja mitte kui ettewaatlik politika mees asja ajanud, ta oleks ähwardawateşt hädaohtudeşt terwelt mööda saanud. Kuninga pahaks meeleks wenitasiwad paawsti asja-ajajad asja pikale ega annud soowitud otsust, Paawst kutsus oma saadikud tagasi jat kutsus Katharina edasikaebtuse pääle kuningapaari enese ette. See täitis uhke walitseja südame. Ta sai paawsti wasta umbusklikuks ja nägi ära, et Roomast õiget otsust loota ei ole. Karl ja Kleemens näisiwad ühes nõuus olewat. Oma paha meelt lahutas kuningas seega, et ta kantsleri Wolsei, keda ta Rooma sõbralikuks pidama hakkas, ammetist lahti tegi ja teda truuduse murdmise pärast kohtu kättegi annud oleks, kui Wolsei mitte nii pea ei oleks ära surnud (1530).

Wolsei langemisega algab Inglismaa usupuhastamise ajaloos uus ajajärk. Wolsei oli nagu Erasmuski humanistilise woolu poolehoidja olnud. Humanistid oliwad ka kiriku parandamise poolt, põrkasiwad aga, nii pea kui nad ewangeliumi waimu märkama hakkasiwad, kohe tagasi. Ka Wolsei oli uuendusi ette wõtnud ning selgust edendanud ja Heinrichi waimus paljugi ülikoolide ning õpetlaste hääks teinud. Aga põhjani asja uuendada, seks ei olnud see mees sünnis. Sest kes maailma parandada tahab, peab enne iseenese kallal parandamise töö teinud olema. Kardinaal Wolsei tegewuse tagajärg oli ainult see, et kiriku puudused weel silmanähtawamaks saiwad. Ewangeliumi jaoks wastawõtlikku meelt ei olnud tema mitte soetanud. Niisama oli kuninga südamega lugu, kelle huwitust usu ja kiriku kohta kaunis hästi tema ükşikute nõuuandjate ja armualuste järele mõõta wõib. Tema uuem armualune Thoomas Kranmer seisab Inglise reformatsiooni ajaloos kõige tähtsama koha pääl.

Jahil olles oli kuningas Kranmeriga, kes ühe krahwi lossis lastekaswatajaks oli, kokku saanud. Tema nõuu kuningale, abielu lahutuse asja mitme ülikooli kätte harutamiseks saata, meeldis Heinrichile nii, et ta rõõmu pärast hõiskas. Warsi sai Kranmer kuninga armualuseks ja tõusis niisama ruttu, kui Wolsei, ühelt auuastmelt teisele. Ommetigi oli tema ja Wolsei wahel suur wahe. Kranmer oli auuastmete wäärt ja jäi otsani kuninga usaldusemeheks. Kranmer oli Oksfordis usuteaduse doktor olnud, oli piibelt, Lutheruse ning Wiklifi kirju uurinud ning hoidis südamest uute mõtete poole. Kui ta nüüd kuningakoja jutluse pidajaks ja 1532 Kanterböri (Conterbury) ülempiiskopiks ning sellega ühtlasi Inglismaa waimulikuks ülemaks tõusnud oli, hakkas ta suuremaid uuendusi plaanisid sepitsema kui kuninga omad oliwad. Roomast oli ta seestpidi juba ammugi lahti löönud. Nüüd waatasiwad kõikide kiriklikkude uuenduste soowijate silmad tema pääle, kes kuninga igat hääd tuju seks tarwitas, et tema käest kergendusi usulikkudes ja kiriklikkudes asjades wälja paenutada.

Kuninga abielu lahutuse lugu näis Rooma poolehoidjatele tõsiseks minema. Saksa, Prantsuse ja Itaalia ülikoolid, kelle kätte kuningas oma asja harutada oli annud, andsiwad omad otsused kuninga kasuks. Ka Shweizimaa

reformaatorid Zwingli ning Ökolampaadius oliwad lahutuse poolt. Sääl andis siis Heinrich ülikoolide otsuse pääle toetades paawstile märgata, kui halbu tagajärgi lahutuse keeld tuua wõiks. Kleemens aga, kes Karli mõju all seisis, andis Inglise kuningale käsu, oma abikaasat uuesti enda juurde wõtta; ja ta ähwardas kuningat kirikliku karistuse alla panna, kui ta seda tegemata jätta julgeb. Sääl katkes Heinrichi kannatus, mis neli aastat wastu pidanud oli. Heinrich laskis oma asja Kantenböri ülempiiskopi kohtu ees ülekuulata. See kohus tunnistas Heinrichi esimese abielu tühjaks ja andis kuningale loa Anna Boleiniga ennast laulatada lasta. Aga sellega ei olnud asi weel õiendatud. Et Rooma wasta julgemalt ülesastuda wõida, sundis kuningas Inglise kleeruse koosolekut (sinudit) seletuse andma, et kuningas Inglise kiriku pää on. Sõnakuulelik parlament omalt poolt wõttis paawstilt piiskoppide kinnitamise õiguse ära ja laskis Peetri penningi (määratud maks paawsti hääks) maksmata jätta. Täielikult lahku aga löi Inglismaa ennast paawstist nii pea kui paawst Heinrichi wande alla ja Inglismaa interdikti alla seadnud oli. See lahkulöömine oli selle esimese sammu tarwilik tagajärg, milleks Kranmer kuningale nõuu oli annud. Lahkulöömise tarwilikuks tagajärjeks aga oli Inglise kiriku täieline uuendus (reformatsioon). See asjalugu tõendab uuesti seda ajaloolikku nähtust, et wõitluse tagajärjed wäga harwa nende käes seisawad, kes ta alustajad on.

Õieti ei kaswanud *Inglise kiriku lahkulöömine* Roomast kogunisti mitte protestantlikkudest põhjusmõteteist wälja, nagu seda sagedasti seletada on katsutud. Paawsti ülemwalitsuse salgamine Britannia kohta ei ole ka mitte sugugi katuliku usule waenulikuks sammuks pidada. Kõige wähem pidas Heinrich ise seda selleks. Mehed, kes asja edendasiwad, oliwad kõik, pääle Kranmeri, hääd katuliiklased. Küll leidus ka niisugusei, kes seda sammu salaja kui reformatsiooni hakatust terwitasiwad. Aga kuningas oli oma waenu Lutheruse wasta juba mitmel puhul ilmsiks lasknud saada. Paawstiga tüliski olles kiusas ta lutherlasi taga ja katsus Tindalli piibli ümberpaneku keelu läbi igat ketseri warjugi eneseist eemal hoida. Kuna ta ise Rooma waimulikkudelt põhja alt ära uuristas, laskis ta Dr. Krome't, kelle usu kohta kahtlus oli tõusnud, Rooma kiriku põhjusõpetuste pääle kõige kangemalt wanduda ja Frithi, Tindalli targa sõbra, tema usulise seisukoha pärast ära hukata. See kõik näitab selgesti, kui wähe Roomast lahtilöömine ja usulikud uuendused üheist ja neistsamadest põhjusmõteteist wälja kaswasiwad. Uus waimulik seisus astus ainult wana asemele, kuninglik paawsti walitsus asus Inglismaale. — Ommetigi oli sellega ka ewangeliumi seemnele maa kohedaks tehtud ja wõis see pärastpoole suurepäraliselt haljendama lüüa. Reformatsiooni tüweks oli siin, nagu teisalgi, rahwas, kes kleerust põlgas ja puhast õpetust taga igatses. Inglismaa protestantlik õhk oli see, mis kuninga lahklaseks ja praeguse Inglise rahwusliku kiriku asutajaks tegi.

Igalpool leiame meie *kahte woolu* Rooma kiriku korra wasta wõitlewat ja reformatsioonile teed walmistawat. Need woolud on: Humanismus ning uue ärkawa koguduse *usutung*. Mõlemaid näeme meie ka Inglismaal

töötamas. Humanismus on siin elawalt selle kallal tegew, et waimusid orjusest päästa ja kui ka mitte rahwale, siis ommeti õpetatud ning suurtsugu maailmale wabadust tuua. Selle woolu esiteleja on Heinrich VIII., kuna teist woolu Kranmer etendab. Kranmer on köikide nende asemik, kes oma südames Wiklifi õpetuste läbi liigutatud, uut kirikut endile igatsewad. Et selleşt teisest woolust siin kõigepäält rääkida, siis tähendame kohe, et Inglise rahwa sees ammust ajast wabaduse tung asus: britid oliwad, nii kaua kui nende kirik seisis, ikka Roomast lahti tahtnud olla. Tuletame aga ristiusu alustust Britannias meelde! Puhtas Wana Briti ristiusus tuleb neid iduşid otsida, milledest pärastised Rooma-wastalised uuenduşed wälja kaswasiwad. Rooma liturgia ja traditsioonide pääle waatamata oli nii mõnigi tükk wanast angelsaksîde emakirikust Inglise rahwa sekka elama jäänud. Inglismaa jäädawalt Rooma-wastaline waim tuleb ka selles nähtawale, kuda kuningas ja parlament omal ajal Johann Wiklifi kaitsesiwad. See ketser, kes mõneski tükis oma õpetuste ning nõudmistega palju kaugemale oli läinud kui 16. aastasaja reformatsioon, wõis auusasti elada ja rahulisesti surra. Tema külwatud seeme oli see, mis Heinrich VIII. ajal rahwa kuninga uuenduste püüdmiste jaoks nii wastuwõtlikuks tegi.

See wool ükşi aga oleks liiga nõrk olnud, et köiki tõkkeid murda, mis arwurikas waimulik seisus ja kuninga wihawaen Lutheruse wasta temale ette seadis. Päälegi ei olnud humanistlik wool selle wooluga mitte ühes nõuus, waid töötas ka tema wasta. Et wana kirikukord langeks, oli tingimata tarwis, et kuningas Rooma koja waenlaseks saaks. Waenu alustajaks oli Heinrich VIII. aga kõige parajam mees. Nii pääsiwad uuenduse mõtted liikuma. Oliwad aga need kord liikumas, siis ei jõudnud ka humanismuski, kes neile omast kohast enne teed walmistanud oli, neid enam tagasi hoida. Humanistlased ei saanud muud teha, kui et nad suuremalt jaolt endid reformatsioonist lahti lõiwad ja oma teed läksiwad. Oma teed katsus ka Heinrichki käia, kes küll uute mõtete poolt oli, aga siiski, nagu humanistidki, igat ketserlikku warju eneşest püüdis eemal hoida. Tema humanismus ajas teda uut teed käima. Selle läbi sai tema aga ainult Inglise reformatsiooni wälispidiseks alustajaks; liikumise sügawamad juured peitusiwad Inglise rahwa wabas waimus. Õige protestantismuse elusoon ei ole mitte klassikaline teadus, waid wõimukas usuelu.

Päraşt seda, kui Inglismaa kuninga ja tema sõnakuuljate ammetikohtade käsul Roomast lahutatud oli, ei leidnud aga ewangelium siin enesele weel mitte teed. Et kuningas temale teed tasandaks, seda ei wõidud niisugusest mehest, kui Heinrich VIII. oli, mitte oodata. Lahutamisega oli Inglise kirik omale ainult teise pää saanud: paawsti asemel oli nüüd kuningas tema pää. Ainult Kranmer, kes lõpuni kuninga sõbraks jäi, oli südamest ewangeliumi laiali laotamise poolt. Aga nii kaua, kui kuningas elas, ei saanud tema täielise reformatsiooni ettewõtmiseks midagi teha. Tall ei olnud sedagi wõimust, et ta teisi tõetunnistajaid, nagu Thoomas Moorus ja Frith kes kuningliku wägiwalla all palju kannatada saiwad, surmanuhtluse eest oleks kaitsnud. Küll läks Kranmeril korda Tindalli piibli ümberpanekut parandatult uuesti

trükki anda. Aga kuningas lisas ümberpanekule seletuse juurde, mis õppimata inimestele ning naistele ära keelas piibelt lugemast. Tindall ise suri Antwerpenis weretunnistaja surma. Wõimukalt edendas Heinrich VIII. klooſtrite häwitamise tööd. Tema käsul pandi 2000 kloostert kinni ja anti kõik nende warandus ja omandus kroonu ja awalikkude riigikassade kätte. Elu otsani jäi kuningas Lutheruse waenlaseks. Lutherus oli kuningat omalt poolt ühes oma raamatus wäga pilkawalt ja jämedalt hukka mõistnud, kui kuningas ühes kirjas Lutheruse wasta seitset sakramenti kaitsnud oli. Nii mõnigi ewangeliumi tunnistaja sai Heinrichi walitsuse all palju kannatada. Aastal 1547 suri kuningas.

Temal oli kuus naist teine teise järele olnud. Esimesest, Aragoonia Katharinast ja teisest, Anna Boleinist, on juba juttu olnud. Wiimase wasta jahtus kuninga armastus iseäranis sest ajast pääle, kui kena kojaneitsi Johanna Seimur (Seymour) tema pääle kirgliselt mõjuma hakkas. Anna waba läbikäimine luuletajate ja teiste waimurikaste meestega andis kuningale soowitud põhjust, oma abikaasat truuduseta olekus süüdistada. Anna pääle mõisteti kohut. Kohtu otsus oli Anna surm. Kranmer tegi küll kõik, mis wõimalik oli, et protestantismuse meelelist ning süüta kuningannat päästa. Aga kõik oli asjata. Juba päew pärast Anna surma laskis kuningas ennast Johanna Seimuriga laulatada. Johanna suri lapsewoodisse, kui ta kuningale poja Eduardi kinkinud. Seaduse teel oli kuningas oma katuliku usku abikaasa Katharina tütre Maria, keda ema katuliku usus oli kaswatanud, troonipärimise õigusest lahti teinud. Niisama jättis ta ka oma tütre Elisabethi, kes Anna Boleinist oli sündinud ning ewangelilise kaswatuse saanud, trooni õigusest ilma. Kuninga esimese kolme abielu lapsed on aga siiski kõik troonile saanud: esiteks kohe pärast Heinrichi surma, protestandimeelne, alaealine Eduard, siis warsti Maria ja wiimaks Elisabeth. Oma neljandamast abikaasast Anna Kleweſt laskis ennast kuningas pea lahutada. Tema wiies naime Katharina Howard hukati ära. Kuues — Katharina Parr oli ka juba wangis, aga pääsis eluga. Aastal 1547 suri Heinrich VIII. ise. Tema järetulija Eduard VI. ei walitsenud kaua. Ta suri noorelt. Siiski on tema walitsuse ajast mõnigi asi tähelepanemise wäärt.

Eduardi walitsuse ajal oli pääwõim Känterbüri ülempiiskopi Kranmeri käes. Tema seisis walitsuse nõuukogu eesotsas ja ajas usupuhastuse tööd edasi. Ta andis kogu häid jutlusi wälja, pani kirikukatsumisi toime, et korratusi kõrwale saata. Jumala armu hakati mõlemal kujul (leiba ja wiina) jägama, preestritele lubati abielusse heita ja jumalateenistustes pandi „üleüldine palweramat" (Common Prayerbook) maksma. Ka Saksa usuõpetajaid, nagu näituseks Martin Butserit Straasburgist ja Peeter Martüri kutsuti Inglismaa ewangeliumi tööst osa wõtma.

Aga sääl tuliwad weel werised tagakiusamised. Et katuliku meelelist Mariad, Eduardi kõige wanemat poolõde, troonist eemale hoida, oli Nordhumber-

landi hertsog kuningale nõuu annud Johanna Grei'd (Gray), Heinrich VIII.-ma õetütre tütart, kes hertsogi wanema poja Dudleiga (Dudley) abielus oli, oma järeltulijaks määrata. Johanna ei olnud weel 20 aastat wana, iluduse ja wooruste poolest kui ka hariduse poolest kõigiti täieline. Ewangeliumi õpetusest oli ta waimustatud. Usu asjus wahetas ta Bullingeriga, Zwingli järeltulijaga, ladinakeelseid kirjasid, milledest osa praegu weel Züürichis alal hoitakse. Ilma paha aimamata wõttis ta Inglise krooni wastu. Aga suurem osa aadelimehi ja rahwast oliwad rohkem Heinrichi wanema tütre Maria poolt, ja Johanna Grei pandi ühes oma abikaasa Dudleiga koledasse Toweri lossi (Londonis) wangi. Mõne aja pärast mõisteti ta surma. Wahwasti hoidis noor kannataja ewangeliumi usust kinni ja saatis weel õhtul enne oma hukkamist õele Uue testamendi pühenduse sõnadega, milles ta oma kindlat usku tunnistas ja õde noomis, ka sellest usust kinni hakata ja kinni hoida.

Thoomas Kranmer.

Johanna järeltulija Maria all, keda ajaloos õigusega Weriseks nimetatakse, hukati ewangeliumi usu pärast 300 inimest, nende seas 30 waimulikku meest ära. Teiste seas wiidi ka ewangelilised piiskopid Latimer ning Ridlei tuleriidale. Latimer katsus oma nooremat seltsimeest julgustada. Nuhtluse paigale saades, wiskas ta oma kuue seljast ja jäi surmarüüus, kui ära seletatud, hulga ette seisma. „Wend," ütles ta oma kaaskannatajale, „meie süütame täna londi põlema, mis,

kui Jumal tahab, ilmaski Inglismaal enam ei pea ära kustuma!" — Ka reformaator Kranmer pidi surema. Wanamehele oli lootust antud, ta wõida ennast päästa, kui ta oma õpetuse salgamisele alla kirjutada. Omas nõrkuses tegi ta ka seda. Aga surma nähes, tuli talle ta mehine meel tagasi. Tulerii-dale astudes, mõistis ta ennast kui tõe salgajat hukka, kes salgamise läbi oma elu on päästa katsunud. Kõige rahwa ees sirutas ta oma parema käe tulde ja ütles: „See käsi on kõige enne patu teinud, põlegu tema ka kõige esiti ära." Nii tegi Kranmer oma nõrkuse surma läbi jälle hääks. Ka Maria, kes kurwa-meelseks jäi, sest et ta oma tegudega ainult rahwa põlgtust enese pääle oli tõmmanud ja surmanuht-lustega usu edenemist mitte tagasi hoida ei olnud wõi-nud, suri pea. Tema järel-tulijaks sai Elisabeth, Anna Boleini tütar.

Inglis kuninganna Elisabeth.

Elisabeth oli oma noore ea rõõmuta waiku-ses ja suuremalt jaolt koguni wangis mööda saatnud. Aga üksik olek oli temale hääks tarkuse, parajuse ja enese üle walitsemise kooliks olnud. Nagu ta õnnetu ema, nii oli ta isegi ewangeliumi õpetuse poolehoidja. Ta laskis kõik wangid wabaks, kes tema eelkäijate ajal kinni oliwad pandud ja wiis nüüd aega mööda, ilma et ta wanameelseid oleks rõh-kunud ehk taga kiusanud, reformatsiooni Inglismaal läbi. Kiriku ülemawalit-suse ja waimuliku kohtumõistja ammeti wõttis ta jälle oma kätte, ega pannud paawsti wandebullasid, mis Roomast ilmusiwad, tähelegi. Jumala teenistus, mille kord ewangelilliste usuteadlaste poolt kindlaks määrati, jäi Rooma ja protestantlise kirikukorra wahe pääle: temast jäeti kõik Rooma üleliigne toredus ära, teda ei tehtud aga ka mitte päris lihtsaks, waid peeti nii mõndagi katuliku jumalateenistuse tükki alalhoidmise wääriliseks. See kirikukord maksab weel praegu Inglise kirikus. Usutunnistuseks seati 39 Artikelt üles, mis praegu weel mööduandwad on. Piiskopid jäeti oma ammetitesse. Nende wõimu ega

Oliwer Kromwell Karl I. puusärgi ees.

sissetulekuid ei wähendatud, sest et see ammet juba Kristuse enese asutatud ammetite sekka käiwat. Piiskopid pidiwad ainult ewangeliumi usu wastu wõtma. — Tõsiselt ja waljult astus Elisabeth pärastpoole kõigi äsitamiste wasta üles, mis katuliiklaste poolt ette wõeti. Aga liiga käredaid usupuhastamise edendajaid katsus ta waigistada. Elisabethi 50. aastase walitsuse ajal pandi Inglismaa kuulsusele ja wõimusele alus, ja see alus ei olnud ka kõige suuremate riigimeeste mõttes muud midagi, kui ewangelium. Täielisele usu ühisusele ei jõutud ka Inglismaal mitte, sest seda ei saa ükski riiklik wõim luua. Juba selleskti, et Elisabeth enesele kui kiriku ülema walitsejale ustawuse ning sõnakuulmise wannet laskis wanduda, tõusiwad pikad ja tõsised erakondade wõitlused. Kuningameelselt korraldatud riigi kirik, mis jumalateenistuses nii wäga wana katuliku kirikut meelde tuletab, oma õpetuses aga reformeeritud, Kalwini meelne on, kannab nime Piiskopplik ehk Episkopaalkirik. — Kuid paljud ei olnud piiskoppliku kiriku korraldusega rahul; miski ei tohtinud paawsti kiritut meelde tuletada. Neid, kes täielist puhastust (puritas) ja kiriku ümberloomist järele andmata nõudsiwad ja Episkopaalkirikust lahku lõiwad, hakati puritaanlasteks wõi dissenters wõi nonkonformistideks wõi presbüteriaanlasteks kutsuma. — Nende hulgast läks üks salk oma nõudmistes weel kaugemale. Oliwer Kromwelli all korraldasiwad nad endid. Nemad ei olnud presbüteriaanlaste sinodaalkorraga rahul (kus kokku tulnud sinudid kiriku asju ajawad), waid nõudsiwad igale kogudusele täielise iseseiswuse. Neid kutsutake independentideks.

Oliwer Kromwell oli haritud maa-mõisnik, walju ja hakkaja iseloomuga mees, keda selge waade ja kindlad põhjusmõtted ehtisiwad. Kui Karl I. Inglismaal kuningale piirita wõimu riigis ja kirikus nõutama hakkas ja aastate kaupa omawoliliselt walitses, ilma et ta parlamenti tähele oleks pannud, pääsis kodusõda lahti, kus kuninga poolehoidjad mässaja parlamendi erakonna wasta wõitlesiwad. Parlamendi sõjawäes teenisiwad puritaanlased, kes kirikut kõigist inimeste seatud lisandusteşt tahtsiwad puhastada. Wäe hing oli Oliwer Kromwell, osaw sõjawäe juht. Rikkumata meelega maarahwa poegadest, keda ta alatasa sõjariistade tarwitamises harjutas ja usulise waimustusega täita oskas, oli ta enesele ratsanikkude hulga kokku seadnud. Nende ärawõitmata mehisuse tõttu kutsuti tema ratsanikka „raudküljekontideks.“ Nende ratsannikkude abiga läks Kromwellil korda kuninglikku sõjawäge, mis katuliiklastest ja Episkopaalkiriku poolehoidjatest koos seisis, kahel korral ära wõita. Karl I. wõeti wiimati wangi ja anti parlamendi partei kätte. Kromwell, kelle kätte aega mööda kõik wõimus oli saanud, käis kuningaga kui kurjategijaga ümber ja laskis teda ühe kohtukoja läbi kui tiranni, äraandjat, mõrtsukat ning rahwawaenlast surma mõista ja Whitehelli palastis Londonis ära hukata (1649). Kromwell ise waatas lähidalt aknast päält, kuidas werist otsust täide saadeti. „Nüüd on usk päästetud ja tuhandete wabadus kindel!“ hüüdis ta, kui Karli pää liiwale weeres. Päraştpoole, kui päältwaatajate salk laiali oli läinud ja surnukeha kirstu oli pandud, olla Kromwell surmatud kuninga pää kõrgele

tõstnud, teda waadelnud ja ütelnud: „See oli tugew keha, mis kaua oleks wõinud elada.“ — Inglismaa muutus nüüd wabariigiks. Ülemwalitsus läks Kromwelli kätte, kes „protektorina“ oma surmani (1658) Inglismaal walitses ja selle maa kuulsust ja auu tõsta mõistis.

Tähtsamad isikud tolle aja ristiusu ajaloos Inglismaal olid iseäranis John Bunian ja Richard Baxter (= Bakster). Mõlemad on ilmsuremata tähtsusega raamatuid kirjutanud, mida weel tänapäew loetakse ja milledest palju õnnistust ristirahwa sekka on wälja woolanud. Nimetame siin Buniani „Siioniteekäijat“ ja Baxteri „Pühade igawest rahu.“ Teistest usumeestest on nimetamise wäärilised Georg Fox (= Foks) ja William Penn, mõlemad Sõprade seltsi ehk kwäkerite usulahu asutajad.

Kiriklikkude ja politiliste segaduste ajal, mill Karl I. troonilt tõugati ja Kromwell riigi ette otsa astus, tekkis Inglismaal uus müstiline wool. Ta käis kõige wälispidise olukorra wasta, mis riidudele ja tagakiusamistele põhjust olla annud, ja pani rõhku sisemise elu pääle, kuna ta Püha kirja kõrwale inimese sisemist waimu häält mõõduandjana maksma pani. Liiga suur tähtsus, mida Inglismaa kirikus wälispidistele kommetele, piltidele, küünlatele, ammetiriietele ja ammetile anti, tekitas wastawoolu, mis kõike seda täiesti hukka mõistis ja tõsist ristiusku ainuüksi hinge „sisemises walguses“, kõigist wormidest ning seadustest piiramata wabas waimuelus otsis. Suur luuletaja Milton, „Kadunud paradiisi“ kirjutaja, oli näitusteks üks selle woolu esitelejatest. Sellesama woolu taim on ka kwäkerite usulahk.

Kwäkerite ehk Sõprade seltsi asutaja on Georg Fox (= Foks, 1624—1691). — Tema oli waeste kangakudujate laps puritaanlaste keskelt. Isa või tema noores eas Nottinghami nahakaupleja juurde. Siin ajas Fox nahkriietes südisti oma peremehe kaubaäri. Juba wäiksest saadik waikne ja mõtleja, sai ta weel enam selleks, kui tema seltsimehed pilkamistega tema tõsiste noomimiste pääle wastasiwad. Kord, see sündis Foxi 19. eluaastas, sai ta oma kahe onupoja eluwiisile üle, kes mõlemad piiskopplikud wikaarid olid, wäga pahaseks. Suures ärituses ja kurbtuses kiriku rikutud olukorra üle langes ta palwesse ja kuulis wiimati enese sees häält ütlewat: „Sa näed, kudas noored inimesed toreduses üheskoos lähewad ja kudas wanad üheskoos mulda astuwad; sina pead mõlemaid, noori ja wanu, unustama ja üksi wõõraks saama.“ Fox jättis aastal 1643 oma isakoja, sugulased ja sõbrad maha ja rändas, paremat otsides, suure osa Inglismaad läbi. Aga tema rändaja elu oli täis raskeid sisemisi wõitlusi. Issanda käsi oli raskesti ta pääl, tema nägu ja ta kuju langesiwad alla. Sääl kuulis ta jälle häkiselt Issanda häält: „Sinu nimi on Talle eluraamatusse kirjutatud.“ Nüüd alles algas ta õieti oma prohweti ammetit ja hakkas meeleparandamise kuulutajana mööda maad ümber rändama. Ta õpetas, Jumal ei elawat mitte templites, mis kätega tehtud. Waimulikud mehed olla palgalised. Inimese hinges peaks tõsine jumalateenistus sisse seatama ja armastuse tegudes ning karskes elus teda peetama. Sisemine waimu walgus olewat usu ülem seadus. Sisemine Kristus, kes meie sees elab,

tegewat õigeks ja pühitsewat meid. Õige ristimine ei olewat mitte weega ristimine, waid ristimine Püha Waimuga pattude andeksandmiseks ning puhastuseks. Õige pühaõhtusööma-aeg olewat Jeesuse Kristuse maitsemine, kes tõsine leib taewast on ja keda ka ilma wälise armulauata usus wasta wõib wõtta. Olla tarwis ennast lahti kiskuda kõigist maapäälseist asjust, toredaist riidist ning piduest, mängudest ning muust ajawiitest, uhkustawast teadusest ning kunstist. — Wande wandumine ja sõjawäe teenistus olla ristiinimesele keelatud. Kõiki inimesi on tarwis armastada, ühegi alla aga ei pea ennast sulaselikult alandatama ega tema ees mütsi maha wõtma; kõikidele peab „sina“ öeldama.

Foxi jutlused ning tegewus awaldasiwad sell liikuwal ajal suurt mõju. Isegi kõrgemais ringkondades leidis ta poolehoidjaid. Juba aastal 1649 tõusis „Sõprade selts“ elusse. Selle nime wõtsiwad nad endile Joh. 15, 15 põhjal. Nende waenlased aga hakkasiwad neid kwääkeriteks s. o. wärisejateks nimetama, sest et nemad kartuse ning wäristusega oma õndsust taga nõuda püüdsiwad. Nende koosolekuil tuli ka seda ette, et mõned kramplikusse wärinasse langesiwad. See kirglik ning tuhinlik olek, milles kwääkerid esiotsa liikusiwad ja mis kiriklikka jumalateenistusi sagedasti tülitasiwad, sundis kohtuid wahele astuma ja paljusid kwääkerid wangi panema. Fox ise sai mitu korda wangis istuda. Kui ta kord jälle Londonis wangis oli, laskis protektor Kromwell tema enese juurde tuua, kuulas teda tähelepanemisega ja kutsus teda isegi oma lauda. Kromwell keelas ära, teda ja tema poolehoidjaid taga kiusamast, sest et ta sell teel neid kõige kergemini arwas nende pinewusest parandada wõiwat. —

Oma jumalateenistuses heidawad kwääkerid kõik wäljaspidised asjad kõrwale. Ei laulu, ei lugemist, ei jutlust ei ole sääl ette kirjutatud. Auukartlikult waikides ja Jumala pääle mõteldes istuwad nad koos, kunni waim, kes puhkuda wõib, kuhu ta tahab, ühe mehe ehk naise, ehk ka mitme teine teise järele kõnelemisele kihutab. Aega mööda astus ka õpetatud inimesi kwääkerite seltsi. Nii on Robert Barclay (= Barklai, sündinud a. 1648) nende õpetusesse kindlust ning korda toonud ja tema raamat Apologia theologiae verae christianae (õige kristliku usuteaduse kaitsekiri) olla omast kohast meistri töö. Siin wõida müstikalise spiritualismuse järjekindlalt läbi mõeldud õpetuse, sisemise sõna, sisemise ilmutuse loomu näha. See sisemine ilmutus ei olla mitte mõne uue ewangeliumi ilmutus, waid wana Jeesusest Kristusest wälja läinud ja piiblis põhjendatud ewangeliumi uus ilmutus. Piibel ise ei olla mitte walgus, waid ainult abinõu ning tööriist sisemise walguse ilmutamiseks. Jeesuse elulugu seletatakse mõistatuslikult kui Kristuse ajalugu meie sees.

Suurt mõju kwääkerite käekäigu kohta awaldas William Penn (1644—1718). Tema oli ühe Inglise admirali poeg ja astus juba poisikesena Sõprade seltsi. Isa ei olnud poja teoga sugugi nõuus ja kiusas poega sellepärast taga. Poeg ei annud aga järele. Surmawoodil leppis isa temaga ära ja määras tema oma suure waranduse pärijaks. Isegi kuningas Karl II. sai

Penni wõlglaseks ja andis temale wõla tasuks hulka maad Põhja-Ameerikas Delaware jõe ääres (1681). Siia kogus Penn Inglismaal tagakiusatawad kwääkerid ja asutas Inglismaa ülemwalitsuse all wabariigi Pennsilwaania päälinnaga Filadelfia (wenna armastus). Siin ei leidnud mitte ainult tagakiusatud usuwennad kwääkerid asupaiga, waid kõigile anti siin usuwabadus. Sellest wabariigist algas Põhja-Ameerika Ühendatud riikide tekkimine. Igalühel pidi wabadus ning õigus olema, Jumalat oma teadmise ning südametunnistuse järele awalikult tunnistada. Tingimiseks oli ainult, et keegi pahandawalt ja põlgawalt Jumalast, Jeesusest Kristusest ja Pühast kirjast ning usust rääkida ei tohi, ega häid kombeid ja ligimist haawama ei pea. Pennsilwaanias läks ka orjapõlwe ärakaotamise mõte täide, mis Foxi pääs tekkinud ja tema kihutusel weerema pandud oli. Williamm Penn suri aastal 1718 raske ja õnnistusrikka eluaja järele. Põhja-Ameerika wabariikide suurepäralist kaswamist ja õitsemist edendasiwad iseäranis kwääkerite poolt maksma pandud usuwabaduse põhjusmõtted. Kwääkerite ringkondadest oli Elisabeth Fry (Frei) pärit, kellest meie raamat allpool jutustama saab. Praegu on kwääkerite lahk umbes 160000 hinge suur.

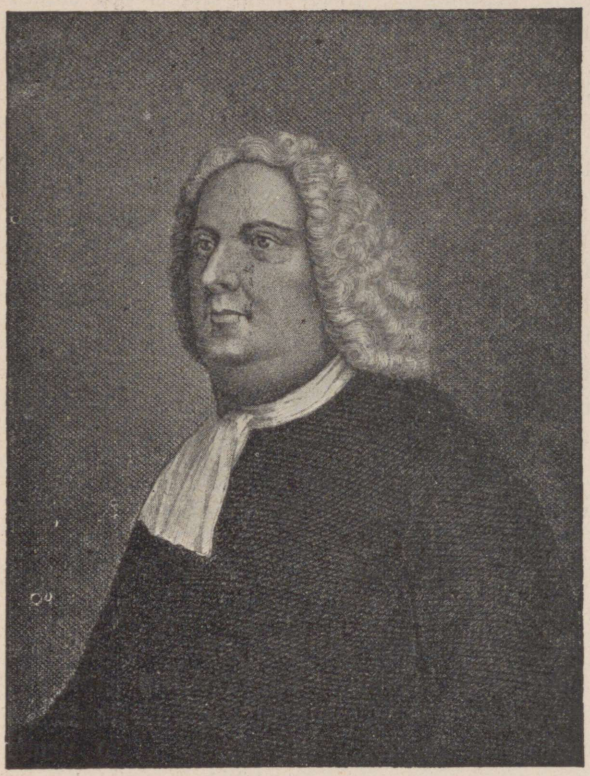

William Penn.

Tähtjas usumees Saarte maal oli ka Richard Baxter (= Bakster). Tema sündis aastal 1615. Ta isa oli waene mõisa omanik. Temast kirjutab Baxter: „Kui ma weel noor olin, paniwad mind tema tõsised kõned Jumalast ja tulewasest elust patu ees kohkuma.“ Baxter õppis ülikoolis ja sai õpetajaks. Palju oli ta juba siis sisemisi wõitlusi läbi teinud ja kõigisuguste kiusatuste ja kahtlemistega katsutud. Oma usuliku meelsuse poolt oli ta puritaanlane. Mõnda aega oli ta sõjawäe õpetaja, pidi aga sellest ammetist haiguse pärast lahkuma. Surma ootel kirjutas ta palweraamatu „Pühade igawesest hingamesest,“ mille kohta ta ise järgmise otsuse annab: „Kaugel kodust nõrkedes, ilma kõigi raamatuteta, pääle piibli, juhtisin ma oma mõtteid oma igawese hingamise pääle, ja et mu mälestus haiguse tõttu nõrgaks oli jäänud, wõtsin ma sule

kätte ja hakkasin oma hauakõnet ja oma mõtteid taewase elu kohta üles kirjutama, et selle läbi oma wäheseid elu ning kannatuse päiwi ja oma suremist kergendada. Et see aga Jumala meele päraſt oli, mind wiis kuud selles olekus pidada ja ma midagi muud teha ei suutnud, tegin ma seda tööd ikka edasi. Nii on selleſt tööſt nii suur raamat saanud." Baxteri raamat on laialine ja mõjuw jutlus sõnade üle: „Jõudkem seesama hingamise sisse minema." (Ebrea r. r.)

Baxter toibus ja sai Kidderminsteri õpetajaks. Aastal 1660 kutsuti ta Londonisse ja nimetati kuningliku koja õpetajaks. Sell ajal oli kuningaks Karl I., kes wabariigi kukutamise järele walitsuse ohjad enese kätte oli saanud. Baxteri püüded, mitmesuguseid kiriklikka erakondi ühendada, ei läinud korda. Teda kahtlustati kuninga wastalises mõtlemise wiisis ja tehti ammetist lahti. Kui ta eramajades jutlust edasi hakkas pidama, mõisteti ta kuueks kuuks wangi. Kiusamised aga jäiwad pea järele ja Baxter wõis takistamata oma armaſt tööd edasi teha kunni surmani. Surres lootis ta ainuükſi Jumala armu pääle, mis Jeesuses kristuses on ilmunud. Tema wiimane sõna sõpradele oli: „Issand õpetagu teid surema!" Ta suri 76 aastat wana. Baxteri suleſt on üle 180 kirjatöö ilmunud.

Kolm aastat enne Baxterit, aastal 1688 suri John Bunyan (loe: Dshon Buunian). Tema oli aastal 1628 sündinud, ja pidas tinawalaja ja katlapaikaja ammetit. Oma eluwiisi pooleſt oli ta kergemeelne ja lõbu otsija. Kirumise, pilkamise ja halbadele tegudele awatelemise päraſt põlati teda. Ta parandas meelt, kui ta Kromwelli ratsanikkude hulka sai. Armastus ühe noore tubli ja jumalakartliku tütarlapse wasta aitas teda, ennaſt mudaſt wälja upitada. See tütarlaps sai tema naiseks. Naise mure mehe hinge eest, tema süüta elu ja warane surm awaldasiwad Bunyani kohta sügawa mõju. Tema pööras patust, ja sisemine muudatus tegi tema nii kindlaks, et waene tinawalaja pea teiste waimulikuks eestwedajaks sai. Raamatute raamatu lugemise kaudu ja Püha Waimu kaastööl leidis ta walguſt ja rõõmu oma jumalikku õpetajat tunnistada inimeste ees, ja Jumal õnnistas tema tegewust. Et aga usu kuulutamised sell ajal (päraſt Kromwelli langemist) keelatud oliwad, siis pandi Bunyan wangi just kui ta parajasti teise naise oli wõtnud, kes esimese naise truu järelkäija oli. Neli laſt, noorem neiſt pime, oli Bunyanil esimeseſt naiseſt järele jäänud. Tema elukord oli wilets ja waene. Siiski ei soowinud naine, et Bunyan jumalasalgamise läbi ennaſt wangiſt wabaks teeks. „Tema ei wõi ega tohi sõna kuulutamiſt jätta," ütles ta kohtunikkudele, „seſt Jumala Waim kõneleb tema läbi." Nii peeti teda kaksteistkümmend aastat, (1660—1672) wangis. Selle aja sees kirjutas ta raamatu „Ristiinimese teekond", mis kõigisse Euroopa keeltesse on ümber pandud. Kui Bunyan wabaks oli saanud, kaswas tema poolehoidjate hulk rahwa seas wäga suureks. Tema rahwalikud kõned wõitsiwad inimeste südamed ja paniwad õpetatud mehi imestama. Kord ütles kuningas ühe oma koja õpetlasele: „Kas Teie ka seda tinawalajat kuulamas käite?" — „Ja, Majesteet" — wastas õpetlane — ja ma annaksin kõik oma teaduse selle eest, kui ma nii kõnelda wõiks kui see tinawalaja." Nii tarwitab

Jumal nõrkust ja waewa, et oma tööd teha. Bunyan ja Baxter on selle näitused. Jumalik nõtrus on wägewam kui inimesed.

Pääle katoliiklaste, methodistlaste ja teiste uuemate ususeltside awaldawad Inglismaa kirikliku elu kohta iseäranis suurt mõju kolm praegugi makswat päämoolu: piiskopplik ehk Episkopaalkirik, presbüteriaanlased ja independentid.

Ka Iiri- ja Shottimaad tahame weel tähele panna. Kuningaproua Elisabeth pani iirlastele ikka jälle uuesti protestantlikka õpetajaid ja piiskoppa ammetisse, kellele iirlased kümnist ja intressisid maksma pidiwad. Jirlased aga ei tahtnud oma rõhkujate, inglaste, usuga tegemist teha ning jäiwad katoliiklasteks. Shottimaal, mis sell ajal iseseisew kuningriik oli, laotas keegi Lutheruse ning Melanhthoni õpilane usupuhastuse mõtteid laiali. See õpilane oli Patrik Hammilton. Kahjuks põletati ta aastal 1527 kohtu otsusel ära, niisama ka mõned teised usuõpetajad. Shottimaa kuulsamaks usupuhastajaks sai John Knox (loe Dshon Noks). Knoxi ja tema sõprade tegewusel pääsis ewangelium siin wõidule, ehk küll waenulik kuninga walitsus selle wasta seisis. Kuninga walitsus Shottimaal oli küll ikka kitsendatud olnud. Teda kitsendas nii hästi jõuuka aadeli seisuse mõju kui ka kange ja iseseiswa rahwa iseloom. Knoxi Shotti iseloomule abiks tuli weel Kalwini wali theokraatiline (jumalawalitsuseline) meelsus, mille tema Genfis Kalwini jalgade ees istudes enesele omandanud oli. Õpetaja ja professori ammet tegi Knoxile tee lahti, et ta igale poole oma mõtetega tungida wõis.

Shottimaal oli kõlbluslik pahameel waimulikkude meeste raisku läinud eluwiisides üle ja rahwa paremate poegade wabaduse tung lõhe katuliku kiriku ja rahwa wahele tekitanud. Walitsejate wägiwalla wasta asutasiwad reformeeritud usulised aastal 1557 ühenduse nimega „Kristuse selts". Tormilised rahwa liikumised tuliwad tagajärele. Altarid ja pilta hakati purustama, kloostrid lõhkuma, kiriku warandust waestele ära jagama. Tõusis päris kodusõda, mis aastal 1560 usupuhastuse kinnitamisega lõppes. Parlament kuulutas paawsti walitsuse kustunuks ja presbüterlik kirik wanemate ja sinodite walitsusega seati Shottimaal sisse. Nüüd aga hakkasiwad wõitjad protestantlased ise katoliiklaste wasta waljust tarwitama ja ei keelanud mitte üksnes jumalateenistuse pidamise waid ka selleşt osawõtmise surma nuhtluse uhal ära.

Nii läks noore katuliku usku kuninganna Maria Stuart'i seisukord Shottimaal wäga raskeks. Maria oli a. 1561 Prantsusmaalt tulnud ja katuliku usus kaswatatud. Oma kodukabelis seadis ta missa lugemise jälle jalule ja andis selle kui ka oma waba ja pehmete kombetega elu läbi käremeelsematele puritaanlastele põhjust, eneşe üle pahandada. Knox ei kartnud kantslist awalikult kuninganna elu ja tegusid laitmast. Kord, kui Knoxi noomiwad sõnad kuninganna wäga oliwad ära pahandanud, andis kuninganna temale käsu, sedamaid ammeti maha panna. Knox tuli kuninganna eestuppa weel uusi käskusid saama. Sääl hakkas ta kojaneitsisid, kes toredais ülikondades toas istusiwad, noomima ja ütles: „Kenad neiud, kas ei oleks niisugune elu kui

teie elate, tõesti päris lõbus, kui ta ikka ühtewiisi edasi kestaks ja kui meie lõpuks ühes kõige selle toredusega taewasse wõiksime saada! Aga enne, kui meie seda märkame, tuleb armuta surm ja langeb meie pääle küsimata, kas me seda tahame wõi ei, ja siis algawad ilged usside oma tööd selle liha kallal, olgu ta nii ilus ja hörn kui tahes, ning ma kardan, et waene hing nii jõuetu saab olema, et ta ei kulda ega ehteid, ei tupsusid ega helmeid, ega kallid kiwa ei suuda ühes wõtta." Kuninganna puhkes nutma, aga oma elu ei parandanud ta mitte. Ta ähwardas usupuhastajat ning kaebas ta kohtu, aga kohus mõistis Knoxi õigeks. Oma kergemeelsuse ja halbade nõuuandjate eksitamiste tõttu ei kaotanud Maria Stuart mitte ainult Shottimaa krooni, waid warsi pääle selle, kui ta aastal 1568 Inglismaale põgenenud oli ning sääl kohtulikult surma mõisteti, ka oma elu. Surma otsusele oli kuninganna Elisabeth oma nime alla kirjutanud.

J. Knox (= Noks).

Shottimaa usupuhastaja John Knox, suri aga aastal 1572, kindel ja truu usus, mille eest ta oma elu sagedasti kaalu pääle oli pannud. Surmawoodil tunnistas ta, et ta ilmaski isikuid ei ole wihanud, kui ta ka nende wastu Jumala kohut olla kuulutama pidanud, ainult pattu olla ta wihanud ning kõigest wäest otsinud, kuda Kristusele hingesid wõiks wõita. Tema oli „mees, kes elades ühegi inimese näo ees hirmu ei ole tunnud."

Gustaw Adolf, Rootsi kuningas.

Jesuiitide läbi, kes usupuhastamise tööd ümberlükata püüdsiwad, oli Austria katuliku usule tagasi wõidetud. Oli aeg kätte jõudnud, kus katset wõis teha, terwet Saksamaad usupuhastuse waleõpetusest puhastada ja protestantismust põhjani wälja juurida. Selleks oli Austria walitseja Ferdinand II., keda 1619 Saksa keisriks waliti, paras tööriist. Tema oli jesuiitlaste sõnakuulelik õpilane ja pidas kõiki katuliku kiriku abinõusid, mis see puhta usu wasta tarwitas, nii õigeks ja Jumala meelepäraliseks, et ta ka kõige raskemas seisukorras selle juures ei kahelnud, et Jumal temale wõidu annab. Tema wastased aga, protestantlased, oliwad isekeskis teine teise wastased. Iseäranis suureks takistuseks kõigile ettewõtetele oli Lutheruse usuliste põlgtus reformeeritud usuliste wasta. Küll asutasiwad protestantlased oma usu kaitseks unioni (ühenduse), kelle eesotsas Pfalzi kuurwürst Friedrich V. seisis. Aga et see würst reformeeritud usuline oli, siis ei astunud Lutheruse usku Sakseni kuurwürst mitme teisega ühes mitte sellesse liiki (unioni). Sakseni hoowijutlustaja Hoë von Hohenegg laotas koguni seda arwamist laiali, nagu käiks reformeeritud kalwinistide ehk kalwiinlaste õpetus ariaanlaste ning türklaste õpetusega kokku. Niisugune lõhe oli protestantismusele suureks hädaohuks. Protestantlaste asi läks päew päewalt pahemaks ja kui wiimati kaua õhutud tuli kolmekümne aastases sõjas (1618—1648) lõkkele löi, leidis ta protestantlaste juures üksmeele puuduse ja nõrkuse eest. Protestantlaste unioonile seadis hertsog Maximiliaan oma ühenduse, katuliku liiga, wasta.

Tuli löi kõige esiteks Böömimaal lõkkele. Ka sääl oli ewangeliumi usulistel Augsburgi usurahust saadik (1555) usuwabadus olnud, ja oli neil keiserliku walitsuse kirja põhjal luba enestele uusi kirikuid ehitada. Aga kahest niisugusest uuest kirikust pandi teine kinni ja teine lõhuti ära. Kaewates ja abi otsides pöörasiwad böömlased keisri poole, saiwad aga siit walju äratõrjuwa wastuse. Protestantlaste koosolekudki keelati ära. Sääl löi mässu tuli põlema. Sõjariistus ja suurel arwul läksiwad protestantlased Praaga lossi ette, wõtsiwad keiserlikud asemikud Slawata ja Martinez'i, seaduse wastalise wastuse wäljaandjad, wastutuse alla ja wiskasiwad nad wiimaks lossi aknast wälja

Rootsi kuningas Gustaw Aadolf (van Dyck'i järele).

sügawasse lossi kraawi. Kui ka mõlemad elusse jäiwad, siis oli see tegu ommetigi sõja hakatus.

Böömlased kihutasiwad jesuiidid minema, paniwad sõjariistad ümber ningseadsiwad krahw Thurni eneste päälikuks. Kui aga Thurn selle asemel, et ta waenlasele wasta oleks läinud, Böömimaale oma salgad tagasi tõmbas, sai Ferdinand II. wabamalt hinge tõmmata. Tema laskis ennast nüüd keisriks kroonida ja kutsus sõjawäe kokku, et oma päranduse maad, Böömimaad, enesele wõita. Selle aja sees oliwad böömlased uniooni pää Friedrich V. oma kuningaks walinud. See walik ei olnud aga mitte õnnelik. Friedrich V. oli nimelt liiga agar reformeeritud kiriku poolehoidja. Tema laskis Praaga doomkirikust kõik pildid wälja wiia ja tegi selle läbi oma Lutheruse usku alamate meele pahaseks. Lutheruse usku würstid ei tahtnud teda enam awitada. Ka armastas ta enam rõõmsasti ja lõbusasti elada kui walitsusega tegemist teha ehk sõjakäikudega waewa näha. Ainult ühe talwe oli ta kuningas. Katuliiklaste kindral Tilly (= Tilli) löi böömlasi Praaga juures (1620). Friedrich V. pidi Böömi ning Saksamaalt põgenema, pandi wande alla ja kaotas oma kuurwürsti au ühes Pfalzi maaga, mis kuurwürsti auuga ühes Baieri hertsogi Maksimiliaani kätte anti, kes nüüd oma uutes maades jälle katuliku jumalateenistuse igalpool maksma pani.

Wäga halwasti hakkas nüüd böömlaste käsi käima. Alguses näis küll keiser armuline ja lahke olewat, sest mitu kuud ei sündinud midagi. Selle tõttu tuli palju põgenenud aadelimehi maale tagasi! Sääl wõeti aga nemad kinni ja tapeti 27 meest ühel päewal ära. Ewangeliumi usulised õpetajad pidiwad jesuiitidele maad andma, kes nüüd katuliku jumalateenistuse jälle maksma paniwad. Kes katuliku usku ei tahtnud heita, sellel peeti 10 ehk 20 ehk koguni 30 sõjameest majas, kunni ta tümaks oli tehtud. Aga enam kui 30,000 perekonda, nende seas ka kuulsa kaswatusteadlase ja jutlusemehe Amos Komeeniuse perekond, ränd asiwad ennemini maast wälja, kui et nad oma usust taganenud oleksiwad. See oli böömlaste saatus 200 aastase wõitluse järele ewangeliumi usu wabaduse eest. Mitte üksi Böömimaa, waid ka Määrining Shleesiamaa saiwad jälle Rooma ikke alla ja kaotasiwad oma ewangeliumi wabaduse.

Böömlaste ärawõitmisega ei lõppenud aga weel sõda. Pfalzi maal, kelle kuningas Friedrich V. wande all oli, tegiwad keiserlikud soldatid palju paha. See sundis keisri waenlasi ja Friedrichi sõpru selle wasta mõõgaga üles astuma ja sõjamehi palkama, et oma käe pääl sõda edasi pidada. Iseäranis agarad oliwad siin krahw Ernst von Mansfeld ja hertsog Kristjan von Braunschweig, kes Rheini ümbruses ja Frankimaal ümber käisiwad ning katuliku mõisaid ja kloostrid rüüstasiwad. Paaderborni pääkirikus leidis Kristjan von Braunschweig apostlite hõbedased sambad. Tema saatis nad rahapatta ja käskis nad rahaks ümber walada, sest Kristus olla oma apostlitele ütelnud: „Minge kõige maailma sisse“. Rahadele aga pani ta päälkirjaks: „Jumala sõber, pappide waenlane“. Aga need rööwkäigud ei toonud suurt kasu. Õnnetu sõda wenis pikaks ja laotas ennast põhja poole wälja. Kui ka Daani kuningas

ennast sõja sekka segas, lõõdi ka teda ja wõeti talt lubadus, et ta ennast iialgi enam Saksamaa asjade sekka ei sega.

Nüüd oli keiserlikkude sõjawägedele terwe Saksamaa kunni Põhja- ja Idamereni (meie Läänemereni) lahti, ja ewangeliumi usuliste allasurumine wõis suure sammu edasi astuda. Keiser Ferdinand II. kuulutas a. 1629 nõnda nimetatud restitutsiooni edikti (käsk, kõike uuesti wanale järjele seada) wälja, milles käskud oli, et protestantlased kõik Passau lepingust saadik (1552) omandatud piiskoppkonnad ja waimulikud asutused katuliku kirikule peawad tagasi andma. Nii tuliwad täiesti Lutheruse usulistesse, piiskoppkondadesse ja kloostritesse uuesti katuliku kirikuwürstid elama, kes oma wõimu selleks tarwitama hakkasiwad, et rahwast jälle oma walitsuse kepi alla saada. Katuliku usku maaisandatel pidi õigus olema, Lutheruse usku ja õpetust omast maast ära häwitada. Kus Lutheruse usulisi weel salliti, sääl ei tohtinud kõigewähemalt reformeeritud kiriku liikmeid enam olla. See oli kurwastaw eeskiri. Warsi ilmusiwad keiserlikud wolimehed, kes seda käsku terwes Saksa riigis pidiwad läbi wiima. Ja keiserlikud sõjawäed seadsiwad endid igal pool walmis, et keisri tahtmist sõjariistadega maksma panna. Kolm ülempiiskoppkonda ja wiisteistkümmend piiskoppkonda, ühes suurema jao kloostrite ning nende linnade ja maadega, langesiwad katuliiklaste kätte. Riigilinnades keelati ewangeliline jumalateenistus otse ära. Jesuiidid asusiwad igale poole elama, et inimesi Rooma poole tagasi pöörata. Hulk rahwast sunniti katuliku würstide poolt wäewallaga katuliku kirikusse tagasi astuma. Tagasi astumise tarwis seati koguni iseäraline pihtitunnistus kokku, mida palju tarwitati ja mis nõnda käib:

„Suure-Gloogau pihtitunnistus, mis ärataganenud lutherlased tunnistama peawad 1629. — Mina waene, wilets patune, tunnistan teie, preestrite, ees, et mina mitu aastat ära neetud ja Jumala salgawa Lutheruse õpetuse poole olen hoidnud ja selles eksituses elanud, ühtlasi ka nende hirmsas sakramendis mitte midagi muud wastu wõtnud ei ole, kui küpsetatud leiba ja tilgakese wiina waadi seest. Selle hirmsa eksituse ja äraneetud õpetuse wasta seisan mina, mõistan tema hukka ja töötan, elades ega iiales mitte enam temast osa wõtta, nii tõesti kui Jumal ja kõik pühad mind aidaku. Meie usume 1. nõnda, kuidas katuliku kirik käsib, üks kõik kas see kirjas põhjendatud on ehk ei. Meie usume 2. pühade appihüüdmist ja palwet. Meie usume 3., et puhastamise tuli olemas on. Meie usume 4. seitsme sakramendi sisse. Meie usume 5. püha neitsi Maarja sisse. — 6. Meie wannume Jumala ees, et Lutheruse õpetus wale ja ära neetud on ja tehame seda elu-aeg teha, ka oma lapsi temast eemal hoida. — 7. Meie wannume Jumala ees, et meie Issanda karikat eluilmas suhu ei wõta. — 8. Meie wannume, et meie katuliku usku hääl meelel ja wahatahtlikult oleme astunud, milles meid Jumal, Isa, Poeg ja püha Waim aidaku. Aamen."

Meeleäraheitmise hüüd käis läbi terwe Saksamaa. Kunni aastani 1600 oli suurem jagu sellest maast ewangeliumi usku heitnud, ja nüüd pidi ta wägewa keisri käsul jälle wäewallaga katuliku usu maaks tehtama. Keegi ei julenud maha rõhutud protestantlaste eest seista. Kartus hoidis kõiki tagasi. Iseäranis

oli kartus suur kuulsa Wallensteini ees, kes keisrile sõjawäe oli soetanud ja nüüd wõidurikkalt ja häwitades üle terwe Saksamaa läks.

Wallenstein oli Böömi aadelimees. Sõjas türklaste ning itaallaste wasta oli ta eneſele juba wõidupärgi toonud ja suure rikkuſe korjanud. Ennemini oli ta Böömi-Määri wennaste koguduſe liige olnud ja nende hulgas üles kaswanud, päraſt oli ta katuliku usku heitnud, kuna talle südames iga uſk üks ta puha oli. Wäge ja auu ajas ta taga, ja ſelleks oliwad temale kõik abinõuud sündsad. Wallenſtein oli suur sõjapäälik, aga inimene, kelles ustawuſt ega usku ei olnud, kes kuri ja wali oli ja kõwaſid käskuſid armastas anda. Omaſuguste wasta oli ta külm, uhke, umbuſklik ja kawal. Parajusmeelsus oli tema meeleſt suur nõrkus. Ainult piirita läbimurdwat julguſt ning jõudu pidas ta suureks ja auuahnuſt nimetas ta walguſe kiireks, mis kõigi suurte tegude ees käib. See Wallenſtein ajas Meklenburgi hertſogi minema, wõitis Pommerimaa, Brandenburgi ning Ala-Saksimaa ära ja rüüstas kõik maad, kuſt ta läbi läks, täitſa paljaks. Lootus suurt ſaaki ſaada ja uſk tema sõjawäe juhataja annete ſisſe, tõmbas tema juurde hulga mehi kokku igakord, kui Wallenſteini kutſetrummi lõõdi. Wallenſteini ohwitſerid elaſiwad päris würstide wiiſi ja pillaſiwad raha määrata. Mängimine, joomine, lihalikkudes himudes aelemine oli nende päewakord. Neil oli luba kodanikkudega ja talupoegadega teha, mis nad tahtſiwad. Kõige parem toit oli neile waewalt meelt mööda; taldreku alla, kuſt nad sõiwad, pidi kõige wähemalt üks gulden raha pandud olema. Mida nad ära süüa ei jaksanud, raiskaſiwad nad meeletumal kombel. Lehmi ſurnuks pista, wiljaſid põletada, ukſi, aknaid, ahjuſid purustada, walmistas neile kõige suuremat lõbu. Naiste ja tütarlastega tehti wägiwalla tempuſid ja mehed riiſuti paljaks ja piinati pool ſurnuks. Tapmiſed ja häwitamiſed näitaſiwad, kuſt Wallenſteini sõjamehed läbi oliwad läinud. Tuhanded inimeſed ſuriwad nälga, paljud tegiwad iſeeneſele otſa. Peaaegu ükski ei julenud enam liigutada ja wasta hakata. Ainult Magdeburg Ala-Saksen pani kindral Tilli'le wasta, kes ewangeliumi-uſuliſele linnale katuliku piiskoppi ammetisſe tahtis panna ja linna ſelle tarwis ümber oli piiranud.

Wallenſtein.

Idamere ääres oli Straalsundi linn, kes Wallensteinile oma wärawad julges kinni panna. Wallenstein aga wandus: „Kui Straalsund ka ahelatega peaks taewa külge seotud olema, maha ta peaks ommetigi."

Aga taewas walitseb Keegi, kes ütelda wõib: „Siit saadik ja mitte enam." Kui häda kõige suurem, on Jumal kõige ligem. Jumal oli otsuseks teinud ewangeliumi kirikut, kes wiimseid hingetõmbuseid tõmbas, mitte surra lasta. Ja Tema oli see, kes temale abimehe äratas. See abimees oli Rootsi kuningas Gustaw Aadolf.

Gustaw Aadolf oli tähtsa Gustaw Waasa pojapoeg, kes Lutheruse ajal Rootsimaa wõimsa käega oli Daanimaa külleşt wabastanud ja kes siis rahwa poolt riigiwalitsejaks ja kuningaks oli walitud. Gustaw Waasa oli usupuhastuse Rootsimaale toonud päraşt seda, kui ta puhta ewangeliumi wäge paos olles oma enese südame kallal oli tunda saanud. Jõulukuu 9. päewal 1594 sündis tema pojale Karl IX.-le tema kuninglikus lossis Stokholmis poeg, kellele Gustaw Aadolf nimeks pandi. Kuninglik laps näitas juba waraşelt suuri andeid niihästi waimu kui keha pooleşt. „Ta ei olnud iiales laps, ta oli kohe kuningas", nii ütleb üks tema kiidukõne pidajateşt. Tema kaswatamise eeşt peeti kõige paremat hoolt. Poisil oli ka iseäraline jänu teaduse järele; niisama paniwad tema armastus sõjamängude wasta ja tema kartmata meel kõiki imestama. Oranje printsi Wilhelmi kuulsad teod awaldasiwad noore kuninga poja meeles nõiduslikku mõju. Oma kaheteistkümnendas eluaastas oskas Gustaw Aadolf juba seitse keelt, nagu ta päraştpoole mitut neist, nagu Saksa, Prantsuse, Inglise, Hollandi, Ladina keelt niisama sorawalt rääkis kui oma Rootsi keelt. Rooma mõttetarga Seeneka kirjadeşt teadis ta palju kohtasid peaşt ja mõistis selle mehe wõimsat keelt juhtumiste kordadel wäga osawasti tarwitada. Ka õiguseteadlane Huugo Grootsius oli tema armsam kirjamees.

Nii sirgus Gustaw Aadolf nooreks meheks. Tall oli suur sale kasw, walkjad juukşed ja habe ja siniseд elawad silmad. Tema kallimeelselt näolt tuli tema häwimata lõbus meel ja südame lahkus nähtawale, mis ühes tema wagaduse ja jumalakartusega tema iseloomu päätundemärgid oliwad. Ka tõsiduseşt ja waljuseşt ei olnud tall puuduşt, kui seda waja tuli. Tema usulise ja kõlbliše kaswatuse eeşt oli hääd hoolt kantud. Üks isaşt järele jäänud meeldetuletuse kirjakene näitab meile, mis sihis seda kaswatuşt oli aetud. Selles kirjakeses on muu seas öeldud: „Kõige päält karda Jumalat, auusta isa ning ema, näita oma wendade ning õdede wasta wennalikku armastuşt üles, hoia oma isa ustawaid sulaseid auu sees, tasu nende waewa õiguse järele, ole armuline oma alamate wastu, karista kurja, edenda hääd, ole lahke, pane tähele neid, kellega sull tegemiśt; seaduşt pea isikute peale waatamata, ära kellegi tõe teel omandatud õiguşt kitsenda." Gustawi terwis ei olnud igal ajal mitte kõige parem. Aga ta tegi ennaşt kõwaks kõigi wasta. Palawiku hooguşid ajas ta sagedasti sell teel minema, et ta enese ümber olewate meestega mõõkadega wehkles, kunni haigus häwinud oli.

Juba kaheteistkümne aastaselt tohtis Gustaw Aadolf riiginõuukogu istumisteſt osa wõtta ja kui mõnede küsimuste otsustamised raskust tegiwad, siis näitas kuningas toas olija poisi pääle ja ütles: Ille faciet, küll see mees seda toimetab! Kuueteistkümne aastaselt palus Gustaw Aadolf isalt luba, sõjas Wenemaa wasta ülempäälikuks olla ja oli wäga kurb, kui isa seda temale mitte ei lubanud. Ommeti aasta hiljem andis isa koosolewa riigipäewa ees mõõga ja sõjawäe ülema juhatuse tema kätte.

Gustaw Aadolf oli seitseteistkümmend aastat wana, kui ta isa ära suri ja riigi ning krooni tema kätte jättis. Mis noorele kuningale, keda kohe täsealiseks tunnistati ja kes nüüd täiesti iseseiswalt walitsema hakkas, seekord päranduseks jäi, ei olnud mitte puhkepadi ega lõbud ja waranduſed. Ei, kolm sõda päris ta isalt, kolm sõda, mis tublid meest tarwitasiwad. Sõda pidas Rootsimaa Daani-, Wene- ja Poolamaaga. Sõdade kõrwa tuliwad weel mitmesugused korratused riigis eneses. Rahwa jõuukus oli langenud. Mõisnikud katsusiwad trooni wahetuse korral enestele wõimalikult palju eesõigusi saada, et iseseiswalt ja kuningat kõrwale jättes oma teesid käia. Talupoja ning kodaniku seisus oli alaliste sõjamaksude tõttu päris waeseks jäänud. Pääle selle tuleb weel tähele panna, et tolleaegsel Rootsimaal tema suuruse pääle waatamata ainult natukene üle ühe miljoni elanikka oli. Kõigist nendest puudustest hoolimata hakkas Gustaw Aadolf kindla käega ja suure lootusega Jumala pääle tööle. Toetajaks oli temale tema Kantsler Oxenstierna (Oksenstjerna), kes kahtlemata tolle aja kõige suurem riigitegelane oli. Noore tulise ja teohimulise kuninga wahekord oma tõsise, tasase riigikantsleriga oli kõige parem. Küll wõis kuningas kantslerile kannatamata olekus haawawalt hüüda: „Kui minu ägedus teie külmusesse mitte natukene elu ei tooks, siis jäätaks kõik ära ja jääks seisma.“ Aga kui Oxenstierna selle pääle wastas: „Ja kui minu külmus Majesteedi ägedust mitte ei jahutaks, siis oleksiwad Majesteedid ammugi ennast ära põletanud:“ siis ei wõinud kuningas muud kui naeratada ja rahule jääda, nii et töö jälle rahuliselt oma soodu edasi läks. Ka teisi tublisid ja tähtsaid mehi seadis Jumal suurte tööde kordasaatmiseks määratud kuningale abilisteks. Kuningal läks oma häädе abimeeste tõttu korda kõik kolm sõda teine teise järele wõidurikkalt lõpetada ja ka sisemist rahu riigs jälle jalule seada. Ka rahwa majanduslik olu paranes. Palju raha maal küll ei olnud, aga rahwas oli töökas ja wähesega rahul ja kerjajaid ega kaltskaabakaid ei olnud Rootsis näha. Kuningas ise oli kohuse täitmises, ustawuses, tegewuses ja labases eluwiisis teistele eeskujuks. Nimetatud kolmes sõjas oli ta nii osaw wäejuhataja ja wapper sõjamees, et ta pea rahwale ja wäele armsaks sai ja kõik imestusega ning lugupidamisega tema pääle waatasiwad. Mõne aja eest weel erakondadesse langenud riik kogus ennast nüüd kui üks mees kuninga ümber ja oli walmis igale poole minema, kuhu tema teda wiia tahtis. Rahwa waimustust tõstis weel kuninga lahke käsi ja tänulik meel. Ilmaski ei jätnud ta tööd ehk häätegu tasumata. Kord oli ta sõjas uppumisel. Waenlaste wäesalgast taga aetud pidi ta külmanud järwe pääle minema. Sääl murdus kuninga all järwe jää.

Kuningas näis põgenemise segaduses ja õhtuses pimeduses kadunud olema. Aga keegi ratsanik aitas ta järwest wälja. Gustaw Aadolf wõttis oma kuldse wöö ümbert ja andis selle päästjale sõnadega: „Ma pean sind meeles ja annan sulle leiwatüki, millest sinule ning su lastele küll on.“ Ratsanik sai suure talukoha kingiks. Et kuningas ikka armastas wõitluses esimeses reas seista, siis saiwad teda waenlased kord täiesti ümber piirata. Uks ratsanik nägi seda. Et kuningat mitte ära anda, hüüdis ta mõnele seltsimehele: „Tulge aidake mull mu wenda kaitsta.“ Ratsanikud tuliwad appi ja päästsiwad kuninga. Warsi pääle seda juhtus päästja ratsanik ise wangi. Kuningas näeb seda ja wõtab mõne ligidal seisja enesega ühes, wabastab ratsaniku ja hüüab päästetule: Noh seltsiwend, nüüd aleme tasa!“ Kord tabas kuningat kuul, mis piha luusse jäi. Paljud kartsiwad, et kuningas sureb. Kahekssa päewa pärast oli aga kuningas jälle ratsa hobuse seljas. Siiski jäi kuul temale eluks ajaks sest et seda wälja ei saadud wõtta, paremasse pihta seisma, mis läbi kuninga parem käsi kangeks jäi ja tall raskeks läks kirjutada ja sõjariistu kanda.

Pöörame aga Saksamaale tagasi. Sääl kestis usuisõda edasi, kuna Gustaw Aadolf wenelaste ning poolakatega sõda pidas. Kui tema nende maadega oli rahu teinud ja neid Lääne merest eemale oli tõrjunud, oliwad parajasti Austria keisri wäejuhatajad Tilli ning Wallenstein Lääne mereni edasi tunginud. Ja Wallenstein oli koguni ennast keisri poolt Lääne- wõi Baltimere admiraaliks nimetada kasknud. Märgid näitasiwad, et ka protestantlik Rootsimaa selle mõju alla pidi langema. Juba Poola sõjas oli keiser Gustaw Aadolfi waenlasi toetanud ja arwata oli, et ta, nii pea kui ta jälle aega saab, Poolamaa katuliku usu kuningale, Gustaw Aadolfi tädipojale, kes Rootsi krooni himustas, appi läheb, temale soowitawat paika kätte muretsema. Juba sellepärast oli kuningal põhjust Saksamaa ususõjasse ennast wahele segada. See oli kõige päält samm enese kaitseks; see oli politiline tegu. Rootsimaa oli parajasti oma tähtsuseta ja tähelpanemata jäetud olekust tärkamas ja Baltimere suurriigiks saamas. Selles püüdmises just põrkasiwad Rootsi kuninga sihid keisri politika sihtidega kokku. Aga ommeti ei ole neil õigus, kes Rootsi kuninga waheleastumist ususõjas paljaks politiliseks sammuks peawad ehk selles koguni püüdmist Saksa keisrikrooni järele näewad. Gustaw Aadolf oli kõigest südamest ristiinimene ja nimelt ewangeliline ristiinimene, kes oma isade usust waimustatud oli. Sellepärast oli tema tahtmine, nagu ta seda ise riiginõuukogus kinnitas, maha rõhutud usuwendi paawsti ikke alt päästa. „Tema politiline ja usuline kohusetundmus mõlemad juhtisiwad teda selle sihi poole. Mööndawus oli siin muidugi, nagu igas ajaloolikus otsuse tegemises, kõigepäält kuninga waimu tung, salajane lootus ja aimdus, et ta suurepäralisi asju korda saadab ja et Jumal teda kutsub.“

Kewadel, aastal 1630, oli Rootsi kuningal kõik sõja tarwis walmis. Pidulikul koosolekul jättis ta sõjaks riiki Jumalaga. Ta seletas oma ettewõtte põhjusi ja tähendas selle pääle, et ta ainult lootuses Jumala pääle ja usus, et tema asi õige on, seda sammu ette wõtab. Ta arwawat, et tema

wõitluses langeb. Troonipärijaks soowitab ta seisustele oma alaealist tütart Kristiinat, tema asetäitjaks aga alaea lõpuni ühte hoowinõuukogu Oxenstjerna juhatuse all. „Waheşt näeme meie teine teist wiimast korda," ütles aimdusrikkalt kuningas oma kõnet lõpetades. Kõik hakkasiwad walju häälega nutma, tall eneselgi weeresiwad pisarad silma. Aga nagu sisemise tungi sunnil astus ta edasi oma saatusele wasta. Kõrgeid ja suuri ülesandeid eneşe ees nähes, ei saanud enam miski asi teda tagasi hoida, ei armastus kodumaa wasta, ei ta armas abikaasa Eleonoore, kes otse jumaldawa auustamisega tema külges rippus, ei ta rahu tarwidus nii hulga sõdade järele, ei ka peaaegu meeletu julgus, palju wägewamale waenlasele ilma lepinguseltsilisteta wasta minna ja wõitu loota.

Heinakuu 25. päewal 1630, just sada aastat pärast Augsburgi usutunnistuse tekkimist tuli kuningas Pommerni rannas kaldale. Ta seisis ühes esimesteşt lootsikuteşt, kes tema 15 tuhandalise sõjawäe kaldale tõiwad. Maale saades langes ta põlwili ja tänas Kõigewägewamat selle eest, et ta õnnelikult üle mere pääsnud. Juures olijad nutsiwad. „Arge nutke," ütles neile kuningas, „paluge ennemini rohkem; mida rohkem palwet, seda enam wõitu!" Nagu kuningas, nii oli ka ta sõjawägi täis usulist ning rahwuselist waimustust. See ei olnud mitte taltsutamata palgaliste kari, nagu Tillil ja Wallensteinil, waid walju kaswatuskooli läbi käinud, ühildane ja puhta ewangeliumi usulise talurahwa hulgast kokku kutsutud sõjawägi.

Saksamaa ei teadnud aimatagi, missugusena abimehena Rootsi kuningas temale läheneb. „Meie oleme jälle ühe waenlasekese kaela saanud" tähendas keiser Ferdinand, kuna palju asja üle pilkasiwad ja naerdes ütlesiwad: „Lume majesteet sulab pea ära, kui ta lõuna poole tuleb." Saatuse abinõuude wasta on hakatuses ikka umbusklik olnud. Nii ka siin. Ewangeliumi usulised jäiwad hakatuses waikseks ja langesiwad mõtetesse; kusagil ei öeldud kuningale: tere tulemast; kusagil ei kiidetud teda. Ainult Straalsundi linn pühitses tänu püha. Enamasti kardeti, et wäikene Rootsi sõjawägi suure keisri sõjawäe wasta midagi ei saa ehk awaldati arwamist, et kuningas oma kasu otsib. Nii mõtlesiwad tähtsamad põhjapoolsed würstid, Pommerni hertsog ja Brandenburgi ning Saksa kuurwürstid. Selle asemel, et oma sõjawäge uue usukaitsjaga ühendada, ei tahtnud nad kuninga sõjawäge ümberpiiratud Magdeburki läbi lasta! Sääl otsustas kuningas asja lühidalt. Ta ilmus Stettiini, Pommerni päälinna all, kus hertsog Bogislaw asus, kes muud temale ei lubanud, kui erapooletumaks jääda. Gustaw Aadolf hüüdis hertsogile kannatamata ärewuses: „Kes mitte minuga ei ole, on minu wasta," ja näitas talle suurtükka, „kui linna wõtmeid." Stettiin awas rootslastele wärawad. Ka Berliini ees laskis kuningas suurtükid üles seada ja sundis nii Kurbrandenburki, ühendusest osa wõtma. Saksaniga toime saada, wõttis rohkem aega. Enne pidi õnnetu Magdeburg langema, enne kui kohkunud Saksani kuurwürst oma wäele luba andis Rootsi wäega ühineda. Magdeburgi langemises ei olnud Gustaw Aadolf süüdi, waid tagasi põiklejad ewangelilised würstid,

kelle maad ja kindlused enne kuninga käes pidiwad olema, enne kui ta julgeda tohtis Magdeburgi poole minna ja Tillile kallale hakata ning linna wabastatada. Pääſtja jäi aga hiljaks. Hirmus Tilli oli juba jõudnud linna tormiga ära wõtta ja ära purustada. See oli 10. mail 1631. Hirmsasti käisiwad soldatid ära wõidetud rahwaga ümber. Kõik, kes ette juhtusiwad, tapeti maha, mehed, naised, wanad, lapsed. 53 naist leiti ühes kirikus maha raiutud päädega, 20 wiisakat neitsit otsisiwad Elbe jões surma, et pahema saatuse eest ära pääseda. Kunni 30,000 inimest olla Magdeburgi langemisel hukka saanud. Tuleleek häwitas linna; peaaegu midagi ei jäänud järele pääle doomkiriku, Jumala Ema klooſtri ja ümber saja kalamehe majakese. „Sõjamees peab oma waewa eest ka midagi saama," ütles Tilli wabandades, kui teda paluti, tapmist lõpetada.

Ehmatuse hüüd käis läbi terwe Saksamaa. Nüüd, kus Tilli oma hirmsate wägedega Saksenimaa sisse tungis, ühines wiimati selle maa kuurwürst Rootsi kuningaga. Mõlemate sõjawäed heitsiwad kokku ja Gustaw Aadolf sai Magdeburgi rüüstaja Breitenfeldis Leipzigi juures kätte. Sääl tuli lahing. Tillit peeti ilmärawõitmataks, sest juba 36 lahingust oli ta ikka kui wõitja wälja tulnud. Aga Magdeburgi rüüstamisest saadik ei olnud temal enam õnne. Kui ta mäe kingult Rootsi sõjawäe lähenemist ja nende eeskujulist korda tähele pani, kahwatas ta ära. Nii pea kui wäed wastamisi oliwad saanud, ratsutab kuningas sõjawäe keskele, wõtab ühe käega kübara päast, laseb teisega mõõga maa pääle langeda ja palub kaugele kuuldawa häälega: „Kõigewägewam Jumal, kelle käes wõit ja kaotus seisab, waata armuga meie, oma sulaste pääle, kes kaugelt maalt tulnud, et wabaduse, tõe ja sinu püha ewangeliumi eest wõidelda! Anna meile wõitu oma nime päraſt. Aamen!" Tuhanded waprad südamed ütlesiwad ühes kuningaga Aamen ja ka ülewal ei jäänud Aamen ütlemata. Küll aeti Sakseni wäed Tilli sõjameeste poolt põgenema ja esimeste põgenejate hulgas oli ka kuurwürst ise jooksmas. Alles kahe tunni kaugusel sõjaplatsilt jäi ta peatama. Aga Gustaw Aadolf pidas lahingut edasi ja tegi Tilli esialgse wõidu suureks kaotuseks. Ilma asjata palus, ähwardas, wandus, nuttis Tilli, kõik ta wägi lõi põgenema. See sündis mihklikuu 7. päewal 1631.

Nüüd on wiimati ärawõitmata kangelane kord wõidetud ja nüüd wast langeb meele äraheitwatel protestantlastel jääkoorik südamelt. Esimest korda pääle Lutheruse surma on ewangeliumi usulise rahwa keskele jälle mees ilmunud, kelle pääle igaüks kas täis armastust ehk täis wihawaenu waatama peab. Wabastamise päew oli tulnud. Protestantismus oli päästetud, usutunnistuste ühewääriline makswus kindlaks tehtud. Gustaw Aadolf oli nüüd ewangelilise Saksamaa usalduse täiesti oma poole wõitnud. Tema waenlased aga, iseäranis Wiinis, oliwad wäga kohkunud. Nüüd tuli Rootsi kuningal wõit wõidu järele. Palju würstisid ühinesiwad temaga ja tõiwad oma sõjawäed temale appi. Igalpool awati Rootsi kuningale wärawad. Gustaw Aadolf tuli kõigepäält Nürnberki, siis Frankfurti Maini ääres, siis Mainzi Rheini jõe

ääres, wiimati lõunasse, Baieri maa päälinna Münchenisse. Baieri kuurwürst Max läks pakku. Tema sõjawäeülem Tilli katsus küll weel Rootsi-kuningat Lechi jõest üleminemast takistada. Aga see ei läinud tall korda. Ööse ehitati laewasild ja rootslased wõitsiwad enestele weriseS tapluses tee ülemineku jaoks ning saiwad nii Baierimaale sisse tungida. Tilli ise sai raskesti haawata ja heitis 14 päewa hiljemini hinge. Peaaegu Magdeburgi hirmuaja aastapäewal marsSis Gustaw Aadolf oma sõjawägedega Müncheni sisse. Paljud kartsiwad, et wõitja nüüd Magdeburgi rüüstamise katuliku päälinna kätte maksab. Aga Gustawi mõttewiis oli kõrgemeelsem. Tema põhjusmõte oli usuwabadus ja sallimus. Kuhu ta aga tuli, lubas ta igalpool katuliiklastele oma usku pidada ning oma jumalateenistuse kombeid täita. Nagu ta ewangeliumi usuliste wabaduse poolt oli, nii tahtis ta ka teistele wabadust anda Jeesuse sõnade järele: „Mis teie tahate, et inimesed teile peawad tegema, seda tehke neile (mitte: mis nemad teile teewad, seda tehke neile)." Ta teadis hästi, et usk südametunnistuse asi on ja et teda wägiwaldselt mitte ei saa pääle sundida. Müncheni linn pidi Gustaw Aadolfile ainult kalliSt sõjamaksu maksma; muidu jäi ta puutumata. Ta wõttis siit ainult weel 140 suurtükki ühes, mis kroonu tagawaraaida põranda alla ära peidetud oliwad ja millede hulgas ühe sisse 30000 dukatit kulda ära peidetud oli. Linn kiitis ainult kuningat, kui kuningas ära läks.

Kudas oli riigis nüüd kõik teiseks muutunud! Peaaegu kõik oli nüüd waga Rootsi kuninga käes! Ja siiski jäi kuningas alandlikuks ja pidas meeles, et ta surelik on. Kui Ingolstadti ees suurtüki kuul tema hobuse ja Baden-Gerlachi markkrahwi surmas, ütles ta: „Inimene, sa pead surema! Sellest saatusest ei päästa mind midagi, ei mu wõidurikkad sõjariistad, ei mu suur sugu, ei mu kroon. Nii kui Jumal tahab. Tahab ta mind ärakoristada, küll ta siis oma õige asja jaoks teisi paremaid kaitsjaid leiab." Ülemeelseks ei saanud kuningas ka siis mitte, kui pool Euroopad temale õnnesoowisid saatis ja Saksa rahwas teda poolkaudu juba jumaldas. Kord, kui ta läbi ühe linna läks ja rahwas suure hõiskamisega tema ette põlwili langes ja igaüks ennast õnneliku tundis olewat, kes tema jalgu, tema kuube ehk tema mööka puudutada sai, ei meeldinud asi Gustaw Aadolfile sugugi ja ta ütles: „Ma kardan, et mind Jumal selle rahwa rumaluse pärast karistama saab, sest ta auustab mind kui ebajumalat." — Suure tõsidusega katsus ta kainust ja korralikku olekut omas sõjawäes edendada. Sagedasti pidiwad soldatid sõjawäe õpetajate ümber koguma palwele ja jutlusele. „Kõige parem ristiinimene on ka kõige parem soldat," armastas kuningas ütelda. Kuninglikus lossis lauldi Rootsi ja Saksa keeli kiriku laule. Iseäranis sagedasti lauldi Lutheruse laulu: „Üks kindel linn ja warjupaik," wahel pasunate kaasmängul. Kui lauldes nende sõnade juurde jõuti „Kes see on, küsid sa," siis paukusiwad suurtükid wastuseks kaasa: „See Issand suureSt wäest." — See kurwastas kuningat wäga, kui pärastpoole tema wäkke juurde tulnud sakslaste tõttu sõjawäes korratu elu laiali hakkas lagunema. Iseäranis nähtawale tuli see elu Nürnbergi all, kus Gustaw Aadolfi ja

Wallensteini sõjawäed peaaegu weerand aastat teine teise wastas seisiwad. Nälg ja katk tuliwad leeri wõõraks ja kuningas ei suutnud enam korratumat olekut ning rööwimist kõrwale hoida. Ta laskis Saksa suurtsugu ohwitserid enese ette tulla ja manitses neid waljusti. „Kui teie peaksite minu wastu mässu tõstma, siis tahan ma teid oma rootslaste ning soomlastega nii läbi uhtuda, et tükid aga lendawad.“

Aga ka selle kangelase elule oli saatus kurwa osa määranud. Nowembri kuul 1632 tuliwad wastased wäed jälle Leipzigi lagendikkudel kokku ja sattusiwad Lützeni juures wõitlusesse. Seekord seisis Wallenstein Rootsi kuninga wastas. Gustaw Aadolfil oli kõigest 18,000 meest ligi, Wallensteinil aga 22,000; pääle selle oli katuliiklaste pool wapper ratsakindral 12,000 mehega ja ootis ühtelugu Wallensteini käsku. Gustaw Aadolf aimas oma warast surma. Wähe aega enne lahingut oli ta oma truu kantsleri ja oma armsa abikaasa Eleonoorega Jumalaga jätnud, kes mõlemad Saksamaale oliwad tulnud kunigat nägema. Öö enne lahingut saatis kuningas omas wankris mööda. Kui temale hommikul terasrüüd toodi, ütles ta seda eneselt tõrjudes: „Jumal on mu rüüd!“ Hommikupalweks puhkusiwad sarwepuhkujad laulu: „Üks kindel linn ja warjupaik on meie Jumal taewas.“ Et aga kange udu waenlase pääle minemist weel takistas, siis alustas kuningas ise Rootsi keeli oma armast laulu, mis ümberpanekus nii käib: „Et ära karda karjuke, kui wihas wannub waenlane sind maa päält kaotada, et turtsugu küll paharet: Jehoowa kanged kaitsjad käed sull wõtwad abi saata.“ Rootsi sõjawägi hakkas laulu ühes laulma. — Kella 11 ümber kadus udu. Nüüd andis kuningas märgu, pääle tormata. Ta pani käed mööga käepideme ümber risti, tõstis nad taewa poole ja hüüdis: „Nüüd edasi Issanda nimel! Jeesus, Jeesus, Jeesus, aita mind täna wõidelda Sinu püha nime auuks!“ — Lahing algas. Rootsi wägi liikus waga kuninga juhatusel edasi, kuna keisri wägi taganema hakkas. Sääl ilmub teisel tiiwal lahingu wäljale Pappenheim oma sõjawäega ja rootslased tõrjutakse säälpool ääres tagasi. Gustaw Aadolf wiib nüüd isiklikult oma Smalandi ratsanikud tule ette taganejatele abiks. Nii kui piksetuul tormab kuninga wäeosa waenlase pääle. Udu läheb paksemaks. Wäeosa kaotab oma juhataja silmast. Tema oli waenlase kirassiiridele liiga lähedale sattunud ja üks kuul oli teda käest, teine kuklast tabanud. Ta langes hobuselt sõnadega: Mu Jumal, mu Jumal! Tema kannupoiss Leubelfing tahtis teda üles aidata. Aga see ei läinud enam korda. Leubelfing ise sai kuuli kehasse ja wõis ainult weel enne oma surma kuninga suremise kohta omastele lähemaid teateid anda. Üks waenlase ratsanik olla juurde tulnud ja pärinud, kes see haawatud olla. Kuningas olewat ennast temale tunda annud ja selle pääle wiimse kuuli pähä saanud. Kui kuninga kõikidele tuntud ratsahobune tühjalt üle lagendiku jooksis, lagunes kohe jutt laiali: Meie kuningas on surnud! Pärastpoole leiti ta surnukeha. Hirmus walu ja wiha ajas nüüd rootslased keema, kelle juhatajaks nüüd kuninga enese määruse järele Weimari hertsog Bernhard sai. Nii kui äritatud lõwid kargasiwad rootslased waenlase kallale, et oma armsa kuninga tapmist

kätte taſuda. Nii ſaiwad nad ka wõidu. Waenlaſed lõiwad põgenema; ka Pappenheim langes. Siiski oli wõit kalli hinnaga ostetud. Gustaw Aadolfit ei olnud enam!

Aga ewangeliumi kiriku kaitsja ei olnud langenud: Kristus, kiriku taewane pää! — Gustaw Aadolf oli ju ainult Jumala tööriiſt olnud. Weel mässas sõjawaen Saksamaal terwet 16 aastat, ja suure Rootsi kuninga juures koolis käinud wäeülemad Bernhard von Weimarn, Wrangel, Banér, Torſtenſohn j. t. wõitleſiwad heitlewa õnnega, wahel põhja pool, wahel lääne pool Saksamaal. Prantſusmaa, oma kawala miniſtri Richelieu (=Riſheljöö) mõjul, kes Saksamaad nõrgestada tahtis, ei seganud ennast mitte ainult rahaga, waid ka sõjawäega selle sõja sekka. Wiimasel otsal ei peetud seda sõda ka enam mitte usu waimustuseſt, waid mõtteta pimedast wihast. Kolmkümmend aastat üleüldse mõllas see sõda Saksamaal. Saksamaa olukord jäi päris hirmsaks. Linnad ja külad oliwad aherwarteks muutunud; lugemata hulgad maad oliwad harimata. Nälg, mõõk ja katk oli suurema osa elanikka ära häwitanud. Augsburgi linna 90,000 elanikust oli ainult 6000 inimest üle jäänud. Pfalzi maal, mida õitsewaks Jumala aiaks peeti, olla ainult wiiekümnendik osa elanikka järele jäänud. Kõige pahem oli aga asi selle poolest, et sõjameeste meeletu elu rahwa kõlbliſe elu oli ära kihwtitanud. Kõik igatseſiwad rahu järele. Wiimselt tuli ka tema aastal 1648. Osnabrükkis ja Münsteris Westfaaliamaal kirjutati nõnda nimetatud Westfaalia rahu alla. Prantslaſed saiwad waewa tasuks iluſa Elſaſſi maa ja rootslaſed Pommeri Läänemere ääres.

Rahutingimiſed, mis kirikuloolikult wäga tähtſad on, oliwad järgmiſed: protestantlastel ja katuliiklastel on üheſuguſed kodaniku õiguſed; reformeeritud usulistel on needsamad õiguſed, mis lutherlastel; ka Hollandi- ning Schweizimaa reformeeritud usuliste õiguſed tunnistatakſe makswaks. Protestantlaste kätte läinud kiriklikud asutused ja wara jääwad nende omanduſeks. Paawsti proteſt nende rahutingimiste wasta jäi tähele panemata.

Küll oli nüüd ewangeliumi kirik päästetud, aga täieliſt usuſalliwuſt ei olnud ommeti mitte selle were ärawalamiſe läbi kätte saadud. Saksamaa oli nõrgestatud ja lõhutud. Terwelt sada aastat läks ära, enne kui ta kolmekümne aastaſe sõja haawadeſt paranes.

Elu uuendamine

Arndti, Speneri, Francke ja t. läbi.

agu koguduse Issand Jeesus Kristus kord tõotanud: „Mina olen teie juures maailma otsani," nii on ta ka igakord, kui pimedus koguduses kippus maad võtma karjaseid ja õpetajaid annud, kes prohwetitena ning apostlitena kui tähed pimedas taewas paistsiwad ja Jisraeli koja wäsinuid ja laiali pillutud lambaid kinnitasiwad ning kogusiwad. Kui puhas apostlite õpetus kaduma oli läinud, äratas Jumal Lutheruse, Zwingli ja Kalwini, ja ewangeliumi õpetus seati jälle küünla jalale. Aga õpetuse puhastamine ning uuendamine üksi ei mõjunud weel mitte. Ka kristliku elu tema kasinusega ja woorustega pidi uuendatama. Küll oli ka usupuhastuse ajajärgus sellega juba algust tehtud, nagu näituseks Genfis Kalwini läbi. Aga üleüldse on Lutherus ja tema kaastöötegijad oma elu lõpu poole palju kasinuse ning häädе kommete häwinemise ja võidetud wabaduse kurjasti tarwitamise üle kaewanud. Ja weel iseäranis metsikuks muutusiwad elukombed kolmekümne aastase sõja ajal. Puhastatud usu õpetus oli küll enamas jaos maades riiklikul sunnil maksma pandud ja leidis selle tõttu enesele eluaseme ainult protestantlaste päädes, aga mitte nende südametes. Oldi puhta õigeusuliku usutunnistusega rahul, ilma et eluwiisides ewangelilikku usku oleks näidatud ja maksma pandud. Süüdi selle juures oliwad kõige rohkem ristiusu õpetajad, kes küll ägedalt teine teisega usu küsimuste pärast waidlesiwad ja teine teist ära needsiwad, aga elu wähe tähele paniwad. Juba Lutheruse elu ajal oli lutherlaste seas üks waljummate nõudmistega ja üks pehmemate nõudmistega erakond tekkinud. Wiimase eesotsas seisis Melanhthon. Wiimane, parajusmeelne erakond, pidas katuliiklaste, lutherlaste ning reformeeritud usuliste ühinemise wõimalikuks ja püüdis seda järeleandmise teel kätte saada. Waljud lutherlased aga pidasiwad ühinemist täitsa wõimatumaks ja ei tahtnud järele-andmisest ega liginemisest midagi teada. Lutheruse surma järele läks erakondade wahekord weel järsumaks. Waljude lutherlaste pääkantsid oliwad Magdeburg ja Jeena ülikool; parajusmeelsema woolu keskkoht oli Wittenbergi ülikool. Wittenbergi theoloogisid peeti ikka salajasteks kalwinistideks. Teise osa lutherlaste waen kalwinistide wasta oli ka selle tõttu nii suur, et Saksenis kalwinismuse poole kalduja Melanhthoni

erakonna eeſtwedaja, kantsler Kroll, aastal 1602 kauaſe wangipõlwe järele mõõgaga ära ſurmati, kus pääl sõnad seiſiwad: Cave Calwiniste! (Waata ette, kalwiniſt!) Selle aſemel, et uſu küſimuste üle iſekeskis teaduslikkudes kirjades waielda, tõiwad theoloogid need küſimuſed kantslile ja ärataſiwad rahwaſt wihawaenule nende wasta, kes teiſiti mõtleſiwad. Nii jäeti tõſine edendamine uſus, meeleparandamine, pühitſemine ning elu uuendamine kõrwale ja wiideti waidlemistega aega. Ka jummalateenistus ja hingede eeſt hoolitſemine jäiwad hooletuſesſe. Küſiti aga ſelle järele, kas keegi õigeuſklik on, mitte aga, kas keegi ka õige uſklik on. Ristikoguduste karjad jäiwad hooletuſesſe, Jumala sõna ei olnud mitte enam õpetuſeks, karistuſeks, juhatuſeks, kaswatuſeks õiguſes. Kuda hästi waielda, oli õpetatud meeste mure; ſüdame wagadus ja eluwiiſide puhtus oli neile kõrwaline aſi. Rooma uſu tegude pääle rajatud õiguſe aſemele astus nüüd protestantlik kirjatähe pääle rajatud õigus, kus ſelle pääle kõige ſuuremat rõhku pandi, et igaüks õiget uſutunnistuſt mõistis lugeda.

Küll leidus ka ſell ajal niiſuguſeid, kes särasele palja tähe ja nime uſule wasta astuſiwad ning ſiſemiſe elu uuenduſt ja elu Jumalas nõudſiwad. Aga niiſuguſeid tõetunnistajaid pilgati ja peeti ſuuremalt jaolt ekſiuſulisteks. Mõningad neiſt tõrjuti ka tõesti walitſewa wälispidiſe ristiuſu poolt ekſiteedele, niid et nad kirikuſt lahkuſiwad ehk mõnda õpetuſt ekſiwiiſil iſeäranis tähtjaks hakkaſiwad pidama. Ekſiuſuliste hulgaſt olgu ſiin nimetatud Shleeſia aadelimees Kaspar Schwenkfeld Oſſigkiſt ja kirikuõpetaja Walentin Weigel († 1588) Sakſeniſt. Wiimane kirjutas küll kõigile õigeuſulistele Lutheruſe uſu kiriku uſutunnistustele alla ja jäi oma elu lõpuni ikkagi kirikuõpetajaks. Waſt päraſt tema ſurma anti ta kirjad trükki ja leidus neis palju üteluſi, mis ülikooli jumalusteaduſt ja makswat ristiusku halwaks panewad. Iſeeneſe äratundmiſeſt arwas Weigel waſt Jumalat ning maailma ära tunda wõimaliku olewat. Wälisel Jumala sõnal ei olla tähenduſt, kui ſiſemine sõna ſeda mitte ſelgeks ning elawaks ei tee; õige palwe ei olewat mitte palwe teatawate asjade päraſt, waid iſeeneſe unustamine Jumalas. Mis Kristus meie jees korda ſaadab, wõiwat meile abi tuua, mitte aga ſee, mis ta wäljaspool meid teeb. Meie peame temaga kannatama, ſurema, käſu täitma: ainult nii mõistab meid Jumal õigeks.

Palju waimurikkam kui Weigel oli Jakob Böhme. Tema oli aastal 1575 Oberlauſitzis ſündinud. Wanemate hoolitſemiſel, kes tublid taluinimeſed oliwad ja poja waimurikaſt ja hääd loomu tähele paniwad, ſai Jakob Böhme kaunis hää, ehk küll juſt mitte kõrge hariduſe. Kehaliku terwiſe puuduſe tõttu pandi poiſs ſiis Görlitzi kingſepa juurde ammetit õppima. Juba waraſelt ajas teda tõotus Püha Waimu ſaamiſe kohta ſagedasti paluma, et ſeda kõige kõrgemat andi kätte ſaada, kelle walgustamiſeſt ta rohkem tulu lootis kui kõigiſt uſuteaduslikkudeſt waielusteſt. Tema palwe wõeti ka kuulda. Rändaja käſitööliſena tundis ta korra ennaſt terwet ſeitſe päewa õndſa rahu ja jumaliku walguſe oſaliſe olewat. See kihutas teda weel rohkem pühitſemiſt taga nõudma. Selle kõrwal hoidis ta agarasti kiriku ja piibli poole ja pidas waikſelt oma ammetit.

Umbes 20 aastaselt heitis ta ühe Görlitzi wiisaka neitsiga abielusse ja jäi Görlitzisse elama. Teine imeline walgustus tuli Böhme pääle, kui ta 25 aastane oli. Ühte läikiwat, poleeritut taldrekut, kuhu pääle päike paistis, waadates, sattus ta niisugusesse olekusse, nagu näeks ta kõigi loomade südamesse ja looduse kõige sügawamatesse mõistatustesse ning wõiks jumalikka saladusi põhjani läbi näha. Senini oliwad teda kahtlused ja mured sellepärast waewanud, et kõigis asjus hääd ja kurja on, et jumalakartmata inimeste käsi niisama hästi käib kui wagade käsi ja et kõige metsikumate rahwaste käes kõigeparemad maad on. Ükski raamat ei olnud siis teda tröösti wõinud. „Aga nüüd on" — ütles Böhme — „minu waim selles walgustuses kõik läbi ära näinud ja kõiges looduses, isegi rohu ja heina sees Jumala ära tunnud, kes Ta on, kuda Ta on ja mis Tema tahtmine on. Nii on selles walguses minu tahtmine suure hooga niisuguseks kaswanud, et ta Jumala olemist walmis on kirjeldama." Seda tegi ka Böhme omas raamatus „Koidupuna tõusemisel", millele keegi õpetlane „Aurora" nime annab. Keegi Shleesia mõisnik nägi seda raamatut Böhme juures, wiis teda lugeda ja laskis ruttu temast palju ärakirju teha, mis ta laiali laotas. Nii sai see raamat tuttawaks ja sattus ka Görlitzi ülemaõpetaja Richteri pihku, kes selle raamatu wasta oma jutlustes nüüd sõdima hakkas. Asi sünnitas nii palju ärewust, et linna nõukogu asja wahele pidi astuma, käsikirja raekojas laskis alal hoida ja Böhmele ette kirjutada, oma liistude juurde jääda. Seitse aastat kuulas Böhme sõna ega kirjutannud sõnagi. Aga ommeti põles ta sisemine nii kui tuli, kuna endine kõrgem walgus nüüd peitu jäi. Suure ja pika wõitluse, mure ja häda järele leidis ta esimese armu jälle üles ja wõttis nüüd ette, Jumala pääle toetades sulge jälle kätte wõtta julgeda. Nii tekkisiwad Böhme imelikud raamatud, mis tema aadeli soost sõprade ja tuttawate õpetatud meeste läbi trükki toimetati. Nii näituseks tema Mysterium Magnum, Esimese Moosese raamatu seletus, Tee Kristuse juurde, Armu walikust, Inimese kolmekordsest elust j. t. Üleüldse tuli neid kirju aja jooksul umbes 30 wälja ja nad töid Böhmele mõttetarga nime. Böhme kirjutas küll pikkamisi, aga ta ei parandanud midagi. „See ei ole mitte minu mõistuse ning tarkuse töö, — ütles ta — „waid ime, mille sees Jumal suuri asju ilmutada tahab, kuna minu mõistus ainult päält waatab ja imetleb. Mina ei ole saladusi omas elus ilmaski uurinud ning olen õppimata ja wõin ainult niisuguseid asju walge ette tuua, mis kõigile kõrgeile koolidele liiga raske on olnud. Tema seletas, et ta oma kirjadest ainult nii kaua aru saawat kui Jumala käsi tema pääl olla; kui see käsi ennast tagasi tõmbab, ei tundwat ta oma tööd enam mitte ja olla talle oma käte töö päris wõõras. Jumalikku, mis wäljaspool meid on, wõib ainult selle läbi ära tunda, mis meie sees jumalikku on. Meie peame eneses kõik enese tahtmise ära suretama ja kõige sügawamas alanduses endid jumaliku waimu hooleks andma, et Tema meiega kõneleks ja meie Tema walguses asju seletaks. Kurjuse sündimist seletab Böhme nii, et Jumalast, kes tuld ja walgust, magusat ja mõrudat ühetasaselt eneses warjab ja kokkukõlas hoiab, kõik asjad wälja woolawad ja et siis wälja

woolanud asjus ja loomades need omaduſed laiali lähewad ning kokkukõlaſt ära langewad, kuna uuesti ſündimine Kristuſes neid jälle Jumala ſarnaſesſe kokkukõlaſſe lepitab ja ühendab.

Lutherlaste uſutunnistuste juureſt juhatas Böhme inimeſi ära piibli juurde, õpetajate ainuõigusteſt ära kõigi uſklikkude üleüldiſe preeſtriammeti õiguſe juurde. Ka trööstis ta kiriku täienemiſe lootustega Kristuſe tulemiſel. Oma raamatute ja õpetuste päraſt hakati Böhmet uuesti taga kiuſama. Teiſelt poolt tuli aga palju ſuurtſugu mehi ligidalt ja kaugelt Böhme juurde ja andſiwad temale rahaliſt abi, nii et ta oma käſitöö wõis kõrwale jätta. Et oma õpetuſi läbi katſuda lasta, reiſis ta a. 1624 Dreesdenisſe. Teda wõeti walitſeja kojas hästi wastu ja waimulikkude meeste poolt ei pandud teda ka mitte wähe tähele. Iſeäranis tähelpanemiſe wäärt on kuulſa Johann Gerhardi ſõprus tema wastu. Ülemkonſiſtorium tunnistas Böhme katſumiſe eksami järele õigeuſuliſeks wagaks ristiinimeſeks ja mõistis Richteri, Böhme wihawaenlaſe, etteastumiſe täiesti hukka. Ta nimetas küll ka, et tema Böhmet mitte läbi näha ja ſellepäraſt ka mitte otſe hukka mõista ei wõi. Igatahes on Böhme üks kallimeelſemateſt ja ſügawamõtteliſemateſt waimudeſt, kes iiales on elanud. Aastal 1624 ſuri Böhme.

Johann Arndt.

Kuna Böhmet enam märatſejate kilda tuleb arwata, oli ſelle kurja aja tõſiſeks Kristuſe tunnistajaks Johann Arndt (ſünd. 1555, ſurn. 1620) kes oma raamatute läbi „Tõſiſeſt ristiuſuſt“ kuulſaks on ſaanud. Tema oli mitmes ülikoolis õppimas olnud ja oli iſeäranis agarasti arstiteaduſt ja looduſeteaduſt uurinud. Kord haige olles tõotas ta Iſſanda ja tema kiriku teenistuſesſe astuda, kui ta terweks peaks ſaama. Terweks ſaades hakkas ta õpetajaks. Kõige pealt oli ta ühe küla koguduſe hingekarjane, kaotas aga ſiin pea oma koha, ſeſt et ta maa würstile, kes Lutheruſe uſu jumalateenistuſt õiendama hakkas, wastu pani. Ka Kwedlinburgis, kuhu ta ſiis tuli, ei ſaanud ta hästi

läbi. Seitsme aasta pärast aga kutsuti Arndt Braunschweiki. Siin leidis ta oma päris tööpõllu. Siin kirjutas ta ka oma raamatud „Tõsisest ristiusust", et usuteadlasi oma waidlusteşt ja Kristuse uskujaid ristiinimesi surnud tähe-usust eemale tõmmata ja neile näidata, mis õige kristlik elu on. Esimesele raamatule järgnesiwad mõne aasta pärast weel teised kolm. Lühikeste, südamlikkude, sagedasti ka sõnarikaste seletustega, ilma kindla kawata, nõuab Arndt „Tõsises ristiusus" igalpool meeleparandamist, wana Aadama suretamist ja uue inimese ülestõusmist, iseeneşe ning maailma salgamist, usu teoks saamist armastuses Jumala ning inimeste wastu. Raamatul oli suur mõju. Ta oli sõna parajal ajal. Ta leidis tänulikka, waimustatud kaitsjaid ülemate ning alamate juures, aga ka palju wihaseid wastaseid iseäranis nende seas, kes endid tundsiwad puudutatud olema ja Kristuse jälgedes mitte ei tahtnud käia. Ka õpetatud usuteadlaste hulgas tõusis Arndtile palju päälekäijaid, kes teda ekşiõpetajaks tembeldasiwad. „Ma ei oleks seda ilmaski uskunud," kirjutas Arndt oma sõbra Johann Gerhardile, „et usuteadlaste seas nii palju kihwtiseid ja kurje mehi on." Aga Arndtil oli ka palju tähtsaid mehi poolehoidjateks, nagu nimetatud Johann Gerhard, kes waidlemata oma aja Saksamaa kõige suurem ja kuulsam usuteadlane oli. Keegi „Tõsise ristiusu" kaitsja lõpetas oma kaitsekirjutuse sõnadega: „Nõnda siis, raamat on hää, kui aga lugeja hää on." Selle raamatu tõttu on Arndti nimi praegu weel tuttaw ja tema „Tõsine ristiusk" ja „Paradiisi rohuaed" (palweraamat) on praegu weel õnnistuseks tuhandetele südametele.

Braunschweigist kutsuti Arndt Eisleebenisse, Lutheruse sündimise kohale. Kolm aastat hiljem sai ta Lüneburgi hertsogiriigi kindralsuperintentendiks, mis ammetisse ta 65 aastases wanaduses suri.

Ehk Arndt küll ülikooli õpetaja ega professor ei olnud, siiski on ta oma kirjade ja oma laialise läbikäimise läbi omale hulga waimulisi õpilasi kogunud, kes jutlustes ning kirjades tõsise ristiusu seemet edasi kandsiwad. Ühte nendest, kuulsat õpetajat Johann Gerhard'ti (mitte wahetada kiriku laulude luuletaja Paul Gerhardiga) oleme juba nimetanud. Teine kuulus Arndti järelkäija oli Walentin Andreä (1586—1654), Stuttgardi konsistooriumi nõunik ja kuninga koja jutlustaja. Andreä tähtsus peitub tema sügawas Kristuse armastuses, mis suurt mõju tema kodumaa kiriku kohta awaldas. Tema kinnitas, et Kristuse omaseid mitte ainult Lutheruse kirikus ei ole. Iseäranis waimustas teda Genfi kiriku wali elukord, mida ta ühel reisil tundma oli õppinud. Kaasa toodud aateid katsus Andreä ka kodumaal teoks teha, aga ta ei leidnud siin toetust. Kolmekümne aastase sõja haawade parandamisest wõttis Andreä konsistoriumi nõuuniku ammetis olles elawalt osa. Sõda oli ka kirikule palju kahju teinud. Würtenbergi riigi 1046 waimulikust mehest oli sõja lõpuks ainult 338 järele jäänud. Rahwas oli metsikuks läinud. „Noored ega wanad," kaebab keegi prälaat, „ei tea enam, kes Kristus ehk kes kurat on." Kuradi terwist joodi jooma-aegadel. Andreä katsus jälle uusi paremaid õpetajaid ammetisse seada ja walju korra abil awalikku jumalakartmata olekut

wähendada. Paljudes kirjades ja könedes näitas see mees oma aja kuninglikkude kodade, koolide, õpetlaste ja waimulikkude puuduste pääle, Terawa, aga häätahtlise pilkamisega katsus ta eksijaid paremate mõtete pääle wiia ja nii paremat tulewikku ette walmistada. Tema tunnistas eneseest: Christianus mihi nomen, Lutheranus cognomen s. o. ‚Ristiinimene — on mu nimi, aga, Lutheruse usuline — minu liignimi.'

Meeste seast, kes Johann Arndti õhutusel kristliku elu puhtuse eest rohkem hakkasiwad hoolt kandma ja kõigi erakondade tülidest ennast eemal katsusiwad hoida, on weel nimetada Georg Kalixt, Helmstädti ülikooli usuteaduse professor (sünd. 1586). Tema oli see, kes usuõpetuse kõrwal kõlbluse õpetuse tähtsuse pääle tähelpanemist juhtis ja õperaamatu selle kohta kirjutas. Et kõigis ristiuskudes üheseguseid kristlikka põhjustõdesid ja eluõpetusi leida on, siis pidas Kalixt wõimalikuks kõigi kirikute tõsiseid ristiinimesi üheks koguduseks ühendada. Et seda mõtet teoks teha, peeti mitu kiriklikku koosolekut ära, millest mitme usu asemikud osa wõtsiwad. Ühiseks põhjaks soowitas Kalixt wanu usutunnistusi ja jumalateenistuse kordasid ristiusu esimesest wiiest sajast aastast. Koosolekud ei wiinud aga mehi mingisugusele sihile. Igale ühele oliwad oma kirik ja tema õpetused ning kombed kallid.

Walentin Andreä.

Laialt tuntud on ka Rostoki professori ning õpetaja Heinrich Mülleri nimi († 1675), kes palju waimulikka ramatuid on kirjutanud. Tema oli igasuguse huulteusu ja silmakirjalise oleku wihawaenlane. „Kuulatataw sõna olgu õhkamisega pühitsetud, kui tall mõju peab olema. Kes ilma sisemise tundmiseta jutlust ütleb, on ilma-aegne sõnade kulutaja; ta on renni sarnane, mis teistele wett wiib, aga ise kuiwaks jääb." Mülleri juhtsõna oli: „Ikka rõõmus!" ommetigi oli ta mees, kes nii palju häda tunda sai, et tall, päält näha, ühtegi rõõmsat päewa ei wõinud olla.

Weel enam tuntud oliwad Kristjan Skriiweri (Scriver) kirjad. Tema tähtsamad raamatud on „Hingewarandus" ja „Gottholdi palwetunnid." Esimene raamat toob seletusi terwe kristlikku armutee kohta; ta ei ole aga mitte selle pärast sisu poolest kuiw ja õpetlik, waid eluwärske ja soendaw.

Teine sisaldab 400 wäikest jutukest, tähendamise sõna, looduse kirjeldust, mis ajalikkude asjade tähendamisel taewalikkude tõede poole juhiwad. Näituseks üks lookene:

Puud talwel. Ka usklikkudel ristiinimestel on aegu, kus nad wilja ei kanna häädе tegude, wagade mõtete ja õhkamiste pooleſt. Nad on siis talwiste puude sarnaſed, kellel lehti ega wilja külles ei ole, kelle mahl ja elu aga peidus on ja kes omal ajal jälle puhkewad, õitſewad ja wilja kannawad."

Kõige tähtsamaks Jumala tööriistaks kirikliku elu uuendamises jääb aga Spener, kelle elukäiku me nüüd tähele tahame panna. Fiilipp Jakob Spener sündis aastal 1633 Rappoltsweileris Elsassi maal. Ta isa oli säälse krahwi ammetnik ja määras juba aegsasti poja armuõpetuse kuulutajaks. Rappolsteini krahwi proua oli poisi waga ristiema ja armastas poissi iseäranis. Proua surmawoodi, kuhu ta teda kutsus, awaldas 13 aastase poisi pääle suurt mõju. Tõsise tunni liigutus oli nii suur, et Speneril igatsus tuli maailmast ära olla ja selle tõttu nüüd weel enam kui enne kõigest ilmalikkudest asjust ennast eemale hoidis. Waikselt ja ilma, et ühtegi eksitust ette oleks tulnud, läks tema nooruse-aeg mööda. „Mina ei ole iseäraliſi Issanda teesid mitte tundma õppima saanud, waid ainult neid, mida mööda Ta harilikult omaseid juhatab, et Tema sõna ning sakramendid ja nende wägi kõike hääd meie sees korda saadab! Juba 16. eluaastas sai Spener üliõplaseks. Ta oli wäga usin ning waga, ei tahtnud wahel nädalate kaupa ühegi inimesega kokku saada, mitte teenijagagi, kes temale toidu ukse taha walmis pani. Kui ta õppimise ülikoolis lõpetanud oli, läks ta, tolleaegse kombe järele, pikemale teekonnale ja juhtus nii ka Genfi linna, kus ta paljude reformeeritud usulistega kokku puutus ja neid kui Jumala lapsi tundma ning neist lugu pidama õppis. — Juba siin sandi alus tema pärastisele awaraſüdamelisele tegewusele ristirahwa seas.

Päraſt koju tulekut sai Spener õpetaja koha Straasburgis. Siit kutsuti ta 31. aasta wanuduses häkiste ära Frankfurti Maini äärde, kus ta pääkiriku õpetajaks ja säälsete waimulikkude meeste eestseisjaks pandi. Kui noor ja alandliku meelega noormees wõttis ta selle kutse ainult oma kooliõpetajate ja seniste ülemate tungiwa nõuu pääle wastu. Ammetisse astumise jutluse põhjaks pani ta Rooma r. raam. 1, 17 õndsaks tegewa armuõpetuse üle. Frankfurtis hakkas ta täielikult aru saama, mis wead ja puudused koguduse ja kiriku oludes kõrwale saata tarwilik on ja kirjutas siin selle kohta raamatu „Wagad soowid" (pia desideria), mis wäga palju tähelpanemist leidis. Selles raamatus seletab Spener wäga põhjalikult, kudas Lutheruse usupuhastamine poole pääle seisma jäänud. Seda olla ka Lutherus ise tunnistanud. Tema, Spener, ei tahta mitte õpetuste puhastamist, waid elu puhastamist, mis Lutherus ettewõtmata jättis. Lutheruse koguduse pääõpetused olla puhtad. Aga selle põhja pääle olla puid, heina ja kõrt üles ehitatud. Parandust wõiwat järgmised abinõud tuua. Esiteks peaks

Jumala ſõna täielikult ja rikkalikult, aga lihtſalt kuulutatama ja mitte ainult jutluſe põhjaks tarwitatama. Jutluſe jatkuks ſeatagu läbirääkimiſed wagades kodustes kokkutulekutes ſisſe. Teiſeks peaks üleüldine kriſtlik preeſtri ammeti õigus, milles kõik ristitud inimeſed on kutſutud, maksma pandama ja teoks tehtama. Waheſein waimulikkude ja ilmalikkude ammetite wahel peaks langema. Kolmandamaks on tarwis inimestele ſelgeks teha, et uſk ilma tegudeta mitte õndſaks ei tee; ristiuſus ei aitawat teadmine üksi, palju enam olla tegemiſt waja uſu ſõnakuulmiſes. Neljandamaks ei olla niiſugune ſeiſukoht eksiuſuliste ja uſkmata rahwa wasta mitte õige, mis riidu ja hukkamõiſtmiſt nõuab, waid ainult niiſugune, mis teine teiſe eeſt palwetada käſib, teine teiſt parandada katſub ja tõtt taſaſe meelega ülestunnistab ja ſeda ka kuulda kannatab. Wiiendamaks olla ülikoolides uſuteaduſe õpetamiſes ning õppimiſes muutuſi tarwis ette wõtta. Olla tarwis rohkem rõhku meeleparandamiſe ja ſüdame pühitſemiſe pääle panna kui ſelle pääle, et pää teaduſega hästi täis tuubitud oleks. Kuuendamaks olla wagamat jutluſt waja, kus juures üales ära ei tohitaks unustada, et ristiuſk muud ei ole kui ſiſemine uus inimene.

Nende „wagades ſoowides“ ülestähendatud juhtmõtete järele tegi Spener Frankfurtis oma tööd. Tema jutluſed, ehk nad küll labaſed ja ilma kõige kõne ilustusteta oliwad, tegiwat imet. Kuulajate ſüdamed nagu muudeti ümber. „Ta ei kõnele mitte nii kui kirjatundjad,“ ütles Speneriſt rahwas. Jſeäranis üks jutlus „wariſeride waleõiguſe“ üle pani linna rahwa liikuma. Ühed tundſiwad oma leiguſe ja ſilmakirjaliſe wagaduſe ära ja katſuſiwad õiglaſiks ja täieliſiks ristiinimesteks ſaada; hakkaſiwad omastega ſeltſis piibelt lugema ning üheskoos palweid tegema. Teiſed, keda Speneri jutlus nendeſt ilmalikuſt mureta meeleſt üles raputas, ſaiwad ſüdi jutluſe mehe wihawaenlaſiks. Liikumine wõttis weel enam maad, kui Spener kaks korda nädalas, esmalt omas majas, päraſt kirikus tundiſid hakkas pidama, nõnda nimetatud Collegia pietatis, et elawat ristiusku ja kriſtlikku ühenduſe meelt edendada. Need erakokkutulemiſed, kuſt Speneri lootuſe järele uuem, parem waim üle terwe Lutheruſe uſu kiriku pidi wälja woolama, leidſiwad teiſtes linnades pea järelaimamiſt. Aga nad ſaiwad ka igalpool tülipõhjuſeks ja tekitaſiwad wastaste keskel uue nime „pietiſt“ ehk „wagalane“ igaühe kohta, kes nendeſt kokkutulemisteſt oſa wõttis.

Mitmed pietiſtid ehk wagalaſed tegiwad oma liialdamiſe ja eraldamiſe püüde läbi palju tüli ning muret. Koguni märatſemiſtki tuli ette. Aga kõigile nendele wooludele ſeadis Spener oma kaine uſuliſe waate wasta. Kui keegi kord ühel koosolekul ette pani, püha armastuſe ühenduſt aſutada, kus ka iſeäraliſt püha õhtuſööma-ajaſt oſaſaamiſt wõiks pühitſeda, ütles Spener: „Meie oleme juba ſelles püha armastuſe ühenduſes kõik, kes meie ristimiſe lepingu oſaliſed oleme.“ — Aga kõige mure, häda ning waenu pääle waatamata, mis uus aſi kaaſa tõi, waadati ommeti igalpool Speneri kui ühe uue eeſtwedaja pääle, kes paremale tulewikule teed pidi rajama. Ja Jumal ſeadis ſelle mehe

imelise elusaatuse läbi tõesti kõrgele küünlajalale, nii et tema mõju kogu Saksamaal tunda oli.

Oli tall juba Frankfurtis tähtjas ammetikoht olnud, siis sai ta siit weel tähtsama koha pääle, kus ta 20 aastat wahet pidamata tööd wõis teha. Saksa kuurwürst Johann Georg III., kes Speneri jutlust kuulnud oli, kutsus tema aastal 1686 oma koja hingekarjaseks ja würstlikuks pihtiisaks ning kirikunõunikuks Dreesdenisse. See oli üks kõige suurema tähtsusega koht Saksa Ewangeliumi usu kirikus, sest Kuursaksenil oli riigipäewal kõige ewangeliste seisuste hulgas juhtiw seisukoht. Ainult Jumala abi ning töötuse pääle lootes wõttis 52 aastane mees, kes haiguste läbi peaaegu juba haua serwale oli jõudnud, selle tähtsa koha wastu. See ei olnud mitte kerge samm. Dreesdeni würstikoja inimesed hakkasiwad oma talitsemata ja ebawoorusliku elu tõttu Spenerit wihkama, weel enne kui see „wagalane" sinna jõudis. Saksenimaa usuteadlaste hulgas aga walitses waim, kelle wasta Spener ühtelugu oli sõda pidanud. Ehk küll Spener kõigile ammetiwendadele tutwustamise külaskäigu oli teinud, tuli ainult üks ainukene teda jälle waatama. Speneril muud tuge siin ei olnud kui palwe ja kannatus, ja ta sai siin aegu näha, kus raskused, sisemised ning wälimised hädad nii suureks läksiwad, et ta ennast laewamehes pidi pidama, kes aerud kaotanud ja kes oma laewukese ainuüksi Jumala walitsuse ning halastuse hooleks peab jätma.

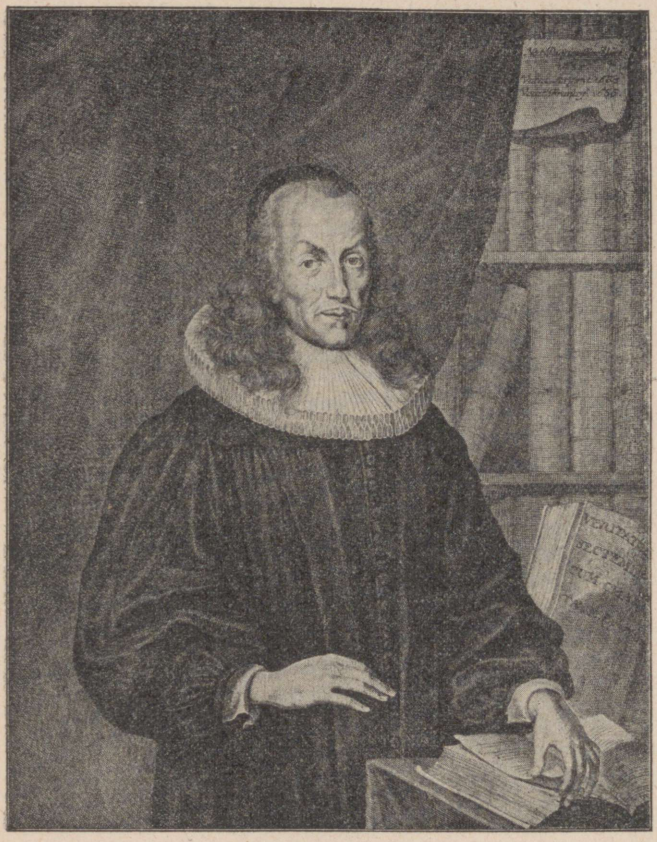

F. J. Spener.

Juba Frankfurtis ja weel enam Dreesdenis wõttis Spener iseäranis agaralt nooresoo kaswatamisest osa ja andis ühe tähtsa Lutheruse katekismuse seletuse wälja. Ka täiskaswanute hulgas katsus ta katekismuse läbirääkimisi

ning katsumisi elule kutsuda. Sellepärast rääkisiwad wastased pilgates temast, kuurwürst olla enesele ülemat kojaõpetajat otsinud, olla aga kooliõpetaja leidnud. Warsi oli Speneril ka awalikude päälekäimiste ning pilkekirjadega wõitlemist. Kui ta ka Dreesdenis enam kodusid palwetundisid ei pidanud, siis oliwad ommeti selletarnased ettelugemised, mida mõned noored professorid, Speneri õpilased Francke, Anton ja Schade Leipzigis üliõplastele ja linna kodanikkudele pühapäewade õhtuti pidasiwad, Speneri wastastele suureks pinnaks silmas. Need piiblilised ettelugemised, mis Spener iseäranis köikidele soowitas ja milledel palju käidi, keelati ära. Spener ise kaotas würsti sõpruse selle läbi, et ta würstile enne palwepäewa tema südame ning elu seisukorda kirjalikult silmade ette oli kujutanud. Speneri kiri oli esiteks kuurwürstile päris meele järele olnud ja hääd mõju tema pääle awaldanud. Kui aga Spener oma hingekarjase kirja siisust ka koja ammetnikkudele oli teada annud, tarwitasiwad need seda selleks, et würsti oma pihti-isa wasta üles ässitada, nii et würst wandesõnaga tõotas, millalgi enam Speneri jutlusi kuulama minna

See oli siis nagu lunastuseks Spenerile, kui Brandenburgi kuurwürst tema aastal 1691 Berliini kutsus. Siia jäi ta oma otsani ja jätkas ka siin oma õnnistusrikast tööd südikalt. Tema see oli, kes iseäranis palju uue Halle linna asutatawa ülikooli poolt rääkis ja selle eest muret kandis, et usklikud professorid sinna ammetisse saiwad, nagu Francke, Anton, Breithaupt, Thomasius ja teised. Uus Hallesse asutatud ülikool sai aga selle läbi ka Saksamaa pietismuse (wagaluse) keskkohaks, nagu omal ajal Wittenberg reformatsiooni keskkoht oli olnud.

Suur oli see töökoorem, mis juba wanaks jääja mehe selga rõhus. Spener oli tuhandete kooliõpetaja ja hingekarjane, keda ta mitte ainult suusõnaga, waid ka kirjateel õndsuse teed juhatas ja selle tee pääl kinnitas. Ühel aastal oli ta 700 kirja pääle wastanud ja 390 oli tall weel wastata. Puhkust ta enesele ei wõtnud. Seitsme aasta jooksul, ütles ta kord, olla ta köigest kaks korda aega saanud, oma rohuaeda natukene waatama minna. Ammetlikud käigud oliwad tema ainsad jalutuskäigud. Korralikult tegi ta palwet ja eestpalweid. Kui keegi iiales täielik ristiinimene wõib olla, siis näis seda Spener olema, ütleb keegi asjatundja arwustaja. Päräst oma wiimast jutlust kutsus ta oma kiriku ammetiwennad oma tõbewoodi juurde ja andis nende ees weel kord südamelise tunnistuse oma usust:

„Mina tunnistan ennast köige südamega kiriklikkude usutunnistuse kirjade poole, ei ole ka mitte selle õpetuse wastane, et Kristus jälle tuleb, ehk ma küll tuhande aastase riigi tulemist usun. Mina usun, et Jumalal ka wäljaspool ewangeliumi Lutheruse usu kirikut omaseid on. Hingekarjase töö ükskute hingede kallal, nagu ma seda Frankfurtis teha sain, pean ma õpetaja ammeti kallimaks waranduseks. Muudes asjades ei ole mull mitte midagi, mitte midagi, mitte midagi, kui ainult Jumala halastus Jeesuses Kristuses.

Kõigist häädest tegudest, mis ehk minu läbi on korda saadetud, ei või ma ühtegi omaks nimetada. Minu osa neis ei ole midagi muud, kui mis neis wigasid on tehtud "

Kui Spener nääritkuu 13. päewal 1705 seitsekümmend aastat wanaks oli saanud, langes ta wiimsesse tõbewoodisse. Kui temale pere-emand neliteistkümmend päewa hiljem toitu tõi, lükkas ta selle sõnadega tagasi: „Ma ei taha enam süüa ega juua, ma olen igaweste aja ligi." Küünlakuu 5. päewal 1705 suri Spener waikselt, ilma et ta wähematki walumärki oleks annud. Walges surma rüüus ja walges puusärgis, nagu ta ise seda soowinud oli, maeti tema maha. „Mina olen oma eluajal küllalt kiriku seisukorra pärast leinanud; walge surmarüüga tahan ma näidata, et ma suren lootuses, et Kristuse kirik maa pääl paremale järjele saab." — Spener oli õieti kristliku elu puhastaja ehk reformaator Ewangeliumi usu kirikus.

Tema wääriline oli tema 30 aastat noorem õpilane Auguſt Hermann Francke, keda meie juba paar korda oleme nimetanud. Tema oli aastal 1663 Lüübekis sündinud, kus tema isa linna sekretär ja õiguseteaduse doktor oli. Isa surma järele jäi poja kaswatamine waga ning targa ema hooleks. Kui waga mõttega Francke juba noorelt oli, näitab see, et ta kümne aastaselt ema käest omale kammert palus, kus ta üksi põlwili paluda wõiks. Iseäranis armastas noor Francke Püha kirja alguskeeli uurida. Ta laskis Juudi rabisid ennast õpetada ja oskas Hebrea keelt nii hästi, et ühe ainsa aastaga Hebrea keele piibli seitse korda läbi luges! Neljateistkümne aastaselt oli anderikas poiss teadustes juba nii kaugele jõudnud, et teda ülikooli astumiseks küpseks tunnistati. Arukas ema aga jättis poisi weel kaheks aastaks koju. Kuueteistkümne aastaselt sai Francke üliõpilaseks ja käis mitmes ülikoolis ettelugemisi kuulamas. Tema iseteadwus ja tunne, et ta oma annete ning teadmiste pooleſt teistest üle on, tegi temale palju kahju; ta tegi tema nii uhkeks, et ta ühtegi teist õndsust taga ei nõudnud, kui palju teadmist. Nii jäi Jumalas warjule pandud südame elu tema sees seisma. Nõnda õppis ta usuteaduſt. Palju oli tall küll pääs, aga wähe südames. Aga Jumala arm ei jätnud teda maha. Pööre tuli pea. Ta pidi kord jutlust pidama Joh. ew. 20, 31 üle tõsiſest elawast usust. Sääl tundis ta ennast jutlusele ette walmistades, et temal see usk puudub. Nooruse usk oli häwinud, kaksipidi mõtlemised tegiwad temale waewa. Ta tunnistas enese ette: „Kes teab, kas Püha kiri on Jumala sõna? Türklased ütlewad, et nende Koran, juudid, et nende Talmud seda on; kellel on õigus? Francke sattus siseminesse wõitlusesse iseenesega, mis teda meele äraheitmises nii kaugele wiis, et ta teaduse kõrwale jättis ja ainult palwes wõitles. Ta heitis põlwili ja ohkas südame põhjast: „Jumal, kui sa tõesti olemas oled, ilmuta ennast ja päästa mind!" Ta tundis et tema palwet on kuulda wõetud. Rõõmsalt tõusis ta üles, ja kahtlewad mõtted kaduſiwad. Talle tuli ette, nagu oleks ta senini unes olnud ja nüüd häkisti üles ärganud. Kindel lootus ja usk täitsiwad tema südant. Rõõmuga pidas ta nüüd oma jutluse ja oli seest ajast saadik ka walmis, hää asja eest kannatama.

Kannatada ſai ta ka õige pea. Me kuulſime juba nendeſt piibli ettelugemisteſt, mis Speneri õpilaſed, nende ſeas ka Francke, Leipzigis pidaſiwad ja kuda need ettelugemiſed nende ſuure mõju päraſt ära keelati. Francke kaotas ſiin oma koha. Niiſama aeti ta warſi pääle ſelle Erfurtiſt. kuhu ta õpetaja koha oli ſaanud, minema. Kui aga Spener Berliinis kiriklikkude asjade ajamiſe oma kätte ſai, kutſuti Francke pea uude Halle ülikooli ida-keelte profeſſoriks ning kiriku õpetajaks. Nii ſai Halle, kuhu Francke aastal 1692 tuli, ſelle uſumehe jäädawaks elupaigaks ning tegewuſe kohaks kunni tema otſani aastal 1727. Temaga ühes töötaſiwad ſiin temaga üheuſulised ning ühemeelelised mehed Breithaupt, P. Anton, Freilinghauſen, kelledeſt wiimane päraſt tema wäimeheks ſai. Nende õpradega ühes kaswatas Francke ſiin kirikule töötegijaid, kes mitte ükſi õpetatud ei olnud, waid ka jumalakartlikud, uſtawad ning uſinad oliwad ja otſe põleſiwad, armastuſeſt Iſſanda wasta hingede kallal õndſuſe tööd teha. Üks uus põlw Jumala ſõna kuulutajaid läks Halleſt wälja ja töi Sakſamaa kirikuſſe paremat waimu.

Suurepäraliſeks mälestuſe ſambaks ſelle kohta, mis uſk korda ſaata jõuab ja mis uſkliku palwe ſuudab, on Francke ſuur kuulus waeſtelaſte warjupaik Halles. Tema wäikene algus on tähelepanemiſe wäärt. Kord leidis Francke oma waeſtekukrus, mille ta eneſe juurde ſisſetulijate ning wäljaminejatele oli wälja pannud neli taaldrit, mis keegi waga leſk naine ſinna ſisſe oli pannud. „See on auus kapital," ütles ta eneſele: „ſellega peab midagi hääd aſutama; ma tahan ſellega waeſte kooli aſutama hakata." See on Francke aſutuſte algus, waewalt tähele pandaw ſeemne iwake, mis ſuureks puuks on kaswanud. Lihawõttel 1695 ſeati waeſte kool ſisſe, kus waeſeid hooletuſesſe jäetud lapſi kaks tundi päewas õpetati. Õpetuſt andis keegi Francke poolt kutſutud üliõplane. — Sellſamal aastal tehti algus waeſte laſte warjupaigaga, kuna Francked üks ſuurem kingitus ſelleks julgustas, ühte laſt täiesti oma hoole alla wõtta ja teda mitte ainult õpetada, waid ka toita, katta ja temale pääwarju anda. Et aga ühe lapſe aſemel kohe neli üles anti, ſiis jättis ta kõik neli oma juurde, ja järgmiſel aastal oli tema juures juba 50 waeſt laſt. Warſi tundis Francke tarwis olewat waeſte laſte warjupaiga jaoks oma maja ehitada. Tall ei olnud aga muud kapitali kui uſku tema palwete wara-aidaga. „Nädalaſt nädalaſſe," ütleb Francke ja kuuſt kuuſſe on minule Iſſand raaſukeſte wiiſi annud, nii nagu wäikeſtele kana poegadele leiba ette puriſtatakſe, otſe nii palju, kui neile hädaſti tarwis läheb." Nii lõpetas Francke ſuurepäraliſe ehituſe, kuna ta iſe, nagu ta ütleb, ainult päält waadata tahtis, mis Iſſand tegi, kes ülemaid ja alamaid äratas andeid andma, kunni kõik walmis oli. Päämaja harja pääle ſeati päikeſe poole tungiw kotkas päälkirjaga: „Kes Jehoowat ootawad, need ſaawad uut rammu, ja lähewad üles tiibadega kui kotkad; nemad jookſewad ja ei tüdi mitte ära, nemad käiwad ja ei wäſi mitte ära (Jeſaia 40, 31). Juba Francke ſurma ajal oli majade rida ſuureks tõusnud, kus 130 waeſt laſt ja 2000 teiſt laſt

170 kooliõpetaja all kaswatust ning õpetust saiwad. Sellega oli weel ühendatud prii söögilaud 250 üliõplase jaoks, aptek, raamatukauplus, trükikoda, raamatukogu, mis Francke ajal juba 18,000 köidet suur oli. Francke enese kirjutatud aruanne waestemaja ehituse üle sisaldab palju imelikka lugusid, mis elawa Jumala jalajälgedest tunnistust annawad. Wõtame ainult ühe näituse wälja, mis Francke ise jutustanud.

„Keegi waga häda ja risti all küpsenud kristlik naesterahwas, kellele ma ühe dukati olin saatnud, kirjutas mulle, dukat olla temale just sell ajal saadetud

August Hermann Francke.

kui see temale kõige tarwilisem oli. Tema olla ka kohe Jumalat palunud, Jumal kinkigu selle eest waestele lastele jälle suure hunniku dukatid. Warsi pääle selle tõi mulle üks kristlik inimene 1 dukatilise ja 12 kahedukatilist. Sellsamal päewal saatis mulle üks sõber Rootsist 2 dukatit ja kohe pääle selle sain posti kaudu teadmata kelle käest 25 dukatit. Sell ajal suri Württenbergi prints Ludwig, ja mulle öeldi, tema olla ühe summa waestelaste warjupaigale pärandanud. Summa oli 500 dukatit suur ja oli punase atlaskottikese sisse paigale pandud tähekesega, mille pääle oli kirjutatud: See on Halle waeste

laſte warjupaiga jaoks. Kui ma nüüd ſeda hunnikut dukatid eneſe ees laual nägin, mõtleſin ma waga naiſe palwe pääle, kes Jumalat palunud oli, et ta minu waeſtele laſtele hunniku dukatid kingiks."

Nimetada jääb meil weel waielus nõnda nimetatud wahepääliſte asjade (Adiaphora) kohta, mis ſell ajal Speneri ning Francke ja kõigi pietiſtidega peeti. Seletamiſe all oli küſimine, kas ristiinimene, ilma et tema hing ſelleſt kahju ſaab, wõib nõndanimetatud wahepäälisteſt asjadeſt (wahepäälisteks ſelle päraſt nimetatud, et ühed neid asju patuks peawad, teiſed mitte) oſa wõtta ja neid tarwitada; kas ta tohib parukat ning toredaid riideid kanda, kas ta tohib naljatada, rõõmu tõſtmiſeks klaaſi wiina juua, ſuitſetada, tantſida, näitemängu waatamas käia j. n. e. Spener iſe ei julgenud ſelle kohta ei „ei" ega „ja" wastata; ta manitſes ainult ettewaatlik olla ja tähendas ſelle pääle, et ſee ommeti pää-asjaks jääb, mis mõtte ja mis meelega neid asju tehakſe ehk tegemata jäetakſe. Teiſed pietiſtid agga pidaſiwad nende ja ſarnaste lõbude hukkamõiſtmiſt ſuurema pühaduſe tundemärgiks. Selle läbi äritati wastaſeid weel enam, kes nüüd wahepäälſeteſt asjadeſt weel enam lugu pidama hakkaſiwad ja teatris käimiſt ning tantſimiſt päris kirikliku õigeuſu tundemärgiks kuulutaſiwad. Tantſimiſe kohta ütleb Spener iſe järgmiſelt. Kui tantſimiſt muuks asjaks ei peeta kui ainult keha liigutuſeks, mis muuſika wiiſi järele tehakſe, ſiis ei wõiwat tema ſeda mitte patuks pidada, ja olla ſellepäraſt ka lubatud tantſima õppida, et keha painduwaks ja oſawaks harjutada. Aga harilikud tantſud wiiwad inimeſt ommeti, nagu elu näitab, peaaegu alati kõigiſugustele kergemeelſetele ja ebatõſiſtele teedele. Sellepäraſt peaks ſeda, et ühtlaſi jooksmine ja kargamine ka ristiuſu tõſiduſega mitte kokku ei käi, ülemuſe poolt ära keelatama. Siiski peaks wähem tantſimiſe wastu wõitlema, kui inimestes ſeda kriſtlikku meelſuſt kaswatada püüdma, et tantſimine neiſt iſeeneſeſt maha jääks.

Iga ſuure waimude liikumiſe külge jääwad ka wõõrastawad ja mustad kibemed ripnema. Seda nähti nii hästi reformatſiooni kui pietismuſe aegadel. Ka pietiſtide ſeas leidus ſalalikka. Päraſtiſe pietismuſe ekſiõpetus oli ſee, et iga hing uuesti ſündimiſele meeleäraheitmiſeſt ja langemiſeſt peab läbi minema, kus ta niihästi ſeeſtpidi kui wäljaspidi niiſama wähe elulõbu tunneb kui Kriſtus ristipuul. Seda kutſuti meeleparanduſe wõitluſeks. Sell kohta on Spener omas raamatus, „Uſuteaduslikud kakſipidimõtlemiſed" wäga hääd ſeletuſed annud.

Speneri ja Francke ſurmaga oli pietismuſe õitſeaeg möödas. Küll andis Preiſi kuningas Friedrich Wilhelm I. a. 1729 eeskirjagi wälja, et ükski Lutheruſe uſuline õpetaja Preiſimaal kohta ei ſaa, kes mitte Halles kaks aastat õppinud ja ſäälſeſt ülikooliſt mitte oma armupõlwe kohta tunnistuſt ühes ſaanud ei ole. Aga ſelle wälimiſe wõimu kõrguſega ei ſeiſa ſiſemine jõud mitte ühenduſes. Ommetigi on mõlemaſt „pietismuſe" ſünnitajaſt jäädaw mõju wälja läinud meie päewini.

Kõrgesti auustatud ja wäga armastatud elas Francke õnnistusrikkas töös kunni oma eluõhtuni. Ta suri jaanikuu 8. päewal a. 1727. Tema abikaasa oli tema käest weel enne tema surma küsinud: „Sinu Õnnistegija on wist küll sinu ligi?“ „Selle juures ei ole kahtlemist!“ ütles surija.

Õnnis see, kes nii kui Francke kathlemata uskuda ja selles usus paludes ning armastades mägesid paigast liigutada suudab, milledest inimesed harilikult mitte üle ei saa.

Krafw Zinzendorf ja Wennaste kogudus.

peneri kõige armsam mõte „kirikukeſt kiriku ſees“ elule kutſuda ſai kõige kaunimini Hernhuti wennaste koguduſes teoks. Selle koguduſe tekkimine ſeiſab ühenduſes Sakſeni krahwi Zinzendorfiga. See mees oli Dreesdenis aastal 1700 ſündinud, kus tema iſa kuurwürſtlik minister oli, kelleſt tema tarkuſe ja õiglaſe meele päraſt palju lugu peeti. Juba omas eſimeſes eluaastas kaotas Niklaus Ludwig Zinzendorf oma iſa. Tema ema läks uuesti mehele Preiſi kindralile von Nazmerile. Selle tõttu juhtus wäikene Niklaus oma emaema, wabaproua von Gersdorfi hoole alla, kes ühes poiſi tädiga teda kaswatas. Niklaus ſai wäga waga kaswatuſe. Kriſtlik waim oli ſelles aadeli perekonnas Speneri läbi walitſema ſaanud. Spener oli poiſi riſtiiſa ja on tema pää pääle õnnistades oma käed pannud. Juba neljandamas eluaastas otſis poiſs hoolega Jumalat ja juba ſell ajal wõttis ta ette kord riſtilöödud Õnnistegija ſulaſeks hakata.

„Eſimeſe tõuke oma ſüdamesſe ſain ma ſelleſt, mis minu ema mulle mu õndſa iſa ſüdamelikuſt armastuſeſt kannataja Õnnistegija wasta jutustas.“ Zinzendorf käis Õnnistegijaga wennalikult ümber, kirjutas temale lapſelikka hõrnu kirje, mis ta aknaſt wälja wiskas lootuſega, et Jſſand nad ſäält kätte ſaab. Kõige tundmuſerikkuſe ja elawa ettekujutamiſe wõimu juures oli poiſs ka imelik kange mõtleja. Ta oli weel poiſikene, kui üks laul, mida ta oma emaema oli laulma kuulnud, teda terwe öö otſa mitte magada ei laſknud, kuna kõikſuguſed jumalakartmata mõtted ja päämurdmiſed teda rahutumaks tegiwad. Ta iſe ütleb, et kõik, mis ta oma pärastiſes elus kathlemiſe ja uſkmata meele kohta luges, mitte nii kange ei näinud olema, ku need kiuſatuſed, mis ta ſell ööl läbi tegi. Sellepäraſt ei awaldanud ka kõik pärastiſed temale ette tulewad kahtlemiſe mõtted tema kohta mingiſuguſt mõju. „Ma tegin“, jutustab ta päraſt kord, „kohe ſeekord eneſe juures otſuſeks, oma mõistuſt kõigis inimlikkudes asjus nii laialt tarwitada, kui ta ulatas, ja teda nii kaugele ſelgitada ja teritada, kui ſee aga iganes wõimalik oli; — waimulikkudes asjades aga ſüdames kindlaks ſaanud tõe juurde nii lapſelikult jääda, et ma ſeda kõigile teiſtele tõdedele põhjaks wõikſin panna ja igat tõenduſt, mis ſelle põhja pääle ei ſünniks, kõrwale heita.“ — Nii ſai Zinzendorfi jumalusteadus (wõi uſuteadus) kohe

alguseſt pääle *südame jumalusteaduseks*, mis kõiki mõtlemiſi olemiſe ja mitte-olemiſe üle kõrwale jättes otſekohe kõige jõuuga elusſe ning tegewuſesſe tormas.

Omaſt 10. kunni 16. eluaastani kaswatati Zinzendorfi *Halle pädagoogiumis* (kaswatuslik õpeasutus), kus Francke juhatajaks oli. Franckele ütles poiſi emaema: „Teda peab madalal hoidma, et ta mitte uhkeks ei lähe ega oma annete päraſt ülemeelſeks ei saa.“ — Niklaſega käidi ka tõesti wäga waljusti ümber, tema noorpõlw tehti temale liiga ſuure waljuſe läbi otſe kibedaks. Ommetigi painutas ta ennaſt maja waimu alla ja armastus Iſſanda wastu ja ſee ſuur aade, terwe oma elu kord Jeſuſe jalge ette panna, ajas temas ikka ſügawamaid juuri. Ühemõtteliſte noore-ea ſeltſiliſtega iſeäranis *Wattewillega* aſutas ta ühiſuſe, nõnda nimetatud *Sinepi-iwa ordu*, kelle eeskawaſſe ka paganate patuſt pööramine oli üles wõetud.

Aastal 1716 tuli Zinzendorf Wittenbergi ülikooli, mis oma waimu pooleſt otſe pietiſtlikkude mõtete wasta käis. Siin pidi ta oma iſa aſemiku tahtmiſt mööda *õigusteaduſt* uurima ja ennaſt riigiteenistuſe tarwis ette walmistama. — Õigusteaduslikkude uurimiſte kõrwal jätkas ta aga erakombel oma armſaks ſaanud uſuteadlikka uurimiſi ja jõudis läbikäimiſes wagade õigeuſklikkude, aga pietismuſeſt eemale hoidwate profeſſoritega ſellele otſuſele, et mitte kõik õigeuſklikud inimeſed kriſtliku elu waenlaſed ja mitte kõik pietiſtid ehk wagalaſed tõſiſelt wagad inimeſed ei ole. Ka tõuſiwad temas ſeekord juba kahtlewad mõtted Halle pietismuſe walju ſeadusliku elukorra kohta üles. Aastal 1719 läks ta pikemale *teekonnale* Leipzigi ning Frankfurti kaudu Maini ääres Hollandi ning Prantſusmaale. Lõbude ja ilmalikkude rõõmude aſemel, mis Sakſa aadeli mehed muidu *Pariiſis* otſimas käiſiwad, otſis Zinzendorf maailma kõrgema ſoo meeste hulgas niiſuguſeid üles, kes ſündſad oliwad, oma kõlbliſe kõrguſe ja uſu läbi temale uut hoogu wagaduſe püüetes andma. Kallimeelne kardinal *Noailles*, Pariiſi ülempiiskopp, ja teiſed wagad piiskopid ning preeſtrid tundſiwad rõõmu waimurikka nooremehe üle, kes nii wäga Kriſtuſe ja tema kiriku asjuſt waimustatud oli. Zinzendorf nägi, et need *katuliku prälaadid* (kõrgemad waimulikud) oma kiriku uſus niiſama kindlad oliwad, kui tema omas, ja ſellepäraſt jätſiwad mõlemad pooled waidlemiſed uſu üle katki ja katſuſiwad armastuſes Kristuſe wasta ühineda ja teine teiſt wennaks pidada. Ka wagade *reformeeritud kiriku* liikmetega kokku puutumiſe läbi, keda Zinzendorf Prantſusmaal ning Genfis tundma õppis, ſelgus ja laienes Zinzendorfi ilmawaade: ta ſai juba ſiis aru, et tema omaſeid kõigi uſuliſte hulgas olemas on. Ikka enam kaswas temas ſoow kõiki teine teiſeſt eemal olewaid Jumala lapſi ühendada, nii nagu ſee ka Iſſanda Jeeſuſe tahtmine on olnud, kes palwes ja ristiſurmas ſeda on igatſenud. Kus Kristuſe risti all kõik oma kuulſus kaob ja kõik inimlik õigus ja kriſtlikkude erakondade õiguſed warjule jääwad, ſääl ſulawad hinged ühte, — ſäält häwib ſee, mis neid lahutab. Ka ſeda oli Zinzendorf kõige erakondade wagadega läbi käies ära tunnud, et ſüdame uſk, armu ſaanud patuſe armastus oma Õnniſtegija

wastu kõigis uskudes olemas on ja õieti kirikliku ühinemise soolaks tuleb pidada, mis iga õpetuse lahkuminekut kinni katab. Muidugi on selles arwamises oma jagu tõtt. Selle wasta peab aga siiski meelde tuletama, et Jeesuse Kristuse koguduse ühinemiseks ühist usku ja ühist Jumala Poja tundmist tarwis läheb ja et kirik just selleşt lahti tahab saada, ennast igast õpetuse tuulest kõigutada lasta. (Wörðle Eewes. 4, 1—16.) Õpetus, töe sees olemine ja seismine, ei ole mitte üks ta puhas. „Kui keegi teie juurde tuleb, ja ei too enesega seda õpetust, seda ärge wõtke oma majasse", ütleb armastuse apostel (2. Joh. 10). Ka noorele krahwile ei olnud õpetus mitte üks puhas. Jeesuse tõde oli see, mida ta kõikide juures nägi, kellele ta wennalikus armastuses lähenes. See tõde aga, mis tema nägi, — ja selles oli tall õigus õigeusklikkude käremeelsete kõrwal — on ommeti natukene teine, kui kiriklikud usuõpetused.

Reisidelt koju tulles heitis Zinzendorf riigi teenistusesse; ta sai Dreesdenisse hoowi-ning kohtunõuunikuks. Ka heitis ta õige waraselt abielusse krahwinna Erdmuth Dorothea von Reuss-Ebersdorf' iga (1722). Sell ajal ostis ta oma wanaemalt Berthelsdorfi mõisa ära, kelle maa sees Hut-mägi (Hutberg) weel ilma kõigi hooneteta seisis. Jõulukuu 22. päewal 1722 käis krahw pärast oma laulatust esimest korda oma uut mõisat waatamas. Hut-mäe alt wiis tee teekäijaid mööda. Tulijad nägiwad metsast tulewalgust, mis üheşt uuest majast neile wasta läikis. See oli esimeste wälja rännanud Määri wendade maja, mis nemad krahwi loaga tema maa pääle enestele ehitanud oliwad. Krahw tuli wankrist maha, läks nende majasse, teretas südamelikult seesolijaid, langes nendega seltsis põlwili ja palus ärdasti Jumala õnnistust uutele asunikkudele. Nii pandi Herrnhutile alus.

Määri wennad on wanade Böömimaa husiitlaste waimulised järeltulijad, kes 150 aasta jooksul, 30 aastase sõja algusest saadik hirmus palju oliwad kannatama pidanud ja sellepärast suurest osalt wälja rännanud oliwad, et siin ehk sääl enestele pelgupaika leida, kus nad takistamata oma usku wõiksiwad pidada. — Böömi-Määri wendade kirik oli weretunnistajate kirik. Nende kiriku õpetus oli puhas, nende kiriklik kord seisis piibli põhjal ja oli wäga kaunis. Juba ammu enne usupuhastamise aega oli nende selts tekkinud. Usupuhastuse ajal otsisiwad nad ühendust Lutheruşega, kes nende õpetuse ja eluwiisi õigeks tunnistas. Siiski ei tahtnud wennad Ewangeliumi kirikuga ühte sulada, sest et nad oma kirikliku elu wäga kõrgeks pidasiwad ja sellest langemist kartsiwad, kui nad endid suurte hulkadega ühendawad. „Wendade õpetus ja elukord" on praegu weel eeskujulik kiriku seadluste seas. Mitte ainult kirikliku walwust elu üle ei nõuta seal, waid ka wanadest kristlikkudest piiskopi, preestrite ja diakonite ammetitest hoitakse kõwasti kinni. Kolmekümne aastase sõja ajal wälja aetud wendade hulgas oli ka kuulus, waga ja õpetatud piiskopp Komeenius. Amos Komeeniuses (Comenius 1592—1670) wõttis wana Böömi-Määri wendade kogudus weel kord enne kadumist oma terwe jõuu ning paremad anded kokku. Komeenius oli kuulus kui jutluse ütleja, kui karsket ja kainet elu nõudja kirjanik, kui koguduse juht, kõige enam aga kui kaswatus-

teadlane (pädagoog). Tema raamatut Orbis pictus (kirjeldatud maailm) on lugemata kordaſid trükitud ja on kõige armſamaks nooreſoo raamatuks ſaanud. Amos Komeenius oli üks 17. aastaſaja tõſiſemateſt rahutheoloogideſt (rahu nõudjateſt uſuteadlasteſt). Ka tema ſaatuſed on imelikud. Tema Fulnecki koguduſe tegiwad Spaania ſõjamehed tuhaks. Liikuw tõbi wiis tema naiſe ning lapſe hauda. Kui maaſt wälja aetud pidi ta 3 aastat üheſt kohaſt teiſe rändama. Wiimaks ſai ta Poolamaal Liſſas gümnaaſiumi rektoriks ja ſinna põgenenud koguduſe piiskopiks. Ta oli ſiis ainuke wendade koguduſe järele jäänud piiskopp. Sagedaſti kutſuti teda rahwa hariduſe korraldamiſeks ja kõrgema hariduſe tõſtmiſeks ka wäljamaale, nagu Inglismaale, Rootſi ja Siibenbürgenisſe.

Amos Comenius.

Kui ſõda ka Liſſas elu rahutumaks oli teinud, läks Komeenius wiimati Amſterdami, kus iga ilma ſerwa põgenejad Hollandis uſuwabaduſt maitſeſiwad. —

Aga pöörame krahw Zinzendorfi juurde tagaſi. 18. aastaſaja algul, kui Zinzendorf nooreks meheks oli ſirgunud, ſündis Böömiſt Määri maale rännanud wendade ſeas uus ärkamine mis uuſi rõhkumiſi ühes tõi. Siis otſiſiwad rõhutud wennad endile paiku, kus nad takiſtamata Iſſandat oma wiiſi järele teenida wõikſiwad. Juba nimetatud Hutmäel, mis Bertelsdorfi mõiſa maa ſees oli, andis ſiis krahw Zinzendorf luba elama aſuda. Puuſepp Kriſtjan Dawid oli eſimene, kes ſinna elama aſus. Warſi tuliwad mitu perekonda taga järele ja ſiis jälle mitu, nii et aastal 1724 juba 300 Määrimaalt uſurõhkumiſte päraſt wälja rännanud inimeſt ſiin elamas oli. Uut aſutuſt hakati Hut-mäe järele Herrnhutiks (= Iſſanda Hut) kutſuma. Aastal 1732 oli aſunikkude arw 600. Warſi tundis Zinzendorf ära, et ſee aſunikkude hulgake Iſſanda pandud põhi oli ehituſe jaoks, mis tema Jumala tahtmiſe järele pidi ehitama. Ta wõttis ette, oma tuliſt ning tundlikku armaſtuſt Iſſanda kui weriſe talle wasta ka oma waſtuwõtliku koguduſe ſüdamesſe iſtutada ja teda ſurnud riſtikoguduſe ſoolaks teha. Tema mõttega heitis Bertelsdorfi kutſutud waga õpetaja Rote ühte nõuuſſe. Ka palju ärganuid ſõpru kogus Zinzendorfi ümber. Warſi tõuſis uus kriſtliku

elu peſapaik elule nendeſt, kes kui Püha Waimu walgustatud ehk kui kogudusteſt eraldatud inimeſed oma kirikutes õiget waimuliſt kodukohta ei olnud leidnud. Uſutunnistuſe ſeiſukohaſt waadates oli uus kogudus Määri wendade, Lutheruſe uſuliste ja reformeeritud uſuliste imeline ſegu. Kõikide ſees aga elas püüdmine, mitmeſuguste uſutunnistuste pääle waatamata ühiſeſt uſuſt ja ühiſeſt jumalateenistuſeſt kinni hoida. See läks ka ſuurepäraliſelt korda. Õiguſega hoidſiwad Wöömi-Määri wennad omaſt wanaſt kiriku korraſt ja kommeteſt kinni ja ütleſiwad, et nad ennemine on walmis oma elukohta maha jätma, kui oma uſukombeid. Nende wana kiriku kord wõeti uue koguduſe poolt wastu. Mitmeſuguſeid arwamiſi uſu asjade kohta pidi aga ſallitama, ja ei tohtinud ſee aſi ühiſt jumalateenistuſt ja kirikukorda takistada. Kolm uſuõpetuſe wiiſi kuulutati makswaks: Lutheruſe, reformeeritud ja Määri wendade uſu õpetuſe wiis. Nii oli ſiis ühiſuſe ja mitmekeſiſuſe, ühenduſe ja waba liikumiſe eeſt muretſetud, nii et ükski, kes Wennaste koguduſesſe astus, ei wõiuud õelda, et ta uude uſku on heitnud. Nii aſutati „uuendatud Wendade ühendus“ ja lõikuſe kuu 13. päew 1727 peeti ühenduſe aſutamiſe päewaks. See oli ſee päew, kus püha õhtu ſööma-aja pühitſemiſel paljude piſarate walamiſel armastuſe waim Berthelsdorfi häſti walmiſtatud koguduſe pääle wälja walati, waim, kelle mõju mitte enam kaduma ei läinud. — Sell ajal andis krahw oma kroonuammeti käeſt ära ja pühendas ennaſt ainuükſi Iſſanda tööle, eſiteks Berthelsdorfis ning Herrnhutis, ſiis aga teekondadel läbi kogu laiade ristiuſu maade. Et paremini oma tööd teha wõ.da, tegi ta Straalſundis uſuteaduſe ekſami ära ja pühitſeti Tüübingenis õpetajaks. Aastal 1737 läks koguni Wendade piiskopi ammet Zinzendorfi kätte, kui wiimane Määri wendade piiskopp Jablonski Berliinis tema pää pääle oma käed oli pannud.

Kõige ſelle liikumiſe waimulik kaſu oli wäga ſuur. Tuline armastus, elu pühitſus, wagad ja kaunid elukombed oliwad need waranduſed, millede pooleſt uus kogudus kui linn mäe pääl maailma ſiſſe paiſtis ja ſuuri hulke igatſejaid Berthelsdorfi waikſesſe külaſſe tõmbas. Ülekeewa armastuſe ja ja ülisuure waimuga kandis krahw uue istanduſe eeſt hoolt. Hulk kaunid ſüdamlikka waimulikka laule woolaſiwad tema ſüdameſt ja ſuleſt wälja ja elustaſiwad wendade palwetundiſid ja jumalateenistuſi wärske waimuga. Sell ajal katſus ta Johanneſe ewangeliumi nelja päätükki (14—17 pt.) ſalmidesſe ſeada. Selleſt tööſt on tärganud tuttaw ja kõigile armas laul: „Süda ſeltſiks ſüdamele Otskem rahu Iſſandalt, Laskem armu tulekeeli Tõusta taewa leekiwalt, Ta on pää ja meie liikmed, Ta on walgus meie läik, Ta on Iſſand, meie wennad, Tema omad meie kõik.“ — Elukorraſt, mis eſimestel aastatel iſeäranis wali oli, ütles Zinzendorf: „Kes pattu mõõdukalt tahab wihata, ſaaks warſi jälle patu sõbraks. Kõike asja alustatakſe käredalt; päraſt läheb iſegi kõik parajateſe roobastesſe.“ — Herrnhuti elu aga hakati juba warakult mitmetpidi kahtlustama. Leipzigi ſeitung näit. kirjutas, et wendade wahel wiiſiks wõetud wennastuſe ſuu andmine olla nimelt loomuliku armastuſe tagajärg. Zinzendorf aga wõis ſelle pääle wastata: „Kui keegi noormees Herrnhutis ühele noorele tüdrukule niiſuguſe

loomuliku musu andis, pandi ta üheksaks kuuks wangi ja nii kaua kui Herrnhut olemas, ei ole weel ükski säälne õde nõnda nimetatud ropu patu sisse langenud."

Suurepäraline tööpõld awas ennast warsi krahwile. See tuli just tagakiusamiste läbi, milledest ka tema puutumata ei jäänud. Kurje juttusid sepitseti

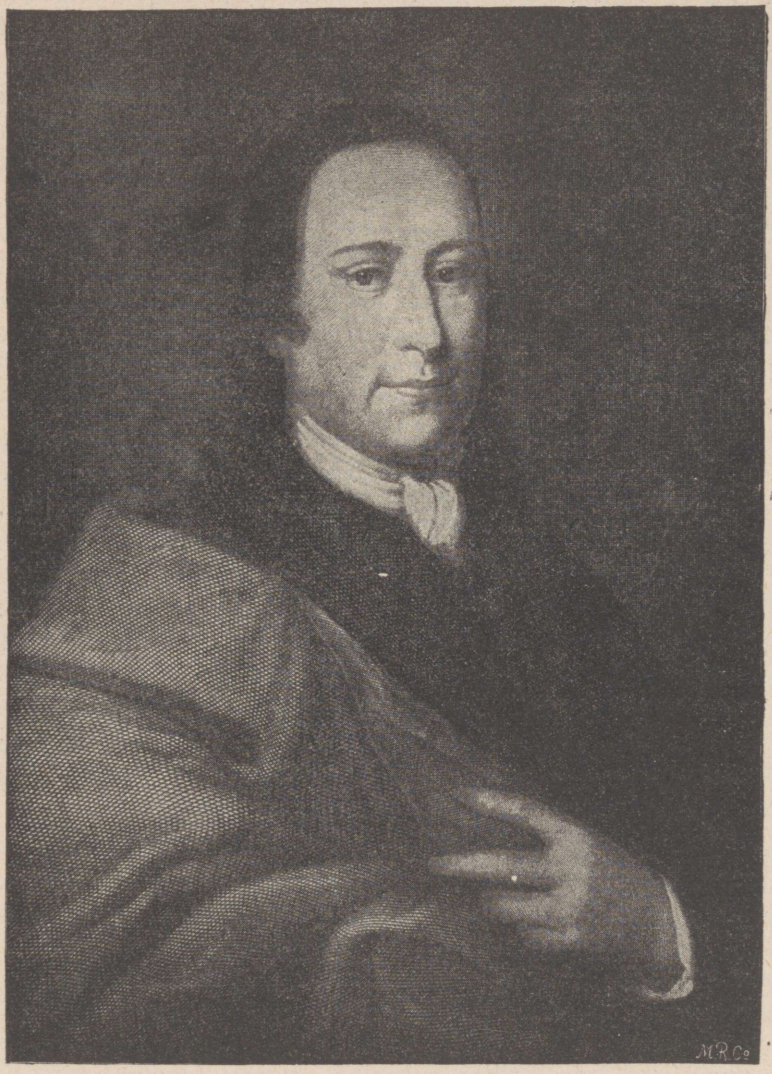

Zinzendorf.

tema ja ta töö kohta. Koguni wagalasedki ei saanud temaga rahul olla. Nad kuulutasiwad wälja, krahw ei olla mitte Jumala laps, sest et ta õiget patustpöörmise wõitlust tunda saanud ei ole. Õpetust, et igaüks ainult wägiwaldse patust-pöörmise wõitluse läbi wõib uuesti sündida, ei leidnud Zinzendorf mitte Pühas kirjas põhjendatud olema. Tema ise oli ristimise armu sisse jäänud

ja oli kindel selle pääle, et ta ennast armust Jumala lapseks tohib nimetada; sügawast patutundmisest ja tänuliku meelega armastusest Õnnistegija wasta olla küllalt. Õpetus lepitamisest sai ikka enam ja enam ristiusu pää-õpetuseks. Et Zinzendorfi lahkususeltsi asutajaks ja kiriku salgajaks peeti, ehk ta küll kumbagi ei olnud, saadeti ta Sakseni maalt wälja, ja wõis alles kümne aasta pärast jälle sinna tagasi tulla. Selle aja, mis ta maalt ära oli, kulutas ta ära teekondadeks, kus ta patuste Lunastajast ülematele ning alamatele jutlust pidas ja uusi koguduši elule kutsus, milledes Herrnhuti waim walitsema hakkas. Kiriklikult iseseiswates asundustes pidi tõsine kristlik elu õitsema pandama ja õnnistuseks olema oma ümbruselе ja kõigile teistele kogudustele ja kirikutele. Nii tärkasiwad asunduseд nagu Niiski (Niesky), Gnadau, Ebersdorf, Gnadenfrei, Neuwied usuteaduslik seminar Barbi lossis j. n. e. Zinzendorf elutses ja töötas ise Wetteraus, Liiwimaal, Preisimaal, Hollandis, Schweizis, Inglismaal, Lääne-Indias, neegriorjade juures ja Põhja-Ameerika indiaanlaste hulgas. Igalpool awaldas tema apostellik agarus, tema tuline armastus Õnnistegija ning patuste wasta, tema ülisuur lahkus ja kallimeelsed elukombed ja iseloom suurt mõju. Ära-arwamata paikades jäiwad jäljed tema waimulikust, armastusega kõike ära wõitwast ja kõike ühendawast tegewusest järele. Tema wälimine olek oli suure-päraline, kaunis ja tüse. Kõikidel oli auukartus tema ees; tahtmata kummardasiwad nad tema ees, astusiwad teelt kõrwale ja oliwad temale abiks. Kord nõudis üks röövel tee pääl ta raha. Zinzendorf andis raha röövli kätte, koputas käega ta õla peale ja ütles: „Kui sa, armas wend, kord wõlla juurde tuled, siis tuleta meelde, et Jeesus ka sinu pattude eest on surnud ja sa wõid ehk weel õndsaks saada.“ See läks mehele südamesse ja ta pööras patust.

Kõrgete ning wägewate ja würstide, ka kuningate ees tunnistas Zinzendorf õndsusest Kristuse sees. Preisi kuningas Friedrich Wilhelm I. oli Zinzendorfi poolt. Kui kuningale wiimne haigus oli kätte tulnud, palus Zinzendorf kirjalikult luba, temale tõtt ütelda tohtida. Kuningas lubas, tähendas aga sinna juurde: „ta armastawat wagasid, päänorutajaid aga mitte; waenlastele andwat ta andeks, ka tahtwat ta meelt parandada.“ Selle pääle wastas Zinzendorf (kirjas, mis weel alles on) muu seas: „Aegu on, kus ka kuningad küürus ja kummargili käiwad ning terwe päewa kurwad on ja seda wiisi päänorutajateks saama peawad; ei ole mitte ainult tarwis andeks anda, waid ka selle eest muret pidada, et meie waenlased meile andeks annaksiwad ja surma suus olles ei ole küllalt meeleparanduseст rääkida, waid peab teda otsima, kes jumalakartmata hingesid õigeks teeb.“ — Missugune hingede õndsuse eest muretsew julgus! Et krahwil peened kombed maast madalast weres oliwad, siis oli tall kerge kõrgemate ringkondadega läbi käia ja sääl oma missioni tööd teha. Kui ta kord Berliinis kodust waimulikku koosolekut pidas, oli tema ukse ees 42 tõlda seismas. Kõik aga, mis ta otsijaile pakkus, wõttis ta oma Lunastaja armu täiusest, pääle keda ta midagi olla ega midagi omandada ei

teadnud soowida. „Minu ettewalmistamine jutlusele on üks tund enne seda suures kitsikuses ja waesusetundmuses, et ma isegi ei tea, kus ma olen. Nii pea aga, kui ma olen alganud rääkima, tunnen ma sütt altarilt (Jesaja 6). Ma nagu tunnen oma kuuljate südant nende mõnesuguse iseloomu järele. Pisarad ei ole midagi iseäralikku nende juures, ka soldatite juures mitte. Terwe linn on liikumas. Kõik kirikuõpetajad on minu wasta. Ma olen waene patune ja Jeesuse armastuse wang, kes nagu Tema wõitjasõidul Ta wankri kõrwal jooksеb." Tähtsab selle mehe arwustamise kohta on järgmised read, mis ta aastal 1740 kirjutanud: „Mull ei ole üleüldist plaani, ma käin aga waheſt ühe waheſt teise ükſiku plaani järele. Minu plaan on, Määri kirikut Õnnistegijale alles hoida, et ükski hunt teda ära ei söö. Minu plaan on, nii palju pagana rahwaid üles otsida, kui iganes wõimalik; Õnnistegija tõotust Joh. 17. salm ja 21. nii palju täita kui wõimalik, et laiali pillutud Jumala lapsed üheks saaksiwad; — nii palju hingesid kui wõimalik pattude tundmisele ja armu juurde juhatada." Zinzendorfi ning tema abiliste reisude läbi tõusiwad elusse nõnda nimetatud Wennaste koguduse diasporaa (teiste koguduste wahele pillutud wennad): ärganud ristiinimesed heitsiwad ühte ja andsiwad endid wendade waimuliku hoole alla, ilma et nad omast usust ning senisest kogudusest oleks lahkunud. See oli muidugi suureks õnnistuseks usukehwadel aegadel. Hää karjase armastus läks läbi maa.

Pikad oliwad need teed ja suured need hädaohud, mis krahw armastusest Kristuse ihuliikmete ning paganate wasta enese pääle wõttis. Lääne-India Püha Tooma saar, kus missioni tööd edendajad wennad istanduste isandate wihawaenu läbi wangihoonesse sattusiwad, kust Zinzendorf neid oma mõju ja oma külaskäigu läbi päästis, oli tõesti „surma-auk." Kui ta oma tütrega indiaanlaste juurde Põhja-Ameerikasse rändas, pidiwad nad üle kõrgete mägede ja läbi sügawate soode indiaanlaste jalgradade mööda minema. Esimesel koosolekul Püha Tooma saare neegritega pidas üks neeger alguspalwe. Siis algas krahw: „Mina usun, et Jeesus Kristus, tõsine Jumal, on minu Issand." Ja pisar silmil lugesiwad neegrid ühes edasi: „kes mind ära kadunud ning hukka mõistetud inimest on päästnud."

Wennaste kogudus on aga ka pidanud kardetawa puhastamise aja läbi tegema. See oli aastal 1743—1750. Selle aja sees tõusis krahw Zinzendorfi tähtsus omas koguduses peaaegu juba liiga suureks, nii et Wesley (Ueslii) kes Herrnhutis külaliseks käis, küsima pidi: Kas mitte krahw teie juures ei o'e kõik kõigis? Mis juba Zinzendorfi juures natukene liiale läks, seda liialdasiwad tema poolehoidjad weel enam. Nad luuletasiwad waimuwaeseid luuletusi Jeesuse wereſt ning haawust. Sellega ühendas ennast isesugune liigjulgus, mis Kristuse risti all, kes kõik ära lepitanud, rahupaika otsis, ilma et ta seda risti Issanda ülestõusmisega ja ristinimeste elumiisiga õigesse ühendusesse oleks seadnud. Õnnistegija külje haawu kiideti lauludes kõigesugusel kujul, mis aga iganes wälja mõttelda wõib. See julguse haigus oli mõne hää aasta Herrnhuti koguduse kallal. „Taheti ainult hõisata ja unustati walwamine ning palumine

ära. Õpetuses jäi Jumal-Isa Poja kõrvale täiesti varju. „Meie Isa“ palwe juures peab, ütles isegi Zinzendorf, ainult Kristuse pääle mõeldama. Koguduse elus wõttis iseäraline mureta olek ja isegi pillamine maad. Paljudel uutel pühadel põletati ilutulesid ja tehti kõiksuguseid kunstehteid. Kogudus oli otse majanduselise ning moraalilise (kõlblise) kadumise teel. Aga hädaohtu pandi tähele ja Zinzendorf parandas meelt. Ta tundis ära, et on üks Kuri wõim olemas, kelle eest ilmaski ei saa julge olla, wõim, kelle eest ainult Jumala sõna ja kõige waljum sõnakuulmine kirja tähe wasta meid päästa saab.

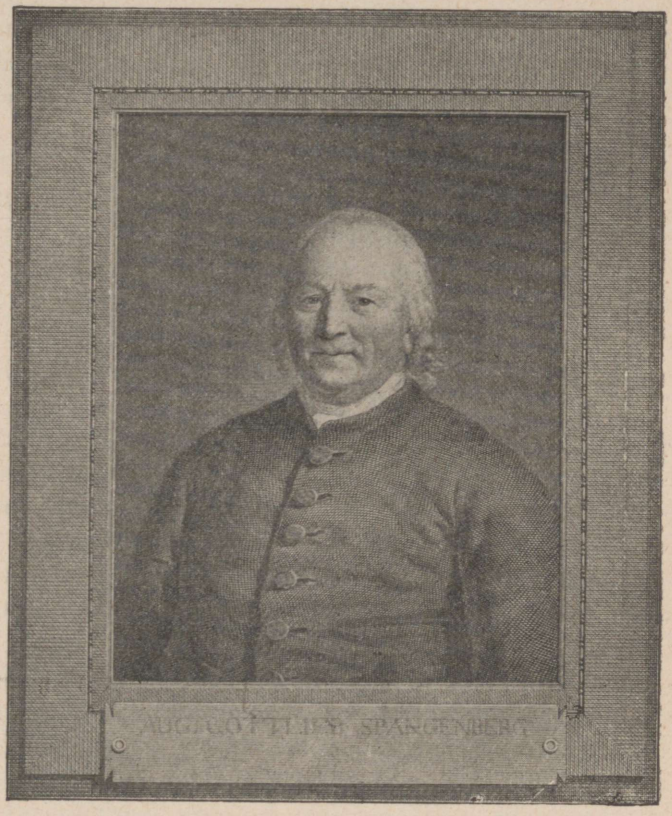

A. G. Spangenberg.

Mees, kes Wennaste koguduse wigade ning eksituste äratundmiseks palju on teinud, on Würtembergi kuulus kirikumees Bengel, kes omas raamatus „Nõnda nimetatud Wennaste koguduse lühikeses kirjelduses“ oma terwemõttelist ja walju arwustust mitte ei warjanud. Bengel ei olnud iseäranis sellega mitte rahul, et wennad Püha kirja tõe täiuselt peaaegu ainult Kristuse kannatamise lugu kuulutasiwad ja et nad selle asemel, et Püha kirja igas asjas mõõdupuuks panna, ennast oma tundmuselt juhatada laskswad: „Minust tunnub see nii.“ Aga Jumala armu abiga wõideti need eksitused ära ja Wennaste kogudus jäi kauaks ajaks linnaks, mis mäe pääl on, Jumala tööks tolleaegse Saksa kiriku kasuks, otsekui Wesley töö inglisekeelse rahwa kasuks. Mis Aga Herrnhuti tähtsusesse tulewase aja kohta puutub, siis ütleb Zinzendorf selle kohta: „Kui siin ehk sääl armuõpetus paremas selguses peaks walge ette tõusma, kui seda senini wendade juures on nähtud, siis on wennad kohustatud, selle uue Jumala walitsuse nõuu alla ennast andma.“

Wennaste koguduses seisab kõigi ükskute koguduste eesotsas Wanemate koosolek ehk konferenz, mis koguduse õpetajast, koguduse eestseisjast

ning koori ülewaatajateſt on kokku pandud. Koguduſe liikmed on nimelt köik kooridesſe ehk liikidesſe jaotatud oma wanuſe, ſoo ja eluſeiſuſe järele; tehakſe wahet abielurahwa koori, wallaliſte wendade koori, wallaliſte õdede koori; poeglaſte tütarlaſte, leskede j. n. e. kooride wahel. Igal kooril on oma ülewaataja; wallaliſed wennad elawad wendade majas, wallaliſed õed õdede majas. Ka riiete kandmiſes tehakſe kooride wahel wahet. Õed kannawad ſiledaid madalaid tanuſid, nooremad tütarlapſed tulipunaſe, wanemad tütarlapſed helepunaſe, abielunaiſed ſiniſe, leſed walge paelaga. Ülem kiriklik walitſus on ſinodi käes, kuhu köigiſt kogudusteſt aſemikud ſaadetakſe. Sinudi eeſtſeiſuſe nönda nimetatud ühenduſe-wanemate-konferenz'i kohus on kiriku asju ajada ja koguduſte waranduſe üle walitſeda. Ühenduſe-wanemate-konferenzil on 12 liiget, kes köik piiskopid on ning kindla aja pääle walitakſe ja kes oma ammeti aja peawad koos olema. Konferenzi alaline aſukoht on Berthelsdorf. Kirikuammetnikud on kolmeſuguſed: wanemad ja diakonid. — Tähtſate otſuſtamiſte juures heidetakſe liisku ja peetakſe liiſu otſuſt igatahes makswaks. Herrnhuti wendade miſſioni tegewuſeſt ſaab teiſel kohal juttu olema.

Herrnhutlaſed on ka palju kuulſaid õpeaſutuſi aſutanud ja laſte kaswatamiſega palju õnnistuſt ſaatnud. Et nad lapſi ristimiſe armu ſees ſeiswateks peawad, ſiis nõuawad nad, et neid Püha kirja põhjal kui Jumala lapſi peab kaswatama. (Wörðle Joh. 1, 13, Kaalat. 3, 27). Teiſtſugune oli methodiſtide kaswatuſe wiis.

Zinzendorfil oli alaline läbikäimine Õnnistegijaga. Tema oli oma töö ja tahtmiſte puhtuſe pääle kindel. Kui ka tema tuline loomus, tema häkiline iſeloom, tema ülielaw luulewõim teda ſagedaſti räpakaks tegiwad ja teda ekſiteedele wiiſiwad, ſiis aitas Iſſand teda õige pea jälle õigele teele. Senni kui weel arwamiſes oldi, et krahw jälle kirgliſelt asja toimetas, nähti imeſtuſega teda juba täies rahus ja Jumala lapſe õndſas olekus liikuma. Kord oli teda wäikene korratus enne õhtupalwe tundi köige ägedamale wihale ajanud, nii et ta terwe tund aega pahaſt meeleſt lahti ei ſaanud. Aga warſi astub ta palweſaali ja peab Waimu wõietud kõne täies preeſterlikus rahus.

Zinzendorf ſai 60 aastat wanaks. Tema eluõhtu oli pilwedeta. Tema ainukene poeg Renaatus, keda iſa üliwäga armaſtas, ſuri nooremehe põlwes Londonis ära. Niiſama läks ka tema waga ja waimulik abikaaſa Erdmuth Dorothea, ſündinud von Reuß ſurma tema eele. Aastal 1756 wõttis Zinzendorf weel teiſe naiſe auuwäärt Anna Nitſchmanni. Kui ta kõhupalawikku haigeks jäi, ütles ta: Muidu, kui ta haigeks jäänud, olla ta ikka haiguſe põhjuſe järele uurinud ja küſinud, mis küll Iſſand temale ſelle haiguſega ütelda tahaks, ka olla ta oma wead ja patud ustawatele sõpradele üles tunnistanud. Nüüd aga teadwat ta, et Õnnistegijal temale ſelle haiguſega midagi ütelda ei olewat; tema Õnnistegija olewat temaga rahul, ja tema Temaga. Waikſelt ja ſuures rahus heitis krahw hinge. Enam kui 4000 täiskaswanud inimeſt ja laſt ſammuſiwad tema puuſärgi järele. Zinzendorfi hauakiri on järgmine: „Ma olen teid pannud, et te läheksite ja wilja kannaksite

ja et teie wili jääks." — Kuhu aga Zinzendorfi mõju ulatas, sääl tõstis ta „Talle" auujärjele. Zinzendorfil oli, nagu ta ise ütles, ainult üks armas asi, ja see oli „Tema."

Päraſt Zinzendorfi ſurma aſus Spangenberg koguduſe etteotſa. Tema oli palju mõõdukam ja ettewaatlikum, kui krahw oli olnud. Oma raamatus „Wendade õpetuſe mõte" (Idea fidei fratrum) andis ta Herrnhuti koguduſele terweloomuliſe ning kindla õpetuſe, mis piibli põhjal ſeiſab. Wendade õpetuſe wäljatöötamiſe pooleſt on Spangenberg'i tähtſus Wennaste koguduſe arenemiſe kohta wäga ſuur. Wennaste kogudus puhastati oma eſimeſe, ſündimiſe aja puudusteſt ning liialdusteſt ja ſai uſu pelgupaigaks, kui umbuſk ja ratſionalismus kiriku pühamat wara ähwardas ära riiſuda.

John Wesley ja methodismus.

uueteistkümne aastasaja reformatsioon oli nii puudulik, et sest ajast saadik tarwidus reformatsiooni järele mitte ei olnud waikinud. Ehk – kui meie asja teisest seisukohast waatame – otsekui Israeli rahwas, on kirik ikka jälle ustawuse lepingu oma Issanda ning tema ewangeliumi wasta murdnud; ikka jälle oli „kohtu mõistjaid," prohwetid ja Jumala mehi tarwis, kes rahwast õigele teele tagasi juhatasiwad. Üks niisugune Jumala mees oli ka John Wesley (= Dshonn Ueslii), kes kaheksateistkümnendamal aastasajal kristlikku elu Inglise rahwa keskes uuesti elustada katsus. Terwet waimulikku liikumist, mis temast wälja läks, kutsutakse methodismuseks. Methodismus on kolmas usu-uuendamise katse Suur-Britannia kirikus. Esimesele ja päris usupuhastamise woolule, mis kuninganna Elisabethi all nähtawaks sai, järgnes puritanismus, kes waimuliku ülemuse ja wägiwalla wasta südametunnistuse wabaduse ning kiriku iseseiswuse eest wõitles ja nii palju kätte jõudis saada, et teda seaduslikult sallitud usuks lugema hakati. Methodismus katsus riigi kirikut, mille wõsu ta ise oli, uuesti elustada ja iseäranis hooletusesse jäetud rahwa hulkadesse ewangeliumi elawa walgusega sisse tungida. Ilmaski ei olnud seda ka mitte nii waja olnud kui sell ajal, kui methodismus üles tõusis. Rahwa elu kombelik langemine, iseäranis joomine ning pillamine oli hirmsasti edenenud; need oliwad kõlwatuma Karl II. walitsuse aja tagajärjed. Issanda päew oli — nagu tõsisemad ütlesiwad — kuradile määratud päewaks saanud. Puritaanlaste tõsine meel ja wali elukord oli nagu maha maetud. — Ja riigi kirikus elasiwad maa piiskopid kui suured isandad, laskesiwad endid toredate täkkudega kirikutesse wiia, sõiwad nagu kuninga laual süüakse, kuna alamatel waimulikkudel, kelle hooleks rahwa õpetamine oli jäetud, waewalt igapäewast leiba oli. Waene rahwas jäi usuliste erakondade riidude tõttu täiesti unustusesse.

Niisuguse kurwastawa kirikliku olukorra tõttu sattusiwad mitmed ristiusu pärast eksimõtetele. Paljude südamete kallal hakkas kahtlemine närima, ja nüüd algas aeg, mida Inglise deismuseks ehk wabamõtlejate usuks kutsutakse, kus ristiusku õpetatud meeste kirjade kaudu enam ehk wähem awalikult hukka mõisteti ja naeruks pandi. — Suured hulgad, kõik kergemeelse

elu ſõbrad, astuſiwad wabamõtlejate liiki, kellede õpetus nende taltſutamata elule enam maad andis kui tõſine ristiuſk. Nii wõttis iſeäraline hoolimatus uſu asjus kõrgemate ning alamate ſeas maad, mis Greeka epikuräalaste aega meelde tuletas, ja kriſtlik tuli näis kustuma hakkawat. Küll leiame ka ſiin erandid, mehi nagu Richard Baxter († 1691 Londonis), kes raamatu „Pühade hingamine“ kirjutanud, ehk John Bunyan (= Dſohn Bunian † 1683), raamatu kirjutaja „Ristiinimeſe teekond õndſaigaweſe-aja ſiſſe.“ Aga need oliwad erandid. Kes weel ilmaelu ja ajawaimu wastaſed oliwad, need katſuſiwad igalpool kirikuſt lahku lüüa ja kõigiſugustes iſeäralikkudes üliwaimlikkudes ühendustes oma hinge õndſuſt otſida, nagu kwääkerite ſeltſis, kelle aſutajaks Fox oli.

Deismuſe kuulutajad, arwaſiwad küll usku inimeſel tarwis olewat, aga tõendaſiwad ſääl juures, et Jeeſuſt jumalikuks wahemeheks tarwis ei lähe. Kuulſamad deistid oliwad: Edmund Herbert, † 1648, tähtjas riigimees, teaduslikult haritud ja palju maailmas ümber rännanud õpetlane. Tema ei taha usku mitte täielikult kolikambriſſe heita, waid ſeletab, et uſk alles inimeſe inimeſeks tegewat ja ükski terwe mõiſtuſega inimene Jumala ſalgaja (atheiſt) ei ſaawat olla. Kõikide uskude tuum olla wiis järgmiſt tõdet: 1) et Jumal olemas on, 2) et kohus on teda auustada, 3) et ſelle Jumala auuſtamiſe pääwormid woorus ning wagadus peawad olema, 4) et iga inimene kohuſtatud on, oma pattuſid kahetſema ja neid maha jätma, 5) et jumalik kättemaksmine olemas on, oſalt juba ſiin, oſalt aga tulewas elus. — Siin wõiks öelda: Sina ei ole mitte kaugel Jumala riigiſt. Aga Jumala riiki, mis õigus, rahu ja rõõm PühaWaimu ſees on, ei tunne Herbert ommeti mitte. Tema arwab, need ülewalpool nimetatud wiis lauſet olla kõigil uskudel ühiſed ja neiſt olla ka küllalt, et hinge õndſuſt kätte ſaada. Et ülelooomulikku jumalikku ilmutamiſt olemas on, ſeda tahab Herbert ainult teatawatel tingimiſtel tõeks pidada.

Üks teine deiſt, Hobbes (= Hops † 1679), arwab, et uſk inimeſe teadmatuſe, kartuſe ja tuhina ebaſünnitus olla, ſiiski aga walitſejatele hääks abinõuuks olla, rahwaid talitſeda.

Collins († 1739) ei pilganud küll mitte, aga oli ſiiski täis kibeduſt ristiuſu wasta. Tema ſoowitas autoriteedi uſu aſemele waba mõtlemiſt kui wõimu, mida mitte piirata ei tohiks, ſeſt et piibel iſe ſeda käskiwat. Tema arwates olla kõigi aegade kõige paremad mehed wabad mõtlejad olnud, ka wana ſeaduſe prohwetid ja iſegi Kristus, kes kirjaſid käſib läbi otſida ja Paulus, kes tõdeſtuſi ning põhjuſi uſu toeks ette toob. Ilmutus, mis mõiſtuſe wasta on, ei olewatki ilmutus ja ei tohita teda uskuda. Collinsi wastaſed andſiwad temale küll ſes asjas õiguſe, et mõiſtus ja ilmutus teine teiſe wastaſed ei wõi olla, nõudſiwad aga, et mõtlemine täieſti waba peaks olema ja mitte umbuſu ning uſkmatuſe kütkes ſeisma.

Woolſton († 1783) kahtlustas jämedal ning ropul kombel imetegude tõtt ja ristiuſu jumalikku põhja.

Tindal († 1733) katsus selgeks teha, ristiusk ei olewat muud midagi kui üleüldine loomulik ja mõistlik usk, mis niisama wana olewat kui maailm. Sedasama õpetas ka Bolingbroke (1716), kes köik kölbluse seadused, köik usu Jumala ning ilmsuremata olemise sisse waleks ajas ja seda inimeste sõgeduse sünnituseks, jõleduseks ning pettuseks nimetas.

Küll astusiwad nende deistide wasta ka õpetatud jumaliku ilmutuse kaitsjad üles. Aga õige walgus, mis meile ülemat maailma näha annab ja rahu teed näitab, ei tule meie juure mitte tarkuse ja mõtlemise kaudu, waid patustpöörmise ning meeleparandamise kaudu. Kui meie Jumala tahtmiste järele teha tahame, siis tunneme meie wast, nagu Jeesus Johannese ewangel. 7. päätükis ütleb (s. 17), kas tema õpetus Jumalast on, wõi kas tema iseenesest seda on rääkinud. Ja seda teed näitas Inglise rahwale wägew John Wesley (Dshonn Ueslii).

John Wesley sündis Põhja-Inglismaa Linkolni krahwkonnas aastal 1703. Tema isa oli riigikiriku waimulik ja oli tall pääle Johni weel kaks teist poega. Johni ema oli wäga tubli inimene, kellega poeg oma studeerimise ajal elawas kirjawahetuses seisis. Wesley õppis Oksfordi ülikoolis. Üliõplasena elas ta wäga karsket elu, luges oma teaduslikkude raamatute kõrwal sagedasti wagasid kirju. Aastal 1729 sai ta oma wenna Charles (Karli) asutatud ühisuse esimeheks. Ühisuse eesmärk oli, oma liikmeid wagade raamatute lugemise läbi, sagedama püha õhtusööma-aja pühitsemise, haigete katsumise, waesete ning wangide juures käimise ja wastastiku ülewaatamise ja palwe osasaamise läbi õiglases elamises ja tõsises ristiusus kinnitada. Üks selle ühisuse liikmetest oli Georg Whitefield (Hueitfild † 1770). Tema isa oli joogimaja pidaja olnud ja tema ise kaua aega trahteri teenijana kui „patu inimene" siin maa pääl elanud. Siis oli arm tema äratanud, pushastanud ning waimustanud, nii et mehest mitmesuguste saatuste ning wõitluste läbi wiimaks ewangeliumi kuulutaja sai. Oksfordis puutus Wesley selle mehega oma wenna asutatud ühisuses kokku. Ühisuse tegewus kestis kunni aastani 1735. Et noored ja tõsised ühisuse liikmed ning sõbrad hinge töö juures teiste kallal kindlasti äramääratud äratamise teed tarwitasiwad ja otse wälja töötatud methoode (õpekawastus) järele hingede kallal oma tööd tegiwad, siis hakati neid warsti methodistideks kutsuma. Selle nimega oliwad ühisuse sõbrad ise ka rahul. Hariliku liigjoomise kiusteks paastusiwad methodistid kaks korda nädalas. Muidugi teada ei olnud pilkamisest puudust. Sõbrad aga ei pannud seda tähele. Kõige agaruse ning püüdmise pääle waatamata ei leidnud aga Wesley ommeti mitte rahu oma südamele, nagu ta ühes kirjas oma emale weel aastal 1732 kaebab. Sellepärast mõtles Wesley tarwis olewat, oma agarust ja ohwrit Issanda hääks kahewõrdselt suurendada. Teda kutsuti Georgiasse Põhja-Ameerikas säälse asunikkude juurde waimuliku mehe ammetisse ja missioni tööle indiaanlaste keskes. Ühes oma wenna Karliga läks ta Ameerikasse. Wennad oliwad kodus liiga ilmaliku eluwiisides all palju kannatada saanud. Nagu üleüldse sell ajal, nii oli ka neil indiaanlastest see imelik arwamine, et

nemad, nii kui ka kõik teised metsrahwad, nagu lapsed olewat, sõnakuulelikud, wastuwõtlikud, tähelepanijad. Wennad aga pidiwad nägema, et nad endid oma arwamistes wäga kõwasti on petnud, et indiaanlased kõige suurema südame rahuga wanemaid tapawad, lapsi häwitawad ja roppu elu taga ajawad. Ka ei meeldinud wendade waljud eluwiisid asunikkudele mitte. Paari aasta pärast pidiwad wennad, ilma et nad oma tööst wähegi wilja oliwad näha saanud, koju tagasi tulema. Enne kui hiigla töö wõis alata, pidi Wesley enese kallal weel üks armutöö korda saadetama.

Mere teekonnal õppis John Wesley mõnda wäljaränd ajate perekonda Herrnhutist tundma, kellede eesotsas keegi David Nitschmann seisis. Kole maru ajas terwe laewa rahwale kõige suurema kartuse pääle. John Wesley tundis hirmu surma ja kohtu eest. Ta oli ikka weel sulase kartuse sees. Teised reisijad ning madrused hädaldasiwad rahuliselt ühte laulu. „Kas teie, ega teie naised ega teie lapsed häda ei karda?" küsis Wesley. „Ei, meie surma ei karda, meie läheme siis koju Õnnistegija juurde," wastasiwad nemad. Nad oliwad juba seda leidnud, mis Wesleyl weel puudus. — Ameerikas oli Wesley ka Spangenbergiga, pärastise Wennaste koguduse piiskopiga, kokku puutunud. Spangenberg oli tema tähelepanemist selle pääle juhtinud, et temal weel Püha Waimu tunnistus, kindel julgus selle pääle, et ta Jumala laps on, puududa. Seda tundis ka Wesley ise ära. Ta ohkas: „Ma läksin Ameerikasse, et indiaanlasi patust pöörata, aga oh häda, kes peaks mind pöörama, mind wabastama mu uskmata meelest ja kurjast südamest? Minul on ilus suwine usk." — Londonisse tagasi jõudes juhtus Wesley aastal 1738 Peeter Böhlega, ühe Wennaste koguduse õpetajaga, kokku. Ka see sai Jumala käes tööriistaks, et Wesleyt armu osasaamise ligemale wiia. Böhler näitas, et usk üksi ja kindel lootus Jumala pääle Kristuse sees see abinõu on, mis läbi inimene pimedusest walgusele, patust ja kartusest pühadusele ning õndsusele jõuab. Ka teisi wendi oli, kes Wesleyle tõendasiwad, et Jumal neile niisuguse kõik kartuse ärawõtwa ja õndsaks tegewa usu olla kinkinud. Nii ohkas siis Wesley edasi ja palus Jumalat: Issand aita mu nõtra usku! Jumal, ole mulle waesele patusele armuline! Wesley pidi jutluse ütlemise juba peaaegu maha jätma. Aga Böhleri troosti sõnad aitasiwad teda jälle üles. Böhler ütles talle: „Kuulata usku nii kaua, kunni sa tema kätte saad ja siis saad sa usku kuulutama sellepärast, et ta sull käes on.

Sääl tuli lehekuu 24. päewa õhtu 1738. Wesley oli kusagil seltskonnas, kus Lutheruse eeskõnet, mis ta Rooma rahwa kirja ette kirjutanud, ette loeti. „Kell kolmweerand üheksa, kui just parajasti seda muutust seletati, mis Jumala wägi usu läbi Jeesuse Kristuse sisse inimeses korda saadab — nii jutustab Wesley ise — tundsin oma südame iseäraliselt soojaks saawat. Ma tundsin, et ma Kristust usaldasin, Kristust üksi, hinge õndsaks saamises; ma olin kindel selle pääle, et Tema minu, just minu patud on ära wõtnud ja mind päästnud patu ja surma käsu alt."

Nüüd oli Wesley rahu leidnud Jumalaga usu läbi Jeesuse Kristuse sisse.

Nüüd tuli temale suur igatsus Herrnhuti ja krahw Zinzendorfi näha saada ja seda kogudust tundma õppida, kelle liikmed tema kohta nii õnnistusrikast mõju olnud olnud awaldanud. — Südamest kinnitatud selle läbi, mis ta Zinzendorfi juures ning Herrnhutis näinud, kus pärastised puudused ja liialdused weel mitte ei olnud walge ette tulnud, tuli ta sügisel 1738 Londonisse tagasi ja hoidis siin järgmistel aastatel täiesti Herrnhuti poole. Nüüd hakkasiwad mõlemad Wesleyd, John ning Karl, ühes Whitefieldiga, kes nende sõprade hulgast kõige anderikkam oli, Londoni ja teiste linnade kirikutes armuõpetust armust, mis patustele, kes meelt parandawad ning usuwad, ilma kõigi tasuta antakse, kohutawa tõsiduse ning iseäralikku jõuu ning röömuga kuulutama. Lagendik, mis täis surnuluid oli, sai elawaks. Rahwa sees tõusis liikumine poolt ning wasta. Sääl keelati pea jutluse ütlejatele ära üheselt Londoni kantslist kõnelda. Kuna J. Wesley waikse kõnewiisiga ning haritud jutluse ütleja oli, siis ei sundinud piiskoppa mitte waheset tema äritatud kõnewiis temale jutluse ütlemist ära keelama, waid ainult jutluse sisu, sõna ristist ja lepitamisest Jeesuse werest, ning see nõudmine, et igaüks ise peab seda oma südames ära tunnud olema, et ta armu on saanud. Keelu järeldus oli see, et esmalt Whitifield ja siis ka Wesley ise õues hakkasiwad jutlust ütlema. See awaldas suurepäralist mõju. Nii hästi Whitefieldi kui Wesley ümber koguniwad endid nüüd tuhanded kuuljad. Oma isa haua kiwilt jutlust öeldes oliwad Wesley ümber kord kuni 30000 inimest koos, kes tundide kaupa tähelpanemisega suurt kuulutajat kuulasiwad. Imelikka juhtumisi tuli aga niisuguste jutluste puhul ette. Sagedasti sündis seda, et jutluse ajal mõned maha kukkusiwad nagu wälgust löödud ja siis mõni aeg mõistuseta maas oliwad, selle järele aga ilmärarääkimata kartusest aetud Jumala poole hüüdsiwad, et tema nende pääle armu heidaks, kunni nad wiimaks häkitselt walgust ning troosti leidsiwad ja suure häälega Issandat kiitma hak-

John Wesley.

kaſiwad. Mõne juures wõis niiſugune kartus küll puhas olla. Aga tuhandeid leidus, kes päraſt ſeda imeliſt ümberpöörmiſt warſi jälle ilma lapſiks ſaiwad. Mida ſuurem wahe endiſe patu elu ja nüüdſe armu oſaſaamiſe wahel oli, ſeda kramplikum ja iſeäralikum oli üleminek üheſt olekuſt ſeiſe. Nii mõneski juhtumiſes tundis arukas Wesley ära, et ſiin midagi nõiduslikku töötamas on, kuna teiſil kordadel kõik ſegamini läks. Ikka aga pani Wesley rõhku ſelle pääle, et õige armu oſaſaamiſe tundemärk mitte niiſugune wägiwaldne üleminek ei ole, nagu ſee methodiſtidele päraſt poole omane oli, waid uue pühitſetud elu wiljakandmine.

Nõudmine niiſuguſe jutluſe järele läks ikka ſuuremaks. Kaewanduſe tööliſi, laewamehi, ſadamatööliſi, õnnetumaid kurjategijaid wangihoonetes, keda ſell ajal hulgani ſurma mõiſteti, haigeid haigemajades käidi waatamas, trööſtimas, manitſemas, ja Wesley wõttis iga, ka mitte waimuliku ametniku, abi wasta, nii et tall pea 300 abiliſt oli, kes ka jutluſt pidaſiwad. — Siin ja ſääl ehitati kabelid ning palwemajad üles, mis Wesleyle tarwitada anti. Kuulajate ſeas tõuſiwad ühiſuſed elule, mis kindlateks ſeltſideks ſaiwad, kus Wesley eeskirjade järele elati, aga ilma et ennaſt riigi kirikuſt oleks lahti löödud. Wesley ei tahtnudki riigi kirikuſt lahutuſt, waid ta tahtis ſeda kirikut elustada. Sellepäraſt manitſeb ta oma poolehoidjaid ſakramentiſid ka edaspidi nende õpetajate käeſt wõtta, kes piiskopi käeſt õnnistuſe on ſaanud. Ka ei ole ta ſelle poolt, et tema abiliſed ſell ajal oma jutluſt ütlekſiwad, kui kirikutes jumalateenistus on. Päraſtpoole muutus aſi, kui kiriku waimulikud mehed neid, kes methodiſtide jutlustel käiſiwad, mitte enam ei tahtnud armulauale wõtta. Ka Põhja-Ameerika lahutamine, kus Wesley ja tema abiliſte tegewuſel methodiſtide kogudused oliwad tõusnud, andis põhjuſt Ingliſe kirikuſt lahti lüüa ning iſeſeiswaks ſaada. John Wesley tegi otſuſeks, kirikuõpetajaid piiskoppideks õnnistada ja neid Ameerikaſſe ſaata, ehk ta iſe küll piiskopp ei olnud. See aſi juſt tõigi lõhe methodiſtlaste ning Ingliſe kiriku wahele. John Wesley oli ſelle ſammu julenud teha, ſeſt et tema piiskopi ammetit, mille pääle kui apoſtlite käeſt järk-järgult õnnistamiſe läbi päritud asja pääle Ingliſe kirik nii ſuurt rõhku pani, inimlikuks ja ajaloolikuks õiguſeks pidas.

Nüüd algas methodiſtide tagakiuſamine. Riigi uſu waimulikud mehed äsſitaſiwad rahwaſt. Kurje ja wale juttuſid laotati laiali, nagu hoiakſiwad methodiſtid Inglismaa waenlaste poole. Wasta meelt oli paljudele ka methodiſtide waljus, mis kõiki rahwalikka lõbustuſi, joomiſt, härgade mängu, kukkede wõitluſt, wõidujooksmiſt ja muud ſelleſarnaſt ära keelas. Neid on ikka olnud, kellele kära ning kiſklemine lõbu teewad. Ka wihkab pimedus walguſt. Sellepäraſt aeti ka wäga tihti methodiſtide koosolekud hulga poolt laiali ja pilluti nende jutluſe mehi muda ning kiwidega ehk weeti neid kohtunikkude ette. Sagedasti oli nende elu hädaohus. Ühel koosolekul, mida Whietefield kord pidas, ſeiſis üks mees kiwi käes ja mitu taskus, walmis neid wihatud jutluſe pidaja pääle wiskama. Aga juba jutluſe eſimeſel poolel langes kiwi ta käeſt maha ja kui jutlus otſas oli, tuli mees Whitefieldi juurde ja üles: Iſand, mull

oli nõu teie päälnud sisse lüüa, aga Jumal on mulle teie jutluse läbi rusuks pekstud südame annud." Kõik tülitamised, käraetegemised, surma ähwardused, purjus salkade kisa ja muud ei jõudnud julget jutluse meest kohkuma panna, kes oma elu Issanda kätte oli usaldanud. John Wesley wiis oli, rahwale otsekohe wasta astuda ja neile näkku waadata. „Temal oli suure kindrali anded, surmahirmu ta ei kartnud, hädaldamist ta ei tunnud; tules oli ta kohkumata, ta seisis kui rauast jalgel. Ta oli hulljulge nii kui elajate taltsutaja." Wesley tegewuse keskkoht oli kabel Moorfieldis, Londoni linna jao City südames, kus ta ühe wana suurtükkide walamise töökoja oli ära ostnud ja kabeliks ümber muutnud.

Just kabeli ehitamise ajal lõi ta ennast Inglise herrnhutlastest lahti, kellede seas sell ajal ühe Saksa jutluse-ütleja mõjul wale müstikalik (sala usu jõudude sisse uskuja) waim maad oli wõtnud. Krahw Zinzendorf ise tuli Inglismaale seisukorda selgitama. Aga Wesley ja krahwi mõtted ei käinud mitte kokku. Wesley nõudis elu pühitsemist, ilma milleta keegi Issandat näha ei saawat ja kaswamist pühitsemises. Zinzendorf aga pidas niisugust nõudmist käsu nõudmiste alla langemiseks ja ütles, et pühitsemine juba siis tegew on, kui patune õigeks mõistetakse usu läbi. Ta juhtis Wesley tähelepanemist Augustiinuse pääle: olgu sull aga armastust, siis tee, mis sa tahad. Wesley aga pidas käsust palju lugu ja oli kohuste täitmises kaswatatud; käsu halwaks pidamist arwas ta kardetawaks asjaks. Need, kes armu saanud, ütles ta, peawad tahtmisest põlema, tänulikust südamest Jumala käsku täita. Herrnhutlased näisiwad temal kõwera tee pääl kõndiwat. Nii läksiwad wennad teine teisest lahku. Kui krahw aastal 1760 siit ilmast lahkus, astus tema asemele A. S. Spangenberg. See Wennaste koguduse piiskopp õiendas mõne puuduse ja wea ära, mis koguduse asutajatest temasse oli jäänud ja andis omas raamatus „Wendade usu õpetus" p. 423 (Idea fidei fratrum) wendadele selginud ja piibli terwe põhja pääle rajatud õpetuse, millega ka Wesley oleks wõinud leppida.

Wesleys aga ning Zinzendorfis näeme meie kahte isesugust Kristuse ihu ehk koguduse annet kehastatud. Wesley on rohkem ewangelist, Zinzendorf enam karjane. Wesley ning tema poolehoidjad on meeleparanduse kuulutajad maailmale, kes kohtu mõistmist ette kuulutawad ja pasuna häälega kiwistatud patuseid ümber pöörmisele kutsuwad. Zinzendorf aga ütles ise: Meie ei ole mitte maailma meeleparandamise kuulutajad, meie töö on, inimesi, kes muidu kuhugile ei tea minna, armu ja Kristuse äralunastamise töö ning tema haawade juurde kutsuda ja neile sääl nõuu anda." — Wahe Wesley ja Zinzendorfi waadete wahel tuleb iseäranis nende laste kaswatamise wiisis nähtawale. Kingswoodis oli Wesleyl poeglaste kaswatamise maja. Tema abilised pidasiwad sääl lastele niisuguseid jutlusi, nagu nad wanadele kõwenenud patustele kohased on, nii et ööd läbi kambrikestes laste hulumist kuulda oli. Wesley pidas seda armu tööks; aga kui ta tagasi tuli, oliwad selle töö tagajärjed kadunud. Lastekaswatamise wiisil, kus ristitud lastega kui paganatega ümber käiakse, ei

ole õnnistust. Jumala waikist, wähe haawal arenewat tööd ei saa ühegi tormi wasta ümber wahetada. Selle eest hoiatab meid juba Issand Markuse ew. 4 p. 26 ja järgmistes salmides. Uuesti sündimist ei saa inimesed toime saata. — Laste kaswatamise jaoks oli Wennaste koguduse rohkem tarkust, mis selleşt tuli, et Zinzendorf Jumala armu olemist töeks tunnistas, mis ristimises meile on antud ja et ta kaswatamise teel ainult seda armu wäge hellalt elule kutsuda ja lapsi ristimise armus kinnitada ning hoida püüdis. Zinzendorf ise oli lapsest saadik ristimise armu sisse jäänud ja oli juba weikest põlwest saadik Issanda Jeesuse Kristuse sisse uskunud. Täiskaswanud ristitud inimese pööramine ei ole muud kui ristimise lepingu uuendamine, Jumala lapse õiguse ja õndsuse juurde tagasi pööramine, mille sisse meid Jumal oma püha ristimise sakramendi läbi on pannud. — Õpetus pühast ristimisest ja pühast õhtu söömaajast näib Wesley juures puudulik olema.

Ka Whitefieldi ning Wesley wahele tuli lõhe. Esimine kaldus Kalwini õpetuse poole armu ärawalimisest (et teatawad inimesed õndsuse jaoks määratud on) ja arwas teisiti armu õpetust kuulutada tarwis olewat, kui Wesley seda tegi. Wesley aga õpetas, et usu küll Jumal äratab, aga et inimene sellele wasta panna ehk seda wasta wõtta wõib. Tema arwamise järele pakkuwat Jumal oma armu igaleühele, nii et kõigile patustele tee ärapäästmiseks ja õndsaks-saamiseks lahti on, kui nad usuwad ja armule mitte wasta ei pane. See mõtete lahkuminek lahutas aga sõpru ainult lühikeseks ajaks teine teisest. Lõhe nende poolehoidjate „wesleylaste ning — whitefieldlaste" wahel kestis edasi. Wesleylaste arw oli hulga suurem whitefieldlaste arwust.

Weel ühe lõhe Wesley elusse tõi tema abikaasa. — Aastal 1751 heitis ta ühe lese proua Vizelle'ga abielusse. Ehk küll maha oli tehtud, et Wesley naise päraşt oma elutwiisi muuta ega oma teekondasid tegemata jätta ei tarwitse, ei wõinud ta naine ommeti mitte mehe sagedat äraolemist ära kanda. Ta sai tusaseks, arwas et temast küllalt lugu ei peeta ja jäi hullumeelsuseni armukadedaks. Ta käis Wesleyl salaja kannul, pani aknast tähele, kellega Wesley seltsis ja ajas iga mehe kirjawahetuse naisterahwastega nurja; ta piinas meest etteheidetega ja kiskus ta karwu. Wiimaks jooksis ta mehe juurest täiesti ära, ja Wesley jättis ta rahule, ilma et ta lahutust oleks nõudnud. Abielus näis see muidu nii selge meelega mees kõrwa astunud olema. Siiski ei rõhkunud õnnetus teda mitte maha.

Paneme weel lühidalt methodistide kiriku seadlusi ning korda tähele. Korraldamise ja seadmise jaoks oli Wesleyl kõige parem and. Alguses ei asutanud Wesley ei kogudusi ega wabasid kirikuid, waid seltsisid, kes rahwa kirikus sakramentisid pidiwad käima saamas. Nende seltside liikmed, kes Wesley ja tema kaastööliste jutlusi kuulasiwad, seisiwad just nende jutlusejumalatunnistuste läbis koos. Pääle selle hoidsiwad endid wäikesemad ringkonnad ka muidu ühes. Igal ringkonnal ehk klassil oli oma eestseisja. Nädalas korra tuli niisugune ringkond kokku, et wastastikku teine teise elu üle walwata, teine teist trööstida ning manitseda. Nendel klassides koosolekutel jutustati teine

teisele oma sisemise usu elu käigist ja tunnistati oma wead üles. Muidugi tõi niisugune tunnistuse wiis kiusatuse ühes, iseennast meeldiwaks teha ja teiste üle kohut mõista, kui ka tundmusi kunstlikult õhutada ning tõesti pühi elunähtusi teotuse alusteks saada lasta. Klassidele ning seltsidele andis Wesley ise kristliku elu eeskirjad, mis iga seltsi liige oli kohustatud pidama. Nõuti, et hinge ärapäästmist peab taga nõudma, et pühapäewa peab kindlasti pühitsema, et maha peab jätma: wandumist, joomist, riidu, waimulikkude meeste ja ülemate teotamist, kulla ning ehteasjade kandmist, lõbu, kerget elu, wara korjamist, kergemeelelist laenamist. — Kirjutati ette, et haigeid ning wangisid peab waatamas käima ja usuwendadele abi andma, et usin ja karske peab olema ja awalikul jumalateenistusel ning pühal armulaual käima, et kodu perekondades peab palweid pidama ja Püha kirja hoolega uurima, ja paastuma. — Kes neid eeskirju ei täida, „ei kõlba meie hulka." Rändajad jutluse-ütlejad käiwad üheist kohast teise. Nemad kui ewangelistid wahetawad paika, kuna klasside juhatajad paigale jääwad ja oma klassi seas hingekarjase tööd teewad. Kõikide seltside ning koguduste juhatus on õpetajate koosoleku ehk sinodi käes, mis päraist Wesley surma Wesley asemele astus. Juba ülemal pool jutustasime methodistlaste lahkumisest rahwa kirikust ja muutustest Wesley põhjusmõtetes.

Õpetuses ei ole Wesley õieti kiriku õpetusest mitte kõrwale läinud. Iseäralist rõhku pani ta ainult pühitsemise pääle ja selle pääle, et igaüks ükskult peab oma jumaliku armukutsumise kohta kindlale otsusele saanud olema. Jumala Waim andwat tunnistust meie waimule, et meie Jumala lapsed oleme, ja selle pääle põhjenewat meie elu rõõm, jõud ning walgus. Kellel seda kindlat tunnistust ei ole, on ise selles süüdi, sest ustawuseta meel ning patt tegewat Püha Waimu kurwaks ja tumestawat tema tunnistust. On juba tähendatud, et methodistide kirik ewangelistide kool oli, kus hingekarjase ja prohweti ammet kõrwaliseks asjaks jäi. Prohwetite ettekuulutusi ja Issanda uut ilmumist ei pane methodistid palju tähele. See peigmees, keda targad neitsid ootawad (Matt. 25), olla, Wesley ekslikku arwamise järele, — surm.

Wesley elas wäga wanaks. Ta suri oma 88. eluaastal. Kui ta 85 aastat wanaks oli saanud, kirjutas ta oma päewaraamatusse: „Kui palju on mull põhjust Jumalat tänada! Ma ei ole enam nii kärmas kui enne, mu nägemine on nõrgemaks läinud. Aga mu kuulmine, haitsmine, maitsmine ning söögi isu on täielikud, ei tunne ma wäsimust teekondadest ega jutluse pidamisest, ega kirjutamisest. Selle eest on mull pääle Jumala weel seda tänada, et ikka töös olen olnud ja õhku wahetanud, et ma ühtegi ööd ei ole magamata jäänud, et ma iga hommiku kell 4 üles tõusen ja kell 5 jutlust ütlen. Ka on mull elu ajal wähe muret, tuska ja walu olnud." Wesley oli mitmekesine ja kõigipidi haritud mees. Kui ta oma hobuse seljas ratsa teel oli, siis walmistas ta ennast kas jutluse wasta ehk luges midagi. Iseäranis isukalt armastas ta Ladina ning Greeka luuletajaid lugeda. Ka Dante, Ariosto ja Shakespeare

(= Shekspiir) meeldisiwad temale. Ta elas kokkuhoidlikult ja tarwitas enese jaoks ainult ühe weerandi oma sissetulekutest. Surres ei tahtnud ta rohkem raha järele jätta kui 10 naela matuse kuludeks. Wesley on ka wäga palju kirjutanud, iseäranis rahwalikka kooli- ja õperaamatuid looduse teaduse ja ajaloo kohta, mis läbi ta Inglise kristlikule rahwakirjandusele aluse pani. Wesley suri waikselt paastukuu 2. päewal 1791.

Wesley töö kandis suurt wilja. Juba siis, kui ta suri, oli tema asutatud seltside liikmete arw 80000. Inglismaal olewat praegu $3^1/_2$ miljoni methodistisid, nendest 800000 pühapäewa koolilapsi. Põhja-Ameerikas, kus ükski riigi usk uskude wabale edenemisele tõket ei tee, olla 14 millioni methodistisid 32000 koguduses. Aga wälimise kaswamisega nõrkes selle seltsi sisemine jõud. Õige elawus ja sügawus kippus kaduma minema. Wälimised wiisid jäiwad pidama, aga sisemine waimulik elu nõrkes. Nende kestwust ei saa inimlik tahtmine alal hoida, siin on waimu tarwis. — Waim aga puhub, kus Ta tahab.

Ewangeliline kirikulaul.

ue usuelu ärkamisel usupuhastamise ajal ärkas ka palwe, kiituse ja Jumala ning meie Õnnistegija auustamise waim kirikus uuele elule. Tekkis Lutheruse usu kirikulaul, mille Dr. Martin Luther kõige esiteks hüüdma pani. Küll oli ka ennemalt juba kirikutes lauldud, aga mitte rahwa emakeeles, waid wõõras Ladina keeles, milles ka kõik palwed loeti. Jumala teenistuse uuendamisel nägi Lutherus tarwis olewat, et kirikutes laulud rahwa keeli lauldaks ja andis selleks kõige päält aastal 1524 nõndanimetatud „Kahekса laulu raamatu“ wälja, kus jaolt Ladina keeli laulud rahwa keelde oliwad ümber pandud (näit. „Sind Jumal kiidame“ ja „Kesket selle elu sees“), jaolt Taaweti laulud salmidesse oliwad seatud, jaolt ka algupäralisi laule oli paigutatud. — Warsi saiwad need Lutheruse laulud, milledele wähe haawal weel 37 järgnesiwad, rahwa üleüldiseks omanduseks, mida rahwas nii hästi turgudel kui ka kirikutes laulis. Nii mõneski kirikus takistati pääle sunnitud Rooma usu jutlusi ehk tehti jutluse pidamine täiesti wõimatumaks sell teel, et kogudus keset jutlust Lutheruse laule laulma hakkas. Kui aastal 1527 Braunschweigis roomlane Dr. Sprengel praegu oma jutluse nende sõnadega oli lõpetanud: „Nõnda on siis selgeks saanud, et inimene oma hääde tegude läbi õndsaks wõib saada,“ tõusis üks linnakodanik üles ja hakkas selge ja walju häälega Lutheruse 12. Taaweti laulu põhjal luuletatud laulu (Oh Jumal waata heldeste, Sull olgu hale süda, kui pisut õigeid leitakse j. n. e.) laulma ja, nagu oleks sõnaks tehtud, laulis kogudus temaga seda laulu kaasa. Sprengel aga lahkus linnast.

Lutheruse lauludes on aga ka tõesti üdi ja rammu. Tema laulud on usu wõitlemise laulud, milledes äritatud rahwahulk seda leidis sõnadesse seatud olewat, mis temas elas ning liikus. Püha kirja keel ning tõde, inimese meele kaljukindel lootus, jumalik waimustus on see, mis neis lauludes ja nende wiisides elab ja inimest tõmbab. Seda tundis isegi keegi paganausuline keeleõpetaja ära, kui ta laulu „Üks kindel linn ja warjupaik“ kord kuulis lauldawat. Tema ütles: „Lutherus oli wist küll õige jõuumees, tema lauludest tunneb seda.“

Paneme mõnda neist lähemalt tähele.

„Kesket selle elu sees
Üks surm on meil ikka."

See ei ole küll mitte Lutheruse algupäraline laul, waid ümberpanek Ladina keeli laulust Media vita in morte sumus, mis St. Galleni klooştri munk Notker Balbulus (Mögiseja) tuhande aasta eest on luuletanud. Selle kuulsa laulu tekkimise kohta, mida nii palju surma hädasse ning tapluşesse minejaid on laulnud, jutustatakse järgmist. Kui Benediktiinuse klooştri St. Galleni lähedal silda ehitati, läks ka klooştri kuulus eestseisja Notker wälja töö edenemist waatama. Kui ta haigutawa sügawuse kohal õhus köite waral hoitud tööliśi nägi, tuli tall hirm pääle ja selle tunde mõjul kirjutas ta oma laulu Media vita in morte sumus. Lutherus luuletas temale 2. ning 3. salmi juurde ja wõttis tema ühes tema rahwa seas tekkinud wiisiga kirikus tarwitusele.

Su poole, Issand, südamest
Ma tõstan oma hääle,
Mind päästa patu häda seest
Ja halasta mu pääle!

See laul on Taaweti laulu raamatu 130. laulu järele tehtud ja ilmus juba aastal 1524. Ta on suurepäraline laul, täis wõimsat troosti rasketes kiusatustes ja patuhädas, kus inimene oma waimu silmade ees näeb „Kõik wõlga, mis mull teadmata" ja meeleäraheitwalt küsib: „Kes siis su ees wõib seista?" Niisuguste kiusatuste all sai Lutherus raskesti ning kaua kannatada ja ka pärastises elus tuliwad kiusatused weel tema pääle. Need kiusatused oliwad niisamasuguśed kui püha Pauluse omad, mida apostel järgmiste sõnadega kirjeldab: „Ma tean, et minu sees ei ela mitte hääd. Tahtmist on mull küll, aga hääd teha ei leia ma mitte. Oh mind wiletsat inimest! Kes päästab mind selleśinase surma ihust?"

Üks kindel linn ja warjupaik
On meie Jumal taewas.

Selle laulu põhja, mis aastal 1527 sündis, on Laulu raamatu 46. laulu mõtted pandud. See laul on usupuhastamise wõitluselaul, üleüldse Kristuse kiriku laul tapluses maailma, kuradi ja liha wasta. Põrgu wärawad ei pea teda mitte ära wõitma — on laulu waimustuse tuum. Nii suurepäraliśt julgust, nagu seda selles laulus nähtawale tuleb, wõib ainult sellel olla, kes mitte oma ükśiku iśiku pääle ei mõtle, waid Jumala asja ajab. — Riik jääb neile, kes Kristusega lõpuni üles lähewad ja kiusatustes wägewalt ja kartmata wõitlewad selle otsa waadates, kes meie sees on ja kes wägewam on kui maailm.

Lutheruse eneśe elus tuli seesama kiriku wägiwõitlus nähtawale, kes Taawetiga ühes oma hiigla waenlaśele ütelda julgeb: „Sina tuled mu juurde mõõgaga ning odaga, aga mina tulen su juurde Jumala nimel, keda Sina oled laimanud." — Kui Lutherus Wormśi oli minemas, sai ta ühe sõjamehega kokku, kes talt küśis: „Kas Teie see mees olete, kes paawsti kirikut parandada tahab? Kuda tahate Teie seda läbi wiia?" Lutherus wastas: „Ja, mina olen see;

mina panen oma lootuſe kõigewägewama Jumala pääle, kelleſt ma ſõna ning käſu olen ſaanud." See läks ſõjamehele nii ſüdamesſe, et ta ütles: „Mina olen keiſer Karli ſulane, aga Teil on ſuurem iſand, ſee ſaab Teid aitama ning warjama." Ja keiſer Karl V. pidi „ſõna ſeisma jätma," ehk ta küll „wihaſt turtſus." Mitte waenlaste armu ei ole tarwis meil ſelle eeſt tänada, waid Iſſanda ustawuſt ja wäge, kelle armuõpetus ilma waikimata edaſi jookſeb. — Ülewal nimetatud Lutheruſe laulu on ſagedasti maailma ajaloo tähtſatel ſilmapilkudel lauldud. Hugenottid laulſiwad teda; Gustaw Aadolfi ſõjaleeris oli teda ühtelugu kuulda; niiſama ka mitmel teiſel ſõjawäljal päraſt ſeda ka uuemal ajal buuride leeris.

Lutheruſe kõrwal on Paul Gerhard ewangeliumi uſu rahwa armſam kirikulaulude luuletaja. See mees elas kurwal ja hädade pooleſt rikkal kolmekümne aastaſe ſõja ajal, kus ſuur ja wägew uſupuhastamiſe aja waimustus juba kadunud oli. Oli enne Lutheruſe päiwil uſk wägewalt liigutatud rahwa hulgas omi laule laulnud, ſiis käis nüüd hingedeſt hirmſate aegade ära arwamata waew ja tuſk läbi, mis paljuſid õpetas terawasti Jumala ſõna tähele panema ja ruſuks pekstud, aga lootuſes jälle elawaks ſaanud ſüdameſt laulma ja paluma, nii hästi kodu kambrikeſes hommikul ning õhtul, kui ſurnuaialt koju tulles, kuhu waewalt kõik ſurnud tahtſiwad ära mahtuda. Miſſugune wiletſus ſell ajal rahwaſt waewas, näitab meile juba ſee tähendus, mis Rinkart, kes rahuſõnumeid lauluga „Oh wõtkem Jumalat" terwitas, ajaloosſe järele jätnud on, et tema üksi rahu lähenemiſe aastal 1637 4800 ſurnut matta aitas.

Selle aja kuulſam laulude luuletaja Paul Gerhard oli aastal 1606 ſündinud. Tema iſa oli Gräfenhainicheni linna pürgermeiſter. Gerhardi noore põlwe ajaſt ei ole meil midagi teada. Tema on wiſt wäga aega mööda edenenud ja tuleb niiſuguste hulka arwata, kes hukatuſes wähe näitawad, päraſt aga ſeda rikkalikumalt wilja kannawad. Alles 21 aastaſelt tuli ta Wittenbergi ülikooli ja oli juba 40 aastat wana, kui ta kodukooliõpetaja ammeti maha wõis panna ja oma koguduſe leida. Seekord oliwad juba 18 tema laulu lauluraamatus. Et teda nii kaua mitte ei oldud tähele pandud, ei ſaatnud Gerhardile mitte kahju. „Ristiinimene on inimene, kes oodata wõib," ütles kord miſſioni direktor Fabri. Ja Paul Gerhard oli niiſugune inimene. Õigete ootus on rõõm, ütleb Püha kiri. Suurt õnne leidis Paul Gerhard abieluſt waga Anna Maria Bartoldiga, kes ſelleſt majaſt pärit oli, kus Gerhard kodukooliõpetaja oli olnud. Abieluſſe aſtudes oli Gerhard 47, ta mõrsja 32 aastat wana. — Palju rõõmu ſai temale ka oſaks tema koguduſte poolt, kes teda wäga armaſtaſiwad. Iſeäranis armas oli ta Berliini Ph. Nikolai koguduſele, kuhu teda aastal 1657 õpetajaks kutſuti. Aga katſumiſe aeg ei jäänud ka temale mitte tulemata. Suur kuurwürſt Friedrich Wilhelm, kes ewangeliumi uſuliſte lõhede üle Saksamaal kaebas, keelas kõik uſuliſed waidlemiſed kantslitel ära. Aastal 1664 andis ta käſukirja wälja, mille põhjal iga waimulik mees allkirjaga pidi ennaſt kohuſtama wastaſte õpetuſe wasta mitte waielda.

Peaaegu kõik waimulikud mehed andsiwad selle pääle omad allkirjad, muud kui Paul Gerhard ja temaga weel mõni üksik mitte. Nemad pidasiwad wõimatumaks oma südametunnistuse ja ammetikohuste pääle waadates seda teha. Gerhard ei olnud mitte mõni äge waidleja, aga ta nägi selles allkirjas kohustust ka sääl wait olla, kus usuõpetajad puhast õpetust häwitada ähwardasiwad, ja ei kirjutanud selle pärast mitte alla. Ta kaotas selleläbi oma koha. See märterlik kannatus mõjus aga pärast wastase kuurwürsti kohta: Paul Gerhardi laul „Mis waewab sinu südant" sai kuurwürsti armsamaks lauluks.

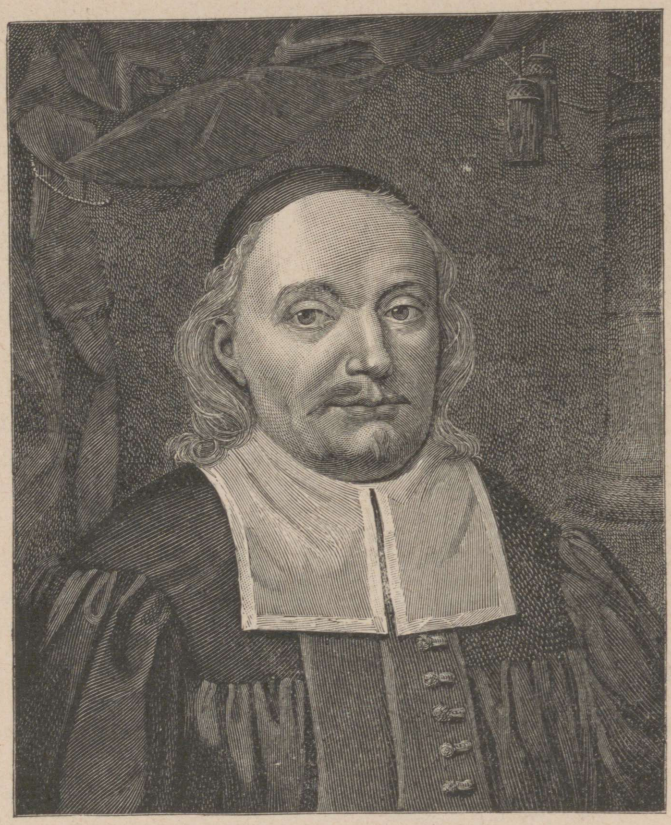

Paul Gerhard.

Tume tulewik seisis Gerhardil ees ja ta läks weel tumedamaks, kui Gerhard kahe aasta pärast oma truu abikaasa silmad wiimsele unele kinni waotas. Siin sündis tema laul: „Ma olen maa peal wõõras ja paljalt rändaja." Aga päält näha Jumalast ning inimestest maha jäetud meest kutsuti aasta pärast (1669) Lübbenisse uue koha pääle, kus ta elu otsani hingekarjase ammetit pidas. — Jaanikuu 7. päewal 1676 lahkus Paul Gerhard siit ilmast 70 aastases wanaduses. Kui ta wiimsest minestusest ja surmanõrkusest toibudes ennast ainult wähe weel haigetoolil hoida wõis, tuletas ta oma laulu „Miks mu süda ennast waewab" kaheksandat salmi meelde:

Suretada surm ei jõua,
Elusse tungime
Läbi surma, haua;
Surm see lõpetab su waewa,
Awab tee sullegi,
Mis wiib üles taewa.

Paul Gerhardi laulude hulk on 131. Nendest kõige kaunimad on:

Kes wõib mind hukka mõista,
Kui Jumal on mu poolt?

Georg Neumark.

milles piibli sõna: „Ons Jumal meie poolt, kes wõib meie wastu panna?“ wäga suurepäraliselt läbi on wiidud. — Kui Gerhard oma usutunnistuses kinnihoidmise läbi suure kuurwürsti wiha ja nii paljude teiste laitmise enese pääle tõmbas, jäi ta kindlaks ja kõikumataks. Missugune julgus seekord tema südant täitis, näitab tema laul, mis ta sel ajal luuletanud:

Ma olen maa pääl wõõras
Ja paljalt rändaja,

mille kolmas salm Gerhardi käekäiku meelde tuletab:

Küll ilma hädaorus
Torm on mind takistand,
Mind mitmes hädamarus
Kõu kangest hirmutand.
Küll kadedust ja wiha —
Ehk olin süüta ma —
Sain mina küllalt näha,
Ja olen kannud ka.

Kuulsad on ka Gerhardi laulud: „Kuis pean wastu wõtma“ ja „Mis waewab sinu südant.“

Seitseteistkümnendama aastasaja teisel poolel tekkisiwad laulud, mis P. Gerhardi järelkäijad luuletanud. Nende hulgast on tähtsamad: „Kes Jumalat nii laseb teha," Georg Neumarki luuletatud; „Mis Jumal teeb, on ikka hää," Sam. Radigast'i luuletatud, „Oh Püha Waim, meil tule sa", Michael Schirmer'i luuletatud; „Mu järel hüüab Jeesuke" Johann Scheffler'i (warjunimega Angelus Silesius) luuletatud. Ka laulud „Mu jõud, sind tahan armastada" ja „Arm, kes sa mind oled loonud" on Scheffleri luuletatud. Meie kõige kaunimad laulud on aga siiski Lutheruse ja Paul Gerhardi sünnitused.

Gottfried Arnold.

Scheffilerile waimu pooleſt ſugulane on waimurikas ja tuline Gottfried Arnold, (1666—1714) laulu „Kõige ahelate murdja" luuletaja. See laul sündis sell ajal, kui Arnold professori ammetis olles kõigiſugustetoimetamiste kammitsas oli ja tall tundmine tuli, nagu ei oleks ta õige koha pääl ja nagu ei oleks tema sisemine inimene weel mitte ennast wälimiseſt läbi murdnud. Juba maast madalast oli ta Püha Waimu mõju all seisnud. Ülikooli usuteaduſt õppima tulles, nägi ta ennast oma ootustes wäga petetud. Nagu kuulus Tobias Beck, nii kaebas ka tema: „Oh usuteaduſt, sa annad kiwa leiwa asemel." Ülikooli teaduseſt pööras ta ennast piibli poole ja nõudis südame usuteaduſt taga, mida „müstikaks" kutsuti. Kaua aega ei tahtnud Arnold waimulikku ammetit wasta wõtta.

Kahekasateistkümnendama aastasaja esimesel poolel tärkasiwad pietismuse ja Wennaste koguduse põldudel kaunid laulud. Zinzendorf ise on üle 2000

laulu luuletanud. Kaunimad neist on: „Jeesus meie eel käi sa eluteel“ „Süda seltsiks südamele;“ „Kristuse weri õigus ka on minu auukuub lõpmata.“

Üleminewase aastasaja laulikutest olgu nimetada: Terſteegen (1697—1769) ja Gellert (1715—1769). Esimese sulest on näituseks järgmised laulud wälja woolanud: „Höisake taewad, ja inglid auu Issandat kiitke;“ „Ma kummardan sind, armuwägi, mis Jeesuses end ilmutand;“ „Ligidal on Jumal“ j. t.

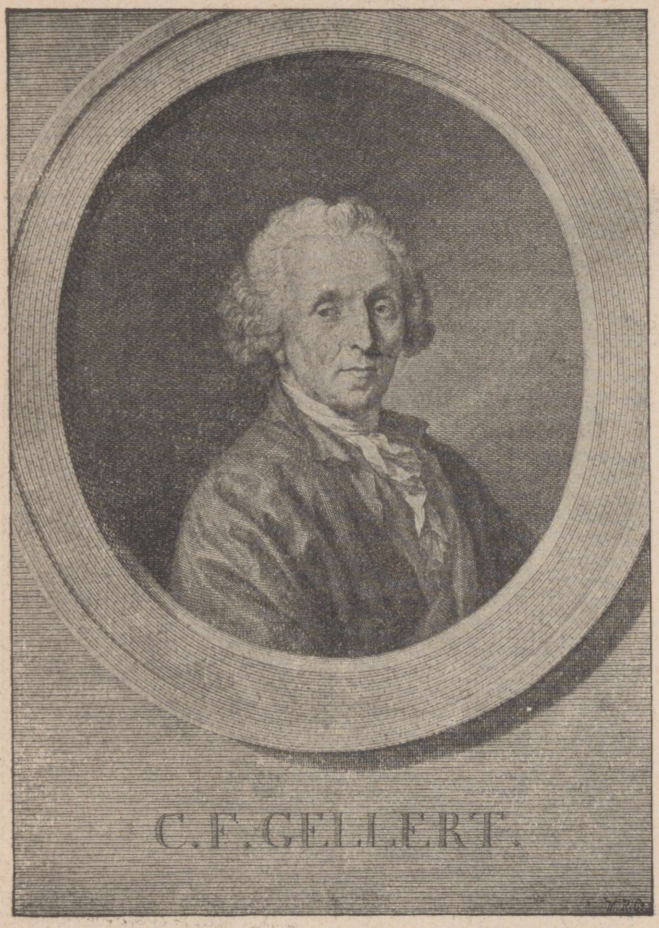

C. F. Gellert.

Wiimaks nimetatud laul on ühe inimese kord imelikul wiisil kurja teo päält tagasi hoidnud. Berliini linnas oli öösel ühte majasse waras sisse tunginud ja oli palju asju kokku kraaminud, et neid ühes wõtta. Sääl nägi ta köögi laual lahtist raamatut ja waatas ta sisse. Raamat oli lauluraamat ja lehekülgel, mida magaja mineja teenijatüdruk oli lugenud, seisis laul: „Ligidal on Jumal.“ Need sõnad tungisiwad warga südamesse. Ta kirjutas raamatusse pliiatsiga: „Tänu Sulle Jeesus,“ ja läks oma teed, kuna ta toakse kolinaga kinni lükkas, nii et perenaine üles ärkas ja asja waatama läks. Muidugi nägi ta, südames Jumalat tänades, misugune asi oli sündinud.

Laul: „Ma kummardan sind armu wägi“ oma imeilusa wiisiga on Wene-Prantsuse sõja ajal Wene sõjameeste läbi Saksamaal tuttawaks ja nii ewangeliumi usu lauluks saanud. Laulu wiisi looja on Wene kiriku kuulus helide looja Bortnianski (1751—1825). Saksa keiser Wilhelm I. õppis seda oma sõjakäikudel ühes wenelastega aastal 1814 tundma ja see laul sai tema armsamaks lauluks.

Gellerti lauludel ei ole seda wäge ega mõju, mis Lutheruse ning Gerhardi lauludel on, aga selle aja kohta, millal luuletaja elas, sündisiwad nad

wäga hästi. Tuttaw Eesti rahwale tema lauludest on ainult: „Su wastu üksi olen pattu teinud."

Minewaste aastasaja laulikutest on tuttawad: Ernst Moritz Arndt (1769—1860) oma lauluga: „Ma tean, mis mina usun" ja Albert Knapp (1798—1864) oma lauluga: Ühte asja ihkan üle kõige."

Eesti rahwa kiriklikkudest laulikutest räägitakse selle raamatu isejaos.

Kõikide waimulikkude laulikute elu ja püüdmist aga ehtis Jeesuse nimi, mis üle iga nime on, keda kõikide keel peab üles tunnistama ja kelle ees kõikide põlwed peawad endid nõtkutama. Selle Jeesuse Kristuse nimi, kes on kõikide üle Jumal, olgu kiidetud igawesti, jäägu meie warjupaigaks meie kuulsuseks ja kiituseks kõigil aegadel.

Rewolutsiooni ajajärk.

Kaheksateistkümnendama aastasaja lõpul ja 19. aastasaja alguse käisiwad jumaliku karistuse mürinad suure hooga üle Euroopamaa ristirahwa ja paniwad weristes liikumistes kõike, mis senini kõikumata seisnud, troonid, altarid ja seltskonna kohkuma. Sool oli tuimaks läinud, sellepärast laskis ta Jumal inimestel ära tallata. Iseäranis raske oli Jumala kohus Prantsusmaal, kus Jumal terwele ristirahwale silmade ette seadis, missugune wiimane kohus saab olema ja wiimsed hädad ning hirmus ärakaotamise töö, milleşt prohwet Taaniel räägib. Kõik ristiusu maad pidiwad tundma, kui raske karistus ka nendegi pääle wõib tulla, kui nemad meelt ei paranda ja ümber ei pööra. Prantsusmaal oliwad aga ka patud juba taewasse kisendama hakanud. Tõsiseid ristiinimesi, nii hästi protestantlaste kui katuliiklaste hulgas oli taga kiusatud; uskmata meel ja jultunud usupilkamine oli laialt maad wõtnud; ristirahwa eneşe keskes oli jumalateenistus silmakirjalikeks saanud, inimesed elasiwad kõige lodewamat ning kõlwatumamat elu, ilma et nad häbi oleks tunnud ehk mõtlema oleks jäänud.

Meie nägime ülewalpool, kuda protestandi usuline würst Heinrich IV. Prantsuse kuningaks saades katuliku usu wastu wõttis, üteldes, et kuninglik kroon küll ühe missa (katuliku jumalateenistuse) wäärt on ja kuda see kuningas oma endiseid usuwendi meeles pidades Nanti edikti usuşalliwuse wälja kuulutas. Aga seşt ajast saadik ei seisnud ka tema kroon enam kindlalt ta pääs. Heinrich IV. torgati odaga surnuks. Tema järeltulijad langesiwad weel sügawamale. Küll näis asi kord nii, nagu oleks Prantsusmaa Heinrichi pojapoja Ludwig XIV. (1661—1715) ajal enne nägemata kõrgusele tõusnud. Aga selle kuninga wälispidise hiilguse ja auu all peitusiwad hirmsad mädahaawad. Ludwigi kuningliku koja kombed ja wiisid oliwad sell ajal küll kõigile Euroopa walitsewatele kodadele mõõduandwad, aga see oli ainult wäljaspidises peenemas seltskondlikus ümberkäimises nii; seespool oli kõige ropem ja lodewam elu päewakorral. Ja ka kõlbline langemine lagunes siit üle terwe Euroopa laiali. Parwede kaupa woolas Saksamaa aadeli noorsugu, würstide pojad ning printsid eesotsas Pariisi, et uut ebajumalat kummardada ja maailma elu õige maitsta saada. Kui õppinud jumalasalgajad, usupilkajad, himude orjad ning rahwa-

Keiser Napooleon I. surmawoodil.

kurnajad tuliwad suurem osa neist tagasi. Selle jultunud eluwiisiga ühines Ludwigi XIV. despotiline wali walitsus, mida tema enese sõna: „Kuningriik olen mina“ kõige paremini meile kujutab. Kõik, ka usk pidi Prantsusmaal ühe wormi sisse walatama ja kuninga tahtmist mööda jesuiitide abil ümber muudetama. Selles mõttes kaotas kuningas aastal 1685 ka Nanti edikti ära. Protestantlastel ei olnud enam oma usu kombeid pidada. Kõik pidi katulikuks saama. Prantsusmaa muutus suureks jahiplatsiks, kus protestantlasi ja hugenotta kui metslinduſid taga aeti. Neile pandi sõjawäe ratsanikud majadesse elama, kes nende mitme aasta sees kogutud wara ära raiskasiwad, kes mehi pekſiwad, naiste kallal häbitööd tegiwad, lapsi ära wiisiwad ja neid katuliku koolidesse ning kloostritesse andsiwad. Kõik ewangeliumi usu kirikud Prantsusmaal pidiwad ära lõhutama, kõik Kalwini õpetuse järele peetawad jumalateenistused ära kaduma. Kõik protestandi usulised waimulikud mehed, kes katuliku usku pöörda ei tahtnud, pidiwad surma nuhtluse uhal 14 päewa jooksul Prantsusmaalt wälja minema, kes aga katuliku usku pööraſiwad kõrgema palga saama ja kõigist maksudest wabastatama. Protestantlik kooliõpetus keelati ära. Kõik weel sündiwaid lapsi pidi katuliku usukombe järele ristitama ja üles kaswatatama. Ewangeliumi usu jumalateenistuse pidamise pääle pandi surma nuhtlus. Juba Ludwigi XIV. troonile astumisega oliwad need tagakiusamised alanud. Suur hulk hugenotta oli siis Shweizi, Saksa-, Inglis- ja Hollandimaale rännanud. Nanti edikti kaotamisega keelati ka wäljarändamine ära. Sala kombel katsusiwad nüüd protestantlased põgeneda ja neid lahkus Prantsusmaalt weel kunni 50000 perekonda. Kui wägiwaldne katuliku usku pööramine algas ja Lõuna-Prantsusmaale mäeelanikkude juurde ulatas, hakkasiwad need sõjariistadega wasta. Prohwetid ärkasiwad rahwa keskel; maa rüüstati ära, aga kahekümne aasta jooksul ei jõudnud Prantsuse sõjawäed neist kamsuli kandjatest (kamisardidest) jagu saada. Pidi nendega rahu tehtama ja wägiwaldne katuliku usu wäljalaotamine nende keskel pooleli jäetama. Päraſtpoole aga hakati uuesti neid tagakiusama. Aastal 1715, natukene aega enne oma surma, andis Ludwig XIV. käsukirja wälja, kus kuulutati, et protestandi usk nüüd Prantsusmaalt täiesti kadunud olla.

See kuninglik sõna oli küll tühi uhkustamine ja ülbe wale. Tuhandeid oli Jumal enesele jätnud, kes oma põlwi Baali ees mitte ei olnud nikutanud ja hingekarjasteſt ei olnud ka puudus, kes alatises surma hädaohus mitte oma laiali läinud lambaid ei oleks üles otsinud, neid usus kinnitanud ning korralikkudesse kogudustesse ühendanud. Nende „kõrbe kiriku“ asutajate hulgas on tähtsamad Anton Court (= Kurt) ja Paul Rabaut (= Rabou).

Anton Court (sünd. 1696) oli juba poisikesena waimustatud kuulaja, kui tema isa majas üleaedsed õhtuti lukus uste taga ja hirmu pärast taga-ajajate eest tasase häälega kolde tule ääres kamisardide tegudest ja weretunnistajate kannatamisest juttu westsiwad. Kui Antoni waga ema ööseti wälja hiilis, et salajas peetawale jumalateenistusele minna, oli poiss warsi ta kannul ja ei jätnud enne maha palumast, kui ema ta jumalateenistusele kaasa wõtnud. Kui ta

waewalt kaheteistkümne aastaseks oli saanud, tuli ta ühe juurde nendest wähestest õpetajatest, kes salaja mööda maad weel julgesiwad jutlusi pidada, ja hakkas juba ise warsi usujulgeid koneside pidama. Tema konedel oli tagakiusatawate kohta nõiduslik mõju. Aga suured puudused ja pikad teekonnad wiskasiwad ta warsi töbewoodile. Haigewoodi waiksuses tuli ta otsusele, Prantsusmaa lõhutud ewangeliumi kirikut jälle kohendada. Kui ta terweks oli saanud, kutsus ta mõned tublimad usuwennad ning õpetajad nõuupidamiseks kokku. See oli lõikusekuu 21. päewal 1715, kui mõni päew päraft Ludwig XVI. surma üheksa meest tema eestwõttel kokku astusiwad ja Courti nõuu täitmisele asusiwad. Mitte sõjariistus ei tahtnud need mehed wasta hakata, waid nende hüüdsõna pidi olema: tasane kindel ja ustaw kinnipidamine tõe sõnast. Ka pidi märatsewate prohwetite ning naiskõnelejate asemele korraldatud õpetajate seisus astuma ja osawamatest ning tublimatest koguduse liikmetest wanemad walitama, kes koosolekuid kokku kutsuksiwad, koguduse elutiisi üle walwaksiwad, jumalateenistuse kohte ning aegu kõrbetes ära määraksiwad, waimulikka mehi jumalateenistuste pidamistele palukssiwad ja nende warjamise ning ülespidamise eest hoolitsekssiwad. Ühe ringkonna wanemad pidiwad sinuditeks kokku astuma. Ringkondade sinudite üle pidi rahwasinud seisma õpetajate ammeti panemise ning üleüldiste asjade ajamise tarwis. Courti töö edenes suurepäraliselt. Teekondadel oliwad teda alalisti noored usujulged ning ohwrimeelsed noored mehed saatmas, keda ta Püha kirja tundmises õpetas ja õpetajateks ning surmani julgeteks usutunnistajateks kaswatas. Oli tõesti julgust tarwis, et õpetaja olla. Wiis nendest õpetajaist, kes Courti esimesest nõuupidamisest osa oliwad wõtnud, wõeti järgmisel aastal kinni ja tapeti ära. Courti pää pääle määrati 10000 liiri (= 3750 rubla) Wiimati läks Court Losanni Shweizi maale ning asutas siia usuõpetajate seminari, mida ta ise juhatas. See kool oli päris „suremise kool, kes kõige märatsemise wasta seisis ja wahetpidamata oma õpilasi weretunnistajateks timukate ette saatis." Enam kui 100 surmani julget waimulikku meest kaswatas see seminar „Kõrbe kirikule." Kui Court aastal 1744 uuesti isamaale tagasi tuli, woolas rahwas sääl, kus enne 20 kunni 30 inimest tema ümber koos oli olnud, tuhandetena teda kuulama. Courti töö kandis nüüd nii hääd wilja, et wiimasel rahwuslikule sinudile enne rewolutsiooni 15 prowintsist 600000 hugenotti oma asemikka oli saatnud.

Anton Court aga ei näinud oma töö kaswamist ja usuwabaduse algust mitte. Küll aga oli selle edenemise tunnistaja tema õpilane Paul Rabaut (= Raboo), kõrbe jutlustajate pää. See mees oli aastal 1718 Nimsi lähedal wagadest, jõukaist wanemaist sündinud. Juba noores eas hakkas Courti töö teda waimustama. Rabaut astus Courti seminari Losannis ja waliti juba 23 aastaselt Nimsi prowintsi õpetajaks. Enam kui poolsada aastat pidas ta oma ammetit. Tema jutluse suur külgetõmbamise jõud ja tema truudus wõitsiwad pea tema ametiwendade ning koguduste sõpruse, nii et tema nüüd otsegu enne teda Court reformeeritud kiriku waimlikseks juhatajaks sai. Ka Rabaut aegu woolas palju märtrite werd. Aastal 1749 mõistis Bordoo linna

kohus 18 paari, kes endid ewangeliumi usu kombe järele oliwad laulatada lasknud, mehed sunnitööle ja naised wangihoone. Kui mitmes paigas jälle katset tehti dragunite läbi, kes mehi piinasiwad ja naiste kallal häbitööd tegiwad, inimesi katuliku usku saada, sündis rahwa seas suur liikumine, ja kodusõda ähwardas tulla. Rabaut aga käis sellel raskel ajal wäsimata nagu ikka ühest kohast teise, tröostis ja noomis, palus ja õpetas, manitses sõnakuulelikud olla ülemate wasta, ka ülekohtuste ülemate wasta, waiksed olla ja kiusatusi wälja kannatada. Teda ennast waritseti ühte lugu taga, et teda kinni wõtta, ja ähwardati wõlla ning piinarattaga.

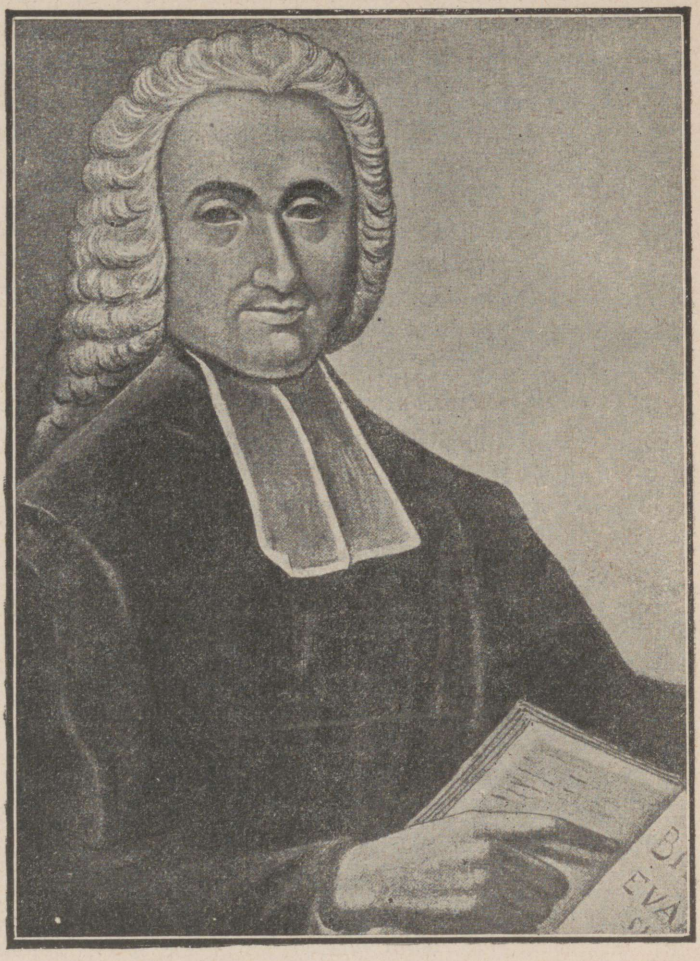

Paul Rabaut.

Niisugust rasket elu ei elanud mitte üksikud, waid kuussada tuhat Prantsuse kodanikku ja terwelt 104 aastat ühte soodu, aastast 1685 kunni 1789, s. o. Nanti ediktist kunni Prantsuse rewolutsioonini. See oli ewangeliumi usulistele suureks rõõmuks, kui rahwuslik koosolek jõulukuu 24. päewal aastal 1789 neile jõuluks usuwabaduse andis. Ja pööre oli nii suur, et endise ewangeliumi kirikuõpetaja Rabaut poeg rahwusliku koosoleku juhatajaks waliti. Ehk küll wana Rabaut sellest suurt rõõmu tundis, sellegipärast ei jäänud rewolutsiooni warjuküljed temast mitte tähele panemata. Oma pojale kirjutas ta: „Jumal tänatud, et Jumal armuga meie pääle on waadanud ja asja nii seadnud, et Prantsusmaa Sinu walimise läbi hiilgawalt seda lugemata wiletsust tasub, mis ta meie pääle oli saatnud. — Aga ära oma silma petta lase kõige selle pärast. Wõi arwad Sa

tõesti, et tõsine wabadus niisuguseſt rewolutsiooniſt (wägiwaldseſt riigikorra kukutamiseſt) wõib tulla? Prantsusmaa ei saa millalgi päästetud, kui ta mitte ennat sellele ei anna, kes päästab! Ja kes päästab, on niisama wähe Rousseau (Rusſoo) kui Voltaire (Woltäär), kui paawſt." — Kui õieti kriſtlik wanakene aega hindanud oli, tuli pea nähtawale. Juba kolme aasta pärast mõisteti noor Rabaut ühes teiste parajusmeelsetega hirmumeeste poolt surma ja wana Rabaut pandi wangi. Pääle hirmuwalitsuse aega sai ta aga lahti ja suri warsi pärast seda 84 aastases wanuses.

Wiimane ewangeliumi usu õpetaja hukkamine Prantsusmaal saadeti aastal 1761 toime. Noor tuline jutlusemees Paul Rochette (Roshett) wõeti ammetitalitusel kinni ja wiidi minema. Kolm tema meelelist aadeli noortmeest wennakseb Grenier, tõttasiwad kinniwõtjatele järele, et oma armast õpetajat nende käest päästa. Sääl wõeti ka nemad wangi. Kõik neli mõisteti surma. Kui märtritele surmaotsus ette loeti, hüüdsiwad nad: „Siis olgu surm! Wõtku Jumal, mis meie toome, armulikult wastu!" Järgmisel 1762 aastal tapeti Jean Calas (Shan Kalaa) keegi Tuluuse linna kaupmees kohtulikult ära. Selle lugupeetud protestantlase poeg oli enese ära poonud, ja warsi lagunes ärewil olewas linnas jutt laiali, isa ning wennad olla tema tapnud, seest et tema oma usku mitte ei olewat tahtnud ära wanduda. Jseenese tapja maeti suure auuga kui katuliku usu weretunnistaja maha, ta isa aga mõisteti surma ja läks selle warandus kroonu kätte, kuna ta lapsed wangitorni heideti. Kohtunikud põhjendasiwad oma otsust sellega, et protestandi usulistelt wanematelt nende usk seda nõuda, et lapsed ära tapetakse, kui nad katuliku usku ära langeda tahtwat. Kolme aasta pärast uuriti asi uuesti läbi ja leiti Jean Calas täiesti süüta olewat. Nüüd saiwad ta lapsed isa waranduse kätte. See oli pääasjalikult kuulsa kirjaniku Voltaires (= Woltäär)'i töö, et asi wälja tuli ja see tegu awaliku põlgtuse alla langes. Nii mõnegi hää asja eest, mis õieti ristiusk toonud oli, on Voltair'e wõidelnud. See on tolle ajale suureks häbiks ja näitab kui sügawale ristiusk langenud oli, et mitte kriſtliku kiriku ülemad, waid ristiusu wastased ristiusu hääde eest, nagu ususallimuse, wabaduse ja õiguse eest wõidelnud — „Tahate teie oma õpetaja wääriliseb olla — ütles Voltaire katuliku usulistele, „siis saage märtriteks, aga mitte timukateks."

Voltaire ise aga oli suur ristiusu wastane, kes kui osaw ning kuulus kirjanik oma waimurikka sule läbi palju umbusu ning langetamise seemet mitte ükst Prantsusmaal, waid terwes Euroopas wälja külwas. Oma hariduse sai Voltaire Pariisis jesuiitide koolis. Tema tarkuseſt ja töötõimuſt oli iseäranis waimustatud Preisi kuningas Friedrich II. See kuningas, kes omas riigis lubas igatühte oma wiisi järele õndsaks saada, oli noore ea ekſimiste pärast palju kannatada saanud, mille tõttu ta wanas eas palju kõlbluse meheks oli muutunud. Jseäranis kindel oli tema kui riigi ülema teenri kohuse tundmus. Aga ristiusust, milleſt ta ainult kuiwi õpetuse lauseid tundma oli õppinud, ei pidanud ta suurt lugu. „Elaw usk ei ole mitte minu asi, aga küll on kriſtlik kõlbluse õpetus (moraal) minu elu eeskiri." — Voltaireſt pidas Friedrich II.

nii suurt lugu, et ta temale kirjutas: „Üks Jumal on ja üks Voltaire maailmas, ja Jumalal on ühte Voltairi tarwis olnud, et seda aastasada armsaks teha“ Pärastpoole jahtus kuninga armastus Voltairi wasta tema ahne meele ja madala mõtlemise wiisi tõttu. Voltaire ei olnud mitte ainult raha-ahne, waid ka auu-ahne. Suur waim oli ta küll. Aga kui see mees ütelda julges, et tema selle kiriku, mille kaksteistkümmend ehitanud, üksi maha kisub, kui ta ette kuulutas, et mõne kümne aasta pärast ristiusk maa päält on kadunud, siis naeris tema üle see, kes taewas istub. Sest sada aastat pärast seda oli selles majas, kus Voltaire oli elanud, piibliladu. Voltaire surm oli aga kohutaw. Tema arst ütleb, seda kirjeldades: „Ta lahkus nagu põrguwaimudest taga aetud. Ma wõin ainult kohkudes selle pääle mõtelda. Ma soowiksin, et kõik, keda Voltaire raamatud eksiteele wiinud, tema surma juures tunnismeesteks olekssiwad olnud.“

Niisama suurt auu ja lugupidamist leidis Genflane J. J. Rousseau (= Russoo), kes ka 1778 suri. Tema oli kallimeelne iseloom. Materialistide wasta tunnistas Rousseau inimese kõrgemat otstarbet tulewas elus ja üht kõrgemat olewust. — Jumal, wabadus ja surematus oliwad tema meelest olemas. Aga patust ja lunastamisest Jumala armu läbi Jeesuse Kristuse sees, ei tahtnud ta midagi teada. Rousseau lipuhüüd on: Tagasi kohtlase meele ja looduse lihtsuse juure! Seda mõtet seletab iseäranis tema kuulus raamat „Emil.“ — Rousseau elu aga ei käinud tema põhjusmõtetega kokku. Tema omad lapsed kaswatati sohilaste majas üles. Ehk ta küll Pariisi linna tema lodewuse pärast hukka mõistis, armastas ta siiski sääl käia. Kristusest rääkis ta auukartusega. „Jeesuse surm oli ühe Jumala surm“ — on tema sõnad, mis Napoleon I. Helena saarel korrata armastas. Oma toreda keele ja sütitawate looduse kirjelduste ning suure waimustuse tõttu wabaduse jaoks on Rousseau raamatute mõju wäga suur olnud. Siiski on kahju, mis need raamatud toonud, suurem olnud kui nende kasu. Kahjulikumad oliwad ommetigi Voltaire raamatud, kes awalikult uskmata meele poole hoidis.

Kaugemale läks materialismuses La Mettrie, kes omas raamatus „Inimene on masin“ kõike lugupidamist Jumala ja kõrgema kohtu wasta katsus ära häwitada. Kurja ja hää wahel wahet tegemine olla preestrite wälja mõeldud. La Mettrie kaebas aga wahel, et kesk tema lihameele teguside südametunnistus teda weel waewama tulewat.

Diderot (= Dideroo), ka kuulus wabalt mõtleja, lootis, et wiimane kuningas siis ära kägistatakse, kui wiimase preestri soolikad wälja kukuwad. Ka Helvetius (= Helweetsius) wõitles kõlbluse ja usu wasta.

Niisugusest külwist, mida waenlane pää-asjalikult Prantsusmaa kirikus külwata wõis, kui wahid magasiwad ja enese liha eest hoolt kantsiwad, tärkas Prantsuse rewolutsioon, mis kõik troonid ja altarid ümber wiskas ja seaduse, õiguse ning ristiusu jalge alla tallas. Meie ei taha selleşt suureşt wooluşt muud tähele panna kui seda, kudas ristikoguduse käsi selle juures käis.

Warsi pääle rewolutsiooni algust tegi rahwuslik koosolek — (Natsionaalkogu 1789—1791) — otsuseks, küll mitte rahwa usku häwitada, küll aga preestrite wõimu wähendada ja riigi rahalaegast tema hädaohust kiriku waranduse ärawõtmise läbi päästa. — Waimulikud mehed pidiwad riigi poolt palka saama, rahwa poolt walitama ja uue seaduse pääle wannutatud olema. Kümnes kaotati ära. Paawst ja teised piiskopid keelasiwad nüüd wande wandumised ära. Aga kõik preestrid, kes uue seaduse pääle endid ei lasknud wannutada, pidiwad wälja randama, nagu 100 aastat enne neid ewangeliumi usulised katuliiklaste tagakiusamisel Prantsusmaalt oliwad walja rändama pidanud. Nüüd tuli löök löögi järele. Natsionaalkonwent (1792—1794) mõistis kuninga surma, kaotas ristiusu seaduse põhjal ära, keelas jumalateenistust pidamast, pani üle 2000 kiriku kinni, muutis aja arwamise, kuna aastaid enam mitte Kristuse sündimisest ei pidanud lugema, waid rewolutsiooni algusest. Pühapäewade asemel seati 36 püha aastas, mida iga 10 päewa tagant pühitseti ja mis isamaa, wabaduse, wooruse j. n. e. auks pühendatud oliwad. Kui katuliku preestrid ja ewangeliumi usulikud waimulikud mehed konwendil oma ammeti maha paniwad seletusega, et sest ajast pääle riigi seadus nende ewangelium saab olema ja et teist ewangeliumi olemas ei ole, süttis rahwa wiha ristiusu kommete wasta põrgulikult põlema. Rahwas tungis nüüd kirikutesse, wiskas ristid altaritelt ümber ja wiskas kõik, mis kirikutes põletamiseks sünnis oli, tulde. Elawa Jumala asemel kuulutati inimese mõistus jumalaks. Aastal 1793 wõeti üks ooperilauljanna, pandi temale walge ülewalt lahtine riie ja taewakarwa sinine pääliskuub selga ja weeti rahwa rõõmu hüüetel wankriga kui „mõistuse jumalat“ läbi Pariisi linna. Siis wiidi neiu ühte kirikusse, pandi altari pääle istuma ja kummardati tema ette. See jumal sai küll pärast haleda otsa. Mitmes kirikus, mis nüüd mõistuse templiteks oliwad ümber muudetud, tehti niisamasugust Jumalat teotawat tegu järele. Enamasti oliwad need langenud, poolpaljad naisterahwad, keda mõistuse jumala esitajateks seati. — Jumala teenistuste asemel peeti iga 10 päewa tagant Prantsuse kogudustes isamaalisi pühi, kus õpetaja asemel linnapää ehk mõni kutsutud kõneleja wabaduse häätegude ja sundijate kuritegude üle kõnelema pidi. Niisuguse jumalasalgamisega, kus inimesed ise Jumala templites maha istusiwad, endid Jumalaks kuulutades (waata 2 Tessaloonika r. r.), käis käsi käes sõge ja wihane metsik meel, mis kalliste käsikirjade ning raamatute põletamisest ja kunsttööde lõhkumisest rõõmu tundis; koguni Straasburgi münsteri (linna-kiriku) torni taheti ära kanda, sest et ta juhtmõttega „kõik peab üheseguseks saama“ kokku ei käinud. — Järgnes werejänuline, kole inimeste tapmine, kus mitmed tuhanded surma saiwad, kellest aga kuidagi wiisi arwata oli, et nad uue ilmakorraga mitte rahul ei ole.

Wahet pidamata tegi Pariisis ja terwes Prantsusmaal kole tapmise masin (giljotiine) tööd, ja woolas weeri ojadena. Sääl muutus ususallimus ning usuwabadus üle öö kõige koledamaks sundimiseks. Keegi naine tapeti ainult selle pärast ära, et teda oli Jumalat palumas tabatud ja üks käsitööline selle pärast, et ta köue müristamist kuuldes risti oli ette löönud. Kui mihklikuul

1793 rewolutsioon kõige kõrgemale tipule oli tõusnud, loeti Prantsusmaal 40000 mässulist kohtukoda, mitu tuhat timukat ja paika, kus päewiti 30 kunni 40 inimest ära tapeti. Sagedasti oliwad kõige tublimate meeste ja naiste pääd, mida langema nähti. Esiteks tapeti neid, kes kiriku ja kuninga poolt seisiwad, siis juba parajusmeelseid, lugupeetud ja auusaid wabariiklasi (girondistisid), keda karemeelsed, punased wabariiklased (mäe-erakond, jakobiinerid) hukka mõistsiwad. Wiimaks jõudis ots juba punaste eneste kätte; üks kartis üht, teine teist ja ei wõinud enam oma pää eest julge olla, nii kaua kui teise pää weel otsas seisis; nii katsus igaüks tapmisega teisest ette jõuda. Nii langesiwad ka rewolutsiooni pääjuhid ise teine teise järele: Danton, Marat (= Maraa) ja wiimaks ka Robespierre (= Robespjärr), kõige werisem wabaduse ja isamaaliku wooruse eest wõitleja. -- Pärast tema surma saadi wabamalt hingata; wangihoonete uksed tehti lahti, harilikud toimetamised algasiwad uuesti, ristiusku hakati jälle sallima, peenemad kombed pandi seltskondlikus elus uuesti maksma. Mõne aasta pärast tuli ka Napoleoni raudne sunniwalitsus. Riigimehe silmaga nägi ta ära, et ilma usuta asi ei lähe: ta pani katuliku usu uuesti maksma ja andis teistele uskudele wabaduse. Napoleon ise aga ei olnud mitte usumees: ristiusku ja kirikut pidas tema ainult oma auuahnete otstarwete abinõuuks. Paawst pidi Prantsusmaale tulema ja teda keisriks salwima, et tema troon katuliku usku rahwa seas suurema pühaduse saaks. Paawstiga aga toimetas Napoleon nagu tahtis. Et paawst keisrile mitte igapidi meele järele ei olnud, siis wõttis keiser temalt kirikuriigi ära ja kuulutas oma eelkäija Karl Suure kingituse tühjaks. Paawsti Piius VII. wõttis ta koguni wangi. Wankrid, hobused ja teenrid ja koguni tint ning sulg wõeti paawstilt selle pärast ära, et ta oli julgenud keisert wande alla panna ja temale wägiwaldse waheleşegamise pärast kirikuasjadesse wasta hakata. Wast aastal 1814, kui Napoleon langes, sai Piius VII. uuesti Rooma tagasi tulla, kus ta kõik endised waimulikud ning ilmalikud õigused jälle enese kätte wõttis.

Ristiusu tunnistajad rewolutsiooni ajal.

a rewolutsiooni pimedat ööd oliwad tähed walgustamas — taewariigi tunnistajad ning õpetajad, kes sellele walele, et inimene iseenese abil, ilma Jumalata ning usuta õnnelikuks wõiwat saada ja walitsus, kord ja kohus ilma sügawama põhjata olewat, puhta tõe wasta seadsiwad. Saksamaal oli iseäranis Württemberg, kus kesk seda aega, kus mõistuse usk maad wõttis, mehi leidus, kes usuõpetuses ning kirikus kindlasti Püha kirja ja jumaliku ilmutamise põhja pääl seisiwad. Meie nimetame siin ainult Bengeli, kahekssateistkümne aastasaja kirikuisa Hedingeri, Ötingeri, Roosi. Züürichi kiriku kindel tugi oli iseäranis Joh. Jak. Hess (1741—1782), kes hulga raamatute läbi jumalikkude ilmutuste ja Jeesuse elu üle usu elule palju kasu saatis. Iseäranis tähtjas on tema raamat: „Jeesuse kolme wiimase eluaasta ajalugu.“ Põhja- ja Läne-Saksamaal oliwad iseäranis Klopstock, Gellert, Mathias Klaudius, Jung-Stilling ja Hamann, kes jumaliku ilmutuse mõtte eest seisiwad.

Prantsusmaal, rewolutsiooni wõitluse wäljal enesel, elas ja liikus Johann Friedrich Oberlin (sünd. 1740). Ta oli usuteadust õppinud. Kui tõsise mõttega mees tema juba omas noores põlwes oli, näitab leping, mille tema kui kahekümne aastane noormees kirjalikult Jumalaga oli maha teinud ja mille ta oma allkirjaga pärastpoole uuesti uuendas: „Mina tunnistan tänasest päewast, et Issand minu Jumal on; mina tunnistan, et mina ennast tema laste hulka arwan ja tema rahwa seast olen. Mina ütlen kõigist neist wõimudest lahti, kes enne minu hinge üle walitsesiwad ja kõigest, mis mind oma Jumalast lahutab.“ — Kahekümnesaastasme aastasalt kutsuti Oberlin Steinthali õpetajaks. Kogudus oli wälimiselt ning waimliselt kauniste hooletuse pähä jäetud ja oli siin palju tööd ning kannatust. Seda tegi ka Oberlin kõige 59 aastasel ammeti ajal. Surmani jäi ta oma kogudusele ustawaks. Esiotsa oldi küll ta wasta. Aga Oberlin mõistis kõik wastase oleku armastuse, tarkuse ning wäsimata töö ning palwe läbi ära wõita, nii et teda elu õhtul kui „Steinthali koguduse isa“ suures auus peeti.

Oberlini tegewus on wäga laialine olnud. Steinthalis ei olnud kooli. Oberlin ei puhanud enne, kui ta kooli tubli kooliõpetajaga oli käima pannud. Steinthalis ei olnud õigeid teid, mis selle nurga läbikäimist muu maailmaga wäga takistas ja ka haridust ja töästust ei lubanud edendada. Oberlin pidas Jumala abiga hoolt teede eest ja tegi ise siin juures tööd. Kiriku tee kohta, mis wäga tüma oli, arwas Oberlin, et kui iga kirikuline iga kord, kui ta kirikusse tuleb, ühe kiwi ühes tooks, warsi tee paraneks. Ise ta tegi seda igakord kui ta kirikusse läks. Ta hoolitses ka oma koguduse pöllutööstuse ning käsitööstuse eest. Ta asutas hoiu- ja waestekassasid. Ka haigeid ei unustanud ta mitte ära. Nii sai Steinthal Oberlini ajal hoopis teise näo, kui tall enne oli olnud. Ka Oberlini jutlused oliwad mõjuwad.

J. A. Bengel.

Kui Prantsuse rewolutsioon tõusis, lootis Oberlin alguses temast wäga palju. Aga hirmuwalitsuse ajal, kus Jumal ja jumalateenistus kolikambri mõisteti, läks Oberlini seisukord raskeks. Siiski ei jätnud ta oma kogudust maha. Ka Steinthalist sai siis „isamaalik rahwa ühisus." Mässuliste ammetnikkude walimisel oskas aga Oberlin asja nii käända, et tema tubli kooliõpetaja presidendiks, tema ise aga „könelejaks wennaks" waliti. Pariisi walitsuse poolt määratud kodanlikkude pidude pidamise paigaks määrati koolimaja kitsuse pärast kirik. Siin pidas Oberlin oma könesid, küll mitte kantslilt ja ammetikuues, aga siiski oma ilmawaate möttes. Ta pidas, nii nagu kästud,

könesid sunniwalitsuse wasta ning selle ära kaotamise ja kodanlikkude wooruste üle. Ta ütles näituseks oma koguduse talupoegade wasta: „Etteloetud walitsuse käsu pääle pean ma sunniwalitseja wasta ja tema ära kaotamise poolt könelema. Sunniwalitsejaid on aga igal ajal olnud. Steinthalis niisugust küll praegu ei ole. Aga ma tean teile sundijaid nimetada, kes mitte ainult teie majades, waid ka teie südametes elawad: tapmine, abielu rikumine, hoorus, lihahimu ja jumalakartmata olek. Neist tahan ma teile rääkida ja teile ka öelda, kuida neid ära kaotada saab. Teist abinõuu nende wasta igawesti ei ole kui ainult õndsus Jeesuse Kristuse sees." — Kui Oberlin wähe aega oli niisugusel kodanlisel koosolekul rääkinud, ütles ta: „Kas see mitte minule ja teile parem ei oleks, kui meie wahel laulaksime? Et meie aga muid laule ei mõista, siis panen ma ette oma lauluraamatust ühe laulu laulda." Nii jäi sellel suurel äralangemise ajal Steinthalis kõik wana wiisi ja see tõmbas kui täht, mis ümberringi paistab, paljusid ligi, kes teisal pakutud kiwidega rahul ei olnud. — Oberlin on siiski rewolutsiooni ajal kaks korda wangis olnud ja ei oleks teisel korral mitte oma koguduse juurde tagasi tulnud, kui mitte Robespierre langemise läbi rewolutsiooni wool teisale ei oleks käänanud.

J. F. Oberlin.

Ehk küll enne suurt rewolutsiooni surnud, tuleb siin kohal ka nimetada Albrecht von Haller. Tema ei olnud küll mitte usuteadlane, on aga siiski oma aja mõistuse meeste ja Jumala palgajate wasta wõidelnud. Teaduses oli ta kuulus kui anatoom, taimeteadlane, arst, luuletaja ja politika mees. Jseäranis on ta Voltaire wasta wälja astunud. Uhes kohas ütleb ta wõitlemise kohta Voltairega: „Wõitlus Voltairega ei ole nii wäga raske, kui see ehk esiteks näib. Et ta wanu keeli ei tunne, siis ei ole ta Püha kirja alguskeeles

mitte lugenud. Mis ta wanade rahwaste ajalooſt ja eluſt teab, ſeda ei ole ta mitte õigeteſt hallikateſt õppinud. Et ta oma uurimistes wäga pääliskaudne on, ſiiis on ta ſääl juures ainult ſeda näinud, mis ta näha ſoowis. Ta püüab ſada korda korratud wastalauſeid uute ehetega kaunistada, juſt nagu annaks lauſete iludus lauſetele jõudu.“ Voltaire pilkamiſe kohta kiriku, tema teenrite ja awaliku jutluſe üle ütleb Haller: „Ma olen ſagedasti mõttetarkade tänamata meele üle pääd murdnud, kes ſeda imeliſt abinõuu — rahwa elukombeid pehmendada ja parandada (jutluſt) põlgawad. Sookrates, Epikteet, kõik wanaaja targad olekſiwad ſelle pääle kui kõige ſuurema jumaluſe hääteo pääle waadanud.“ Haller ſuri aastal 1777.

Albrecht von Haller.

Wiis aastat enne Hallerit lahkus ſiiit ilmaſt üks imeline mees, Immanuel Swedenborg. Ta oli ühe ewangeliumi uſuliſe piiskopi poeg ſünd. aastal 1688. Ta oli hää uſuliku kaswatuſe ſaanud ja palju uurinud ning reiſinud. Tema teaduslikkude kirjade arw looduſeteaduſeſt, mis kõik Ladina keeli on kirjutatud, on ſuur. Abielus ei olnud ta iialgi. Aasta 1743 tõi tema elusſe ſuure pöörde. Nagu ta arwas, ilmus temale Londonis oleku ajal Jumal walguſe kiirte mehe näol ja ütles temale: „Mina olen ſind wälja walinud, et ſa inimestele Püha kirja ſiſemiſe ja waimliſe mõtte ära ſeletad; ma ütlen ſulle ette, mis ſa kirjutama pead.“ Swedenborg andis nüüd oma ammeti Rootſi maal käeſt ära, kus juures ta poole palka edaspidi elatisrahaks edaſi pidada wõis, ja pühendas ennaſt ſeſt ajaſt ſaadik miſſioni tööle, mille kohta ta weel ſurmawoodil tõendas, et ta ſelle Jumala käeſt ſaanud olla. Nüüd kirjutas ta ainult uſuſiſuliſi raamatuid. Tema pääkiri on Vera christiana religio (Õige riſtiuſk), neljas jaos, mis aastal 1770 ilmus.

Swedenborg tõendas, et ta inglitega läbi käiwat ja taewa ning põrgu sisse wõiwat waadata. Swedenborgi seletuse järele olewat inglid taewas õndsalt surnud inimesed ja kuradid põrgus kurjad inimesed. Waimud käiwat waimuliselt teine teisega läbi ja awaldawat ka nende inimeste kohta mõju, kes weel ihus on. Terwe inimese sugu on suure hulga hääde ning pahade mõjude tõttu nii sügawasse langenud, et ainult Jumala armutegu neid päästa wõis. Ka taewa tähti peab Swedenborg waimude asumise paigaks. „Et inimese waim ihust lahkudes inimeseks jääb ja ainult peenema inimesenäolise", waimulisema kuju saab, on minu meelest mu igapäewaste nähtuste põhjal, mis ma mitu aastat tähele olen pannud, täiesti kindel." Swedenborgi meelsus oli niisugune, et ükski temast ei julenud mõteldagi, et tema meelega petta tahab, ja kes temale wasta rääkima hakkas, selle suu pani ta warsi arusaamata wiisil äraseletamata näituste waral kinni. Swedenborgil oli ka suur and nägemata asju ära näha. Uhest nähtusest kirjutab Kant omas raamatus „Uhe waimude nägija unenäud": „See oli 1759. aasta lõpu poole, kui isand Swedenborg Inglismaalt tulles ühel päraſtlõunal Gothenburgis rannale astus. Sellsamal õhtul kutsuti tema ühte seltskonda ühe säälse rikka kupmehe juurde. Siin teatas ta häkitselt suure ehmatusega ja kohkumisega, et praegu Stokholmi linnas suur tulekahju häwitamise tööd tegewat. Mõne tunni päraſt, kui ta wahete wahel oli seltskonnaſt eemal käinud, andis ta seltskonnale teada, et tuli kustutatud olla ja kui palju ta kahju teinud. Kahe päewa päraſt tuli Stokholmiſt teade Gothenburgisse, mis Swedenborgi nägemisega täiesti ühte käis."

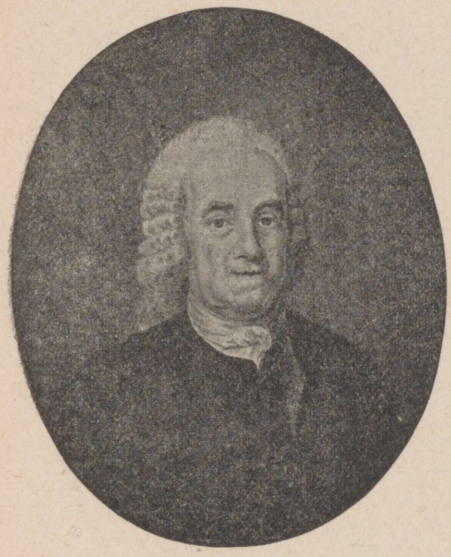

Swedenborg.

Selle pääle waatamata, et Swedenborgil waimudega ühtelugu tegemist oli, jäi tema inimese armastajaks ja täiesti kõlbliseks meheks, kes kui maailmas palju ümber käinud inimene wäga peened kombed enesele oli omandanud ja selle juures siiski lapseliku süüta meele enesele oli alale hoidnud. Et temaſt kuninga kojas ja ülemate waimulikkude ringkondades palju lugu peeti, siis ei juhtunud ta mitte ketserite kohtu kätte. Lühikese haiguse järele suri Swedenborg 85 aasta wanaduses.

Õigeusklik kiriklikus mõttes ei olnud Swedenborg mitte. Tema leidis, et Lutheruse usu õigeksſaamise õpetus armu läbi kõlblusele kardetaw olla, sest et ta kõik hoole teise häätegude pääle weeretab. Inimese patud wõtwat Kristus selle läbi ära, et ta kahetsejale uue jumaliku elu andwat, mille tuum armastus olewat. Kolmainus Jumal olla ühe ja selleſama Jumala kolmesugune ilmutamine. Õige kogudus, uus Jeruſalem wõiwat waſt Swedenburgi läbi

ilmutatud Jumala sõnast arusaamise põhjal elule tõusta. Pühal kirjal olewat kolmesugune tähendus: esimene käiwat täheşõna järele, teine sõna waimulise ja kolmas sõna waimuliku mõtte järele.

Swedenborg ise usulahku ei asutanud. Aga päraşt tema surma tekkis iseäranis suurtsugu ja haritud rahwa hulgas selts tema poolehoidjateşt. Swedenborgi raamatud pandi mitmesse keelde ümber. Inglismaal, Põhja-Ameerikas ja Saksamaal tekkisiwad kogudused, kes endid „Uue Jeruusalemma kirikuks“ kutsusiwad.

Selle päätüki sees tahame weel ühte meest meelde tuletada, kes nagu Hallergi Shweizimaal elas. See oli lugupeetud arsti poeg, Johann Kaspar Lavater Zürichis, sünd. aastal 1741. Poisikesena oli ta arg, õppimises pääliskaudne, ja ei olnud temast midagi iseäralist loota. Ommetigi rahustas üks kooliõpetaja tema wanemaid sõnadega: „Kasparist saab weel midagi.“ Aegapidi hakkaski ka asi paranema. Juba waraşelt tuli poisi sügaw usulik meel ja tema waikne südame elu Jumalaga nähtawale. Ta luges hää meelega piibelt, palwetas palju ja arwas sagedasti imelisel wiisil oma palweid kuulda wõetud olewat. Kooli aja lõpetades, hakkas ta usuteaduşt õppima ja tahtis kirikuõpetajaks saada. Jumala arm hoidis teda juba noorelt selle aja uskmata meele ja noore ea raskete pattude eest. Juba wara (21 aastaşelt) näitas ta oma julguşt ja õiguse armastust. Uks maaülematest, Grebel, kurnas wäga rahwaşt oma nõudmistega. Lavater kirjutas temale allkirjata kirja, kus sees ta teda wereimejaks ja kurjategijaks nimetas ja temale kaks kuud meeleparandamise aega andis, temale wastaşel korral Jumala nuhtlust ette kuulutades. Kui Grebel ennaşt ei parandanud, andis Lavater ühes oma sõbra Füsliga tema pääle kaebtuse sisse ja nõudis walju järele uurimist. Sellega sundis Lavater süüalust põgenema, nii et rahwas selleşt sundijaşt lahti sai. Lavater sai omal ajal wägewaks armuõpetuse kuulutajaks. Tema kõige parem kirjatöö on tema apologeetikaline (ristiusku kaitsja) raamat: „Pontsius Pilatus.“ Selles raamatus teeb ta uskmatuse kõigis tema kujudes tühjaks. Lavater otsis wastust küsimise pääle: Milleks peab armuõpetuse kuulutajaid pidama, kes püha tõsidusega Kristuse elu imejuhtumisi jutustawad? Kas meelega petjateks, või waeseteks otsuse wõimetumateks petetud meesteks? Wõi koguni luuletajaiks, kes sündmuste ja ajalooliku tõe pääle mitte palju rõhku ei pane. Lavater näitas, et kõik kolm arwamist waled on ja mõistuse wasta käiwad.

Küsimus: „Mis arwate teie Kristuseşt? Kelle poeg ta on?“ on kristliku kiriku suur elu küsimus enne ja nüüd. Kristus, tõsine Jumal ja tõsine inimene, lihas awalikuks saanud Jumal — see on see suur Jumala kartuse sala sai. Siin maksab, mis Ph. Johannes ütleb: „Kellel Poega ei ole, sellel ei ole Isa. Igalühel, kes üle astub ja ei jää mitte Kristuse õpetuse sisse, sell ei ole Jumalat (2 Joh. 9).“ — See näitab, sallimata meel olewat ja sallimus on ommeti kaunis asi! Aga sallimuseşt ei saa kõik õieti aru. Lavater

annab selle kohta selge seletuse. Aastal 1784 kirjutab ta oma „Südame kergitustes“ selle kohta järgnewalt: „Kui keegi sinudil õpetaks: Kristus ei ole mitte üles tõusnud, ta ei ole mitte meie kummardamise wääriline Issand ja wägew awitaja, siis ei wõiks ma seda omalt poolt mitte kuidagi lubada, et niisugune õpetaja weel sinudi liikmeks peetakse. Aga kaugemale ei tohi ma asjas ka mitte minna. Kui inimene oleksin ma kohustatud selle inimesele tema elu nii kergeks tegema kui iganes wõimalik. Kui tema erainimesena minu juurde tuleks, ei tohi ma teda kui inimest majast mitte wälja lükata, aga kui kristlikku wenda ei tohi ma niisugust, kes Kristuse õpetuse kõrwale heidab, mitte wastu wõtta.“

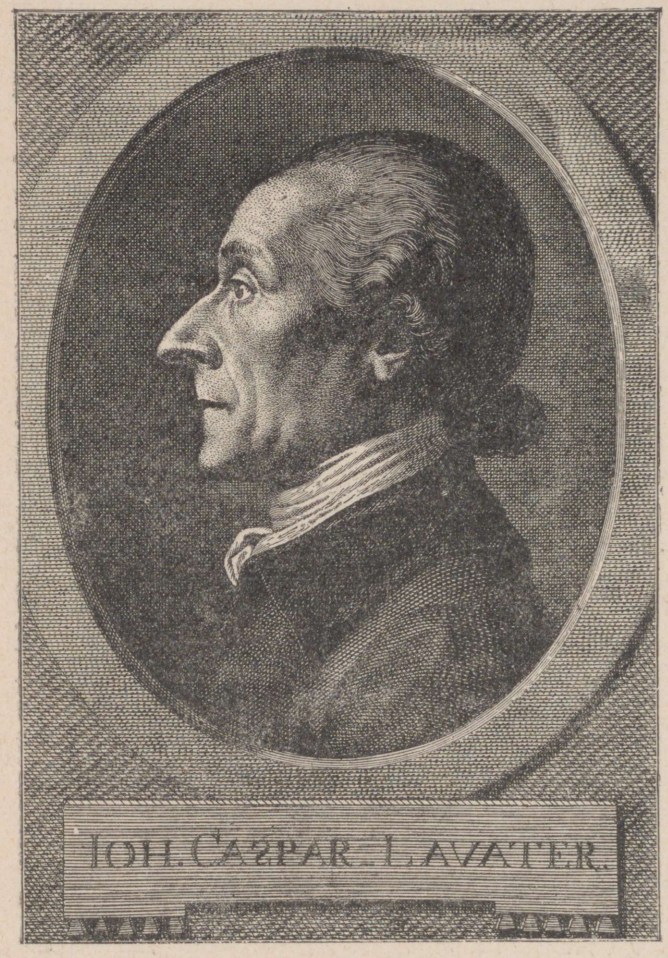

J. K. Lavater.

Lavateri tööl ja wagadusel on ka omad wead ja iseäraldused, nagu tema usk alaliste imede sisse. Siin on ta pettuse teel. Aga tema usk on ommetigi terwe, tõsine, kindel, mehine, rõõmus, ilma lahkusu püüdmisteta ja päänorutamisteta, täis inimese ja isamaa armastust. Oma wiimsel raskel tõbewoodil on tema usk kannatuses kindlaks jäänud. Kui prantslased Züürichi linna pääle tormi jooksiwad ja Lavater kimbutatud naistele appi tõttas, tabas teda ühe krenadeeri kuul rinnust. See oli mihklikuul 1799. Kuul rikkus luu, nii et luusööja sisse lõi ja pikalise walusa tõwe sünnitas, mis üle aasta kestis. Lavater ei nurisenud aga mitte, waid tänas Jumalat selle walu eest, millega Jumala Waim teda puhastas ja otsale walmistas. Wiimati nääri kuu 2. päewal 1801 pääsis ta omast waewast.

Kristliku usu uuesti ärkamine.

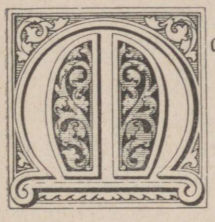

aailm riigid käiwad Jumala riigi eel, aga nad kaowad ära. Ka wägiwalla ja ülekohtu pääle rajatud Napooleoni maailmariik, kes Lõuna-Spaaniasse ja Egiptuseni ja koguni Moskwani oli tunginud, kestis ainult lühikest aega. Moskwa kremlis, keiserlikus lossis olla Napooleon selle jultunud sõna öelnud: „Kui Jumalat peaks olema, siis walitsegu tema taewas, maa pääl walitseb nüüd Napooleon.“ Selle juures pilkas ta palwete üle, mis waga keiser Aleksander I. kõigis Wenes kirikute wõõra wõidumehe wasta laskis pidada: „Palwetega loodawad nemad minu 600000 bajonetti wasta saada?“ Aga see uhkus tuli enne langemist. Moskwa põlemisest saadik hakkas Napooleoni käsi halwaste käima. Tema wägi aeti laiali; maha jäetud ja peaaegu üksinda ajas nüüd suur Napooleon wäikses saanis oma Prantsusmaa poole. Saksamaa tõusis ta wasta, Austria ja Wenemaa heitsiwad Saksamaaga ühte ja Napooleoni ruttu uuendatud sõjawägi löödi teist korda Leipzigi all, ning ta pidi ennast lahti ütlema. Ka tema kolmas katse, walitsust kätte saada, läks Waterloo all, Blücheri ning Wellingtoni wasta wõideldes, nurja. Nüüd pidi rewolutsiooni tormidest üles tõusnud ja rewolutsiooni aja waimuga täidetud kuulus Napooleon Bonaparte omast kätte saadud kõrgusest jälle alla astuma, ja oli tall nüüd kaugel Ph. Helena kaljusaarel aega wõimu üle, kes kõik juhatab, järele mõtelda. Mõni tema sõpradest, nagu krahw Montholon ja oberst Bertrand, kes ühes Napooleoniga saarele läksiwad, nägiwad tema lõpu saatust ja kuulsiwad tema mõtteid. Aastal 1844 andsiwad nad Pariisis oma mälestused wälja. Nendest mälestustest on näha, et wangi mõistetud omas õnnetuses oli hakanud selle usu pääle, mida ta enne uskmata meeles oli ära põlanud ja ainult oma sihtide kättesaamise abinõuuks pidanud, teiste silmadega waatama ja Püha kirja lugema. Montholoni wastu ütles kord Napooleon.

„Ma tunnen inimesi, aga Jeesus ei ole mitte niisugune kui inimesed. Tema usuõpetus on saladus ja iseäralik. Jeesus ei ole mitte mõttetark, sest tema põhjused on imeteod ja tema jüngrid on tema ette kummardanud. Mitte teadust ega mõttetarkust, waid taewa saladusi ja waimu seadusi on tema ilmutanud. Aleksander Suur, Tsääsar, Karl Suur ja mina oleme suuri riikisid

asutanud ja oma waimu loomise-töö wäewõimu pääle rajanud. Jeesus on oma riigi armastuse pääle ehitanud, ja weel täna on tuhanded walmis tema eest surma minema. — Mina suren enneaegu (Napooleon suri 1821) ja minu ihu antakse uuesti maamullale tagasi. See on suure Napooleoni warsi kätte tulew saatus. Missugune suur wahe on minu wiletsuse ja Kristuse igaweses riigi wahel, keda kuulutatakse, armastatakse, kelle ette kummardatakse ja kelle walitsus ennast üle terwe maailma laotab!"

Oma truu saatja Bertrandi wasta ütles kord Napooleon muu seas: „Jeesuse elu on alguseşt lõpuni saladuste kude. Kui need saladused kõrwale heidetakse, siis jääb maailm mõistatuseks; kui meie aga need saladused wasta wõtame, siis on meil inimeste ajalugu imelisel wiisil ära seletatud."

Ka piibli üle, mille lugemiseks Napooleon nüüd enesele aega wõttis, on tema oma mõtteid awaldanud. „Siin seisab ta laual, see raamatute raamat; ma ei wäsi mitte ära teda lugemast ja nimelt iga päew üheşguse isuga. Kusagil ei leia meie seda kauniste mõtete ja kõlbliste põhjusmõtete järjekorda kui siin. Need äratawad meis niisuguse tundmuse kui tähtede läige suwisel ööl. Selle raamatu läbi walitsetakse meie waimu üle ja peetakse meie südant wangis; Jumal saab nii meie hinge üle wõimuse ja juhatab meie mõtteid ja meie tahtmist."

Nii alandas ennast suur keiser, kes maailma wärisema oli pannud ja peaaegu terwet Euroopat oma jalge ees oli näinud, ühe ees, kes kõrgem on. Ja meile tuleb sõna meelde, mis raamatus Wiilippi rahwale 2. pt. s. 10 ja 11 lugeda on: „Et Jeesuse nimel kõik nende põlwed peawad endid nõtkutama, kes taewas, ja maa pääl, ja maa all on, ja kõikide keel peab üles tunnistama, et Jeesus Kristus on Issand, Jumala Isa auuks."

Aga kõige nende kauniste mõtete pääle waatamata ei leia meie sõprade mälestusteşt seda mitte, et Napooleon oma langemişt, ka ainult ilmalikult waadates, kuidagi moodi oma eneşe süüks oleks pidanud. Hoopis teisiti, kui langenud Napooleonis, sai usk nende sees elawaks, kelle läbi Jumal tema oli kukutanud. Prantsusmaa läbi alla surutud würstid ning rahwad pööraşiwad oma südamed jälle oma isade Jumala poole ja tundşiwad, et nende langemise süü Jumalaşt äralangemine oli olnud. Preisi kuninga proua ütleb selle kohta: „Meie olime magama uinunud Friedrich Suure loorbäride pääl ja ei pannud tähele, et maailma olud muutuşiwad; sellepäraşt langes meie surnud riigikord kokku, niipea kui uus aeg temasse puudutas. — Sellepäraşt, et meie ära langenud oleme, oleme meie alla poole wajunud."

Patuştpööramise ja usu waim, mis jälle Jumalat hoolega otşima hakkas, käis kõigiş seisusteşt läbi; würstid, riigimehed, kindralid, üliõplaşed ning profesşorid, ammetnikud, päiwilişed, talupojad — rahwas — kõik lõiwad oma wasta rindu ja andşiwad Jumalale auu. — Tähtşaid ja tublişid mehi on see aeg walge ette toonud. Meie nimetame neiş ainult Arndt'i.

Ernşt Moritz Arndt oli mees, kelles elaw ristiusk palawa isamaa armastusega ühendatud oli. Omas „katekismuses Saksa sõjamehele" kirjutab

ta: „Kui teil ainult tublid rusikad on, siis teadke, et palja rusikatega maailma ei wabastata. Prantslased ja Bonaparte on maapäälse sõjariistade wasta kindlad. Alles siis, kui taewaseid sõjariistu nende wasta wäljatõmmatakse, saab neist wõitu. Missugused aga on need taewased sõjariistad? Lapselik lootus kõigewägewama Jumala pääle ja kindel südametunnistus ustawais rinnus. Kes Jumalat kardab, selle wasta ei saa keegi; sest Jumala kartus käib kõigest üle."

Napooleoni langemine mõjus kohutawalt kõigi mõtlejate inimeste pääle. Saadi Jumala kätt tunda, kes kohut mõistab ja palweid kuuleb, ja uue Israeli surnu wäljal hakkas oras jälle mühama. Kolme ristiusu kiriku würstlikud asemikud, Preisi kuningas, Wenemaa keiser ja Austria keiser astusiwad pühasse kolmiklepingusse (Allianz) kokku ja töötasiwad wenna käe-andmisega, ristiusu oma walitsuse pääseaduseks wõtta ja armastuse, õiguse ning rahuga oma walitsust juhtida. — Ka teaduse põllul hakati umbusuga wõitlema. Mehed, kes oma aja teadust põhjani tundsiwad, saiwad ristiusu waimustatud kaitsjateks. Nendest on tähtsamad Schleiermacher Saksamaal ja Vinet (= Winee) Shweizis.

E. M. Arndt.

Schleiermacher seletab, et usk mitte teadmise ega tegemise pääl ei põhjene, waid selle tundmuse pääl, et meie Jumala külge seotud oleme ja alati ning igas asjas temas ripume. Oma teoks tehtud kuju leiab usk ristiusus, Jeesuse Kristuse isikus, Jumala ilmsüüta pojas, kes selle lahutuse, mis patt Jumala ja inimese wahele toonud, eemale saadab. Mõistuse usu, ratsionalismuse wasta, kes ewangeliumide imeteguśid loomulikul wiisil seletasiwad ja Kristuses ainult osawa mõtleja ning õiguse nõudja eeskuju nägiwad, pani Schleiermacher rõhku nende kolme ristiusu tõe: 1) pääle Pattu,

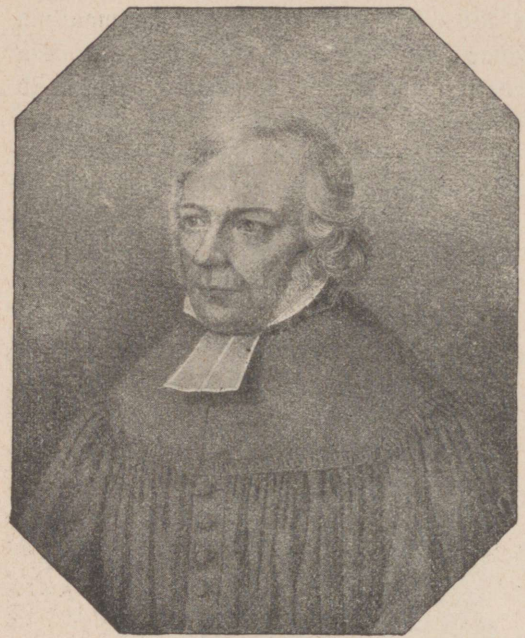

Schleiermacher.

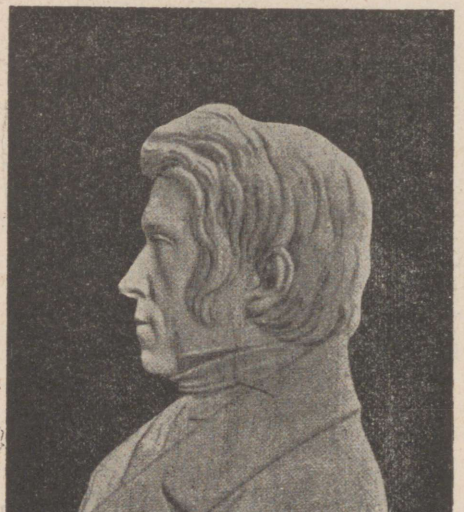

A. Vinet.

Jumalast lahutamist, ei suuda inimene omast väest mitte kõrvale saata. 2) Kristus on jumalinimlik lunastaja, kes meile uut elu annab. 3) Kristusest välja minev Püha Vaim kogub ja ehitab kirikut, usklikkude osasaamist.

Aleksander Vinet (= Winee) oli haiglase kehaga aga suure vaimuga mees (sünd. 1797, surnud 1848) „Tema töö oli see — ütleb üks ajaloo kirjutaja — usku Prantsusmaal mõttelisest piiridest elu sisse istutada ja inimese südametunnistust osavalt ilmutamiste kaitsmiseks tarvitada. Vinet kaudu leidis protestandiusk Prantsusmaal teed kirjandusesse, kus ta vägevaid sõnu sünnitas." — Vinet oli ka sütitav jutluse mees. — Kristus, südametunnistus ja usu vabadus on pää punktid tema õpetuses.

„Ristiinimene olla — ütleb Vinet — tähendab Jeesuse Kristuse oma olla, temaga elada. — Ainult Jeesuses Kristuses leiate teie selle Jumala, kes looduse sees on, püha Jumala, kes kohut mõistab ja andeks annab. Õnnistegijat uskuda ei ole mitte nii nagu ajalehe teadet uskuda; Tema sisse uskuda, tähendab Tema ümbert kinni hakata, ja kes Temast kinni hakata tahab, peab ise enese ära salgama. Usk algab alles sääl, kus tahtmine algab, kus tegu algab. Usk on tegu ehk ta ei ole midagi."

Südametunnistusest ütleb Vinet: Südametunnistus ei ole mitte minu „Mina"; ta käib minu „Mina" vasta, ta on siis midagi teist kui minu „Mina". Kui ta aga midagi teist on, siis võib ta ainult Jumal olla, ülem kohtumõistja, kelle sõna isiku kohta niisama maksab kui ilmutatud seadus koguduse või inimese soo kohta.

Usk, iseäranis ristiusk, on wabaduse asi, sest usk on wahekord kõige kõrgema „Mina“ ja minu wäikse „Mina“ wahel — Riigis aga walitseb sundus; sellepärast ei tohiks usk mitte riigi asjaks saada, waid peaks waba olema. — Inimene on tõe poolt; riik ei ole aga mitte tõe kuntur. Tõe wool on Jumalas ja ei ilmuta ennast mitte seltskonnas, waid waiksuses, saladuses, alandlikkudes inimestes, kes meeleparandamise läbi tõe tundmise wõimulisseks saawad. — Küll on kirikul, küll on usul oma ülesanne seltskonna kohta; aga et ennast ohwerdada wõida, peab enne enese oma oldama.“

Nendest lausetest olgu küll, et Vinet mõttekäiku tunda saada. Sell mehel oli usulikult awar waade, ka katuliku kiriku wasta oli ta õiglane. Oma seisukoha kohta ütleb ta otsekoheselt: Protestantismus on minul ainult usu alguseks; minu usk läheb kaugemale!“

Piiskopp Martensen.

Ewangeliumi usulisste usuteadlaste seas oli kui mõtleja ja uurija waim iseäranis kuulus Daani piiskopp Martensen, kelle „Lühikene kristlik dogmaatika (usuõpetus)“ wäga tähelepanemise wäärt töö on. — Piibli põhjalik seletaja oli Tüübingeni professor Tobias Beck, kes iseäranis kahte juhtmõtet kõrgeks pidas: esiteks, ikka enne enese kallal tööd teha, enne kui teiste kallale minna; teiseks, oma tööpõllule jääda ja praegusel ajal wäga armastatud mitmepidist tööd mitmel põllul, kus meil Issanda käsku mitte ei ole, kõrwale jätta. — Kui pehmesüdamelist tundmuse usuteadlast ja agarat kiriku ajaloo uurijat tuleb nimetada August Neanderi († 1850) Berliinis; — kui lahket rahusobitajat Julius Müller'it Halles, kelle „Õpetus patust“ agara ja sügawa mõttetöö eeskuju on. Sügaw mõtleja ja tähtjas kõlbline isik oli ka lugupeetud kirikumees Immanuel Nitzsch Bonnis ja Berliinis. Kui „üliõplaste isa“, kes paljude noortemeeste südameid Issanda juurde juhtis, oli kuulus professor August Tholuck Halles.

Tholucki elu on näitus, kudas Jumala armu läbi inimene uueks sünnib. Tema oli aastal 1799 Breslaus sündinud. Ta isa oli waene käsitööline. Poisil oli iseäranis hää and keelte jaoks; 15 aastase poisikesena uuris ta juba 19 keelt. Aga kõige püüdmise tagakihutajaks oli tall ometi tema auuahne meel. Ristiusk oli noorele mehele nii wõõras, et ta ühes awalikus kõnes Moosese, Jeesuse ning Muhamedi ühte ritta seadis ja neist kõigist India Meenut, Persia rahwa Zoroastert ja Hiina Kontfuutsiust kõrgemaks kiitis. Tall oli seekord nõu Hommikumaale rännata ja uute maade ning rahwaste uurimiste läbi näidata, kui halp ristiusk Hommikumaa tarkuse kõrwal on. — Sinna juurde tuli kurbmeelsus,

mis teda eneſetapmiſe hädaohusſe wiis. Sell ajal tuli Tholuck waga parun von Kattritzi majasſe Berliinis, kellel ühtelugu paar toakeſt waeste üliõplaste jaoks walmis ſeiſiwad. Ta ei wõinud küll ſeda „wagaldaſt hiilijat“, nagu ta parunit nimetas, ſallida, aga rikka häätegija abi wõttis ta häämeelega wasta. Ühel õhtul tuleb üliõplane koju, ei leia oma ſaapapoiſſi üles ja teeb niiſuguſt kära, et maja käes kajab. Koputatakſe ukſe pihta ja ſisſe astub herra von Kattritz, juba wanapoolne mees, ja küſib rahulikult: „Mis Teil wiga?“ — Juba waikſemalt ſeletab üliõplane temale, et ta ſaapapoiſs ära kadunud olla. Mõne minuti päraſt tuleb parun uuesti, ſeab oma ſaapapoiſi üliõplaſe jalge alla ja ütleb lahkel häälel: „Siin on Teile minu ſaapapoiſs.“ — Tholuck mõketab häbenedes: „Aga paruni herra, — kuida ſaate Teie nii rahuliſeks jääda? —

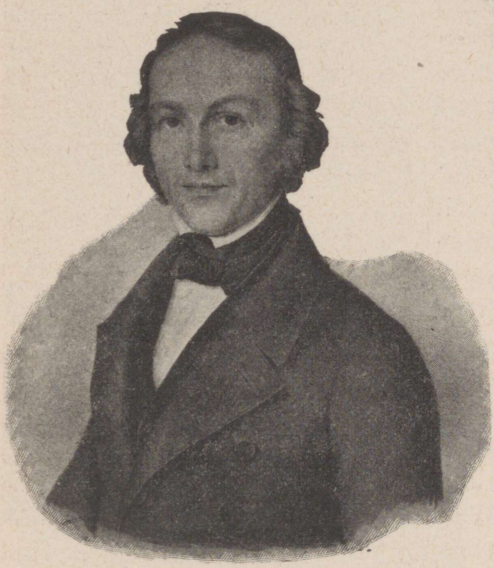

A. Tholuck.

Herra von Kattritz wastab: „Oma Iſſanda Jeeſuſe Kristuſe läbi. Hääd ööd, Tholuck!“ Nende sõnadega läks parun ära. Tholckuli, kelle süda juba ennemini rahutumaks oli jäämas, ei tulnud ſell ööl und silma. Ööſel hakkas wacſe üliõplaſe südames uſuwalgus koitma ja temaſt ſai aegamööda igapidi rikas, kõigiti anderikas, lõpmata liikuw waim, kes kirjade, ettelugemiſte, jutluſte ja läbikäimiſe läbi tuhandeid Kristuſe juurde juhatas ehk neid Tema juures paigal hoidis.

Enam kui wiiskümmend aastat oli Tholuck Halles profeſſoriks (1826—1877), kus teda hakatuſes ammetiwendade poolt halwasti wastu wõeti ja taſt mitte õieti aru ei ſaadud. Kolmekümnendate aastate ſees oli ta oma tegewuſe ülemiſel tipul. Sell ajal aitas ta õppiwale nooreſoole ja ewangeliumi kirikule uut uſuaega alata ja ratſionalismuſt (mõistuſe usku) ära wõita, mis ristiuſu looduſe uſu aſtmele oli alla wajutanud ja iſe õige ewangeliumi toojaks ennaſt pidas. Üks kuulſamateſt ratſionalismuſe eſitajateſt Dr. Paulus ſeletas näituſeks järgmiſel wiiſil Jeeſuſe imeteguſid: „Jeeſus tuli oma Jüngrite juurde mere pääl käies“ — tähendawat: „Tema tuli kõrget mere kallaſt mööda“; „kurat astus Jeeſuſe juurde ja kiuſas teda“ — tähendawat: keegi ligidal aſuja, nimega Kurat, tuli Jeeſuſe juurde.

Tholuck oskas inimeste ſüdames jänu elawa Jumala järele äratada ja ſeda jänu jumalinimeſe Jeeſuſe Kristuſe ſees kustutada. Seda ei teinud ta mitte ainult oma ettelugemiſte ning jutluſte läbi, waid ka iſikliku läbikäimiſe teel üliõplastega, kelledeſt ta mitu iga päew eneſe juurde kutſus, et ühiſtel

jalutuskäikudel katset teha, kas tema mitte selleſt kiwiſt tuld lüüa ei saa. Ta oskas naljakal aga waimurikkal kombel, üliõplaſi järelmõtlemiſele, waikſeid kõnelemiſele, jutukaid waikimiſele wiia ja huwitawate küſimiste läbi äratada.

Daanlasteſt tuleb nimetada kirjanikku Sören Kierkegaard'i (1813—1855), kes ükſi tahtis elada ja surra. Tall oli kurbmeelne iseloom, suur mõtlemiſe jõud ja hääd anded waidlewa töö ja kaaluwa uurimiſe jaoks, kuna ta maailma auuſt eemal palju kirjatööd tegi. Kierkegaard nõudis elawat iſiklikku wagaduſt ning ſiſemiſt juamalkartuſt ja pidas alalõpmata wõitluſt awaliku ristiuſuga ja maailmomeelſete waimalikkude meestega. Tema wõitluſe riiſtadeks oli enamasti kibe nali ja torkaw pilge. Nii kirjutab ta näituſeks muu ſeas: „Toredas doomkirikus astub kõrgeſtſündinud, kõrgeauuline ſala ülemkoja jutluſepidaja ſuurtſugu maailma ärawalitud karja ette ja ütleb jutluſt oma eneſe ära walitud kirjatunnistuſe üle: „Mis maailma ees halb ja ära põlatud on, ſelle on Jumal ära walitſenud“ — ja ſääl ei ole kedagi, kes ſelle üle naeraks.“ — Ehk teine kord: „Mitte millegiſt ei wõi keegi elada. Seda kuuleme meie tihti, iſeäranis jutluſe pidajate ſuuſt. Ja ommetigi mõiſtawad juſt jutluſe pidajad ſeda kunſttükki: ristiuſku ei ole nende jaoks olewaſki — ja ſiiſki elawad nad temaſt.“ — Ristiuſk, nii nagu ta on, on Kierkegaardi meeleſt õige ristiuſu weiderdus, ſuur kogu aruſaamata mõtteid ja teguſid ühe ainſa tõe tuumakeſega. Enamale jaole ristiuſu eſitajatele läheb tarwis oma mõtte eluſt tagaſi pöörata ja ristiinimesteks ſaada.

Need mehed ja palju teiſi oma hulga järelkäijatega andſiwad oma jõuu, waimu ja tarkuſe ſelle teenistuſesſe, kes ristikoguduſe ainukene pää on, nii et ristikogudus jälle rikkaks ſai ſügawauſuliſe õpetuſe ning jutluſe pooleſt. Kudas uuesti ärganud uſuſt uus pääſtja ja teenija armastus wälja kaswis ja ſiſemiſe ja wälimiſe miſſioni põllul palju korda ſaatis, ſelleſt ſaab allpool juttu olema.

Siin aga tahame weel mõnda meeſt meelde tuletada, kes küll mitte uſuteadlaſed ei olnud, aga ommeti tõe tunnistamiſe woolus ühes kiſti ja wägewat tunnistuſt andſiwad omaſt uſuſt. Ma mõtlen ſiin ſuurte riigimeeste, ajaloo kirjutajate, mõttetarkade, arstide ja looduſeuurijate pääle, kes ſelles aastaſajas niihäſti teaduſt oma uurimistega on rikastanud kui ka tunnistajaks on olnud üleilmliſe elu ja riigi kohta. Seſt ka teaduſes oli minewaſe aastaſaja waim uue lehekülje pööranud. Mehanikalik ilmawaade, mis ainult liikumiſt tundis, muutis ſelle teadmiſe mõjul, et maailma ehituſe ſeletamiſeks mehaniliſte ſeaduſte walge ette toomiſeſt mitte küllalt ei saa, pea organiliſeks looduſe waateks (ilmawaade, mis igal ſündmuſel looduſes mõiſtliku põhjuſe, mitte palja juhtumiſe tunnistab olewat). Et kõik elawates olewuſtes, nii häſti ükſikult kui üleüldiſelt otstarbe kohaſelt on loodud, juhatas meeli otstarbe mõiſte juurde, mis ülemat tahtmiſt, kes otstarbe ſeadnud, omaks tunnistas ja kõike maailma läbitungiwa mõiſtuſe ſiſſe uskuma hakkas, kes kõik liikuwad jõuud oma teenistuſesſe ſeab. Nii ſaadi waimu, wabaduſe riigi ja Jumala juurde. — Selles mõttes ütleb Oswald Heer (1809—1883) kuulus algusilma uurija Shweizis: „Mina arwan, et looduſe ſeaduſed ka ühe ſeaduſe andja pääl

põhjenewad." Ja Karl Ernst von Baer, (1792—1876) kes Tartus ning Peterburis elas ja üks uuema aja kõige kuulsamatest looduse uurijatest oli, tunnistab sedasama. — Kui kuulus taimetetundja Albert Wigand (1821—1885) Marburgis surma tundis lähenewat, ütles ta: „Ütelge kõigele maailmale, et üks usklik looduse-uurija surnud on" ja palus, et tema haua ääres usutunnistust loetaks. — Tähtjas astronom J. H. von Mädler (1794—1874) ütles kord uude korterisse kolides: „Kõigi raamatute ees peab raamatute raamat minu majasse saama" ja wiis kõigepäält piibli wanast korterist uude. — Üks suurematest ajalookirjutajatest Leopold von Ranke (1795—1886) ütleb muu seas: „Maailm ei wõinud seda wälja kannatada, et ta jumalikuist asjust lahti saaks ja kõrbeks muutuks. Üheksasteistkümmes aastasada pööris eluhallikate juurde tagasi, kust endised ajad endid toitnud oliwad." Minewase aastasaja kaheksakümnendate aastate seest on see Ranke palwe pärit: „Kes on see jõud, kes elu mu sees loob? Kes annab tundmist ja arusaamist? Kes hoiab hinge, et ta ei eksi? — Kõigewägewam, Üks ja Kolmainus, Sina oled mind ei millestki kutsunud, siin olen mina Sinu trooni astmete ees maas." — Kui Abraham Linkoln (1809—1865) Põhja-Ameerika Ühisriikide präsidendiks walitud oli ja oma Springfieldi kaaskodanikkudest lahkus, ütles ta: „Mulle on nii laialine ülesanne osaks saanud, nagu seda Washingtoni päiwist saadik wist ühelegi inimesele osaks ei ole saanud. Ilmaski ei oleks Washington oma ülesannet täitnud ilma jumaliku saatuseta, mille sisse ta alati uskus. Sellesama kõigewägewama Jumala hooleks annan ka mina ennast ja loodan Tema abi pääle; ka loodan ma, et teie, minu sõbrad, mulle seda abi palute, ilma milleta ma midagi ei ole ja millega üksi ma midagi suudan ära teha.

Nende suurte waimude kauniste ja tähtsate tunnistuste lõpuks sünnib kuulsa arsti, looduse uurija ja üleüldse suure teadusemehe Gotthilf Heinrich von Schubert'i (1780—1860) sõna, mis tema oma targa raamatu „Hinge ajalugu" sissejuhatuses ütleb: „Kesk olemise riiki seisab üks päikene, mis kõike kannab ja hoiab, kõike elustab ning liigutab; ja üks silm on olemas, kellel enesel päikese loomus on, mis seda päikest näeb. Päikene on Jumal, silm on hing.

Mitte hirmutus, mitte kartus, mis maru tiibadel ehk langewate ning leekiwate mägede müristusel meist mööda läheb, ei ole inimesele ütelnud, et üks Jumal olemas olla; inimene ei ole seda mitte wast Jumala tegude tähtede kirjas lugenud. — Ei, sügaw, nagu praegu sündinud lapse kisendamine weel tundmata ema järele; wali, nagu noorte kaarnate kisa weel iialgi enne maitstud toidu järele; wägew ja waikne nagu tung, millega praegu pimedast sündinud silm ehk seemnetupest weel puhkemata taime idu neile weel tundmata walgust otsiwad, — tunnen ma oma olemises igatsust kõige olemise elawa weehallika järele, kust ma pärit olen. — Wõtaksin ma hommikuse koidu tiiwad ja lennaksin sinna, kus nähtawa ilma wiimased laened lõpewad; laseksin ma ennast alla pimedusesse, kus ükski täht ei paista, kus hirmu kisa, kus rõõmu hõiskamist, kus isegi kõige tasasemat elu õhku enam ei kuulda, ja jääksin

ma ſinna üksi ja iſe eneſele: ſiis tunnekſin ma ommeti, et Tema mind hoiab; ma tunnekſin Tema lähedal olemiſt, nagu kotka tiibade kohiſemiſt waikſel ööl, ja midagi eneſe ſees, mis Jumala järele hüüab. Nagu wälja heidetud ankur otſekohe mere woogudeſt läbi kalju põhjale tungib, kus ta rahule jääb, nii on minus igatſus, mis kõigeſt loomaſt läbi teed leiab Jumala juurde.

See on inimeſe waimu küſimine asjade alguſe järele, küſimine, mis wäſimata ja waigistamata on, mis wasta woolu käib, mis teiste loomadega mängib ja teisteſt läbi tungib hallika poole. Seſt Tema on ſee, kes asjade alguſed Eneſe käes hoiab; ſellepäraſt: kes asjade alguſed leidnud, on Jumala leidnud."

Uuema aja katuliku kirik.

a „katuliku“ kirik hakkas liikuma, ja ka selles ristikoguduse osas on Jumala waimu tegewust tunda. Meie mõtleme siin waga, kallimeelse ning anderikka würstiproua Galizin'i pääle, Regensburgi piiskopi Sailer'i, Breslau piiskopi Diepenbrock'i, õpetajate Martin Boos'i, Lutzi'i ning Fenneberg'i ja suurte katuliku kiriku usuteadlaste Möhler'i ning Döllinger'i pääle. — Ka kuulsat Paskal'i ei tohi siin kohal mitte nimetamata jätta, ehk see mees küll juba wanemast ajast pärit on (1623—1662). Blaise (ütle Blääs) Paskal oli üks kõige aegade kõige anderikkamatest meestest. Tema eluaeg langeb selle ajajärgu sisse, kus Prantsusmaal usu põllul janse-nismus (Janseni õpetus) tärkama hakkas. See oli üks uus Augustiinuse ja ewangeliumi mõtteline wool katuliku kirikus, mille wasta jesuiitlased kõwasti wõitlesiwad ja mis wiimati paawsti poolt ära neeti. Kirikuisa Augustiinuse õpetus patust ning armust leidis Prantsusmaal enesele mitu waimu ning tarkuse pooleşt rikast sõpra. Mitte ainult aastal 1640 siit ilmast lahkunud katuliku piiskopp Jansen ei olnud tema poolehoidja olnud, waid ka tubli Sorbonni, s. o. Pariisi ülikooli, professor noorem Anton Arnauld oli selle mõtte mees. Jesuiitlaste toimetusel heideti Arnauld Sorbonnist wälja ja ta pidi ennast ära peitma. Ta leidis pelgupaiga oma õe Angelika Arnauldi juures, kes Pariisis Portroyali (= Porroijal) nunna klooştri eeştseisja ja wäga tõsise usuline naisterahwas oli. Angelika läbi sai Portroyal usu elu ning usu püüdmiste keskkohaks Prantsusmaal. Selle klooştri ümber kogus endid suur hulk waimurikkamaid ja wagamaid mehi, kes kõik Augustiinuse auustajad ja jesuiitide rikutud moraali wastased oliwad. Selle seltskonna poolehoidja oli ka sügawmõtteline ja waimurikkas matematikus Blaise Paskal. Juba noores põlwes oli ta ühe rehkendamise masina üles leidnud ja füüsikas palju uudist ette toonud. Tema 24. eluaastas hakkas ta sisemises elus suur muudatus tulema ja seşt ajast saadik tundis ta ennast Portroyali poole tõmmatud olema, mille waimline ja kõlbline usu eluwiis temale meeldis. Aga wast aastal 1654 tuli päris otsuse andmine. Tunnistus selle kohta leiti päraşt tema surma paberil, mis ta oma kuue tasku sisse õmmelnud oli, et seda tundi alati meeles

pidada. Sääl oli kirjutatud: Armuaastal 1654, talwekuu 23. päewal kella 11 ja poole 1 wahel ööse. Abrahami, Isaaki ja Jakobi ja mitte mõttetarkade ega õpetlaste Jumal. — Kindlat teadmist, kindlat teadmist, tundmust, rõõmu, rahu. Jumalat wõib ainult ewangeliumis näidatud teel leida. Täieline ja magus iseenese häwimine j. n. e." Paskal elas sest ajast saadik karskelt ja askeetiliselt (munga taolisel), ilma et ta oma rasket, alati teda waewawat tõbe oleks tähele pannud. Kui ta auuahnust natukenegi eneses tundis üles ärkawat, wajutas ta terawa naeltega wöö enesele sügawale külje lihasse. — Wäsimata uuris ta püha kirja ja andis oma waimu ja teadmise täiesti Kristuse teenistusesse. Kui tema poolt wäga auustatud Arnauld jesuiitide tagakiusamiste tõttu põgenema pidi ja ära neeti, kirjutas ta jesuiitide wasta oma kuulsad „Prowintsiaalkirjad", kus ta jesuiitide paha sigitawaid moraali põhjusmõtteid nende oma kirjade waral niisama tõsiselt kui naljakalt nende põlgtuse wäärilise sisuga walge ette töi. Paskali raamat, mis warjunime all ilmus, leidis laialist tähelepanemist ja pani seltskonna kihama, kuna teda 60 korda uuesti trükititi. — Seda enam aga hakkasiwad jesuiitlased jansenistisid ja Portroyali kloostri elanikka taga kiusama, milles kuningas neile appi tuli, nii et Portroyal wiimati ära kaotati. Prowintsiaalkirjad mõisteti aastal 1656 paawsti bulla läbi wande alla. Paskal ütles selle kohta: „On minu kirjad Roomas ära neetud, siis on see, mis mina nendes ära neednud olen, ka taewas ära neetud. Sinu kohtusse,

Blaise Paskal.

Issand Jeesus, kaeban ma edasi. Paawst wõib kergesti eksiteele juhitud olla, sest et tall palju tegemist on ja ta jesuiitisid usub." — Paskal suri neljakümne aasta wanuselt. — Säädawat ja suurt on ta ka kui ristiusu apologeet (kaitsja) korda saatnud oma raamatu läbi „Mõtted" (Pensées). See raamat on mõtete sügawuse ja algupäralise asjadest arusaamise poolest tähele panemise wäärt. Ta ei ole mitte suur, aga on praegu weel üks paremaist raamatutest. Palju mõtteid wiiwad uude silmaringi. „Selles, et inimene enese wiletsa tunneb olewat, tuleb tema suurus nähtawale, inimese loomu kõrge kutse ja suurus; see on troonilt tõugatud kuninga suurus!" Jesuiitide ordu, mille wasta Paskal wõitles häwitati küll paawst Kleemensi XIV. läbi aastal 1773 koguni ära, aga Prantsuse rewolutsiooni järele tõusis ta jälle elusse. Paawst Kleemensi ajal oli ordul 22000 liiget katuliku kiriku laialilaotamiseks ja ewangeliumi kiriku wasta wõitlemiseks. Aastal 1540 Ignaatsius Loyola poolt asutatud, on see ordu terwes maailmas suurepäralist tööd teinud, noorsoo kaswatamise enese kätte kiskunud, suurt mõju walitsejate kodades ja politikas awaldanud ja ei ole ühtigi abinõuu halwaks pidanud, et oma otstarbet kätte saada, see on ordu ja paawsti walitsust kaswatada. Aga et nende ordu paawsti poolt kinni pandi, oli ära teenitud. Nemad segasiwad endid kõigisse asjadesse, iseäranis aga perekondade saladustesse, nad kiskusiwad wäe ja rikkuse ja meretagustes maades koguni walitsuse ja kaupluse eneste kätte ja süttitasiwad waenu tuld teiste ususeltside wasta. Selle juures oli nende kõlblus wäga lodew ja ilmalik; nad tahtsiwad tee taewasse igaleühele kergeks teha, kes aga nende juhatamise järele tahtis tegew olla. See oli siis loomulik, et rahwaste ja riigimeeste, ka katuliku usku riigimeeste wiha nende poole ennast pööras ja paawst Kleemens XIV. käest jesuiitide ordu kinnipanemist nõudis. Paawst teadis küll, et ta sellega oma enese surma otsuse alla kirjutab. Ta suri aasta pärast ordu langemist (1773), nagu üleüldse arwati, kihwtitamise kätte.

Aga aastal 1814 lubas paawst Piius VII. jesuiitide ordul jälle elusse tõusta, et „Peetruse laewakesel" tugewad ja osawad tüürimehed mitte kauemini ei puuduks, kes teda kardetawa aja maru woogudest läbi juhtida wõiksiwad. Ja jesuiitide uuesti elule tõusmisega tuli katuliku kirikusse nõnda nimetatud ultramontanismus sisse, see on see wool, mis „säält poolt" Rooma mägesid (ultra montem tähendab Ladina keeli mäe tagant) kõik seadused ning õigused toob, mis mitte ainult kiriku wabastamist riigi wõimu alt taga ei nõua, waid koguni walitsust kiriku ja kooli üle enese kätte püüab saada ja sõnakuulmist paawsti wasta ning Rooma-katuliku waimu sees kaswatamist edendab. — Selleşt uuest ultramontanismuse wooluşt kaswis aastal 1854 uus paawştlik dogma (usutunnistuse õpetus), neitşi Maarja puhtalt saamişeşt (et nimelt neitşi Maarja saamine ema ihus niişamaşugune on olnud kui Jeeşuşe saamine ş. t. ilma mehe şeemneta), mis läbi Maarja auustamine katuliku kirikus enne kuulmata kõrgele tipule tõusis. Selleşama woolu şünnitus oli ka paawsti „Encyklika" (ringkiri) aastal 1864, mille kümnes päätükis ta kõik hukka mõistab, mis Rooma katuliku kiriku õpetusega

kokku ei käi ja paawsti kiri „Syllabus“ (Süllabus), kus sees paawst meie aja kahekſakümmend ekſiõpetuſt hukka mõistab, nagu: pantheismus (õpetus, et terwe maailm kõigega, mis sääl sees, Jumal on), usuſalliwus, sotſialismus, kommunismus (nõudmine, et kõigil inimestel ühine wara, ühised naised, ühine pere oleks) piibliſeltſid, wabameelſus ja muud. — Aastal 1870 läks ultramontanismus oma paawsti mõju auustamiſes nii kaugele, et paawst Piius IX. Rooma ülemaailmliſe kirikukoosoleku kokku kutſus, kus paawsti ilmaekſimatus (infallibilitas) otſuſeks tehti (88. piiskoppi andſiwad oma hääle ſelle wasta, heitſiwad aga otſuſe alla. Piius IX. ſuri 1778; tema järeltulijaks ſai Leo XIII.

Selle kirikliku uhkustamiſe wastawool ei jäänud tulemata. — Nõnda nimetatud Wana-katuliku usulised (Sakſamaal) ja kriſtlikud katuliiklaſed (Shweizimaal) ütleſiwad endid Rooma-katuliku kirikuſt lahti — ja weel ſelle ſuure kirikliku koosoleku aastal, kes paawsti ilmekſimatuſe maksma pani, wõideti Rooma linn ära ja tehti Itaalia riigi päälinnaks, ja paawst jäi ilma maata. Wanad-katuliiklaſed kaotaſiwad kõrwa pihtimiſe ſunduſe, paastumiſe ja tſõlibadi (preestrite abielusſe astumiſe keeld) ära ja ſeadſiwad jumalateenistuſes Ladina keele aſemele rahwakeele ſisſe. — Wanadel-katuliiklastel olewat Sakſamaal 120 koguduſt 50 preeſtriga, kriſt-katuliiklastel Shweizis 60 koguduſt niiſama palju preeſtritega. Jumalateenistuſe kord ja usu kombed on katuliku kiriku omad, muud kui paawsti ammetit ei tunnistata mitte õigeks. — Profeſſor Döllinger Münchenis, kes kallimeelſe, wara lahkunud Möhleri kõrwal kõige suurem Sakſamaa katuliku usuline usuteadlane oli, waidles kindlasti paawsti ilmekſimatuſe dogma wasta ja ei annud ennaſt ka ſelle alla. Wana-katuliku koguduſesſe aga ei astunud ta mitte. Döllinger igatſes kõige kriſtliku kiriku ühendamiſt, mille asja kohta ta aastal 1888 raamatu wälja andis. Selles raamatus ütleb ta: „Kes iial Kristuſe ſisſe usub, oma iſamaad ja kõiki ristiusku inimeſi armastab, ſee ei wõi ootuſele wasta panna, et mitte wäga kaua aja pärast kirik elule tõuſeb, mis wana, eſimeſe aastaſaja kiriku õige jätk ja järeltulija on ja millel küllalt aſet ja külgetõmbamiſe jõudu ſaab olema nende usuſeltſide jaoks, mis nüüd lahus on. Siis tõuſeb uus kirik, milles wabadus ning kord, õige elumiis ja kõlblus ning usuükſus teaduſega ning piiramata uurimistega küllalt käſi käes käia wõiwad.“ —

Katuliku usu profeſſori Möhleri (1796—1838) kohta, kes Tüübingenis ning Münchenis tegew oli, ütleb üks mõjuw otſustaja: „Ühegi uuema aja usuteadlaſe juures ei ole kriitiklik terawus ſiſemiſe waimustuſega ennaſt nii ühendanud kui ſelles mehes, kellegi iſiku külgetõmbus ja mõju ei ole nii suur olnud kui temal.“ Jeſuiitlaste kohta ütleb Möhler oma 1831 aastal peetud ja pärast awaldatud ettelugemistes:

„Kui meie ka wäga kiiduwäärilist jeſuiitlaste kohta oleme ütelnud, ſiiski tuli ordu paljudes liikmetes üks wool nähtawale, millel wäga kahjulikud tagajärjed kiriku kohta oliwad. Nende eſimene waimustuſe hoog jahtus ära ja auuahnus astus aſemele. — Jeſuiitlaſed astuſiwad suuremalt jaolt politika

kohtade pääle, inimlik teguwiis astus neis etteotsa, nende tähelepanemine kisti wäljapoole ja silmad pööraswad ennast inimese waimu sisemisest sügawusest ära. Sellepärast leiame meie jesuiitlaste hulgas küll palju suuri matemaatika, kriitika, wana aja uurijaid mehi, aga mitte sügawaid filosoofisid, tõsiselt mõtlejaid päid. — Ühtegi usulist mõttetarka ei ole selleşt ordust wälja tulnud, kuna teised ordud tublisid ja sügawa waatega mõttetarku on walge ette toonud. Usuõpetus sai nende käes mõistuse aimete luukereks. Iseäranis kahjulikult pidiwad nad moraalilise usuteaduse pääle mõjuma. Nad lõhkusiwad terwe kõlbluse õpetuse ükſikutesse juhtumiste seletustesse ja pidasiwad terwet moraali (kõlblust) paljaks juhtumiste juhtnööriks, kõlblise-usulise waimustuse ilmotsata wäele ei annud nad õiget aset. See jesuiitlaste teguwiis mõjus kihwtitawalt kristliku elu sisemisesse tuumasse. Usulik sügawus, pühade eluwiiside waljus, tõsine kirikukord pidiwad tahtmata kaduma minema. — Jesuiitlased waatasiwad terwe kiriku pääle kui riigi pääle, töendasiwad, et paawstil kõik wõimus olla ja laiendasiwad tema walitsust piiramata laiaks." —

„Kuna usupuhastajad" — ütleb Möhler edasi — „ainult sisemist kirikut tahtsiwad ja kõik usu selle külge köitsiwad, langesiwad jesuiitlased selle wasta käiwa ühepoolse püüdmise sisse, ainult teguſid, ükſikuid juhtumisi üleslugeda ja ainult wälimist kirikut nõuda."

„Uskmata meele mehed töötasiwad Prantsusmaal kõige jõuuga jesuiitide ordu kaotamise eest, ja see oli õige, et ordu nende läbi kukkus; sest jesuiitlased oliwad tõesti, ilma et nad seda oleksiwad tahtnud, palju uskmatuse tekkimiseks kaasa aidanud. Kristlik wagadus kaswab ainult kõlblises tõsiduses. Õigusega kadus ordu aastal 1772."

Aga meie tahame ka selles päätükis weel neid katuliku mehi tähelepanna, keda hoopis teine waim, kui jesuiitlaste ning ultramontaanlaste waim, südame sisemist tarwidust ewangeliumiga waigistama ajas. — Meie nimetame siin piiskopp Sailer'i, Diepenbrock'i ja Boos'i.

Joh. Michael Sailer oli waese auusa kingsepa poeg, sündinud talwekuu 17. p. 1751. Waga ema awaldas poisi kohta wäga hääd mõju. Oma raamatus „Kaswatajate kaswatusest" ütleb Sailer oma ema kohte: „Armsam ema, nii sagedasti kui minule sinu waade, sinu olek, sinu elu, sinu kannatamine, sinu waikimine, sinu andmine, sinu töö, sinu muretsew käsi, sinu waikne palwetamine minu silma ette kerkis, sai igawene elu, sai mu usu tundmine minus kui uuesti sünnitatud, ja seda tundmust ei suutnud päraſt ei ükski mõiste, ei ükski kahtlus, ei ükski waew, ei ükski koorem, ei isegi ükski patt suretada. Kui usin ja anderikas noormees tuli Sailer waraselt — Münchenisse kooli ja astus siis 17 aastaselt jesuiitide ordusse. Päraſt ordu kaotamist uuris ta usuteadust, sai preestriks ja päraſt usuõpetuse professoriks Ingolstadtis, kus ta waga katuliku preestri Fennebergiga lähemasse sõprusesse astus. Mõlemad sõbrad hoidsiwad müstikalise sihi poole, mis sisemise ühinemise poole Kristusega sihib ja iga wälimise kombe pääle wähe rõhku paneb. Selle woolu

mees oli ka Martin Boos. Üleüldse peab selleſt wooluſt katuliku kirikus ütlema, et temas palju märatsewat leida oli ja selle woolu mehed kiriku enamasti kõrwale jätsiwad ja selle läbi üleüldse põhjust andsiwad ka paremat müstikat hukka mõista. Aga siiski oli see wool Jumala sõna tõele lähemale saanud kui katuliku kirik. Boos õpetas patuse õigeksſaamiſt usu läbi. Muu seas ütleb ta: „Kõik teod ei wõi inimeſt aidata, sell teel ei saawat inimesed mitte rahulolemiſt ning rahu kätte; seſt kui meie püüame oma tegude läbi Jumala meele päraſt olla, siis ei leia meie iial enesele seda wastuſt: Nüüd on küll! Ikka jääb küsimus alale: Mis pean ma weel tegema. Rahu hingele wõib ükſi Kristuse juures leida, kes meie eeſt küllalt on teinud.“ — Oma õpetuse eeſt pandi Martin Boos kaks korda wangi. Suur jägu tema koguduſeſt heitis päraſt ewangeliumi usku. — Boos'i mõttes õpetas ka Fenneberg, niisama ka Sailer.

Piiskopp Sailer.

Sailer on palju raamatuid kirjutanud, mis 40 köidet täidawad. Tema palweraamatut soowitas Lawater awalikult, ja seda tarwitasiwad ka paljud ewangeliumi usulised. Mõne Saileri ütelusе paneme siia tema raamatuteſt näituseks üles.

„Jumala lastel on laste haigused; seſt täisealiseks ja täiesti terweks saawad nad alles ülewal.

Iga riſt on wana inimese surmawoodi ja uue inimese sündimise paik.

Kannatamised peawad elus olema, niisama kui soolatoos söömalaual, et õige maitse õigeſt waimu kodumaaſt mitte rikki ei läheks.

Nii kaua kui need kaks ebajumalat, iseseisew loodus ja iseseisew mõistus, mitte inimese meeles ei ole ümber lükatud, nii kaua jääb salajane wastaseis tõsiſe ristiusu wasta tema sisse.

Abielu seisus kaswatab esiteks abielupaari teine teise läbi, teiseks lapsi wanemate läbi, kolmandaks wanemaid laste läbi.

Mis on lastele kõige arusaadawam katekismus? — Elaw usk ema näos ja elus, sõnas ja olekus.

Ära pää haridust ilmaski südame haridusest eralda."

Sailer suri aastal 1832 üle 80 aastases wanaduses. Mitmed tema õpilastest, nagu kirikuõpetajad Lindl, Gossner (üks wahe Peterburis) ja Heuhöfer astusiwad suurema osa oma kogudestega ewangeliumi usku.

Ka Greeka-Katuliku (Wene) kirikus näis üheksateistkümnenda aastasaja algul kauaaegse kiwinemise järele, mis surnud dogmadest paenduma-talt kinnihoidmises nähtawale tuli, uus elu ärkama, kui keiser Aleksander I. Wenemaa troonile sai.

Nagu ülewalpool nägime oli kadedus Rooma ja Konstantinopoli piiskoppide wahel juba waraselt lõhe Hommikumaa ning Õhtumaa kiriku wahele toonud. Ka jumalateenistuse korras ja õpetuses hakkasiwad mõlemad pooled teine teisest lahku minema, mis palju tüli ja waidlemist sünnitas, kunni aastal 1054 mõlemad kirikud teine teisest täiesti lahku lõiwad. Konstantinopoli patriarkh Mikhael süüdistas Rooma kirikut mitme-suguses waleõpetuses ja kihutas mungad, kes paawsti poolt seisiwad ja temaga ühenduses oliwad, omast ringkonnast wälja. Paawst katsus tüli rahulikul teel lepitada, aga patriarkh ei tahtnud sugugi järele anda. Sääl paniwad paawsti saadikud heinakuu 16. päewal 1054 Sohwia kiriku altarile Konstantinopolis paawsti wandekirja mis patriarkhi ning poolehoidjaid wande alla pani. — Sellega oli lõhe Hommikumaa ja Õhtumaa kirikute wahel jäädawaks tunnistatud, ja kumbki kirik läks sest saadik ise oma teed. — Usupuhastamisest ei hoolinud Greeka-katuliku kirik palju. Greekamaalt laotas ta ennast üle terwe suure Wene riigi laiali. Kui Hommikumaa kirikupää, Konstantinopoli patriarkh, Türgi walitsuse alla langes, seadis Wenemaa walitseja Feodor Iwaanowitsh aastal 1589 iseseiswa patriarkhi istme Mosk-wasse. Peeter Suur tegi ennast ise Wene-Greeka usu pääks ja jättis tühjaks saanud Moskwa patriarkhi istme jäädawalt tühjaks. — Konstantinopoli patriarkhi alt lahti sai ka Greekamaa kirik, kui aastal 1830 see maa iseseiswaks kuningriigiks kuulutati. — Greeka kiriku ehk nagu ennast nimetab õigeusulise kirikuks õpetus läheb suuremalt jaolt Rooma-katuliku kiriku õpetusega ühte, ja on koguni „õigeusklikum" kui see. Ka on waimulikkudel meestel, pääle piiskoppide, luba abielusse astuda, ja püha õhtusööma-ajal jagatakse rahwale leiba ja wiina (Rooma-katuliku kirikus leiba üksi). Jumalateenistust ei peeta mitte Ladina keeli, waid wanas Greeka ja Slaawi keeles ja missa (liturgia ja püha õhtusööma-aja pühitsemine) on jumalateenistuses pää-asi. Kuna Õhtumaa, Rooma kirik enam pühade auustamise pääle rõhku paneb, auustab Hommikumaa kirik enam püha pilta, Kristuse pilta, neitsi Maarja, inglite ja pühade pilta. Neid peab suuandmise, põlwenikutamise, küünlate seadmise ja suitsetamise läbi auustatama, kuna palwe ainult Kolmainu Jumala kohta käib.

Wenemaa Õigeusu kirik on iseäranis keiser Aleksander I. ajal edene-nud. See walitseja oli Napooleoni sõdade ajal Jumala kaswatuse koolist läbi käinud ja oli sääl midagi õppinud. Pääle muu oli teda ka proua von

Krüdener usulikult äratanud. Juliana Barbara wabatproua von Krüdener (sünd. 1766, surnud 1822) oli wanast Riia aadeli kännust pärit, oli oma kaswatuse Pariisi wabamõtlejate ringkonnas saanud ja waraselt wasta enese tahtmist abielusse astuma pidanud. Kui ta ennast oma mehest oli lahutada lasknud, elas ta lõbule Peterburis ja Pariisis. Pärastpoole äratatud, otsis ta Oberlini ning Stillingi seltsi ja püüdis nüüd ka oma ümbruskonna kohta kristliku mõju awaldada. Tema südamlik olek ja sügaw waim tõmbasiwad suure hulga inimesi oma ligi, kuna aga paljud tema wasta töötama hakkasiwad ja koguni politsei sagedasti talle kaela saatsiwad. Proua Krüdener tahtis meeleparandamist kuulutada haritud ilma kõrbes. Wene keiser Aleksander wõttis sagedasti proua Krüdeneri piiblitundidest osa. Ka Gossneri ja Lindliga sai keiser Aleksander tuttawaks, toetas nende piibli wälja laotamise tööd ja püüdis waimulikkude seminaride ning rahwakoolide kaudu riigi kiriku seisukorda tõsta.

Proua von Krüdener.

Ka ewangeliumi usulistes Läänemeremaades, mis riigi kiriku alla mitte ei käinud ja mis enne Rootsi walitsuse all oliwad olnud, (waata omamaa ajaloo osa) wõidi takistamata oma usku pidada. Ka siia ei jäänud usu uuendamise wool mitte tulemata. Aleksander I. asutatud Tartu ülikooli usuteaduse osakond töötas selles asjas oma tublide õpetajate kaudu hästi kaasa. Mehed nagu professorid Sartorius, Philippi, Heinrich Kurtz, Keil, von Ottingen on Läänemeremaade kiriklikus elus suurt mõju awaldanud.

Aga oma maa kiriku ajaloost saab allpool pikemalt juttu olema.

Mission Israeli ja pagana rahwaste seas.

 istiusk on määratud, kõigi rahwaste usuks saada, ja tunnistus Kristusest peab maailma otstesse tungima. Ewangelium ehk hää sõnum lunastamisest ja õndsusest Jeesuse nime sees on kõige maailma jaoks määratud. Sellepärast on Kristuse tunnistajad, Jumala käskjalad alguses wälja läinud, et juudalasi ja paganaid Jumala Poja osasaamisele ja usu sõnakuulmisele Tema wasta ehk, teiste sõnadega öeldud, Jumala riiki kutsuma. Ja Issand on aidanud, et tema saadikute sõna mitte tühjalt ei ole tagasi tulnud, waid et saatmisel tagajärg oli ja ta wilja kandis. Saatmist hüütakse Ladina keeli „mission." Misionitöö on siis nende töö, kes Jeesuse käsu jääle wälja lähewad ewangeliumi kuulutama neile, kes seda weel ei ole kuulnud et neid meeleparandamisele ja usule Kristuse sisse juhatada ja ristimise läbi Kristuse kirikusse wastu wõtta. Jeesuse käsk on see: „Minge kõike maailma, ja kuulutage armuõpetust kõigele loomale." Apostlid täitsiwad seda käsku. Kuida misjonitööd esimesel aastasajal Issanda apostlite läbi aeti ja kuda ristiusk Juuda ja pagana rahwa hulka teed leidis, selleşt jutustab meile Apostlite tegude raamat. — Juba Ph. Peetruse, Ph. Pauluse ja Ph. Johannese päiwil laotas ennast ristikirik laiale, Jeruusalemmast ja Palestiina maalt alates, Siiria, Wäike-Aasia, Egiptuse maal ja läks edasi ida poole üle Baabiloni Makedooniasse, Greekamaale, Illüüriasse, Itaaliasse ja wististi ka Galliasse (Prantsusmaale) ja koguni Spaaniasse.

Teises aastasajas jõudis ristiusk Galliast läbi Inglismaale ja Aafrika põhja ranna kaudu, kus ta iseäranis enesele Karthaagos asupaiga oli leidnud, idapoole üle Eufrati jõe Indiasse.

Kuna kolmandamal aastasajal kirikul sisemiste paganaliste ja juudaliste ristiusu segadustega wõitlemist ja raskete ja pikkade ristiusu tagakiusamiste all kannatada oli, lagunes ta wäljaspoole wähe laiali. — Seda enam tungis ta neljandamal aastasajal edasi, — idas Armeeniasse ning Persiasse, põhjas lääne-gootlaste ja teiste juurde. — Järgmistel aastasadadel hakkasiwad aegapidi Germaani sugu rahwad risti ette kummardama: franklased, allemanid (sakslased) anglosaksid, iirlased. Seitsmendamast aastasajast

pääle tuli Inglismaalt, Shottimaalt ning Jirimaalt munke ning waimulikka mannermaale, nagu Kolumban, Gallus, Friidolin, Bonifaatsius, Willibrord, kelledest ülewalpool jutt oli. Siis hakkas wanas Helweetsias ja Saksamaadel päew koitma. — Koguni kümnendama aastajaja pimedail aegadel edenes kristlik missionitöö, iseäranis slaawlaste juures, ja wõitis enesele maad poolakate, ungaarlaste, wenelaste, preislaste, norralaste ning rootslaste keskes. — Üheteistkümnendamal aastasajal ulatas ta ots Soome ja Baltimere maadale. Ristiusu tulemisest siia ja nimelt eestlaste juurde, saab selle raamatu sellekohases erijaos pikemalt kõnet olema.

John Eliot.

Kui enne ühildane kirik 1000 aasta ümber p. Kristust kahte osasse langes, ei wõinud ta enam terweid rahwaid enesele wõita. Ka suure sisemise rikutuse läbi jäi ta nii nõrgaks, et ta wäljaspidi oma käsku, mis ülewalt antud mitte enam täita ei suutnud. Küll awanes Ameerika maa ülesleidmise läbi missionile uus awar wäli. Aga uutes maades walitsew katuliku kirik ei tarwitanud uude usku pööramise jaoks mitte tõe, armastuse, ja hää eeskuju wäge, waid wäga sagedasti wägiwalda. Nagu sisemaaliste „ketserite“ wasta wereotsustega wõideldi, nii tarwitati sedasama wägiwalda ka seks, et paganaid ristiusulisteks teha. Leidus muidugi ka tõsiseid ja suuri missionäriside jesuiitide hulgas, kes Ameerika indiaanlaste seas ja Indias, Hiinas ning Jaapanis oma õnnistuse- ja hädaohurikast tööd tegiwad.

Kohinhiinas üksi on aastast 1600—1800 ligi 200 weretunnistajat oma elu ristiusu eest jätnud.

Protestandi usuline kirik ei olnud usupuhastuse ajajärgul weel mitte missioni kirik. Temal oli kodus töö teha, apostlite puhta ewangeliumi umbe aetud hallikaid lahti kaewata ja oma seisukoha eest wõidelda. Ka ei olnud Ameerika hiljuti leitud maad mitte protestandi, waid katuliku walitsuste, Spaania ning Portugaalia, kätte langenud, nii et katuliku missionil siin

poolehoidjaid oli. Ommetigi tehti juba Kalwini aegu missionitöö katset, mis aga suuremalt jaolt mitte ei õnnestanud. Aastal 1556 oliwad neliteistkümmend missionäri Genfist Lõuna-Ameerikasse läinud ja Gustaw Waasa Rootsimaal oli ühe missionäri laplaste juurde saatnud.

Sammu edasi astus ewangeliumi kiriku missionitöö Oliwer Kromwelli ajal. Seekord läks üks Inglise õpetaja nimega Eliot Põhja-Ameerika indiaanlaste juurde ja oli sääl 1664—1690 tegew. Lühikese ajaga, otsekui Waimu äratusel, õppis Eliot rahwa raske keele kätte. Tema waewaga korda saadetud töö aeti pärastpoole jaolt jälle nurja Euroopast sisse toodud tulewee, põletatud wiina, läbi, mille õnnetumatel tagajärgedel metsik rahwaid kõige rohkem ära suri. Ka ei olnud ewangeliumi kuulutamisele mitte kasulik, et indiaanlased nii wäga palju sõjakäikudel elasiwad ja wihase waenuga walgete asunikkude wasta wõitlesiwad. Ikkagi on praegu, kus indiaanlaste arw koledasti kokku sulanud on, weel 115000 ristitud indiaanlast olemas. Selle wäga hääde annetega, aga metsiku, rahutuma, taltsutamata ning wabaduse armastaja rahwa juurde pidi ewangelium kui wiimane troost tulema, et tema ajalikku kadumist lootusega tulewa ning parema päranduse pääle uues ilmas magusaks teha.

John Eliot indiaanlastele jutlust pidades.

Juba järgmise, kaheksateistkümnendama aastasaja sisse langeb missionitöö Eskimo rahwa seas Põhja-Ameerika külmadel maadel. Aastal 1721 jõudis Hans Egede Gröönimaale. Ta tuli Daani laewaga Kopenhaagenist, kus kuningas Friedrich IV. kristlikka mõtteid südames kandis ja püüdmist näitas,

Daani asumaade algelanikka Lääne- ja Ida-Indias ristiusu õnnistusest osa lasta wõtta. See kuningas saatis ka Indiasse Koromandeli rannale Ziegenbalgi tema kaaslastega ja toetas Zinzendorfi ja Wennaste kogudust nende missioni töös ning aitas neil Lääne-India Ph. Tooma saarel aastal 1732 oma missioni jaama asutada. Pärastpoole on Wennaste kogudus ka indiaanlaste ja eskimode juures tööd teinud ja Gröönlandis iseäranis Egede tööd jätkanud, millest meie praegu jutustada tahame.

Hans Egedest wõime meie seda piiramata kannatust ja püsidust õppida, millega mõned mehed külwi tööd edasi teewad, kui neile ka siin maa pääl nende elu ajal lõikuse lootus ennast mitte ei näita. Egede oli üks neist waikseteist, kes Issandat oodata oskawad. Palju aastaid elas Egede waeste, õppimata, metsikute eskimode keskel tööd tehes, ilma et ühte ainustki neist oleks jõudnud ümberpöörata ja ristida. Ainult wäike kaubawahetus Daani ja Gröönimaa wahel tärkas tema abil elule, kuna iga aasta üks Daani kaubalaew Gröönimaale tuli ja oma kaupa mõne kasuka naha ja ülge raswa wasta ümber wahetas. Seegi kaubawahetus ei toonud midagi kasu ja jäi pea soiku. Egedele, kes päris üksikuks oli jäetud, tuliwad pärast kaks Herrnhuti wenda Gröönimaale abiks. Aga ka nemad pidiwad endid õieti kannatamises harjutama. Ka nemad ei näinud aastaid otsa oma waewast, palwetest ja pisaraist mingisugust wilja. Ei, nad leidsiwad hoopis muud. Eskimod naersiwad nad wälja, tegiwad nende laulmist, palumist ja õpetamist pilkekombel järele. — Ka muidu wälise elu poolest sattusiwad mehed kitsikusesse. Küll oliwad nad Kopenhaagenist teele minnes, hää nõuu pääle, kodust palka, laudu, ehituse riistu, ka lõnga ja püssirohtu küttimiseks ning kalapüüdmiseks ja seemneid ning muud toiduasju ligi wõtnud. Aga küttida ja kalu püüda ei osanud mehed mitte, ja sagedasti kulus palju aega ära, enne kui nad ühe hülge kätte saiwad. Istandused, mis missionärid asutasiwad, ei tahtnud põudses maas, kus ainult kaljusid ja mäekinkusid ning lund leida oli, mitte edeneda. Sagedasti oliwad missionärid suremisel nälja ning haiguse kätte, kuna Gröönimaa rahwas nende pääle mitte ei tahtnud halastada ega neid aidata. Kord julgesiwad mehed heitliku ilmaga waewalise lootsikuga wälja minna mere pääle, toidust otsima. Torm ajas neid tühjale saarele, kus nad ilma toiduseta märgade riietega, jõudmisest roidunud jõuuga koleda külma käes seistes ja jookstes mitu päewa pidiwad mööda saatma, kunni abi tuli. Ja seda ei tulnud mitte ainult ükskord ette. Wiisteist-kümmend aastat pidi Egede oma kallimeelse abikaasaga Gröönimaal wälja kannatama, ja weel ei olnud ühtegi Eskimo inimest risti usku pöördud.

Sääl suri Egede abikaasa kurjade paisete kätte, mis haigete eskimode rawitsemisel tema külge oliwad hakanud. See oli raske kaotus wäsinule ja wananewale töötegijale. Tööd raskendas ka weel see, et 2—3000 eskimot sellesama haiguse kätte ära suriwad. Ja haigus oli Daanimaalt Kopenhaagenist toodud. Daanimaalt ei oodanud rahwas enam midagi hääd tulewat.

Aga wiimati hakkas ommeti jääkoorukene sulama. See oli 2. juunil 1738, 17 aastat pärast seda, kui Egede esimest korda Gröönimaale sai. Siis juhtus

palju läbireisijaid grööнlasi Egede seltsiliste missionäride Beck'i ja Bönisch'i juurde öömajale jääma. Beck oli parajasti ewangeliumide ümberpaneku kallal töös. Paganad tahtsiwad teada, mis sellesse raamatusse õieti on kirjutatud. Ta luges neile ewangeliumidest wähekese ette, ja nüüd tõusis sõnawahetus, kus juures Beck Eskimo meestele seletas, kuidas kõik loodud olla, kuda inimesed sõnakuulmatuse ning wiletsuse sisse sattunud, kudas Jumal nende pääle halastanud ja oma ainusündinud Poja maailma sisse saatnud ja kudas Jeesuse sisse uskujad mitte hukka ei saa. — Ta jutustas paganatele iseäranis Jeesuse kannatamisest ja surmast ja manitses neid selle pääle mõtelda, mis see Jeesusele maksnud, neid ära päästa. See läks ühele paganale Karjanak'ile südamesse. Ta astus ette ja ütles liigutatud häälega: „Ütle mulle seda weel kord; ma tahaksin ka õndsaks saada." See oli nii mitme aasta kohta esimene kord, et keegi grööнlasteст igatsust awaldas, armuõpetust õndsusest kuulda. Wõib eneselе ette kujutada, kui wäga Karjanaki sõnad missionäri südant liigutasiwad. Pisarsilmil jutustas nüüd Beck terwe kannatamise loo. Mõned teised eskimod hakkasiwad Karjanakiga ühes huwitusega kõnet kuulama ja paniwad käed suu pääle, nagu see nende wiis oli, kui neid mõni asi wäga imestama pani. Teised läksiwad kärsitumalt minema. Karjanak aga pööris oma teekonnalt tagasi tulles uuesti missionäride juurde sisse, laskis ennast edasi õpetada, ja järgmisel aastal ristiti tema ta naine ja ta poeg ning tütar Kristuse nime sisse. Leidus neid, kes Karjanaki eeskuju järele tegiwad. Kõik ristitud asusiwad missionäride maja ümber elama, pea tõusis sinna wäike küla, mida Uueks-Herrnhutiks kutsuma hakati. Teisi missionijaamasid tuli päraстpoole Gröönimmale weel juurde. Ka asutasiwad Wennaste koguduse liikmed Labradori põhja rannale kristlikka missioni jaamasid. — Siin külmal põhjamaal kui ka Lõuna-Aafrika hottentotide keskel ja Uue-Hollandi paapuade hulgas teewad herrnhutlased wäsimata armastusega missioni tööd edasi.

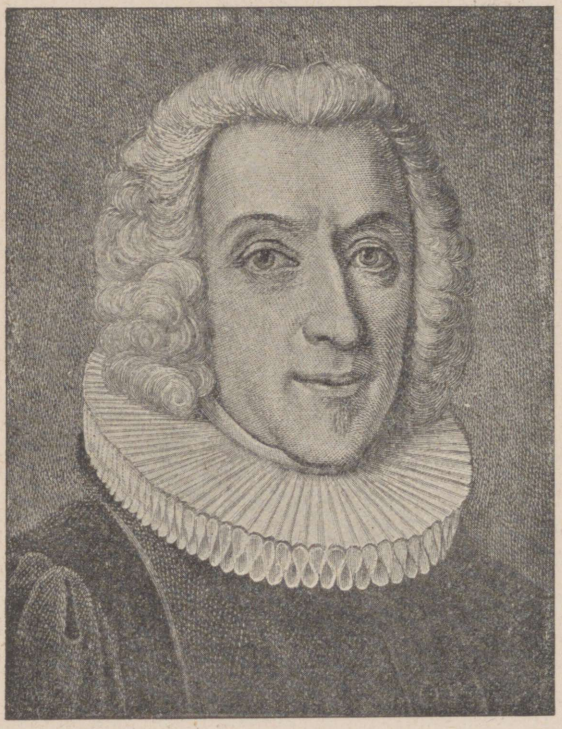

Hans Egede.

Kui meie Aasia poole pöörame, siis ou sääl kõigepäält Hindu ning Hiina rahwad, kus pagana usk kõige kõwem oli ja praegugi on. Nende

rahwaste usk on braamaismus ja buddhismus. Puhtaid buddhalasi on ainult paar millioni olemas. Buddha usk on õieti wäga tröstita usk. Kuna ristiusk inimese ja maailma äraseletamist Kristuse läbi ja ära päästmist patust ning surmast töotab, leiab buddhismus troosti ja õndsust kadumises, kõige olemise häwimises „nirwanaas." Mitte millestki on Buddha õpetuse järele maailm saanud ja selle läbi puhta „mitte-midagi" olemine tumestatud, ja nüüd seisab õndsus selles, et sellesse mitte-midagisse jälle tagasi saab wajuda. Maailmast walu tundew usk, mis ka juba on alganud Euroopas, iseäranis Pariisis poolehoidjaid leidma ja koguduši koguma. Selles usus jumaldatakse just seda, millest meie oma usu järele ära päästetud tahame olla ja mille läbi waenlane meie üle wõitu wõib saada. Oma nime on see usk kuninga pojast Buddha'st ehk Sakijamuni'st saanud, kes 600 aastat enne Kristust elas ja wanema, maailma jumaldawa usu, braamaismuse wasta õpetas, et kõigist lahti ütlemises, maailma tähelepanemata jätmises ja tema lõbude põlgamises, ühe sõnaga häwinemises õndsus peituda. — Buddhat auustatakse buddhistide poolt kui püha, tema kõrwal auustatakse aga ka weel teisi pühasid.

Braamaismus seletab, et alguses ilma alguseta algükšusest kolm jumalat olla tekkinud: Braama — sündimise jumal, Wišhnu — olemise jumal, Siiwa — häwitamise jumal. Selle kolmikjumalusele järgnewad palju wahelolemisi ning muudatusi jumalikust inimliku olemiseni, keda kõiki auustatakse. Nii leiab braamaismus mitmekesises ebajumalate teenistuses oma wälimise kuju, kus suuri ohwreid tuuakse, pühas Gangese jões pesemisi toimetakse, iseennast piinatakse ning waadeldakse ja koguni usujoowastusesse saadakse. — Braamaismusest on ka pärit inimeste wali jagamine nelja liiki, kellest kõige kõrgemad ja ülemad uhked „braamaanid" ehk braamiinid (Braama preestrid) ja kõige alamad ning alatumamad ning õnnetumamad „paariad" on. — Koledaid kombeid ja waateid leiame Braama usust. Nii peetakse naist mehe kõrwal kõlwatumaks, ja orjaks. Naine ei ole mehe kõrwal midagi ja ei ole ilma temata midagi. Lesed põletatakse ühes oma meeste surnukehadega puuriidal ära, ja paljud on walmis ise leekidesse minema, sest et lese põlw miski põlw enam ei ole. Suur wanne on selle rahwa pääl, mis seda raskem on kõrwale saata, et hindulane oma sügawuse pooleşt rikka usu ja oma teaduse, kunsti ning luule pääle uhke on ja ristiusu pääle ülewalt alla waatab.

Siiski on ristiusk ka siin kiilu sisse löönud ja waimulist wõidukäiku Indias ja Hiina wasta juba ammu alanud. Ziegenbalgist on juba juttu olnud. See mees oskas, hindude järele ennast seada, nii et nemad teda tema walges riides, turbani ja punasete kingadega päris enese wääriliseks pidasiwad, ja Ziegenbalg wõis Koromandeli rannal häädе tagajärgedega tööd teha. — Tema tähtsam järeltulija ja tööjatkaja Indias oli anderikas Kristjan Friedrich Schwarz, kes aastal 1726 Pommeri maal oli sündinud ja aastal 1798 Indias Tanjores suri.

Schwarz oli lugupeetud wanemate laps ja oli oma wara lahkunud ema

poolt Issandale pühendatud. Isa kaswatas poega waljult, aga lihtsalt. Kõrgemas koolis Küstrinis sai ta esimise äratuse, ja Francke aruannet tema waestelaste warjupaiga kohta lugedes, kus Jumala imeliku abiandmise pääle iseäranis tähelepanemist juhiti, tuli ta otsusele, ühe kooliõpetaja koha Halles wasta wõta. Keegi missionär, kes India kirjasid Halles trükki toimetas, ajas Schwarzi Lõuna-India keelt õppima, ja juba esimesel juhtumisel läks mees teele, et Ida-Indiasse saada. Schwarz oli 24 aastat wana, kui ta India pinnale astus, kuhu ta oma elu lõpuni jääma ja suurepäralist tööd tegema pidi. Juba nelja kuu pärast oli Schwarz keele tundmises nii kaugel, et ta Trankebaris Ziegenbalgi kirikus oma esimest India keeli jutlust julges pidada. Keset suurt ja arwurikast rahwakogu, mis paganatest, Muhamedi usulisest ja waimulikult surnuist ristiusulisest koos seisis, oli Schwarzil, kes armastusest Kristuse wasta põles, küllalt tööd. Iga päew õpetas ta suurt hulka lapsi ja täiskaswanud inimesi ja wõis juba aasta pärast 400 inimest ära ristida. Sääl istub ja õpetab ta, waheşt suurepäralise banaanipuu warjus, mis 70 sammu ümber mööta on, waheşt enese tehtud wäikseteşt palmipuu lehtedest onnis, waheşt murupeenral tee ääres, waheşt kusagil pagooda (jumalatempli) ukse ees. Ta süda keeb sees India ebajumalateenistuse metsikuid kombeid nähes, aga ta meel ja hääl on lahke waese sõgeda rahwa wastu, keda ta kui ühe isa lapsi mitte põlata ei taha. Ta wannutab neid oma rahu pääle Jumalaga mõtelda. Waheşt kuuldakse teda mõne wägewa Hindu würsti lossis Saksa keeli laulu laulwat, waheşt mõne kindluse wallil keşet keerlewat tolmu meele parandamiseşt ning usust Issanda Jeesuse sisse könelewat. Waheşt seltsib ta pärisrahwa meestega, kes reheall riisi tuulawad ehk õpetab mõnda aednikku omas aias ka waimuliku wilja eest muret pidama. Juba on ta hospidalis haigete juures, juba braaminidega (Braama preestritega) ühes püha jõe kaldal, juba linna wärawas, juba muhamedlaste suures mošhees (jumala kojas), juba Inglise sõjawäe laagris haawatute juures, kus ta ühe Inglise soldatilt, kes 32 aastat Inglise lipu all oli teeninud, küsimise pääle, kui kaua ta siis juba ka Issandat Jeesust teeninud, on, kurwastawa wastuse saab: „Ma ei ole weel tema teenistusesse astunudki.“ On Schwarz laewal, siis paluwad teda Muhamedi usulised madrused Kristuse

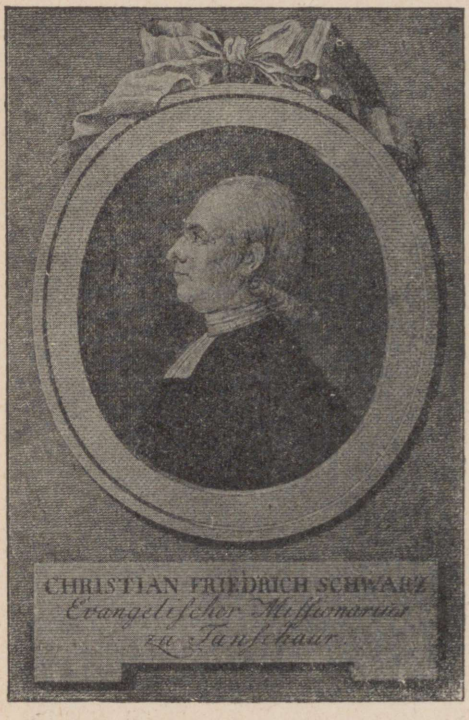

Kr. Fr. Schwarz.

lugu jutustada. On ta Rooma katuliku kristlaste seas, siis tahawad ka needki teda hää meelega kuulda. Keegi suurtsugu Hindu mees aga ütleb päraft juttu weftmift Schwarziga: „Sina oled Jumala preester kõigile rahwaile.“ —

Õpetuse järele käis ka Schwarzi töfine kristlik elu. Toidus ja ihukattes oli Schwarz kõige lihtsama ja tarwilisemaga rahul. Ta elas ainult keedetud riisist ning juure wiljast. Et mureta ainult Issanda töö jaoks elada, jäi ta poissmeheks ja tarwitas oma palga ja kõik kingitused, mis ta suurel arwul sai, waeste hääks ja pühadeks otstarbeteks. Nii leidis ta kõigi juures lugupidamist, ka nende juures, kes mitte ristiinimesed ei olnud, ja tema otsekohene meel ning lahkus wõitsiwad igaühe usaldust enesele. Isegi würstlikus lossis Tandshores, kus Schwarz päraftpoole elas ja kust ta oma missioni käikusid ette wõttis, lasti teda sagedasti würsti ette ja kuulati tema könet hää meelega, kui ka eesriide tagant. Würst oli koguni nii hää Schwarzi wastu, et ta teda surmawoodil oma poja ja järeltulija eestkostjaks kutsus. Aga awalikult ja wabatahtlikult ennast ristiinimeseks tunnistada, seda ei tihkanud würst ommetigi mitte; — nii raske on rikkal ja suurel taewa riiki saada. Ka poeg, kes suurele missionärile päälinnas auusamba laskis ehitada ei julenud awalikult ristiusku wasta wõtta. Kui ka Schwarzil, kes wäsimata Jumala riigi sõna seemet külwas, wahel pisut lõikust oli, siis ei saanud ta ommetigi mitte kannatamataks, waid armastas enamasti ütelda: „Missionär ei tohi iiales kaewata; meie oleme ainult tunnistajad, mitte ümberpöörajad!“ Selle käes aga, kellelt üksi õnnistus tuleb, oli Schwarz tubli tööriist. Juba tema wälimus mõjus iseäraliselt ja peletas kõik pahad eelarwamised minema. Ja nagu ta armastus suur oli, nii ka ta teadmine; ta uuris aastate kaupa rahwa muinasusku ja kirjandust. Selle juures oli ta ka wäga praktikalik waim ja oskas hästi korraldada, nii et tema ühe maakonna Inglise walitsuse nõuukogu liikmeks waliti ja teda tema keele oskamise ning suure mõistuse tõttu wahelträäkijaks India würstidega tarwitati. Nii õppis teda ka hirmus Hüder Ali tundma.

Kui see mees päraftpoole oma 100000 mehega, Inglise ustawusetu oleku tõttu äritatud, röövides ja tappes mööda maad ümber käis, kinnitas ta oma meestele: Jätke isa Schwarz rahule, tema on püha mees. Schwarzi mäletati hindude juures ka tema ihulikkude häätegude päraft tänuga. Suure nälja ning häda ajal oliwad kuude kaupa sajad näljased tema ukse all seisnud, nii hästi hindud kui inglased, ja kõiki oli tema oma korjatud waraft söötnud ja ühtlasi ka waimuliku troostiga kinnitanud. Schwarz olla oma 48 aastasel missioni tegewuse ajal 18000 paganat ristinud.

Nii paistis Schwarz kui helkjas tuli pimeduse maal. Wana eani oli temal hää terwis. Tema lihtne, mõõdukas eluwiis ja tema sisemine rahu, mis temale mitte küll höiskawat, aga waikset, sügawat, alalist röömu südames hoidis, toetas ja kinnitas tema wananewat keha. Wiimati tuli ka elu õhtu. Schwarz jäi haigeks ja läks aega mööda surmale wastu. Kui ots tulemas oli, laulis ta weel: „Mu elu Kristus ise“ ja „Oh Jeesus sinu walu“ wiimse salmiga:

„Kui ükskord pean mina siit ilmast lahkuma, siis ära lahku sina must oma armuga.“ — Püsti pääga ja lahtiste huultega heitis see Issanda truu sulane oma Hindu abilise süles hinge. Köwa kaebamise hääl aga tõusis aiast rahwa hulgast üles, kes sääl palwetades surijat meest saatsiwad, kelle läbi nemad nii palju jumalikku õnnistust saanud. Schwarz oli nende hulgast, kellest kiri ütleb: „Mõistlikud peawad paistma kui taewa laotuse paiste, ja kes palju saadawad õiguse teele, kui tähed ikka ja igawesti. (Taaniel 12, 3.)

Kuna Indias 288 millioni elanikka loetakse, on neid Hiinas 400 millioni. Ka Hiina on nüüd ristiusule awatud. Aastast 1830—1850 töötas sääl Saksa missionär Gützlaff, kes ka iseäranis arstliku abiandmise läbi teed enesele ja ewangeliumile Hiinas tegi. Selle wasta aga oli sõda Inglismaaga, mis Inglismaale õiguse tõi Hiinas oopiumiga kaubelda, missionile kahjulik. Üleüldse on leiged ja ebakristlikud ristiinimese nime kandjad enamisti igal maal kõige suuremaks takistuseks missionile olnud. Ühel üliõplaste koosolekul Kalkuttas 1877 ütles keegi noor haritud hindulane: „Suur wahe selle wahel mis Kristus õpetanud, ja selle wahel, mis Indias kristlikust elust näha saadakse, on selle usu laiale lagunemisele kõige suuremaks takistuseks olnud.“ — Kole kasu taga-ajamine ja himu lõbusa elu järele oli sagedasti nõnda nimetatud kristlaste juures Indias, Jaapanis ja Hiinas päewakorral. Ida-India kompaania, kelle käes kunni 1858 aastani kuninglik walitsus seisis, sallis koguni leskede põletamist ja karistas ristiususse astumist kodaniku õiguste kaotamisega. Paljud kaupmehed ja meremehed oliwad otsekohe iga missioni wasta, sest et see paganaid kui nende meeste parajaid tööriistu kiimalise elu elamises, paremateks inimesteks tegi. Sellest hallikast on enamasti kõik missioni wastased arwamised pärit. —

Hiinas teewad praegu 680 missionäri, 560 missioni abilist, 1400 pärisrahwa seast kaswanud abilist missioni tööd. Hiina soost ristiinimeste arw on praegu 200000 hinge suur.

Enne Wene-Jaapani sõda töötasiwad Jaapanis 650 missionäri, kes mitme missioni seltsi poolt saadetud olnud. Praegu on see arw weel suurem. Üleüldse on missioni töö Jaapanis päraast sõda suurt hoogu wõtnud. Pühapäew on sääl ammugi hingamise päewaks seatud. Piibel, see „wõõras raamat“ on rahwa seas lugupeetud ja teda loetakse palju. Ka on palju noori jaapanlasi Euroopas õppimas. Ühes Euroopa haridusega wiiakse ka ristiusku kodumaale, kui mitte nende õnnetuseks ristiusu ülikool neilt kõike usku kõrgema ilma sisse ei riisu.

Aasiast pöörame Austraaliasse. — Austraalia mannermaal, suurel Uue Hollandi saarel elawad ranna äärsetes paikades Euroopast sisse rännanud asunikud.

Waeste „paapuade“ kallal, kes siisemaale on pelgupaika läinud, tegiwad iseäranis Wennaste koguduse missionärid tööd. — Suurtele Uue-Seelandi saartele, lääne pool Uuest-Hollandimaast tuli aastal 1814 inglane Marsden. Sest saadik on saar täiesti teiseks muutunud. Kuna weel aastal 1825 päraſt suurt lahingut metsikute päämehe Hongi juhatuse all 1000 walget waenlast paganate poolt ära küpsetati ja ära sööbi, on nüüd sellel saarel ristiusk ning kristlik haridus walitsemas. Hongi aga ütles surres: „Jätke missionärid rahule; nemad on meile ainult häädd toonud.“ — Keegi wana päälik tunnistas: „Ristiusk on hää usk, ta hoiab inimesi elus. Meie esiwanemad on teine teist wastastikku tapnud ja mina olen oma 19. lapsele otsa teinud. Oh et meie ommeti ennemini Kristusest oleks kuulnud!“

Kõige suurepäralisem ja imewäärilisem peaks meile ristiusu wõit Austraalia maa külge käiwate Lõunamere saartel ehk Polüneesias olema. Suur wahe on selle wahel, mis need saared enne oliwad ja mis nad nüüd on. Küll tuliwad 100 aasta eest, kui kuulus ümber maailma rändaja Cook (Kuuk) nendel saartel käis, muinasjuttulised teated säältpoolt nende haridusest rikkumata jäänud loodusе inimeste õnneliku ning paradiisliku elu-olu kohta Euroopasse. Aga sell ajal — see oli Rousseau ajajärgul — oldi üleüldse selles arwamises, et õnn neile kätte tuleb, kes loodusе juurde tagasi pöörawad ja et wanemateſt päritud südamekurjust olemas ei ole. Nii kirjeldasiwad siis Lõunamere saarte rändajad säälseid pagana usku elanikka kui päris inglid, kes paradiislikus süütauses oma imeilusal maal elawat. Tõepooleſt on Lõuna saarte elanikud oma wälimise poolest kenamad kui neegrid, ka on nad tugewamad osawad ning anderikkamad kui neegrid ja wäga lahked wõõraste wasta. Iseäranis meeldisiwad rändajatele lilledega ehitud naised, kes wõõraid kõige suurema häämeelega wasta wõtsiwad, kuna neil kõik kasinuse seadused tundmata oliwad. Saarte kenas loodusеs awaldasiwad need „halasti käijad, saledad, tugewasooneliseд, süütad loodusе lapsed“ omas lõbuarmastawas kergemeeles, oma hõljuwates tantsides ja lapselikus olemises, rändajate kohta otse nõiduslikku mõju. Warsi aga lõõdi Cook surnuks ja tapeti weel mõned teised ära. Nüüd nähti, et need süüta lapsed inimesi sööwad, et nad lapsi tapawad, inimesi ohwerdawad, ilma häbita kõlbmata elu elawad. Nii leidis siis ristiusk 19. aastasaja algul siia teed ja siin tööd.

Sell ajal oliwad usu ärkamise tõttu missioni seltsid parajasti tärkamas. Aastal 1795 asutati suur Londoni missioni selts, mille liikmeteks mitmest ususeltsist palju waimuliku ja ilmaliku seisuse inimesi heitis. Aastal 1816 põhjendati Baaseli missioni selts, kes omale ülesandeks tegi iseäranis Kaukaasia kalmükkide seas missioni tööd teha, keda sakslased Wene sõjawägedes tundma oliwad õppinud. Wene keiser Aleksander I. toetas ka omalt poolt seltsi ettewõtet. — Londoni missioni selts oli aga see, kes Lõuna saartele missionäri John Williams'i saatis, keda „Lõuna-mere apostliks“ nimetatakse. Juba enne oliwad neile saartele armuõpetuse kuulutajad inglased tulnud ja oliwad siin iseäranis Tahiti saarel südisti tööd

teinud. Suure waewa ja wõitlusega oli neil seegi korda läinud, et aastal 1816 saare kuningas Pomare II. ristiusku heitis ja kristliku elukorra ja kombluse omalt poolt maksma pani. Aasta hiljem (1817) tuli Williams Lõuna-mere maale.

Williams oli 1796 Londoni lähedal sündinud. Tema ema oli waga, isa aga uskmata. Williamsi noor iga näitab mõlemate mõju, waraſt otsimist Jumala järele ja waimulikku hoolimatust nooremehe aastates. — Ühe kaupmehe juures poisiks olles wõõrdus ta palwest ära ega pannud usku enam mikski. Aga Issand ei unustanud teda mitte ära, ka tema ema palwed mitte. —

J. Williams.

Kord oli Williams'i jumalakartlik majaemand õhtusele jumalateenistusele minemas. Tee pääl nägi ta uulitsa laterna walguses Williams'i ümber jalutawat. Ta ütles häid sõpru ootawat, kellega õhtut lõbusasti mööda saata. Maja-emand kutsus teda tungiwalt jumalateenistusele. Poiss pidi minema. Kirikus peeti jutlust sõna üle: „Mis kasu on nimesel sest, kui ta kõik maailma osaks saab, aga oma hingele kahju teeb.“ Sõna läks poisi südamesse. Ta hakkas teiseks saama. Kahekümne aastaselt andis ta ennast missioni seltsi kooli üles. Siin õppis ta suure hoolega kõike, mis harimata rahwa hulgas tarwis on teada. Kõigisugustes wabrikutes ning töökodades käis ta tööd waatamas, et paganatele ewangeliumiga ühtlasi ka rahulise elu tööside õpetada.

Lõunameres anti Rajatea saar Williams'i kätte. Kümne kuuga õppis ta rahwa keele ära ja pidas siis esimese jutluse. Emale kirjutas ta: „Sinu palwe on kuulda wõetud, armastatud ema! Mina kuulutan nüüd Kristust ära kadunud paganaile, oh et Jumal mulle armust annaks, Temale surmani truuks jääda!“ Lühikese ajaga muutus elu waiksel Rajatea saarel, kus ainult umbes 1300 elanikku oli, hoopis uueks. Williams ehitas esiteks enesele kauni lahke maja, kus juures ta ise puusepp, müürsepp, treial, lukksepp ja muud oli ja õpetas siis paganaid, paremaid hooneid enestele ehitama. Warsi tekkis saarele ka kool ja kabel ja ristiusu elu hakkas õitsema palwe, töö ja kristliku seaduse põhjal.

Rajateast laiendas Williams oma tegewust ka teistele saartele. — Kaheteistkümne aasta pärast aga tuli Williams Inglismaale, et siin Lõunamere missioni tööd uuele elule õhutada ja kaastöölisi enesele wõita. Ka oli tall nõu missioni laewa muretseda, mis ükſikute saarte wahel sõites omast kohast missioni tööd kergendaks ja ükſikute saarte kirikuid ühendaks. Aastast 1834 kunni 1838 oli Williams Inglismaal. Tung tema kõnedele oli suur. Tema nõu läks täide. Kogutud rahaga wõis ta enesele missioni laewa osta, millega ta ühes oma uute kaastöölistega Lõunamere saartele sõitis. Sääl käis ta kõik saared läbi, kus ta enne missionitööd oli teinud ja pani uued töötegijad paigale. Ka asutas ta seminari pärisrahwa õpetajate koolitamiseks ja kõrgema kooli Tahiti saarel. — Weel ühe aasta oli ta täies töös. Iga päew läks ta päewa tõusu ajal kooli, õpetas enne wanu, siis lapsi. Pärast seda tegi ta käsitööd. Õhtul tuli ta juurde palju wõõraid, nõuu ja kinnitust saama. Pääle selle oli igal nädalapäewal weel oma iseäralik ülesanne: pärisrahwa seast tõusnud õpetajate õpetamine, kodude katsumas käimine, palwetunnid j. n. e.

Talwekuul 1839 läks Williams oma missionilaewaga teele Fidſhi saartele, et säälsetele paganatele ewangeliumi wiia. Talwekuu 20. päewal heitis laew Erromanga rannal ankru wälja. Selle saare elanikkudega aga oliwad Euroopa laewamehed nurjatumalt ümber käinud. Saare elanikka oli laewadele meelitatud ja Uude-Hollandisse wiidud, kus neid tööle pandi ja enam koju ei lastud. Ka oliwad kaupmehed elanikka sundinud hää lõhnaga sandlipuud, mida Hiina maale weeti, odawa hinnaga müüma; kes määratud hinnaga ei tahtnud müüa, lasti sõna lausumata maha. — Nii oliwad metslased walgete pääle wihased ja Williams langes nende ohwriks. Ühes kolme teise eurooplasega tuli Williams paadiga laewalt saarele. Sadamas olijad Erromanga elanikkud läksiwad kartlikult nende juurest eemale. Williams andis lastele kingitusi, kuna üks tema seltsimeestest edasi läks. Häkisti oli saarlaste sõjapasunat kuulda ja Williams' nägi oma kaaslast metslastest taga aetawat, põgenewat, jõkke langewat ja siis taga-ajajate poolt maha löödawat. Ka Williams pani jooksu, ei jõudnud aga enam paadi juurde, kuhu kaks tema kaaslast pääsnud oliwad ja löödi wee sees kirwestega surnuks. Tema surnukeha sõiwad metslased ära. Terwe saarte rahwas aga leinas Williams'i kui isa taga. Ta oli 43 aastat wanaks saanud. Surmani oli ta truu olnud, nagu ta seda palunud.

Eromanga mõrtsukate saarel on weel mitu missionäri kui weretunnistajad langenud. Aga nüüd on ka see saar ristiusule wõidetud.

Patagoonia ja Tulemaa indiaanlaste juurde ewangelumi wiies, pidi Allen Gardiner nälja surma surema (1837) ja mõni aasta pärast seda tapeti missioni laewa „Allen Gardiner" madrused ja mehed pääle ühe kõik maha. Ommetigi ei olnud need walusad ohwrid asjata toodud, nagu näitused uuemast ajast seda näitawad, kus merehädalisi, kes sinna juhtunud, mitte enam ei ole puudutatud. Seda missionitöö hääd mõju kiidab ka suur loodusteadlane Darwin, kui ta ütleb: „Laimajad unustawad ehk ei taha selle pääle mõtelda, et inimeste ohwerdamine, kiimaline olek, laste tapmine kõrwale

jäänud ehk koguni ära kaotatud on, ja et auuta meel, mööduta eluwiis ja jultunud olek ristiusu tulemise läbi märksalt on wähenenud. See on kõige alatum tänamatus, et reisikirjeldajad seda ikka ära unustawad. Peaks neile juhtuma, ühelgi tundmata rannal mereheäda tunda saada, nad hakkaksiwad palawalt Jumalat paluma, et ommeti missionäride õpetus selle ranna elanikkude juurde tungiks."

Tähele on weel panna missionitöö Aafrikas.

Aafrika sisemaal hakkas uue aja koit sest saadik paistma, kui suure missionäri Dawid Liwingstone uurimise reside töttu selle maa uksed haritud ilmale awati. Kui suurt tänu Aafrika sellele mehele wõlga on, on ära kaalumata. Teda, kes kindlas usus Jumala Poja sisse elas, oli armastus Kristuse wasta ajanud, Aafrika eest elama ning surema. Kuna Liwingstone süda Ilalas Bangweolo järwe ääres Aafrika sisemaal mulla põues puhkab, sääl, kus ta oma wäsinud pääd surma unde nõrgutas, on tema palsameeritud keha truude sõprade toimetusel Euroopasse toodud ja Londoni linnas Westminsteri abteis (kloostris) Inglismaa kõige kuulsamate meeste kõrwa maha maetud. Kiwi pääl, mis hauda katab, on päälkiri, mis kuulsa surnu elu, tööd ning waimu lühidalt kirjeldab: „Truudel kätel üle maa ning mere toodud, hingab siin Dawid Liwingstone, missionär, reisija, inimeste sõber, sündinud 19. märtsil 1813 Blantyres Shottimaal, surnud 4. mail 1873 Chitambos Ilala külas. Kolmkümmend aastat tema elust oliwad wäsimata püüdmisele pühendatud, Aafrika pärisrahwaid ewangeliumile wõita, tundmata maa saladusi uurida ja Kesk-Aafrika häbemata orjade kauplemisele otsa teha." —

Liwingstone oli alamast soost pärit. Noores eas käis ta ühes ketramise kohas ketramas, et wanematele igapäewase leiwa muretsemisel abiks olla. Juba warakult muretses ta enesele ühe jao oma korjatud kopikate eest Ladina keeli raamatuid ning reisikirjeldusi ja haris sell wiisil oma waimu suure südidusega edasi. Kahekümneaastaselt sai ta elawa usu osalisels Õnnistegija sisse ja täitis teda igatsus, „oma poolehoidmist selle mehe asja poole, kes tema eest suri, sell teel üles tunnistada, et ta oma elu Tema teenistusesse andis." Missionär Gützlaffi üleskutse äratas noores Liwingstones iha, ise pagana maade sisse minna. Glasgowi ülikoolis walmistas ta ennast missioni ammetiks ette, kuna ta ülespidamist enesele oma käte tööga teenis. See oli talle pärastpoole kasuks, et ta õppinud oli omi käsi liigutama; nii oskas ta igas elu juhtumises toime saada. Ka arstiteaduselised teadmised, mis ta enesele oli kogunud, läksiwad temal Aafrikas wäga tarwis. Kahekümne nelja aastaselt andis ennast Liwingstone Londoni missioni seltsi teenistusesse. Pea-aegu oleks teda proowi-aja järele, mida ta ühe õpetaja juures pidas, tagasi lükatud, sest et ta, kui mees, kes pikkamööda arenes, weel wäga saamata oli ja esimese jutluse sees kinni jäi. Tema tulewat kuulsust ei aimanud ju weel keegi. Tutwuse töttu missionär Moffatega sai Liwingstones soow küpseks, Aafrikasse minna, kuhu ta missioni seltsi saadetusel aastal 1840 ka jõudis. Algoa lahest, ida poole Hää lootuse neemest, läks ta Kurumanni Betshuani maal, mis seekord kõige põhja-

poolsem missioni jaam oli. Ta uuris pärisrahwa keelt ja tungis sügawamale maa sisse Kalahari kõrbest läbi põhja poole kunni Kolobengini, kus ta Bakuena rahwa kuninga Sehele's'i haige lapse terweks arstis ja selle läbi kuninga sõpruse enesele wõitis. Kui Sehele talt etteheitwalt küsis: „Kui ristiusu külles õndsus ripub, miks ei ole Teie siis waremini tulnud?“ — mõtles Liwingstone waluga selle pääle, mis kirik tegemata oli jätnud. — Sääl pool, kus Liwingstone seekord reisis, oli palju lõwisid. Sügawalt mõjus see temasse, kui kord keegi naine omas aias lõwi lõugade wahele sattus ja ära sõõdi, ja Liwingston tema laste südant lõhestawast kisast nende kaebamist ära kuulis, „kellel mitte lootust ei ole.“ Kord tuli Liwingstone enese pääle lõwi, kes ta piha kriimustas ja jala purustas. Lõwi käpp oli Liwingstone pää pääl ja ta näis kadunud olema. Üks neeger wõttis elukast kinni ja juhtis nii tema tähelepanemist enese pääle. Wihaselt kargas ta äritaja pääle, siis ühe kolmandama mehe pääle, kunni püssi kuulid ta elule otsa tegiwad.

Kolobengis ehitas kuningas Sehele missionärile kooli ja Liwingstone jäi mõneks ajaks siia elama. Sehelel oli nõu oma rahwast ninasarwe nahksete piitsadega ristiusku heitma sundida, jättis aga selle nõuu katki, kui Liwingstone talle ära seletanud oli, et, wäewõimuga kedagi usklikuks ei saa teha. Missionär ei tahtnud mitte rahwa hulkasid ristida, waid neid, kes tõsiselt ümber oliwad pööranud. Isegi kuningat ei wõtnud ta enne, kui kolme aastase õpetamise järele, ristimisele, ja koguduse liikmeks mitte enne, kui ta kuninga nii kaugele oli saanud, et ta ennast oma paljudest naistest lahutas.

Liwingstone tegi omaks ülesandeks, ikka sügawamasse Aafrika pagana maade sisse tungida ja ristiusuga ühtlasi ka Euroopa haridust sinna wiia, uusi kohte ning rahwaid üles otsida, kus edaspidi missioni tööd wõiks alata, ja tee selle tarwis siis walmis oleks. Nii sai missionärist uute maade uurija ning ülesleidja, ja Liwingstone on sellel põllul palju korda saatnud. Teda wõeti haruldaselt hästi metsiku rahwa poolt wasta, kuna tema terwe olek ning ülesastumine sõpruselt ning armastuselt inimese soo wastu tunnistust andis ja ühtegi waljust, omakasu ega wägiwalda ning kurjust ei sallinud. Iseäranis lahkelt wõeti tema Makololo rahwa juures põhja pool Ngamo-järwe wasta. Selle rahwa ja maa on Liwingstone üles leidnud. Makololo rahwa tark ja lahkemeelne kuninga Sebituane hakkas kõigest omast südamest missionäri poole hoidma ja andis temale ta pikkadel teedel palju abi. Oma reisil edasi poole tahtis Liwingstone kõigepäält mere pinnast kõrgemal seiswaid, terwemaid kohte leida ja teed mere juurde otsida. Ta leidis wägewa Zambeesi jõe tema suurepäraliste koskedega üles — üks kõige suurematest tegudest geograafia teaduses. Kõik Liwingstone teekonnad, kus tall mõni tosin makololosid saatjaiks oli, oliwad wäga rasked ning kardetawad ja õpetasiwad pagana rahwast tema kõige kohutawamas ja wiletsamas elujärjes tundma. — Sagedasti oli weest puudus, nii et wanemad (Liwingstone oli Moffati tütre Manega abielusse astunud) ühtelugu oma laste jänu häda pärast mures oliwad. „Ükski ei tunne wee wäärtust enne kui siis, kui tall teda ei ole.“ — Sagedasti oli tarwis weega

üleujutatud kohtadeſt läbi minna, kus 3—4 jala ſügawa wee ſees ühtelugu käia tuli. — Sagedasti oliwad puud, kibuwitſad, terawa ſerwaga körkjalehed teel ſuureks takistajaks ees. „Päris krobedate ja weriste kätega ja ſäärikuteſt wälja paiſtwate põlwedega töötaſime meie endid wiimati wälja. „Sagedasti tuli palawik kallale ja ſurm oli alati ſilmade ees.“ „Aga“, kirjutas Liwingſtone, „ſurm on wõidurikas ſündmus ſellele, kes Jeeſuſe juurde läheb.“ — Sagedasti kohutaſiwad reiſijaid pagana rahwa lihahimu tööde metſikud näitepildid, ehk ſüdameta tooruſe teod, ehk laste armetu olek, ehk orjade ja nendega kaubitſemiſe

Dawid Liwingſtone.

hädakiſa. — Orjade kaupluſe ärahäwitamiſe eeſt wõitles Liwingſtone töö ning lõpmata palwega: „Jumal, Sa kõigewägewam, aita, aita! ära jäta ſeda rahwaſt mitte orjakauplejate ja ſaadana kätte!“

Wiimaks oldi pika teekonna järele ommetigi Aafrika lääne randa jõutud ja Atlandi ookean laotas ennaſt Loanda juures ſuure toreduſega reiſijate ſilmade ette. Häämeelega oleks Liwingſtone Loandaſt Inglismaale rutanud; aga tema 27 Makololo meeſt ei oſanud ilma tema juhatuſeta oma kodumaale tagaſi minna. Sellepäraſt pööras ta tagaſi ja wiis kõik 27 makololot terwelt nende kodumaale tagaſi Lingati, Makololo maa päälinua. Liwingſtone teekond oli kolm aastat keſtnud ja oli ülirikas maa ja rahwaste leiduste poolt olnud.

Aga sellega ei jäänud Liwingstone rahule. Warsi läks ta jälle oma makololodega teele, et teede mööda, kuhu weel ühegi walge mehe jalg ei olnud astunud, ja nimelt Zambeesi jõe kallast mööda idasse, India ookeani juurde jõuda. Tettesse jäiwad pärisrahwa soost saatjad maha. Liwingstone ise jõudis Kilimani ranna äärde ja sõitis siit laewaga Inglismaale. Siia jäi ta kaks aastat (kunni 1858) alalisesse töösse, et uusi sõpru Aafrika wabastamise ja ristiusule wõitmise jaoks muretseda.

Aastal 1858 läks Liwingstone oma enese, Inglismaal ostetud laewaga uuesti teele ja oli juba 16. mail Zambeesi jõe suus, Aafrika Ida rannas. Tettes leidis ta omad truud makololod eest, kes kauaaegsel ootamisel oma usaldust ära olewa Liwingstone wasta mitte ei olnud kaotanud, ehk neile küll sagedasti oli öeldud: „Teie inglane ei tule iiales enam tagasi.“ — Nüüd läks Liwingstone Shire jõge mööda üles, leidis kena Shirwa järwe ja siis suure Njassa järwe üles, mis Aafrika liikumise keskkohaks ja Aafrika sisemaa wõtmeks on. Liwingstone oli rõõmus. See oli kõige õnnelikum ja lootuserikkam ajajärk tema elus. Ta oli seekord 46 aastat wana. — Njassa järwe kaldad uuriti nüüd hoolega läbi. Siit leiti suured hulgad elewanta. Ka oli järwe ümbruses tihedalt elanikka. Liwindstonel tuli soow suurt aurulaewa saada, et kõike järwe läbi sõita wõida ja koledal kombel aetawat orjade kaubitsemist takistada. Ta oli jälgi koledatest orjade röövimisest leidnud. „Kuhu meie aga omad jalad tõstsime, nägime meie inimese luid.“ Suurem weel oli nende wiletsus ning häda, keda orjadeks ära weeti. Liwingstone süda põles wiha pärast orjadega kauplemise üle. Aastail 1864 ning 1865 oli ta jälle Inglismaal, kui lugupeetud ja kuulus mees ja tegi jälle tööd ning wõitles ka sääl oma Aafrika eest, kuna ta ikka enam ja enam osawõtmist selle maa wiletsuse wasta äratada püüdis.

Kolmandat korda läks Liwingstone Aafrikasse. Bombai kaudu Indias ja Sansibari kaudu jõudis ta Rowuma jõe suhu. Kui ta mööda jõge üles läks ja maa sisse sai, leidis ta jälle uusi kohutawaid orjadega kauplemise jälgi. Ta leidis naisi surnult, puude külge seotud ja maha lastud ehk teel läbi pistetud selle pärast, et nad enam ei jõudnud teiste röövitud inimestega ühes ühetasa ruttu orja turu poole sammuda.

Sellel kolmandamal teekonnal tuli Liwingstone Tanganjika järweni. Ka Mööro järwe ja Bangweolo järwe leidis ta. Ta leidis siin maal jõe hallikaid, milledest ta arwama pidi, et need Niiluse hallikad on. Stanley (Stenli) on pärast selgeks teinud, et need hallikad suure Kongo jõe hallikad olnwad. — Siis pööras Liwingstone jälle Tanganjika järwe poole, kus ta järwe ida rannas, Udshidshis, kirje ja tagawara lootis eest leidwat. Aga see lootus pettis teda, ja ta sattus häda ja waewa päewade sisse. Enam jägu saatjaid jätsiwad ta maha. Ühtelugu wee sees käies imesiwad endid sagedasti were kaanid tema jalgade ja keha külge. Tall tuli puudus toidust; ta riided olnwad purud, ta jalad paistetanud. Aegapidi kaotas ta oma hambad, ja nõrkus ning haigus läksiwad suuremaks. Mitu kuud oli ta paigal. Oma

armsa Aafrika eest palwetades ja neli korda piibli läbi lugedes ammutas ta enesele uut jõudu. Ta rabas jälle maast üles, wõttis uued teekonnad ette ja tuli wiimati kui elaw kondikawa surmani tüdinud jälle Udshidshisse. Siin sai tema elus talle kõige suurem rõõm osaks. Stanley (Stenli), kes wälja oli saadetud, kadunud, Liwingstoned üles otsima, leidis teda siit ja tõi tema hädadele kergitust. Mõne kuu pärast jättis Stanley teda jälle maha, et Ida-Aafrika ranna poole lääne ranna poolt edasi rännata. Ta tahtis Liwingstone kaasa wõtta, aga ta palumised ei aidanud; sest Liwingstone ei arwanud oma ülesande Aafrikas weel mitte täidetud olema. Lahkumine oli küll walus; sest Stanley oli kuue aasta pärast ainukene walge mees olnud, keda Liwingstone oli näinud.

Kui ta Stanleylt 75 uut ustawat meest oli saanud, läks ta uuesti teele. Aga ta oli wäsinud ja igatses kodu järele. Ta kirjutas, seekord 59 aastat wana, oma päewaraamatusse: „Minu Jeesus, minu kuningas, minu elu, minu kõik! Jälle annan ma ennast täiesti Sinu hooleks. Wõta mind wasta ja anna, et, kui üks aasta mööda läinud on, mina oma ülesande oleks lõpetanud. Aamen, nii peab see olema.“ — Nii see ka tuli. Liwingstone wedas ennast ühest kohast teise, jäi aga ikka nõrgemaks. Ommetigi tegi ta wäsimata ja ilma tusata oma tööd edasi., uuris loodust, tegi ettewõtete kulu arweid ja pidas iga pühapäew truuisti jumalateenistusi. Nendest jumalateenistustest, nagu ta neid paganate seas, iseäranis makololode juures olles pidada armastas, annab ta järgmise kirjelduse: „Kui ma üles tõusen kõnet pidama, tungiwad kõik naised, ning lapsed lähemale ja kui ma neid olen käskinud wait jääda, seletan ma neile õndsaks tegemise armu nõuu ja Jumala armastust, nagu ta nähtawale tuleb poja ohwerdamises surmale, poja saatmise tunnistusi tema imetegudes ning ülestõusmises, wiimast kohut ja tulewa ilma elu, kurja ja pattu, Jumala käske — ikka ühte ainust asja korraga. Seda teen ma lühidalt ning lihtsalt ja käänan siis asja tegeliku elu pääle. Enam jagu kuulajaid panewad hoolsast mu sõnu tähele. Jumaluteenistust lõpetab lühikene palwe, kus juures kõik põlwili langenud ja nii kauaks põlwili jääwad, kunni neid ei kästa üles tõusta.

Jürikuu 29. päew 1873 oli Liwingstone wiimne reisipäew. Ta oli omastega Ilalasse Bangweolo järwe äärde kuningas Chitamba külasse jõudnud. Siin walmistati temale onn ja ase. Waikselt ja rahulikult oli ta oma asemel maas. Sääl wõttis Issand oma truu sulase enese juurde. Lehekuu 4. päewa hommikul leiti Liwingstone surnult oma woodi kõrwal põlwili maas. Palwetades oli ta lahkunud. Liwingstone haual, millest me ülewalpool juba rääkisime, seisawad Õnnistegija sõnad: „Minul on weel teised lambad, need ei ole mite sestsinasest laudast, ja neid pean mina ka siia tooma, ja nemad kuulewad minu häält.“ Liwingstone läbi, kes oma Jeesuse jälges kõndis ja Tema saatmise järele käis, saiwad waesed Aafrika paganad hää karjuse häält kuulda. —

Heidame nüüd weel pilgu missioni töö pääle juutide seas. Juba Lutherus oli seda asja õhutanud, iseäranis omas kirjas „Et Jeesus sündinud juut olla.“ Piibli ümberpaneku pärast ja nõuuga, juuta Kristusele

wõita, on tema mõne armastawa sõna nende hääks kõnelenud. Päraſtpoole on ta küll jällegi halbade nähtuste tõttu Juudi proſeliitide (ümber pöörnud juutide) wasta mõrudamaks jäänud ja wäga walju otſuſe Juuda rahwa kohta annud. — Kõige tähtſam iſik Juudi missioni wäljal reformatſiooni ajaſt ſaadik kunni 18. aastaſaja alguſeni oli Edras Edzard kes Francke kooliõpetaja oli olnud (ſündinud 1629) ja kelle iſa Hamburgis kiriku õpetajaks oli. Tema õppis paljudes ülikoolides ja oli oſaw Heebrea keeles ja üleüldſe Hommikumaa keeltes ning oli hää Talmudi ning rabiinide (Juudi preeſtrite) teaduſe tundja. Ta aſus Hamburki elama ja tarwitas oma teadmiſi juutide kaſuks, kuna ta oſalt otſekohe nende poole pööras, oſalt ristiuſulistele eesmärki tahtis anda, kuda juutidega ümber tarwis käia. Jõuukana mehena, kell ühtigi ammetit tarwis ei olnud, awas ta oma maja kriſtlastele ning Iſraeli meestele, üleüldſe kõikidele, kes õpetuſt otſiſiwad. Nii on hulk kuulſaid mehi, teiste seas ka Francke ning Spener tema jalge ees istunud. Juutide arw, keda Edzard risti usku pöörnud, oli mõni ſada ſuur. Nendeſt proſeliitideſt (ristitud juutideſt) nimetame ainult ühte — kooliõpetajat Jakob Melammed, kes päraſt eneſele nime Hieronymus wõttis. Tema oli wale-Messia Sabbathai Zebi järelkäija olnud, kes (1626—1676) Smürna linnaſt pärit olles eneſele ſuure poolehoidjate ſalga Türgimaal, Aaſias ja kogu Euroopas, ka Hamburgi juutide seas leidnud oli. Iſegi ristiinimeſed jäiwad tema imetegudeſt kuuldes kahewahele. Edzard aga ſeletas juutidele ning kriſtlastele, et teated Zebi imetegude kohta puhas wale ning pettus olewat. Ka Hieronymus oli kindlasti Zebit uskunud. Terwe aasta otſa oli ta iga päew õhtuni paastunud, et Messia tulemiſel kõlbulik olla, teda wastu wõtmas. Kui nüüd Zebile ſultan Muhamed IV. ette pani, kas ennaſt eluſalt läbi torgata lasta ehk islami (Muhamedi uſu) wastu wõtta, ja Zebi wiimaſe walis, leidſiwad Edzardi tunnistuſed juutide seas enam lugupidamiſt ja ka Hieronymus laskis ennaſt ristida.

Umbes aastal 1700 ilmus raamat, mis ſuurt tähelepanemiſt äratas: „Eiſenmenger, Üles leitud Juuda uſk, ehk täieline aruanne ſeſt, kudas kangeſüdameliſed juudid püha Kolmainuſt koledasti teotawad, Uue testamendi, ewangelistide ning apoſtlite ja ristiuſu üle pilkawalt naerawad ja kogu ristirahwaſt hirmſasti põlgawad ning neawad.“ 2 köidet. Eiſenmenger, Hommikumaa keelte profeſſor Heidelbergis oli Amsterdamis juutide waenulikku meelt ristiuſu wastu tundma õppinud ja oli 19 aastat oma raamatu kallal tööd teinud. Kogu Juudi kirjanduſe, terwelt 193 kirjanikku oli ta ſelle tarwis läbi uurinud ja kõigiſt üteluſi alguskirjas tähendustega, kuſt nad wõetud, ja ſakſakeelſe ümberpanekuga juurde liſanud. See õpetatud kirjatöö on praegu weel waranduſe hallikaks kõigi omaſarnaste kirjatööde jaoks olnud.

Tormiliſe tuule pääle waatamata, mis ſelle tõttu juutide wasta puhkuma hakkas, ärkaſiwad 18. aastaſaja alguſel ristirahwa seas armastus nende wastu ja nende ümberpööramiſe püüded uuele elule. Iſeäranis Halle ringkonnas wõeti asjaſt elawalt oſa ja tõuſis ſiin a. 1728 Callenbergi Juudi instituut elusſe. Kaks eſimeſt missionäri ſelleſt aſutuſeſt oliwad magister Widmann

ja kandidaat Manitius (= Maniitsius), kes üheskoos a. 1730—1735 mitu teekonda juutide juurde Poolamaale, Saksamaale, Daanimaale, Inglismaale ning Böömimaale ette wõtsiwad ja selle juures raskeid wangistusi kannatada saiwad, aga siiski suurt kannatust ja usuröömu üles näitasiwad. Ka Herrnhutist wõeti Juudi missionitööst osa, kuna wennad Dober ning Lieberkühn juutide seas armuõpetuse tööd tegiwad.

Ühekssateistkümnendamal aastasajal muutus olukord juutide kohta. Kuna neid keskajal oli taga kiusatud ja teisest eraldatud tõusiwad nad nüüd kristliku hariduse ja inimesearmastuse aadete tõttu kõrgemale astmele ja me näeme juuta sõpruses ja ühiskondlikus ning waimlikus ühenduses kristlastega seiswat, nii näituseks Moses Mendelssohn Lessingiga. Terwe juutide seisukoht muutus. Enamasti kõigil kristlikkude riikide parlamentidel on praegu Juudi soost liikmeid. Endised kodanliku tegewuse kitsendused kadusiwad ära ja juudid ei olnud mitte, nagu ennemalt, ainult kaubitseja ning hulkuw rahwas. Juudid tikkusiwad suurtes hulkades kõrgematesse seisustesse ja ammetikihtidesse. Aastal 1870 oli Preisimaal 790 Juudi kohtu referendaari (kandidaati) see on neljas osa kõigist noortest õigusteadlastest. Talwel 1885—1886 õppisiwad Wiini ülikoolis 3173 katuliiklast ja 2085 juuti, kuna kristlikkude elanikkude arw Austriamaal 22 korda suurem on Juudi elanikkude arwust. Ka Wiini, Peterburi, Berliini ja Pariisi börsed (rahaturud) on juutide üliwõimu käes. Wana kaebtus Juudi wõlauskujate halastamata tegudest hakkas jälle igaltpoolt kõrwu kostma. Koguni üks Juudi ajalehtki kirjutas: „Kahe aastakümne jooksul saab Galiizia põllutööstus suuremalt jaolt juutide käes olema.“ Ebajumala „Raha“ teenistuses on Messia lootus suure jao Jisraeli rahwa juures nõrgaks läinud. Jseäranis seletab Reformi- ehk Eduerakond Messia aja tulemist nii, et see muud ei tähendawat, kui juutide walitsewat osa kesk uuema inimese sugu. — Wälimise seisukoha paranemisega kaswis ka juutide waimlik uhkus suuremaks, mis nende rahwaste pääle, kelle seas „semiidid“ (Semmi järeltulijad) elawad, wäga põlastawa pilguga waatab. — „Uus Messia riik, uus Jeruusalem peab tõusma keisrite ning paawstide asemele!“ hüüdis „Jisraeliitide (Jisraeli järeltulijate) allianzi“ (ühenduse) president A. Cremieux (Kremjöö) Pariisis.

See kõik äratas nõnda nimetatud „antisemitismuse“ (Semmi sugu rahwaste wasta käiwa) woolu elule. Aastal 1879 ilmus Bernis W. Marr'i sulest kirjatöö „Juuda rahwa wõit Germaani rahwa üle“, mis tõdestada katsus, et germaanlased juutide orjaks olla saanud. See kirjatöökene pani terwe Saksamaa liikuma ja trükiti ühel aastal 12. trükki. Juutide küsimuse usuliist külge on aga wast õpetaja A. Stöcker Berliinis terawamini tähele panema hakkanud. Tema pidas mihklikuul 1879 kristlik-sotsiaalises töölistе erakonnas kaks kõnet uuema aja Juuda rahwa üle, milles ta kolme nõudmisega üles astus: „Wähe enam wiisakust, wähe enam salliwust, wähe enam ühildust.“ Need sõnad paniwad juudid kirjeldamata kombel liikuma. Aga kui wäga juudid ka Stöckerit oma kirjanduses taga kiusasiwad ja kõiki, kes mitte tingimata nende poole hoida ei tahtnud „antisemmiitideks“ (Semmi wastasteks) nimetasiwad,

ſai juutide küſimus kord igalpool haritud ilmas päewa korrale wõetud ja igalpool hakati üleüldiſelt ära tundma, et juutide praegune ſeiſukord, kui ſee nii edaſi kestab, teistele rahwastele kardetawaks wõib minna, ja et wististi alles uue iſeſeiſwa Juudi riigi aſutamiſega ehk juutide ristiusku heitmiſega juutide küſimus lõpetatud on.

Tõe pooleſt on 19. aastaſajal enam kui iialgi enne juuta ristiusku heitnud. Arwatakſe, et ſelles aastaſajas 120000 juuti ennaſt olla ristida laſknud ja et aastas kunni 650 proſeliiti protestandi usku heitwat. Ristirahwal on juba umbes 50 missioni ſeltſi armuõpetuſe töö jaoks Iisraeli kallal, mis kokku 1 million rubla aastas ſelle töö pääle ära kulutawad ja 400 missionäri juutide jaoks ülewal peawad; kolm neljandikku ſelleſt tööſt teeb Inglismaa. Ja ſee töö ei wõi enam paigale jääda. Juudid, kes keſet kriſtlaſi elawad — Euroopas on neid ükſi $5^1/_2$ millioni — jätawad neile ainult emba kumba walida, kas juuta ristiusku pöörda ehk neid kohutawaks hukatuſe jõuuks kaswada lasta, kes aineliſelt, ſeltsliſelt, rahwuſeliſelt, uſuliſelt ja waimliſelt rahwaste olukorra ära rikuwad. — Minewaſe aastaſaja proſeliitide hulgas on ſuur hulk tähtſaid mehi leida, kes kriſtlikule waimlikule ja rahwuslikule elule ſuureks õnnistuſeks on ſaanud. Meie nimetame ſiin hollandlaſt Dr. Capadoſe ja de Coſta, Mooſes Mendelsſohni järeltulijaid, uſuteadlaſt K. P. Caspari (ſündinud 1814) Kristiaanias, kuulſat kirikuloo kirjutajat Auguſt Neander'i (ſündinud 1789), proffeſſor F. A. Philippi't Tartus ning Rostokis, G. M. Ebers'i (ſündinud 1837), wäga tublid õiguſetundjat J. J. Stahl'i, kes kuninga Friedrich Wilhelm IV. aegu ſügawat mõju Preiſimaa awaliku, kirikliku ja waimliku elu kohta awaldas ja iſeäranis Hegeli filoſoofia wasta wõitlema hakkas. Kuulus on tema ſõna: „Teadus peab ümber pöörama.“ Iſeäranis imelik on aga ristiuſu poole liikumine arwurikaste Lõuna-Wenemaa juutide keskel, mille alustaja Juudi adwokat Jooſep Rabinowitz Kiſhinewis on.

Rabinowitz ſündis aastal 1837 Reeſinas Dnjeſtri ääres († 1899). Ta on üheſt wäga lugupeetud rabbiinide perekonnaſt pärit. Paljude uurimiſte, elunähtuſte ja mõjude, ka kriſtlikkude mõjude tõttu ja wäſimata püüdmiſes, oma rahwa ſeiſukorda parandada — kuna tall mitmedki ettewõtted ſelle juures luhta läkſiwad, tuli ta ſelle mõtte pääle, et juudid wälja rändama peakſiwad ja nimelt kõige ennemini Palästiinamaale. See mõte wiis Rabinowitzi Pühale maale. Kui ta aga ſäälſeid juuta oli tundma õppinud, kaotas ta ſelle lootuſe. Südameſt kurb tahtis ta juba Jeruuſalemmaga Jumalaga jätta, läks aga weel korra Õlimäele ja waatas ſäält alla linna pääle. Sääl oleks otſegu walguſe kiir tema hingeſſe paiſtnud ja ta hüüdis: „Püha maa wõti on meie wenna Jeeſuſe käes.“ Selle teadmiſega lahkus ta Jeruſalemmaſt ja ſee teadmine on ſeſt ajaſt ſaadik kõiki tema sammuſid juhtinud ja teda ikka kaugemale wiinud. Aastal 1884 astus ta — ikka weel Juudi usku — programmiga üles, mis kaugete ringkondade tähelepanemiſt oma pääle tõmbas. Siin ſeletab Rabinowitz: Moraaliliſes (kõlbliſes) ja materiaaliliſes (aineliſes) ſeiſukorras olla juutide aſi täiesti rikkes, mõiſtmata ja ſündmata. Abi ei wõiwat ei rikaste, ei kirjanikkude poolt

ei wäljarändamise ega kokkusulamise läbi teiste rahwastega tulla. Abi tulewat ainult siis, kui Israel ennast oma Jumala poole pöörab, et Tema teda moraalilisest ja waimlisest wiletsusest päästaks. Kõigepäält pidada Israel järele jätma raha ebajumalat teenimast ja jälle tött armastama hakkama. Et aga nii kaugele saada, olla ustawat ja kindlat juhatajat tarwis. Senised Israeli juhatajad ei olewat seda mitte olnud, sest ainult Üks wõiwat niisugune Israeli juhataja olla, ja see üks olewat Israeli wend Jeesus Kristus. Kõik Israeli õnn rippuwat selle külles, kas teda juhatajaks wõetakse. Aastal 1885 laskis ennast Rabinowitz Berliinis ristiusku ristida ja sai selle läbi üleüldise kristliku kiriku liikmeks, ilma et ta ühessegi kiriklikusse ühendussesse (ususeltsisse) oleks astunud. Sellsamal aastal laskis ta raamatu „Uue Seaduse Israeli mehe sümbol (usutunnistus)" trükkida. Kõik selles Rabinowitzi töös, iseäranis tema kirjawiis, on rahwuslist Juudi laadi. Seda suurem on selle töö mõju tema rahwa kohta, kellest Rabinowitz suured hulga ewangeliumile on ligemale toonud. Juudakristlaste koguduse ehk kiriku asutamine ei ole temale küll mitte Wene kiriku poolt lubatud, küll aga wõis ta enesele palwemaja ehitada, kus ta jutlusi ütles, mida kaugelt maalt kuulama tuldi. — Siin, nagu igalpool missioni töös Juuda rahwa kallal, toob iseäranis õnnistust Uue testamendi hebreakeelse ümberpaneku lugemine kui ka prohweti Jesaja imeline 53. päätükk, mida sinagoogides (Juudi palwemajades) mitte ei loeta, sest et see päätükk usku risti löödud Jeesuse sisse wõiks edendada.

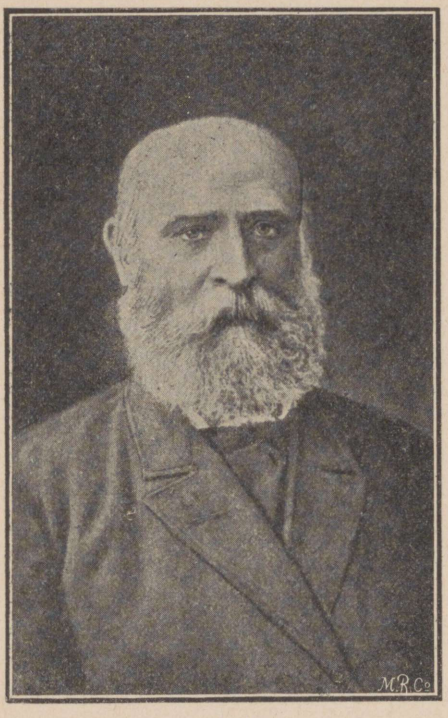

Joosep Rabinowitz.

Ülemalpool kõnelesime uue Juudi iseriigi asutamise eelnõuust. Selle sihi poole tõmbab Israeli lapsi üks uus wool juutide seas, mida „siionismuseks" (Siion=Jeruusalemma kants) kutsutakse ja mis esimesel siionistide kongressil Baaselis lõikusekuul 1897 elusse tõusis. Kõigest maailmast oli Hebrea mehi siin koos, rabbiinisid, kirjanikke, professorid, kaupmehi, üliõpilasi, mehi kõigist erakondadest. Kongressi juhthüüd oli: „Üles Siionisse!" Plaaniliku juutide wäljaränd amise läbi Palästiinasse tahetakse sääl maal Juudi seltskonda, Juudi riiki elusse kutsuda ja ühtlasi ka selle rahwa majanduselist elamise wiisi muuta, kaubitsejast ja öngitsejast rahwast põlluharijat ning tööstuses töötawat rahwast teha. Õigeusulikkude juutide südames ulatawad need lootused weel kaugemale. Keegi Baaseli kongressi kõnemeestest ütles: „Siionismus peab Messiale teed walmis-

tama." — Ja igatahes on see üks tundemärk Õnnistegija lähedal olemisest, kui juudid endid hakkawad walmis seadma. Rooma rahwa raamatu 11. päätüki järele peab ka Juuda rahwa uuesti tõusmine teistele rahwastele olema „kui elu surnuilt saama." See rahwas on ja jääb Jumala ärawalitsetud rahwaks, ja Jumalal ei ole mitte kahju anneteest ega kutsumisest, nagu ta prohwetite läbi ka oma Jisraeli rahwale tõotanud on: „Kui sa omas südames tagasi mõtled kõikide paganate seas, kuhu Jehoowa, su Jumal sind saab ära lükanud, ja kui sa pöörad Jehoowa oma Jumala poole, ja kuuled tema sõna, siis saadab Jehoowa, su Jumal, su wangid jälle tagasi ja halastab su pääle ja wõtab sind jälle koguda kõige rahwa seast, kuhu Jehoowa, su Jumal sind oli laiali pillanud. Ja Jehoowa, su Jumal wiib sind sinna maale, mis su wanemate pärismaa oli, et sa seda pärid, ja teeb sulle hääd ja sigitab sind enam kui su wanemaid." (5 Moos. 30.).

Jisraeli lapsed, kelle ajalugu piibli raamatut imelisel wiilil tõeks tunnistab, on juba wanast ajast saadik Uue aasta päewal teine teisele teretuseks hüüdnud: „Tulewal aastal Jeruusalemmas:" Nüüd aga tuleb Abrahami rahwa koduigatsus mõjuwamalt nähtawale kui iiales enne. Ja see tähendab midagi.

Meie seisame selle päätüki lõpul, mis meie missioni töö kohta olime nõuuks wõtnud kirjutada. Küll on weel palju tööd; sest 500 millioni ristiusuliste kõrwal, kes maa pääl elawad, seisawad 200 millioni muhamedlasi, 10 millioni juuta ja 860 millioni paganaid! Aga Issand on wälja läinud ja walmistab enesele wõitlejate salku ja saadab neid wälja, kunni kõik maailm Tema jalge ees maas on. — Enam kui 5000 missionäri 50000 pärisrahwaste seast abilisega ja enam kui 100 missioni seltsi üle 25 millioni rubla aastase sissetulekuga, teewad asja kallal tööd. Ja arwusid kõrwale jättes näeme meie missioni ajaloost tuhandeid liigutawaid näitusi inimesest, kes omad hinged on toonud andeks meie Issanda Jeesuse Kristuse nimele." — Juba nüüd näeme meie tõotust täide minewat: „Ja sedasama kuningriigi armuõpetust peab kuulutatama kõiges maailmas, tunnistuseks kõigele rahwale; ja siis wast tuleb ots." (Matt. 24, 14). Waewalt on weel mõnda saart, mõnda randa, mõnda kudagi wiisi kätte saadawat maad, kuhu Jeesuse Kristuse usu kuulutajad oma jalga mitte ei oleks tõstnud. Meie leiame neid üheaegselt Missuuri, Niiluse ja Gangese jõe ääres. Nad rändawad Grööönlandi ja Labradori poolsaare jäälagendikkusid mööda ja Lõuna-Aafrika kuumades liiwakõrbedes. Nad roniwad üle Põhja-Ameerika kaljuridade ja üle Himalaja jäämägede. Nad peawad jutlust neegriorjadele Lääne-Indias ägeda päikese all ja kutsuwad oma kenasid oliiwikarwalisi kuulajaid kokku palmide alla Lõunamere paradiislikkudel saartel. Nad räägiwad imelikus kloksuwas Eskimo keeles, nad laksutawad keelt ühes Lõuna-Aafrika Hottentotti suguarudega ja laulawad hiinlastele nende imelisest silbikujudest

ette. Nii seisawas nad ja peawad jutlust kõigis ilmakaartes, kõigis maa pääl olewates keeltes, ja millalgi ei tea nad teist sisu oma jutlusele anda, teist ainet oma kõneks wõtta, kui ristilöödud ning ülestõusnud Kristust, kes meelt-parandajaid patusid õndsaks teeb. — Ja kui meie nüüd näeme, et seda tunnistust terwe maailma inimeste südamed igatsusega ootawad ja et maa pääle mitte rahu ega õnnistust ei tule, enne kui maailma riigid Jumala ja Tema Kristuse päralt on, siis peab see ka meie südamele noomituseks olema, tingimata ja kindlalt selle kutsumise järele minna, kelle kätte Isa kõik on annud: „Tulge minu juurde kõik, kes teie waewatud ja koormatud olete, ja mina tahan teile hingamise saata."

Sisemine missionitöö.

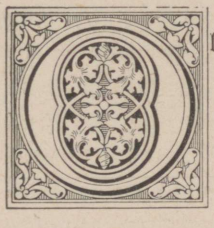

li aeg, kus Issand oma jüngrite wasta ütles: „Ärge minge mitte paganate tee pääle, ja ärge minge mitte Saamaria rahwa linna, aga minge ennemini Israeli soo ärakadunud lammaste juurde.“ (Matt. 10. 5. 6.) Selle töttu on weel üks jumalik ärupääſtmise töö pagana maa missioni kõrwal olemas, see on missioni töö kiriku enese kallal. „Ma tahan oma käe su poole pöörata, ja su hõbeda sita puhtaks sulatada ja kõik su tina ära lahutada“ (Jes. 1, 25), ütleb see kes „oma ihu Õnnistegija“ ning pää on. Seda ärapääſtmise ning missioni tööd, mida ristirahwa ärakadunud ja alla wajunud liikmete kallal tehakse ja mis kirikut uuele elule äratada püüab kutsutakse *sisemiseks missionitööks*.

Kohutaw suur on nende ristiinimeste arw, kes *usust on ära langenud*, kes leigeks on läinud, kes uuesti liha ja maailma teenistuse kahjuliku mõju alla on saanud ja wiletsuse sisse on sattunud. — Terwe rahwa elu kõigis tema kihtides on Kristuse wastalise waimu läbi kõikuma pandud. Looduseteaduses otsib *materialismus* ehk aineline ilmawaade oma usku ja kõlblust häwitawaid õpetusi rahwale suupäraliseks teha. On looduse uurijaid olemas, kes seletawad, et nad inimeste kehade lõhestamise ja tema lülide lahutamise juures ühtegi jälge üheſt hingeſt ei ole tabanud ja et nad kõige hoolsamal taewalaotuse uurimisel weel ialgi wähematki Jumala jälge ei ole leidnud. Inimesel ei olewat hinge, tema olla niisama, kui iga loom, kaduw masin, ja tema mõtted ning tundmused ei olewat muud kui ajude liigutused ja were woolatused, millede eest inimene ise wastutada ei saawatki. Kui masin, see on inimese keha ära lõppeb, siis lõppewat sellega ka see ära, mis keha töötamise sünnitus on, nimelt waimlik elu. Niisugustele õpetustele, kus seletati, et hing päraſt surma mitte edasi ei elawat, et igaweſt kohut, Jumalat ega südametunnistust ei olewat, hõiskas töörahwas wabrikutes ja tööta rahwas losside rõõmuga wasta ja iga haritud ehk harimata himude inimene wiskas suure rõõmuga piibli nurka, lämmatas eneses wagad noore ea mälestused, heitis eneseſt kõik kombluse köidikud ning pidemed kõrwale ja pilkas neid, kes weel neid wanu muinasjutte uskusiwad. Julgus ja jultuwus, lõbude ihaldus ja himu, joomine, lodewus ja kurjus ning kuritööd hakkasiwad üle käte minema. Seſt et taewaſt tulewas

ilmas enam oodata ei olnud, ſiis taheti ſiin elus teda kätte ſaada, juhtſõna järele: „Söögem ja joogem, ſeſt homme oleme ſurnud.“ Seſt et enam ei olnud tarwis jumaliku ärapääſtja pääle üles waadata, ſiis pidi kõikide inimeste wennastus maailma wiletſat järge parandama ja nii tõuſiwad uued õpetuſed elule: ſotſialismus, ſotſiaal-demokraatia ja kommunismus. — Ikka enam ja enam hakkas täide minema tume prohweti ettekuulutus Pühas kirjas äralangemiſeſt ristikoguduſes. „Wiimſeil päiwil tulewad pilkajad, kes oma eneste himude järele elawad“ (2 Peetr. 3. 3.). — „Wiimſeil päiwil peawad hirmſad ajad olema, ſeſt ſiis on inimeſi, kes iſeenesteſt palju lugu peawad, kes raha-ahned, hooplikud, ſuureliſed, teotajad, wanemate ſõnapõlgajad j. n. e. on“ (2 Timot. 3, 1. jj.). „Enne ei ſaa Kristuſe päew tulnud, enne kui ärataganemine ei ſaa tulnud ja patu inimene ja ärarikkumiſe poeg ei ſaa awalikuks ſaanud“ (2 Teſſ. 2, 3.). — Kiriku, perekonna, riigi ja kõlbliſe korra lõdwenemiſel, ahnel mammona korjamiſel — läks ühelt poolt ſuur rikkus üksikute kätte ja tõuſis teiſelt poolt, iſeäranis ſuurtes linnades, kuhu tööstus ja wõiſtluſe püüd kõike ajas, proletariaat (töörahwa kogu) üles, kellel kuſagil kodu ei ole. Ja ſelles koduta ja koldeta liikuwa rahwa ſeas kaswas waeſus ja ihulik ning hingelik wiletſus ja langemine kohutawalt ſuureks. Et ilma waranduſeta ja waewata lõbuſama, wabama elupõlwe ſiſſe ſaada, andſiwad endid paljud kõige ropemate himude orjaks, et ommetigi oma igapäew uuesti ſilma ette kerkiwat wiletſuſt ſilmapilklikus tunnete uimaſtuſes wähekſki ajaks ära unuſtada. Rikaſte külluſe ja toreduſe üle pahaſed, aſuſiwad kadedus ja mässuliſed (rewolutſioonilised) püüded nende ſüdametesſe ja nende meeltesſe tuli himu, wägiwallaga ülemate ſeiſuſte poolt tulewat ſurumiſt murda ja ſeiswa ſeltsliku korra kukutamiſe läbi ammu oodatud inimeſte õnnepõlwe luua. Seda himu õhutati ja ſeda püüdmiſt edendati kõiges maades korraldatud tööliſte ühiſuſte läbi. Sellele waeſe ſeiſuſe ja proletariaadi poolt ähwardawale hädaohule katſuti kõigiſuguſte wäliſte ja üleüldiſt kaſu taganõudwate wäiklaſte abiandmiſte läbi wasta tulla. Aga kõigis ſeiſuſtes ei ole teiſt abinõuu eluparandamiſeks kui meeleparandamine ja uſk ewangeliumi ſiſſe „kus igaüks rikkuſt kui Jumala käeſt kätte antud ammetit ja waeſuſt kui Jumala poolt pääle pandud kaswatuſe abinõuu wasta wõtab, kus kõiki inimeſi wendadeks peetakſe ja maapäälſe elu pääle kui igaweſe elu eelaſtme pääle waadatakſe — ſääl kaotawad ka kõige ſuuremad waranduſe waheſeinad oma äritawa ja demoraliſeeriwa (kõlbliſt tunnet häwitawa) jõuu. Selle wasta ſaab aga atheiſt (Jumala ſalgaja) ning materialiſt (ainelise ilmawaatega inimene) wäga kergesti mammonistiks (raha auustajaks), ja waene mammoniſt ſattub kergesti ſelle meeltäraheitwa meele ſiſſe, mis maailma põlema tahaks ſüüdata, et ſelle juures kas midagi röövida ehk iſe hukka ſaada; rikas mammoniſt aga ſaadab ſagedasti oma kõlbluſeta äri ja lõbude läbi terwe rikkuſe üleüldſe kahtluſe alla. Kui aga niihästi rikkad kui waeſed kriſtlikku hüüet meelt parandada uſus tähele ei pane ja lõbu ning ahnitſemiſes, mammona- ning liha-orjuſes edaſi elawad, ſiis peab wiimati ſelle aja inimeſe ſoo kallal tema ſaatus täide minema.

Kõige selle wiletsuse ja hädaohu pääle, mis meie päiwil ristirahwa keskel maad wõtab, on kristlik armastus hakanud tähelepanemist juhtima ja teed ning abinõuusid otsima, kuda selles hädas aidata. Nii tõusis „sisemine mission“ elule oma mitmesuguste ettewõtetega. Ta kannab seda nime sellepärast, et sääl teeniw armastus selle asemel, et ewangeliumiga wälja pagana maile minna, kristlikkudes kogudustes ise seda päästa katsub, mis ära kadunud. „Sisemise missioni otstarwe on“, ütleb tema pääsünnitaja Dr. Wichern, „ewangelilist rahwast tema waimlikust ning ihulikust hädast päästa ewangeliumi kuulutamise ja wennaliku, kristliku armastuse käe-andmise läbi. Tema ülesande sisse ei käi, ristimata inimesi ümber pöörata ehk teistest kristlikkudest erakondadest liikmeid teise awateleda. Tema tegewuse piirkonda käiwad ainult need eluawalduseb, kuhu korraldatud ewangeliumi kiriku ammetnikud oma tegewusega täielikult ei ulata, nii et sisemine mission nendele eeltööd teeb ja sell mõõdul oma tööd lõpetatuks peab, kuisuguses piiris kirikliku ammeti tegewus ennast laiendab ja ise nende eluawaldustesse tungib.

Sisemise missioni töös on Inglismaa teiste eel käinud, ja Prantsusmaa, Saksamaa, Shweizimaa tuliwad armastuses wõisteldes temale järele. — Kõigepäält hakati wanemate süü ehk wiletsuse läbi abita jäänud laste eest muretsema ja katsuti neile kätkide majades, laste hoiupaigus, päästemajades kristlikku kaswatust pakkuda. Suurepäraliselt töötas waeste laste eest hoolekandmises Georg Müller Bristoli linnas, kelle imewääriline lootus Jumala pääle ja usklik palwe ilmaski häbisse ei jäänud. — Siis asutati pühapäewa koolisid, et iseäranis linna nooresoo hukkaminemist tagasi hoida. — Pääkoolis käinud ja wanema nooresoo tarwis awati noortemeeste seltsid, mis kauni lõbu, waimlise edasiharimise ja kristliku ilmawaate eest peawad muretsema. — Suureks hääks teoks rändawale nooresoole saiwad linnades asutatud „koduseb öömajad“ (Herbergen zur Heimat), ümmardajate warjupaigad, Magdalene asutuseb, wiimaseb langenud naisterahwaste päästmiseks, ja wendade asutuseb, diakoonide majad, nende harimiseks, kes kõigisugustes sisemise missioni harudes tööd wõiwad teha. Nende asutuste seast on iseäranis kuulus „Rauhe-Hausi wendade maja“, mis päästepaigaks oli asutatud, aga wiimati kõigisuguste sisemise missioni tegewuste keskkohaks sai. Maja asutaja aga on Dr. Wichern. Maja asutamisest jutustab ta järgmise loo.

See oli wiinakuu 8. päewal 1832, ühel esmaspäewal kooliõpetaja H. majas, kus meie seltsi liikmed kokku olime tulnud ja mõte kuuldawale tuli: Kui meie kodulinnas Hamburgis Kristuse riik jälle kindla põhja peab jalge alla saama ja oma juuri sügawamale ajama, siis peab meie keskele maja asutatama, millel teist otstarwet ei ole, kui armsaid lapsi patu ning usklmata meele wiletsusest päästa, üks päästmise maja. Sääl oliwad ainult niisugused mehed koos, kellel sugugi jõudu ei olnud ehk ainult nii palju oli, et oma peresid toita. Meil oli ainult üks warandus: meie armurikka Jumala tõutus ja lootus, et Tema niisugusele ettewõttele, mis Tema nimele nii paljude hulgas

auu toob, oma helduſt näidata ja andiſid anda wõib oma häämeele järele. Kui meie oma inimeſe jõuu ning wõimetuſe pääle oleksime waadanud, meie oleksime ſelle mõtte enesteſt kaugele maha jätma pidanud; aga et meie oma inimliku jõuu pääle ei waadanud, ſiis ei tohtinud meie oma wõimetuſe pääle mitte waadata, ja läksime köik üheſt ära ſelle lubamiſega teine teiſe wastu, ſeda tähtſat asja Iſſanda palge ees kaaluda. Järgmine koosolek määrati talwekuu pääle. Siis juhtus juſt nendel päewadel, et ühe meie ſeltſi liikme ette, kes parajasti oma toimetuſes kirjutuſelaua taga istus, keegi pea-aegu tundmata mees astus, kellel meie aſi teadagi ei olnud, ja ſada taalert wälja

Dr. Wichern.

ſirutades ütles: „See olgu Teie waeste hääks, aga ma ſoowin, et ſee ſumma mõne waga ettewõtte hääks läheks, köige parem ühe aſutuſe hääks, mis weel aſutuſel on.“ Imeſtades ja pea-aegu ehmatades waatas ſõber ande pääle; ſee oli käſiraha Iſſanda käeſt. Weel enne, kui meie jälle kokku tulime, pidi ſelle ſumma üle awalikult, aru antama. Meie olime ſunnitud ühte meeſt otſima, kelle nimel awalikus elus lugupidamine ning mõju ei puudunud, et tema wastutuſe eneſele wõetaks, et pääſtmiſe maja hääks annetatud ſumma õieti tarwitakſe. Ühel häälel mõtleſime meie kalli herra H. pääle, kelle armastus Kriſtuſe wasta meile kindlustuſeks oli, et tema meie palwet tagaſi ei lükka. Meie palwet ei wõetud aga mitte ainult kuulda, waid uus ſõber, kui ta kuulnud oli, kudas asja alustatud, töi asjale weel järgmiſe liſa. Üks meie kodulinna mees, Gehrken, keda Jumal ajaliku waranduſega wäga õnniſtanud, oli mitme aasta eeſt ennaſt tunnud kohuſtatud olema, oma teſtamendis kaunikeſe ſumma wagade ettewõtete, iſeäranis ühe tulewikus aſutatawa pääſtmiſe maja hääks, määrama, ja H. oli ſelle teſtamendi walitſejaks ſeatud. Herra H. töi ſiis, kui ta ſeltſi liikmeks ſai, 17,500 marka raha ühes, et pääſtmiſe maja elule kutſuda. Kes teine oli meile ſelle rikkaliku laua katnud kui ſelle maja jumalik aſutaja.“ — Jumalal on kerge waeſeid rikkaks teha iſeäranis ſiis, kui nad tema teenistuſes on. —

Pääſtmiſe maja juurde hooletuſesſe jäetud laſte jaoks, tekkis päraſtpoole

kooliõpetajate ettewalmistamiſe aſutus, trükikoda, raamatu kauplus ning raamatu köitmiſe töökoda, iſeäranis aga wendade aſutus. Siſemiſe missioni töö ſai uut jõudu, kui aastal 1848 Wittenbergi kirikupäewal Dr. Wichern kohutawa tõſidusega Jumalaſt ära wõõrdunud rahwa wiletſuſt ja kiriku hoolimatuſt kirjeldas. „Kord oleks aeg“ — ütles ta, „et ewangeliumi kirik oma ülesannet täidaks ja pääſtwa armastuſe ühiſuſena üles astuks; Kristuſt ei olewat mitte ainult elawas Jumala ſõnas tarwis kuulutada, waid ka elawas Jumala teos.“ — Kirikupäew tegi otſuſeks Sakſamaa ewangeliumi kiriku ſiſemiſe missioni keſktoimekonna aſutada. Selleſt ajaſt pääle ja ſelle ettewõtte mõjul on hulk pääſtwaid aſutuſi ning ſeltſiſid elusſe kutſutud; meie nimetame pääle ülewal nimetatud aſutuste weel: häädе raamatute laiali laotamiſe ſeltſid, lahti lastud wangide ſeltſid, karskuſe ja parajuſe ſeltſid, rahwa raamatukogud, haigemajad, diakoniſſade majad haigete rawitſemiſeks, linna misſion, nõdrameelſete majad, langetõbiſte majad, ſeltſimajad, awalikkude kõnede toimepanemiſed j. m. — Eſimeſe diakoniſſade haigemaja aſutas õpetaja Th. Fliedner Kaiſerswertis aastal 1836.

Et oma jutustuſes arwude ja nimede ſisſe mitte ära kaduda, nimetame tuhandete kriſtliku armastuſe tööpõllul töötajate hulgaſt mõne tähtſama nime.

Kauni auunime „wangide ingel“ teenis eneſele Inglise proua Eliiſabetha Fry (= Frei). Tema oli jõukate wanemate laps, a. 1780 Norwichis ſündinud. — Noores eas nõrga erkudega, kergesti äritataw, wasturäägija, edenes ta küpſemates aastates ikka täieliſemaks. Ta õppis ilmalikku kunsti ja teaduſt; ta oli oſaw ratſaſõitja, laulis ja tantſis wäga armſasti koduſes ſeltskonnas, ja tema hõrn, ſale keha kenade walkjate juukſetega tegi tema wäga meeldiwaks olewuſeks. Aga ta ſüda ei leidnund, iſeäranis päraſt ema ſurma, mitte õiget rahu. — Eſimene, kes teda ſelleſt uimaſtuſeſt, rahulolemataſt walu ja rõõmu waheldusſeſt äratas, oli Põhja-Ameerika kwääker Savery. Selle mehe jutluſed tungiſiwad neiule ſüdamesſe. Seekord alles kahekümne aastane, kirjutas tema oma päewaraamatusſe: „Täna olen ma õppinud, et Jumal olemas on.“ — Sügaw tõſidus tuli tema hinge ſisſe. Murelik iſa ſaatis tütre Londonisſe, et ta ſuures ilmas oma meelt lahutaks. Aga tütar jäi tõſiſeks. Mis teda weel õnnelikuks wõis teha, oliwad armastuſe tööd ligidal ja kaugel. Wahel wiib ta purpuripunaſes ratſutaja riides wõõrale haigele ohwitſeri leſele korwikeſe maiusasju ja kaob hobuſe ſeljas kiiresti ära jäljeta ja ilma nime nimetamata. Wahel ſeiſab ta tröõstijana ja aitajana haigening ſurmawoodite ääres. Wahel istub ta õpetades ning kaswatades 70 waeſe lapſe ſeas, kes aega mõõda ümberkaudſete naabrite juureſt tema juurde on harjunud pühapäewa kooliks kokku tulema. — Et kindlat aluſt leida, heidab ta nende ſeltſi, kelleſt eſimene tõuge tema pööramiſeks on wälja lainud. Ta ſaab kwääkeriks. See uſu ſelts põlgab kõiki wäliſeid uſutugeſid ja püüab Waimu ja Jumala ſõna järele inimeſe ſeeſt wälja kaswanud ſiſemiſt elu elada. Ehk neiu küll noor, rikas ja lugupeetud ſooſt oli, hakkas ta nüüd lihtſaid tumedaid kwääkeri riideid kandma. Warſi päraſt ſeda astus ta rikka kaupmehe Jooſep

Fry (Frei)'ga abielusſe, kus ta aegapidi 11 lapſe emaks ſai. Palju katſumiſi pidi ta läbi tegema, aga tall oli ikka kindel käſi majapidamiſes, ja armastuſe tööd waeſete, õnnetumate ja laste kallal jätkas ta järeljätmata edaſi, kuna ta ſääl juures weel oma tütreid korda ja maja tallituſt oma hää eeskuju järele õieti pidama õpetas. — Iga hommiku kutſus ta kodakondſeid, wõõraid ja lapſi hommikupalwele. Iga päew käis ta waeste juures, kellele ta rikkaid andeid wiis. Sajaſid waeſeid ſöötis ja jootis ta. Sääl juures ei unuſtanud ta iialgi ära ka waeste hingede eeſt hoolt kanda. „Waeste eeſt hoolekandmiſe hing on waeſe hinge eeſt holekandmine“ ütles Eliiſabeth Fry. Hinge eeſt hoolekandmine on aga enam wäärt kui kapitalide pärandamine waestele.

Eliſabeth ei olnud ſiis mitte pime andja. Ta pani õieti tähele, kellel abi tarwis oli. Ta ſilm oli harjunud häda ja wiletſuſt, aga ka pettuſt ja ſilmakirjaliſt olekut tähelepanema. Kord ühe ſõbraga linna wahel minnes jätab ta ühe korraliku naiſterahwa ſeisma, kes wäga kurb näib olewat. See ei taha oma häda kurta, aga Eliiſabeth ei jäta järele. „Sa näid ſuures hädas olewat, ole nii hää ja nimeta mulle oma walu põhjus, wõib olla, ma wõin ſind aidata.“ Ta ei ſaa wastuſt. Eliiſabeth wiib wõõra oma wenna lähedal ſeiswaſſe majaſſe, ja ei jäta armastawa oleku ning ſõnadega mitte enne järele, kunni õnnetu temale on tunnistanud „et ta teel oli, ennaſt Themſe jõkke wiskama.“ Sell naiſterahwal ei olnud raha tarwis, küll aga waga ja mõiſtlikku nõuu, ja ſeda andis temale Eliiſabeth ihu ning hinge pääſtmiſeks.

Teine kord, ühel külmal talwiſel päewal palub keegi naine, laps käe pääl, temalt raha. Tagaſi põiklewad wastuſed Eliiſabethi küſimiſte pääle teewad Eliiſabethi kahtlaſeks ja ta läheb ühes naiſega kunni tema korterini ning paneb tema elukoha tähele. Siis ſaadab ta oma arſti ſinna ja ſee leiab ſiit hulga wäikſeid haigeid lapſi, kes ſiia ſööma pääle antud ja keda ſee naine nälgitab, et ühes nendega kerjamas käia, nende elu lühendada ja, kui nad hooletuſeſſe ſurnud, nende eeſt ikka weel ſöömaraha maksta lasta!

Iſeäranis kuulſaks aga on Fry ſaanud ſelle läbi, mis ta wangide põlwe parandamiſeks teinud. Tema käeſt küſiſiwad päraſtpoole iſegi mitmed wangikodade ja iſegi riigiwalitſuſed nõuu wangide põlwe parandamiſe kohta. — Minewa aaſtaſaja algul oliwad pea-aegu kõik wangikojad halwas järjes. Kurjategijat ei peetud inimeſeks, weel wähem ristiinimeſeks. Küünlakuu 16. päewal 1813 a. oli ſee, kui Eliiſabeth Fry eſimeſt korda Londoni Newgate wangimajaſſe tuli. Siin leidis ta kahes ſaalis ja kahes kambrikeſes 190 ruut-küünra pääl 300 naiſt kokku aetud, muiſt wangi mõiſtetud, muiſt ülekuulamiſt ootamas ilma wahet tegemata, miſſuguſt süüdi keegi oli teinud, ilma ſelle pääle waatamata, kas keegi wana wõi noor, häſti kaswatatud wõi päris harimata oli. Ja kõik need 300 naiſt ſeiſiwad ainult ühe mehe ja tema poja ülewaatuſe all. Naiſte wälimus, nende kõned ning olemine andſiwad nende nurjatumaſt

seisukorrast tunnistust. Kes wandus, kes naeris, kes nuttis, kes teotas Jumalat, kes jõi wiina, kes keetis, kõik läbi segamini; ja hulk lapsi oli nende hulgas. Kui Eliisabeth neile märgata andis, tema olla tulnud, nende wiletsat korda parandama, waatasiwad nad imestades tema otsa, Proua Fry kõrge kasw tema auusus ning puhtus wangistasiwad metsikute naiste meeli. Tähelepanemisega kuulasiwad nad tema sõnu, kui ta neile armastuse ning lootuse sõnu kuulutas. Kui ta ära hakkas minema, tuliwad kõik ta ümber ja ütlesiwad: „Oh, Teie ei tule enam tagasi!" — „Ei, ma tulen tagasi," ütles Eliisabeth. — Kui ta jälle tuli, laskis ta ennast naistega ühtlasi lukku taha panna ja luges neile tähendamise sõnu wiinamäest ja üheteistkümnendama tunni töötegijatest ette. Mõned küsisiwad, kes see Kristus olla, teised ütlesiwad, et see nendele hiljaks olewat jäänud. — Eliisabeth Fry trööstis neid, tegi ühes nendega palwet ja kandis nende käekäigu eest hoolt kunni laewadeni, mis neid Austraaliasse pidiwad wiima. Ka asutas ta naiste seltsi naiswangide hoolitsemise hääks ja andis oma elunähtused ning nõuuandmised wangide põlwe kohta trükki. Nüüd tuli palju küsimisi igalt poolt ja kutseid kõnedele. Ja proua Fry reisis igale poole kõiki tähele pannes ja hospidalide, koolide, waestemajade hullumajade, wangimajade parema siseseadmise kohta hääd nõuu andes. Nagu ta suures alanduses kõige alatumamate wangide käekäigust osa wõttis, nii oli ta ka nende eestkostja würstide, kuningate ning ministrite ees. Palju waewa ja suure töö järele pani ta 13. oktobril 1845 oma silmad surma unele kinni. — Elu otsani oli ta kwääker olnud.

Elisabetha Fry (= Frei).

Wähem räägiti omal ajal ühe lugupeetud senatori tütre Amalie Sieveking'i tegewusest Hamburgis (1794—1859). — Tema algas oma tegewust waeste tütarlaste õpetamisega. Seekord weel mõistuse usu poolehoidja

juhatas teda Kempeni Tho raamatu lugemine Püha kirja juurde, mille lapſelikuks õpilaſeks tema ; Tema uſuſt kaswis ſee armastus wälja, mis teda kihutas iſiklikult waeste juurde minema. Kui ſuwel 1831 koolera haigus möllamas oli, pakkus ta oma abitööd ja oli ſelles nii oſaw, et teda hospidali üle ſeati. Ta aſutas ſeltſi, kes alaliſt waeste eeſt hoolitſemiſt eneſe ülesandeks tegi ja palju õnnistuſt ſaatis.

Wäga õpetlik on ühe teiſe halastaja õe Amalie von Lasaulx'i elu, kes ewangeliumi-meelne katuliiklane oli.

Amalie von Lasaulx (= Lasool) oli ehitusmeiſtri Johann Claudius von Lasaulx'i kuues laps, ſündinud wiinakuu 19. päewal 1815. Röömus ja iſegi wallatu oli ſee laps, aga elawa ettekujutuſe waimuga ja anderikas. Oma järſu oleku läbi oli ta nii hästi koolis kui kodus teistele mõõduandja. Ta õpetus oli lihtne ja lõppes pea; tütarlapſe teaduſetung ja waimline aruſaamine aga wäga elaw. Kodus oli Amalie majatalituſes igalpool tegew ning oſaw. Tema lõbus noorpõlw lõppes aga waluſa löögiga: lahutatud kihluſega. See löök tegi tütarlapſe nii haigeks, et ta ſurma ſuus juba oli. Ja tõſidus jäi temale terweks eluks ajaks tema iſeloomu pääjooneks. Tema elu eeskawa häkiline häwimine jättis ta ſüdamesſe tühja paiga järele, ja nüüd tuliwad tütarlapſele uued huwid: kaasinimeste hädad ja armu otſimiſed. Amalie heitis halastajaks õeks. Aastal 1840 astus ta halastajate õdede ordu kloſtrisſe. Siin oli tall eneſega palju wõitlemiſt, et ennaſt uue eluwiiſi alla painutada. Aga ta ei annud järele. Mis kloſtris temale wastumeelt oli, ſelle pääle waatas ta kui oma uue kutſe ostuhinna pääle, mida maksma peab. Tema kutſe ei olnud temale aga mitte ainult kohuſeks, waid ka ſüdameſoowiks. Iga haige eeſt kandis tema iſeäranis hoolt ja pani ka tema hinge häda tähele otſe nii, nagu oleks ſee tema eneſe häda olnud. — Aastal 1849 kutſuti Amalie uuesti aſutatud Johannishospidali õdede ülemaks Bonni linna. Pääle ülema ammeti pidi Amalie ka aptegis olema ja iga lõikamiſe juures ſeisma. Siin oli ta wäga oſaw ja käepäraline ja awaldas ſelles asjas ka halastaja õdede kohta hääd mõju. Amalie kõnetuba oli kõigiſt ſeiſusteſt häda kannatajate nõuu küſimiſe koht. „Kui ka midagi anda ei ole, armastuſt on ikka anda," armastas Amalie ütelda. — Kui jeſuiitid oma mõju ordus hakkaſiwad maksma panema,

Amalie Sieveking.

oli Amalie wäga rahutu. Tema edespidine el[illegible]i ka wõitluseks olemise eest. Tema tõsine kristlik meel ei wõinud tema üle[illegible] meelepärast olla. Ta pidas küll katuliku kirikust lugu, aga ewangelium[illegible]riku usk ära lunastuse sisse tõmbas teda ka oma poole.

Aastal 1866 wiis Amalie elukutse teda Böömi sõjawäljadele, kus ta südant lõhestawat häda ning hirmsat wiletsust näha sai. Ühes metsa lossis oli tall üksi 80 raskesti haawatud sõjameest põetada. Keegi laatsareti arst kirjutas temast: „Ta oli ainult põetaja, mitte muu; ta tegi ööd ja päewad iseäralise äraſalgamisega tööd ja ei wiitnud mitte palwega aega, nagu teised nunnad seda tegiwad.“ Katuliiklasi ja protestantlasi aitas Amalie üheſuguſelt. See töö oli temale nagu kosutuseks, aga ta kehajõuu lõpetas see ära. Kui ta septembris 1867 sõjawäljalt tagasi tuli, oli ta süda ja kops wigane ja arstid ei lootnud temast enam terwet inimest saawat. Siiski ei tulnud tall surm, waid weel pidi ta nii mõnegi raske häda ning wõitluse aasta ära elama.

Amalie von Lasaulx.

Iseäranis suure waewa sisse wiis tema hinge paawsti ilmeksimataks tunnistamine. Kui ka õdede ülewaatajalt nõuti, et ta oma usutunnistuses seda peaks tõeks tunnistama, ütles ta rahuliselt ja kindlalt, et paawsti ilmeksimatuse õpetus mitte õige ei olewat. Niisama ei uskuwat ta neitsi Maarja Pühast Waimust saamist. Siiski seletas ta, et ta katuliku usku, milles ta sündinud ning kaswanud ja mis temale ta elus igas olekus kindlust ja jahutust annud, tahawat jääda, kuid uusi õpetusi ei tahawat ta mitte wastu wõtta. — Selle tunnistuse pääle oli Amalie wäga rõõmus ning õnnelik. Aga just sellepärast kaotas ta oma ammeti. Talle õeldi: „Ketserit ei wõi meie oma ordus pidada ja Teie ei wõi enam siia majasse jääda!“ Amalie wastas: „Kui mind tänawale tõstetakse, siis leidub sääl ikka keegi, kes mind üles tõstab.“ Suur oli hospidali inimeste kurbtus, kui nad kuulsiwad, et nende armas eestseisja ja ema nii armetumal wiisil haigest pääst lahti lastud. Tema aga ütles pisar silmis: „Jumal, mis on nad Sinu kirikust teinud!“

Wallendari haigemajas Koblenzi lähedal leidis Amalie von Lasaulx lahket wastuwõtmist oma elu wiimase otsani, kus tema usk ja tema ühesolemine Õnnistegijaga ikka selgemalt paistsiwad. Ka sellega, et temalt orduriided ära

wõeti, leppis ta, ehk ta küll hakatuſes palju piſaraid ſelle päraſt oli walanud. „Jumala ja oma ſüdametunnistuſe ees jään ma ommetigi halastajaks õeks“, ütles ta. Tema ſurma päew oli pühapäew 28. jaanuar. Kui arſt temale teada andis, et tall ainult weel üks tund elada olla, tänas ta tänumeelega Jumalat. Walju häälega ütles ta weel wastulaulu ſõnu ſurmapalwete wahele, mis ta põetajad temale ette lugeſiwad. Tema wiimſed ſõnad oliwad: „Tule Iſſand Jeeſus!“

Siſemiſe missioni iſade hulgaſt on iſeäranis Dr. Th. F. Fliedner (1800—1864) tähtjas. Naſſau mail ſündinud ſai ta 1822 Kaiſerswertis õpetajaks. Ei riigi ega kiriku poolt ei olnud waeste wangide olukorda tähele pandud, kui Fliedner luba küſis, wangiſid katſuma minna. Tema ettewõtete toetuſeks aſutati Rheini-Weſtfaalia wangide ſelts. Fliedner oli ſee, kelle läbi iſeäranis wanakriſtlik diakonissade kutſe jälle elule äratati. Krahw Recke-Vollmar-Heiniga aſutas ta a. 1836 eſimiſe diakonissade maja Kaiſerswertis. Ehk küll katuliku halastaja õdede ordu, kes haigete rawitſemiſega tegemiſt tegi, ewangeliliſte diakonissade majade aſutamiſe eſimeſeks tõukeks oli, jäeti ommeti neis majades kõik kloosterlik aſi kõrwale. Küll ſeati ka iſeäralikud õdeſid ära tähendawad riided neile, aga wälja-astumine õdede liigiſt teatud aja järele jäeti wabaks. Diakonisſad hoolitſewad haigete, wangide, waeste ja wäikſete laſte eeſt. Wanade ja hädiliſte diakonissade eeſt peetakſe muret Kaiſerswerti eeskuju järele aſutatud diakonissade majades leiawad tuhanded noored naiſterahwad, kes üksi olles muidu parajat ammetit ei leia, tööd ning toimetamiſt.

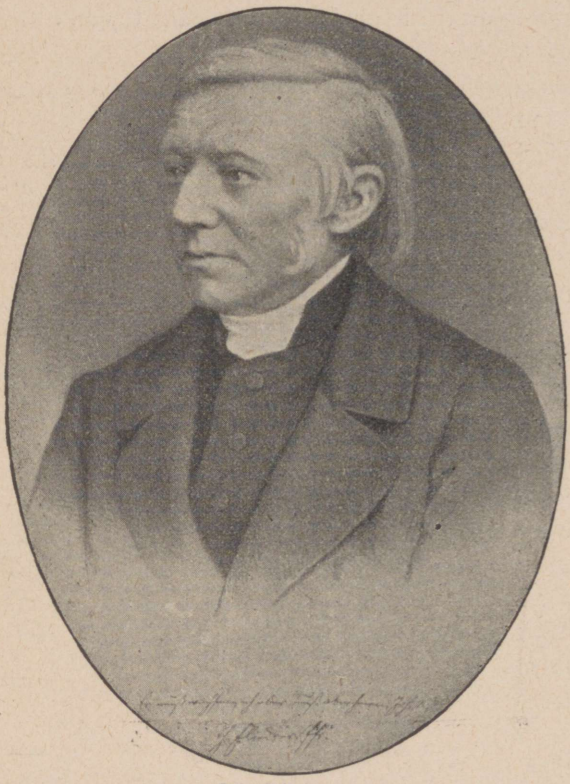

Th. Fliedner.

Päätükiſt ſiſemiſe missioni töö kohta ei wõi meie aga teiſiti lahkuda, kui et meie weel ühte tähtſat meeſt meelde tuletame, kes ennaſt ihu ning hingega halastamiſe töösſe annud. See on õpetaja von Bodelſchwingh. Tema on 1831 a. ſündinud. Kui Preiſi riigiminiſtri von Bodelſchwingi poeg ſai ta Saksa kroonprintſiga, pärastiſe kaiſer Friedrich III., ſeltſis oma kaswatuſe-

Teaduse ja elutarkuse poolt oli tema elu juba warakult rikas. Gümnaasiumi lõpetas ta kui esimene kõigist (primus omnium). — Pärast õppis ta mõttetarkust ja looduseteadust, oli ühe aasta garde-grenadeeride hulgas wabatahtlik ja hakkas siis põllumeheks ühes suures mõisas Pommernimaal. Oma mõisa inimeste pääle katsus Bodelschwingh, keda tema inimese armastaja ema juba warakult oli hääd tegema harjutanud, kristlikus ja kallimeelses sihis mõjuda. Ise-eneses aga tundis ta ikka enam ja enam tungi waimulikusse ammetisse astuda. Aastal 1854 läks ta Baaseli ülikooli ja säält Erlangeni ning Berliini, et usuteadust uurida. 1858 tuli ta abiõpetajana ühe Pariisi linna Lutheruse usu koguduse pääle, kuhu tema temaga ühenimeline ning ühemeeleline abikaasa ühes tuli. Pariisi linn oma kole suure wiletsusega oli Bodelschwingili õigeks missioni jaamaks. — Kui ta a. 1864 ühe kiriku pääle Westfaaliasse oli tulnud, tuli Jumal teda tema elu kõige raskema katsumisega katsuma. Tema neli wanemat last suriwad siin teine teise järele ära. — 1864, 1866 ja 1870 aasta lahingid wiisiwad Bodelschwingi kui sõjawäe õpetaja sõjawalsale. Aga oma tõsise kutse leidis ta siis, kui ta Biilefeldi (1872) uue langetõbiste maja ja alles tekkiwa Westfaalia diakonissade asutuse õpetajaks kutsuti. Siin arenes tema suur tööjõud iseäranis. Bodelschwingis elas Jumala waimu sütitatud, armastuse liigutatud ning liigutaw jõud, mis töös wendade hääks ennast kulutada tahtis. Selleşt annawad tunnistust diakonissade maja „Sarepta“ ja wendade maja „Naatsaret“, niisama ka tööliste asundus Wilhelmsdorf, kelle järele päraşt teisi tööliste asundusi käima on pandud, kus kümned tuhanded abita inimesi warjupaiga on leidnud; — edasi tööliste ehitusühisus „Tööliste kodu,“ mis odawate ning inimese wääriliste korterite eest hoolt kannab põhjusmõtte järele: „Olgu wäike, aga olgu minu! Oma kolle oma maalapikese pääl.“ Kõik need asutused on tekkinud tungist häda pääle halastada.

Õpetaja Bodelschwing.

Aramõõtmata suur on see õnnistus, mis *siſemiſe missioni* asutusteſt wälja on läinud, aga siiski on need asutused ka tunnistuseks, et meie *kirik haige* on ja et need asutused põhjalikku ja jäädawat terweks saamist tuua ei jõua. — Sellepärast sihib wagade igatsus sinna poole, et Issand ise jälle oma Siioni üles ehitaks ja ennast kui oma ihu, see on koguduse pääd näitaks (Eewes. 5. 23). „Kes saadab Siionist Israelile ärapääſtmist? Kui Jehoowa oma rahwa wangipõlwe pöörab, siis saab Jakob wäga rõõmsaks, ja Israel rõõmustab."

Ainult inimlik abi siin ei aita; seſt et käes olewa aja eksituſed ning hädaohud niisuguse wägewa wõimu sünnituſed on, mille wasta ainult Jumala wäed midagi saawad. „See on ülekohtu sala-asi", mis liikumas on ja mis awalikuks tahab saada; „ja kui see saab wahelt ära saanud, mis teda nüüd wiiwitab", siis peab „ülekohtune", awalikuks saama, „Kristuse wastane", kes ennast üle kõige seab, mis „Jumal" ning jumalateenistus on ja „kelle tulenime on saadana wägewa tegemise järele, kõige wale wäega, ja imetähtede ja tegudega ja kõige ülekohtu petmisega." (2. Tessal. 2 ja 1. Joh. 2.) — Kuna see Kristuse meel ja tee on, oma alandlikus sulase näos sõnakuulelik olla ja selle alandliku põlwe elu ihus mitte oma ülesannete ning piiride üle hüpata, ustaw olla wäikseis asjus, et meie kättetulewa ilma ees suuremat wõiks uskuda — tahab kiusaja inimesi piirita olewusteks teha, usu ja alandliku meele teed neile kahtlaseks teha ja neid äralunastamise töö tõsiseſt sihist eemale meelitada. Ta teeb seda harilikult nii, et ta teistele *maailma* rikutud, kõikuwat ja kaduwat *olemist*, teislele jälle *haua* ja *säält ilma pimeduſt* ning *teadmatuſt* silmade ette seab ja ütleb: „Seda kõik tahan ma sinule anda." Esimeſt pakub ta näituseks muude seas ka *Nietzſche* mõttetarkuses, teist — *ſpiritismuſes*. Mõlemad nähtused on meie ajal suurt mõju hakanud awaldama ja on tähtsad meie aja märgid.

Friedrich Nietzſche sündis 1844 Röckenis Lützeni lähedal ja oli waga õpetaja perekonna laps. Ta oli imeliku hääde annetega, päris „ime laps", luuletas, mõtles, lõi helitükka ja mängis klawerit juba niisuguses eas, kus teised lapsed weel ABD õppimisega kimbus on. Ta ei olnud weel 25 aastat wana, kui teda kui klassikalise muinasaja teaduse professorit Baaseli ülikooli pääle kutsuti. Põlewa agarusega tegi ta uurimise tööd. Kui kunstnik ning teadlane ühtlasi awaldas ta oma toreda kõnekeele ja ettekande läbi suurt ning nõiduslikult meelitawat mõju oma õpilaste ning oma tööde lugejate pääle. „Tema aated mõjuwad uimastawalt; Nietzſche on kirjanduslik dinamiidi walmistaja, kes waimlisi pommisid tegi, mis määratud oliwad, terwet kulturat, kõik meie usulikka, kõlblisi ning politikalsi paleusi õhku laskma." Ülemääraſe tööga rikkus ta oma ergud täitsa ära ja pidi juba 35 aasta wanuses ennast ammetist lahti wõtma ja elatisraha paluma. Kümme aastat elas ta siis weel kosutust otsides ja kirjatöid tehes wahel Turiinis ja Nizzas wahel Silo-Marias Granbündenis, kunni ta 45 aastaselt oma saatuse ohwriks langes ja parandamata nõdrameelseks jäi, mis haigusesse ta ka suri.

Wiimane töö, mille Nietzsche lõpetas, on tema raamat „Antikristus“ (= Kristuse wastane). — „Kui meie pühapäewa hommikul“ — ütleb ta, „wanu kellu kuuleme kõlisewat, siis küsime meie eneste käest: Kas see wõimalik on! Seda tehakse ühele 2000 aasta eest ristilöödud juudile, kes ütles, et ta Jumala poeg olla. Tõdestus selle tõenduse jaoks puudub.“ — Uju asemele nõnda nimetatud jumaliku ilmutuse sisse peab Nietzsche õpetuse järele inimese instiktiiwiline (loomulik) tung tulema ja inimesest „üli-inimene“ (Ubermensch) kaswatatama, kõige kõrgemale tipule tõusnud inimese sugu, kelle sihid siin maa pääl seisawad, ja mitte tähtede taga. — Selle üliinimesele peawad siis harilikud ning wäärtuseta inimesed aluseks ja söödaks olema, oma enese üle ei tunne üli-inimene enam kedagi olewat. „Kui jumalaid oleks, kudas kannataksin ma seda, mitte ka üks jumal olla.“ — Nietzsche mõttetarkus ütleb ennast kõigist kõlbluse seadusest, kõigist tundmisest, teadmisest, tõest ja usust lahti ja seisab, nagu Nietzsche ühe kirjatöö päälkiri ütleb, „Säälpool hääd ja kurja“ aga ka säälpool tõtt ja walet, ja selle mõttetarkuse järele lõppeb kõik mõistuseline auusus kahtlewas naermises. „Tõesti, mudane wool on inimene. Mis on kõige suurem, mida te ära elada wõite? See on suure põlastuse silmapilk, kus teile ka teie õnn läilaks jääb ja teie mõistus ja teie woorus.“ — Nii langeb walitsewa isiku enese auustamine oma wastolu sisse. Kõigi seiswate ühiseluliste, iseäranis aga kristlikkude asutustega ei ole Nietzsche rahul. „Abielu läbi“ ütleb näituseks Nietzsche, „on ristiusk sohinaiste pidamise ära rikkunud. Kui palju kaunim oleks see, kui weel wana Greeka kombe järele selle naise kõrwal, kes lapsi toob, eluseltsilist saaks pidada, kelle juures waimurikkalt aega wiita wõiks.“ Ommetigi wõib Nietzsche õpetuse järele ainult peenendatud inimesele waimu priiust lubada; ainult tema tohib ennast täiesti oma loomuliste tungide järele seada. „Waim“ ei tähenda aga Nietzsche keeles muud midagi kui, mis ihu sees on ja mis ihu suremisega ka oma olemas-olemise kaotab. Et niisuguseid mõisted, nagu waim, hing, seadus, ilmsurematus, Jumal, inimese sisse on istutatud, on inimese kõige kõlbmatamaks loomaks teinud, kellel enam seda kindlat juhtnööri ei ole, mis elajal tema loomusunnis (instinkt) on. Inimese sees ega inimese üle ei ole kedagi olemas, kellel õigust oleks loomusunnile käskusid anda! — Seda kõlblust kutsutakse Nietzsche „isandate moraaliks“ (Herrenmoral) ja tema sisu ei ole muud kui tugewa inimese enese-auustamine. Wananenud „orjade moraal“ kiidab ju seda, mis wähematele wendadele tarwis on. Nietzsche tahab uut inimese sugu elule kutsuda ühe kultuura teel, mis meelega Jumalast kõrwale pöörab ja Tema wastu wihawaenust ja uhkust turtsub. Lutherus ütleb kord: „Waimulik uhkus on wiimane ja kõige sügawam langemine.“

Niisugustes mõtetes, kui neid osawalt, järjekindlalt ja kõigest olewast hoolimata wälja kuulutatakse, nagu neid Nietzsche poolharitud ja sisuta hariduse osaliste inimeste sekka wälja on puistanud, peitub suur hädaoht, ja pahandus, nagu meie aja lastes kääriwad loomusunnid seda just igatsewad. Meie aga peame neile hoiatades hüüdma: Hoia sinu hooleks antud wara, ja pööra ennast ära ülemeelsist, tühjast juttudest ja wastu oksa õpetusest, mis pahaste tarkuseks nimetatakse.“ (1. Tim. 6.)

Hoopis teiſtſugune hädaoht, enam wäſinutele waimudele, kes wähem wõimu „üli=inimeſe“ jaoks eneſes tunnewad olewat ja wäriſedes lähidal olewa ſurma kuriſtiku ees ſeiſawad, peitub ſpiritismuſes (uſk, et waimudega läbirääkimiſi pidada ſaab), mis meie päiwil mitte wähem ei mõlla kui Nietzſche materialismus ja atheismus. Läbikäimine ſäältilma waimudega kütkeſtab tuhandeid ja tuhandeid ja teeb neile riſtiuſu wõõraks. Ka ſuuri õpetlaſi ja looduſe uurijaid näeme meie ſpiritismuſega tegemiſt tegewat. Spiritismuſe imeliſed nähtuſed, mida looduſe ſeaduſte põhjal äraſeletada wõimalik ei ole, näitawad, et wäljaſpool inimeſi ſeiſwad mõtlejad olewuſed olemas on. — Aga uſuliſe ilmutuſe hallikana on ſpiritismus enam kui kahtlane ja mudane aſi, ja peab teda ſiin täieſti kõrwale heitma. Sääl ei ole patu ega ſurma tundmiſt, ei oſata ſääl ka lugu pidada ſelleſt Jumala kartuſe ſalajaſt asjaſt, et „Jumal on awalikuks ſaanud lihas.“ Selle aſemel, et taga nõuda, Kriſtuſe ülestõuſmiſe eluga „kaetud“ ſaada, ilustab ſpiritismus ſeda põlwe, kus meie ſurmas „riidiſt pääſtetud“ oleme (2 Kor. r. 5) ja kiidab hauas hinge wite ja ſäälſe ilma ſurnute auuſtamiſt. Ilma lepituſeta, ilma Kriſtuſeta ja Tema teguta, ilma meeleparandamiſeta ning pööramiſeta ja uſuta, otſe looduſe arenemiſe läbi loodetakſe wiimſele ſihile jõuda. Selle juures on wäga kahtlane, kas ilmunud hinged täieſti need on, kelleks neid peetakſe ja on ka wõimata järele uurida, kes ſääl tõeſti ilmub. „Wahelträäkijate (meediate) ſeiſukord, keda waimud oma ilmutamiſte awaldamiſeks eneſele wõidawad ja tarwitawad, tuletab Pühas kirjas ette toodud kurjaſt waimuſt waewatute ſeiſukorda meelde. Püha kiri aga keelab nekromantia ehk ſurnute käeſt küſimiſe, lauſumiſe ja nõidumiſe kindla ſõnaga ära. Elawaid ei tohi meie mitte ſurnute juureſt otſida, waid eluteed peame meie Sõnaſt õppima mis igawesti jääb ja oma tulewaſe põlwe ſiſſe ei tohi meie mitte waadata tahta, waid meie peame ſelle ſiſſe uskuma.

Kui meie praeguſe riſtirahwa ſeiſukorda tähele paneme, kus millionid uſuſt ära on langenud, millionid leigeks ja laiſaks on jäänud, millionid oma ſüdame=tunniſtuſt on roojaſtanud ja rahu oma Jumalaga on käeſt ära kaotanud, kus ſügaw igatſus ja ohkamine rahwaſteſt läbi käib ja ükſki pääſtwat ſõna ei leia, kus ſajad waleprohwetid ja Meſſiad oma petliku õndſuſt meile wäljapakuwad ja ſelle läbi ſegaduſt weel ſuurendawad — kus kiuſatus, häda ja ſegane meel oma walelikkude jõududega ja märkidega ikka ſuuremaks lähewad, kus maailm keewa purſkmäe ſarnane on, kus juba maa=aluſed wõimud kuuldawale tulewad — ſääl on tõeſti aeg üles ärgata, aja märka tähele panna ja ennaſt walmis hoida Iſſanda tulemiſele, kes tuleb kui waras ööſe, ehk küll öeldakſe: „Rahu on walitſemas, häda ei ole karta.“ — Aeg on käes apoſtli manitſuſt meelde tuletada, mis 2. raamatus Teſſaloonika r. 2 ptükis üles on pandud: „Seepäraſt ſeiſke nüüd, wennad, ja pidage neid õpetuſi, mis teie olete õppinud, ehk ſõna läbi, ehk meie raamatu läbi, aga meie Iſſand Jeeſus Kriſtus iſe, ja meie Jumal ja Iſa, kes meid on armaſtanud, ja annud igaweſt rõõmu ja hääd lootuſt armu ſees, ſee rõõmuſtagu teie ſüdameid, ja kinnitagu teid kõige hää ſõna ja teo ſees!“

Kodumaa kirik

kristliku hariduse ja äratuse töös.

Kirja pannud

M. Lipp,

Nõo õpetaja.

I. Katoliku kiriku aeg a. 1159—1521.

§ 1. Kodumaa missioni algus.

1. Soome sugu rahwad on pääle 5. aastasaja Läänemere kaldale asunud. Karjalased (Kurelased) käisiwad eel, Eestlased nende järel. Esimeste hõimust wõtsiwad Liiwlased Salatsi, Kõiwa ja Wäina kaldad, Kurelased Saarema ja weel üle mere jau Kuramaast oma alla, Lätlasi enese eest eemale tõrjudes. Siin hakkasiwad nemad maad harima ja kui osawad meremehed puutusiwad nemad ka mere teel pea läänema rahwastega kokku. See sündis werises waenus, aga ka, kuna nad rahu ajal naabritega kaupleisiwad. Sel teel pidi pea ka ristiusk meie kodumaa kallastele tungima.

2. Nii jutustawad wanad sõnumed, et juba a. 853 Rootslased Cor'ide (Kurlaste) kaldale tulnud ja nende kindluse Apulia, 5 päewareisi mere rannalt, ära häwitanud. Niisama on pea pääle selle Rootslane Swen, nagu üks wana kiwi mälestus jutustab, oma laewadega Kura maa kaldal käinud. Juba tuleb ka ida poolt tähtis maa kuulaja: suurwürst Jaroslaw I. Nowgorodist wõidab „Tschudlased" ja ehitab a. 1030 „Jurjewi" kindluse, mille asemele, kui Wenelased jälle taganema pidiwad, pärastine Tartu tõusis. Ja nad taganesiwad, kui Jaroslaw surnud. Küll tuleb weel Mstislaw, Wladimir Monomachi poeg, Eestlaste maale kutsumata külalisseks. Tema häwitab nende tähtsa kindluse Otepää ära. Aga kõik Eesti jõuud kogunwad ennast kokku, nad ajawad päälekäijad minema ja tungiwad ise Pihkwa poole wõidurikkalt sisse, kuni nad täie wabaduse enesele kätte wõidelnud. See sünnib a. 1177. Seda idanaabrite Eestisse tungimist ei wõi meie muidugi kristlikuks missioni katseks pidada. Sel oliwad ükši politilised sihid. Naabrid püüdsiwad oma wäewõimu lääne poole wälja laotada. Kuid ka selle poolt tuli pea muutus.

3. Waewalt oliwad Normannlased ristiusule wõidetud, kui ka nemad seda ise omalt poolt wälja laotama hakkasiwad. Nimelt Daanlased pööraſiwad omad pilgud Eestlaste maa poole. Kuningas Swen Estridson tungis kuni Kurelaste maani ja ehitas sinna umbes a. 1050 ühe kristliku kiriku. See oli esimene missioni katse selle rahwa poolt, keda sel ajal nii wägewaks peeti.

Sellele püüdis enam jõudu Daani kuningas Kanut IV. anda, kes Eestimaad täiesti oma woli alla püüdis saada. A. 1080 jõudis kuningas ise suure wäega praeguse Eestimaa kaldale, et kauniſt maad oma tugewa rahwaga ära wõita. Tema olla nüüd ka omalt poolt käsu annud rahwale ristiusku kuulutada. Aga wõime küll arwata, et ka see missionikatse palju pole mõjunud. Aga mis

mõegakandja kuningas ei jõudnud, seda püüdsiwad Daani waimulikud ülemkarjased, Lundi pääpiiskopid, toime saata, umbes 70 aastat pääle selle. Nende käsul on Prantsuse munk Fulko kolm misſionireisi Eestimaale ette wõtnud, 1150. ja 1178. aasta wahel.

Pääpiiskop nimetas ta juba „Eeſtlaste piiskopiks“ a. 1171. Kuid ka selle missionitöö wiljast ei kuule meie midagi. Wististi pole ka seda suuremalt olemas olnud.

§ 2. Sakslaste siia tulemine. Meinhard, esimene Liiwimaa piiskop a. 1186—1196.

1. Palju tähtsamaks pidi see saama, kui Sakslased ennast meie maaga tutwustasiwad, teda Euroopa maale omalt poolt üles leidsiwad. See sündis nagu teame Lüübecki — mitte Breemeni — kaupmeeste läbi, kes oma mereteelt oliwad ära eksinud, Wäina jõesuhu sattunud ja siin maale astunud, kus Liiwlased selle peremehed oliwad. See on sündinud a. 1159 ehk pea pääle selle.

Liiwlased ja meie esiwanemad oliwad muidugi weel paganad. Kuid nende paganus ei seisnud kuidagi selle mõtte-ilma kõige alamal järjel, kui nad ka weel üht elawat Jumalat mitte ei tunnud. Nad kummardasiwad looduse wägede ette. Wana isa, Uku ehk Taara walitses maa ja taewa üle. Pilwe oli tema rüüd, wälk tema surmanool. Tema käsu all on kanged Kalewid. Laulujumal Wanemuine on neist kõige wanem. Selle noorem wend, sepp Ilmarine, walitseb tule üle; nende kolmas wend on Lämmekünе, täis naljatuju ja üleannetust. Tuulele annab käsku Tuule-ema, weele Wete ema ehk wetewaim Ahti. Maa all oli surnute wald, kelle üle Tooni walitses. Jumalatele oliwad mitmesuguſed puud, mäed, jõed ja hallikad pühad. Nende iga ühe sees walitses üks haldjas ehk waim. Selle järel oli terwe loodus täis elawaid hingi. Meie esiwanemate usk oli selle järele waimude usk. Jumalad ja waimud ise, nii arwati, elasiwad karsket perekondlikku elu, igaüks oma kodus. Selle järel oli ka meie esiwanemate eneste elu wälispidi puhas ja laitmata. Abielu peeti auu sees, wargus oli tundmata asi. Wanemate auustamine, isamaa-armastus oli eeskujuline.

2. Usukombeid ja ohwerdamist, nimelt pühades hiites, toimetasiwad küla ja pere wanemad. Nende kõrwas oliwad iseäraline auu sees targad, nõiad. Need pidiwad walu wähendama, haiguſi parandama ja muid imeasju toimetama. Nende juure saatis hädalist — hirm. Lootust sel meie esiwanemate usul, ka kõigi tema kauniste awalduste juures, weel mitte ei olnud. Ka muidu ei jõudnud tema ammu mitte südameid uuendada. Üks Jumal oli meie esiwanemate arwamises tuhandeks olewuseks, üks päike tuhandeks sädemeks ära lagunenud. Neid killukesi ja sädemeid otsiwad nad igas looduse raasukeses. Ka seesugune usk on käesirutamine Jumala poole, aga see ei jõua südameid mitte uueks luua, wäriſewale südametunnistusele rahu anda.

Sellepärast pole ime kui meie oma esiwanemate juures, nagu muudegi paganate juures, weel palju waimu tooruſt leiame. Waenu teel on nad tihti armuta ja halastamata. Kauplemise reisid merel ja maal wõiwad kergesti wägiwaldseks riisumiseks saada. Ka inimese ohwer pole tundmata. Ka sellepooleſt kattis meie esiwanemate kodus pimedus weel maad ja pilkane pime rahwast. Ka see ei wõinud enne muutuda, kui siiagi tõusis ristiusu koit. See on see „tuleleek", mis Kalewi käe kaljukammitsast lahti löikab ja teda pikast piinast lunastab. See jääb tõeks, kui ka uus walgus enne pilkaseſt pimeduseſt pidi läbi tungima, kui ka enne raskeſt ajaloo koolist pidime läbi minema, kui ta meie elu wäeks wõis saada.

3. Sõnum uueſt maast, mille Lübecki kaupmehed Saksamaale tõiwad, pani selle aja ilma liikuma. Tema tungis ka Segebergi kloostrisse Holsteini maal. Tema tegi sääl Augustiinlaste preestri Meinhardi nooreks. Waga ja auuwäärt mees — seda oli tema kindlate tunnistuste järele — tuli aastal 1184 Liiwimaale, et siin ewangeliumi kuulutada. Selle aastaga algab meie kodumaa misſioneerimine.

Selsamal aastal ehitas Meinhard Wäina jõe kaldale Liiwlaste külasse, Ukskülasse esimese kiriku. Kaupmeeste käest oli tema Liiwi keelt õppinud, nii et waga mees misſionäriks sündsam oli kui keegi muu. Tema töö edenes, nii et palju endid ristida laſksiwad. Isegi tähtis Liiwlaste wanem Kaupo wõttis ristiusu wasta ja jäi selle kuulutajatele surmani truuks. See oli suur ootamata wõit. Selle kõige eest nimetati Meinhard esimeseks Liiwimaa piiskopiks a. 1186.

Kuid ka wastahakkamine on alganud. Oli ju Meinhard kiriku kõrwa ka kindla lossi ehitanud, mille jaoks ta maa Liiwlaste käest oli ostnud. Liiwlased kardawad, et läänemaa wõerad pääle usu, mida nemad kuulutawad, rauast kätt saawad tarwitama, mis sõnumega rahutoojast kuidagi kokku ei sünni. Et see kartus asjata polnud, näitasiwad juba järgmised aastad. Juba aastal 1193 oli paawst Coelestinus III. Liiwi paganate wasta ristisõda kuulutanud. Tema oli käskinud: wastupanijaid sunnitagu ristiusku wasta wõtma — mõega teraga! Werine mõek sõna asemel on misſioni abinõuuks saanud! Misſion, mis kallisti alganud, on kartetawamale ebateele sattumas.

4. Et see nõnda tulnud, selle kohta on Meinhard ilma süüta. Tema on oma püha kohust täitnud, nii palju kui ta iial jõudis. Tema jäi karja juure, kui ka ajad weel raskemaks läksiwad. Kõik tunnistused teewad tõeks, et ta ükſi „Kristuse pärast" Liiwimaale tulnud ja ewangeliumi kuulutades palju waewa näinud. Teadmisega, et tema mitte werd ei walanud, wõis ta lahkuda. Enne surma kogus ta weel Liiwlaste wanemad oma ümber ja õnnistas neid, nagu surija Jaakob oma poegi. Siis läks waikſesti hingama — õnnistatud elu järele — Meinhard, Liiwlaste apostel, 14. augustil 1196. Kirikus, mille ta Ükskülasse ehitanud, pandi ta hauda. Kui pärastpoole Riiga uhke doom-kirik ehitati, wiidi tema luud sinna ja maeti sääl maha. Tähtis mälestus tähendab sääl täna weel seda kohta, kus Liiwlaste apostel wiimast rahu hingab.

§ 3. Sõnamission saab mõegamissioniks. Berthold, teine Liiwimaa piiskop.

1. Kui Meinhardi surmasõnum Breemenisse jõudis, pakuti Liiwimaa piiskopi ammetit Bertholdile, Lokkumi kloostri juhatajale. Ta ei tahtnud ammetit wasta wõtta. Wiimaks andis ta ommeti pääpiiskopi palwetele järele. Nõnda sai Berthold teiseks Liiwimaa piiskopiks a. 1196. Kaheldes ja murega tuli ta siia, nagu aimates, et ta tee pidi okastega kaetud olema.

Küll astus ta esmalt kui õige missionär oma koguduse sekka, waiksuses, rahuga, ilma sõjariistadeta. Siis kogus ta Ükskülasse ristirahwa ja paganate wanemad kokku. Ta andis neile süüa, juua, katsus neid lahkusega wõita. Ka Liiwlased wastasiwad see pääle sõbralikult. Kuid sõprus ei tulnud südamest. Pea pidi piiskop Holmi kirikuaeda õnnistama. Sääl sai Liiwlaste wiha awalikuks. Juba pidasiwad nad selle üle nõuu, kuis uut piiskoppi ära häwitada: kas tules põletada, Wäina jões uputada, või nuiadega surnuks lüüa? Pääle selle pilkasiwad nemad teda: tema waesus olla teda siia toonud, et Liiwlaste higist rikkaks saada! See kõik tegi Bertholdile suurt südamewalu. Ta põgenes laewaga ja läks siis Rooma — paawsti nõuu küsima. Säält tuli ta tagasi — sõjawäe saatel. Paawst oli ristisõda teist korda Liiwi paganate wasta kuulutanud! Ristiusu pää oli uuesti nõudnud: mõek pidi töösse astuma, et Liiwimaad kuningate kuninga alla heita! Kui pöörane, nii selle Issanda nime kuulutada, kes mõeka käsknud tuppe pista ja südameid üksi armastusega wõitnud.

2. Wäikse ristisõjawäega oli siis Berthold Liiwimaale jõudnud, a. 1198. Riia oja ääres algab werine wõitlemine risti-rüütlite ja Liiwlaste wahel. Wõit hoidis esmalt Sakslaste poole. Kuid piiskopi hobune oli peruks saanud. See wiis teda otse Liiwlaste sekka. Need tundsiwad ta ära. Berthold langeb. Liiwlaste wanem Imant on teda odaga selja tagant läbi pistnud, teised ta keha tükkideks raiunud. Esimene missionäri weri on Liiwimaad punastand! Ka teised missionisaadikud peawad siit pea taganema. Liiwlaste wiha ei anna kellegile armu, kes Saksa nime kannab, olgu ta preester ehk kaubaajaja. Missionis, mis meie kodumaal kallisti alganud, on täiesti nurja minemas. Ka seeme, mille kallimeelne Meinhard külwanud, ähwardas koguni hukka saada.

§ 4. Albert von Buxhöwden, piiskop raudriides, apostel sõjamundris, kolmas Liiwimaa ülem karjane a. 1198—1229.

1. Suur hädaoht oli uut Saksa asundust tabanud. Kuid mis pidi nüüd sündima? Kas Liiwimaa oma rahwastega pidi nüüd oma hoolde jäetama? Seda ei lubanud suur kauba-ajamine, mis Liiwimaa ülesleidmine oli elawaks teinud. Seda ei lubanud ka Rooma kiriku politika. Nimelt soowis siin wägewaks saanud Breemeni pääpiiskop Liiwimaa missioni uut ettewõtmist. Enam weel nõudis seda katoliku kiriku ülem pää, kuulus Innocentius III, kes just Bertholdi surma aastal, a. 1198, paawsti järjele oli astunud, wägewam kui keegi muu, kes siin maa pääl ennast Kristuse asemikuks on pidanud. Tema ainus määratu mõte oli, terwet ilma Rooma katoliku kiriku käsualuseks teha. Mees,

kes ka kuningad põrmu põrutas, kui nad tema mõtteid ei täitnud, kuis oleks tema Liiwimaaſt wõinud lahkuda? See pidi, nii oli ta juba määranud, uueks pärliks ta kolmekordſe kuldkroonile ſaama. Kuid ükſi üht meeſt oli tarwis, kes Liiwi miſſionile läheb — tuliterawa mõegaga!

2. Kaua polnudki ſeda waja otſida. Bertholdi järetulijaks pakkus ennaſt iſe Breemeni linna preeſter Albert von Buxhöwden ehk Apeldern. Kuulſaſt rüütliſooſt pärit, oli Albert ka weel tubli kaswatuſe ſaanud, pääle ſelle oli ta julge, kindel ja mehine mees. Suure kõne oſawuſe juures wõis ta ka weel wäga lahke olla.

Juba aastal 1199 oli noorel piiskopil ristiſõjawägi koos, mille tema Sakſamaal ja Gotlandi ſaarel oli korjanud. Ka wägew Daani kuningas Kanut lubas teda weel kaitſeda. Kewadel 1200 jõudis Albert 23 laewaga Wäina jõe ſuhu — püha Maarja lipu all. Sellele oli paawſt uue maa enne tema ärawõitmiſt juba pühendanud. Selleſt tulebki Maarjamaa nimi. Ühes käes Kristuſe kuju, teiſes teraw mõek — nii astus uus piiskop ſiin maale, mõega mees päälaeſt jalatallani.

Kuid kõige esmalt pidi Albertil ſiin üks kindel koht olema, kuſt ta ſuured ettewõtted algawad. Seks aſutas tema a. 1201 Riia linna, ehitas hulga wähemaid losſiſid ja kindluſi.

Kuid ristirüütliteſt, kes tuliwad ja läkſiwad, ei wõinud küllalt olla. Piiskopil oli kindlat sõjawäge tarwis. Seks aſutas Albert a. 1202 uue rüütliſeltſi. See pidi wallaliſes elus elama, tingimata piiskopi sõna kuulma ja nii aitama Maarja maad ära wõita ja kaitsta. Piiskop nimetas ſelle ſeltſi liikmeid „Kristuſe sõjateenistuſe wendadeks“. See rüütliſelts ehk ordo kandis walgeid mantlid; ſelle õla pääle oli punane riſt ja ſelle alla mõek — kui Õnnistegija armastuſe käſu pilkamiſeks — tikitud. Selle mõega tähe päraſt nimetatakſe neid ka „Mõega wendadeks“ ja seda rüütliſeltſi „Mõega-wendade ordoks“. See pidi ristiusu meie metsmaadesſe kandma.

3. Esmalt algab miſſion Liiwlaste wasta: mõek eel ja ſiis preeſtrid ſelle kannul! Kus tuliteraw mõek ei mõju, peab ka kawalus aitama! Ristiusu piiskop awateleb Liiwlaste wanemad oma poole wõerſile; ſiis laſeb ta nad kinni wõtta, ſunnib nende poegi käemehiks andma, keda ta Sakſamaale wiib. Muidu weereb waenuwanker oma hoogu edaſi. Kahekſa aastat, a. 1200—1208, kestab werine sõda Liiwlaste wasta. Raudmehed wõidawad. Liiwlaſed taganewad. Pole ka ime, oli ju nende wägewam wanem Kaupo juba Meinhardi ajal ennaſt Sakslaste alla heitnud.

Kergesti ja pea were walamata läks Lätlaste allaheitmine: nad oliwad Sakslaste wasta sõbralikumad, kuna nad nende käeſt toetuſt Liiwlaste ja Eeſtlaste wasta lootſiwad, kellega nad tihti riius elaſiwad. Ka oli ſiin Asti järwe ehk Burtneki ümbruſes a. 1208 preeſter Alobrand rahuliſt miſſioni tööd teinud. Sellele ſaatis pea Albert ühe noore töölise abiks, keda ta Sakſamaal koolitada ja ſiis ammetisſe õnnistada laſknud. See on Lätlaste preeſter Hindrik ehk lihtſalt Läti Hindrik, kuulſaks ſaanud oma ajalooraamatu

läbi, milles ta Liiwimaa missioneerimise lugu kuni 1227. aastani kirjeldab. Kas ta were pooleſt Lätlane olnud, jääb kahtlaseks. Kuid auus mees ja ustaw tööline ta oli. Tema oli esmalt Lätlaste, siis Liiwlaste ja wiimaks ka Eeſtlaste juures tegewuſes. Weel a. 1259 on ta ammetis.

4. Siis tuli suur Eesti sõda a. 1208—1224, weel hirmsam, kui sõjad enne teda. Armastuse kuninga usku pakutakse mõega sunnil. Selleſt ei saa Eeſtlaſed aru. Nemad näewad üksi, kuis nende wabadus kaob. Ja selle eeſt seisawad nemad wereni. Selleſt kõigeſt ei wõi meie siin kõnelda. Meie tähendame üksi, et a. 1211 werine wõitlus Wiljandi all oli. Wiie päewaſe wastapanemise järele „paluwad Eeesſtlaſed ristiusu-iket eneſe pääle armulikult panna“. Siis

oli Madikse päewal a. 1217 lahing Wiljandi lähedal, umbes praeguse Wanamõisa küla kohal. Eestlaste wahwa wanem Lembitu, Sakslaste abimees, Liiwlaste wanem Kaupo, langewad siin. Sakslaste suurem sõjakunst, raudmeeste raudriie on siingi wõitnud!

Kuid weel ei ole Tartu ja selle ümbruskaudsus Sakslaste käes. Seda peawad kogunisti Wenelased oma wõimu all. Augusti kuul 1224 algab selle piiramine. Tartugi langeb ja sellega ühes 1000 Eestlast ja 200 Wenelast. Üksi üks Susdali suurewürsti laenumees pääseb, et ta koju sõnumid wiiks — Tartu langemisest. Seega oli suurem sõda lõpnud.

Weel paniwad aga mehised Saarlased wasta. Nende wasta saatis jaanuarikuul 1227 Albert 20,000 meest sõjateele. Pea langes Muhu ja siis ka Waljala linn. Saarlased palusiwad rahu ja tungisiwad parwedes preestrite juure, nõudes, et neid pidi ristitama. Selle teatusega lõpetab Läti Hindrik oma ajaraamatu.

Seega lõppis kewadel 1227 suure Eesti sõja wiimne järk. See on risti Eesti wäljadele seadnud, enam hirmu kui armu teel. Ja kus wiimast wähegi nähti, sääl on ka mõni seemneterakene südamesse langenud. Omal ajal pidi ka see tõusema ja wilja kandma.

Sellega on Albert oma suure ülesande täitnud. Mis ta istutanud, on paawsti kirik omalt poolt wasta wõtnud ja kinnitanud. See sündis paawsti saadiku Moodena Willemi läbi, kes aastal 1225–1227 siin wiibis ja terwe maa läbi reisis. See oli tõesti kallis ja auuwäärt mees, kellel ärras süda oli rahwa häda wasta, kui rahuingel mõegamehe Alberti kõrwal. Igal pool õpetas ta rahwast lahkesti ja armsasti. Nimelt nõudis kõrge külaline: ärgu tehtagu rahwa koormat raskemaks, kui ta seda kanda suudab!

Pea pääle selle, 29. jaanuari k. p. 1229 suri ka piiskop Albert ise. Ta maeti Riia doomkirikusse, mille ta ehitanud. Sääl hingab Liiwi kolmas ülemkarjane, piiskop raudriides, apostel sõjamundris, wali mees, kes Sakslaste ülemwalitsusele Liiwimaal kindla põhja alla pannud. Nii näitab teda meile Riia doomkiriku kõrwal nõnda nimetatud „ristkäigus“ Alberti enam kui elusuurune waeset walatud kuju, käes kõwer karjasekepp, mille kodumaa kunstnik loonud ja wäljamaal walada lasknud. Kuju laseb seda lugupidamist aimata, miska meie Saksa kodanikud kolmandat Liiwimaa piiskoppi kui oma waimlist isa austawad. Kuid ta tuletab ka kanget sundijat meelde, kes ei wäsinud raudkepiga oma wastast löömast, kuni selle jõud murdus; ta tuletab meelde neid okkaid, mida mõegariik meile külwanud, mille asutanud Albert von Buxhöwden, mõegamees päälaest kuni jalatallani. (Waata pilti lhk. 459).

§ 5. Daanlased Eestimaal.

1. Pääle Saksa rüütlite oliwad ka Daanlased uuesti meie kodu põhjapinnale astunud. Sinna oli piiskop Albert ise wägewa Daani kuninga Waldemar II. kutsunud, et ta Eestlasi karistaks. Waldemar tuli, ei mitte, et Alberti aidata, waid et oma wäge suurendada. Suwel 1219 jõudis Waldemar 1500 laewaga

Eesti maale. Eesti kantsi Lindanisa kiskus tema maha ja ehetas uue kindluse, mida Daanilinnaks ehk Tallinaks hüüdma hakati, asemele.

Daanlaste leeri tuliwad nüüd Eestlaste wanemad ja palusiwad ristimist. See oli aga paljas kawalus: nad oliwad üksi Daanlaste leeriga tahtnud tutwaks saada. Kolme päewa pärast kippusiwad nemad Daanlaste pääle, surmasiwad päätelgis Theodoriku, esimese Eestimaa piiskopi, keda nad kuningaks pidasiwad. Nii woolas ka Põhja-Eestis esimene missionäri weri!

2. Kuid see äratas Daanlasi üksi südikamale päälekippumisele. Nad tungisiwad Eestis ikka kaugemale ja kaugemale. Seda köik aga Alberti kasuks teha ei tulnud neil meeldegi.

Pea pörkawad Waldemari saadikud Albertiomadega otseteel kokku. Igaüks peab oma tegewust ainult õigeks, seaduslikuks. Kes Sakslaste ristimise wasta wõtnud, seda ähwardati, seda karistatigi. Wanem Tabelin poodi selle eest koguni wõllasse! Kes ristija olnud, pidas ennast ka maa peremeheks. Juba sest näeme: mitte missioni waimustus, waid maadeahnus juhtis selle aja hariduse saadikuid!

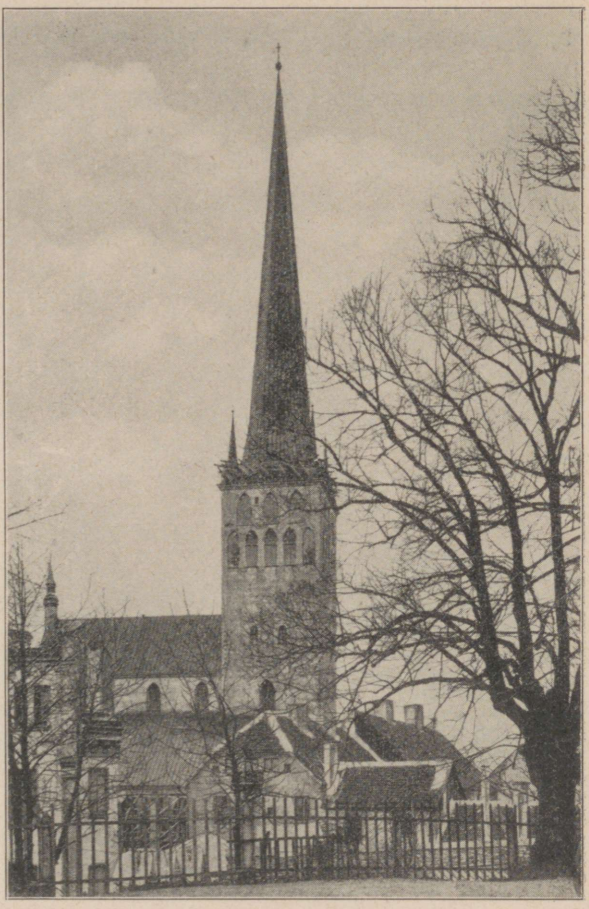

Olewiste kirik.

3. Nõnda oliwad Daanlased mõne aja Eestimaa ühe jao täied peremehed. Nemad paniwad preestrid ammetisse, asutasiwad sinna koolisid, kloostrid ja kirikuid. Alles a. 1347 sai see Daani walitsus otsa. Kuid need uhked jumalakojad, mida nad ehitanud, tuletawad praegu meile Eestimaa Daani aega meelde.

Nii on Tallinna doomkirikut a. 1240 ehitama hakatud. A. 1346 suurendab Waldemar II. tema sissetulekuid. A. 1317 nimetatakse piiskop Nikolaus I., kes Nigolaste kiriku on ehitanud. Niisama on Olewiste kirik juba 13. aastasaja keskwahel ehitatud, sest a. 1287 suurendab selleaegne Daani kuningas tema õigusi ja ülespidamise hallikaid. Köik need jumalakojad

on Gootika ehituseseaduse järele ehitatud, et oma kõrgete tornide, taewa poole kerkiwate sammaste ja püstkaartega maa madalusest palujat ülespoole juhatada.

§ 6. Nende sündmuste jäljed ja järjed.

1. Aastate wiisi wäetas weri Eesti wainusid. Üksi sõjakära ja hädakisa oli kuulda. Siiski on sel raskel ajal kallim hariduse koit meie kodumaale tõusenud. Tema metsmaadesse tungis ristiusk oma armu sõnumega. Küll oli mõegamission wilets armukuulutaja. Siiski jääb tõeks: tema kareda koore all on esimene ususeeme meie kodupinnale langenud. Ja mis kohe idanenud pole, pärastisel paremal ajal pidi tema idanema. Ristiusu tulemisega an Eesti kodule koit tõusnud, mida ta enne ei tunnud. Meie esiwanemad on hommikumaa karjakaswatajate liigist wälja astunud. Neile pakuti hariduse kiiri, mis õhtupoolse Euroopa on suureks teinud. Näidaku seda järgmised tähendused.

Nigolaste kirik.

Seni maani oli meie rahwas oma ebajumalate, pahade waimude ja nõidade ees wärisenud, kui ta hiites ja aedades „kahjade" ehk kiwialtrite pääl ohwerdas. Werine inimese ohwergi on ette tulnud. Nüüd kuulutatakse talle lepitust kristlikus jumalokojas, tõsist Jumalat, kes ka surmas elu annab. Juba on ustawaid karjasid olemas, kes haigeid kosutawad, surijaid tröösti-wad. Üks neist oli meie tuttaw Läti Hindrik. Tema anded ja haridus oleks talle õiguse annud piiskopi lossis ajaloo kirjutajana ammetit nõuda. See ei ole sündinud, ehk ei ole seda ka waga, alandlik mees tahtnud. Tema on maapreestriks jäänud, pääle 1227. aasta on ta Soontaganas, põhja pool Salatsi jõge Liiwlaste ja Eestlaste juures, ja siis weel Papendorfis Wõnnu ja Wolmari wahel Liiwlastele Jumala sõna kuulutanud, ja weel 30 aastat pääle Alberti surma sääl ammetis olnud. — Ka on kirikukoorides maarahwa lapsi. Juba on ka preestrid maarahwa soost. Et seda nimelt tarwis, seda on awara pilguga Albert kohe ära tunnud. Tema on maarahwa lapsi Saksamaale kloo-

stritesse saatnud ja ka Riias õpetada lasknud, et neid päraft kui keelemehi ja preestrid ammetisse panna. Niisugune oli näituseks Lätlane Wiilip, kes a. 1212 Lembitu käe läbi märtrina suri, Alobrand ja mitmed teised. Ka Moodena Willemi külaskäik näitab, et rahwaft ka muidu õpetama hakati. Arwatawasti laskis juba tema katoliku usu 12 päätükki, mõned palwed, ewangeliumid ja epistlid rahwa keelde ümber panna. See oli tema esimene hariduse koit.

2. Siis hakati kantsiisid, kloostrid ja kirikuid ehitama. Siingi õpil meie rahwas, kelle muniane elu hoone — roodlitest koda aastasajad ehk tuhanded, kelle maalinnad kindluseta mulla wallid olnud, kunsti ja osawust, mida ta seni maani ei tunnud. Näituseks hakkab ta edaspidi lupja põletama ja tarwitama. See köik oli suur wara. Kuid selle kõige eest oli ka kallift, walusat käeraha maksta. Halastamata ajalugu on seda nõudnud, nagu muiltki rahwastelt, kes hariduserahwastega kokku puutunud. Ristiusku wasta wõttes kaotasiwad meie esiwanemad oma maapäälse kallima mara — priiuse, esmalt politilise priiuse, sest nad saiwad wõera walitsuse alla. Siis hakati ka nende ihupriiust kitsendama. Piiskop Albert paneb meie rahwale esimesed orjused pääle; ta ajab esimesed rajajooned pärispõlwele. Kuid tema aja orjus pole weel päris pärispõlw. See on päraft poole sündinud. Seda köik nimetame siin ükfi. Päraft poole köneleme sest lähemalt.

§ 7. Kodumaa kirik ordo-aja tormidees a. 1229—1521.

1. Saksa-katolikule kirikuriigile, mille Albert rajanud, hakkawad pea mitmed wastased pääle käima: Wenelased, Daanlased, Leedulased. Nende köikide wasta oli mõega-ordo ükfi nõrk. Ta pidi mujalt abi otsima. Ta pöörab ennast jälle Saksamaa poole. Sääl oli suur wõimus „Saksa rüütli-ordol", mis ristisõdade ajal a. 1190 Palästiinas oli sündinud ja nüüd paganliste Preislaste wasta wõitles. Selle ordoga tahtsiwad ennast mõegawennad ühendada. Küll wõis see ühendamine neile ise mõju kahanemist tuua. Ka ei soowinud Saksa rüütlid ise seda ühendust meestega, kel küll kaunid mõisad ja kindlad lossid, aga kes muidu nende kuulmist mööda kõlwatumad ja kangekaelsed olla. Kuid püha isa tegi otsuse. Kiriku kasu päraft nõudis tema ühendust. Ja see sündis. 14. mai k. p. 1237 ühendas ennast mõegawendade ordo Saksa rüütlite ordoga. Ühenduse märgiks hakkas müüd Liiwi ordo endise punase risti ja mõega asemel musta risti mantli pääl oma rüütliseisuse täheks kandma. Nii sai Saksa rüütli ordo mõega wendade päranduse oma kätte. See uuendatud Saksa ordo oli müüd esimene wõimus Liiwimaal — umbes sada aastat. Wälised ja kodused wastased peawad seda märkama. Aega, mis juba Albertiga alganud, nimetatakse seepäraft ordo-ajaks. Ja see lõpeb alles a. 1561.

2. Rüütli-ordote ühenduses taoti kaheft mõegaft üks. See pidi weel walusam olema, kui kaks enne seda. Wälised wastased ei tahtnud seda kohe töeks wõtta. Nimelt oli Leedulastes, kelle suguharud 13. aastasaja keskpoole

ennast kuulsa kuninga Mindawe all ühendanud, Sakslastele wägew wastane tõusnud. 13. juuli kuu päewal 1260 oli Durbenis Kuuramaal werine lahing, kus Sakslased täiesti wõideti. Seda enam pidiwad koduſed wastaſed selle mõega terawust tunda saama. Kuurlaſed ja Semgalid, kes ristiusust taganenud, sunniti sõnakuulmisele. Leedulastegagi saadi rahu teha. Ka Riig, kes iseseisaw tahtis olla, sunniti alla heitma, 20. märtsil 1330. Ja wõidu märgiks rajas ordomeiſter Eberhard v. Munheim uue ordolossi kesk Riia linna, Wäina kaldale kus Riia loss weel praegu seisab.

3. Kuid seal käib kohutaw sõnum üle maa: Eeſtlaſed olla mässama hakkanud! Pole ime, et see sõnum kuuldub. Mis Eeſtlaſed kaotanud, pole neil meeleſt minna wõinud. Enam kui ükskord on, nimelt wahwate Saarlaſte poolt, tagasi püütud wõita — maapääliſt kallimat wara, priiust. Katsed on õnneta lõpnud, lahingus Kaarma maalinna all a. 1261 ja 1284 aasta mässus. Neljat korda 50 aasta jooksul on Saarlaſed mässu tõstnud. Abi ei ole seſt olnud. Saaremaa on üksi raskema orjuse sisse langenud, kui see enne olnud.

Kuid iseäranis rasket iket kannab Eestimaa. Kuningas on kaugel — Daanis. Maaisandad teewad rahwaga, mis tahawad. Nimelt Harjulaſed ja Wirulaſed kaebawad, et neid rusutawat ja pekstawat, et nad enam ei jõudwat kanda; oma raske töö eest ei saawat nemad kuiwa leibagi, nende noorikud ja tütred teotatawat ära. Kaebtust peetakse mässamiseks. Piiskopid ja ordo pakuwad Daanlastele kätt, et mässu mõtteid sündides ära suretada. Sääl läks weel kord Eesti ambu winna. Mäss oli ukse ees, nii kardetaw, nagu teda enne pole olnud. Jüripäewa õhtul a. 1343 leekis Harjumaal kõrgel mäe seljal tuli taewa poole. See oli märk mässuga peale hakata. Selsamal ööl raiuti wõerasteſt maha, kes ette juhtus. Mõisad põletati maha. Padise kloſter ehk Kloostri mõis tehti tuhahunnikuks. Läänemaa Eeſtlaſed piirawad Haapsalu sisse. Neli Eesti „kuningat“, kullatud kannukſed jalas, kirjud kuued seljas, kuldwööd wööl, mõrsjapärjad pääs, ruttawad 10 000 mehega Tallina poole — priiuse pulma! Rootsiſtki oodatakse abi. Ordomeiſter Burchard v. Dreyenlewen on Järwamaale jõudnud. Et aega wõita suuremate wägede kokku kogumiseks, hakkab tema Eeſtlastega läbirääkimisi pidama — silmakirjaks. Olla Saksad süüdlaſed, tema tahta neid karistada.

Läbirääkimiseks tulewad Eesti saadikud Paide lossi. Siin hakkab seletus lossi lehtmajas. Ordomeiſter käsib kuningad wangi panua. See on kuulmata ustawuse murdmine! Kuningad saawad wihaseks, waidlewad selle wasta. Kui üks neist Järwamaa sundija kallale kipub, raiutakse kõik tükkideks! Werine sõjaotsus peab langema. Abi Rootsiſt on hiljaks jäänud. Eeſtlaſed ükſi astuwad Daanlastele ja Sakslastele Tallinna müüride all wasta. Nad kaotawad lahingu, 14. mai k. p. 1343. Kolm tuhat Eeſtlaſt oliwad wereojadesse uppunud. Priiuse pulm oli priiuse matuseks saanud!

Kuid werewalamine ei olnud seega weel lõpnud. Wastapanijaid oli weel lääne pool. Nimelt Saaremaa arwas aja käes olewat, et raudahelaid maha-

raputada. Saarlased algawad uue mässu, Jakobi päewal a. 1343. Karja maalinna lähedale, Pamma metsa on nad kindla leeri ehitanud. Sinna kogub Saarlaste kuningas Wesse omad mehed wiimsele wõitlemisele kokku. Ka nemad langesiwad oma weresse, 9000 meest. Kuningas Wesse, kes eluga pääsnud, poodi wõllasse üles, tuhkapäewal, 16. weebruari k. p. 1344. Werekoht, kus umbes 12000 wõitlejat hauda langenud, on weel täna tuttaw. Rahwas nimetab teda „Kooljamägedeks“. Weel praegu luituwad sääl priiusewõitlejate surnuluud Pamma liiwa küngastel. Ka ehitati nüüd weel kaks kantsi, Kuresaar ja Soneburg Pöide kihelkonnas, et Saarlaste priiuse mõtet jäädawalt suretada a. 1345.

Weel wiimast korda ärkab see kangete Sakalaste südames. Tooma päewal, 21. jõulu kp. 1344, peawad nad oma wiljakümnist Wiljandi lossi wiima. Wiljakottidesse on tugewad mehed peidetud. Nad peawad pärast wiljawedajate seltsis lossi wäe pääle kargama. Sõjakawaluse awaldab aga üks Eesti naene, kelle poeg mässajate seas. Nad kõik saawad armetuma otsa. Wiljandi keldri koobastes. Kurbmängu wiimne järk oli lõpnud. Eesti wabaduse wiimsed kiired on werevjadesse kustunud!

4. Selle juures oli nimelt ilmunud, kui nõrk Daani wägi oma walitsusega Eestimaal oli. Temal sai sest himu täis. Seepärast müüs Daani kuningas omad õigused Eestimaa kohta 19000 marga ehk umbes 300000 rubla eest Saksa kõrgemeistrile ära, kes jälle kõik omad õigused Liiwi ordomeistrile edasi andis, kuna Daanlased jäädawalt Eestimaalt lahkusiwad. Üksi uhked jumalakojad, mida nad ehitanud, tuletawad weel täna endist Daani aega meelde. See sündis a. 1347. Nõnda walitseb müüd rüütli ordo Soome lahest Kuramaa keskwäljani, Lääne merest Pihkwa piirini. Kõike seda maad nimetatakse ka Liiwimaaks. See rüütliordo, kes teda oma mõegaga kokku hoiab, kannab ka Liiwi ordo nime.

§ 8. Järg. Liiwimaa seisused kodumaa küsimusi harutamas.

1. Nii oli Liiwi ordo suureks ja wägewaks saanud. Ta teraw mõek oli talle tema wäe ja wõimu kätte wõitnud. Kuid oli ta tõesti Liiwimaa ainus peremees? Ka Liiwi kirik tahtis seda olla. Püha Maarja lipu all oli tema wõitlemisele Liiwi paganate wasta üles kutsunud, saadud wõitu oli tema õnnistanud. Just tema paremad pojad oliwad need olnud, kes Liiwimaa missioneerimise juures märtriks saanud, ilma et nad maapäälse kasu pääle oleks waadanud. Riia piiskop oli päälegi pea pääle Alberti surma, a. 1253, pääpiiskopi auu sisse tõstetud. Tema all seisawad 4 piiskoppi: üks Tartus, teine Lihulas, kolmas Kuramaal, neljas Tallinnas. Lihula ehk Lääne piiskopi all oli ka terwe Saaremaa. Piiskopkondadest oli Tartu kõige suurem, mõlemal pool Emajõge Wõrtsjärwe ja Peipsi wahel. Need piiskopid oliwad ka maawürstid, walitsewad maaisandad. Ka see piiskoplik kirik walitses otseteel maa ja alamate üle. Temagi tahtis Liiwi otsuste juures kaasa rääkida.

Seesamasuguseid õigusi nõudsiwad enesele suured Liiwi kaubalinnad.

Need oliwad nimelt seſt ajaſt tähtſaks ſaanud, kui Riig, Tallinn ja Tartu a. 1285 kuulſa „Hanſa"-ſeltſi liikmeks oliwad ſaanud, kellel mitte üksi omad kauba-, waid ka omad sõjalaewad oliwad, mida nimelt mererööwlid ja nende ſarnaſed keſkaja kangelaſed kartma pidiwad.

Pääle ſelle on waheajal weel üks waba ſeiſus pääle piiskoppide ja ordorüütlite tähtſaks ſaanud. Need on nende wasallid ehk laenumehed. Nemad on nende iſandate käeſt maad laenu pääle ehk tarwitamiſeks ſaanud. Selle eeſt peawad nad neid jälle sõja ajal oma mõegaga toetama. Need waſallid pole ühtegi mungatõotuſt annud. Nad elaſiwad korralikus abi- ja perekonna elus. Nii pole ime, kui nad pea tähtſamaks ſaiwad, kui ordorüütlid iſe, kelle mungaelu tihti juſt laitmata ei olnud. Neiſt ongi — kui ka ſeda nimetame — meie aja mõisnikud, nende maadeſt meie mõiſad ja wallad oma alguſe ſaanud.

Pääotſuſed langewad Liiwi maapäewadel, kuhu neli ſeiſuſt oma ſaadikud ſaadawad: rüütliordo, piiskopid, linnad ja waſallid. Talupoega ei peeta enam wabaks maa ſeiſuſeks. Kui ordo ära lõppis, kaotaſiwad ka waimulik ſeiſus, ja siis ka linnad, oma maapäewa-õiguſe. Rüüd wõtawad ſeſt üksi rüütlid oſa. Nemad peawad ennaſt terwe maa eeſtkoſtjateks.

2. Nõnda püüdſiwad neiſt neljaſt ſeiſuſeſt igaüks Liiwi maal midagi tähendada. Ülemwõimuſt püüdſiwad nimelt rüütliordo ja Riia pääpiiskop oma kätte ſaada. See on ſuuri ſegadusi ſünnitanud. Inetu koduſõda on nii tihti nende ſeiſuſte wahel leegile löönud, linnugi sõjamundriſſe pannes. Otſe tühiſte põhjuſte päraſt on sõda ſagedasti ſündinud. Nii peeti kaua tüli küſimuſe pärast: kas peawad ordo waimulikud mehed walges riides käima, nagu alguſes, wõi mustades. Riide muutuſt nõudſiwad waimulikud, et ſeega näidata, et nad kuidagi ordo alamad ei ole. Tüli ſai sõjaks, a. 1371 — ja kestis 80 aastat. Kui palju hädaohtu on see maa ja rahwa pääle toonud ja kui palju tähtſamaid asju on ſelle juures unuſtatud!

Nii walmiſtas auus ja kallimeelne piiskop Henning von Scharffenberg a. 1428 kaebtuſekirja Liiwi ordo wasta ja ſaatis Tallinna ja Tartu doomherrad ſeda Rooma paawsti kätte wiima. Ühes nendega pidiwad Tartuſt ja Riiaſt hulk ſuurt sugu noori mehi wäljamaale õppima minema. Saatkond jõudis Kuramaale Liibawi linna lähedale. Sääl kargas Grobini lossi ülem Goswin von Aſchenberg oma meestega nende pääle riiſus waikſed rändajad paljaks ja uputas nad kõik lähedaſſe Liiwa järwe jää ſiſſe raiutud auku, 16 hinge. Jälestus käib üle maa! Õnnetumate omaſed nõuawad mõrtſukate karistuſt. Seda ei ſünni! Walgas on maapäew koos. Aſchenbergi weretegu ei wõeta kõne alla. Seks pole aega! On ju tähtſam riietetüli ſeletada. Wereſüü on lepituſeta jäänud. Liiwi ordol pole Jumalat taewas, ſeaduſt maa pääl. Sellepäraſt ei wõinud kohus ta oma pääle tulemata jääda.

Kuid enne kui ſee tuli on hirmus koduſõda maad laastanud. Sada aastat wõideldi enne Tallinna maa ärawõitmiſt. Pea kaks korda kestis sõda weel pääle ſelle. See on ütlemata kahju kiriku- ja koguduſe elule toonud.

Üksi sõjakära kuuldi. See on ülemate ja alamate südamed armutaks ja tooreks teinud. Prisket, wärsket elu, seda ei leia meie kuskil Liiwi pinnal.

Kui suur see õnnetus oli, seda märgati nimelt, kui wälised waenlased tuliwad ja ära kurnatud maa pääle käisiwad. Ja nad tuliwad mitmelt poolt: Wene, Leedu ja Poola poolt. Kõige hirmsam oli hädaoht, mille Poolakad tõiwad, nagu kutsutud kohtuotsust kõlwatuma Liiwi rüütliordole ette walmistama. Ühendatud Leedu-Poola wäed tungisiwad Tannebergi ehk Grunewaldi küla juures Saksa ordo pääle a. 1410. Poolakad wõitsiwad. Ordo kõrgemeister Ulrich von Jungningen, 600 rüütlit ja lugemata hulk liht sõjamehi oli

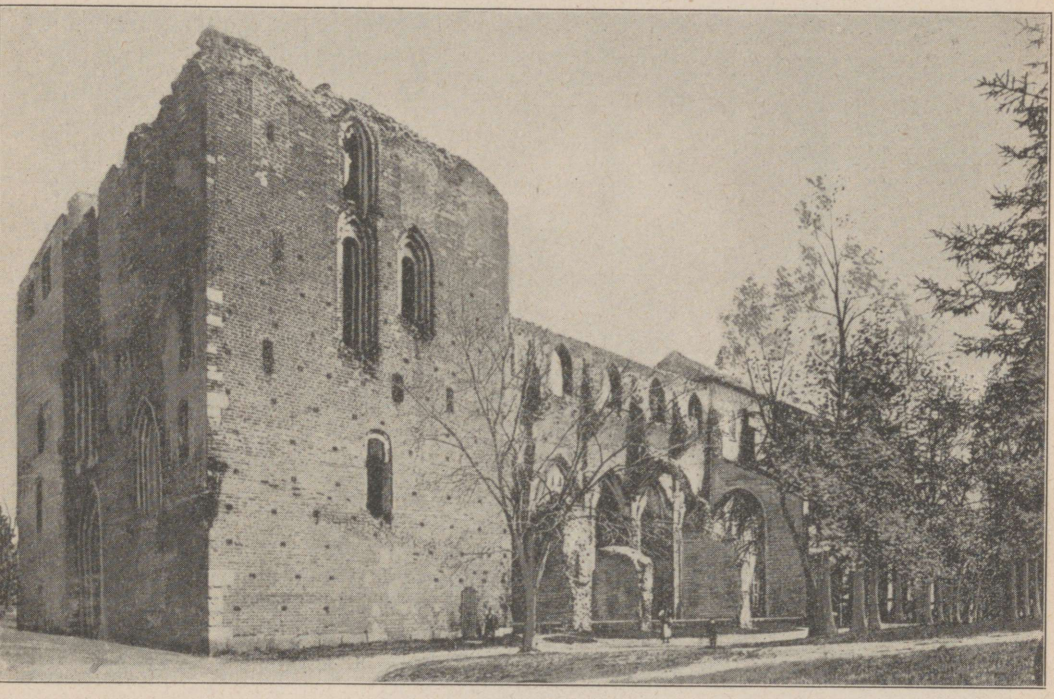

Tartu doomkiriku waremed.

were wäljale jäänud. Ordo oli surma haawa saanud. See ei ole iial enam paranenud. Sest ei jõudnud teda ka Wana-Liiwi suurem mees, Wolter von Plettenberg, päästa, kes 1494 ordomeistriks saanud ja kellega tihti weel kokku puutume. Liiwi rüütli riik, ja ka see katolik kirik, mis temaga kokku kaswanud, pidi ennast eluõhtule walmistama.

3. Kare ja armuta oli ordoaeg. Ta on üksi suur nende arwude poolest, mis langenuid lahingute wäljal üles tähendawad. See ei wõinud siis ka meie talurahwale rahu tähendada. Piiskop Meinhard oli Eestlasi ja Liiwlasi maaomanikuks pidanud, mille pääl nad elasiwad. Tema ostab näituseks wiimaste käest maad, et Ükskülа lossi ehitada. Pea pääle politilise wabaduse hakkab ka muu wabadus kaduma. Maaomanduse õiguse nõuawad

wõerad omale. Mis Eestlasele ja Lätlasele tarwitada jääwad, selle eest pannakse orjused pääle. Piiskopi Alberti ajal on talupoeg weel prii. Ta wõib minna, kuhu ta tahab. Kuid pea hakatakse sedagi takistama. Küll keelab keiser Friedrich II. a. 1230 maarahwa wabaduse orjapõlweks muutmist, see hirmutada teda ristiusust tagasi, ta keelab ta „külge hakata, teda koormata, talle liiga teha ja ta rahu rikkuda". Küll paneb a. 1238 paawst Gregorius IX. sellele wasta, et ordo wennad ja mõned teised püüawad ristitud rahwast orjapõlwe ikendada ja nende wara riisuda. Taewas on kõrgel, kuningas kaugel! Ei kuulus keiser, ega wägew paawst jõua meie rahwa õnnetust pöörda. 14. aastasajal on talupoeg maa külge seotud ja kohustatud, kus ta elab. Siit ei tohi ta enam lahkuda. Eesti mäss a. 1343 on talle üksi uusi kibuwitsu toonud. Rooma õigus on maksma pandud. Selle põhjal langewad ristitud paganad, kes mässu tõstnud, pärisõulasteks. Nii on talupoeg isanda päris, kelle maa on. Maakohustus on ihupäriduseks saamas. Ja kui ordo aeg lõpeb, on pärispõlw peaaegu walmis. Warema ordoaja orjus pole kohe nii raske olnud.

Riia Peetri kirik.

4. Wäljadel, kus weri auranud, ei wõinud usu wiljuke wõsuda. Pääliskaudu ja wasta oksa oli esimest missioni tööd tehtud. Samasugune, loomuwastane oli rahwa kaswatamine ka pääle selle. „Wakkastel", kus piiskop oma kümnese wasta wõttis, katsuti ka rahwast. Kes midagi mõistis, seda kosutati söögi, joogiga, kes midagi ei teadnud, sai „haledasti peksta" — „südame kaleduse" pärast. Nii oli lugu ka katoliku kiriku paremate meeste all. See aeg kaswatab rahwaid, mitte lahke õpetuse ja armuga, waid — käsu sunni ja hirmuga.

Suuri ja uhkeid jumalakodasid on küll meie linnadesse ehitatud, nende hulgas peale Tallinna kirikute ka Tartu doomkirik oma kahe torniga,

Peetrusele ja Paulusele pühendatud, 13 aastasaja lõpul; Riia doomkirik pääle 1215. aasta, kuna praegune Riia Peetri kirik oma kõrge torniga päraſt poole rajati 15. aastasaja alguſel. Ka ſuurem jagu maakirikuteſt on ordo ajal walmis. Jõelehtme, Jüri, Koſe, Karuſe ja Ridala kirikud Eestimaal on juba 13. aastasajal ehitatud. Ka Waljala ja Põide kirik Saaremaal ehitati enne aastat 1300. Põide oma oli Kloostrikirik. Nõo kirik on wisſisti pea pääle Tartu doomkiriku ehitatud, 14. aastasaja alguſel. Kaarma kirik Saaremal on a. 1407 walmis ſaanud, nagu üks wana Eesti keelne kiri kiriku ukſel tunnistab, Kihelkonna kirik ſääl-ſamas 15. aastasajal. Sel-ſamal ajal rajati ka Wiljandi Jaani kirik, mis weel üksi ſelle linna kuueſt kirikuſt järele jäänud. Lääne ja Saaremaa doomkirik oli kuni 1273. aastani Wana-Pärnus Sauga jõe ääres; kui Leedulaſed ſelle ärahäwitaſiwad, ſai Haapſalu loſſikirik Lääne-Saaremaa pääkirikuks. See oli kaua aega waremes, ehitati alles meie päiwil jälle uuesti üles ja wõeti tarwituſele.

Riia doomkirik.

Ka needki kirikud on enam, wähem kunſtehituſed olnud, millede wõlwehituſed oma püſtkaarte ja ſammastega weel täna meie tähelepanemiſt oma pääle tõmbawad. Kuid neidki pole armastus rajanud. Nende ehituſe juures on rahwa higi woolanud kubja kepi ſunnil. Ka ei kuulutatud neis jumalakodades puhaſt Jumala ſõna. Jumalateenistuſt peeti wõeras, tundmata Ladina keeles. Wäliſed, uhked kiriku kombed, uhked preeſtri riided ja nende wiiruki ſuits ei jõudnud rahwa ſüdameid muuta.

Pääle ſelle ei ſaadud ka ülemate ja karjaste eluſt ühtegi äratuſt. Munkrüütlitele ja preeſtritele oli abielu keelatud. Nende kodune elu ei wõinud

eeskujuline olla. See oli tihti päris kõlwatu ja kurwastaw. Selle kõige pärast jäi rahwas suure tooruse ja waimu pimeduse sisse. Wälispidi pani kogudus katoliku kuue selga, aga selle all elutses wana paganus lopsakalt edasi. Suured hulgad keedawad ka nüüd weel nõiarohtu. Nad kummardawad oma wanu ebajumalaid saludes ja hiites, kogunwad ennast oma wanade aia-altarite ehk „kahjade“ ümber. Katolik mõte segab ennast tihti paganausu mõttega. Kirik ise on seda otseteel edendanud. Nii laskis tema pühale Antoniusele ehk Tõnisele, kes sigade kaitsepüha oli, igale poole tee äärde ja metsasalgukestesse wäikseid Tõnise-kabelikesi ehitada. See oli rahwa meele järele. Sinna tõi ta neid nüüd ka edespidi. Selle kuju, kaltsudest ja witsadest, mida ta kodus pidas ja nüüd „Tõnni-wakaks“ nimetas, oli talle kahe korra auu wäärt. Nii annab siis waene mees oma ohwriande kord kirikule, kabelile ehk kloostrile, kord paneb ta selle Taara tamme ehk püha pihlaka alla, ehk heidab selle pühasse hallikasse wee-waimudele. Nii on weel hinged hirmus, waimud pimeduse wangis. Nad ootawad wabastawat sõna, mis neid walgusele wiiks.

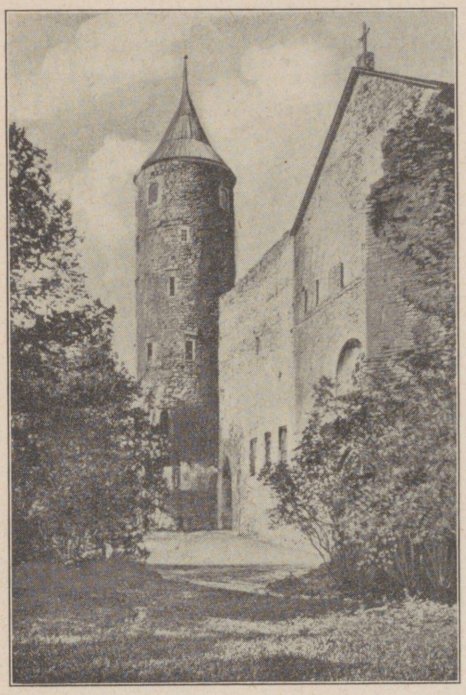

Haapsalu lossikirik.

§ 9. Liiwi kiriku langemist ei jõua ka ta paremad pojad keelda: pääpiiskop Henning von Scharffenberg, piiskop Johannes IV. Kiewel.

1. Orgis

1. Aeg oli käes, kus wabastawat sõna pikkisilmi oodati. Tuuled on tõusmas, mis uut aega ette kuulutawad. Johann Wiklef Inglisemaal, Johann Huss Böömimaal on paawsti kirikule sõda kuulutanud. Nemad on nõudnud: saagu kirik ueks pää ja liikmete poolest. Kas on need hääled ka Liiwi metsmaadeni tunginud? Päris kindlasti ei tohi meie seda kinnitada. Mis kindlasti teame, on otse selle wastane. Riia pääpiiskop Johann Wallenrode oli see mees, kes Konstanzi kirikukool Johann Hussi wahi all pidas. Ta pidi teda nimelt meelitama, et ta oma õpetuse ära wannuks. Kui Huss seda ei teinud, 6. heinakuu päewal a. 1415 tuleriidal ärapõletati, siis on ka Liiwi kirik seega wereşüü oma pääle koormanud. Pääle selle on just Riia pääpiiskopi hääl, mille ta andis, et paawsti toetust riietetülis Saksa ordoga eneşele saada, kiriku paranduse, mida kirikukool tõesti soowiti, wõimatumaks

teinud. Selle oma hääle eest pidi ta rikkama koha Lüttichis enesele saama. Mis selle järjed Liiwis oliwad, poole ta enam ära näinud. Pääle kirikukoo läks ta Lüttichisse, et oma suuremat saaki wasta wõtta. Sääl suri ta pea, 1. mai k. p. 1419. Ajalookirjutaja Balthasar Russow peab pääpiiskopi äkilist surma Jumala kohtuks selle eest, et ka tema, keda Liiwi seisused suure auuga kirikukoole saatnud, aidanud ilma süüta werd walada, et ta mammona himus kiriku uuenduse ära keelanud kauaks, kauaks ajaks.

2. Nii walmistab ennast selle kiriku langemine ette enam ja enam. Ka need wäheseb paremad pojad, mis temal olnud, ei jõua seda keelda. Et ka seesuguseid olemas olnud, ei taha meie salata. Ka praegu tõmbab üks seesugune mees, pää jägu kõrgem kui teised, meie tähelepanemist oma poole.

See on Henning von Scharffenberg, kes a. 1424 Riia pääpiiskopiks saanud, seesama, keda meie loost Liiwa-järwel juba tunneme. See on mees olnud, kellel wisisti ka ärras süda meie rahwa häda wasta on olnud. Seda näeme nimelt Riia kirikukoo protokolist, mida tema a. 1428 pidanud, ja mille ülestähenduseb weel alale.

Keegi ei wõi, nii nõuab ülem karjane, hingekarjaseks saada, kellel laitmata elukombeid ei ole ja kellel haridus puudub. Nimelt peab ta rahwa keelt mõistma ja ses jutlusi pidama. Ka pidiwad preestrid lapsi enne õnnistamist mõne nädala lugemises ja palwete harjutamises õpetama. Herrad, kes oma talupoegi pühapäewal tööle sunniwad, lükatakse kirikust wälja. Hirmus tuleproow, millega talupoegi piinati, kui nad kohtu alla langesiwad, peab kaduma. Rahwas püüab oma surnuid weel paganlistele kalmudele matta, hingesid kirikutes ja surnuaedadel föösta, pikset, kui Jumalat, kummardada ja muid paganlikka kombeid auustada. Siin peab ustaw hingekarjasetöö äratama ja südameid walgustama. Kiriku wöörmündrid ja eestseisjaid peab ametisse pandama, et ka kiriku wäline kord kindel oleks. Ka nõuab pääpiiskop waljusti, et preestrid, kellele abielu keelatud, oma kõlwatuma elu jätaksiwad, milles nad elawad. Nende liignaised ja lapsed peawad pärisorjadeks saama. Et siin kohal kirik ise süüdlane, kes korraliku perekonnaelu hingekarjastele keelanud, see ei tule nii auusalegi mehele, kui pääpiiskop Scharffenberg on, poolegi meelde.

Et ta nõudmised kiriku- ja koguduse elu paranduseks täide oleks läinud, seda on kallis mees waewalt näinud, kui ta a. 1448 hingama läks.

3. Seesama maksab meie kodumaa keskaja wiimsest tähtsamast mehest, keda weel siin kohal peame nimetama. See on Lääne- ja Saaremaa piiskop Johannes IV. Kiewel, kes a. 1515 ametisse astus ja sedamaid näitas, et ta seda mitte üksi nime pooleşt ei tahtnud pidada. Tema püüab tõsist tööd teha maarahwa harimiseks ja õpetamiseks.

Kõige päält käis ta tihti koguduşi katsumas, neist katsumistest pidiwad ka koguduse- ja külawanemad osa wõtma. Siin ilmub, kui madalal järjel koguduse elu seisab. Kui keegi tapetud, tarwitawad selle sugulased

omawoliliſt kättetaſumiſt, were eeſt were hinda nõudes ſellelt, kes aga kätte juhtub. Naiſi rööwitakſe nagu endiſel pagana ajal. Ka laulatamata kooselu tuleb ette. Niiſama peab piiskop waimulikkude ſinodiſid, et neid ustawamale hingekarjaſetööle äratada. Nimelt peawad nemad, nõuab piiskop, iga pühapäew kirikus Iſameie, Mariapalwe, uſutunnistuſe ja kümme käsku nii ära ſeletama, et ſee rahwa ſüdamesſe tungib, kellele ta ka muidu ta wäliſe põlwe kergituſt nõuab. Rahwakooli mõttegi paneb ta tärkama. Iga mõis peab „ühele waeſele“ ülespidamiſt andma, kes lastele usku ja 10 käsku õpetagu. Selle kõige kindlustuſeks andis piiskop weel a. 1517 Rooma katekismuſe Eesti keeles preeſtrite kätte. See pidi ammetlik juhatus rahwa õpetamiſe juures olema. See juhatus oli küll wisſiste käſikirjalik ja pole mitte trükis ilmunud.

Siis on kallis mees nõudnud, et Tartusſe ehk Wana-Pärnusſe ülikool tuleks aſutada, kus otſe talupoegade poegi koguduſe õpetajateks peaks kaswatatama. Kallimeelne karjane, meie ſeiſame auukartuſega ſinu ees! Pääle piiskopi Alberti ja Läti Hindriku pole keegi Baltimaal rahwa karjaſid rahwa eneſe ſeaſt kaswatada püüdnud. See ſoow ei ole täide läinud. Suurem jagu rüütlid oliwad maapäewal 1522 ſelle wasta. Ajalookirjutaja Balthaſar Ruſſow on neile ſelle eeſt päraſtpoole walju karistuſejutluſe pidanud. Kuid Kiewel tegi ſiis omalt poolt, mis ta jõudis. Haapſalu doomkooli juure aſutas ta abiraha, umbes 3000 rubla ſuur. Selle kaſudeſt pidiwad kaks preeſtriammeti kandidaati wäljamaale õppima minema. Wisſisti oliwad need rahwa ſooſt.

Kõik need piiskopi Kieweli püüdmiſed on nii auuſad ja tulewad nii õiglaſeſt karjaſe ſüdameſt, kui meie ſeda enne waewalt oleme näinud. Nad on wisſisti mõne wäikſe haawa kiriku elus parandanud. Täit uuenduſt pole nad toonud, ega tuua wõinud, nii kaua kui ſelge ja puhas Jumala ſõna katte all oli. Ja kui ſee kate langes, ka otſe aastal 1517, kus piiskop oma katekismuſe rahwakeeles koguduſe kätte andis, ſiis oli Johannes IV. Kiewel iſe ſee mees, kes uſupuhastuſele omas piiskopkonnas ukſe röömuga lahti tegi.

II. Usupuhastuse algusest kuni Rootsi aja lõpuni a. 1521—1710.

§ 10. Usupuhastuse Baltimaale tulemine.

1. Haamri hoobid, mis 31. okt. 1517 Wittenbergi losfikiriku ukse pääle olid langenud, kostsid ka meie kodumaani. Lutheruse õpetus püha kirja põhjal tungis ka siia kui koit pääle pika, pilkase öö. Usupuhastuse taimelaadaks said nimelt meie kodumaa suured kaubalinnad. Wahejaamaks, kust selle puhast seemet toodi, sai nimelt kuulus Treptowi kool põhja-Saksamaal, kus palju Liivimaa poegi, nimelt tema linnadest, õppisid. Aastal 1520 oli Lutheruse kuulus raamat „Baabeli wangipõlvest" ilmunud. Sellega oli usuisa awalikusse sõtta selle kiriku wasta astunud, kes rahwa käest piibli raamatu riisunud, ta südametunnistuse sidunud, teda preestrite käsu alla köitnud. See raamat oli ka waikselt Treptowi kooliruumides uue liikumise äratanud. Waimustusega olid sääl noormehed ennast ewangeliumi poole tunnistanud, mis ses kirjas kuulutati, et kiriku paranduse eest wõidelda wiimse weretilgani. See oli kohasele piiskopile liig. Tema pani kooli kinni. Koolijuhataja, waga Joh. Bugenhagen, läks Lutheruse juure Wittenbergi. Aga mis pidi Andreas Knopken, tema abiline, tegema? Tulgu tema Riiga, kus ta wend õpetajaks, ja tema ise ka juba ennemalt waimulikuks ametis olnud. Hakaku ta siin uuesti õpetama ja kaswatama! Nii palusid õpetajat õppijad, kes Riiast pärit. Ja Knopken tuli hää meelega. Ja selle lihtsa koolimehe Riiga tulemine pidi meie kodumaale tähtsamaks saama, kui midagi enne seda.

2. Aastal 1521 jõudis Knopken Riiga, kus tema wanem wend Jakob Peetri kiriku õpetaja oli. Ka oli tee ewangeliumile muidu juba ette walmistatud. Wõitlus katoliku kiriku õpetuse wasta oli alganud, mis Maarjamaal päris uudis oli. Alandlikult ja tasaselt näitas Knopken, et ta õpetab, mis püha kiri õpetab. Kogudus pööras ennast Knopkeni poole. Raekogu seadis ta 23. okt. 1522 Peetri kiriku õpetajaks. Liiwi päälinnas oli seega tuli leegile läinud. Keegi ei jõudnud seda enam kustutada. Küll nõuawad selsamal aastal Wolmari maapäewal Roomlased: põletatagu Lutheruse kirjad ära! Nõudmine jääb täitmata. Nimelt Riia linna sekretär Johann Lohmüller, usupuhastuse waimustatud toetaja, oli selle wasta wõidelnud. Wiimast tuge loodawad siis Roomlased katoliku aja wiimse tähtsama mehe, ordomeistri Wolter von Plettenbergi poolt. Kuid temalgi pole tahtmist waimulikkudele isandatele järele anda.

Juba oli päälegi tasase Knopkeni kõrwa weel teine tunnistaja astunud, kartmata ja julge Silwester Tegetmeyer, kes Rostockist Jakobi kiriku õpetajaks kutsuti. See sündis ka weel 1522 aasta sügisel. Halastamata tunnistas waimustatud karjane katoliku kiriku wasta; ja juba 20. okt. selsamal aastal wõis ta Wittenbergi kirjutada: „Liiwimaa, kõige wiimane Euroopa põhja pool, on ewangeliumi wasta wõtnud!“

Kuid ka ootamata mõju on ilmunud. Kodanikud on kihama hakanud. Nad hakkawad Jakobi kirikus kujusid ja pilta maha kiskuma, altarid ja wanu hauakiwisid lõhkuma. Kauplejad, kes pattude andeksandmist müüwad, kihutatakse minema. See oli seeme, mille mõistmata lihameel külwanud. Selle wasta wõis ükski sõna aidata. Knopken ja Tegetmeyer peawad seepärast wahepidamata jutlusi. Nad tegiwad rahwa pea rahuliseks. Usupuhastus edenes jälle loomulikul wiisil.

Selle wasta tahtsiwad ka Riia preestrid oma mõju näidata: suurel reedel 1523 läksiwad nad suures pidurongis oma lippude ja kujudega linnawärawast wälja, linna ära wandudes. Kuid see ei mõjunud midagi. Maa ei neelanud linna oma põue. Ükski oma waesust oliwad mehikesed üles tunnistanud ja pugesiwad nüüd salamahti ükshaawal jälle linna tagasi. Usupuhastus aga edenes igapäewaga. Ja augusti kuul 1523 wõis Lutherus juba „sõpradele Riias, Tallinnas ja Tartus“ üht äratusekirja kirjutada, milles ta neid palub puhast õpetust kinni pidada, kui nad selle eest ka peaksiwad kannatama. Nii üleüldiseks on ewangeliumi asi saanud.

Nüüd pidi wiimane nõu häda wasta aitama. Saatkond saadetakse paawsti juure palwega: wõetagu Liiwi ketserite käest kõik õigused ära! Wõlglased ei pidanud neile enam oma wõlga tasuma, oma wannet ega ustawust pidama. Ühe sõnaga, pandagu Liiwimaa kirikuwande alla! Kui see tutwaks sai, sai rahutus määratu suureks. Saadikud tunti ära ja pandi, kui nad Düünamündesse jõudsiwad, wangi. Üks neist oli Burchard Waldis, kes pärast poole kui loomajuttude luuletaja kuulsaks sai. Wangikojas pööras tähtis mees ise uue õpetuse poole, ja sai tema waimustatud eestkostjaks. Nii on a. 1524 Riia linn täiesti ewangeliumi usuline linn. Kolme aasta sees oli suur muutus sündinud. Katoliku kirik oli Liiwi päälinnas oma wõimuse täiesti kaotanud.

3. Nagu Riias, leidis usupuhastamine ka mujal kerge wõidu. Kõige lahkem oli tema wastuwõtmine Saare- ja Läänemaal. Meie tuttawa piiskopi Kieweli ustaw ammetitegewus oli sellele tee awanud, ilma et ta seda oleks märganud ja otseteel soowinud. Uuele sõnumele ei wõinud piiskop wiimaks enam wasta panna. 15 jõulu k. p. 1524 andis tema käsu, et „Jumala sõna ilma inimeste õpetusteta puhtasti peab kuulutatama, nagu Kristus ja tema apostlid seda õpetanud“. Siis läks kallis mees ka pea ise hingama, 27 jüri k. p. 1527.

4. Suuremaid takistusi sündis usupuhastusele Tartus. Siin oli piiskop Joh. Blankenfeldt waljumat walitsust pidanud, wiimse wabama liikumise ära keelanud. Siis tuli tuttaw kasuksepp Melchior Hofmann Saksamaalt

Tartusse. Nagu mujal, pidas tema ka siin jutlusi, mis täis tuld ja waimu oliwad. Kõik inimeste seadmised oliwad tema meelest hirmsad. Nimelt ei tulla kujusid kummardada. See sõnum langes kui tuli püssirohu waati. Piiskopi meeste wasta algas werine wõitlus, kus ka neli kodanikku langesiwad. Nüüd kisuti doomkiriku uksed lahti, pühad kujud purustati ära. Kirik tehti puupaljaks, mis kuidagi katoliku usku meelde tuletas. Piiskopi loss langeb, kuna linn ja mõisnikud selle oma walitsuse alla wõtawad. Et aga Hofmann oma tule-loomuga küll kihutada, aga mitte kustutada ei mõistnud, pidi ta Tartust lahkuma. Tema asemele kutsub raekogu Tartusse S. Tegetmeyeri Riiast. See pidas siin neli nädalat jutlusi, terwe küünlakuu läbi a. 1525. Ja jõgi, mis kallastest üle tunginud, astus nüüd oma loomulikusse asemesse tagasi. Küll tuli a. 1526 Hofmann uuesti Tartusse tagasi. Tema sünnitas uusi liikumisi. Aga see ei wõinud usupuhastusele enam suurt kahju tuua. M. Hofmann pidi nüüd jäädawalt Tartust lahkuma. Ta läks siit Saksamaale tagasi ja on sääl pääle rahutuma elu a. 1543 Wittenbergis wangina surnud, kuna teda siin weel kaua „kui julget Liiwimaa prohwetit“ ja usupriiuse kuulutajat mäletati. Pääle tema lahkumise oli pea siin kõik rahulikeks jäänud. Usupuhastus edenes siin takistamata oma loomulikul teel. Umbrohu, mis usu-uuenduse katte all sisse tunginud, oli siingi sõna wälja kiskunud.

5. Ka Tallinnas kuulutatakse juba 1523 aastast saadik puhast Jumala sõna. Kõige päält oli siin endine munk Johann Lange katoliku kiriku ebaõpetusest aru saanud ja iseenesest ewangeliumi kuulutama hakanud. Nende kõrwa astuwad pea Hermann Marsow ja Zacharias Hasse. Neid kolme peame meie Tallinna usupuhastajateks pidama. Neist saab Johann Lange Tallinna esimeseks superdendiks, kes Tallinna kiriku elu kindla põhja pääle on seadnud. Nimelt andis ta Püha Waimu kiriku Eesti koguduse kätte, kus neli korda nädalas „mittesaksu ristiusus pidi õpetatama“. Küll tormati Tallinnaski piltide ja kujude wasta a. 1524. Aga ustawate karjaste sõna tõi ühe päewaga rahu tagasi. Ewangeliumi asi edenes kõikipidi. Aastal 1525 pidiwad mungad Tallinnast lahkuma. Aastal pääle selle on ka Kuramaal tee ewangeliumile täiesti lahti. Puhas Jumala sõna kuulutus on terwel Baltimaal wõidule saanud.

§ 11. Usupuhastuse edenemine ja ewangeliumi kiriku wiimne kinnitamine a. 1525—1561.

1. Kõigi wõitude juures polnud aga ewangeliumi kirikul weel seaduse warju. Selle on ta alles järgmiste aasta kümnete sees enesele wõitnud. Sellejuures pidi muidugi ka Wana-Liiwi tähtsamal mehel, ordo meistril Wolter von Plettenbergil sõna ühes rääkida olema. Kuis on selle mehe poole igalt poolt waadatud, kui wana Liiwi oma riigi ja kiriku eluga hakkas kokku langema! Kui keegi weel aidata wõis, siis tema, kes juba oma ammeti alguses oli näidanud, et ta surnuluudesse weel elu wõis puhkuda. Wägew ja wõidurikas oli ta wäliste waenlaste wasta olnud. Wähese jõuuga oli ta palju

suuremate Wene wägede wasta wõidelnud, a. 1501 ja 1502. Ka sisemistes küsimustes oli tema õige kohtumõistja olnud. Kuid wana korda kaitsta ei olnud tal ommeti tahtmist. Ta on enam usupuhastuse poolt kui wasta olnud. Siis on kogunisti uus mõte tärganud! Liiwimaa seisused on Plettenbergile Wolmari maapäewal a. 1526 krooni ühise Liiwimaa üle pakkunud. See pidi ewangeliumi-usuliseks ilmalikuks riigiks saama, mille üle endine ordomeister kui ainus isand pidi walitsema. Uus mõte oli elatanud ordomeistrile liig suur. Ta ei jõudnud seda omaks teha; ka ei olnud tal soowi enam perekonnaelu enesele rajada, mida uus ammet oleks nõudnud. Ta suri oma lapsepõlwe usus 28. küünlakuu päewal 1535 Wõnnu kiriku altari ees, kuna ta jumalateenistusest osa wõttis. Aga usu uuendusele pole ta kuski takistusi teinud. — Tema järeltulija Hermann von Brüggeney (1535—1549) tunnistas ennast juba awalikult ewangeliumi poole. Siis astus 17. jaanuari k. p. 1554 maapäew jälle Wolmarisse kokku. See tegi otsuseks: „Liiwimaal wõib iga mees oma usku oma südametunnistuse järele üles tunnistada". See päew on ajalooline päew. See on esimest korda meile usuwabaduse kinnitanud, ewangeliumi kirikule ta eluõiguse kätte annud. Ewangelium on sest saadik Baltimaa kindlam kants ja kallim pärli.

2. Pidi kirik kosuma, siis pidi tal ka kindel seadus olema. Ka selle rajakiwid pannakse nüüd. Riiga on raekogu Preisimaalt Jumalasõna uurija Joh. Briesmanni kutsunud. See seadis esimese kirikuseaduse ja jumalateenistuse käsiraamatu kokku ja andis ühe lauluraamatu wälja a. 1530. Tallinnas oli seesuguse seaduse esimene superdent Joh. Lange juba enne kokku seadnud. Niisama asutab ta ühe kassa, kuhu kõik armastuse andeb ühte „jumalalaekasse" woolawad. See kestab täna päewani ja annab Tallinna linnakirikutele ja armastuse-asutustele rohket sissetulekut. See jumalalaegas on juba a. 1525 tegewusesse astunud. Sellega ühtlasi korraldati rahwakeelne jumalateenistus. Nimelt paniwad Tallinna isandad ühe Eesti noore mehe — sündinud „Waskjala Matsi talus", Jaani mõisa all-kooli, kus ta õppimine nii edenes, et ta õpetajaks õnnistati. Temast sai Jüri koguduse esimene ewangeliumi usu hingekarjane. See mees, nimega Hans Kuhn, on ühtlasi esimene õpetaja Eesti soost. Tema suri a. 1549.

3. Muidu ei ole uue usu muutuse juures wissisti meie rahwa käest palju küsitud, kuhu poole tema tahab hoida. Ülemad seisused need oliwad, kes otsuse tegiwad. Kui need uude usku läksiwad, läksiwad ka nende alamad ühes. Esialgul oliwad nad wissisti nii nõdrad, et nad waewalt wahet uue ja wana usu wahel oskasiwad teha. Siiski on siingi tundmine pea ärganud. Pimeduse uust on ewangeliumi koit läbi tunginud ja Eesti hurtsikusse jõudnud. Meie näeme seda sest, kui kalliks see ewangelium meie rahwale pea on saanud. Ka siin wõiwad rõhutud hinged otseteel Kristuse, kui oma ainsa wahemehe juure saada. Kui suur nimelt pidi rahwa rõõm olema, et wõerakeelne jumalateenistus rahwakeelseks on saanud!

Ka rahwakooli hakatakse nõudma. Koolide asutamist äratab Wõnnu

õpetaja Georg Möller a. 1558. Ehk oleks seeme ka idanenud, kui mitte sedamaid hirmus sõda Wenemaaga ei oleks tulnud ja summad ära neelanud, mis kooli kasuks kogutud. Ka Eesti kirjandusele hakatakse esimesi jooni ajama. Lihula pool ehk oli see weel kallimeelse piiskopi Kieweli elutöö järg — on õpetajad Saksa keelseid raamatuid „Liiwimaa metsikusse keelde" tõlkinud, kaebab Saaremaa piiskop a. 1552. Aastal pääle selle on Tartu Jaani kiriku õpetaja Franz von Witte wäikse Lutheruse katekismuse Eesti keelde ümber pannud (1553). Seda peame esimeseks Eesti keeli raamatuks pidama, mis ilmunud. Meie kiriku õpetuse pääsisu oli nüüd kirjalikult rahwa käes. Sõna kuulutusel oli uus alus all, millel ta uue jõuuga pidi kosuma.

§ 12. Balthasar Russow, tähtis tunnistaja kesk Wana-Liiwi õhtu tormisid. Koguduse sisemine ja wäline elu.

1. Seda jõudu on see sõna awaldanud. Seda teame kindlasti sest ajast, kus suured muutused sündinud, meie kodumaa linnadest. Kui sääl üks raekogu teisega kirju wahetas, kui tähtsal ajal üks teist pidi kinnitama, siis oli tal ikka kirja päälkirjaks ewangeliumi terwitus: „Arm ja rahu meie Issandast Jeesusest Kristusest!" Ka oliwad need summad suured, mida armastus ohwrikirstu pani, et kirikut ja kooli ehitada, waesid ja haigid koristada. Nii oli lugu, kui usupuhastuse koidukaste hingedesse langenud.

Kuid siis on warane hall tulnud, mis esimese armastuse jahtuma pannud. Wara eest, mille wanemad oma werega kätte wõidelnud, ei mõista lapsed enam tänada. Wähemalt Tallinna kohta on meil lähemad teated käepärast. Need lapsed on, — kui ustawad karjased Joh. Lange ja Zach. Hasse a. 1530 surnud, Hermann Marsow Tartusse läinud, — kergemeelseks ja iluuhkeks saanud. Suur kombeline langemine on tulnud, mis õpetajale Halle Peetrile suurt walu on teinud, kes kuni 1549 aastani Olewiste kiriku õpetajaks oli ja selle mehe waimulikuks isuks on saanud, kes meile seda aega kirjeldama pidi, kus raskes ristikoolis usu pärli uuesti pidi kalliks saama.

2. See tähtis mees on Balthasar Russow. Tema on a. 1520 Tallinnas sündinud, Rostocki linnas usuteadust õppinud ja sai a. 1563 Tallinnas Püha Waimu kiriku pääl Eesti koguduse õpetajaks. Ligi 40 aastat on ta siin suure ustawusega karja hoidnud, mis tema kätte usutud, kuni ta enam kui 80 aastat wana hingama läks. Liiwi elu ja olu tundis tema lapse põlwest saadik. Ka meie rahwa elu ei jäänud talle wõeraks. Aastate wiisi on ta, nagu ta ise tunnistab, „sees ja wäljaspool linna suitsutubadesse tunginud, kuhu keegi ei taha häämeelega minna ja on sääl, selle pääle waatamata, et ka haiguséd wõiwad külge hakata, waestele mõistmata Eestlastele Jumala sõna kuulutanud". Tõesti, kui keegi muu, oli see mees ustaw karjane, mitte palgaline.

3. Aga ta oli weel enam. Ta oli ärataja hääl, mis koguduse piiridest kaugelt üle käis. Ta oli wali kohtumõistja, kes ülematele ja alamatele ühte

wiisi tõtt ütles. Ta näitas kodumaa haawade pääle, et ta teda armastas. Ta tegi selle puudused awalikuks, et parandusele teed rajada. Ses mõttes kirjutas tähtis mees oma Liiwi ajaraamatu, mis meie kodumaa ajaloo algusest kuni 1583. aastani ulatas.

See raamat on suur kaebtusekiri meeste wasta, kes Liiwi ajalugu juhtinud. Wõtame selle lehekülgedelt ainult mõned ükstükud read wälja. Liiwimaal, nii suur kui mõni wägew kuningriik, pole ülemat ega ka parajast jagu alamaid koolisid, ja kui mõni kord enne riigi häwinemist maapäewadel seesuguse kooli asutamise pärast aru peetud, ei ole see külma osawõtmise pärast teoks saanud — selle pääkaebtuse Liiwi wõimu meeste wasta paneb B. Russow ette otsa: Ülemad on siin ükstõi wõerad; nad ei tunne seda maad oma isamaa olewat. Koguduste karjased on wäljamaalased, kes rahwakeelt ei mõista ja juba sellepärast hingede pääle ei saa mõjuda. Sellepärast walitseb igal pool weel rahwa seas ebajumalateenistus ja paganlik pimedus. Tuhande talupoja hulgast leitakse waewalt üks, kes Issameie palwet ehk katekismuse wiit päätükki mõistab. Wõimumeeste kombelik elu on wilets. See mõjub ka hingekarjaste pääle, kes tihti ükstõi nende lõbusad seltsilised tahawad olla. Uhkuse ajamine rüütlite ja kodanikkude juures on otsata. Joomine ja prassimine on otse meeletu. Juuakse puukausidest, millede sees lapsed wõiksiwad supelda! Kirikute juures pakutakse tündrite wiisi talupoegadele õlut müüa, kus laupäewa õhtust kuni pühapäewa õhtuni prassiti, kuna torupilli mängu mitme penikoorma kuuldi! Nii on siis juba Balthasar Russowi ajal kiriku kõrtsid oma alguse saanud — ustawa karjase suuremaks südame waluks!

Talupoeg ei tohi kuski, kuuleme edasi, kaebtust tõsta — wägiwalla ja ülekohtu pärast. „Kui talupoeg ja ta naene suri, siis muretseti nõnda laste eest, et herra kõik, mis wanematest jäi enesele, wõttis, ja lapsed pidiwad palja-jalu ja särgiwäel junkru kõõki käima ehk linnades kerjama ja oma warast koguniste ilma jääma. Kui talupoeg kurja tegi, sai tema haledal wiisil palja ihu pääle pikkade kibedate witsadega peksta. Ükstõi rikas talupoeg wõis ennast igal ajal kauni kingituse läbi lunastada. Ka leiti mõisnikka, kes waeseid talupoegi koerte ja hurtade wasta wahetasiwad."

4. Nii kirjutab B. Russow ükstõi seda, mida ka muidu teame. Usupuhatus oli kõige pealt waimulik liikumine olnud. Ajaliku elu ja ühiselu küsimused oli see esialgu puutumata jätnud. Sellepärast ei toonud ta talupojale mitte suuremat wabadust. Enne ümberpöördud! Usupuhastuse aeg oli ühtlasi katoliku ordoaja wiimne järk, mis alles a. 1561 lõpeb. Siin walmib, mis endised ajajooksud külwanud. Ike talupoja õlal on ükstõi raskemaks saanud. Eestimaa adrakohtud, mis a. 1450 sisse seatud, et ärajooksnud talupoegi isandatele tagasi tuua, täidawad waljumalt oma kohust. Talupoja soost „õiguse leidjad", keda juure pidi wõetama, kui kohtus talurahwa asju seletati, on enamasti küll paljad nimekandjad olnud. Talupoeg ei wõi iial pinnalt liikuda, mille peal ta sündinud. Ühes maaga on ta isanda päris. Sellega ühes wõib teda müüa. Oli ka weel jõukaid

talupoegi olemas, orjapõlw on tingimata pärispõlweks ehk ihupäriduseks saanud. Kuid ta ei ole üksi weel nii wali ja raske, kui ta 240 aasta pärast oli.

Nõnda oli Liiwi ajalugu kuristiku äärele saanud. Ehitus, mille wasta julge Balthasar Russow oma haamri hoobid tõstis, oli mäda aluseşt katusetipuni. Katolikul munk-rüütlite riigil polnud kuski enam aset. Usupuhastus oli ta wiimse aluse alt alt ära tõmmanud. Kui uhke piiskop Albert selle aluse talle pani, oli katolik preester Hindrik talle wõidu pasunat puhunud; nüüd helistab ewangeliumi õpetaja Balthasar Russow talle haua kella, kui ta waremesse langeb. Ja see langemisetund oli juba tulnud.

§ 13. Eesti-, Saare-, ja Kuramaa kirik pääle ordoriigi lõpu.

1. Wene tsaaride nõudmine oli ammu sinna poole käinud, et Läänemere kallastel merele ligi pääseda. Mehine Wolter v. Plittenberg oli ajutiseks selle püüdmise seisma pannud. Aga kui Joann IV. Hirmus a. 1534 troonile saanud, wõttis tema wiimse jõuu kokku, et Lääne mere kaldani tungida. A. 1558 tulewad 70,000 Wene ratsannikku Liiwi piirile. Kuid seda ei kaitse keegi. Rüütlid prassiwad Tallinnas, kus ühe suurtsugu mehe pulmi peetakse „toreduses mida lapselaps weel pidada mälestama". Pea on Eesti ja Liiwimaa Wenelaste wõimus. 2. augustil 1560 on Härgmäel Walga ligidal otsustaw lahing Wenelaste ja ordorüütlite wahel. Maamarschall Schall v. Bell langeb wangi, suurem jagu ordo meestest oma weresse! Wangi langeb Wiljandis ka elatanud ordo meister Fürstenberg, et wangipõlwes oma elupäiwi lõpetada. Härgmäel on ordolipp langenud — iial pole ta enam lahingus lehwinud! Saksa ordoriiki Liiwis pole enam. Nüüd hakatakse saaki jagama. Meie kodu maa saab 1561 aastal mitme isanda alla. Eestimaa langeb Rootsi, Saaremaa Daani alla, suurem jagu Liiwimaast saab Poola alla, Kuramaa saab Poola eestkostmise all iseseiswaks hertsogiriigiks, kuna Riig weel paariks kümneks aastaks iseseiswaks jääb.

Eestimaast kõneleme kõige päält. See oli Rootsi alla saanud, kus kuningad Lutheruse usku oliwad. See andis usaldusele tulewiku pääle hääd lootust. Seda lootust on omalt poolt Rootsi kuningad täita püüdnud. Erich XIV. seadis a. 1565 Peter Follingi esimeseks Eestima piiskopiks, kes küll, paraku, juba selsamal aastal suri. Siis sai tema järeltulijaks Johann Robert von Geldern, üks mees, kelle nime Balthasar Russow üksi auustades nimetab (1565—1572). Küll oleks kirikuelu pea kosunud, kui jälle uus sõjahäda Wene poolt ei oleks tulnud, kui see kirikud, mõisad ja külad uuesti tuhahunnikuks ei oleks teinud (nimelt a. 1577). Kuid ustaw karjasehool pole siingi meelt heitnud. Wäsimata Tallinna doompraost David Dubberch sai a. 1584—1603 maakirikute katsujaks. Laastatud laanes laskis ta neid jälle üles ehitada. Kiriku waranduse laskis ta kirja panna ja wõttis seaduse warju alla. Kiriku eestseisjatele andis tema kindlad

eeskirjad. Igal pool pani tema seaduse ja korra walitsema. Ka maa ülemat seisust, mõisnikka, kutsus tema üles kiriku kasuks tööd tegema.

2. Kuid kui palju wõis see ustaw karjasetöö mõjuda? Ristituli, milles kodumaa seisnud, ei olnud weel kustumas. Sõjahäda juure tuliwad ta kaaslased: katk ja nälja häda!

Pea peale Lauritsa päewa 1602 oli suur hall, mis põllu wilja rikkus. Mis weel kaswanud, selle riisusiwad sõjamehed ja kaabakad. Nälg tuli, mille sarnast enne pole nähtud! Leiba tehti saare- ja tammekoorest ja puu juurtest. Kui see kõhtu ei täitnud, on näljased hobuste, koerte ja raipe liha söönud. Ristiinimesed on metsalisteks saanud: naised tapsiwad oma lapsi, lapsed oma wanemaid ja sõiwad neid! Meeletumad kiskusiwad surnuid hauast, kurjategijate kehasid wõllast, et neid süüa. Nende kõrwa on nad ise langenud — surma saagina! Nälg kestis ka järgmise aasta läbi. Enam kui 30,000 inimest on sel nälja talwel hauda langenud. Tallinnas polnud enam niipalju surnumatjaid, kui neid tarwitati. Suured surnuwirnad pandi palweta ja lauluta hauda. Aastal 1602 sai Balthasar Russow surma saagiks. Aastal pääle selle langes ka wäsimata David Dubberch katku küünde. Nii pea ei tõusnud enam Eestimaal teist meest ülesse, kes tema sarnane oleks olnud.

3. Saaremaa on aastal 1561 Daani walitsuse alla saanud. Tema wiimne piiskop Johann Münchhausen on selle Daanlastele ära kaubelnud, sellegi jao, mis mitte tema oma, waid ordo oma oli, ja siis ise suure waranduse ära põgenenud. Tema asemele astub hertsog Magnus, Daani kuninga Friedrich II. wend. Noor kuningapoeg wõeti hõisates wasta. Kuid ükski segadusi on ta waikselle maakesele ja meie terwele kodumaale toonud. Pea astub siin hertsog Magnus, kõiges kui kergemeelne tuuletallaja ilmudes, suurte politika plaanidega wälja, et uuel asukohal uut ilmariiki rajada, nimetab ennast Liiwimaa kuningaks, nimegi ükski tsaari armust kandes, kes seda lõbu noorele unistajale lubanud, et ise seda kergemine Liiwimaa peremeheks saada. See on werewalamist ja hädaohtu Saarele ja suurele maale toonud. Kuid kui noor sonija waraselt a. 1583 Kuramaal Pilteni lossis surnud, on Daani walitsus isalikku hoolt Saarema ja tema kiriku eest kannud. Seda tunnistab nimelt Püha õpetaja Timan v. Brackel, kes nagu Balthasar Russow Tallinnas, samal ajal siin ühe ajaloo raamatu kirjutanud, oma ajakaaslasi meeleparanduse kutsunud ja siis tormide eest põgenenud, mida hirmus sõda Wenemaaga a. 1577 toonud. Aastal 1685 sai Saaremaa Rootsi alla. Siis lõppis aeg, mida wäike maa kui „Kullast aega" tänulikus mälestuses pidas. Selle mälestus on weel praegu õpetaja leskede armu adra-maad, mis a. 1639 kirikutele kingiti ja kinnitati.

4. Ka Kuramaa wõis oma osajaoga rahul olla. Wiimne Liiwi ordomeister Gothard Kettler oli a. 1561 selle enesele kui ilmaliku hertsogiriigi Wana-Liiwi waremetelt päästnud, kuna ta ennast Poola eestkostmise alla heitis. Siin on ta hääks püüdnud teha, mis ta kui Liiwi ordomeister oma Poola sõprusega eksinud. Ta saatis usupuhastuse Kuramaal täiele wõidule.

A. 1572 pani superdent Aleksander Einhorn kirikuseaduse kokku, mis ka mujal, nimelt Tallinnas, eeskujuks wõeti. Hertsog Kettler ehitas enam kui 70 kirikut. Ka aitas ta Läti kirjandust põhjendada. Tema kulul trükiti katekismus a. 1586 ja lauluraamat a. 1587. Selsamal aastal läks ka hertsog Kettler hingama. Kuramaa austab teda kui oma suuremat häätegijat, kui meest, kes selle wäike maa „Jumala maakeseks" teinud.

§ 14. Liiwimaa Poola aeg: puhta usu tunnistajad kiusatuse tules.

1. Üsna teised päewad on päris Liiwimaale tõusnud, mis ordoriigi saagi jagamisel a. 1561 Poola alla ennast pidi heitma. Küll on enne seda Liiwimaa mõisnikud teinud, mis nende kohus. Kui maa asemikud paniwad nemad kuningale Sigismund Augustile oma allaheitmise tingimised ette. Nende esimene punkt käis nii: „puutumata jäägu ja pühaks see usk, mille meie ewangeliumi, apostlite kirjade ja Augsburgi usutunnistuse põhjal oleme omandanud." Kuningas on seda 28. nowembril 1561 tõotanud ja kinnitanud. See sündis kuulsas „Sigismund Augusti priwilegis" ehk õiguskirjas. Siin on seadus põhja saanud, mis a. 1554 rajatud.

Mis kuningas lubanud, seda on ta pidada tahtnud. Selle juures ei taha meie kahelda. Pääle selle suri wabameelne Sigismund August juba a. 1572. A. 1575 sai Stephan Bathory kuningaks ja nüüd on kõik kuninglikud lubamised ununud. See mees seisab täiesti Jesuiitlaste mõju all. Neile on ta käe ja wäe lubanud, et paawstile maailma walitsust tagasi wõita, et nimelt Liiwi kaudu seda õhtusse ja hommikusse wälja laotada. Seks tuli a. 1582 kuningas ise Riiga, mis sennimaani ennast weel wabaks hoidnud, nüüd aga ka Poola alla heitnud. Suure auuga wõeti kuninglik külaline wasta. Aga tema wastas seega, et ta sedamaid Jakobi ja Maarja-Magdaleena kiriku katoliklaste kätte andis, et wiimse kloostris weel kolm sajaaastast nunna asusiwad. Siis asutati a. 1583 Wõnnu linna katolik piiskopi-ammet ja suur Jesuiitlaste kool. Tartus oliwad sel ajal 11. kirikut. Ka neist jäeti ainult Jaani kirik, mis Eestlaste tarwitada olnud, ewangeliumi usuliste kätte. Selle kõige juures oli nimelt tegew piiskopi abiline Otto von Schenking, üks endine Liiwi mõisnik, kes ewangeliumi usust ära taganenud. Meelitades ja ähwardades, Lutheruse usku teotades ja laimates püüab ta rahwast usust petta. Ka warakasu pakuti usu wahetuse eest. Pankrotti jäänud kaupmehed ei pruukinud Lutheruse usulistele oma wõlgasid maksta, kurjategijad, kes surma mõistetud, jäiwad elusse, kui nad Lutheruse usust katoliku usku astusiwad. Aga see kõik ei mõju! Iseäranis Jesuiitlaste koolid, kus palju rahwalapsi, teewad oma kihutuse tööd, nimelt saadeti nende õpilasi ewangeliumi jumalateenistust segama, õpetajaid teotama ja peksma. Pääle selle tulewad suured summad kuninga enese kassast katoliku kirikute kasuks. Aga ka see kõik ei taha sugugi mõjuda!

2. Sääl hakkab a. 1587 uus kuningas, Sigismund III. Waasa, ja ka uus piiskop walitsema. Wiimseks on kardetud ususalgaja Otto von Schenking

ise saanud. Nüüd hakkab ewangeliumi kirikul wõitlus, wõitlus päris elu ja surma pääle! Päris usutagakiusamine on alganud, tormis ja tuisus peab see wastapanemise lämmatama. Kus meelitamine ei mõju, astub wägiwald asemele. Õpetajaid ja muid ustawaid tunnistajaid hakatakse kohtusse kaebama. Neid karistatakse wangikojaga ja muude trahwidega. Ühel ainsal aastal on Riias 400 usu protsessi olnud. A. 1589 keelatakse õpetajatele ära, et nad Eestlastele ja Lätlastele Jumala sõna nende keeles ei tohi kuulutada ja neid armulauale wõtta. Neile ei olla ju a. 1561 usuwabadus sugugi lubatud! Aastal 1612 ilmub uuesti niisugune kuninglik keeld. Wägiwallaga hakati rahwast katolikusse kirikusse ajama, piitsadega neid Lutheruse kirikust wälja peksma. „Aga kui neid ühest uksest wälja aeti, jooksiwad nad teisest jälle sisse", nii jutustawad wanad kirjad. „Kui meie ihu ka puruks tambitakse, Jumala arm wõib seda jälle kokku panna. Aga kui meie hinged põrgu lähewad, siis ei jõua neid keegi enam päästa. Seepärast ei wõi meie omast usust taganeda ega äraandjaks saada". Nii wastas a. 1618 Poolakatele Tartu Eestlaste nimel üks liht Eesti talumees Werewi Jaan. Nõnda on meie wanemad kiusatuse tules. Aga nemad ei kõigu. Weel nõuawad Poolakad a. 1619: Ükski õpetaja ei tohi Eestlasi kirikusse lasta ja armulauale wõtta! Keelust üleastujat ähwardatakse kõige kangemalt karistada. See on meeletu kius, mis meie usule surma hoobi pidi andma. Kuid seegi pidi mõjuta jääma. See oli tormi wiimne puhk, enne kui ta waikis. Juba oli kuningate kuningas ise wastuse annud, kui Rootsi suurtükid Riia linna all paukuma hakkasiwad ja see 16. sept. 1621 ennast Rootslaste kätte andis. Rootsi helde ja wahwa kuningas Gustav Adolf oli Kõigewägewama saadikuks saanud, et Liiwi kannatajatele wabadust tuua. Aastal 1625 oli terwe Liiwimaa Rootsi oma. Seega oli rahu südametunnistusel käes. Igamees wõis jälle oma Jumalat teenida, nagu ta süda teda sunnib. Wõitlemises elu ja surma pääle oli meie kirik seisnud. Ses oli tema wõitnud — oma kalli pärli, ewangeliumi puhta sõnaga.

§ 15. Järg. Eesti rahwakooli ja kirjanduse koidikul. Koguduse sisemine ja wäline elu.

1. Juba sest, mis meie näinud oleme, saab selgeks: ewangelium pole meie kodumaal mitte üksi sõna kõlin; ta on juba wäeks saanud rahwa elus. Seks on ta nimelt saanud kiusatuse tormis, mida raske Poola aeg talle toonud. Otse tagakiusamise puhul awaldas see ewangelium ennast kui eluwägi. Üksi tema aitab ka seemet külwata paremaks ajaks. Juba seisame rahwakirjanduse ja rahwakooli koidikul.

Aastal 1600 oli Balthasar Russow Tallinnas Püha Waimu kiriku pääl ammeti maha pannud. Tema järeltulijaks sai Georg Müller, üks mees, kes meile niisama unustamata olgu, nagu tema, ehk ka tema auu poolest ülsi abiõpetaja nime kandis. Tema on esimene, kes Eesti keeles hakkab

kirjatööd tegema. Tema on juba ühe käsikirja walmis teinud, mida ta trükki tahtis anda. Kuid sääl suri kallis mees waraselt, a. 1608, ja mõtte ei wõinud teoks saada. Siiski on meil weel ta Eestikeelsed jutlused käe pärast, mida ta järele jätnud. Neist näeme, et a. 1600 juba Eesti waimulik laul olemas on. Ka on Püha Waimu kiriku juures selsamal ajal juba üks Eesti kool olemas, mis koguduse walust ja ilust osa wõtab. Kui raskel ajal surm rohket saaki nõuab, siis saadawad näituseks koolilapsed oma lauluga surnuid hauda. Juba seegi näitab, kui kalliks waraks ewangelium meie rahwale on saanud. G. Mülleri jutlused on kõige tähtsam ja suurem kirjalik mälestus Eesti keeles ta wanemast ajast.

2. Niisama teame, et a. 1609 ka Tartus Eesti keelne kool olemas on olnud. Seda juhatas hoolas ja ustaw Bartholomäus Gilde, kes esmalt siin kõstriks oli ja a. 1609 Jaani kiriku õpetajaks waliti. See mees on Saksa ja Eesti koguduse poolt palju armastust leidnud. Ja et ta töö wisisisti mõjunud, seda näeme sest, kui wihaselt Jesuiitlased teda taga kiusawad, ja ka sest, kui mehiselt kirikuwõõrmündrid oma hingekarjase eest seisawad. Nad lähewad tema eest wangikottagi ja laulawad sinna minnes waimulikka lauluside. Ka siin on siis 1600 aasta ümber waimulik laul olemas. Üksi et Tartu kodanikud niisama südid pole olnud oma hingekarjast kaitsma nagu Eestlased, läheb Jesuiitlastel korda a. 1616 kallist meest Tartust ära ajada. Siis on ta weel Eestimaal Peetris ja Jõhwis waimulikku ammetit pidanud, kuna säälgi Poolakad talle pääle käia püüdsiwad. Jõhwis on ta weel a. 1627 ammetis, kuna pääle selle teadused kalli mehe kohta kaowad. Nii on siis kaunis wara ewangeliumi kiriku kõrwa ta tütar — rahwa kool töösse astunud, et meie rahwast äratada, talle pakkuda waimu walgust ja südameharidust.

3. See ei ole wõinud mõjuta jääda. Kuid paraku oliwad just sel ajal tormid weel nii suured, et nad selle küünla tuld ähwardasiwad ära kustutada. Ustawaid karjasid on mõnigi ammetis. Kuid siiski on lõikust enam kui töötegijaid. Toores aeg on südamed karedaks teinud. Wana pagana aja pimedus ähwardab tagasi tulla. Rahwas langeb uuesti ebausu wõrku. Nagu päris põlw, millele katolik mõegamission aluse pannud, usupuhastamise ajal uusi juuri ajas, nõnda leiawad ka mõned muud katoliku aja koledad sünnitused nüüd weel laiemat ruumi kui enne, et siis igawesti kaduda. See maksab nimelt halekuulsatest „nõiaprotsessidest". Need on 1600 aasta ümber ka meie maale tunginud. Keda kui nõida kahtlustati, langes ta kange kohtu ja hirmsa piinamise alla. Et wiimasest pääseda, tunnistasiwad õnnetumad ennast pea süüdlaseks. Nii peetakse a. 1615 Narwas ühe naese, a. 1617 Harju maal kuue naise wasta nõiakohut. Wesi, kuhu neid wisatakse ei neela neid ära. Siis piinatakse neid. Ja nüüd tunnistawad nemad oma pääle kõige imelikumaid süüdisid: ühed olla kuradiga söömaaega pidanud, teised ennast huntideks muutnud. Nad kõik põletati puuriida pääl ära! Kohtumõistjate hulgas oli kolm hingekarjastki. Nii suur waimutoorus siis weel nendegi hulgas!

4. Ka rahwa wäline kord on muidugi ordoaja lõpul üksi raskemaks

saanud. Kuulus Sigismundi Augusti priwileg aastal 1561, mis meie usuwabaduse tõotas on paraku ka raudikke meie rahwa turjale pannud. Mis wana aeg, suuresť Albertist algades, ette walmistanud, on nüüd kinnituse leidnud, õiguskirja XXVI. punktis. Ordo ajal oliwad weel talupoja seisuses „õiguse leidjad" talupoja asjus ühes rääkinud. Nüüd on nemad ka nime poolest kadunud. Pärispõlw on oma täie õiguse sisse astunud. Mõisnik on nüüd talupoja ainus kohtumõistja kõigis tsiwiil- ja nuhtluseasjus, „nagu Eestimaal", öeldakse priwilegi nimetatud punktis. Talupoeg on kõigiti isanda päris. Teda müüakse ja ostetakse maata. Teda peetakse asjaks, nagu looma laudas, põesast metsas!

Küll olla, kuulutawad wanad kirjad, Poola kuningas Stephan Bathory, nimelt a. 1586, talupoja eest kostma hakanud. Tõsist kergitust pole see rahwale toonud. Oli see ju wissisti sündinud ennem wihast rüütliseisuse, kui armastuses rahwa wasta. Wissisti taheti ihu priiust soowides waimu priiust kergemini wõtta, Eestlast ja Lätlast uuesti Rooma ikke alla paenutada. Kuid enne kui see sündida wõis, oli Poola õnnetäht looja läinud, meie kodumaa Rootsi kuningate warju alla saanud.

§ 16. Kiriku olud Rootsi ajal a. 1625—1710. Hermann Samson, Liiwimaa esimene superdent, Joh. Rudbeck, Eestimaa kirikute katsuja, piiskop Joachim Ihering.

1. Septembri kuu 16. päewal 1621 oli wahwa Rootsi kuningas Gustaw Adolph Riia linna kui wõitja sisse sammunud. Seega oli tema käes Baltimaa wõti ja a. 1625 oli tema selle täis peremees, pääle Saaremaa, mis ka a. 1645 Rootsi alla heitis. Igale poole ilmus kuningas kui rahuingel. Seda oli tema ülemaile ja alamaile, kes teda waimustuses wastu wõtsiwad. Kõiki wõttis tema ühe isa hoole olla. Ta hakkas haawu parandama, mida raske Poola aeg löönud. See maksis kõige päält kiriku elu ja olu kohta.

Kirikud oliwad waremes. Seda oli wahwa kuningas oma silmaga näinud, kui ta siin kui wõidurikas wägedejuht maad mööda rännanud. Kirikuid, nende karjasid ja kindlat kirikuwalitsust oli tarwis. Wiimse puuduse parandamisega hakkas kuningas sedamaid pääle.

Seks nimetas tema Riia Peetri kiriku õpetaja Hermann Samsoni a. 1622 Liiwimaa esimeseks superdendiks. See tähtis mees oli 4. Märtsil 1579 Riias sündinud, kus tema isa, kes Hollandimaalt pärit, sõjapäälikuks oli. Neli aastat wana oli Hermann waeseks lapseks jäänud, just sel aastal, kui Jesuiitlased esimest korda Riiga tuliwad. Otse nende silmad langesiwad pea anderikka poisikese pääle. Nad röõwisiwad selle ja tahtsiwad teda oma seminari Braunsberki Preisimaale wiia. Tee pääl aga põgenes poisike metsa ja tuli Riiga tagasi. Walus okas oli sest ajast Jesuiitlaste wasta tema hinge elu ajaks jäänud. Nüüd leidis tema Riia doomkoolis wastuwõtmist, ja kui ta weel Wittenbergis usuteadust õppinud, sai ta a. 1608 Riia Peetri kiriku õpetajaks. Siin hakkas Hermann Samson sõda Jesuiitlaste wasta, suusõnaga

ja kirja teel. See kestis 12 aastat. Siis kaebasiwad Jesuiitlased tema pääle kuninga Sigismundi III. ees. Otsuse andis — Gustaw Adolph, kes a. 1621 Riia wõitis, ja aastal selle pääle Samsoni Liiwimaa superdendiks nimetas.

Suur oli ülesanne, mis tähtsat meest siin ootas, maal, kus kõik waremes oli. Kõige päält seadis Samson wanad kihelkonnad uuele järjele ja rajas uusi. Tema kohendas wanu kirikuid ja kus neid ei olnud, rajas tema uusi. Enam kui 70 õpetajat õnnistas tema ammetisse.

Siis wõttis tema sagedaid kirikukatsumisi ette ja aitas rahwa ebausu wasta wõidelda, mis nende katsumiste juures awalikuks sai. Ka hakkas tema õpetajate sinodisid pidama, et nende waimu elu tõsta ja neid ammeti kohuste täitmisele äratada. Ka andis tema a. 1631 ühe Saksakeelse lauluraamatu wälja, mis endise Ala-Saksa keele asemele Lutheruse keele ammetlikuks Saksakeeleks Baltimaal tegi. Selle kõige juures seisis H. Samson waljuma Lutheruse „õigeusu“ põhjal. Nii ei tunne tema ka Kalwinlastega leppimist. Ka selle poolest on ta oma aja laps. Kuid siiski püüab ta kõrge waim mõneski asjus hämarusest läbi tungida. Nii tunnistab ta nõidade ärapõletamise wasta.

Aastal 1640 mõisnilu seisusesse tõstetud, läks õnnistatud elu järele 16. jõulu kuu päewal 1643 Hermann Samson hingusele. Liiwi kõrbes oli tema ojad oowama pannud. Pääle selle sai ta perekonna esiisaks, kes Liiwimaale mõnegi tähtsa mehe on kinkinud.

2. Ka Eestimaale saatis kuningas ühe tähtsa saadiku kiriku asju korraldama. See on „Rootsi kiriku esimene mees“, endine kuninga koduõpetaja Dr. Johannes Rudbeck, Westerorosi piiskop. 16. juulil 1627 jõudis ta kuninga wolikirjaga Tallinnasse, katsus siis Eestimaa kirikuid ja pidas lõikusekuul suure katsumise-sinodi. See sai järjerikkaks sündmuseks, kus sinodi juhataja koosolijaid wägewa sõna ja teoga äratas. Ka talupoegi oli Tallinnasse kutsutud, et kiriku asjast aru anda. Kõlbmata karjased tegi piiskop lahti ja pani uued asemele. Ka maapäewa laskis ta septembri kuuks kokku kutsuda ja nõudis sellelt ohwrid kiriku ja rahwa kasuks. Kirik pidi oma kümnese saama ja talupoeg oma priiuse. Eestimaa jaotas ta 6 praostkonda ja jättis seaduse järele, mille järele piiskopid ja praostid koguduji pidiwad katsuma. Siis on 15. oktobril 1627 kõrge külaline siit minema läinud. Kohased wõimumehed, kelle magusat rahu tema rikkunud, pole talle just lahkesti järele waadanud. Siiski on tema külaskäik siin wäga tähtis olnud. Dr. Johannes Rudbeck, Eestimaa kirikute katsuja, on Eestimaa kirikule kindla korra loonud, mida pärastine aeg õnnistusega on edasi ehitanud.

3. Et kirik kosuks, asutas kuningas Tartusse, Tallinnasse ja Riiga ülemad koolid ehk gümnasiumid. Saksamaa sõjawäljalgi mõtles ta oma uute alamate pääle. Nürnbergi sõjaleeris muutis ta Tartu gümnasiumi 30. juulil 1632 ülikooliks. Selleşt pidiwad, nii soowis kallimeelne kuningas, „mitte ükşi mõisnikud ja kodanikud, waid ka waesed talupojad kasu saama, kellele senimaani keeldud oli midagi õppida ja kelle

ihudega ühes ka nende waimu taheti pärisorjaks teha". Nii põles kuninga isasüda ka waese rahwa wasta. Tartu ülikool oli siin kuni 1696 aastani töös. Siis tõsteti ta siit Pärnusse, kus ta Rootsi sõja ajal hingama läks.

Pääle selle asutas kuningas, et kiriku walitsus kindel oleks, a. 1634 Tartusse ülema konsistoriumi. Selle alla seati kaks, siis a. 1638 kuus alamat konsistoriumi. Praostid omas praostkonnas, õpetajad kihelkonnas peawad tihti katsumisi ehk loetusi ette wõtma, et rahwa usutundmist tõsta. See kõik pidi meie kirikule ja kogudustele suureks õnnistuseks saama.

4. Mis Gustaw Adolph alganud, seda on tema järeltulijad jätkanud. Need on uusi mehi meie kiriku teenistusesse kutsunud, kelle mälestus ei kustu. Nii sai kuninga Kristiina ajal (1632—1654) mehine magister Joachim Ihering Eesti maa piiskopiks (1638—1657). Kuninglik wolikiri käes, mille jällegi Dr. J. Rudbeck kokku seadnud, tuli ta Eestima pinnale, et seda jätkata, mis see rajanud. Õpetatud ja tark mees mõistis siin kõik takistused wõita, mis kiriku edenemisele ees seisiwad. Nii leidis ta teesid, et ka rüütliseisust, kes Rootsist saadetud kirikuwürsti pääle mitte lahke silmaga ei waadanud, ommeti kirikut teenima panna.

Kõige päält hakkas piiskop, juba a. 1638 kirikuid katsuma ja aastal pääle selle sinodisid pidama. A. 1645 tegi tema kiriklikud küla- ja kodukatsumised seaduseks. Katoliku aja witsawakkused saawad siin ewangeliumi kiriku loetuseks, kus hingekarjased lahke sõnaga kogudust õpetawad ja teda usutundmisele äratawad. Ka peab katekismust pühapäewiti kirikus ette loetama, küsitama ja seletatama. Niisama peab noort rahwast, enne kui teda lauale wõetakse, õpetatama. Nii on pärastise aja leer nüüd, a. 1645, oma esimese äratuse saanud. Kõige wiimaselt pidi ka koguduse elu puhas ja laitmata olema. Selle eest püüdis wali kirikukaristus muretseda, nagu meie seda pärastises Karli XI. kiriku seaduses weel lähemalt tundma õpime. Selle waljuse alla langewad ülemad ja alamad ühel hoobil. Neile ei lubata näituseks mitte pääle pandud karistusest ennast mõne muu ohwri läbi — kui ka kiriku kasuks — ennast lunastada. Seaduse täitmist nõudes ei tunne ustaw karjane inimesekartust. Ka nägi piiskop palju waewa, et rahwas pühakirja emakeeles kätte saaks, millest weel edaspidi kõneleme. Saaremaa kirikugi seadis mehine mees korrale, kui see a. 1645 Rootsi alla sai. Aastal 1647 oli ta ise sääl kirikut katsumas, kus ta puudusi parandas, nii palju kui ta iial wõis. Nii oli näituseks pidalitõbiste hospidal Jaani kiriku juures mõnda aega ilma waimuliku hoolekandmiseta olnud. Needki waesed peawad nüüd korra järele waimulikku tröösti saama. Meie wõime arwata, kut tähtsa hariduse eestkostja meie rahwas kaotas, kui piiskop Joachim Ihering a. 1657 katku saagiks langes.

§ 17. Järg. Karl XI. Kirikuseadus a. 1694. Eesti kirjanduse esimene järk a. 1632—1715. Rahwa kool; koguduse sisemine ja wäline elu.

1. Nii edenes kiriku elu suure sammuga Rootsi kuningate wägewal toel. Kuid see tugi tahtis teiselt poolt ka kardetawaks saada. Pea tahtis riik kõik

teha, ilma et kirikule kõige wähemat isetegewust järele oleks jäänud. Ses mõttes püüdis nimelt kuningas Karl XI. walitseda, kes a. 1660 alaealisena trooni pääle saanud, kui ta a. 1775 walitsuse ohjad oma kätte wõttis. Piiskoppide käest wõeti kõik wõimus ära. Kirik pidi riigiasutuseks saama, kel oma wabadust tarwis ei olnudki. Mis pidi tema sellega ka tegema? Ons ju kuninga wõimus Jumalast! Ja mis ta kiriku asjus teeb, on wastawaidlemata hää. Nii seletasiwad kuningale jumalustargad, kes ta palgas seisiwad. Ja nõnda algas kuningas oma kiriku korraldamise tööd, nagu seda ajaloos enne pole nähtud.

Kõige päält asutas kuningas a. 1668 „ülemad kiriku eestseisuse ammetid.“ Need pidiwad kiriku wara ja elu puhtuse eest walwama. Kes kõlwatumas elus elasiwad, neid pidiwad need kangesti karistama. Ka kiriku teede üle walwamine langeb nende kohtute wõimupiiri. Kõigest ajatormist läbi on need kohtud meie päiwini ennast alal hoidnud. Juba see tõendab, et kuninga Karli XI. mõtted kõik ennast mitte tuule pääle polnud rajanud.

Siis ilmus käsk käsu järele, mis hingekarjastele suured eesõigused andsiwad, mis Lutheruse kiriku Rootsi riigikirikuks, nii ka walitsewaks kirikuks Liiwi ja Eesti maal, tunnistasiwad. Selle karjased pidiwad hää hariduse saanud olema. Nende päewalik leib pidi kindel olema, et nad mitte waesuse läbi tooruse sisse tagasi ei sattuks. Kuningas nõudis seda, et ta oma esimeseks kohuseks pidas kirikut warjata. „Kõigewägewam Jumal“, nii ütles kuningas, „tarwitab Gustav Adolphi perekonda oma koguduse kaitsjadeks ja imetajateks“. Kuninga käsud lähewad kuni wähemani eluawalduseni. Mõisaherrad saawad käsu oma alamaid kirikusse saata; sillad peawad korras olema, et midagi kirikusse minemist ei takistaks. Pühapäewa töö langeb waljuma karistuse alla. Stokholmi kuningakojast kirjutatakse minuti pääl ette, millal Liiwi-Eesti wähemas metsakabelis palwekelluke peab helisema.

Ses mõttes räägib nimelt selget keelt Karli XI. kiriku seadus, mis a. 1694 maksma hakkas. Nimetagem mõnda selle nõudmistest. Kes kiriku- ehk kooli-ammetisse astub, peab wandega töotama, Augsburgi usutunnistuse juure jääda. Kes wõerast õpetust õpetab, ehk usust langeb, aetakse riigist wälja. Muu usu jumalateenistus on keelatud. Jumalateenistuste arw on wäga suur. Enne jumalateenistust katsutakse kogudust katekismuses. Kes katsumisele tulemata jäi, langes trahwi alla. Koguduse liikme täid õigusi wõis ükski see saada, kes katekismust tundis. Kes kombelikult kuidagi eksis, seda heideti sakramendi osasaamisest wälja („wäike kiriku wanne“). Kui ka see ei mõjunud, siis langes süüdlane „suure wande alla“. Seega oli ta koguduseest täiesti wälja heidetud. Pääle ta omaste ei tohtinud keegi temaga ümber käia ega teda oma katuse alla wõtta. Jäi keegi pääle aasta suure wande alla, aeti ta maalt wälja. Ka karistatakse weel iseäraliste eksimiste eest süüdlast waljuma karistusega hingekarjase noomimisest häbipingini, millel ta kirikus istuma pidi, pakuni, mida ta kirikuuksе ees jalus pidi kandma, ja suuremani rahatrahwini. Nii pidi, kes joobnud pääga püha kotta tuli, 50 marka trahwi maksma!

See on see imeline Rootsi kirikuseadus, mis ka siin enam kui sada aastat kuni a. 1832, on maksnud; Seadus tuletab enam wana seaduse hirmu, kui uue seaduse armu meelde. Siiski on tal, meie ei tohi seda salata, meie kodumaa kohta suur mõju olnud. Tema on raskel ajal meie rahwast kaswatanud. Nimelt need koguduse katsumised, mida see seadus nõudis, on meie rahwa äratamiseks wäga tähtsad olnud. Kes oma ristiusu õpetust ei tundnud, see ei saanud kõiki koguduse õigusi. Talle ei lubatud näituseks ka mitte abielusse astuda. Nii sundis see raudne seadus ülemaid ja alamaid — õppima, kristlikku haridust nõudma.

Paraku ei wõinud uus seadus kohe wilja kandma hakata. Juba enne tema algamist oli kuninga käsul kuulus Liiwimaa mõisate rewideerimine alganud. Kellel nüüd kindlaid kirju omanduseõiguse kohta ei olnud, selle mõis wõeti ära. Nii kuulutati a. 1677. 5/6 Liiwimaa mõisateşt Rootsi kroonu omaks. Selle järg oli suur rahutus, mis Põhja sõjale teed rajas, mis a. 1700 algas, ja Wene wõiduga lõppis. Selle kiriku seaduse mõju langeb siis otse Wene walitsuse aja sisse, kuni ta a. 1832 uuele aset pidi andma.

2. Ka Eesti kirjanduse rajamine on Rootsi ajal ja Rootsi abiga sündinud. Et kirjandust rahwale waja, peab kristlik haridus maad leidma, seda on wara ära tuntud. Kohe pääle selle, kui a. 1554 Lutheruse usk oma wabaduse kätte saanud, algawad katsed rahwale waimulikku kirjawara muretseda. Pea on Tallinna keelne katekismus ja kiriku laulud koguduse käes — käsikirjades. Aastal 1600 on hulk kiriku laulusid juba kogutud. Seda näeme G. Mülleri jutlusteşt. Kirikut weel trükikirjanduse läbi kinnitada on see kallis mees soowinud, kuid ta warane surm a. 1608 on seda wõimatumaks teinud.

Seda mõtet wõis alles mag. Heinrich Stahl töeks teha, kes a. 1623—1657 Tallinna maal õpetajaks oli, esmalt Järwa-Madises ja Peetris, siis Kadrinas, Tallinnas ja Narwas. Järwamaal ja Tallinnas oli tema ka praosk, Narwas Ingri ja Karjala superdent. See ülihoolas mees hakkas põldu harima, mida keegi ei julgenud. Tema sai Eesti kirjanikuks ja andis a. 1630 ühe Eestikeelse usuõpetuse raamatu wälja. See raamat on paraku kaotsi jäänud. Siis ilmus a. 1632—1638 tema kuulus suur „käsi- ja koduraamat“, kus katekismus, lauluraamat, epistlid ja ewangeliumid ja kirikupalwed sees olwad. Niisama ilmus weel tema suleşt a. 1637 üks Eesti keele õpetus, 1641 ja 1649 tema jutluse raamat.

Tähtsam neist kõigist on Stahli „käsi- ja koduraamat“. Selle raamatuga algab meie rahwa kirjawara. Mis siia kokku wõetud, ei ole kõik esimise Eesti kirjamehe oma töö. Kirjawara, mis käsikirjades juba olemas, katekismuse sõnad, laulud j. n. e., neid on tema kokku kogunud. Ka teisi oma ammetiwendi on tema kaastööle kutsunud. Ja nemad on hulgana tulnud, nimelt lauluşid loonud, nii õpetajad Heinrich Vestring Koselt, Helmold zur Mühlen Kullamaalt ja teised. Meie aja mõeduga mõetes on see töö, mis siin tehtud, muidugi puuduline. Keel on nii konarline ja wastik, õigekirjutus

nii iseşugune ja loomuwastane. Lauludes ei panda ühtegi wärsimõetugi tähele. Meie ei taha aru saada, kuidas neid lauluşid omal ajal üleüldse lauldi. Seda näitab meile juba üks ainus proow, mida lugijale Stahli lauludest ette paneme, mis nii käib:

„Seşt korgkeşt taewaşt tullen minna,
Minna tohn teil hehds uhet şannat,
Neişt uheşt şannaşt toon minna nii palju,
Kumbaşt minna laulda ninck ütelda tahan."

Ei tea, kas lugija kohe märganud on, et şee meie jõululaul: „Ma tulen taewaşt ülewalt" eşimeşes kujus on. Ühtlaşi tõendab şeegi proow, et H. Stahli ja G. Mülleri keel ja hallikad üks ja sama on. Kuid şiiski on Stahl kõigi puuduste juures tänu wäärt töö ära teinud. Meie auustame teda kui Eesti trükikirjanduse rajajat, kui Eesti kirjanduse işa. Temaga algab Eesti kirjanduse eşimene järk, mis kuni 1715. aastani kestab. Kui mag. Heinrich Stahl 17. januaril 1657 Narwas şuri, kõigelt poolt auustatud, kuninga poolt rüütli şeişuşesse tõstetud, oli mees lahkunud, keda meie kui Eesti rahwa tõşişt sõpra ja häätegijat ei taha unustada. Niişama ei tohi meie meeleşt minna, et Stahli raamatud otşekoheşel kuninga abil ja kulul ilmuşiwad. Nii wõis lugupeetud praoski töö ilma ette astuda, mis abiõpetajal G. Mülleril wõimata olnud. Kallimeelne Gustav Adolphi perekond on şiingi meie rahwale heldeks abimeheks olnud şel ajal, kus raamatu trükkimine nii kallis aşi oli.

Stahli lauludel oli riim ja wärşimõet puudunud. See oli nende tegeliku tarwitamişe üliraskeks teinud. Seda puuduşt oli aastal enne tema şurma Abr. Winkler, Tallinna doomkiriku õpetaja, parandada püüdnud. Tema annab „käşi- ja koduraamatu" a. 1656 teişes trükkis wälja, kuna şiin juba riimituid lauluşid şees leidub. Ka oli a. 1640 Simon Blankenhagen ühe tõişe jutluşeraamatu wälja annud, mida kadunuks tuleb arwata ja milleşt a. 1715 weel üks ekşemplar olemas oli.

Ühel ajal H. Stahliga rajas endine Tartu, pärastine Sangaste õpetaja Joachim Rosşinius ka Lõuna-Eesti- ehk Tartu keelşe kirjanduşe. Raskel ajal, kui hirmus şõda Poola ja Rootşi wahel maa ära laastanud ja õpetajateşt şuur puudus oli, täitis tema ammeti kohuşid laial wäljal, mis põhjapoolşeşt Peipşi piirişt Läti rajani ulatas. Selle kõrwal leidis ta weel aega kirjameheks hakata, kui ta a. 1632 ewangeliumid, epiştlid ja Lutheruşe katekismuşe wälja andis. Kas şelle juures tal F. Witte Katekismus ka ees olnud ehk mitte, ei wõi meie mitte tõendada. Ustaw karjane, Tartu murdelişe kirjanduşe rajaja Joachim Rosşinus şuri a. 1645.

§ 18. Järg. Pühakirja ümberpanemişe eestööd. Adrian Virginius ja Joh. Hornung.

1. Kuid pidi waimu elu kosuma, şiis pidi puhta uşu hallikas rahwale awatama. Terwe püha kiri pidi rahwakeeles rahwa kätte şaama. Kui palju on şelle jaoks juba piiskop Joachim Ihering waewa näinud! Aastal

1641 nõudis tema, et iga õpetaja ühe proowi Johannese ewangeliumist pidi ümber panema. Pea on ka mõned proowid juba piiskopi käes. Piiskop palub asja edendusels ka rüütlite poolt abi. Abi jääb andmata, wissisti küll sellepärast, et rahwameeleline piiskop rüütlite meele pärast ei olnud. Siis pannakse a. 1645 kommission töösse, piiblit ümber panema. Kirjamehed kutsutakse üles. Kuid asjal ei taha edu olla.

Sääl pögeneb Lõuna-Eesti keele uurija Urwaste õpetaja Joh. Gutslaff, kes a. 1648 oma Eesti keele õpetuse wälja annud, sõjahäda eest Tallinna müüride warju. Tema oli juba piibli ümberpanekuga täies töös. Seda nähes oli piiskop Ihering üli rõõmus. Tema tutwustas Gutslaffi Kullama õpetaja H. Göjekeniga († 1681) ja Hageri õpetaja Chr. Bluhmiga († 1669) ja teab neid kõiki kalli asja kasuks tööle waimustada. Piiskopil on kindel nõu piiblit mõlemas Eesti keelemurdes wälja anda. Kuid sääl langewad piiskop Joachim Ihering ja Joh. Gutslaff mõlemad a. 1657 katku ohwriks. See oli raske hoop kallile ettewõttele. Ei ole nüüd ta täidesaatmist sel ajal loota. Ükši tähtis usuõpetus „Katekismuse õpetuse seletus" aastal 1673 wõis pea ilmuda, et pooltõist aastasada oma kohust täita.

2. Siis oli aastal 1674 meie kodumaal üks mees ammetisse astunud, kes ta waimuelu äratamiseks palju tööd on teinud ja waewa näinud. See on Johann Fischer, kes a. 1675—1700 Liiwimaa kindralsuperdent oli. See kallimeelne mees on kõik teinud, et Läti ja Eesti rahwale Jumala sõna nende emakeeles kätte muretseda. Ja juba näib, elu hakkab suurnuluudesse tulema. A. 1681 reisis kindralsuperdent ise Stockholmi kuninga Karl XI. juure, et püha kirja ümberpanemiseks abi paluda. Kuningas laseb 3000 taalrit wälja maksta, et töö sedamaid wõiks algada. See oli trahwiraha, mida kindral Mengteni pääle pandud, kes ühe teise kindrali kahewõitluses surmanud. „Werehind oli rahutöö hääks saanud." Kohe hakati tööle. Pabergi telliti wäljamaalt walmis. Kuid paberi laew sattus mereröowlite kätte. Kui aga nende päälik kuulis, et seda paberi hulka seks tarwitatawat, et selle pääle püha Jumala nime trükkida, olla see teda nõnda liigutanud, et ta laewa sedamaid lahti lasknud ja minema saatnud. Kuid siiski ei taha asi edeneda.

Ükši Läti rahwa püha kirja töödega on kindralsuperdendil enam õnne. Läti uus testament ilmus 1685, terwe piibel a. 1689. Selle toimetaja oli kuulus Ernst Glück, kes ühes Fischeriga Saksa maalt sisse rännanud ja siin Marienburgi õpetajaks ja praoskiks sai, seesama, kelle kasutütar Martha pärastpoole keisri Peetri I. meelehää wõitis ja tema abikaasaks sai. Aga nii kaugele ei saadud Eestis nii pea.

Ükši üks Tartukeelne katekismus wõis a. 1684 ja lauluraamat a. 1685 ilmuda, mille üks toimetaja Kambja õpetaja Andreas Virginius († 1701) oli. Kuid weel enam oodatakse tema perekonnalt. Kõikide silmad waatawad tema lootusrikka poja Adriani poole, kes praegu Saksamaalt Kieli ülikooli päält oli koju tulnud.

Adrian Virginius oli 20. oktobril 1663 Kambja kirikumõisas sündinud ja pääle eelhariduse, mille ta kodumaal saanud, Saksamaal Kielis studeerinud, kus ta suured waimuanded üleüldist tähelepanemist oma pääle tõmmanud. Neid tundis ka kindralsuperdent Joh. Fischer ja otse selle noore teadusejüngri hoolde uskus tema nüüd Eesti piibli ümberpanemise. Alles 20. aastat wana, pani noormees käed adra külge ja juba kolme aasta pärast, a. 1686 wõis ilmuda „Meie Issanda Jeesuse Kristuse Wastne Testament", uue seaduse raamatud Tartu murdes. Meie lõunapoolsel Eestirahwal oli seega piibli tähtsam osa emakeeles käes. See oli juba suur wõit. Küll soowis kindralsuperdent ka wana seaduse raamatute ümberpanemist weel Adrian Birginiuse hoolde. Tööline, kel seks andeid ja jõudu oli, ei ole paraku seda pakkumist wasta wõtnud; mispärast mitte, ei tea meie kindlasti.

Siis on kindralsuperdent mujale poole waadanud, uusi keeletarku töösse kutsunud Virginiuse kõrwa, kes kallist asjast ommeti kaugele ei tohtinud jääda. Nii on kolm piibli ümberpanemise konwerentsi ära peetud, millest Liiwimaa ja ka Eestimaa õpetajad osa wõtnud: a. 1686 Lindenhofis Lätimaal, 1687 ja 1694 Pillistwere kirikumõisas. Neist on ka kaks nooremat meest osa wõtnud: kirjamees Bengt Gottfried Forselius († 1688), meie wana kirjawiisi isa, ja kandidat Johann Hornung, kes pea kui keeletark tähelepanemise oma peale pidi tõmbama. Nemad on siin kirjawiisi ja keele uuendust nõudnud. Kõik üleliigsed Saksa keele tähed (ck, z, tz, x. j. n. e.) pidiwad Eesti kirjast kaduma; rahwakeel pidi piiblikeeleks tehtama! Wanad waimulikud isandad pole sest nõudmisest aru saanud. Töö konwerentsidel pole mitte edenenud. Seda takistas ka alatine waen õpetajate wahel Liiwimaa ja Eestimaa eesõiguste pärast. Nii ei wõinud töö, mis ka walmis tehtud, ilmuda. Kahju pole sestki sündinud. See töö oleks ju wiletsas Stahli keeles olnud.

3. Mis suured kommissionid ära ei teinud, see pidi waikses erateel sündima. Nii sündis seegi, nimelt noore keeletarga läbi, kelle nimi Eesti hariduselooss kuldtähtetega kirjutatud. See on kandidat Johann Hornung, keda juba oleme nimetanud. „Isata, emata" astub tema meile meie kirikuloos ette. Tema suguwõsast ja wanemaist ei tea meie midagi. Nii palju wõime arwata: ta on Eestimaal umbes a. 1660 sündinud, kus ta puhta Eesti keele on rahwa suust ära õppinud. Astal 1687 on tema usuteaduse kandidat, kui ta esimesest Pillistwere konwerentsist osa wõttis. Kuis pidi see talle walus olema, et ta loomuliku nõudmist: tehtagu rahwakeel piiblikeeleks! tähele ei panda. Kuid ta ei kaota julgust. Noor keeletark astub waikusesse tagasi, oma wanema sõbra Adrian Virginiuse juure Puhja kirikumõisasse. Siin pani tema weel aastal 1687 terwe uue testamendi Eesti keelde ümber.

Suur, ülitähtis töö on ära tehtud. Kuid waimulikud isandad, kelle käes woli, ei taha seda tarwitada. Tema ja ta sõber Forselius peetakse mässajaks endise kirikukeele püha koja wasta. Ei taheta anderikkale töötegijale kiriku ametitki Eesti koguduses anda. Alles 10 aasta pärast läheb talle korda Eesti

keele lõunapoolsesse kaugemasse rajakolka ammetisse pääseda. Kuid selle kõige pärast pole Joh. Hornung tööta seisnud.

Aastal 1693 ilmus tema Eesti keele õpetus. Siin on esimest korda meie emakeele põhjusseadused ära tuntud. Raamatu kirjutaja ilmutab, et ta tõsine keelemeister on. A. 1694 tulewad tema katekismus ja lauluraamat wälja — 117 lauluga. Need laulud on tõsised laulud, kõige paremad, mis meil üleüldse olemas, milleşt suur jagu waimulikuks rahwalauluks on saanud („Ma armastan, oh Jumal, sind", „Au kiitus olgu igaweşt," „Ma tulen taewaşt ülewelt", j. t.) Johann Hornung on sellega meie kirikukeele isaks, meie kiriku laulu rajajaks saanud.

Seda auu pole tal elu ajal anda tahetud. Et ta töö koguduse kätte oleks läinud, seda pole ta äranäinud. Palju päälekäimist ja kahtlustamist on ta koguni pidanud kannatama. Siis on sõjahäda oma tormidega tulnud. Ustaw sulane on sõja wangi langenud. Siit pääsedes on ta weel 9 aastat 1705—1714 töös olnud, mitte ükşi Karula, waid mitme naabrikoguduse eest muret kandes, kuulsa Wõnnu õpetaja J. Swenske kõrwas ainus õpetaja Tartu maakonnas. Siis on ta uuesti sõjawangi langenud ja sääl surnud a. 1715.

Ka Adrian Virginius, kui sedagi weel nimetame, Hornungi ustaw sõber ja isalik eeştkoştja, selle aja suurem waim, on sõja ohwriks langenud. Otepää kirikumõisas, kus ta wiimaks õpetajaks oli, oma köstriga wangi wõetud, pidi ta kaks aastat Tartus raskes wangipõlwes wiibima. Siis pruugiti sõjaseaduşt. Ei aita ta abikaasa palwe, kes seitsme lapsega kõige suuremas wiletsuses elas, ei Kambja ja Otepää kirikuwanemate, ei Tartu linna raekohtu eeştkoştmine pole mõjunud. Kirjamehe pää rainti kirwega maha Tartulinna wärwa suus, 27. juunil 1706. Ka Otepää köster Erdmann surmati ühes temaga ära, et ka teda nagu õpetajat Rootslaste sõbraks peeti.

§ 19. Järg. Eesti rahwakool Rootsi ajal. Koguduse siisemine ja wäline elu.

1. Ka meie rahwakool saab Rootsi ajal oma kindla aluse. Juba a. 1650 nõutakse köstrite ammetisse panemist, kes õpetajaid lasteõpetamise juures peaksiwad aitama. Marienburgi õpetaja, Läti piibli ümberpanija Ernst Glück asutab oma kihelkonda kolm kooli, kelle kaswandikud koolmeistriteks pidiwad saama. Nii on Glücki koolid esimeseks seemnekooliks ehk seminariks saanud. Surnuluudesse hakkab elu tulema.

Aga mitte ükşi Lätis, waid ka Eestis. Siin sai rahwakooli waimustatud teerajajaks Bengt Gottfried Forselius, keda juba kui tähtsat kirjameest tunneme ja kes Risti kirikumõisas Eestimaal umbes a. 1660 sündinud on, kus tema isa mag. Johann Forselius sel ajal õpetajaks oli. Juba wiimne oli Eesti rahwa elu terawasti uurinud ja ühe tähtsa kirjatöö: „Eeştlaste ebausu kombed" kokku seadnud, mis päraşt poole wõera nime all ilmunud. Siin isamajas on ka noor Bengt Gottfried armastuşt Eesti rahwa wasta sisse imenud ja ta keelt suure hoolega ja eduga uurinud.

Kõige päält nõudis ta Eesti kirjawiisi uuenduſt, nagu juba enne tähendaſime. Tema ſai meie „wana kirjawiisi“ iſaks, mida kuni Ed. Ahrens'ini tarwitati. See kirjawiis oli ſuur ſamm parema poole. Ükſi ſelle abil ſai piibel rahwakeeles meie kätte.

Aga kirja pidi ka loetama, kui ta waimule pidi harimiſt tooma. Seks oli kooliſid ja koolmeiſtrid tarwis. Et ſiin abi tuua, heitis anderikas teaduſemees iſe koolmeiſtriks Eesti lastele. Ta iſe tahtis neile kooliõpetajaid kaswatada. Seks aſutas tema a. 1684 Eesti ſeminari ehk koolmeiſtrite kooli Piiskopi mõiſa Tartu kõrwa, mis ſel ajal Tartu-Maarja õpetajate tarwitada oli. Wisſisti on teda ſelle juures Tartu-Maarja rahwaſõbraline õpetaja Chilian Rauſchert kõigipidi toetanud. Siis aga koolilapſi koguma! Ja pea on 160 poiſſi koos. Palka pole keegi maksnud. Kallis mees on töösſe astunud, et tal ärras süda oli meie rahwa häda wasta. Tema kaswandikud lähewad pea terwel maal laiali ja aſutawad jällegi kooliſid. Neisſe kogunwad 9 aastaſeſt poiſikeſeſt kuni halli pääni, ka naeſemehed ja leſedki tulewad õppijate hulka. Wäſimata Forſelius õhutab tuld ka Eesti ja Saaremaal.

Kuid ka wastaſid tõuſeb koolile. Pärisiſandad kardawad, et nad omad orjad kaotawad. Juba on kooli keeldu karta! Sääl ruttab wäſimata koolimees kuningalinna Stockholmi, et oma tööſt aru anda, ja uut kaitſet ſellele paluda. Paar poiſſigi on ühes „Ignati Jaak“ Palupäraſt ja „Pakri Hanſu Jüri“, et „talupoegade kuningale“ Karl XI. näidata, mida nad mõistawad. Kuningas on ülirõõmus ſelle üle, mida tema leiab, kingib igale poiſile kuldtukati ja lubab koolimehele kindlat toetuſt.

Sellel kõigil oli ſuur mõju. Küll ärkawad ka kooliwastaſed, nad ſaawad weel wihaſemaks, kui enne. Aga ka nende arw kaswab, kes kuninga eeskuju tähele panewad ja kooli hakkawad toetama. Waeſed talupoiſid oliwad kuninga ees näidanud, et nad midagi on õppinud. Siis oli ſelge: ka talupoeg wõib õppida, ka tema wõib tooruſeſt tõuſeda! Seega oli ebaarwamine wõidetud, et talupoeg inimene ei olegi, et ta nii juhm on, et taſt inimeſt ſaada ei wõigi! Juba ſellega oli ſaadud hää ſamm paremuſe poole.

B. G. Forſelius oli tee haridusele juba ſellega awanud, et ta lugemiſe-õppimiſe nii kergeks teinud. Juba tema on „weerimiſe“ aſemel „hääletamiſt“ tarwitanud. Seda kinnitawad weel täna tähtede nimed; mida laſte emad tarwitawad: me, ree, ſee j. n. e. Ja mitte aſjata ei olnud Forſeliuſe ſuur waew. Kui ta neli aastat tööd teinud, oliwad juba tuhat laſt Eesti koolides.

Kuid weel enam peab ſündima. Mitte üht ainuſt ei pea Eestis leitama, kes lugeda ei oska! Nii kaugele ja kõrgele peab rahwakooli tõstetama! Seks ruttab kallis inimeſe sõber uuesti üle mere kuningalinna talupoegade kuninga juureſt eneſele uut toetuſt paluma, juuli kuu lõpul 1688. Ka Tallinnamaa piiskop Gerth on koolimehe eeſt koſtnud. Wastawõtmine kuninga ees on jällegi lahke olnud. Suurte lootustega ruttab koolimees kodu poole. Kuid kaugelt tulles läks laew hukka! Läänemere laenetes leidis waraſe haua

Eesti kirjawiisi uuendaja ja rahwakooli isa Bengt Gottfried Forselius a. 1688. Kuid mis ta külwanud, ei pidanud kaduma. Ta kaswandikud kandsiwad wara edasi, mida nemad oma meistri käest pärinud. Üks neist Ignati Jaak, on weel a. 1734 Kambjas köster, pärastise õpetajate perekonna Ignatiuse esiwanem.

Kuid üht rõõmu oli B. G. Forselius weel enne oma surma näinud: Liiwi maapäew oli 1. oktoaril 1687 meie „köstrikoolid" asutanud. Nimetatud päewal oli tema otsuseks teinud: „igas kihelkonnas tahab rüütli- ja maakond köstri ammetisse panna, kes ka ühtlasi koolmeister wõib olla, ja ka ühe kooli kiriku lähedale asutada. Koolmeister peab köstrimaa ja weel korralikku palka saama." Aasta 1687 on siis Liiwi rahwakooli ammetlik asutuseaasta. Niisama kästakse Eestimaal a. 1692, Saaremaal a. 1695 köstrid ehk kirikukoolmeistrid ammetisse panna.

See Rootsiaegne kool on muidugi usuõpetusekool kirikuteenistuses. Tema esimene siht on lugemine, et koguduse liikmed usuõpetust, kõige päält katekismust, õppida wõiksiwad, ja selle kõrwal ka laulmine. Ja juba loetakse igal pool. Ka kirikulaul on kosunud ja paremale järjele saanud.

2. Kuid seda ei wõi muidu koguduse siisemisest elust mitte öelda. Siin walitsewad nimelt wanad ebausu kombed nii rohkesti edasi. Weel ohwerdatakse wanadel hiiepaikadel; laulatamata abielusid tuleb ette; rahwas matab nii palju kui wõimalik surnuid õnnistamata kalmu-kohtadele. Kombete toorust edendab armuta orjapõlw ja õnnetumad — kirikukõrtsid, mis kirikute kõrwas üleüldiseks saanud. Rahwa targad on suure auu sees. Nõidade wasta wõitleb walitsus ja kirik otse nüüd 17 aastasajal — hirmsamate nõiaprotsessidega. Need õnnetumad, kes kord kui nõiad kaebtuse alla saanud, tunnistawad surma hirmus, et piinamisest pääseda, wiimati nüüdki kõik süüd oma pääle, mis aga iganes nende pääle tõstetud, kuis nad inimesi ära teinud, libahundina ümber jooksnud ja loomigi murdnud ja palju muud, mis muud ei ole, kui surmahaige sonimine. Nii mõisteti weel aastal 1641 Pärnumaal kaks talupoega tulesurma kui nõiad ja kuradi kunsipidajad.

See on häbiplekiks ristiusu ajale. Meie kodumaa maksis sellepooleist tooruse ja ebausule sedasama tolli, mida terwe Lääne-Euroopa sel ajal tegi. Selle juures tahame üksi Jumalat tänada, et siin enne weel kui mujal päew pilwete tagant hakkab läbi tungima. Juba hüüab Hermann Samson Liiwimaa kirikule ja tema ülemaile: nõidadega mitte tulesse, waid ewangeliumi walgesse, mitte neid piinata, waid õpetada! Pääle selle on kümned karjased tulises töös, et alamat rahwast tooruse ja ebausu wangist päästa.

Nende hulgas on esimene mees meie tuttaw Johann Gutslaff, Urwaste õpetaja a. 1630—1657. Suur oli nimelt sääl Lõuna-Eesti piiril rahwa toorus, rumalus ja ebausk. Wõhandut auustati kui püha jõge, teda peeti korralise ilma saatjaks ja õnnistajaks; tema kaldal arwati Pikse asupaik olewat.

Et hääd ilma saada, anti sellele härg ohwriks, ja kui see ei aidanud, sai ema metsaliseks ja ohwerdas — oma lihase lapse! Nii weel sündinud a. 1642. Sääl on Joh. Gutslaff äratanud, seletanud, noominud, kui ustaw hingekarjane ja kirjamees; rahwa elu uurides on ta ka teisi ammetiwendi wõitlusele hirmsa ebausu wasta üles kutsunud. Ei omast elustki pole ta hoolinud wõitluses pimedusewürsti wasta. Ja tema kõrwa on palju teisi astunud, nii sama ustawad kui tema. Kui suur nende kõikide kahju, kui nende eestwõitleja a. 1657 katku ohwriks Tallinnas langes!

3. See karjasetöö ei wõinud mõjuta jääda, seda enam et ka rahwa wälises elus mõni kiireke rõhutud talumehe suitsutuppa tungib. Ei wõi meie siin ilmaski unustada, et Rootsi riik ja kirik meie rahwale tõsiseid kergitusi on soowinud. Juba tulewad esimesed priitalud ette, kes orjuse asemel naturalrenti maksawad (Saapa, Liiwimaal a. 1635), üks maaomanik Eestimaal (Wahakulmu a. 1641). Ka nõuab piiskop Johann Rudbeck juba a. 1627 Eestimaal pärispõlwe ärakaotamist. Niisama nõuab „talupoegade kuningas“ Karl XI. a. 1681 uuesti: see paganaaja pärandus peab kaduma! Ka tahab kuningas oma mõisate pääl kõige päält pärisorjuse ära kaotada.

Seks taksseeriti terwe kroonumaa üle. Mis talupojal oma maa eest maksta oli, see kirjutati kindlasse wakuraamatusse a. 1688. Ülitähtis dokument meie priiuseloos! See on esimene seadus, mis talurahwast warjab. Ei wõi keegi tema käest rohkem nõuda, kui siin määratud. Ei ole talupoja kohtumõistja mitte tema isand, waid seaduslik kohus. Nii maksis kord Rootsi kroonu maadel. Kuid ka see tähendas midagi! Oliwad ju mõisate rewideerimise juures 5/6 Liiwi mõisatest kroonumaaks saanud. See kõik oleks weel enam wilja kannud, kui, paraku, sedamaid Põhja sõda ei oleks alganud, mis kõigele otsa tegi, mis isalik Rootsi walitsus meie kirikule ja rahwale hääd soowinud, ja mis tal säält weel oleks oodata olnud.

III. Wene walitsuse aeg a. 1710 kuni meie ajani.

§ 20. Esimesed sada aastat Wene kotka warju all. Kiriku külw tuhahunnikusse pääle hirmsa sõjahäda. Liiwimaa kindralsuperdent H. Brünnigk, Saaremaa superdent J. Metzhold.

1. Kümme aastat oli maadlemine, mis a. 1700 alganud, Rootsi raudpää Karl XII. ja Wene keisri Peeter I. wahel kestnud. Sõja õnn oli esmalt esimese pool. Narwa linna all wõitis 18. aastane Karl XII. wiis korda suurema Wene wäe üle. Euroopa hõiskas noorele wõitjale wasta. Juba auustati teda kui „Põhjamaa Aleksandrit“. Kuid noor tuisupää ei mõistnud pääle selle oma õnne tarwitada. Tema ruttas lõuna poole, et Saksi-Poola kuningat Augusti, kes oma ewangeliumi usu oli ära salanud ja Liiwi mõisnikku Reinhold Patkuli, kes juba mõni aeg Rootsi wasta äraandmise plaanisid sepitsenud, oma teenistuse oli wõtnud, karistada. Seda tarwitas keiser Peeter, et oma jõudu koguda. Siis algas wõitlemine elu, surma pääle kahe kangelase wahel. 14. juunil 1704 langes tähtis Tartu Wenelaste kätte. 5. juulil 1710 sammusiwad Wene wäed Riiga, 29. septembril Tallinnasse — kui wõitjad. Tähtis silmapilk oli käes, — otse nagu aastal 1561, kui meie maa Sigismund Augusti walitsuse alla sai. Nagu siis, oli ka nüüd rüütlikond see, kes maa nimel wõitjaga läbirääkimisi pidas. Mis siis lubatud, on ka nüüd lubatud. Saksa rüütlikond sai täie woli ja õiguse maa ja rahwa üle, kelle kohtutes Saksa keel ja õigus pidi walitsema. Kuid niisama kinnitatakse allaheitmise punktide alguses: Ewangeliumi usk peab Baltimaal Augsburgi usutunnistuse järele ja teiste usutunnistuse kirjade järele puutumata jääma! Seda on rahuleping Nystädtis ehk Uusi kaupingis a. 1721 kinnitanud. Selle X. punkt on tõotanud, et meie kodumaal „südametunnistuse sundimist“ mitte ei pea ette tulema. See sai seaduse põhjaks, millel meie uuema aja kiriku-elu ennast pidi üles ehitama.

2. Kuid tuhahunnikust pidi kiriku külw algama. Õitsewa Eesti- ja Liiwimaa oli hirmus Põhja sõda laastatud laaneks teinud. Sada mõisa ja tuhat küla oliwad tulerooks saanud. Sõja kannupoisid katk ja nälg oliwad rahwa ärakurnanud. Kui wähesed asunikud, kes sõjahädast pääsnud, jälle inimese jälge nägiwad, on nad sellele suud annud! Linnad on waremetes. Rootsiaja koolisid ei ole enam kuski. Ka seadust ja korda pole enam kuski. Kes katku küünтest pääsnud ja ka sõja wangi pole wiidud, mis tuhandetele osaks sai, see on riisujaks

ja kaabakaks saanud. Ka katkusurnutegi käest riisutakse nende hinnawääriline warandus ära!

See köik pole ime! Nad on ju kui lambad, kellel enam karjast ei ole. Riia kümnest õpetajast oli üks, wiiest maaõpetajast ka üks järele jäänud. Aga need wähesed, kes eluga pääsenud, küll nemad teadsiwad, mis raskel ajal karjase kohus. Hurtsikutes ja saunades, ise puudust ja nälga kannatades, lähewad nemad peletatud karja koguma, ja nad toowad ta laanest ja metsadest tagasi. Määratumad wäljad, terwed kreisid ja maakonnad on nüüd ühe õpetaja hoole alla jäänud. Ja nad näewad sääl waewa ilma otsata. Nii seisis wäsimata karjasetöös lõunapool Emajõge Wõnnu õpetaja Johann Swenske (1703—1728), põhja pool Kodawere õpetaja Jakob Günterhaak (1694—1723), Eestimaal Järwa-Jaani ja pärast poole Jakobi õpetaja, kuulsa ajaraamatu kirjutaja Christian Kelch. Nemad ja mitmed teised nende kõrwal, teewad, mitte, mis nad peawad, waid mis nad jõal wõiwad. Joh. Swenske näituseks on ühel nädalal a. 1713 kuues kihelkonnas jumalateenistust pidanud ja kurbe trööstinud. Kui Christian Kelch oma maakogudusest põgenema pidi, on ta trööstides sisse astunud ja siis ka ise katku ohwriks langenud, kaks päewa enne esimest Kristuse tulemise püha a. 1710. Ja seesugust ustawat karjasetööd on Jumal õnnistanud. Tuha hunnikul hakkab seeme wõrsuma.

3. Seda kosutama kutsuti mees, kes seks kohasem kui keegi muu, Narwa õpetaja Heinrich Brüningk, kes a. 1675 sündinud ja a. 1711 Liiwimaa kindralsuperdendiks kinnitati. Anderikas mees hakkab kohe oma suurt mehetööd. Köige päält wõtab ta kirikukatsumisi ette ja nõuab koolide uuesti awamist, mis sõja ajal oliwad hingama läinud. Suur ei wõi see wili olla, mis see töö kohe kandis. On ju terwe maa üdini wälja kurnatud. On ju maa jõukamgi seisus nii waeseks jäänud, et rüütlite laste jaoks kerjuskirju wälja saadetakse, et abinõusid muretseda, kuis neile wähegi haridust anda. Ka püüab ülem karjane kirikut karjastest puhastada, kes raskel ajal sinna ilma kutseta saanud. Nii on a. 1712 Nõo õpetajaks raamatukõitja Ahrens saanud, kelle wasta mõndagi waimulikul walitsusel ütelda. Ka muile toimetustele, mis waimulikule karjasele ei kõlba, astub tema wasta. Nii nõutakse a. 1730: „ärgu õpetajad enam kaubitsemiseks wiina põletagu!“ Kuid luba jääb neile seda „kodutarwituseks“ teha. Iseloomuline seegi luba aja kohta, milles seisame. — Ka ülemad kirikueestseisuse ametid kutsub Brüningk jälle töösse, mis wahe ajal hingama läinud. Selle köige juures oli talle suureks toeks waga kindral paron Kampenhausen, kes kui ülemkirikueestseisja kirikuid ja koolisid katsudes suurt waewa nägi.

Kindralsuperdendi wäsimata töö on igal pool auustamist leidnud. Üks wana tunnistus tõstab teda koguni wanade kirikuisade kõrwa. Keiser Petergi ja tema järeltulijad pidasiwad kallist mehest suurt lugu. Kaks korda kutsus suur tsaar teda oma jutule päälinna. Keisri soowi pääle astus tema archimandriti Theodosiusega kirjawahetusesse, kus ta Ladina keeles Lutheruse ja Greeka usu wahede üle seletusi andis. A. 1723 kingiti talle Oldre mõisa, a. 1726 anti

Holdre = Viljandimaa
Helme kihel

talle Suislepi kroonumõisa tarwitada. Siis ostis ta enesele weel ühe mõisa Lätimaal. 24. januaril 1736 läks Heinrich Brüningk hingama. Tema leskegi auustati seega, et see Peterburisse kutsuti, noore tsaari Johann III-da kaswatamist juhatama. Nagu Hermann Samson, nii on ka Heinrich Brüningk tähtsa rüütliperekonna esiisaks saanud, kellel — et ka seda nimetada — soe süda Eesti rahwa ja ta hädade wasta on olnud.

4. Mehine mees oli ka Joh. Metzhold, kes a. 1710 Kuresaare õpetajaks, a. 1725 Saaremaa praostiks ja a. 1732 Saaremaa superdendiks sai. Kõige päält astuwad tema nõudmisel koguduse katsumised ehk loetused jälle hariduse töösse. Külade wiisi peab rahwast katsumistele kutsutama, pääle jumalateenistuse peab weel jutlust korratama. Noor rahwas, kes esimest korda püha õhtu söömaajale tuleb, peab iga nädala kolmeks päewaks kirikumõisasse tulema, seni kui ta usu tundmises ette walmistatud on. Nii nõutakse 1730. aasta sinodil. Siin siis meie leerikorra kindel alus Saaremaal, mis juba mööda läinud aastasajal enne seda esimese äratuse saanud. Ka nõuawad õpetajad sellesama sinodi pääl talupojale inimese õigust ja ta wälise koorma kergitust. Niisama peab, kes mõisas weel tööpäiwi ei tee, „kooli saadetama." Kui Joh. Metzhold a. 1738 suri, oli kewadene tuuleke Saaremaast üle käinud. Juba sest wõime arwata, et Wendade kogudus, kui ta meie maale tuli, siin kõige parema põllu oma missionile ees pidi leidma.

Wiimne Eestimaa piiskop Jakob Lange, mehine, aga wali mees, oli juuli kuul 1710 Tallinnast Rootsimaale ära põgenenud. Rüütlikond temale järeltulijat ei walinud, ei soowinudki enam walida. Tema ase jäi tühjaks, ehk Wene walitsus piiskopiammetit Eestimaale küll alalhoida püüdis. Tallinna doomkiriku õpetajad kannawad nüüd 1715. aastast saadik üksi Konsistoriumi assessori nime. Nii puudub nüüd Eestimaa kirikul ülem waimulik pää. See ei wõinud talle ise mitte kasuks olla.

§ 21. Järg. Wagalaste aeg kodumaa kirikus. Wendade koguduse siiatulemine.

1. H. Brüningki järele oli Jakob Benjamin Fischer Liiwimaa kindralsuperdendiks saanud. Pärandust, mille ta oma isalt ja ammeti eelkäijalt saanud, püüdis ta kalliks pidada. Ta wõttis kõik oma hoole kokku, et kiriku korda kinnitada, kogudustele kohasid karjasid anda. Aga kust pidi neid saadama? Pärnu ehk endine Tartu ülikool, mis a. 1699 oma tegewuse alganud, oli selle 1710 lõpetama pidanud. Kodumaal seega enam ülikooli ei olnud. Nii pandi üksi wäljamaalasi ammetisse, kes tihti kõike muud, üksi mitte usuteadust ei olnud õppinud. Paljud neist, kes ammetisse saanud, mõistsiwad küll kirikuherrad olla, aga mitte alandlikud karjased. Nii kaswas rahwa häda ja toorus ikka üksi suuremaks, kuna ikka waljumaks saanud pärispõlw iga kosumise ära keelas. See tahtis ka isandate südant murda, kes oma rahwale weel isaks tahtsiwad olla. Siis oli krahw Nikolaus Zinzendorf Saksamaal üles astunud. Tema hinge õhku oliwad ka need isandad sisse hinganud, kes

Saksamaal studeerinud; niisama ka hää jagu hingekarjastest, kes siin ammetisse saanud ja enne seda sääl, nimelt Halle ülikooli pääl, õppinud, kus tuttaw „Wagalaste“ mõju walitses. See köik pidi Wendade siiatulemisele teed rajama.

2. Ja nad tuliwad pea. Juba a. 1729 jõudsiwad puusepp Kristian David ja paar tema abilist Riiga. Nad oliwad liht tööliseд, kes Herrnhutist tuliwad. Kremoni õpetaja Grüner oli enesele säält paari töötegijat palunud, kes tema majatalitustes kui käsitööliseд talle wõiksiwad abiks olla. Nad tuliwad seks, kuid selle juures oliwad neil weel palju kõrgemad plaanid. Ise waimustatud sest ilmamissionist, mille nad oma meistril Zinzendorfil uskusiwad olewat, tahtsiwad nemad oma seltsi nimel järele uurida, kuis selle seadusi ka Liiwi kirikus sisse seada, kuis siin haganaid nisust lahutada, usklikka isekoguduseسse koguda ja neid nii „apostlikule algusele“ tagasi saata.

Seks ei wõinud Grüner külalistele oma abi pakkuda. Nad rändasiwad Wolmari poole, kus kindrali proua von Hallart neid lahkesti wasta wõttis. Siia tuli nüüd teisi wendi weel juure. Pea oli siin terwe seminaar töös, kellel 120 kaswandikku oli. Selle lähedal oli „Talle mäel“ palwemaja, mida siin ja edaspidi mujalgi „koolimajaks“ nimetati. Seesuguseid jõuti pea ka mujale ehitada.

A. 1736 tuli Zinzendorf ise oma uut ajutust waatama, mis talle suurt rõõmu tegi. Kui wõiduwürsti wõeti waga krahwi igal pool wasta, nimelt Tallinnas, kus ta doomkirikus jutlust ütles. Ja igal pool hakati nüüd Wendade koguduse seadlusi ka Lutheruse kirikus sisse seadma. Selle ärganumaid liikmeid koguti isekoguduseks koguduse sees oma mitmesuguste kooride ja tundidega, oma tööliste ja abilistega, keda hoolekandja juhatas. Kelle pääle liisk, mida hoolekandja heitis, langenud, seda arwati päris wennaks, kuna teised weel ootajad oliwad. Tema oli armulapseks saanud.

Kaugelt tulnud wõerastele on meie rahwas lahkesti wasta tulnud. See pole ime! Weel oli meie kirik suures wõlas meie rahwa wasta; weel ei olnud ta karjased küllalt wennalikult ta wasta rääkinud. Siin kostsiwad esimest korda liht kuulutaja wennahääled wenna wasta, kes Eestlasele Eestlaseks ja Lätlasele Lätlaseks saanud. Pääle selle oli suurem jagu neist tõsised Kristuse jüngrid, täis armastuse tuld nende wasta, kelle suurt häda nemad nägiwad. See pidi rahwa südame neile tormiga ära wõitma. Pääle selle oli Wendade koguduse hulk ammetnikka, keda tema tarwitas: lugijad, wanemad, ülewaatajad, kooride juhatajad. Nendeks saiwad rahwa liikmed, kes enne üksi rõhutud orjad olnud. See kutsus neid elawale isetegewusele, mis talle enne tundmata asi olnud. See köik pidi Wendade asja wägewasti edendama. Nii ehitati „koolimajasid“ igasse kihelkonda. Tähtsam neist oli „Õnnistegija Kullakapp“ Kriimannis Wõnnu kihelkonnas, mis a. 1743 ehitati. Nii oli Herrnhut 7 aasta jooksul (1736—1743) köige oma seadlustega üle meie terwe kodumaa ennast wälja laotanud.

3. Herrnhut on igal pool wõitnud, ka sääl, kus õpetajad mitte kõigiti tema poolt ei ole. Wendade lugijate käes on juba rahwa süda. Nemad ei arwa enam ühtigi keeldu ega seadust oma kohta makswat. Suurtes rongides tormawad nad üle mäe ja oru, ööd ja päewad lugemisi pidades ja kuuldes, tööd ja ammetit maha jättes. Waimu liikumine on kardetawaks maruks saanud!

Iseäralise waimustusega wõeti Herrnhuti saadikud Saaremaal wasta, kus neile superdent Eberhard Gutsleff, tuttaw piibli ümberpanemise edendaja, ülilahkesti wasta tuli. Liikumine saab siin rahwa asjaks weel enam kui suurel maal. Orjakari, mis ära kurnatud, nagu ei mujal kuski, hakkab isewiisi ärkama. A. 1741 saawad Kaarma kihelkonnas Upa Jüri ja tema naene Triinu päris ewangelistideks. Nemad astuwad awalikult üles, et armu kiita, mis neid pöörnud. Suures hulgas kogus ennast rahwas nende ümber, et nende tänamist ja kiitmist kuulda. Superdent isegi tuli ja pidas jutlusi. Upa küla wäljal kuulsaks saanud „prohwetikiwil". Ka andis ta neile luba, keda ta „ärganuteks" pidas, ettelugemisi pidada. Nende koosolekud kaswasiwad. Tuli tungis kaugemaisse küladesse ja kihelkondadesse. Arganud hakkasiwad wärisema, sonima ja ümberristimist nõudma. Arkamine on kardetawaks märatsemiseks saanud.

Sääl pidi ka wastahakkamine tõusema seda enam, et Herrnhuti tööliseд ennast kuidagi enam kiriku seaduse ja korra alla ei taha heita. Herrnhuti asi pandi ülekuulamise alla ja tema tegewus keelati a. 1743 täiesti ära. Küll ruttas ka Zinzendorf ise Saksamaalt siia, et Wendade eest kosta. Aga asjata kõik! A. 1744 januari kuul pidi ta murtud südamega Riiast lahkuma. Küll peeti ka weel siin ja sääl sala koosolekuid. Aga just ta soojematel sõpradel oli julgus kadunud. Nii paniwad Zinzendorf'i sõbrad Kriimannis, ülekuulamistest ära wäsinud, oma palwemaja põlema ja olla ühe kasti oma kirjadega lähemasse järwe heitnud.

Kõige waljuma ülekuulamise alla heideti Saaremaa superdent Eberhard Gutsleff, kes hulga herrnhutlisi tööliси Saaremaale kutsunud. Neile, ehk nad liht lihunikud, kangrud ja muud käsitööliseд oliwad, oli ta luba annud kirikutes ja koolimajades jutlusi pidada. Ka koguduse jumalateenistusi oli ta Herrnhuti wiisi järele muutnud. See oli ta oma õpetajatele liig. Sest sünnib sõda kuni wereni — õpetajate ja superdendi wahel. Hakkab ülekuulamine, mille pääle superdent wahi alla pannakse. Kui ta jutlust ütles, oli sõjamees kantsli all, kui ta püha õhtusöömaaega jagas, oli ta altari kõrwas, kui ta wäljas käis, ikka sõjamees tema kannul! Saare karjane oli apostli Pauluse sarnaseks tunnistatud. Küll tehti ta pea kindralkuberneri käsul seesugusest auust lahti, langes aga jällegi uue ülekuulamise alla. Talle anti süüks, ta olla ülemaile wasta pannud, nende eeskirjade wasta kihutanud! Laupäewal enne palmipuude püha a. 1747 wõeti ta wangi, ja wiidi Peterburi kindlusesse. Sääl on ta 2. küünlakuu päewal 1749 hingama läinud. Aga mitmed tema seltsilised, kes ühes temaga wangi pandud, pidiwad sääl weel aastate kaupa wiibima.

Kuid mida enam Herrnhutile wasta pandi, seda enam sigines ta salamahti.

Seda nähti, kui ta a. 1764 oma tööd jälle wõis algada ja a. 1817 täie õiguse sai Läänemere kubermangudes „palwemajasid ehitada“ ja sääl „palwetundisid pidada köikidele, kes seda soowiwad.“ Nüüd oli tal juba 144 kogudust 31000 liikmega. Pääle selle oli neid weel enam, umbes 50000 liiget.

Wene siisemaal on Wendade kogudus üks isekogudus, nagu köik teised kogudused riigikiriku kõrwal. Läänemere kubermangudes seisis tema kui kirik Lutheruse koguduse sees ja keskel. Ta sundis selle liikmeid kahte isandat teenima. See pidi segadusi enesega kaasa tooma. Tema pidas ennast ainsaks pühade kogudukseks, kellega Issand iseäralise armulepingu teinud ja seda nimelt liisu läbi awaldanud. Nii tahab selle kogudussesse saamine enam tähendada kui ristimise armgi. Need on ülimääruised, mida kirik pidi tagasi lükkama ja on ka lükanud. See pidi wariseerimeelele ja waimulikule uhkusele ruumi andma.

Aga niisama peame tunnistama, et Herrnhut ka tõsist haridust tööd on teinud. Tema on meie rahwa wasta wennalikult rääkinud, kus see muud ei näinud, kui walusat orjapiitsa. Raskel ajal on ta teda inimlikule tundmusele äratanud ja orjauneşt isetegewusele üles kutsunud. Seda tõendab seegi, et pea kõigi nende meeste häll, kes weel uuemal ajal Eesti elus kuidagi tähtsad on olnud, kodades on seisnud, kes wagadele Herrnhuti ringidele lähedal oliwad. Nimelt ei tohi meie unustada, et Herrnhut usupelgupaigaks on olnud, kui umbusu tormid tuliwad. Ja need tuliwad wäga pea.

§ 22. Järg. Walgustuse aeg: „mõistuse usk“ tungib kodumaa kirikusse. Kindralsuperdent Christian David Lenz ja Karl Gottlob Sonntag.

1. Nagu üleüldisest kirikuloost teame, oli 18. aastasaja keskpoolel haritud maailm kihama hakanud. Umbusu torm oli tõusnud usu wasta. Inglise ja Prantsuse maalt oli see oma alguse saanud ja Saksamaale jõudnud. Ei pidanud nüüd waimu wallas enam muud midagi maksma, kui ainult inimese mõistus. See pidi isewalitseja kuningas olema. Inimliku tarkuse ja teaduse pääle pani ilm köige oma tuhatwõrdse waewa ja walu juures oma ainsa lootuse. See pidi ainust walgust maailmale tooma. Walgustus, see oli see uhke sõna, mis nüüd maast maani lendas ja hinged kui joobnuks tegi. Ei pidanud nüüd enam ühtegi juhtnööri, ei püha kirja ega usutunnistust waja olema. Nüüd pidi üksi walitsema „mõistuse usk“. Mis tema mõistab, seda on, mis tema ei mõista, seda ei olegi.

2. Pea tungis uus ewangelium ka meie kodumaale. Esimene hingekarjane, kes seda siin kuulutanud, olla Daniel Merkel olnud, kuulsa Gabriel Merkeli isa, kes a. 1741 Lodijärwe õpetajaks Lätimaal saanud. Siis hakkas „mõistuse usk“ umbes 1750. aasta ümber ka muude kantslite pääl walitsema. Torm on ka siin wanemate usu wasta tõusnud, mis wäga kardetawaks wõis saada.

Küll on ka nüüd teiste eel Liiwi ülemad karjased teadnud, mis nende kohus. Nad on ähwardawale marule nii palju wasta pannud, kui nad jõudsiwad. Nad on usu pärlit päästa püüdnud, mille nad wanemailt pärinud. Nende hulgas teenib nimelt üks meie suurt lugupidamist, Christian David Lenz, kes a. 1779 Liiwimaa kindralsuperdendiks sai. Tema oli Saksamaal waestest wanemateşt sündinud, ja Halle ülikooli pääl studeerinud, kus usuwara weel kalliks peeti. Aastal 1758 oli ta Tartu Saksa õpetajaks saanud, kus ta suure õnnistusega tööd teinud ja palju armastust leidnud, enam kui 20 aastat. Siin kirjutas ta ka ühe Saksakeelse jutluseraamatu, milleşt usklikkudes ringides kaua lugu peeti. Kui ta, juba 59 aastat wana kindralsuperdendiks sai, wõeti teda igal pool suure auustusega wasta. Aga see kõik maksis temale kui inimesele, mitte tema usule. Seda ei jaganud enam karjased, kes tema all, mitte ka tema haritud koguduseliikmed. Kui ta Riias jutlust ütles, oli kirik tühi. See pidi kallile mehele üliwalus olema. Torm tuiskas igalt poolt kiriku wasta, et ta müüriside alt ära õõnestada. Mis pidi Liiwi ülem karjane, kelle käes kõige päält wastutamine oli, selle wasta tegema?

Kõige päält andis ta kõigile ruumi, kus ta weel wähegi usuşädemeid arwas leida wõiwat. Ses mõttes awas kindralsuperdent ka Wendade kogudusele omalt poolt ukşed. See on Herrnhutile kindlama aşeme Liiwimaa kirikus annud, kui midagi muud enne seda. Siis on ta õpetajate pääle kui ustaw hingekarjane mõjuda püüdnud. Suusõnaga ja kirja teel= nimelt sütitawais karjasekirjades on ta neid äratada, neid ise elawamale usule üles kutsuda püüdnud. Kuis tahawad koguduse waimulikud juhid, küsib ta waluga, seda ükskord Jumala kohtu ees wastata, kui nende jutlused nii pääliskaudsed, kui nad majatalituse muredesse ära kaowad, kui nad enam põllumehed, kui hingekarjased on? Kuid see kõik ei taha enam mõjuda. Kalli mehe püüdmist auustab terwe maa. Kui ta a. 1792 oma 50. ammetijuubeli päewa pühitses, walati selle ülenduseks mälestuse rahagi. Kuid siiski oli ta oma usuga üksi: Ainult kirjawahetus mõne tema mõttelise ammetiwennaga, kes Herrnhuti poole hoidsiwad, nagu Nõo õpetaja B. Sczibalskyga, töi talle ta wanaduse päewades tröösti. Nii läks ta hingama, üksi wäsinud ja rahu järele igatsedes, kui wiimne tunnistaja paremast ajast, 14. augustil 1798. Ta lahkus kui kipper laewast, keda ta kalju wasta nägi põrkawat. Ta lahkus kibeda tundmisega, et ta mõistuse usu tormi Liiwi kiriku päält tagasi tõrjuda mitte ei jõudnud. Seşt kui Chr. David Lenz suri, on suurem jagu Liiwimaa kantsliteşt täiesti mõistuse usuliste käes.

3. Weel mõned aastad lähewad mööda ja juba on kindralsuperdendi järjelgi mees, kes ennast lausa uue aja mõtete poole tunnistab. See on Dr. Karl Gottlob Sonntag, kes a. 1765 Saksenis sündinud, Leipzigis usuteaduşt uurinud, a. 1791 Jakobi kiriku ülemõpetajaks sai ja siis a. 1803—1827 Liiwimaa kindralsuperdent oli. See on kõige imelikum mees meie kodumaa kirikuloos. Oma usuga seisab ta waese aja mõistuse usu wangis, kuid siiski tungiwad wahete wahel seşt hämaruseşt usu waimustuse şädemed läbi. Meile näib, nagu

oleks ka tema nende hulgas, kes õiglaselt otsiwad, töe järele uurides küsiwad: „Kas oled sina see, kes peab tulema, wõi peame meie teist otsima?“ Pääle selle nõuab ta enesele oma eeskujulise wagaduse, oma wäsimata hoole ja oma mehemeelega üksi meie täielist auukartust. Ka nende meeste hulgas saame teda leidma, kes Eesti ja Läti rahwale hääd on teinud, tema priiuse, tema inimese õiguse eest wõidelnud. Tema kõrwal on ka mõni muu mõistuse usuline nimetada, kes oma õiglase meele, oma mehise tööga palju üleüldist kasu on saatnud. Nii Ludwig v. Luce Saaremaal, õpetaja Heinr. Rosenplänter Pärnus ja kuulus kirjamees Otto Wilhelm Maasing. Need on helkiwad tähed selle waese aja taewas.

4. Aga muidu on see aeg waene ja eluta. Wesiseks saawad nüüd jutlused jumalakojas. Ei kõnelda siin enam jumalariigi kodaniku kohustest, waid üksi sest, kuis meie kasulikult ja mõistlikult ajalikku elu sisse seame. Jõulu ajal peetakse jutlusi, ei mitte Jumala inimeseks saamise üle, waid selle üle, kuis mõistlik peremees oma loomade eest hoolitseb, Lihawõtte pühal, ei mitte Kristuse ülestõusmisest, waid kasust, mida warane ülestõusmine toob j. n. e. Mis ime siis, kui õpetajad kantslil müra tegiwad, koguduse liikmed aga ommeti magusasse kirikuunesse uinusiwad. Wesiseks saiwad niisamuti lauluraamatud ja katekismused, mis nüüd pruugile wõeti. Wanad, usukindlad kirjad, mis ennast Kristuse kui Jumala Poja poole tunnistasiwad, kaotati ära. Kirjades, mis nende asemele astusiwad, kõneldi palju „woorusest“ ja „kõlbluselt, kuna Jeesuse nime nimetada, usust tema sisse kõnelda, peaaegu häbeneti.

5. Sedasama sündis kirikuseaduse juures, mida ka mõistuseusu liistu järele ümber luua püüti. Kirikuseaduse uuendamist oli wisisisti waja. Wana Rootsi aegne seadus oli mitmet pidi wananenud. Teda ei peetud enam kussagi, ja selle pärast oli korratus kiriku elus suureks saanud. Kuid siingi püüti tormates kõik ära kaotada, mis wana aega meelde tuletas ja wana kiriku usku oleks toetada wõinud. Ei keegi wähem kui K. G. Sonntag ise seab uue kirikuseaduse kawa kokku. Selle teeb „õigusekollegiumi“ prokurõör Georg Sahlfeld, kes kui waese Tartu lukusepa poeg kõrge riigiammeti pääle tõusnud, ja siis kirikuseaduse walmistamise juures wiimse otsuse pidi andma, oma awaliku umbusuga weel pääliskaudsemaks. Seaduses, millele Sahlfeld wiimse kuju andnud, on näituseks püha kirja tunnistuse lugemine altari ees täiesti maha jäänud, kirikupalwe on nii ilma kristliku sisuta, et seda ka iga Hiina templi seina pääle oleks wõidud kirjutada. Nii ilmus a. 1805 „Liturgia kord Ewangeliumi usulistele Weneriigis.“ (Liturgische Ordnung.) Koguduses pole see usu-waene seadus tungida wõinud. See jäi ennemine walju Rootsi seaduse juure oma kindla tunnistusega, kui et ta uue aja kuldwasika ette ennast oleks kummardanud.

§ 23. Eesti rahwa kirjandus ja rahwakool.

1. Kui meie kodumaa Wene walitsuse alla sai, on ka meie rahwakirjanduse uus aeg alganud. Ta teine ajajärk a. 1715—1818. Põhja sõja eest on

suur jagu Eestimaa õpetajaid Tallinna wallide warju põgenenud. Nemad ei taha sääl tegewuseta olla. Rasket söja aega hakkawad nemad rahu tööks tarwitama: nad hakkawad uuesti selle pääle mõtlema, et uue testamendi raamatuid wälja anda. Kuid kes on kutsutud suurt tööd ära tegema? Mis peab selle põhjuseks jääma? Käsikiri, mis Pilliströere konwerentsil kokku seatud, kord küll kadunud, oli Eestimaa konsistoriumis jälle ilmsiks saanud. See on neil küll käe pärast, aga see on wiletsas Stahli keeles, seda ei julge mehed tarwitada. Et uut tõlget muretseda, seks puudub neil keeleoskus. Nad teewad, mis ju ennegi sündinud: nad lähewad J. Hornungi salwe juure ja laenawad säält — ilma küsimata! Uue testamendi ümberpanek, mille see mees juba a. 1687 walmistanud, oli Hornungi sõprade läbi ka Eestimaal tuttawaks saanud. Selle panewad nüüd Tallinna maa õpetajad uue testamendi ümberpaneku aluseks. Nii ilmusiwad Heinrich Gutsleffi, Eberhardi poja, toimetusel, kes Kullamaa õpetajaks saanud, uue seaduse raamatud a. 1715. Mis siin ilmub, on Joh. Hornungi töö, ta waewa ja wõitlemise wili. Seda silmapilku, kui wäga ta seda ka igatsenud, pole ta oma liha silmaga ära näinud. Sõja wangina on ta, nagu teame, selsamal aastal Wenemaal surnud. Tema nimigi on nimetamata jäänud, kui ta suur elutöö a. 1715 ilmus, unustusesse jäänud kaua aega. Alles Ed. Ahrens on auukrooni mehe pähe pannud, kes seda teeninud; keda teised üksi alandanud ja teotanud. Kuid meie ei taha tänamata olla. Meie ei taha iial unustada Johann Hornungi, uue testamendi ümberpanijat, kes rahwakeele piibli keeleks tegi. Meie tahame teda auustada kui oma kirjanduse- ja kirikukeele isa.

Selle oma suure tööga on Hornung keelemeistriks ka neile saanud, kes õpetajad Israelis oliwad. Ja nad on õppinud. Seda näitab parandatud lauluraamat aastalt 1721, millele a. 1741 weel „kaunid waimulikud laulud“ juure tulewad. Sellega on meie „wana lauluraamat“ walmis, mis enam kui sada aastat kuni 1869 aastani, koguduse tarwitusi täitnud.

2. Kuid weel oli määratu suur töö tegemata, weel puudusiwad wana seaduse raamatud. Aga juba siingi on kutsutud tööline wälja läinud. Anton Thor Helle, († 1743) wäsimata Jüri koguduse õpetaja ja konsistoriumi nõunik Tallinna maal, uurib suure hoolega Eesti keelt, külast külani ja talust taluni käib ta suure jao Eestimaast läbi, igal pool rahwa käest küsides ja uurides, et Eesti keele iseäraldustest talle midagi wõeraks ei jääks. Siis annab ta a. 1732 uue laiema Eesti keele õpetuse wälja ja on, kui aastad waewarikkast tööd mööda läinud, ka wana testamendi raamatu ümberpanemisega walmis, kuna tal ka Kullama õpetaja Heinrich Gutsleff tähtsaks abiks olnud. Kuid kust pidiwad suured kulud suure töö ilmumiseks tulema? Siingi aitas Jumal. Waga krahw Zinzendorf, kes just Baltimaal wiibis, äratas waga kindrali v. Bohni südant. See laenas trükikuludeks 3900 rubla, mis pärastpoole suuremalt jaolt kingiti. Nõnda ilmus Tallinnas terwe piibli raamat Eesti keeles a. 1739. Sellega on sihile saadud, mille järele umbes sada aastat wõideldud. Kuis seda kallist raamatut tarwitada, seletawad weel A. Th. Helle

„wiis head juttu“ ühe õpetaja ja usklíku talupoja wahel, mis a. 1740 ilmusiwad. A. 1774—1780 annab siis weel Madise õpetaja J. Ch. Henkel ühe suure piibliloo wälja. Piibli ilmumisega on meie rahwa kirjandus kindla aluse saanud, mille pääle järeltulewad põlwed edasi pidiwad ehitama. Ja nii hakkab waimulik kirjandus kosuma ja ka ilmalik idusid ajama.

3. Esimest püüab, kui mõistuse usk wõidule sai, see kõigi pidi oma mõju alla wõtta. Küll pidi tema meestele suurt muret tegema, et rõhutud rahwa keel liig madal ja harimata oli, et uue aja kõrgeid mõisteid, nagu „woorus“ „saatus“, jumalik „ettewaatus“ — üksi wiimsest kõneldi nüüd, ei mitte enam Kolmainust Jumalast — ilmutada. Kuid selleşt hoolimata on uue aja tegelased otse kärsitumas töös, et rahwa waimulikku kirjandust mõistuseusulíseks luua. Ses mõttes ilmus a. 1796 Ambla õpetaja H. Lücke „Uus lauluraamat“ ja a. 1797 tema „Uus katekismus“. Wiimsel oli ka teisi järeltulijaid. Niisama kaotati Tartu murdes usklik lauluraamat, kus nimelt ka Nõo õpetaja B. Scibalsky usukindlad tunnistused sees oliwad ja mis a. 1788 wiimast korda ilmunud oli, ära. Tema asemele astus mõistuseusuline „Wastne Tartu keele lauluraamat“ aastalt 1802. Niisama püüti nimelt K. G. Sonntagi mõistuseusulisi katekismusi Eesti keelde ümber panna ja piibli loogi püha kotta uue aja wõeralt tuld tuua. Kogudus on nende kingituste wasta külmaks jäänud. Tema jäi kirikuraamatutele truuks, mis wanemate usus kirjutatud. Waimu wara otsiti jutluseraamatutest, mis a. 1779 Tallinna ja Tartu murdes ilmusiwad. Nimelt wiimast peeti Lõuna-Eestlaste juures kuni uuema ajani suure auu sees. Selle oli kindralsuperdendi Chr. D. Lenzi mõtteosaline ja ustaw kaaswõitleja, praegu nimetatud J. B. Sczibalsky († 1797) kirja pannud.

Ka Herrnhutki saadab kirjamehi wälja: Tallinna murdes andis Wendade lauluraamatu wälja Jakob Marrasch a. 1792 ja selle teise jao J. C. Neumann a. 1823, ja Tartu murdes Joh. Chr. Quandt a. 1802.

Ilmaliku kirjanduse esimesed anded on tähtraamatud, mis 1731 aastast saadik wanade „sirwilaudade“ asemele astuwad ja nimelt oma lisades ajakohast lugemise materjali pakuwad. A. 1750 olla Torma õpetaja J. G. Eiseni kärneri raamat ilmunud, a. 1766 annab Põltsama õpetaja A. W. Hupel P. E. Wilde arstlise ajakirja Eesti keeles wälja ja siis weel a. 1771 ühe arstiraamatu. Siis tõmbab Tallinna kooliõpetaja Arwelius oma jutu- ja õpetuseraamatutega (1782, 87 ja 90) tähelepanemist oma poole. Ka Saare kirjanikud Willmann, Frey ja Luce, keda edaspidi weel nimetame, saawad tähtsaks. Need mehed kõik on jõudu mööda oma kohust täitnud. Kui nende walgus heledamalt pole paistnud, kui see sündinud, siis pole süü nende, waid selle raske aja juures, mis waest talumeest pimeduse wangis pidas raudkepiga.

4. Seda murdma on kõige päält ka kirik jälle rahwakooli kutsunud. See on sündinud, kui pääle Põhja sõja tuhahunnikute üle suitsusambad wähegi

hakkasiwad ära kaduma. Juba a. 1713 katsub ta endisid Rootsi aja kihelkonnakoolisid elusse kutsuda. Chilian Rauschert († 1717) asutas Sangastesse koolmeistrite seminari ja ühe kihelkonnakooli, kust Tartu poolsed kirikud suuremalt jaolt oma köstrid ja koolmeistrid saanud, nii kuulutawad wanad kollatanud lehed Sangaste kiriku kirjade koos. Kui palju need koolid tööd ära teinud, seda meie ei tea. Aga seda näeme: siin on kiriku ustawad karjased tööd jätkata püüdnud, mis äkki lõpnud, kui Chilian Rauscherti sõber, unustamata koolimees B. G. Forselius a. 1688 Läänemere laenetes waraše haua leidnud. Õppimisele sunnib siis ka Rootsi raudne kiriku seadus, kes koguduse õigusi neile keelab, kes ei loe! Maaisandad peawad pärisrahwa oma woli all. Nende käest on nüüd waimulik seisus otseteel nõudnud, et nad ka selle waimu eest peawad muret pidama. Seda teeb nimelt Jakob Zimmermann, kui ta a. 1745 Liiwimaa kindralsuperdendiks saanud. Tema nõuab rüütliseisuse käest rahwakooli toetust. Pääle selle on weel üks tähtis mees selle toetajaks tõusnud: kindralkuberner Browne on koolide eestkostjaks saanud. Selle kõige tagajärjel teeb 1765 aasta kuulus maapäew järgmise otsuse: „Iga mõis, mis wiis adramaad ehk rohkem suur, peab ühe mõisakooli asutama. Wähemad mõisad saatku oma lapsed „köstrikooli.“ Ja mehine kindralkuberner walwas selle eest, et käsk mitte ükski paberi pääle ei jäänud. Seda näeme koolikatsumise protokollist, mis a. 1786 ette on wõetud. Koolid on tõesti elusse astunud. Nad kannawad mõisakooli nime, et mõis nad asutanud. Nimest hoolimata on need koolid esimesed wallakoolid Liiwimaal. Aasta 1765 on nende ammetlik asutuseaasta.

Ka Saaremaal on superdendi Metzholdi ajal kool kaunisti kosuma hakanud, nagu juba enne oleme nimetanud. Kuid pääle selle on talurahwa elukord ükski raskemaks saanud. Ja kool, mis kosunud, on aastasaja lõpul ükski tagurpidi läinud. Küll nimetatakse aastal 1804 kirjamees L. v. Luce Saare koolide rewidendiks. Aga ka tema ei jõua neile hinge sisse puhuda. See wõis alles sündida, kui raske orjapõlw, kõige waimuelu surm, ise hauda langenud. Niisama ei jõua ka Eestimaa Liiwiga ühes sammus astuda. Alles a. 1784 hakatakse nõudma, et igal mõisal oma wallakool olgu. Kuid nõudmine pole küll palju täitmist leidnud.

5. Ka pole 18. aastasaja külakool weel mitte rahwakool ta täies tähenduses. Ta on pääasjus ükski lugemise kool, wiletsates suitsukongides, wiletsate õpetajate ja koolinõuudega. Kirjutamist ja rehkendamist õpetatakse wäga wähe, seda mõistawad ainult mõned üksikud koolimehed, kes seda juhtumise kombel „mõisas õppinud.“

Ka selle aegne „köstrikool“ pole kihelkonnakool meie aja mõttes; tema on kõige päält trahwi kool laiskadele. Kes kodu ei taha õppida, see saadetakse sinna. Siis on ta usuõpetuse ettewalmistamise kool kiriklikule leerile. Kui wallakool kosuma hakkab, siis saab ta ükski selleks. Siin walmistawad märdipäewast jõuluni ja küünlakuust ülestõusmise pühani „kihelkonna koolmeister“ ja õpetaja leeri lapsi esimesele armulauale ette. Kurb ja waene

pärispõlwe aeg ei jõudnud päris rahwakooli luua ja ülewal pidada. Selleſt pidiwad mustad warjud kooli- ja seega ka terwe kirikuelusse langema. Sellepäraſt pidi otse meie kirik tema kadumiſt soowima. Ja see on ka tõepooleſt nii sündinud.

§ 24. Koguduse siſemine ja wäline elu.

1. Kuis kõik need tingimiſed, mida praegu näinud oleme, koguduſe ſiſemiſe elu pääle pidiwad mõjuma, wõime arwata. Hirmſal ja toorel sõja ajal oliwad ülemad ja alamad ühel wiiſil kõige suurema tooruſe ſisse langenud. Kümmekond aastaid oli rahwas ükſi sõjakiſa kuulnud, põletamiſt ja riiſumiſt näinud. See pidi ka tema elusse mõjuma. Ta ſai kõigiti tooreks ja armutaks. See ei jäänud mõjuta ka koguduſe karjaste pääle. Leſeks jäänud ja paljaks tehtud kohtade pääle wõeti neid, kuſt neid aga ſaadi. Ei wõi ſeepäraſt ſalata, et pääle ustawate karjaste ka küll neid oli, kes mitte ſoolaks ei olnud tuimale maale.

Siis tuli Wendade kogudus oma äratuſe tööga. Tema kogus kõige päält oma ümber anderikkamaid ja ärganumaid rahwalapſi; waeſed armetumad, ſulaſed ja ümmardajad, need jäiwad tema hooleſt kaugemale. Tema nõudis ükſi ſiſemiſte tundmuſte ärkamiſt. Rõhuw kurbmeelſus langes kui uus ike rahwa pääle. Ei ſee jõudnud tundmiſele tõuſeda, et ristiuſk rõõmus uſk on, nagu Lutherus nõuab. Selle pääle tuli walgustuſe aeg oma päälisкaudſusega. Tema pani ainſa rõhu wäliſe auuſuſe ja tegude pääle; nii pidi süda uuendamata jääma. Uſu täit rõõmu täies südame põhjas ei tunnud kumbki ſeiſukoht. Kõige ſelle pääle pole ime, kui koguduſe elu uuendamiſeſt weel kõnet ei ole, kui rõhutud rahwas otſe wanas tooruſes ja pimeduſes edaſi elas. Eesti paganus ristiuſu warjus tõstab koguni uuesti oma pääd. Säälſamas, kus Joh. Gutsleff Pikſe auustamiſe wasta wõidelnud, häwitab weel a. 1736 Urwaste õpetaja Joh. Quandt 80 paganliſt ohwrikohta ära. Niiſama on Karkſi-Halliſte õpetaja Joh. Ucke (1723—1774) ſeeſuguſid kohte häwitanud, kuna ſee enam kui üks kord talle peaaegu ta elu oleks maksnud. Niiſama oli nimelt katolik-paganliſe Tõnni auustamiſe wasta wõidelda. Pääle ſelle on hirmſam rahwa ſurmaja wiinakatk, ihu nuhtluſe kõrwal päriſpõlwe koledam kaswandik wälja astunud rahwaſt ära häwitama, nii hirmſalt, kui ei iial enne! Rahwas, kees meeleheitel, ei tea enam, mis ta teeb. Rõhutud orjakari uputab wiinapudeliſſe oma wiimſe jõuu. Wiinaga joodab ema, kes meeleſt ära, oma rinnalaſtki! Pidi ſiia ahaſtuſe öösſe walguſt tulema, ſiis pidi kõige päält päriſpõlw, kõige häda hallikas, ära kaduma.

2. Ja ſee päriſpõlw on nüüd tõesti nii hirmus, kui ei iial enne! Kuis ta ſelleks ſaanud juſt uue walitſuſe ajal, pole raske ſeletada. Enne Rootſi ajal oli meie maa walitſuſe all olnud, kus päris ſuures riigis päriſorjuſt ei olnudki. See walitſes ükſi Eesti ja Liiwimaal. Juba ſee pidi iſandatele piiri ette panema. Pääle ſelle nõutakſe pääle hirmſa sõja lõppemiſe mõisnikkude käeſt koormaid, mis üle nende jõuu tahawad käia. Nemad weeretawad kormad edaſi — talupoja

õlale. Kui suured need on, seletab paron C Hr. Roseni kuulus märgukiri aastalt 1739. Selle järele on talupoeg „elu ja kehaga" isanda oma; ka tema warandus on isanda oma; isand wõib talle maksusid nii palju pääle panna, kui ta ise arwab; ta wõib teda trahwida, kui see surma otsus pole, määramata piirini; kussagi ei wõi talupoeg kaebada! Mis see tähendab, on selge. Ununud on endised Rootsi aja seadused — wiimseni täheni! Endine orjapõlw on armetumaks pärispõlweks muutunud. Talupojalt on wiimane inimese õigus wõetud. Mis aastasajad walmistanud, on nüüd walminud — tema õnnetuseks. Raudse ikke all õhkab ta seaduseta, õiguseta, warjuta! Nii läheb weerand aastasada mööda, kuni keiserinna Kathariina II. troonile tuli. Tema kõrwu tungib talupoja häda. Aga kelle läbi? Kes sai ootamata eestkostjaks rõhutud rahwale?

See oli üks Liiwimaa õpetaja, Johann Georg Eisen von Schwartzenberg, kes a. 1746—1775 Torma koguduse hingekarjane oli. Ta oli siin meie rahwa kannatamist näinud ja see oli ta südame põlema pannud. Ta kirjutas pikema uurimisetöö pärispõlwe wasta ja rõhutud rahwa kaitsemiseks. Ta teeb, mis Liiwimaa paremad karjased ka muidu oma kohuseks arwanud. Nii oliwad näituseks a. 1730 Saaremaa õpetajad rõhutute koorma kergitust nõudnud. Siis on a. 1734 Palupära proua v. Rennenkampff Kambja köstrit Ignati Jaaku, Forseliuse õpilast, kui ta juba 48 aastat kirikut teeninud, ta terwe perekonnaga pärispõlwe tagasi nõudnud. Mehiselt on Kambja õpetaja Albrecht Sutor oma kaastöölise inimeseõiguse eest seisnud, ka tema laste hariduse eest hoolt kanda aidanud. Köster Ignati Jaak ja ta perekond on priiks jäänud. Tema poeg Johann Ignatius on päälegi ise pea õpetaja ammetisse Eestimaal Märjamaal astunud ja tähtsa õpetajate perekonna Ignatiuste esiisaks saanud. Kuid weel kaugemale tungis Torma õpetaja hääl. See juhatas Keisri Peeter III tähelpanemist meie rahwa häda pääle, ja tungis keiserinna Kathariina II kõrwu, kui Eiseni kirjatöö pärispõlwe wasta a. 1764 Peterburis teaduse akademia kirjade hulgas ilmus.

Ühel hoobil tõusis selsamal ajal ka Liiwi rüütliseisuse enese seast pärispõlwele tähtis wastane. See oli wabameelne Lätimaa mõisnik maanõunik Friedrich von Schoultz Ascheradenist. See andis aastal 1764 oma talupoegadele inimliku seaduse, mis neid kõige omawoli eest pidi kaitsma ja nõudis maapäewal a. 1765 talurahwa täit priikslaskmist.

Küll tõusis selle wasta määratu torm. Meest, kellele Liiwi rüütlikond palju tänu wõlgu oli, tahetud rüütlikoja aknast wälja wisata! Weel selsamal päewal on ta ammetist lahkunud, ja ei ole enam maaasjus kaasa rääkinud, kuna ta a. 1782 suri. Kuid küsimus, mille üks Liiwi õpetaja ja Liiwi mõisnik päewakorrale toonud, ei pidanud säält enne kaduma, kui ta ära wastatud.

Nüüd saawad wabameelsed kirjamehed rõhutute eestkostjateks. Jälle üks õpetaja, Laiuse õpetaja J. H. v. Jannau († 1821) kirjutas a. 1786 terwe raamatu pärispõlwe wasta. Siis astus Lodijärwe õpetaja poeg Garlieb Merkel, sündinud 21. Okt. 1769, wõitluse wäljale. Selle Prantsuse teaduse-

meistrid, keda noormees iseäralise waimustusega uurinud, oliwad talle priiusest, wennastusest, inimese õnnest jutustanud. Oma ümber nägi tema aga orjakarja, kelle häda taewa poole kisendas. See lõikas nooremehe südamest läbi, Tema wõttis nõuuks rõhutute eest wälja astuda — oma sulega. Selle kastis tema enne tule ja tõrwa sisse, maalis orjarahwa hädaohtu kõige karjuwamais wärwides, ja kirjutas nii ühe raamatu tõise järele pärispõlwe wasta. Tähtsam neist on „Lätlased", mis a. 1797 ilmus. See sai tormikellaks, mille hääl pärispõlwe aluse purustas. See raamat on priiusele teed walmistanud enam kui midagi muud enne seda. See on ka Liiwi rüütli seisuse paremate poegade pääle mõjunud. Juba hakkawad mõnedki neist priiuse asja omaks tegema. Neid äratab omalt poolt wäsimata kindralsuperdent K. G. Sonntag, nimelt oma maapäewajutlustes, kus ta otse isalikult rõhutud rahwa eest kostab. Teiste eel käib Lätimaa mõisnik Friedrich v. Sievers Rantzenist. Tema mõjul ilmub esimene Liiwimaa talurahwa seadus aastalt 1804. Talupoeg on siin küll weel maa külge seotud, aga temal on ka selle maa kohta oma õigus. Mis ta selle eest tasub, see on kindlasti „wakuraamatus" ära märgitud. Seega on talupoeg täiesti seaduse warja alla saanud. Mis Fr. von Schoultz südamest ühe inimese ea eest soowinud, on teoks saanud.

Kuid weel enam pidi sündima. Wiimane orjapõlwe märk pidi kaduma. Seda nõuab G. Merkeli mõteosaline maanõunik R. J. L. v. Samson Urwastest, sünd. 27. juunil 1778. Ja tema ümber on terwe ring nooremaid mehi, kes tema mõtteid jägawad. See ei wõinud mõjuta jääda, seda enam, et kindel oli: kallimeelne keiser Aleksander I. ise nõuab talurahwa priikslaskmist. See pidi rahwasõbralisele Samsonile uut toetust andma. Tema ettepanekul teeb Liiwi maapäew 5. juulil 1818 otsuseks: talurahwa priikslaskmist keisri käest paluda. Kuis see langeb, ei wõinud ennegi kahtlane olla, seda enam, et selsamal päewal kindralkuberner Paulucci ise maapäewale ilmunud ja enne otsusetegemist rõhuga meelde tuletannud oli, mis keisri kindel tahtmine on. Nii oli walmis, mis isalik keiser soowinud, koduma paremad pojad külwanud. 26 märtsi k. p. 1819 kinitas Aleksander I. Õnnistatud Liiwitalurahwa priiuse. 23 mai k. p. 1816 oli juba Eestimaa ja 25 aug. 1817 oli Kuuramaa talurahwas priiks saanud, Priiusele, andsiwad seaduse aluse „Eestimaa talurahwa seadmised" aastalt 1816 ja „Liiwlandi maa talurahwa seadus" aastalt 1819. Küll pole priikssaamise wälised tingimised just roosilised: talupoeg saab priiuse, minna kuhu ta tahab, maa, mis teda toidab, jääb isanda omaks. Tal on üksi õigus wiimsega „prii kontrahi" waral leppida. Selle juures ei kaitse teda enam ükski wakuramat. Seda õigust, mis 1804 aasta seadus maasunikule maa kohta lubanud, tal müüd enam ei ole. Kuid siiski on priiuse kuulutusel ajalooline tähtsus meie terwe kodumaa kohta. Priius ise on juba nii suur wara, et ta walgust ja soojust annab, kuhu ta kiired iial tungiwad. See ilmub ka meie juures. Õiguseta orjakari on wabaks riigikodanikkudeks saanud. Kui waba inimene wõis ta nüüd ka omas ristiinimese elus kosuda. Priiuse kuulutus

saab pööripäewaks meie terwe kodumaa elule. Ka tema kirik oma usu- ja waimueluga wõib nüüd uut elujooksu algada.

2. Möödakäinud aastasaja algusest meie päiwini.

§ 25. Usuelu ärkamine 19. aastasaja alguse. Johannes Gossner Peterburis. Piibliseltsid. Kirikuseadus aastalt 1832.

1. Ajaloost teame, kuis maadelaastaja Napoleon Bonaparte wana kõdunenud maailma sagarast wälja tõstis. Raudwitsaks saiwad tema sõjasalgad rahwastele. Sellega karistas Jumal kõiki, kes tema seaduse oma jalgade alla sõtkunud. Ka Wenemaa poole juhtis maadewõitja omad röövisalgad. Aastal 1812 oliwad nad Moskwas-Wenemaa südames. Kuid siin astus see mees, keda weel täna „Õnnistatuks“ nimetame, talle wasta oma usuga. Pääle selle seisiwad noore keisri Aleksander I. ümber weel hulk riigimehi, kes tema usku jagasiwad: nende hulgas nimelt waga krahw K. Liewen ja Liiwlane Pessarowius. Waenlane taganes — ja need kõik on keisri kõrwal teinud, mis nad iial jõudsiwad, et wagadust ja jumalakartust edendada, mis endisel usuwaesel ajal kadunud et usukewadele ka siin aset anda, mis pääle hirmsa ristiaja igal pool oli tärkamas. Nende püüdmiste keskkohaks sai meie päälinnas imelikul wiisil — üks katolik kirik.

2. Malteeslaste kirikul Peterburis, kelle protektoriks Aleksander I. ise oli, oli a. 1820 hingekarjast waja. Seks kutsus keiser tähtsa jutlustaja Johannes Ewangelist Gossneri Saksamaalt. See imeline mees, a. 1773 Schwaabenis sündinud, kandis weel katoliku preestri kuube, aga tema waim hingas üksi ses lunastajas, kelle were arm meid päästnud Ewangeliumi hallika põhjale oli tema pika wõitlemise järele saanud, nagu ükskord Lutherus. Katolik kirik ei wõinud seda muidugi kannatada. Gossneri ja tema mõtteosaliste wasta hakkas raske tagakiusamine. Siit päästis teda keisri Aleksandri isahool, kes teda Peterburisse hingekarjaseks kutsus.

10. juunil 1820 jõudis Gossner meie päälinna ja hakkas Malteeslaste kirikus jutlusi pidama. Need oliwad nii wägewad, et nad kuuljate südamesse tungisiwad selle sügawama põhjani. Pea pidi suuremat palwesaali otsitama. Seda muretses keisri arm ise suure Morskaja uulitsas, nii awara, et ta hüür 6000 rubla aastas maksis. Siin kuulsiwad mitmed rahwa ja kiriku liikmed Joh. Gossneri jalgade ees waimustatud suust ewangeliumi Jeesu armust, mis nii mitmel pool oli ära ununud. Nii kestsiwad need jutlused neli aastat, kuni aastani 1824, kus suur ewangelist Wenemaalt taganema pidi, mispääle ta Saksamaal, et ka seda nimetada, täiesti Ew. Lutheruse kirikusse astus ja sääl tutwa Gossneri missioni rajajaks sai. Kuid selle nelja aasta sees on Joh. Gossner meie kodukirikule, kus puhta Jumala sõna kuulutamine kallis asi oli, õnnistuse hallikaks saanud. Sest palju meie kodumaa poegi, palju mehi, kellel selle käekäigu kohta pärast poole ütlemist, oliwad tema kuuljate hulgas. Need kandsiwad seda ewangeliumi edasi, mis nende enese südame wõitnud. Nende hulgas oli nimelt üks mees, kes Eestimaa kiriku kohta tähtsaks saanud:

pärastine Järwa praosk, Peetri õpetaja ja waimulik kirjamees K. M. Henning († 1856).

3. Wäliseks abinõuuks meie kiriku elu ümber luua sai jällegi suur kingitus, mille Aleksandri I. lahkus meile kinkinud: Tartu ülikool oma usuteaduse osakonnaga, mis a. 1802 asutati. Ei olnud siin mõistuse usul kaua pesapaika. Kindlale piibliusule rajasiwad siin juba wanemal ajal teed L. Ewers († 3. mai kp. 1830). E. Sartorius († Königsbergis 1859), F. A. Philippi, Juuda wanemaist sündinud († 1882), K. Keil († 1888), H. Kurtz († 1890); uuemal ajal Th. Harnack († 1889), M. v. Engelhardt († 1881) ja A. v. Oettingen († 1905). Mis need usukindlad õpetajad õpetanud, pole warjatud waranduseks jäänud. Nende õppijad, kes nende waimustawal äratusel püha kirja sisusse tunginud, lähewad säält ewangeliumi pärliga koguduste sekka. Küll ei ole nad ülikoolist wälja astudes kõik weel küpsed, aga elu ise on neid õpetanud armu pääle lootma ja armu kuulutama. Ja kui üksi paar aastat J. Gosner surmast mööda on läinud, walitseb meie terwes kodumaa kirikus uus, eluwärske waim. Selle juures ei tohi meie nimetamata jätta, et Tartu ülikoolis pääle enne nimetatud usuõpetajate ka looduseuurijaid on olnud, kes Loojat tema tegudes otsisiwad ja otsima õpetasiwad: nii wanemal ajal wiisika õpetajad Volckmann ja Parrot ja uuemal ajal Dr. F. Bidder.

4. Nii oli üle terwe maa suur tunnistajate hulk ewangeliumi lipu ümber ennast kogunud. Seks anti piiblile jälle ta õige koht kirikus ja koolis. Siingi on otseteel õnnistatud Aleksander uuesti tööriistaks saanud, et Jumala riigi seemet inimeste südametesse istutada. Selsamal päewal, kui riigiwaenlane Wilna linnast põgenema hakkas, kirjutas tema „Peterburi piibliseltsi“ põhjuskirjale nime alla, 6. jõulu k. p. 1812. See Peterburi piibliselts rajab ka meie kodumaal abiseltsisid, nende tegewus algab juba a. 1813. Abiseltsid peawad igal pool kirikutes koosolekuid, millest rahwas waimustuses osa wõtab ja ka tähtsaid ohwrid piibli wälja laotuse kasuks kokku paneb. Neist abiseltside koosolekute pühadest sünniwad meie piibli pühad a. 1815 ja 1816. „Peterburi piibliselts“ laieneb aastal 1814 „Wene piiblijseltsiks. See peab pühakirja üle terwe Wene riigi wälja laotama. Keiser ise toetab kallist asja würstliku lahkusega. Selts on kaheksma aasta sees püha kirja 42 keeles 704, 831 eksemplaris wälja laotanud. Kuid siis on umbrohtu sekka külwatud! Kui J. Gosner Wenemaalt pidi lahkuma, tehti seltsi tööle takistusi, a. 1826 lõpetati ta täiesti ära. Nüüd pidi „püha sinod“ piibli asja eest hoolt kandma.

Kuid kust pidiwad ewangeliumi koguduseb pühi kirju saama? Muidugi oliwad pääseltsiga ühes kõik meie abiseltsid lõpnud. Siin sai meie koguduste eestkostjaks Tartu ülikooli waga kurator Karl Liewen. Tema hoolekandmisel seati uued põhjuskirjad kokku ja 14. märtsi k. p. 1831 kinnitas keiser Nikolai I. „Ewangeliumi piibliseltsi Wenemaal“. Suure õnnistusega on see tööd teinud, et pühi kirju Ewangeliumi usuliste seas Wenemaal wälja laotada, täna paewani. Ja otse siin on mehed tegewad olnud, keda meie igal ajal auukartusega

nimetame, nagu Karl Liewen ise, kes wahe ajal würsti auu sisse tõstetud, Georg v. Meyendorff Keilast, Gregor v. Helmersen ja meie suguwennad kindralsuperdent Kornelius Laaland († 1891) ja ihuarst Dr. Philipp Karell († 1886). Wiimne on ka muidu, kus ta iial wõis oma usu- ja suguwendi toetanud põlewa wenna armuga.

5. Kuid weel oli meie kirikule uut kirikuseadust hädasti tarwis. Korratus oli siin suureks saanud. Igaüks toimetas kirklikus asjus just nii, nagu ta ise tahtis, kuna kellelegi enam meelde ei tulnud kõiges ennast endise Rootsi kirikuseaduse alla heita. Küll oli mõistuse usu aeg siin abi tuua katsunud, aga ilma aegu. Tema ei olnud seda jõudnud, waid üksi näidanud, kui waene tema ise on. Siis oli keiser Nikolai I. a. 1825 auujärje peale astunud. Temale pandi pea palwe ette, aidaku tema meie kirikule uut seadust luua. Seks nimetas 22. mai k. p. keiser ühe komitee, kes uue seaduse kawa pidi kokku seadma. Selle juhataja oli anderikas waga krahw Thiesenhausen, selle liikmete hulgas oliwad piiskop Dr. Zach. Cygnäus, Liiwimaa kindralsuperdent Dr. Berg, Tartu professor Dr. Lenz, pääle selle külalisena Preisi piiskop Dr. Ritschl. Wiimane on nimelt aidanud meie jumalateenistuse käsiraamatut kokku seada. Siis kinnitati 28. jõulu kuu p. 1832 „Wenemaa Ewangeliumi-Lutheruse kiriku seadus." Uue kiriku seaduse järele langeb meie kirik 8 konsistorialkonda niisama palju konsistoriumide all. Nende juhatajad on ilmalikust seisusest, abiesimehed on kohased waimulikud ülemad karjased. Üksi konsistoriumide kaasistujaid waliwad õpetajad. Juhatajad walitakse rüütelkonna poolt. Kõige konsistoriumide üle on „Kindralkonsistorium Peterburis". Selle ilmalise esimehe ja abiesimehe nimetab Keiserlik majesteet, wiimasele piiskopi auunime kinkides. Aastal 1890 wähenes konsistoriumide arw: nüüd ühendati Liiwimaaga Saaremaa ja Riia linn, ja Eestimaaga Tallinna linn, kellel enne oma ise konsistoriumid olnud. Seegi seadus on inimeste töö. Nimelt pole ta konsistorial-kord kindlat silda koguduse ja kirikuwalitsuse wahele ehitada jõudnud. Need on üks teisele wõeramaks jäänud, kui see kiriku elule kasulik. Kuid ka seegi seadus on samm parema poole olnud. Nimelt on tähtsaks saanud, et uus kirikuseadus oma esimeses paragrahwis püha kirja ja meie kiriku usutunnistused õpetuse ainsaks juhtnööriks seadnud. Sellega on mõistuse usk ka seaduslikult murtud. Niisama oli järjekikas, et uus seadus õpetajate igaaastased sinodid kohuseks tegi, mis ka 1834 aastast saadik korralikult ära peetakse.

§ 26. Weneriigi Ewangeliumi-Lutheruste koguduste abikassa. Piiskop Karl Christian Ulmann. Kiriku esimene kosumine uue kiriku seaduse all.

1. Waheajal oli ilmsiks saanud, kui suures waimulikus puuduses need Ewangeliumi kiriku harukogudused oliwad, kes selleşama seaduse warju all muusuliste keskel elasiwad. Ammust ajast oli sääl tuhandeid ewangeliumi usulisi wõera usuliste ja wõera rahwa keskel, kellel oma usu kirikut, palwe- ega

koolimaja ei olnud. Aastad läksiwad mööda, enne kui koguduse liikmed oma usu hingekarjast nägiwad, nii et lapsed ristimata, noor rahwas õnnistamata, abielu paarid laulatamata jäiwad ja suur hulk ristirahwast päris paganusesse oli tagasi langemas. Seda häda tuletas a. 1844 õpetaja Flittner Peterburi sinodi pääl meelde ja äratas mõtet, usuwendade kasuks üht abiseltsi asutada.

2. See oli säde, mis ühe suure usumehe, Karl Christian Ulmanni, südamesse langenud, kellega kõige päält ennast lähemalt peame tutwustama. K. Chr. Ulmann on küünla k. 3. p. 1793 Riias sündinud, kus tema isa kaupmees oli. A. 1817 sai tema Lätimaal Kremoni koguduse õpetajaks, kus ta wäsimata töösse astus, et oma koguduses rahwakooli eluwõimulisseks teha ja selle kasuks ka rahwa- ja kooli kirjanikuks sai. Siit kutsuti anderikas õpetaja a. 1835 Tartusse tegelise usuteaduse professoriks. Neli aastat pääle selle oli ta juba ülikooli rektor. Kui palju on ta siin teinud, et teaduse töö kõrwas ka jumalakartust ja kristlikku meelt ülikooli õppijate südamesse istutada! Seda auustas terwe maa. Ka üliõplased tahtsiwad kord kallist õpetajat omal wiisil auustada: märdi kuul a. 1842 läksiwad nemad pikas pidurongis, käes põlewad tõrwikud, rektori maja ette, andsiwad oma õpetajale hõbepeekri tänu ja auustuse täheks.

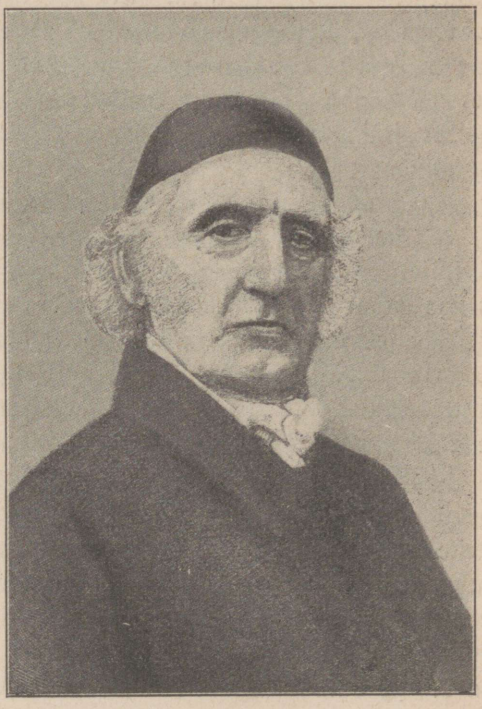

Piiskopp K. Chr. Ulmann.

Kuid seda seletati wõeriti: Ulmanni kahtlustati, tema olla meelehää wastu wõtja! Sedamaid pidi Ulmann ammetist ja Tartu linnastki lahkuma. Seda tegi kallis mees ilma kõige wähema meelekibeduseta. Ta asus Riia lähedusesse, kus ta eramehena kirja tööd tegi, kuni ta a. 1844 esimeseks Liiwi koolinõuunikuks kutsuti. Selle kõrwas kirjutas ta wahet pidamata üht suuremat kiriklikku ajakirja, mille ta juba a. 1838 oli asutanud. Otse siin selgus, kui suur see usuwendade häda oli, mille kohta õpetaja Flittner talle kõige päält silmad awanud. Ja just K. Chr. Ulmann on nüüd see mees, kes Esteriga tunnistab: „Kuidas jõuan ma näha seda õnnetust, mis mu rahwa pääle pidi tulema? Kuidas jõuan ma näha oma suguseltsi hukatust?“ Tema ei wäsi ära mõtte eest seismast, et tarwis usuwendadele abikassat asutada.

Mõte leiab üleüldist hääkskiitmist. Kuid kes peab selle etteotsa astuma? Küll mõteldakse mitmelt poolt just K. Chr. Ulmanni enese pääle. Aga kuis tohiti seda loota, et see mees ikka weel kahtluste all seisis?

Sääl sündis otse imeasi. Aastal 1856 oli Peterburis ülem ewangeliumi kiriku karjane piiskop Pauffler surnud ja selle asemele kutsus keisri arm Karl Christian Ulmanni. Tähtis mees on tähtsas ammetis nüüd küll teadnud, mis kõige päält tema kohus. Tema pani kõik abinõuud käima, et usuwendade häda wähendada.

3. Ja se mõjus. 8. augustil 1858 kinnitas keiser Aleksander II. „Wene-riigi Ewangeliumi Lutheruse koguduste abikassa". Selle põhjus-kirja järele tahab see kassa meie usu kirikutele ja tema hingekarjastele abi anda, kui oma jõud ei ulata, tema tahab aidata, kirikuid, pal-wemajasid, koolimajasid ja kiriku ammetnikkude majasid ehitada, korras pidada, kiriku ja koolitööliisi kaswatada ja ka koolinõuusid abitarwitajatele kätte muretseda. 19. aprillil 1859 on „abikassa" juba töösse astunud.

Õnnistus on äraarwamata, mida see asutus toonud. Kuni aastani 1890 oli ta 162 kirikut, 155 kooli- ja palwemaja ja 63 õpetajamaja ehitanud, suure arwu õpetajaid ja koolmeistrid üles pidanud. Aastani 1898 on abikassa usuwendi nende hädas toetanud 2,867,462 rublaga. Selleşt abist on meie kodumaa kirik ise hää jao ära tarwitanud. Seşt muutunud aegadel oleme ka ise tihti pidanud tema abi poole ennast pöörama. Ja abikassa on aidata jõudnud. Tema on muret kannud, et meie kirik ära ei laguneks. Selle eest on küll ka muid tänada, aga kõige päält Karl Christian Ulmanni, abikassa pääasutajat ja isa.

4. Selle juures ei tohi meie unustada, et Ulmanni awar waim wäga sel-gesti ära tunnud, mis wäikerahwastele, Eesti ja Läti rahwale waja, et neile õiget hariduşt anda. Kõik ümberrahwustamise katsed on tähtis mees, juba a. 1845 meeletumaks pidanud. Tema on rahwa harimişt nõudnud rahwa emakeeles. Üksi kui selle iseloomu nii haritase, saada meie ka õigeid Jumala riigi kodanikka kaswatama. Seks aitas ta nimelt Läti keelt, mille suur tundja ta oli, ka omalt poolt kui kirjamees harida, kuni ta 8. oktobril 1871 Walga linnas rahule läks. Sääl — Luke koguduse surnuajal — hingab Karl Christian Ulmann, meie abikassa pääasutaja ja isa meie kiriku ja rawa-kooli eestkostja ka — Läti — ja Eestirahwa soojem sõber.

5. Wahe ajal oli kiriku elu ka muidu mehiste juhatajate ja ustawate karjaste hoole all edenenud. See sündis juba, kui kindralsuperdent R. G. v. Klot 1833—1855 Liiwi kirikut juhatas. Nüüd oliwad siin, nagu teisteski konsistorial-kondades sinodid, mis a. 1834 igal pool uuesti algasiwad, kalliks kogumise ja äratamise paigaks. Siin seletati mõtteid ja saadi selgusele, wõideti ka mõt-teid ära, mis ristiusuga kokku ei sünni. Karjased kogusad ennast ewangeliumi lipu ümber. See sünnib nimelt, kuna mõistuseusulised lauluraamatud kõr-wale heidetakse, kus nad pruugil olnud. Teiste eel käiwad oma kindla tunnistu-sega õpetajad Ferdinand Walther († 1869) Lätimaal, Paul Karlblom

Tarwastus († 1872), W. Karlblom Kodawere's († 1875), Ed. Hasselblatt Kambjas († 1889), A. H. Willigerode Karulas ja Tartus († 1893), A. Christiani Rõngus, W. Schultz Pärnus, K. M. Henning ja A. F. Huhn Tallinnamaal. Juba wõib a. 1849 Liiwimaa sinod teiste eel nõuda: kiriku õpetus seisku ainult püha kirja põhja pääl. Seega oli mõistuse usk ka seestpidi wõidetud, meie kirik jälle puhta õpetuse kuld küünlajala juure saanud.

Selsamal tähtsal ajal leidis meie kirik ka ühe wälise kinnituse. Kõike seda, mis ammust ajast saadik meie kiriku sissetulek olnud, rewideeriti igal pool wanade aktide waral; mis sääl leiti, seati uueks kindlaks kõikumata juhikirjaks kokku. Ja neid kinnitas siis Liiwimaal aastatel 1842—1844 ülemal käsul Liiwamaa kindralkuberner parun Pahlen kui meie maakirikute regulatiwid ehk sissetuleku põhjuskirjad. Mõisniku ja talupoja, meie maa tähtsamad seisused, panewad need põhjuskirjad neid üles pidama. Meie kirik ei taha teiste armust elada. Ta tahab omal jalal seista. Kuid kas ta seda kõigiti jõudis?

Aeg, mis käes, oli ütlemata raskeks saanud. Priiuse seaduse kuulus „prii kontraht" mõisniku ja talupoja wahel ei olnud seda õnne toonud, mida temast oodatud. Teovorjus, mit pärispõlwe asemele astunud, tahab weel raskem olla, kui selle hirnus eelkäija. Rahwas on meeleheitel. „Püha järwe sõda" ja selle armuta karistus a. 1841 laseb seda hädaohtu meid weel täna aimata. Siis tuliwad ikalduse aastad, a. 1845 päris näljahäda, nii hirmus kui iial enne. Lätimaal olla inimesed kärwanud loomi maast wälja kaewanud ja söönud. Inimesi leiti maanteede ääres maas, kes nälga surnud! Et leiba saada, hakkasiwad ühed „soojale maale" wälja rändama, teised oma usku wahetama. „Üleskirjutamise" eesotsas seisab Läti Herrnhutlane Ballod, kes oma kogudusele uusi õigusi loobab saada, aga neid muidugi mitte ei saa. Suur liikumine on alganud, mis suuri muutusi tõi ja kolm aastat kestis, a. 1845—1848. Umbes 100,000 hinge, kümnes jagu Läti ja Eesti rahwast, oliwad omast emakirikust wälja astunud.

§ 27. Uuema aja tähtsamad tegelased: Dr. F. Walter ja Dr. Christiani Liiwimaal, Dr. Woldemar Schultz ja A. F. Huhn Eestimaal, Konr. Ed. Hesse Saaremal ja Korn. Laaland Peterburis.

1. Mis suured muutused kaasa toonud, see tuli esimese seletuse alla, kui a. 1855 Dr. Ferdinand Walther Liiwi kindralsuperdendiks oli kutsutud. Kui keegi muu, oli tema see mees, kes tähtsal ajal õigele kohale oli saanud. Seda kinnitas juba see ammetlik minewik. mille pääle tema tagasi waatas. F. Walter, Wolmaris sündinud 30. sep. 1801, oli pääle kõige parema eelhariduse a. 1829 Neuermühleni õpetajaks saanud. Juba siin püüdis ta kõige päält rahwakooli tõsta. Siit kutsuti tähtis mees a. 1833 Wolmari esimeseks õpetajaks. Ka siin sai rahwakool talle südame asjaks, ta asutas kihelkonna kooli, mis pea esimese koolmeistrite seminari aset pidi täitma. Palju waewa nägi ta sellega, et Herrnhuti seadlusi kirik-

likuks muuta. Seda mehetööd teati auustada. Aastal 1842 nimetati F. Walther kindralkonsistoriumi liikmeks, 11. septembril 1855 õnnistati ta Liiwimaa kindralsuperdendiks. Ja mis on wäsimata karjane nüüd kõik ära teinud, et kiriku elu kosutada? Herrnhuti küsimuses aitas ta karjasid ja kogudusi selgusele saada; rahwakooli püüdis ta kindlamale järjele asetada, millest weel teisel kohal kõneleme.

Siis püüdis mehine ülemkarjane nimelt nende eest seista, kes usu asjus südametunnistuse piina kannatasiwad, usuwahetuse tagajärgedel risti alla saanud. Nende hulgas oli mõnigi, kes iial ei olnud Lutheruse kirikust wälja astunud. Nende nimed oliwad üksi kogemata wäljaastunute kirja saanud. Neile on kindralsuperdent, kel inimesekartust ei olnud, südametunnistuse wabaduse kätte wõidelnud — õiguse teel. Liiwi kallimeelne kindralkuberner würst Soworow ja tema järeltulija paron Liewen on teda selle juures õiglaselt toetanud.

Ka kõige kõrgemal pool on selle töölise tähtsust auustada teatud. A. 1859 kinkis Keisri arm Dr. F. Waltherile piiskopi auunime ja, kui ta a. 1864 ühe maapäewajutluse pärast, mille ta pidanud, ammetist pidi lahkuma, oli seesama arm talle eluaegse paiuki lubanud. Oma wiimsed eluaastad elas piiskop F. Walther Tartus, kus ta 29. juunil 1869 selle teadmisega wõis rahule minna, et ta ristiinimese pühamate waranduste, õiguse ja töe eest oli seisnud kuni otsani.

See õnnistatud elu töö ei wõinud maa ja kiriku kohta mõjuta jääda. Seda ei pidanud enam mõned üksikud ringid, waid kõik need märkama, kellele nende südametunnistuse hädas mehine kiriku ülem eestkostjaks oli saanud. Juba a. 1863 oli rahwaste isa, wabastaja Aleksander II. oma tiiwadjudandi Krahwi Bobrinsky Liiwimaale saatnud, kiriklikka asju tähele panema. Mis lahke ülekuulaja näinud, seda on ta kõigelandlikumalt teatanud. Selle lähemaid järgi pole F. Walther enam omas ammetis ära näinud. See oli tema asetäitja järeltulija, kes ammetlikult teatada wõis: „14. Mai kp. 1865 oli keiserlik majesteet kõigekõrgemalt käskida hääks arwanud, et edaspidi segapaaride laulatamise juures Greeka- ja Ewangeliumiusuliste wahel tsiwiilsealduse X. köite 67. punkti järele seda allkirja mitte enam ei pea nõutama, et lapsed, mis jes abielus sünniwad, õigeusu kiriku seaduse järele tulewad ristida ja kaswatada.“ Tähtis wabastuse sõnum oli 20. mai kpl 1865 34 numbri all meie päälinnast meie kubermangude kindralkuberneri walitsusest wälja saadetud.

2. See oli koidu walge pääle tumeda öö. Selle walguses hakkas F. Walteri järeltulija Dr. Arnold Christiani, sünd. 14. jõulu k. p. 1807, oma ammetit pidama, kes enne seda 15 aastat Rõngu koguduse õpetaja, siis ka kaua aega Wõru praostkonna praost olnud. Kogudustele oli see anderikast meest unustamataks teinud, et ta a. 1848 usklikku lauluraamatu Tartu murdes wälja annud. Aastal 1853 oli A. Christiani Tartu usuteaduse professoriks ja ülikooli koguduse õpetajaks saanud, kust ta siis a. 1865 Liiwimaa ülemkarjaseks kutsuti.

Ses ammetis on ta F. Waltheri kohane järeltulija olnud. Ka tema on kõige päält Herrnhuti ülimääruſed tagaſi lükanud. Ka on ta rahwalikku küſimuſt, mit tema päiwil päewakorrale ſaanud, ſeletada püüdnud. Niiſama on ta rahwakooli koſutada aidanud, et ta oma mehe tööd jõuaks teha, waewa näinud, et uus konwendiſeadus, mis a. 1870 ilmus, kus konwentidel ka talupoja ſaadikud täie hääle, õiguſega oſa wõtawad, õiget wilja hakkaks kandma.

Kuid tähtſamaks kui kõik muu näis liikumine ſaawat, mis jälle ſüdametunnistuſe asjus oli ärganud. Keiſerliku armukäſu pääle 1865 aastaſt ennaſt toetades arwawad tuhanded, kes omal ajal ewangeliumi kirikuſt lahkuſiwad, eneſel õiguſe olewat, oma wanemate kirikuſſe tagaſi pöörata. Ei aita ſeletuſed, et ſee käſk weel uſuwabaduſe käſk ei ole. Uſuſt taganejad nõuawad enestele armuannete wälja jagamiſt Ewangeliumi-Lutheruſe kirikus. Ükſi ſeda peawad nemad omaks kirikus — oma ſüdametunnistuſe ſunnil. Ja kui nõudmiſt ei täideta, hakkawad nemad meie kirikus armulauale tulema — oma woliga. Sääl ei jõua hingekarjaſed enam wasta panna, nemad hakkawad palujaid, kelle ſüdametunnistuſe häda kuidagi ei waiki, leeri ja armulauale wõtma. See ſünnib a. 1866 ja pääle ſelle. Küll karistatakſe Liiwimaa õpetajateſt mõndagi, kõige päält Põltſamaa õpetajat K. Maurachi ja Pilliſtwere õpetajat E. v. Mikwitzi ajutiſeks ammetiſt lahtilaſkmiſega. Kuid liikumiſt ei jõua enam keegi ſeiſatada! Umbes 30000 uſuſttaganejat on ewangeliumi kirikuſſe tagaſi tulnud. Siit nad ei lahku, kui nad ka weel riigikiriku kirjades ſeiſawad. Küſimuſed, mis ſelleſt tõusnud, ei olnud weel ära kostetud, kui A. Christiani ennaſt juba wäſinud tundis olewat ja a. 1881 ammetiſt ennaſt lahti wõttis. Wiis aastat pääle ſelle, 2. märtſi k. p. 1886 läks ta hingama.

Kuid ajad oliwad täiesti muutunud, kui Christiani järeltulija, endine Pärnu õpetaja Heinrich Girgenſohn (1881—1888), lahke ja iſalik ſõber kõikidele, Liiwi kindralſuperdendiks ſai ja tema järele wäſimata, raudne tööline Friedrich Hollman, kes iſe palju tegi ja ka teiſtelt palju nõudis, ſeda ammetit a. 1888—1901 pidas. Kõige päält pidi järjerikaks ſaama, et augusti kuu alguſel 1885 Keiſri Aleksander III. käſk 1865 aasta armukäſu ära kaotas. Edaspidi pidiwad jälle ſegapaarid abielusſe astudes allkirjaga tõotama, et nad oma lapſed riigiuſu ſeaduſe järele ristiwad ja kaswatawad Ühtlaſi hakatakſe nendega, kes juba aastate eeſt ewangeliumi kirikuſſe astunud, nii ümber käima, nagu olekſiwad nemad weel praegu õigeuſuliſed. Õpetajaid, kes nende juures ammeti talituſi toimetanud, karistatakſe kangesti: rahatrahwiga, ammetiſt lahtilaſkmiſega, wangikojaga, maaſt wälja ſaatmiſega. Ka koguduſe liikmeid ootab wangikoda, kuna lapſed, keda nad ewangeliumi uſku ristida laſknud, nende käeſt pidiwad wõetama ja õigeuſuliſte eeſtkoſtjate kätte kaswatada antama! Sii on a. 1885—1894 199 uſuprotſeſſi harutada olnud, kuna 118 Liiwimaa õpeatajat kohtu all oliwad. See raske aeg on palju hädaohtu ja ſilmawett kaaſa toonud ja alles uſuſalliwuſe maniweſt 17. aprilli kuu p. 1905 on ſelle lõpetanud.

3. Eestimaa kiriku tähtſam ülemkarjane meie ajaſt oli Dr. Woldemar

Schultz, Tartus sündinud 5. jõulu k. p. 1813 wanemaist, kes mitte jõukad ei olnud, endine Pärnu õpetaja ja waimulik kirjamees. Kõige päält hakkas wäsimata tööline Eestimaa rahwakooli asja korda seadma. Tema hoolel ilmus a. 1875 Tallinnamaa jaoks uus kooli seadus, mis kaunist wilja on kannud. Juba Liiwimaal olles oli ta tutwate „kooliraamatute" kaastööline, oli sääl weel ühe koolikaardi wälja annud. Pärast poole ilmus tema sulest laste piiblilugu „pildi piibel" ja üks jutlusteraamat, mida weel praegu tarwitatakse. Woldemar Schultz oli mees, kes kiriku eest kosta mõistis, kus seda iial tarwis, tema oli Eestimaa Walther. Tema läks 21. sept. 1887 hingama.

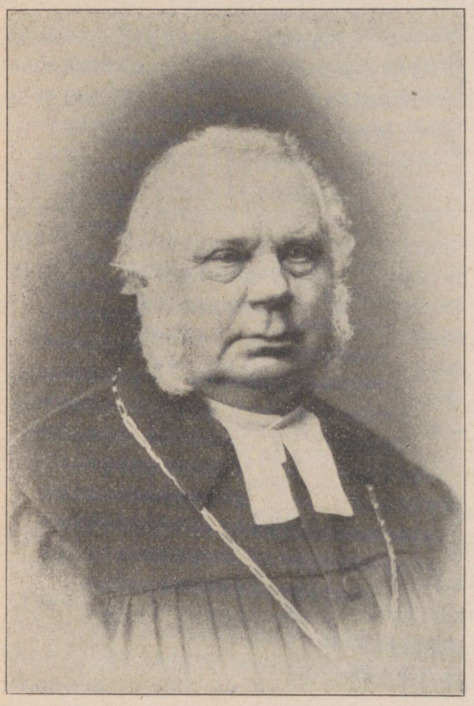

Dr. Woldemar Schultz.

Usule, mida Woldemar Schultz sõnas ja kirjas kuulutanud, on juba enne tema Eestimaale tulemist mõnedki ustawad karjased teed rajanud. Maakarjaste hulgas oli seda Gosneri õpilane Peetri kiriku õpetaja K. M. Henning, keda enne oleme nimetanud. Linnaõpetajate hulgas oli seda suur jutlusemees Aug. Ferd. Huhn, kes a. 1832 Tallinna Olewiste kiriku teiseks õpetajaks sai. Mõistuseusu paelust päästes juhatab ta ka kogudust üksi piibli sõna selge hallika juure. Ta wägewad jutlused saawad Tallinnale õnnistuse ojaks. Kui ta 14. okt. 1871 suri, leinasiwad teda tuhanded taga kui oma waimulikku isa ja Tallinna tähtsamat usuäratajat. Sessamas waimus töötasiwad Tallinnas Huhni ammetiwend linna superdent Dr. Otto Girgensohn († 23. now. 1869) ja selle poeg, superdent Reinhold Girgensohn († 1886).

4. Saaremaale sai Makkabeuseks, kes Jumala sõna wasaraga umbusu wallid purustas Konrad Eduard Hesse, Tartus sündinud 4. now. 1796, kes Pärnust 1834 Kuresaare õpetajaks kutsuti ja aastast 1873—1882 Saaremaa superdent oli. Waimuroog, mida Saare karjased enne teda pakkunud, oli waene ja wesine küllalt olnud. Konr. Ed. Hesse ammetisse astumisega on siin uus ajajärk alganud. „Üksi armust, mitte käsutegudest!" hüüab suur jutlusemees wägewas sõnas Saare Siionile. See jutlus mõjub ja sünnitab elu. Seda toetab waga karjase enese eeskuju. Pääle selle on ta wäsimata, et waesele Saarele ta kooli kosutada, ta kehwade õpetajatekohtade pääl õpetajate leiba kinnitada. Seks asutati, nimelt Muhu õpetaja A. Nerlingi kaasabil, Saaremaa õpetajate kassa a. 1877, mis õnnistusega senimaani oma ülesannet on täitnud, 18. sept. 1884 läks

K. E. Hesse hingama pääle õnnistusrikka elu, milles ta 57 aastat waimulikku ammetit on oli pidanud.

5. Meie ei tohi lõpetada, enne kui weel üht tähtsat meest nimetame, kelle nimi meie kirikuloos unustamata. See on Peterburi kindralsuperdent Kornelius Laaland. Joh. Friedr. Korn. Laaland on soo pooleſt Eestlane, Jisi koolimajas Wana-Kuuste all Kambja kihelkonnas sündinud, 29. jaanuaril 1824, kus ta isa wäikeſt erakooli pidas ja kus — Lallil — ka selle perekonna häll on seisnud. Siit asus kooliõpetaja Joh. Laaland Tartusse, kus meie Kornelius üles kaswas ja oma hariduse sai. A. 1849 kutsuti tema Peterburi Jaani koguduse hingekarjaseks, kus ta ka ühtlasi sõjawäe õpetaja oli.

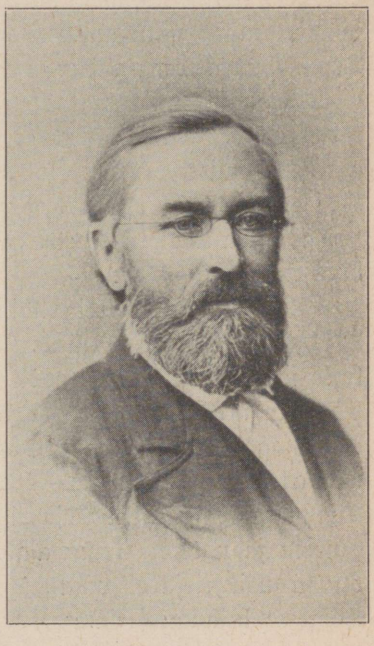

Kornelius Laaland.

Siin algas Kornelius Laaland'i suur elutöö, mida kahesse sõnasse wõib kokku wõtta: põlew armastus. Sellega pööras ta ennast kõikide poole, kellel kuidagi häda oli, usuwendade poole, ja ka wendade poole liha järele. Kõige päält tegi ta Jaani koguduse elujõuuliseks, nägi nii kaua waewa, kui see a. 1860 oma isekiriku sai. Siis oli selsamal ajal suur wäljarända-mine Eestist alganud. Päälinnas sai Laaland enam kui ükskord nende õnnetumatega kokku, kes kui ekſinud lambad oliwad, kellel karjast ei olnud, kes ka tihti enam muud ei olnud kui äranälginud inimeste warjud. Siin oli ta tröösti-nud sõnaga, aidanud kallimeelselt wara abiga. Praegu on weel Domkina küla Oduwa kreisis olemas, mille Konr. Laaland asutanud, et õnnetumaile wäljarändajatele pääwarju ja leiba muretseda. Nende järeltulijad mäletawad weel täna heldet karjast kui oma wanemate häätegijat ja pääſtjat.

A. 1877 tõsteti Kornelius Laaland Peterburi kindralsuperdendiks. Nüüd oli tema piiskopkond 60 korda nii suur kui Liiwimaa. Ja mis on tüdimata karjane siin kõik ära teinud? Ta õpetas, juhatas, seletas, wõttis määratu pikki ammetireisisid ette, et igal pool lagunewat kirikuid korda seada. Ja see töö oli õnnistatud. Nii mõnigi kogudus sai tema abiga omale kiriku ja õpetaja. See tema karjase hool tuli nimelt kasuks ka Eesti asujatele Wenemaal, Eesti wäljarändajatele, kelle wasta ta isasüda ikka nii soojalt tuksunud.

K. Laalandi sõna mõjus ka sellepärast, et tema meie abikassa kaasa-sutaja ja pärast poole tema kaaswalitseja oli. See on enam kui üks-kord ka meie lähemale kodumaale kasuks tulnud, kuna kallis mees ka meie eest on kostnud, kui paludes abikassa ukse pääle koputasime. Kornelius Laa-land wäsis oma suurest elutööst, kui ta 2. juunil 1891 Peeterburis suri ja

6. juunil Smolenski surnuaeda maeti. Aga tema teod käiwad tema järel. Neist tunnistawad nimelt need jumalakojad, keda ta ehitada aidanud — suurel, laial Wenemaal.

§ 28. Eesti rahwakirjandus ja rahwakool.

1. Uuem aeg töi ka meie rahwakirjandusele uut hoogu. Uued kewade tuuled hakkawad talle puhuma — lääne poolt. Seda kewadet aitawad ette walmistada kolm Saare kirjanikku: Püha õpetaja P. H. von Frey, sünd. 1757 („Uued waimulikud laulud" 1793), Karja õpetaja F. W. von Willmann († 1819 — „Jutud ja mõistatused" 1804) ja Ludwig von Luce († 1842). Nimelt wiimane, see imeline mees, õpetaja, tohter koolikatsuja ja weel mõne muu ammeti pidaja, oli ka Eesti kirjamees sõna tõsises mõttes. Tema „Saaremaa juturaamat" a. 1807 ja 1812 oli oma juttudega, mis elust wõetud, nii puhtas keeles kirjutatud, nagu seda enne keegi ei olnud tarwitanud. Ka ühe Eesti seltsi asutas tema a. 1817. Siis helistas uue aja sisse suur Eesti keele auustaja ja rahwa sõber, Pärnu õpetaja Joh. Heinrich Rosenplänter († 1856) oma Saksakeelse kirjanduse ajakirjaga, mida ta 1813—1832 Pärnus wälja andis, kirjamehi Eesti keele uurimiseks oma ümber kogudes.

Tähtsam neist oli endine Nigula, pärastine Äksi õpetaja praost Otto Wilhelm Masing (sünd. 28. okt. 1763, † 3. märtsil 1832), anderikas Eesti keele uurija ja wäsimata wõitleja Eesti rahwa hariduse kasuks. Oma „Püha-päewa wahelugemistega" (1818) sai tema tõsiseks rahwakirjanikuks, nii et temaga uus ajajärk Eesti kirjanduses algab, oma „Maarahwa nädalalehega" (1821—1825) sai tema Eesti ajakirjanduse rajajaks. Ka hulga waimulikka kirju kirjutas O. W. Masing. Kuid need olìwad, nagu suurem jagu teiste tema aja kirjameeste töödest, mõistuseusu mõju all. Siiski oli ka neil kirjadel oma tähtsus: nad aitasiwad rahwakeelt kirikukeeleks teha. Kõige tähtsamaks oma töödest peab O. W. Masing ise „Liiwlandimaa talurahwa seadust" a. 1820, mille eestikeelse tõlke tema walmistanud. — Siis paniwad Eesti keele harimisele kindla põhja alla R. Fählmann, (sünd. 1799, † 1850) nimelt raudne wõitleja Ed. Ahrens († 1863) ja F. Wiedemann († 1887). Ahrensi täis keele õpetus, mis uue kirja wiisi rajas, ilmus a. 1853 ja Wiedemanni oma a. 1875. Juba wõib Eesti kirjandus oma jalgadele astuda. F. R. Kreutzwaldi, (sünd. 1803, † 1882) jätkab, mis R. Fählmann alganud. Ta awab omas „Kalewipoja" lugulaulus (1861) ja oma „Eesti rahwa ennemuistsetes juttudes" (1866) Eesti rahwa hinge. Tema saab Eesti rahwaliku tundmise äratajaks. Ühtlasi on ka J. W. Jannsen (sünd. 1819, † 1890) juba tegewuses. Tema sai päris ajakirjanduse isaks. Kõigis oma kirjades tegi „isa Jannsen" tööd ristiusu ja rahu waimus. Nii käis uus elu õhuke meie kirjandusest üle. Laulikud laulsiwad isamaast ja armust — nende eel wara hingama läinud Lydia Koidula, J. W. Jannseni anderikas tütar, sünd. 1843, † 1886 — waimustatud

kirjamehed uurisiwad rahwa keelt ja minewikku, kui ka seks kõige päält kutsutud ja a. 1872 asutatud „Eesti Kirjameeste Selts“ lõppema pidi. Dr. Jakob Hurt, sünd. 1839, † 1906, kogus rahwa mälestused „Eesti wana wara“ salwedesse; R. Kallas kirjutas oma „mõistliku rehkendaja“, oma „armu laua“, „perekonna raamatu“ j. m. Õpetaja W. Reimann

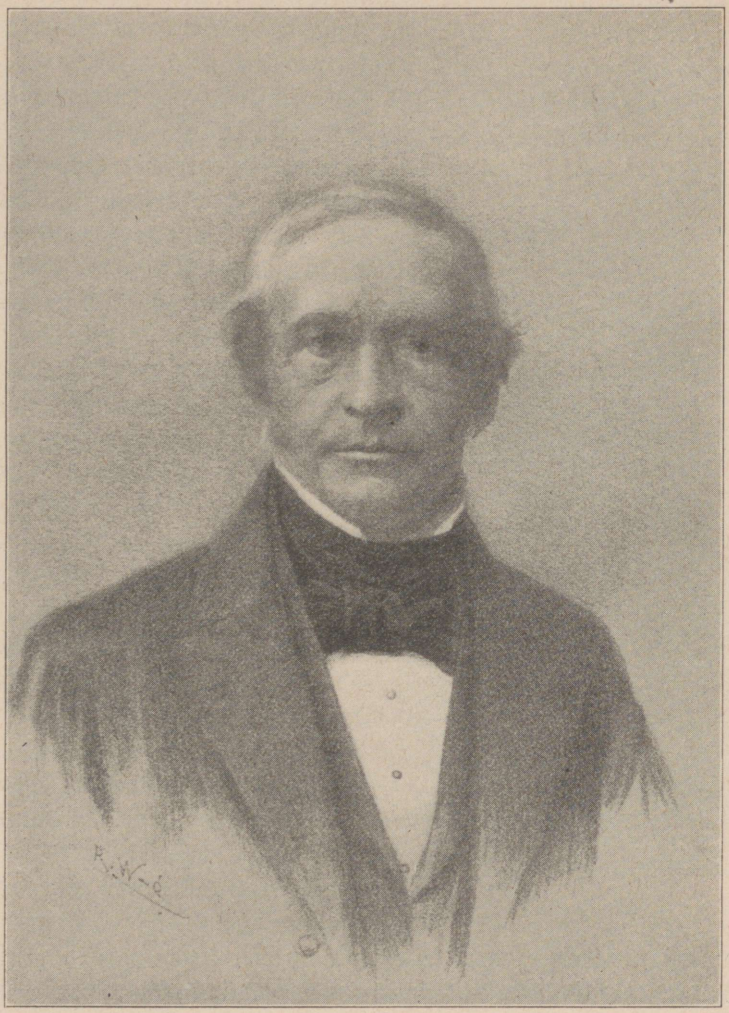

Ed. Ahrens.

näitas uusi radasid meie kiriku ja kirjanduselou uurimisele, nimelt oma piibli ümberpanemise loos (1889). Niisama on ka K. R. Jakobsoni († 1882) kirjatööd, nimelt ta „koolilugemise raamat“, meie hariduselous liig tähtsad.

2. See köik pidi meie rahwast tuimusest äratama, isetegewusele üleskutsuma. See ei wõinud ka meie kirikule kahjuks olla. See ilmub ka sest, et just meie ajal ka päris waimulik kirjandus kosuma on hakanud. Peetri õpetaja

K. M. Hennning († 1856) astub oma kirjade hulgaga wälja, et O. W. Masingi aja mõistuse usku ära wõita ja annab nimelt a. 1821 usfliku piibliloo koguduse kätte. K. J. Masing († 1878) loob a. 1842 Tallinna keelse, L. Körber a. 1845 Tartu keelse kooli piibliloo, kuna A. Christiani a. 1848 usfliku Tartu keelse „lauluraamatu" koguduste kätte andis. Martin Körber seab a. 1864 Tallinna keelse, Ed. Hasselblatt Tartu keelse koolikatekismuse kokku. Ka ilmus Põltsamaa õpetaja K. Maurachi päätoimetusel a. 1869 uus Tallinna keelne lauluraamat. Selle puuduſi ära tundes hakkas toimetaja ise kõige päält parandusi nõudma. Nende kordasaatmine wõetakse täie jõuuga käsile, kui K. Maurachi juhatusel E. v. Mickwitz Pilliſtwereſt, Dr. R. Bidder Laiuseſt, F. Ederberg Kaarmalt ja M. Lipp Nõost lauluraamatu kommissioni liimeks saanud (a. 1888), kuna J. Bergmann Paistust keeleliseks ülewaatajaks oli. Ühel hoobil oliwad ka kõik tähtsamad Eesti luuletajad kaastööle kutsutud. See töö ilmus „Waimulikkude laulude" nime all 1895, milledele siis terwe aasta weel arwustusi koguti. Siis lahkus endine kommission, ka tema kauaaegne juhataja, täiesti lauluraamatu tööst. Wälised põhjused — nimelt Eesti maa poolt — oliwad seda nõudnud. Asjale ise ei ole see kasuks olla wõinud. Nüüd wõttis uuesti walitud rewisioni kommission, kuhu ka Eestimaa liikmeid saatnud, professor Dr. F. Hörschelmanni juhatusel wälja andmise oma hoolde. Nii ilmus a. 1899 „Uus lauluraamat" Tartus. Tänu kõigile, kes selle kasuks tööd teinud, kõige suurem aga õndsale Põltsama õpetajale K. Maurachile, meie „uue lauluraamatu" päärajajale ja isale! Nii on siis ka meie waimulik kirjandus kindlale rajale saanud. Temagi seisab üksi püha kirja ja kindla usutunnistuse põhjal ja aitab ses waimus koguduſt kaswatada.

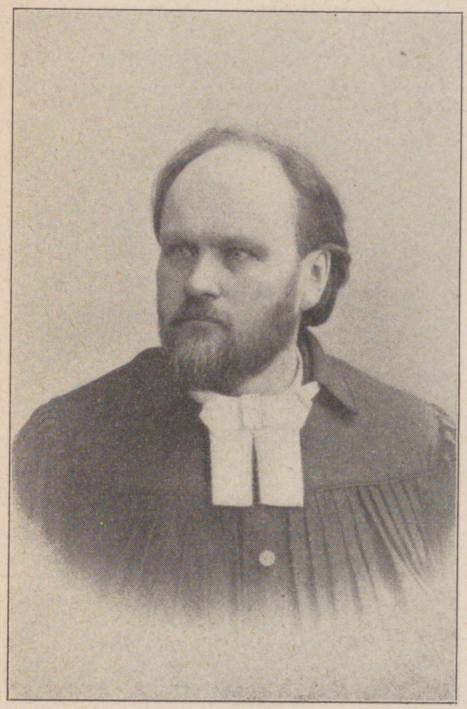

R. Kallas.

3. Selle kaswatuse töösse on nüüd ka meie kodumaa rahwakool astunud. Sest priiuse kuulutusega sünnib ka päris rahwakool ja hakkab uue jõuuga oma suurt hariduse tööd. Talle paneb põhja talurahwa seadus a. 1819. Selle kuulsad kooliparagrahwid (516 ja 517), Liiwi rahwakooli põhjuskirja, on kindralsuperdent K. G. Sonntag loonud. Nende järele pole see kool nüüd mitte enam „mõisakool" waid „kogukonna-"

ehk „wallakool“. Iga 500 meestehinge pääle peab üks wallakool tulema. Ka peab igas kihelkonnas üks „kihelkonnakool“ olema. See pole enam leerikool ehk trahwikool, waid kõrgem haridusepaik rahwa noorele soole. Siin peab nimelt pääle lugemise ja usuõpetuse ka kirjutama ja rehkendama õpetatama. Ka peab nüüd kooliſundus maksma. Nende nõudmistega on Läti- ja Eesti rahwa priiuse eeſtwõitleja, ka nende waimu priiuse eeſt ſeisnud, Liiwi rahwakooli iſaks ſaanud.

Küll ei taha need nõudmiſed kohe täide minna. Rahwakool peab 1819—1840 nagu eſimeſi ſammuſid astuma. Mitmel pool peab weel koduõpetuſega lepitama. Õpetajate kodukatſumiſed püüawad ſeda elustada. Kuid enam peab ſündima, peab priiks ſaanud rahwas tõesti ka waimu pooleſt priiks ſaama. Seda nõuawad nimelt Liiwimaa õpetajad teiste eel.

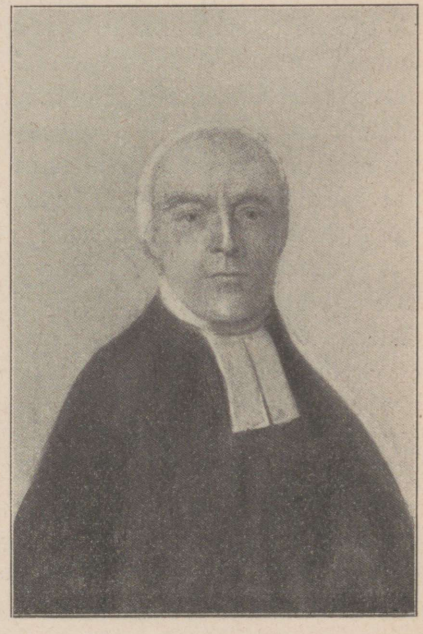

K. G. Sonntag.

Kuid kuſt peab ſeks rahwakoolmeiſtrid, keda kõige päält tarwis, wõetama? Häda päraſt ſaawad eſimeſteks koolmeiſtri koolideks Joh. Lalandi kool, awatud 1819 Kambjas, J. H. Roſenplänteri kaswandiku Abram Holteri kool, awatud 1820 Saagas Pärnumaal ja Ludwig Nieländeri kool Laiuſes, awatud 1822. Siis ſaatſiwad õpetajad F. Waltheri äratuſel noore Lätlaſe Joh. Zimſe, ſünd. 1814, oma kuluga Weiſſenfelſi ſeminari Sakſamaale, et ta ſääl päris koolimeheks õpiks. Selle pääle ilmus a. 1840 uus kooliſeadus ja ſellega algab Liiwi rahwakool oma teiſt elujärku. Nüüd on korralikud koolikohtud töösſe astunud: „ülem maa koolikohus“ ja ſelle all neli „kreiſimaakoolikohut“. Eſimeſes on ka üks asjatundja koolinõunik. Kreiſi maakoolikohtu liikmete hulgas on ka üks ilmalik ja waimulik kooliſewident, kes meie kooliſid peawad katſuma. See kooliſeadus on meie rahwakooli jalule ſeadnud. Nimelt on tema kihelkonnakoolid, keda K. G. Sonntag nõudnud, tõesti elusſe kutſunud. 1843. aasta ümber hakatakſe neid aſutama. See kihelkonnakool on täiesti uus aſutus, millel 18. aastaſaja „köſtrikooliga“ midagi tegemiſt ei ole. Ka on nüüd „koolmeiſtrite kool“, mille õpetaja F. Walter Wolmaris aſutanud, uue mõjuga oma tööd alganud. Ta on Walgas J. Zimſe juhatuſe all a. 1848 hüüritud korteris uue elujärgu ſisſe astunud. Seega on meie rahwakooli lapſepõlw (1840—1852) möödas; ta püüab nüüd täieealiſeks ſaada (1851—1874). Selle juures aitas teda nimelt Karl Chr. Ulmann, kes 1844 eſimeſeks Liiwi koolinõunikuks ſaanud. Tema

„Kooli juhatuse“ järele a. 1851 astub „kohaline kooliwalitsus“ elusse, kus pääle kiriku eestseisja, õpetaja, kihelkonnakooli õpetaja ka talurahwa soost kihelkonnakooliwanem liikmeks on. Sellega hakkab rahwas ise koolist osa wõtma. Ka on Walga seminar ise a. 1853 oma uude majasse läinud, kus ta tähtsaks hariduse hallikaks meie rahwale on saanud. Siis awatakse a. 1871 Läti ja a. 1873 Eesti külakoolmeistrite seminar. Ka püüab seadus a. 1871 weel koolmeistri päewalikku leiba kinnitada: selle alam palk ei tohi alt 7 taalri maad ehk saja rubla olla! Weel annab siis ülem maakoolikohus a. 1874 kõik kooliseadused ja oma „õpeplaanid“ wälja. Need rajawad kooli tööle kindla tee ja kindla seisu. Nüüd wõib tema oma mehetööd algada. Ja ta teeb seda kuni aastani 1887.

4. Ka Saaremaal saab rahwakool 1819 aastaga uue alguse. Tema üle walwab „Saaremaa ülem kiriku eestseisja ammet.“ Kuid nii ei jõudnud ta kosuda, kui Liiwimaal. Saaremaal oli oma isewalitsus. Liiwimaa uuemad kooliseadused pääle 1840. aasta ei ulatanud mitte siia. Kuni 1860. aastani õpetati sääl külakoolides ükši lugemist ja katekismuse jõnu. Ükši kihelkonna kool õpetas ka kirjutamist ja rehkendamist. Siis tõi ka Saare koolile uut hoogu usuelu kosumine, mida K. E. Hesse äratanud. See hakkab nimelt wilja kandma, kui Saaremaa rüütlikond a. 1871 Kaarma kiriku juure „Saaremaa koolmeistrite seminari“ asutas. Mõtte ärataja seesugust kooli asutada, on Jaani õpetaja Dr. J. K. Tember, selle teokstegija selleaegne Kaarma õpetaja, pärastine Karksi praost J. Girgensohn.

Ka Eestimaal on 1837 aastani hää arw wallakooliside olemas, nende kõrwas ka „trahwikooliside“, kuhu lapsed kogutakse, kes hooletusesse jäetud. Siis annab koolile uue kindluse talurahwa seadus aastalt 1856. Selle järele hakkab „ülem koolikommission“ rahwakooli üle walwama, mille all „kohaline koolikommission“ seisab. Ka asutatakse kaks koolmeistrite seminari, üks Kuudasse Eestlastele, teine Noarootsi, Rootslastele, juba a. 1854. Uut hoogu toob siis rahwakoolile „Eestimaa koolide regulatiw“, mille kindralsupertent W. Schultz lõi ja mis a. 1875 seaduseks sai. Et see kohane olnud, näitasiwad juba järgnewad aastad. Eesti rahwakool kandis ka Eestimaal kaunist wilja. Selle eest tuli aga nimelt tänada W. Schultzi, Eestimaa kiriku ja kooli wäsimata eestkostjat.

Rahwakoolile, mille kirik rajanud, on ette heidetud, ta olla ükši usuõpetuse kool olnud, sedagi olla ta ükši masina wiisil laste pähe tuupinud, muule hariduse warale olla ta ükši wasta seisnud! Kaebtus ses üleüldsuses on ülekohtune. Salata ei saa, et usuõpetuse kõrwal meie kirik ka üleüldist haridust on edendanud. Seda tõendab juba see asjalugu, et need Liiwimaa õpetajad oliwad — nende eel suur rahwa sõber, Põlwa õpetaja J. G. Schwartz, kes a. 1852—1859 tutwad „kooliraamatud“ wälja andsiwad, kus ka „looduse õpetus“, „terwise õpetus“, „maateadus“, „wiisika“, „ajalugu“ mitte ei puudunud. Need raamatud on meie wanemale soole tähtsaks hariduse hallikaks olnud. Kui nad weel enam pole mõjunud, ka nende loojad on oma aja lapsed olnud, süü ei lange

tegijate pääle. Nad on teinud, mis nad iial jõuudsiwad. Nad pidiwad teed rajama — pimedasse metsa! Kui see kohe ei langenud, selle asemel sedamaid wõrsuw wili woogudes ei laenetanud, pole imeks panna. Kuid kui siin ommeti pea kindlad sihid päewawalge poole wiisiwad, kodupinnalt pimedus põgenes, toorus ja ebausk taganes, siis oli see wissisti küll ka oma jagu nende meeste teenistus, kes kui koguduste õpetajad ka rahwakooli kasuks tööd tegiwad — iseennast ära salates. Kui juba mujal, siis on otse siin kaunid walguse kiiri meie rahwa elusse langenud otse kodumaa kiriku poolt.

Ses mõttes tegi meie rahwakool kiriku juhatuse all õnnistatud tööd kuni aastani 1887. Siis tõi keiserlik käsukiri nimetatud aasta 17 mai k. p. suure muutuse. Nüüd sai rahwakool otseteel riigiwalitsuse hoolekandmise alla, selle üle ei teinud enam otsusi kohalikud walisused, waid ammetnikud. Rahwakeele asemel oli riigikeel õpekeeleks saanud. Ükši usuõpetus jäi rahwahkeelde ja kiriku ülewalwamise alla. Suur ja järjerikas muutus! Ta sünnib otse 200 aastat pääle selle, kui meie rahwakool Rootsi walitsuse ajal oma ammetliku alguse saanud ja seegi sündinud meie kiriku äratusel. Mis selle muutuse järjed olnud, seisab — ajaloo lehtedel. Selleşt sin lähemalt kõnelda pole waja!

§ 29. Koguduse sisemine ja wäline elu.

1. Nii on meie koguduse elu igal wäljal edenenud. See on sündinud, et koguduse usk põhjale saanud, mis kindel küll. Kuid raskeşt sõjatuleşt on ta pidanud enne läbi käima, kui ta selle seisukoha enesele omandas. Wõidelda oli mõtete wasta, mis kiriku katuse all suureks saanud, mõtete wasta, mis wäljastpoolt kiriku müüri wasta tormasiwad. Kuis sisuwaene mõistuseusk taganema pidi, oleme juba näinud. Kuid ka Herrnhuti wasta pidi kirik oma seisukohta seletama. See on sündinud. Esmalt näidati kindralsuperdendi v. Klodti ajal: see pole õige, et Herrnhut oma isekombetega Lutheruse kiriku liikmeid oma seltsi wasta wõtab ja „teist tundi“ peab, milleşt kõiki ei lasta osa wõtta. Siis wõideldi F. Waltheri ja A. Christiani ajal sõnaga. Nüüd tehti selgeks: õpetus, et nimelt Herrnhut pühade kogudus on, kuhu liisu läbi wasta wõetakse, ei wõi püha kirjaga kokku käia. Selle järele hakkawad ka kiriku liikmed ennast ükši jälle oma usutunnistuse ümber koguma.

Ka Herrhuti walitsus Saksamaal märkab seda. Aastal 1857 keelab tema „liisutamise“ ja „teise tunni“ ära. Küll ei taha siinsed töölised sellega täiesti rahul olla. Nemad wõtawad nüüdki weel oma koguduesse liikmeid wasta, kuna nad nende kohta 19 tõutust usu ja elu kohta nõuawad. Siiski on suurem wõitlus seega lõpnud. See pole ise kasuta jäänud. Südametunnistusi on see mitmeti selgusele saatnud. Ja kus selleks nii ustawasti — töe järele uurides wõideldi, nagu Liiwi kirikus, sääl pole ka märatsejatel, suurt õnne olnud.

2. Need waliwad oma sõjawäljaks enamasti Eestimaa. Sääl sai a. 1859 Joh. Leinberg, sündinud Koeru kihelkonnas a. 1812, surnud Amblas 1885,

isesuguseks prohwetiks. Ta keelas oma kuuljatele sealiha söömise, wiina joomise ja tubakapõlemise ära. Ka sakramenti pühitsesiwad nemad isewiisil. Isegi imeteguśid arwas imeline sonija, kelle jutluśed tormiga rahwa südamed wõitsiwad ja nimelt wäljaränḍamistele 1860 aasta ümber hoogu andsiwed, teha wõiwat. Kuid liha ei tahtnud siin küll waimu sõna kuulda. Muidu wälises elus oli Joh. Leinberg ise ja ta järelkäijad auusad ja laimata. Siis tuliwad ka Baptistlased ja Irwingianlased oma ewangeliumiga. Priiusulised kes a. 1875 oma jutlustega Noarootsis algawad, saawad wiimaks päris jampsiaks, kes silmanähtawalt haiged on. Siingi wõis ükśi puhas sõna haigele hingele rohtu tuua.

3. Nii suured ringid oliwad kiriku usust langenud. See oli sündida wõinud, et ta waimulik hoolekandmine tihti üle karjaste jõuu käinud. Tuliwad ju näituseks Liiwimaal, ühe õpetaja pääle läbisti enam kui 7200 hinge! Et seda puuduśt wähendada, asutasiwad õpetajad ise a. 1849 „Liiwimaa asemik-õpetajate kassa", et selle abil abiõpetajaid ammetisse panna. Umbes 10 aastat pääle selle loodi ka „Estimaa asemik-õpetaja" ammet. Niisama asutasiwad Muhu õpetaja K. Nerling ja superdent K. Hesse „Saaremaa õpetajate kassa" a. 1877. Wiimne on juba tähtsat abi annud, et õpetajad wäikeste Saare koguduste pääle tulekśiwad ja sinna jääkśiwad. Liiwima „asemik-õpetajate kassa" elas umbes 30 aastat, Siis asutati temast „kihelkondade-jaotamise kassa". Selle abil peab suuri koguduśi jaotatama, jaotatud koguduste pääle iseõpetajaid ammetisse pandama. See kassa, niisama kui Eestimaa oma, on meie abikassa walitsuse all. Nimelt toetasiwad ka Liiwi- ja Eestimaa maapäewad neid asutusi suuremate summadega. Aidaku siis nemadki meie kirikut kosutada, et ta ei lagneks, meie koguduśi kaswatada, et nad usu siste jääkśiwad!

4. Juba neis asutustes on koguduse usk ennalt ilmutanud, kuis ta armastuses tegew on. See on ka muidu awalikuks saanud Jumala koja wasta, mida armastus ehitanud, wendade wasta, kes meie abi tarwitanud, kui nad waimulikus näljahädas meie suures riigis wõera-usuliste seas oliwad, ehk kui ka päris leiwa puuduses tuhanded paludes ennast meie poole pööraśiwad, nagu see a. 1879 ja 1891 Wolga-äärsete koguduste poolt sündis. Niisama oli meie kogudus esimeste hulgas, et armastawa käega haawu kinni siduda, mida, hirmus sõja häda loonud, nagu Wene-Türgi sõja ajal a. 1878 ja Wene-Jaapani sõja ajal 1904 ja 1905.

Nimelt aga on meie koguduse armastusele kaks suurt tegewuse wälja ennast awanud: wälise ja siisemise missioni põllul. 1846 aastast saadik toetab meie kirik Leipzigi missioni seltsi, et see kindla püha kirja ja usutunnistuse põhja pääl seisab. Selle seltsiga läheb meie armastus paganaile appi India- ja Afrikamaal. Kord tahtsiwad wälised takistused selle tööle tõkkeid teha. Kuid just nüüd — a. 1891 — oliwad missioni armuandeb meie kogudusteśt nii suured, kui ei iial enne. Wiimsel ajal on missioni sõprade waade ennast ka meie sugulendade Soomlaste poole pööranud, kellel praegu

tubli missionini kool Helsingis on, kes ka juba mitme noore Eesti wenna kaswatuse oma pääle wõtnud.

Ka nii mitmed missioni saadikud on meie kodumaa wälja saadnud. Nimetame neist Hugo Hahn, kes Hereero rahwa apostliks ja Karl Hasselblatt, kes Bussuto-Kahwrite missionäriks Aafrikas sai, kelle juures ta 14 aasta, kuni a. 1883, töös oli. Neile on uuemal ajal nii mitmed teised tunistajad järerele läinud. Nii on Soome missioni kaswandik H. Tutlar Aafrikas ja M. Meedar Hiinamaal Soome missioni asutustel tööle astunud.

Aga weel enam on meie käest nõutud. Mitte üksi sõnaga, waid ka oma werega on meie kodumaa pojad sääl surmawarjumaal pidanud töendama, et nad seda Issandat armastawad, keda nad kuulutanud. Missionär O. Thal, Liiwimaalt pärit, suri a. 1895 Aafrikas. Musta maailmajao hirmus kliima oli ta noore elu lõpetanud. Noored missionärid Ewald Owir, Jõelehtme kihelkonnast pärit, ja Karl Segebrock, Kuramaalt pärit, hakkasiwad juuli kuul 1895 Kilimandscharo mäe ligidal Aafrikas töösse, mis rõõmsasti edenes. Sääl on nad 8. okt. 1896 metsliste neegrite käte all langenud. Weretunnistajate kroon on neile pähe pandud pühas sõjas paganlise pimeduse wasta.

5. Aga ka sisemine mission, halastuse töö koguduse enese keskel on sest wõidust märku annud, mis meie usule töotatud. Nimetame wiimselt wäljalt üksi järgmised halastuse asutused: a. 1859 asutati Peterburi diakonissade ehk õdedemaja, Tallinna ja Riia omad a. 1866. Tartu „Reichenberg Mellini asutus“ astus a. 1894 töösse. Nende asutuse „õed“ teewad kui haigetalitajad halastusetööd. Waesid kurtummasid püüawad ristiinimesteks kaswatada 6 kurttummade kooli: Riia Saksa laste, Miitawis ja Wolmaris Läti laste jaoks; Wändras, asutatud 1867, Saaremaal, asutatud 1893, Tallinna murde, ja Põlwes, asutatud 1897, lõuna — Eesti murde laste jaoks. Dr. C. Waldhauer asutas a. 1872 Riias esimese pimedatekooli. Ka neid waesid waesemate hulgas kaswatab kristlik armastus ristiinimesteks. Niisama püüdis wennaarm ka muidu päästa, mis kadumas. Linnades kogus ta „päästemajadesse“ langenuid uulitsa äärest ja turupaikadelt, „Magdaleena-asutustesse“ langenuid tütreid, et neid kristlikule elule tagasi saata Pääle selle wõitlewad, et seda ka weel nimetada, karskuse seltsid, kes Liiwi pinnale a. 1836 astunud, a. 1891 siin uuele elule ärganud, rahwa suure patu, liigjoomise wasta, kui nad ka otseteel mitte kiriklikud asutused pole. Wanemal ajal oli karskuse mõtte waimustatud eestwõitleja õpetaja J. G. Schwartz Põlwes, uuemal ajal seisab wõitluse eesotsas kirjamees õpetaja W. Reiman Kolga Jaanis. Mehi, kes siingi wõidelnud, on seks sundinud ärras süda rahwa häda wasta. Ses terwes mitmewõrdses halastawas päästmisetöös on meie kirik näidanud, et ta selle Issanda sisse usub, kes ütelnud: „Ühe uue käsusõna annan mina teile, et teie üksteist peate armastama.“ Joh. 13, 34.

6. Sel wiisil on meie kiriku elu kõigi pidi kosunud; meie koguduse laiemad ringid on näidanud, et neil elu wärskust ja jõudu on, ka neid muste warjusid wõita, mis kõige kosumise juures just uuemal ajal koguduse elus on ilmsis saanud.

See sisemine kosumine on wõimalikuks saanud, et ka rahwa wäline elu üsna uuele järjele jõudnud. Meie oleme selle kohta juba enne tähendanud, kuis küll priiuse seaduse „prii kontraht“ seda lootust ei täitnud, mis tema pääle pandud. Kokku leppijatest oli üks mõjuw, teine mõjuta. Ühel oli maa kohta kõik õigused, teisel ei ühtegi. Kuhu ta enesele ehk wiimaks onnikese oli ehitanud, ta pidi säält lahkuma — wasta rääkimata, kui mõisa majandusliset tulud seda nõudsiwad. Missugust hädaohtu see kaasa tõi, oli oma silmaga wabameelne parun Hamilkar Fölkersahm, Ruhja Suuremõisa omanik († 1853), näinud ja see oli talle südamesse lõiganud. Nüüd sai ta esimeseks, kes selle eest wõitles, et Liiwi talumehe „katuse kuusk“ kindel oleks pääle kippumise eest, mis seaduse nimel selle wasta ette wõetakse. Tema eestkostmisel ilmus „Liiwi talurahwa seadus“ aastast 1849. See lahutas talumaa mõisa maast, andis wõimaluse, et teotegija rentnikuks, rentnik pärisomanikuks wõis saada. Ja ta sai selleks pea. Puudused, mis nüüdki weel ilmunud, kaotas Liiwi talurahwa seadus aastalt 1860. See kinnitas neile kohase kahjutasumise, kes oma kodukohast, kui nad seda osta ei jõudnud ehk ei tahtnud, lahkusiwad. Samasuguse uue talurahwa seaduse sai Eestimaa aastal 1858. Paraku sünnitas üksi selle maksma panemine kurwastawaid segadusi (Mahtra sõda), et seadust esialgul wõeriti mõistetud ja selle maksma panijad oma kohusi mitte õieti ei täitnud. Siis ilmutati a. 1866 uus „kogukonna seadus“. See teeb talupoja täiesti ta endise isanda eestkostmise alt wabaks. Nüüd on tal oma politsei, oma „walla walitsus“, kus ta oma wallawanemate ja nõuumeestega ise oma majapidamise üle walitseb. Siis ilmutati a. 1870 ka weel uus kiriku konwendi seadus. Selle järele wõtawad ka talu rahwa saadikud oma kiriku- ja kihelkonna konwentidest täie hääle õigusega osa. See pidi kiriku elu kohta ülitähtsaks saama. Nüüd tehti otsusi, nagu nad enne iial ei oleks sündinud. Kirikute korraspidamine ei teinud nüüd enam raskusi. Ka ehitati kihelkonna kooli majasid, mis laste lastele weel ajast jutustawad, kus meie rahwas esimest korda oma kiriku ja kooli oma tundis olewat ja nüüd walmis oli tema eest ohwrit kandma, nii palju kui jõud iganes lubas.

§ 30. Lõpusõna.

Ususallimuse manifest 17. aprilli kuu päewalt 1905.

1. Nii ei tohi meie salata: uus aeg on edenemist toonud, mitte üksi ülemaile kümnetuhandetele, waid ka meie talurahwale, et ta ise oma kirikliku ja kodanliku elu üle walitseks. Suuremad kodumaa küsimused, mis 1765 aastaga alganud, millede wastamiseks ka meie kirik mõnda waewa näinud, on jõudu mööda ära wastatud. Muidugi ei wõinud see wastus lõpuline olla. Aastasadade wõlga ei jõua üksikute inimeste ead wiimseni krossini ära tasuda. Seda on just aeg meelde tuletanud, mille sisse meie ise astunud, kui tuhat küsimust üle öö põlewaks päewaküsimukeks saanud. Kui Liiwi- ja Eestimaa äkiselt pikalise rewolutsioni tallermaaks saanud, siis peab selle põhjus, pääle muude põhjuste, ka tema ajaloos otsida olema. Kuid olgu tuul ka tormiks saanud, kodumaa

pojad, nimelt kes tema koguduse usku jagawad, ei pea meelt ära heitma. Selle ajaloost oleme näinud, mida suur sõna — wabadus — mõjunud. Just need päewad, milledes seisame, on meile jällegi suure wabaduse-käsu toonud. Ja see annab meile põhjust tulewikule wasta minna — kindla lootusega.

2. Enam kui sidemeid, mis meie ajalikule priiusele piiri paniwad, oleme

Dr. J. Hurt.

ehk weel neid tunnud, mis meie waimu wangis hoidsiwad. Ewangeliumi kiriku ülem wara — usu wabadus — mille eest meie wanemad wõidelnud, meie ei tohtinud seda omaks nimetada! See on tuhandetele kaasa toonud südame-tunnistuse piina, silmaweevjasid ja hingeahastust. Kuid nüüd on sellele lõpu teinud wabadusekäsk keisrijärjelt. Meie helde riigiisa, keiser Nikolaus II. on 17. aprillil 1905 hääks arwanud käskida: „et õigeusust wälja astumist

mõne teise ristiusu tunnistusesse ehk õpetusesse mitte tagakiusata ei tule, et see mitte mingit kitsendust ei isiklikus ega kodanlikus elus ei sünnita — mille juures igaüht, kes täieealiseks saab ja õigeusust välja astub, selle usutunnistuse ehk õpetuse liikmeks on arwata, mis ta ise omale walib". Pääle selle kinnitatakse: muudab üks pool abielurahwa juures kes ühte usku on, oma usku, siis jääwad kõik lapsed endise usu sisse, mis teisel abielupoolel on, astuwad aga mõlemad pooled teise usu sisse, siis lähewad kõik lapsed, kes alla 14 aasta wanad on, wanematega sinna usku ühes. Üksi lapsed, kes juba 14 aastased on, jääwad oma endise usu sisse, mida muuta neil jällegi wabadus on, kui nad täieealiseks saanud. — See käsk on ususallimuse käsk. Kitsendused, mida tema weel kannab, ei ole ära wõitmatad. Pääle selle on maniwest 17. sellesama aasta oktobri kuupäewast, mis Wenemaale põhjusseaduse töi, „isiku, südametunnistuse ja sõna wabaduse täie usuwabaduse nii hästi kui kindlaks teinud. Armu wara, mis suurem kui kõik muu maa pääl, on üle öö meie sülle langenud. Mis wõiksime siis küll muud, kui Jumalat selle eest seega tänada, et eluga üles näitame, et selle wabaduse wäärt oleme. Seda wõime aga üksi, kui ka meie juures sõna tõeks saab: „Kui Poeg teid wabaks teeb, siis olete teie õieti wabad". Joh. 8, 36.

3. Nõnda peame, kui selge silmaga aegadesse waatama, mis ammust, üksi tunnistama: Aega, mis mööda läinud, ei himusta meist keegi tagasi; meie kiriku, koguduse ja rahwa elu on suurte sammudega edenenud. Siingi on jõudsasti jõutud toorusest haridusse, pimedusest walguse poole. Kui meie kirik kosus, on sest ka kõik meie muud kodumaa haridusse wäed: rahwakool, rahwakirjandus ja maaseaduski mõnda elustust ja äratust saanud. Meie Ewangeliumi-Lutheruse kirik on siin walguse hallikaks olnud, mis terwele kodumaale paistnud. Ja ta wõis seda olla, sest usupuhastuse päewadest saadik oli Baltimaa kilp ja päike, kepp ja kalju puhas ewangelium. Ja kui ka selle kalju ja kilbi wasta tormi jookstakse, kui laened kõrgesse tõusewad, et meie kiriku laewakest ära uputada, meie ei karda. Meie tunneme seda, kes ka tormile ja laenele käsu annab, Jeesus Kristus, eila ja täna, seesama igawest. Tema käe naale toetades, tema armu pääle lootes, tunnistame meie, nagu meie wanemad:

Meie usk, see on wõimus, mis maaima on ära wõitnud. 1. Joh. 5, 4.

Usupuhastuse ajajärk

1 Erasmus Rotterdamist
2 Reuchlin
3 Petrarca
4 Pico Mirandula
5 Vives
6 Sicinus
7 Campanella
8 Machiavelli
9 Jacobus Balde
10 Hans Sachs
11 Shakespeare
12 Cervantes
13 Molinaeus (Dumoulin)
14 Cusanus (Nicolaus Cusa)
15 Celtes
16 Ulrich von Hutten
17 Bucerus
18 Dürer
19 Wärwihööruja
20 Leonardo da Vinci
21 Raffael
22 Michel Angelo
23 Peter Vischer
24 Gutenberg
25 Lorenz Koster
26 Columbus
27 Behaim
28 Sebastian Münster
29 Baco Verulamist
30 Harvey
31 Vesalius
32 Sebastian Frank
33 Paracelsus
34 Leonhard Fuchs
35 Copernicus
36 Galilei
37 Cardanus
38 Tycho de Brahe
39 Kepler
40 Giordano Bruno
41 Lutherus
42 Zwingli
43 Kalvin
44 Justus Jonas
45 Bugenhagen
46 Johann Ühesugune
47 Johann Friedrich
48 Gustav Adolf
49 Albrecht von Brandenburg
50 51 Riigi ja hansalinnade raeherrad
53 54 Schweizi ja Elsassi mehed
55 56 Raeherrad
57 Üks Hugenott
58 Louna Prantsuse talupoeg
59 Coligny
60 Moritz von Sachsen
61 Wilhelm von Oranien
62 Olden Barneveldt
63 Inglise Elisabeth
64 Essex
65 Burleigh
66 Sranz Drake
67 68 69 Inglased
70 Cranmer
71 Thomas Morus
72 Wicleff
73 Geiler von Kaisersberg
74 Johann Wessel
75 Hus
76 Petrus Waldus
77 Arnold Brescias
78 Abailard
79 Sawonaroola
80 Tauler
81 Melanhthon
82 Eberhardt von der Tann
83 Ulrich Zasius

A-8009
279160